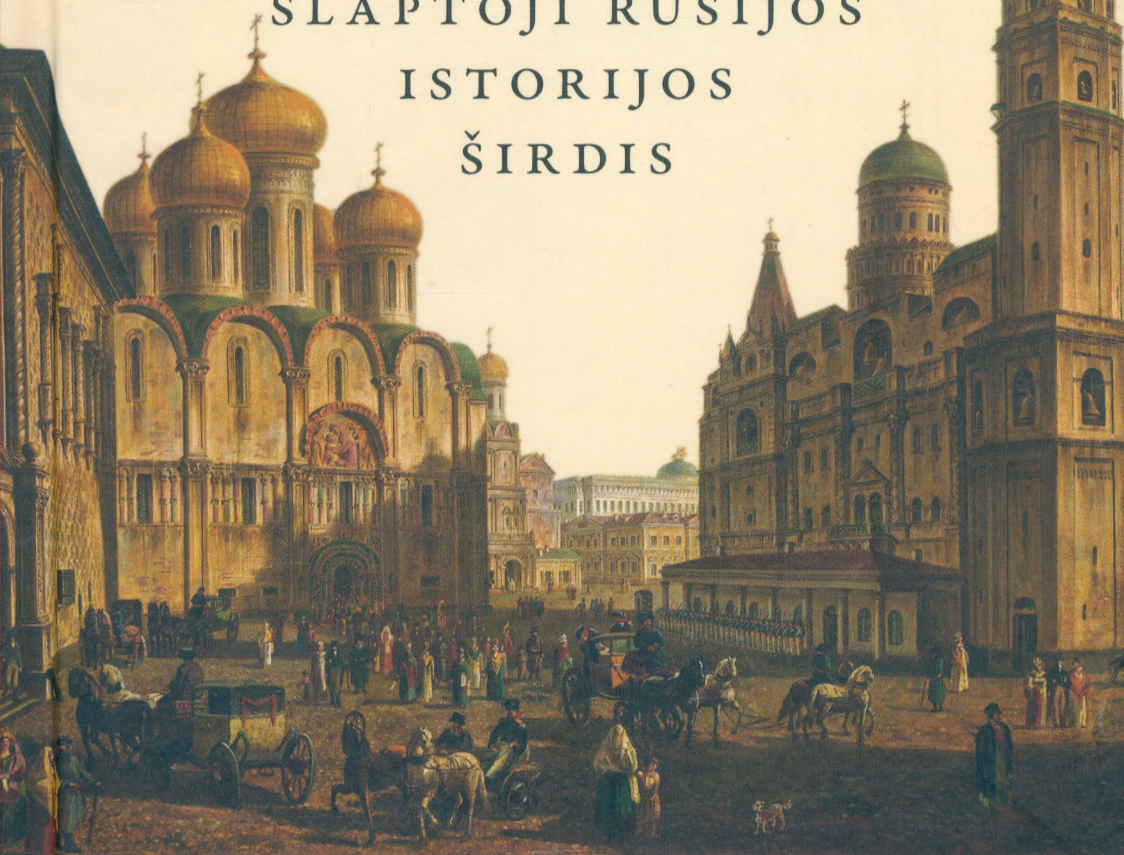
RAUDONOJI TVIRTOVĖ

SLAPTOJI RUSIJOS ISTORIJOS ŠIRDIS

CATHERINE MERRIDALE

CATHERINE MERRIDALE

Raudonoji tvirtovė

Slaptoji Rusijos istorijos širdis

Iš anglų kalbos vertė
Vesta Berkmanienė

Vilnius 2015

UDK 94(470)
Me209

Versta iš
Catherine Merridale
Red Fortress

ISBN 978-9955-16-540-8

Frankui

Turinys

Iliustracijų sąrašas / 9
Žemėlapiai / 11
Pastaba / 17

Įvadas / 19
1. Pamatiniai akmenys / 31
2. Atgimimas / 63
3. Auksiniai rūmai / 100
4. Kremlenagradas / 144
5. Amžinoji Maskva / 186
6. Klasikinė tvarka / 227
7. Ugnies paukštė / 266
8. Nostalgija / 307
9. Akropolis / 349
10. Raudonoji tvirtovė / 393
11. Kremlinologija / 436
12. Normalus gyvenimas / 481

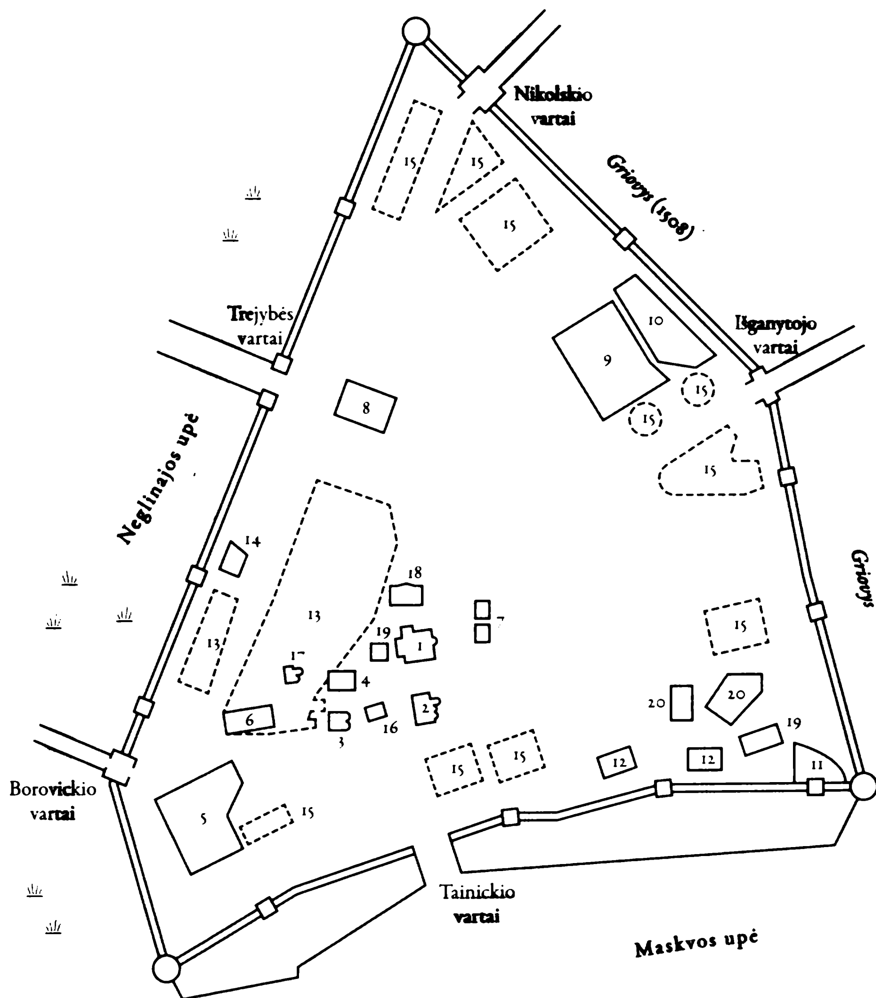
Išnašos / 515
Padėkos / 585
Ką dar paskaityti / 589

Iliustracijų sąrašas

Pridėti šie žemėlapiai:

Kremlius Vasilijaus III valdymo laikais (1505–1533)
Maskva ir jos kaimynės Ivano Rūsčiojo valdymo laikais, apie 1550 m.
Maskvos centras: Kremlius ir Kitai Gorodas
1903 m. Kremliaus planas, į kurį įtraukti ir pastatai, nugriauti po 1917 m.
Kremlius 2013 m.

1 Dievo Motinos Ėmimo į dangų (Uspenijės) soboras
2 Arkangelo soboras
3 Apreiškimo soboras
4 Briaunotieji rūmai
5 Didžiojo kunigaikščio rezidencija
6 Sofijos Paleologės rezidencija
7 Cerkvės (netrukus papildytos Ivano Didžiojo varpine)
8 Švč. Trejybės ir Šv. Sergijaus vienuolynas Maskvoje
9 Čiudovo vienuolynas
10 Kristaus Žengimo į dangų moterų vienuolynas
11 Kalėjimas (buvusiame Beklemiševo dvare)
12 Už Maskvos ribų įsikūrusios rezidencijos, kuriomis naudojosi religinės brolijos
13 Rūmų pastatai (gyvenamosios patalpos ir tarnų pastatai)
14 Antono Friazino rezidencija
15 Bojarinų rezidencijos
16 Iždinė (sujungta su Apreiškimo soboru)
17 Kristaus Išganytojo soboras
18 Metropolito rezidencija
19 Kapinės
20 Ivano III brolių rezidencijos

1. **Kremlius Vasilijaus III valdymo** laikais (1505–1533)

2. Maskva ir jos kaimynės Ivano Rūsčiojo valdymo laikais, apie 1550 m.
Baltoji jūra
KARELIJA
Onegos ežeras
Vyborgas
Revelis
Narva
Neva
Ladogos ežeras
Ivangorodas
Beloozeras
LIVONIJA
Dorpatas (Jurjevas)
Novgorodas
Vologda
Baltijos jūra
Pskovas
Ilmenio ežeras
Ryga
Jaroslavlis
Ugličius
Didieji Lukai
Toropecas
Tverė
Rostovas
Vakarų Dvina
Švč. Trejybės ir Šv. Sergijaus vienuolynas
Suzdalė
Polockas
Maskva
Kliazma
Vladimiras
Smolenskas
Viazma
Možaiskas
Serpuchovas
Kolomna
Dniepras
LIETUVA
Riazanė
Brianskas
LENKIJA
Novgorodas-Severskas
Černigovas
Putyvlis
Kijevas
Dniestras
Dniepras
KRYMO CHANATAS
Azovas (Tana)
Azovo jūra
Dunojus
Sudakas
Kafa
ČERKESIJA
Juodoji jūra

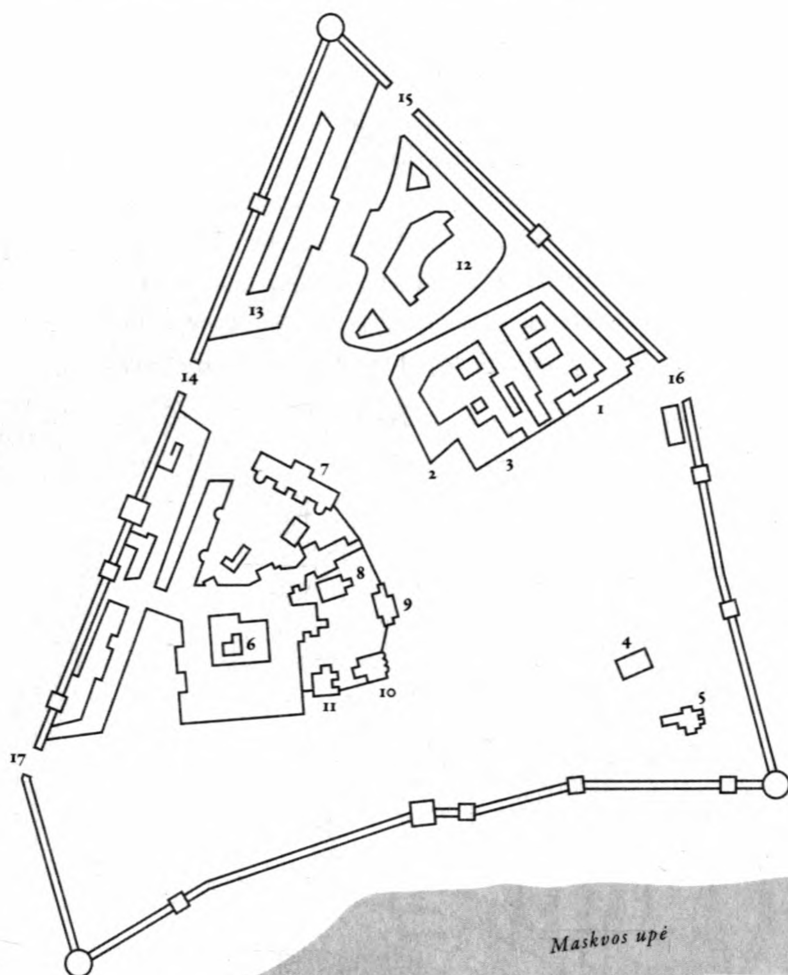

N
Pečiora
Obė
VYČEGDOS
PERMĖ
N. Dvina
Vyčegda
Vaga
Ustiugas
Viatka
SIBIRO
CHANATAS
Galičas
Kostroma
Volga
Karna
Nižnij Novgorodas
KAZANĖS
CHANATAS
Oka
Volga
NOGAJŲ
ORDA
Donas
Naujasis Sarajus
ASTRACHANĖS
CHANATAS
Kaspijos jūra
0
300 mylių
0
500 km

1 Užtarimo (Šv. Bazilijaus) soboras
2 Lobnoe Mesto (oficialių pranešimų, mirties bausmių ir religinių apeigų vieta)
3 GUM-as
4 Valstybinis Istorijos muziejus
5 Didysis teatras
6 Maniežas
7 Lenino biblioteka
8 Kazanės soboras (rekonstruotas 1991–1993)
9 Romanovų bajorų namai Varvarkos gatvėje
10 Lenino mauzoliejus

Lubiankos aikštė
Buvusių Kitai Gorodo sienų vieta
Kitai Gorodas
Raudonoji aikštė
Ivano IV Opričninos rūmų vieta
Aleksandro sodai
Kremlius
Maskvos upė
Į Didžiosios ordos kelią
Kristaus Išganytojo soboras

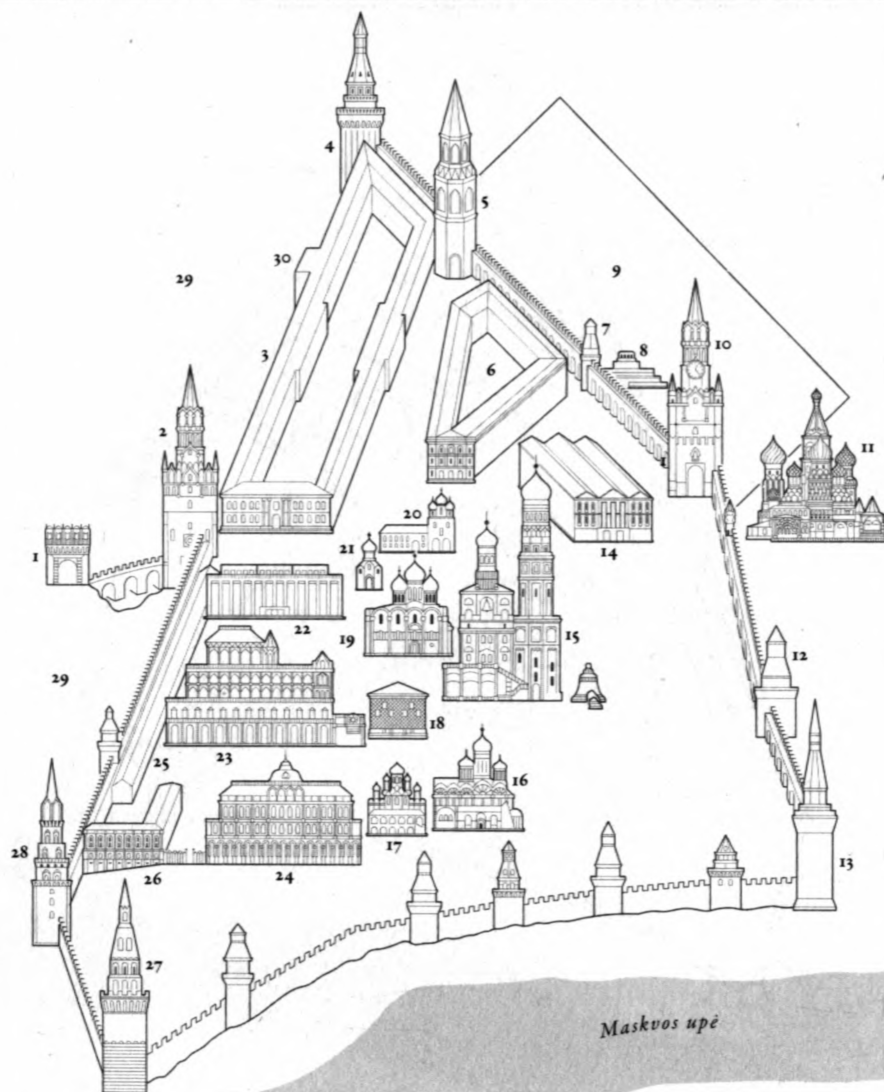
3. Maskvos centras: Kremlius ir Kitai Gorodas

1 Kristaus Žengimo į dangų moterų vienuolynas
2 Čiudovo vienuolynas
3 Mažieji Nikolajaus rūmai
4 Paminklas Aleksandrui II
5 Konstantino ir Elenos cerkvė
6 Kristaus Išganytojo cerkvė
7 Jegotovo ginklų salė
8 Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboras
9 Ivano Didžiojo varpinė
10 Arkangelo soboras
11 Apreiškimo soboras
12 Senatas
13 Arsenalas
14 Trejybės vartai
15 Nikolskio vartai
16 Išganytojo vartai
17 Borovickio vartai

4. 1903 m. Kremliaus planas, į kurį įtraukti ir pastatai, nugriauti po 1917 m.

1 Kutafijos bokštas ir sarginė
2 Trejybės bokštas ir sarginė
3 Arsenalas
4 Kampinis Arsenalo bokštas
5 Nikolskio bokštas ir sarginė
6 Senatas (Prezidentūros pastatas)
7 Senato bokštas
8 Lenino mauzoliejus
9 Raudonoji aikštė
10 Išganytojo bokštas ir sarginė
11 Šv. Bazilijaus soboras
12 Konstantino ir Elenos bokštas
13 Beklemiševo bokštas
14 Administracinis korpusas
15 Ivano Didžiojo varpinė
16 Arkangelo soboras
17 Apreiškimo soboras
18 Briaunotieji rūmai
19 Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboras
20 Patriarcho rūmai ir Dvylikos apaštalų soboras
21 Nuėmimo nuo kryžiaus cerkvė
22 Kongresų rūmai
23 Teremo rūmai ir Raudonieji laiptai
24 Didieji Kremliaus rūmai
25 „Komunistų gatvės" ir Pramogų rūmų (Potešnyj dvorec) liekanos
26 Ginklų salės muziejus
27 Vodovzvodnajos bokštas
28 Borovickio bokštas ir sarginė
29 Aleksandro sodai
30 Nežinomo kareivio kapas ir Amžinoji ugnis

5. Kremlius 2013 m.

Pastaba

Niekas dar nėra sugalvojęs visiems tinkamo būdo, kaip rusų kirilicą suprantamai perteikti lotyniškais rašmenimis. Mokslininkai naudojasi tiksliomis, bet gana sudėtingomis sistemomis, kiti žiūri į tai laisviau, tačiau chaotiškiau. Savo tekste rėmiausi paprasčiausia ir artimiausia versija, kokią galėjau rasti, tačiau išnašos parengtos laikantis Kongreso bibliotekos taisyklių, nes tai geriausias būdas iš internetinių katalogų gauti medžiagos apie Rusiją.

Įvadas

Kremlius yra vienas garsiausių istorinių paminklų pasaulyje. Jei kalbėtume apie valstybių simbolius, Rusijai puikiausiai tiktų toji už Raudonosios aikštės stovinti tvirtovė. Kiekvienas atvykęs į Maskvą nori ją pamatyti, kiekvienas joje apsilankęs susidaro skirtingą nuomonę. „Vienintelis būdas užtikrinti tinkamą reakciją yra pasirinkti poziciją prieš atvykstant, – rašė vokiečių filosofas Valteris Bendžaminas. – Rusijoje viską gali apžiūrinėti tiktai jau apsisprendęs iš anksto." 1927 m. jis apsisprendė būti apžavėtas.[1] Tačiau prieš šimtą metų prancūzas markizas de Kustinas piktinosi. Kremlius jam buvo „tironų ramstis", „šėtoniškas paminklas", „buveinė, kuri tiktų kai kuriems Apokalipsės personažams". „Tarsi kažkokių milžiniškų gyvūnų kaulai, – užbaigė jis, – Kremlius parodo mums istoriją pasaulio, kuriuo nepatikėsime tol, kol nepamatysime jo liekanų."[2]

Toji vieta vis dar sužavi užsienio svečius. Vieno laikraščio korespondentas kartą apgailestavo, kad „vargu ar pasaulyje dar yra tokių vietų, kur, nori to ar ne, toks stiprus centro traukos jausmas."[3] „Nepamirškite, kad žmonės įeina į kai kuriuos tų pastatų ir išeina apakę", – priminė man britų vyriausybės vertėjas.[4] Tačiau kalbant apie stebuklingą tos vietos poveikį, joks užsienietis negali lygintis su pačiais rusais. Kremlius yra jų tautiškumo simbolis.[5] Jo sienos gal ir nepajėgė atlaikyti besiveržiančių mongolų raitelių ordų, o vėliau

jas buvo pralaužę lenkai ir net prancūzai, bet, kaip ir pati Rusija, tvirtovė išliko. Dauguma rusų žino, kad būtent čia, už Kremliaus vartų, 1941 m. Stalinas stebėjo naujų Raudonosios armijos pajėgų paradą prieš kariams išžygiuojant kovoti ir mirti. Nepraėjus nė ketveriems metams, merkiant smarkiam vasaros lietui, tos pačios ikoniškos sienos ir bokštai žvelgė iš viršaus į žygiuojančių vyrų gretas. Maršalui Žukovui bandant sutramdyti nirtų grynakraujį žirgą, ant bliksinčių akmenų prie Lenino mauzoliejaus laiptų buvo metamos dviejų šimtų nugalėtų nacių pulkų vėliavos. Gal ir galime antrąją šalies sostinę Sankt Peterburgą vadinti architektūros stebuklu, tačiau Kremlius yra Rusijos raudų siena.

Statinys nėra demokratiškas. Šios tvirtovės sienos iš specialiai pakietintų plytų buvo suprojektuotos karui. Nors jos tokios skoningos, kad tas faktas užmirštamas, tačiau visgi ypatingai storos – jų viduje (lyg medaus koryje) pilna laiptų ir koridorių, tai tarsi atskiras miestas, – o vietomis iškyla daugiau kaip šešiasdešimt pėdų virš žemės. Ketveri pagrindiniai vartai pagaminti iš seno rusiško ąžuolo, tačiau senovinius geležinius jų užraktus jau seniai pakeitė negailestingos skaitmeninio amžiaus sistemos. Netgi dabar Kremlius yra karinė teritorija, kuriai vadovauja žmogus, vadinamas komendantu. Požeminiai tunelių labirintai bei valdymo kambariai suprojektuoti taip, kad išliktų net po branduolinio sprogimo. Į šiaurės rytų pusę, kur stovi prezidentūra, įėjimas draudžiamas. Ketvirtadieniais, pagal tradiciją, prasidėjusią dar komunistų Politbiuro epochoje, visa teritorija būna uždaryta, be to, visiškai uždaroma vos tik prasidėjus kokiems nors visuomenės neramumams. Tačiau tokioje grėsmės atmosferoje visada klestėjo nepaprastas grožis. Kremliaus bokštų siluetus vainikuoja religiniai pastatai, kurių patys lankomiausi tarsi brangenybių dėžutės išdėlioti aplink vienintelę aikštę. Žiūrint beveik iš bet kurios šios istorinės žemės vietos, žvilgsnis nuo baltų akmenų ir blizgančių spalvotų čerpių viršuje

kyla prie kaskadomis išsidėsčiusių paauksuotų kupolų, kurie veda dar aukščiau, pro ratus sukančias Maskvos varnas, stulbinančios ortodoksiškų kryžių procesijos link. Aukščiausi bokštai, matomi iš labai toli, boluoja ir spindi auksu aukštai virš miesto. Didinga ir galinga, šventa ir net uždara tvirtovė iš tikrųjų yra legendinės rusų valstybės įsikūnijimas.

Ji užburia savo neabejotinu amžinumu. Čia viskas persismelkę istorija. Dievo Motinos Ėmimo į dangų (Uspenijės) soboras, seniausias ir garsiausias tos vietos šventas pastatas, yra visų karūnavimų liudininkas nuo Ivano Rūsčiojo laikų. Už aikštės stovinčiame Arkangelo Michailo sobore lankytojai vos prasispraudžia tarp milžiniškų karstų, saugančių beveik visų XIV–XVII amžiaus Maskvos kunigaikščių palaikus. Paskutiniojo caro valdymo metais nacionalistiška dvaro administracija ten laikė sukrautus eilėmis ir padengtus vienodais bronzos aptaisais keturiasdešimt šešis raižyto akmens karstus, pabrėžiančius nenutrūkstamą dinastiją. Sostinės perkėlimas į Sankt Peterburgą ilgam nutraukė karališkuosius laidojimus Kremliuje, tačiau karūnavimai tęsėsi iki 1896 m., kaskart būdavo keliamos puotos. Vakarinį Soborų aikštės pakraštį vis dar puošia XV amžiuje statyti Briaunotieji rūmai, kur spindėdami deimantais ir auksu rinkdavosi karališkieji pietautojai. Už jų iškilę mišriu XIX amžiaus stiliumi pastatyti Didieji Rūmai, bet kiekvienas, išdrįsęs praeiti pro ginkluotus pareigūnus, susidurs su nebylių liūtų saugomais vingiuotais laiptais, vedančiais aukštyn, į rūpestingai viduje išsaugotas senesnes karališkąsias patalpas ir cerkves. Kaip ir Jeruzalė, Roma ar Stambulas, Kremlius yra vieta, kurioje sukaupta istorija, atrodo, kad kiekviename akmenyje slypi praeitis. Tai veikia hipnotizuojamai.

Taip buvo sumanyta tyčia. Dabartiniame Kremliaus statinyje, nuo chaotiško jo auksinių stogų išsidėstymo iki daugybės rūmų ir senovinių sienų, nėra nieko atsitiktinio. Tos formos buvo su-

kurtos siekiant pagerbti ypatingą rusų kultūros charakterį, vėliau buvo nutarta, kad statiniai turėtų išreikšti istoriškai įsišaknijusią valdžią. Visoje ortodoksų ikonografijoje esantis auksas jiems patiems gal ir yra amžinybės užuomina, tačiau visiems kitiems jis simbolizuoja ir įspūdingus žemiškus turtus. Nuo cerkvių ir uždraustų vartų iki pažįstamų jo simboliais tapusių špilių Kremlius nėra tik Rusijos valdovų namai. Jis ir teatras, ir tekstas, ir galerija, kurioje išstatyta ir įkūnyta to meto valdžios idėja. Visa tai – kaip ir jo išlikimo šiuolaikinėje Maskvoje nederėjimas – nuo seno yra jo traukos paslaptis.

Kai pirmąkart pamačiau šią vietą prieš tris dešimtmečius, buvau sužavėta, o jos istorija susilaukė išskirtinio dėmesio. Persilaužimas įvyko 2007 m., besibaigiant antrajai prezidento Vladimiro Putino kadencijai, kai jo ateities klausimas pradėjo traukti rusų spaudos dėmesį. Jo rėmėjai kaip tikri užkietėję nacionalistai stengėsi pateisinti antikonstitucinę trečiąją kadenciją griebdamiesi tariamų praeities pamokų. Jie tikino, kad rusų tauta išliko tik laikydamasi tam tikrų įstatymų. Labiausiai liaudis kentėdavo, kai būdavo silpna centrinė valdžia. Tautos genijus, sakė jie, įgauna unikalią kūrybinę formą ir gali suklestėti tik tada, kai būna apsaugotas stiprios centralizuotos valstybės. Paslaugūs vadovėlių autoriai tam tinkamai pritaikė istorinius įvykius. Praeities ir dabarties pavyzdžiai – nuo Petro Didžiojo iki Stalino ir nuo fanatiško Aleksandro III iki paties Putino – tikrai įrodė, kaip Rusijai iki šiol reikėjo tvirtos valdančios rankos. Net ir abejojantieji patikėjo, kad kitoks pasirinkimas būtų pavojingas. Rusai žino, ką reiškia silpna valdžia, nes vienas iš paskutiniųjų jos pavyzdžių buvo Boriso Jelcino prezidentavimas 1990-aisiais, tautinio pažeminimo ir beviltiško žmonių vargo laikotarpis. Todėl politikai sakė tai, ką norėjo išgirsti žmonės. Garsiausio rusų istorijoje asmens rinkimuose, surengtuose televizijos kanalo *Rossiya* 2008 m., pirmavo nepermal-

daujamai reakcingas Nikolajus I, o Stalinas buvo priartėjęs prie antrosios vietos.[6]

Rusijos stebėtojai vakaruose tokių rezultatų nebuvo priblokšti. Tiesą sakant, tai atrodė liūdnai neišvengiama, lyg ta šalis iš tikrųjų būtų pasmerkta tironijai. Pašaliečiai jau seniai buvo tai pastebėję. „Kunigaikštis vienas viską prižiūri, – XVI a. devintajame dešimtmetyje nusprendė vienas jėzuitas. – Beatodairiškas kunigaikščio nuomonės paisymas yra protu nesuvokiamas."[7] Su tuo sutiko ir anglai, atvykę į Maskvą Elžbietos ir Džeimso I valdymo laikais.[8] Praėjus daugiau kaip trims šimtams metų, kai 1917 m. bolševikų revoliucija pavirto diktatūra, stebėtojai ekspertai parengė daugybę teorijų apie ypatingą Rusijos kelią.[9] Tas pats atsitiko, kai valdant Gorbačiovui įstrigo *perestroikos* reformos. Anot vieno politologo, „per daug laisvės verčia daugybę rusų jaustis nepatogiai."[10] Nuo tokių komentarų susvyruoja išankstinis Vakarų nusistatymas, atsilaikęs prieš tokią daugybę kardinalių režimo pokyčių. Tačiau vis dėlto mintis, kad Rusijos likimas ypatingas, išliko, nes buvo patogi pačios Rusijos valdžiai. Kaip buvo pareikšta vienoje naujausių knygų ta tema, „politinis Rusijos istorijos interpretavimas yra pasiteisinimas dėl praeities nusikaltimų neatskleidimo ir atleidimo nuo bausmės".[11] Naudodamasi istorija, pasak kito rašytojo, net ir dabartinė valdžia gali „integruotis į praeities tradicijas", į pačią valstybę žiūrėdama kaip į „socialinio ir asmeninio gyvenimo centrą, šitaip pateisinamas individo gyvenimas".[12]

Kremlius yra ideali vieta apie visa tai pamąstyti. Čia gimė mitai, scena, kurioje rusų valstybė puikuojasi savo galia ir kilme. Tačiau tvirtovė ir pati yra veikėjas. Ketinau ištirti jos praeitį norėdama geriau suvokti šiuos laikus, tačiau galiausiai pasijutau įsitraukusi į jos istoriją. Šiame pasakojime vaizdas ir mitas dažnai prasilenkia su tikrove, tačiau čia daug realių faktų. Rašydama galvojau apie mitus, kuriuos pasakoja apie save valdovai, be to, turėjau išstudijuoti

nemažai medžiagos nuo karūnavimo ritualo ideologijos iki krikščionių ortodoksų teologinės painiavos. Tačiau tuo pačiu metu pagavau save skaitančią apie laikrodžių mechanizmus, patrankų liejyklas ir senovinio tinko restauravimo technologijas. Pasakojimas apima daugybę kultūrų ir mažiausiai du žemynus. Žvelgiau į pievas rytuose, norėdama suprasti, kaip vystėsi daugybė genčių, kilusių iš Azijos stepių, stengiausi pavaizduoti keliones per miškus ir pelkes, kurios į tylų, atšiaurų, ritualų suvaržytą Maskvos karališkąjį dvarą atvedė tiek daug Europos meistrų. Bandžiau suprasti, ko kaskart imdavosi naujieji šeimininkai, kad atstatytų sugriautą Kremlių (jis nebuvo toks amžinas kaip atrodė) ir vėl galėtų jį valdyti. Prancūzų istorikas Pjeras Nora, tyrinėjantis gyvenamąsias vietas, tikrai būtų pavadinęs tą citadelę „atminties vieta“, tačiau ji buvo ir veiksmo bei pokyčių vieta, teatras, kuriame vyko dramos apie dabartį net ir tada, kai jos dėjosi žadinančios praeitį.

Netrukus įsitikinau, kad ta nulemto tęstinumo idėja labai sena. Paaiškėjo, kaip būdavo sugalvojamos panašios istorijos. Nuo vienuolių iki dvaro raštininkų ir nuo sovietinių propagandininkų iki Putino mėgstamų vadovėlių rašytojų – niekam neatrodė keista, kad rusų dvariškiai suredagavo ištisus praeities skyrius. Paprastai jie tai darydavo siekdami apsaugoti istorijos autoritetą vardan tam tikrų asmenų, nes rusų valstybė, toli gražu nesidžiaugusi pastoviu ir nepertraukiamu vadovavimu, iš tiesų kentėjo nuo dažnų centrinės valdžios krizių. Daugybė valdovų – kunigaikščiai, carai, generaliniai sekretoriai ir neišrinkti prezidentai – turėjo tik pretenzijų į paveldėjimo teisę. Siekdami išvengti neramumų ar galimo pilietinio karo, jų dvarai pradėjo kurti daugiau ar mažiau įtikinamus įpėdinystės mitus. Kai kurie jų rėmėsi religija, kiti žadino žmonių troškimus, tačiau beveik kiekvieno pasakojimo pagrindas būdavo istorija. Kai reikėdavo perrašyti senuosius raštus, vieni uoliausių buvo Ivano Rūsčiojo patarėjai, – jam buvo priskiriama ir dieviška valdžia, ir

mitinė kilmė, – o jų pasekėjai XVII amžiuje dirbo tą patį darbą pirmiesiems Romanovų carams. Bolševikai, nors jų retorika modernesnė, pasisakė už mirusių didvyrių panteono garbinimą; jie pasitelkė ir visas paties Kremliaus simbolines galimybes. Šalyje krizės buvo dažnos, padėtis tokia nerami, kad žmonės buvo pasirengę sveikinti net ir nepatikimą pretendentą, jei tikėjo, kad jis atitinka nostalgišką, beveik pasakišką idealą. Sunkus gyvenimas ir netikrumas dėl ateities net ir valstiečius vertė ilgėtis praėjusių laikų. „Aukščiausias gėris Maskovijoje buvo ne žinios, o atmintis, – praėjus pusei amžiaus nusprendė Džeimsas Bilingtonas. – Niekas nebuvo taip aptarinėjama kaip seniausios valdžios „gero ir tvirto atminimo svarba.“[13]

Tačiau, kaip visiems žinoma, atmintis kinta. Kremlius pats yra praeities dokumentas. Tai ir šventa vieta, o jo pastatai kadaise buvo sakraliausios Maskvos vietos. Juose atsiradę ritualai, nuo dieviškosios liturgijos garbinimo iki karūnavimų ir karališkųjų laidotuvių, iš pradžių buvo sukurti, kad išreikštų religinio amžinumo tiesą. Tačiau net ir šventųjų laikais tos ceremonijos keitėsi. Iš kartos į kartą tų pačių žodžių reikšmė ir tos pačios procesijos įgavo visiškai naujas formas. Pastatai irgi keitėsi ir galėjo būti patys nepatikimiausi liudininkai. Perdažius sienas ar nugriovus ir atstačius rūmus tarsi visiškai nelikdavo jų buvusio įsikūnijimo. Drauge su ikonas nešančiais dvasininkais ir auksiniais drabužiais vilkinčiais dvariškiais sugrįždavo įprastinių maldų ciklas, tačiau aplinka buvo taip pasikeitusi, kad remdavo visiškai naujas idėjas ir (dėl geresnių laikų troškimo) suklastotą praeitį. Tie pastatai, tokie realūs, šią akimirką yra vienintelė praeitis. Tai buvo pamoka, dramatiškai duota bolševikų, 1929 m. nugriovusių senovinius Kremliaus vienuolynus. Nedaug yra žmonių, net ir maskviečių, galinčių dabar pasakyti, kur stovėjo tie pastatai. Buvo netgi abejojančių, kad jie išvis kada egzistavo, tik kraipė galvas, palinkusias virš senų fotografijų, įrodančių tą faktą.

Ši knyga apie senųjų laikų Kremlių, bet joje labai daug rašoma ir apie dabartį. Kai pradėjau ją rašyti, netrukus atskleidžiau sąsajų – net jei ir neabipusių – su paskutiniu Rusijos elitu privalumus. Nors Kremliaus mokslininkų darbo sąlygos prastesnės nei bet kurio universiteto istorikų, aplinka įspūdinga. Kai pamojavau savo sunkiai gautu leidimu ginkluotiems Borovickio vartų sargybiniams ir išdidžiai praėjau pro besibūriuojančius ankstyvus turistus, patyriau pranašumą, kokį kolegos iš Oksfordo ir Kembridžo jaučia kiekvieną darbo dieną. Maskvos smogas ir eismo triukšmas liko už manęs. Kol dar nepasirodė ekskursijų grupės, tarp tų sienų viešpatavo visiška ramybė. Šioje dyzelinio kuro ir cigarečių šalyje lengvas vėjelis atnešė vos juntamą smilkalų aromatą. Biblioteka, kurios man reikėjo, buvo aukštai viršuje, Ivano Didžiojo varpinės bokšto priestate. Čia nėra nė colio laisvos vietos dirbančiai komandai, tačiau minia lieka labai toli.

Kremlius nėra įprasta tyrimų vieta. Čia lankytojas mato tai, ko iš jo tikimasi. Net atkakliausius svečius pasitinka užrakintos durys. Kad parašyčiau šią knygą, neužteko vien bokšto skaityklos. Informacijos paieškos atvedė mane į Italiją (architektų, suprojektavusių renesanso fortą, tėvynę) ir Jungtinių Valstijų bei Didžiosios Britanijos bibliotekas. Nepakako vien rašytinių šaltinių, rėmiausi ir specialistų liudijimais. Kalbėjausi su politikais ir diplomatais, dirbusiais Kremliuje. Vieną paslaptingą vakarą kelios valandos kelio į šiaurę nuo Stokholmo susitikau su šešiais buvusiais švedų ambasadoriais, dirbusiais Maskvoje („Jūs padarysite išvadą, kad kiekvienas suaugęs švedų vyras privalo tarnauti savo tautai dirbdamas ambasadoriumi“, – man nusistebėjus kandžiai pasakė vienas jų). Kalbėjausi ir su kai kuriais architektais ir restauratoriais, tyrinėjusiais tų pastatų vidų. Meno istorikai padėjo vertinti ikonas ir freskas. Man nežinomų istorinių laikotarpių specialistai atsakė į klausimus ir pateikė naujų šaltinių pavyzdžių. Keletą metų sku-

bėdama į Maskvos tvirtovę ir iš jos, net turėjau progos pasigrožėti nepagaunamais sakalais, laikomais Kremliaus varnoms naikinti.

Viena istorija, atrodo, sukėlė didžiulį medžioklės jaudulį, kuris man buvo tarsi paskatinimas. Sudėtingiausias mano, kaip tyrinėtojos, tikslas buvo bent žvilgtelėti už to, kas akivaizdžiai matoma. Kiekvienas archeologas žino, kiek daug galima sužinoti apie slaptąją kultūrą, apžiūrėjus išmestus daiktus. Kremlius nėra pati geriausia vieta ieškoti nereikalingo šlamšto, tačiau kartą pasinaudojau galimybe aplankyti kažką panašaus į vietinę mansardą. Tai buvo tarsi netikėtas apdovanojimas – energinga moteris, vadovaujanti vienam Kremliaus specialistų mokslinių tyrinėjimų departamentui, maloniai pasiūlė palydėti mane į asmeninę ekskursiją po rūmus. Ketinome apžiūrėti visas išlikusias cerkves, jų yra daugybė.

Paskirtą rytą atvykau anksti, man patiko pabūti nors akimirką tuščioje tvirtovėje ir stebėti lengvą rudens šviesos žaismą ant senovinio kalkakmenio. Mano gidė, kurios biuras buvo įsikūręs Apsireiškimo soboro priestate, dar nebuvo spėjusi susikrauti daiktų, todėl mes kalbėjomės, kol ji rūpestingai parinkinėjo iš dėžutės raktus. Žavėjausi kiekvienu jų, rikiuojamų į eilę ant jos stalo, nes tokie raktai kaip šie iš tikrųjų turėjo būti nukalti iš meteoritų ir saugojami drakono. Kai kurie jų buvo ilgi ir sunkūs, kiti sudėtingi, dauguma taip išpuošti, kad buvo nelengva išlaikyti juos viena ranka. Tačiau neturėjau laiko visais pasigrožėti, nes kuratorė pasiraususi savo spintelėje ištraukė porą plokščiareplių. Paaiškėjo, kad jos reikalingos sulaužyti tvirtoms plomboms, saugančioms daugybės slaptų rūmų kambarių turtus.

Pirmiausia tokią plombą radome viršutinėje poliruotų marmurinių laiptų aikštelėje. Pačiame tolimiausiame vidinės terasos pakraštyje, perėję silpnai apšviestu parketu, pamatėme puošnius paauksuotus vartus, o už jų, užrakintos ir užplombuotos, buvo tvirtos medinės dvivėrės durys. Atrodė, kad įeiti draudžiama, tačiau

replės netrukus nuplėšė vašką, ilgas raktas gana lengvai pasisuko ir medinės durys atsivėrė, įleisdamos mus į XVII amžiaus cerkvę. Ikonos buvo nutapytos meistro Simono Ušakovo. Pirmiausia nustebino, koks blausus ir netgi šaltas pasirodė tas kambarys, palyginti su sietynais, spindinčiais už šių durų. Suradome elektros lemputės jungiklį. Nušvitus šviesai supratau, kodėl pradžioje mane taip pribloškė tamsa. Rusų cerkvės paprastai spindi ir šviečia, tačiau čia niekur nebuvo nei aukso, nei sidabro; vertingosios ikonos buvo išstatytos kukliai atrodančiame mediniame ikonostase. Paaiškėjo, kad senovinis sidabras, kadaise puošęs tą pertvarą, pats savaime jau meno kūrinys, Lenino laikais buvo nuplėštas ir išlydytas, tariamai tam, kad liaudžiai būtų nupirkta duonos, bet iš tikrųjų pinigai buvo skirti valdžiai. Kai apžiūrėjome daugiau cerkvių, daugiau apleistų ikonostasų ir tamsių bei šiurpių savo tuštumu kambarių, supratau, kad tas pats likimas buvo ištikęs ir brangenybes, buvusias visuose rūmuose. Vis dėlto dar buvo galima daug ką pamatyti, keletą valandų siuvome pirmyn ir atgal, stabtelėjusios paspoksoti į žiemos sodą, kur kadaise buvo Stalino kino teatras.

Naujoji draugė skyrė man labai daug laiko, suteikė nemažai informacijos, tačiau mums lipant laiptais galiausiai sudvejojo. „Nepasakokite gaisrų departamentui“, – sumurmėjo ji. Koridorius susiaurėjo, kilimai ilgą laiką nebuvo judinti. Mes buvome pakeliui į XIV amžiaus cerkvę, kuri, kaip visi manė, buvo dingusi, kol caro Nikolajaus I laikais statybos darbų metu vėl buvo surasta. Praėjo daugiau kaip šeši šimtai metų (tiek daug karų, gaisrų, pertvarkų), tačiau čia dar buvo galima daug ką pamatyti. Visame koridoriuje ir žemiau, ant laiptų, stovėjo kopėčios, skardinės su dažais ir pasibaisėtinos aplūžusių kėdžių krūvos. Į sieną buvo atremta suvyniota raudona vėliava, riogsojo paauksuotas stalelis, paimtas iš kažkokios ekspozicijos, didelis radijo aparatas, bolavo dulkių ruožai, apipurkšti kalkėmis. Keliaudamos žemyn, per Nikolajaus, Michailo

Romanovo, Ivano Rūsčiojo rūmus ir kur kas senesnius kambarius, įrengtus renesanso laikotarpiu, pasijutome ne tik grįžusios į kitus laikus, kaip nutinka apsilankius požeminėse skliautuotose galerijose. Atrodė, tarsi atrinktos Kremliaus praeities atmestos atkarpos, sudėtos į laiko kapsulę, dešimtmetis po dešimtmečio būtų yrančios vienoje nerealioje erdvėje.

Rusijos istorijoje būta daug naikinimų ir atstatymų, šalis yra patyrusi daugybę permainų. Dėl įvairių ir sudėtingų priežasčių valstybė visada sugebėdavo įgyti pirmumą visuotinių teisių sąskaita. Ištikus krizei, sprendimus, dažniausiai Kremliuje, priimdavo žmonės, siekiantys apsaugoti trumpalaikius interesus. Nieko neišvengiamo, o atmestos galimybės byloja apie fragmentišką šio pasakojimo prigimtį. Kai šiandieninės Rusijos vadovai kalba apie šalies galybę, vadinamąsias tradicijas apkapoti nepriklausomą demokratiją, jie renkasi kitą kelią. Istorija su tuo neturi nieko bendro, nes praeitį, kaip puikiai parodo raudona vėliava ir senos kėdės, galima išmesti lyg peržydėjusias gėles. Rusija turi daugybę praeičių. Kartą atrakinus užantspauduotas duris, Kremliui daugiau nebereikės atrodyti tironų ramsčiu, kaip jį pavadino de Kustinas. Kultūroje, siekiančioje pačiai tvarkyti istoriją, jis išlieka kaip sunkiai įveikiamas, didingas, kerintis, tačiau visiškai netrūnijantis slaptos rusų valstybės širdies liudijimas.

I

Pamatiniai akmenys

Pasakojimą apie ikonišką tvirtovę būtų teisinga pradėti nuo pasakojimo apie tikrą ikoną. Kremliuje yra dirbę daug menininkų kartų, tad rinktis galima iš daugybės meno kūrinių. Dauguma pačių puikiausių buvo specialiai nutapyti Kremliaus cerkvėms ir vienuolynams, įskaitant ir darbus tokių garsių XV amžiaus meistrų kaip Teofanas Graikas ir talentingasis jo mokinys Andrejus Rubliovas. Iki šiol jų nutapyti giedri, amžini ir nežemiški šventųjų veidai įdėmiai žvelgia į mūsų pašėlusį pasaulį iš savo auksinės begalybės. Tuo metu, kai šios ikonos buvo tapomos, laikas priklausė Dievui, o nuodėmingieji žmonės (jeigu tik jie tikėjo ikonų tapytojų tiesomis) galėjo rasti išsigelbėjimą savo trumpus gyvenimo metus gyvendami pagal dangiškąjį modelį. Tačiau meditacija ir atgaila niekada nebuvo tikrieji Kremliaus tikslai. Tikslesnis paveikslas apie Kremliaus įkūrimą yra Simono Ušakovo 1668 m. šedevras „Maskvos valstybės medis“. Nors paveikslas buvo ir yra sakralinio meno kūrinys, drauge tai ir istorinis tekstas.

Šiandien ta ikona yra tokia svarbi, kad kabo garbingoje vietoje Maskvos Tretjakovo galerijoje. Nors paveikslas nedidelis, jam skirta visa siena, o gerai apgalvotas apšvietimas sukuria pagarbią nuotaiką. Prieš pamatydamas paveikslą jau žinai, jog tai tikra vertybė. Jo kompozicija labai netikėta: iš pirmo žvilgsnio ikona atrodo kaip įprastinis gyvenimo medis, motyvas, labiau pažįstamas iš rytietiš-

kų kilimų nei iš rusų tapybos.[1] Atidžiau įsižiūrėjus, išryškėja stilizuotas besisukantis medis, tačiau jo vaisiai (arba žiedai, kadangi šis augalas stebuklingas) yra kamėjos, dar pavaizduotas didelis Švč. Mergelės ir mažesni kai kurių Maskvos valdovų, carų ir šventųjų atvaizdai. Sudėlioti tam tikra tvarka, jie puošia medžio šakas, kylančias dangiškųjų vartų link. Tretjakovo galerijos gidas paslaugiai paaiškina, kad Ušakovas įkvėpimo sėmėsi iš tradicinio Jėzaus Kristaus geneologijos vaizdavimo.[2]

Žvelgiant žemyn, į medžio šaknis, darosi dar įdomiau, kadangi čia nereali erdvė įgyja tikrų pastatų pavidalą. Tarsi filmo kadrai visu paveikslo fonu prabėga Maskvos Kremliaus bokštai ir jo sutvirtintos sienos. Čia pat pavaizduoti pagrindiniai istoriniai ikonos veikėjai: viename kampe, tarsi itin sėkmingą šou pristatinėjantį impresarijų, matome lengvai atpažįstamą Aleksejų Michailovičių Romanovą (1645–1676), carą, valdžiusį Ušakovo gyvenimo metais. Tačiau pačiame centre – du pasodinę tą medį vyrai, dabar rūpestingai palinkę virš savo darbo vaisiaus. Kairėje – dvasininkas, laikąs viduramžių laistytuvo atitikmenį, o ištapytos raidės mums nurodo, jog šis žmogus – Petras, XIV amžiaus Rusijos bažnyčios vadovas. Dešinėje, už paties augalo, – caras Ivanas I, valdęs Maskvą nuo 1325 m. iki pat mirties 1341 m.

Norint suprasti, ką stengėsi paaiškinti Ušakovas, reikia suvokti to meto istoriją. Be kitų dalykų, šis paveikslas yra ir politinis manifestas carui. Kaip ir medis, paveikslas teigia, jog Aleksejaus ir jo įpėdinių šaknys yra Maskvos praeityje; taip, kaip ir pamaldūs ankstesnių laikų carai, – visai kaip ir įkūrėjas pirmame plane – visi jie yra dalis besitęsiančios grandies, kurios darbas yra Rusijos dirvos maitinimas ir puoselėjimas. Nors paties Aleksejaus atvejis buvo ginčytinas, mat jis buvo tik antrasis šeimos narys, perėmęs sostą XVII a. pirmojo dešimtmečio pradžioje, užsitęsusio pilietinio karo metu. Tuomet Rusija buvo beyranti šalis. 1613 m. įsigalėjus taikai

piliečių taryba buvo priversta sudaryti sąlygas naujojo caro atėjimui. Iš tiesų, Michailo Romanovo, Aleksejaus tėvo, prisijungimas nebuvo ta natūrali pažanga, kurią vaizdavo ikona-paveikslas. Kitaip tariant, net ir pusiau apleistas, Aleksejaus paveldėtas Kremlius buvo toli gražu nepanašus į paveiksle vaizduojamą klestinčią raudonąją tvirtovę. Kadangi menininko teptukas priminė neramumus ir žmogžudystę, Ušakovas ragino naująją kartą patikėti, kad Maskvos istorija buvo ypatingai šventa. Jo Kremlius nebuvo tik šiaip paprastas rūmas. Jis buvo grandis tarp Rusijos ir rojaus, pačios Dievo Motinos globojama vieta.

Paveiksle yra dar viena žinia. Tai medžio sodinimas. 1326 m. Petras, Rusijos ortodoksų bažnyčios galva, ir Ivanas I, naujai paskirtas Maskvos valdovas, iš tiesų padėjo pirmąjį akmenį naujai statomai cerkvei. Ji ikonoje pavaizduota kaip labai aukštas pastatas dailiais auksiniais kupolais. Detalių tikslumas buvo mažiau svarbus nei šio veiksmo simbolinė reikšmė, įvardijusi momentą, kai Maskva kartu su Kremliumi pareiškė savo pretenzijas į religinę ir politinę Rusijos pasaulio sostinę. Tuo metu Kremlius nebuvo nei puikus, nei ramus: jo sienos buvo medienos ir purvo mišinys, o gynybiniai įtvirtinimai juosė pavojingus pelkėtus ruožus. Aplinkinis pasaulis kariavo, o valstybę valdė tik ginčytinas Rusijos žmonių valdovas. Tačiau kai kurie medžiai auga nederlingose ir sausose žemėse. Kai Ušakovas sumanė surasti savo simbolinio augalo šaknis, buvo teisus pasirinkdamas 1326 m. iškilmes. Be to, ironiška, jog nutapytasis valdovas, Ivanas I, pats pasinaudojo istorija, padėdamas tą pirmąjį reikšmingą akmenį. Kremliaus, kaip ir visos Rusijos, istorija yra fragmentiška, daug kas prarasta. Tačiau tarp gaisrų, revoliucijų ir rūmų perversmų išlieka vienintelis tikras ir nuolatinis Rusijos valdovų pasiryžimas perrašyti praeitį taip, jog dabartis, kokia ji bebūtų, atrodytų giliai įsišaknijusi ir natūrali. Tokia kaip Ušakovo medis.

Nėra išlikusių jokių dokumentų apie Kremliaus atsiradimą. Kronikose, svarbiausiame rašytiniame to meto šaltinyje, 1147 m. ir dar kartą 1156 m. užsimenama valdovo rezidenciją buvus Maskvoje, bet niekas tiksliai nežino, kas pirmasis pastatė į tvirtovę panašų pastatą ant kalvos prie Maskvos ir Neglinajos upių. Dėl datų yra ginčijamasi, nors tai, jog XII amžiuje siena jau egzistavo, yra faktas.[3] XX a. šeštajame dešimtmetyje kasinėjant buvo rastos išlikusios įtvirtinimų liekanos, tiksliai atitinkančios dešimtmečius. Nors radiniai fragmentiški bei suardyti nuolatinių vėlesnių statybų, jie atitinka įspūdingus įtvirtinimus iš žemių ir medžio. Vien tik milžiniški rąstai turėjo būti nepajudinami. Statiniai užėmė mažesnę teritoriją nei dabartinis Kremlius, tačiau turėjo būti neįveikiami. Kaip parodė tolesni kasinėjimai, mediniai įtvirtinimai nebuvo pirmieji statiniai ant pleišto formos kalvos. Po įtvirtinimais esančiuose žemės sluoksniuose buvo rasta kaulų, kiaulių ir galvijų šonkaulių, galūnių, maisto likučių, arklių ir šunų liekanų. Dar čia buvo rasta briedžių, kiškių, bebrų ir laukinių šernų kaulų. Verpstės vija, Kijevo amatininkų pagaminta iš rožinio skalūno, liudija apie prekybinius ryšius su Dniepro slėniu, kaip ir stiklo karoliai bei metalinės apyrankės, rastos šalčiausiame žemės sluoksnyje.[4] Giliau – tiktai tyla.

Kalva, ant kurios buvo pastatytas Kremlius, visuomet buvo labai patogi gynybiniams įtvirtinimams. Tai buvo lengvai apginama teritorija, gerai aprūpinta statybine mediena, nors ankstyvuoju laikotarpiu netgi rusams ta vieta atrodė nuošali. Tuo metu, kai kiti šiauriniai regionai statė klestinčius uostus ir turgus, vietovė liko pasislėpusi miškuose tarp gervuogynų bei panirusi tirštame žiemos rūke. Abiejose pusėse besidriekiantys ąžuolynai ir beržynai buvo tokie tankūs, jog lengvai galėjo praryti visą kariuomenę. Sakoma, taip ir atsitiko 1176 m., kai du tarpusavyje kariaujantys kunigaikščiai, žvangėdami su savo palydomis, sugebėjo prasilenkti,

o jų žirgų dundesys nuslopo medžių lapijoje.[5] Patogiau buvo keliauti upėmis, tačiau ir jos buvo klastingos, todėl vietiniai medžiotojai, išsiruošę į briedžių ir laukinių šernų medžioklę, dažnai išsikirsdavo takus per sausesnes miškų vietas. Svarbūs keliai tam tikrą laiką buvo laikomi atviri, senuoju būdu išklojant iškirstus plotus rąstais. Jie buvo naudojami ir po tūkstančio metų, kai sovietinė kariuomenė tiesė garsiuosius „rąstinius kelius". Dauguma pirmųjų kelių šiuose miškuose per metus apaugdavo dilgėlėmis, krūmokšniais arba pradingdavo purve. Net jeigu keleivis ir surasdavo juos antrą kartą, nesvetinga žemė virš upės vingio tikrai negalėjo pretenduoti į sostinės statusą.

Tiksliai nežinoma, kas pirmieji apsigyveno šiose žemėse – galbūt tai buvo suomių medžiotojai, tuo metu buvo neįprasta įvardyti gentis ar nurodyti tikslias jų paplitimo teritorijas. Priešingai nei krikščionys vakaruose arba žydai ir musulmonai pietuose bei rytuose, vietiniai čia degindavo savo mirusiuosius, todėl nėra ką kasinėti, be to, jie neturėjo savo abėcėlės, tad beveik jokių ženklų nepaliko. Tačiau jų buvimo pėdsakai išliko varduose, kuriuos šie pirmieji žmonės suteikė upėms ir miškingoms pelkėms. Vienas iš jų, ko gero, yra ir Maskvos pavadinimas (nors slavų patriotai neigia šį faktą).[6] Neabejotina, jog šis suomių kalbos žodis vietovei buvo suteiktas dar prieš atvykstant pirmiesiems slavams, tikriausiai IX a. pirmojo dešimtmečio pradžioje.

Naujai atvykusieji priklausė Viatičių genčiai.[7] Netgi šiuo kruvinuoju laikotarpiu gentis iš kitų išsiskyrė žiaurumu ir greičiausiai pristabdė krašto vystymąsi, kadangi taikūs keliautojai vengdavo keliauti per šias žemes. Bet Viatičių pasaulis nebuvo visiškai uždaras. Jų teritorija tekanti Maskvos upė plukdė medinius laivus, tai buvo vienas iš galimų kelių, jungusių Volgą su vakarais ir šiaure. Dabar archeologai mano, kad netoli dabartinio Kremliaus susikirsdavo mažiausiai du svarbūs sausumos keliai.[8] Visoje šiaurės

rytų Europos lygumoje buvo suintensyvėjęs judėjimas laivais, arkliais, netgi kupranugariais. Mažas miestas šalia Maskvos upės nebuvo prie pagrindinių prekybos kelių, bet vis dėlto kažkoks pakeleivis tuo metu sugebėjo numesti dvi sidabrines monetas, kurių viena siekia Mervo laikus.[9] Dar buvo rasti didesni kiekiai sidabro, dažniausiai X amžiaus musulmoniškos kilmės lobiai, liudijantys apie glaudžią regiono prekybą su išsivysčiusiomis Azijos ir Viduržemio jūros civilizacijomis.

Atvykstančių pirklių lūkesčiai turėjo būti dideli. Karavanai, judantys pietų ir rytų kryptimis Chorezmo, Centrinės Azijos prekybinio centro link, buvo apkrauti miško turtais. „Sabalų, šermuonėlių, stepių lapių kailiai, – džiaugėsi arabų geografas. – Kiaunės, lapės, bebrai, dėmėtieji kiškiai ir ožkos, taip pat vaškas, strėlės, beržo žievė, aukštos kailinės kepurės, žuvų klijai, jūros vėplių iltys, vergai slavai, avys ir galvijai."[10] Panašūs pasakojimai primena daug vėlesnius europiečių Afrikos aprašymus ir tik parodo, jog šiaurės rytų miškų zona devintajame ir dešimtajame šimtmetyje iš tiesų buvo tamsus kraštas. Kaip ir Afrika vėlesniais laikais, šis kraštas atrodė pavojinga ir egzotiška vieta, kur nuotykių ieškotojų laukė turtai. Vienas iš pelno šaltinių buvo vergai, o kadangi musulmonams ir krikščionims buvo draudžiama vieniems kitus paversti vergais, pagonis slavus buvo visiškai legalu.[11] Atrodo, jog tuo metu apetitas kailiams buvo nesibaigiantis, visi stengėsi jų įsigyti – nuo arabų ir turkų Azijoje iki frankų ir anglosaksų Europos Atlanto pakraštyje. Šiaurėje augantys beržynai ir už jų plytinti taiga galėjo geriausiai aprūpinti šiais produktais. Jeigu tik prekės būdavo pristatytos į turgus Konstantinopolyje arba Bolgare, didžiajame mieste prie Volgos, kelyje į rytus, – už jas visada iš karto būdavo sumokama tvirta valiuta – sidabru.

Pelnas ir daug galimybių įsteigti muitinės postus bei apmokestinti brangiuosius krovinius reiškė, kad prekybiniai keliai turėjo

didelę finansinę reikšmę. Tačiau vietiniai slavai nebuvo nei organizuoti, nei pakankamai greiti, kad galėtų juos kontroliuoti. Ši laimė teko kelioms vikingų gentims iš Skandinavijos, kurias graikai ir arabai netrukus pažino kaip rosus. Tai buvo dar vienas ginčytinas klausimas (rusų nacionalistai piktinosi prielaida, kad jų pirmasis valdovas galėjo būti kilęs iš kur nors kitur[12]), tačiau archeologiniai įrodymai apie baltus yra įtikinantys. Vienus konvojus apgindami, kitus užpuldami ir viską pasigrobdami, tie žiaurūs plėšikai tapo sunkiai įveikiami krašto valdytojai. Nuo pirmosios nuolatinės gyvenvietės prie tinkamo laivybai Ilmenio ežero, esančio netoli dabartinio Novgorodo, iki devintojo šimtmečio vidurio vikingai jau buvo išplėtę savo veiklą Dniepro ir Volgos aukštupyje. Kaip ir jų giminaičiai, tais pačiais dešimtmečiais užpuldinėję Alfredą Didįjį iš Vesekso, jie buvo ambicingi, karingi ir – svarbiausia – labai mobilūs. 860 m. jie netgi sugebėjo užpulti didįjį Konstantinopolį, Romos įpėdinį, atskirdami didelį siena apsuptą miestą nuo jūros. Netrukus jie apiplėšė chazarus, Dniepro sostinės Kijevo miesto žmones, ir surengė daug žygių į slavų gyvenvietes rytuose iki pat Volgos vidurio. Pasaulyje, kuriame pagrindinius uostus ir turgus skyrė šimtai mylių, o vidutinis greitis keliaujant sausuma buvo ne daugiau kaip trisdešimt mylių per dieną, nebuvo labai paprasta įveikti ilgą kelionę pakrautų laivų flotile. Regiono tarpžemyninės prekybos evoliucija buvo istorija apie ištvermę, sugebėjimus ir paprastą žmogišką godumą.

Tai buvo pirmasis rusiškosios dramos veiksmas, pamatinis momentas, nuo kurio prasideda visi vėlesni istoriniai įvykiai ir pasakojimai. Pagrindinė kronika, pirmasis oficialus epochos įrašas, susieja istoriją su pusiau mitine asmenybe Riuriku. Iš jos vėliau save kildins Rusijos miestų valdovai ir pavadins savo dinastijas Riurikaičiais. Buvo kalbama, jog šis žmogus, Riurikas, (ir du jo broliai) kvietėsi žmones ir apgyvendino teritoriją aplink Ilmenio

ežerą; istorija mini nuolat kariaujančias slavų, baltų ir suomių gentis, iš valdžios viltingai besitikinčias taikos.[13] Sukviesti ar ne, tačiau dabar šie vikingai, daugumos istorikų vadinami rusėnais, buvo linkę palaikyti ryšius su anksčiau čia gyvenusiomis regiono gentimis. Jie mokėsi iš savo stepių kaimynų, pirko medinius laivus iš slavų amatininkų ir naudodamiesi vietiniais susisiekimo keliais tiekdavo kailius, vašką, išdirbtas odas ir vergus, kurie visa tai pakraudavo. Per tam tikrą laiką rusėnai ir slavai pradėjo jungtis ir netgi tuoktis, dalytis žeme ir savo vietiniais dievais, kurti naujus pasakojimus bendra kalba ir tokiu būdu suteikti prasmę savo pasauliui. Tai buvo jau nebe atskiri žmonės, o kultūrinius pagrindus turinti tauta.

Karingiems rusėnams visada buvo labai svarbu įtikinti savo kaimynus, kad šie prekiautų su jais. Deja, patys turtingiausieji iš jų, Konstantinopolio gyventojai, buvo išgąsdinti pasakojimų apie vikingus šiaurėje. Nors Konstantinopolio imperinė vyriausybė samdė vikingus (jie buvo sumaniausi buriuotojai, be to, ištikimiausi kovotojai), tačiau tie laukiniai, kad ir kaip jie būtų pasivadinę, buvo laikomi barbarais ir iš pradžių rusėnams apskritai buvo draudžiama pasirodyti imperijos sostinėje. Jie turėjo prekiauti Chersono ir Tmutarakano uostuose Juodojoje jūroje, dalydamiesi pelnu su daugybe tarpininkų.[14] 911 m. jie pagaliau patvirtino prekybos sutartį su Konstantinopoliu, bet sutarties sąlygos aiškiai nurodė, jog rusėnų pirkliams bus leista atvykti į miestą tik tada, jeigu šie laikysis jiems paskirtų vartų. Be to, vienu metu galėjo atvykti ne didesnė nei penkiasdešimt žmonių rusėnų grupė.[15]

X amžiaus pabaigoje įvyko lūžis. Apakinti Konstantinopolio aukso ir pakerėti jo galios, pagonys rusėnai priėmė patriarchų krikščionybę. Toks buvo jų pasirinkimas, nors egzistavo ir kitos galimybės – tarp jų ir ištikimybė Romai. Tuo metu skirtumas tarp

tų dviejų krikščioniškų bažnyčių buvo nedidelis, bet rusėnų sprendimas priimti Konstantinopolio tikėjimą amžiams nulems šalies žmonių ateitį. Šio sprendimo kultūrinis poveikis buvo milžiniškas. Matyt, pasirinkimą nulėmė Rusios vikingus apžavėjusi rytų monoteizmo prabanga ir grožis. Po vizito į didingąją Konstantinopolio Šventosios Išminties cerkvę rusėnų pasiuntiniai buvo apimti pagarbios baimės. Pastatas buvo stebuklingas, o liturgija – įspūdinga. „Mes nežinojome, – pasakojo vienas jų savo kunigaikščiui Vladimirui iš Kijevo, – ar buvome danguje, ar žemėje".[16] Apie 988 m. (tiksli data nėra įvardyta) valdovas Vladimiras pats apsikrikštijo ir tą palaimą paskleidė pavaldiniams, įsakydamas jiems masiškai krikštytis Dniepre. Norėdamas būti visiškai tikras, jis rykštėmis išplakė pagoniškuosius stabus, vilko juos gatvėmis prieš pasmerkdamas mirčiai.[17]

Priėmus krikščionybę, rusėnų žemės buvo apjungtos į federaciją su centru Konstantinopolyje, nors krikščioniškojo Kijevo kultūrai įtaką darė Aleksandrijos, Mažosios Azijos bei Balkanų krikščioniškosios religinės tradicijos. Po oficialaus atsivertimo Kijevą užplūdo tikra juodųjų abitų banga, užsienio vienuoliai kraštui davė daug daugiau nei tik tikėjimo principus. Vienuolių palikimas buvo ir naujoji abėcėlė, idėjos apie valstybę ir krikščioniškasis kalendorius.[18] Kai kurie iš vienuolių buvo talentingi dailininkai, taip pat ir ikonų tapytojai, dauguma jų graikai, kurie netrukus pradėjo tapyti šventųjų paveikslus. Kristaus ir Švč. Mergelės paveikslai buvo universalūs, graikų bažnyčia garbino ir šv. Joną Krikštytoją, šv. Antaną Didįjį, šv. Andrejų, vadinamą Pirmuoju, apaštalą, pasak legendos, išpranašavusį krikščioniškąją šlovę Kijevui. Šventoji išmintis, įsikūnijusio žodžio dieviškoji dvasia buvo svarbiausi dalykai, o kadangi ir Kijevas, ir jo turtingasis konkurentas Novgorodas sekė Konstantinopoliu, tai svarbiausias savo cerkves ir dedikavo Šventajai išminčiai. Rusėnų atsivertimas

nebuvo revoliucija, kadangi iki atsivertimo jie beveik neturėjo savo kultūros, kurią būtų reikėję sugriauti, tačiau tai iš tiesų buvo stulbinantis pokytis, o Kijevo kunigaikščių valdžia kartu su iš Konstantinopolio perimta religija bei pluoštu graikiškų įsakymų tapo rytų slavų pasaulio modeliu.

Tačiau avanpostui ant Maskvos upės krantų būsimos šlovės šie pokyčiai neatnešė. Jau daug vėliau Maskvos valstybės kunigaikščiai savo ištakų pradėjo ieškoti XI amžiaus Kijevo dvare, tačiau tai nebuvo patvirtinta. Simono Ušakovo ikonoje vaizduojamas caras Ivanas I beveik neabejotinai buvo kilęs iš Vladimiro, tik vargu ar tiesiogiai. Jis turėjo pretenzijų kildinti save iš Riurikų dinastijos, tačiau Ivanas I buvo tik vienas iš daugybės valdovų, turinčių karališkojo kraujo ir valdžiusių klestinčius to meto miestus.[19] Ivaną ir Vladimirą skyrė trys šimtai metų, ir, žvelgiant iš XXI amžiaus, viduramžių pasaulyje žmogiškieji reikalai vyko labai lėtai, vis dėlto trys šimtmečiai visais laikais buvo ilgas laiko tarpas. Maždaug toks pats laiko intervalas skiria šiuolaikinę Angliją nuo tos, kuri pasiuntė Marlboro hercogą kovoti į Betliejų, ir netgi trumpesnis laiko tarpas, kuris mus skiria nuo paskutinės kartos, galėjusios paliudyti britų valdymą Amerikos kolonijose.

Laiko tarpas nebuvo vienintelis dalykas, atskyręs Kijevą nuo Maskvos, tačiau šių miestų geografija, ekonomika, politinės sistemos ir netgi diplomatinės kryptys buvo du skirtingi pasauliai: Kijevas žvalgėsi į pietus, į Juodąją jūrą, o Maskva prekiavo mišku ir buvo užmezgusi ryšius su tolimomis kultūromis prie Volgos ir už jos. Tačiau buvo vienas svarbus dalykas, rodęs, jog Maskva tikrai sekė Kijevu. Konstantinopoliui patvirtinus, miestas prie Dniepro tapo pirmąja dvasine regiono sostine. Šventosios Išminties cerkvė Kijeve buvo pasirinkta šios didelės teritorijos krikščioniškosios bažnyčios karaliene. Bizantijos dvasininkai bažnytinei hierarchijai siūlė valdyti ir Rusios tikinčiuosius. Kaip barbarų pasienis, dar

ir laukinis, šis kunigaikščio valdomas pasaulis nenusipelnė atskiro patriarchato (tokių planetoje buvo tik penki[20]), bet Rusia gavo metropolitą (viena kategorija žemiau), t. y. žmogų, kuris Konstantinopolyje buvo įvardytas kaip grandis tarp šiaurės slavų ir civilizuoto pasaulio. Naujai sukurtai pareigybei reikėjo daug keliauti, kadangi beveik kiekviename klestinčiame valdovo dvare buvo cerkvė – nuo Baltijos jūros iki vidurio Volgos, o oficiali metropolitų rezidencija buvo Kijeve, mirties atveju metropolitai buvo laidojami šio miesto sobore arba aplink jį. Dvasinė regiono geografija labai pasikeitė, kuomet vyras iš Ušakovo paveikslo, metropolitas Petras, sulaužė įsigalėjusią tvarką ir iškėlė sąlygą, jog jo kūnas turi būti palaidotas sobore, kurį jis ir Ivanas pastatė Maskvoje, beveik penki šimtai mylių į šiaurės rytus.

Maskvos valdovai, kurių kelionė prasidėjo Kijeve, apsistojo ilgiau nei šimtui metų Vladimire, mieste tvirtovėje prie Kliazmos upės, dar labiau nutolusiame į rytus. Tačiau tas kelias buvo sudėtingas, nėra lengva jį suprasti, nepadarius lanksto į sudėtingą paveldėjimo teisių pasaulį. Pirmagimystė, kitose karalystėse patogiai išsaugodavusi nuosavybės ir titulų teisę net ir vėlesniais laikais, buvo nesvarbi Rusios valdovų klanui. Jų pasaulis nuolat judėjo, o kiekvienos įtakingos šeimos atstovas galėjo pretenduoti į bet kokią teritoriją ir ją valdyti iš vietinės sostinės, turinčios mažą dvarą ir karių palydą. Tačiau klanas atkakliai reikalavo dinastinės hierarchijos, įskaitant ir susitarimą, kuris svarbiausiems to meto miestų valdovams suteiktų politinį pirmumą. Rusios žemėse, anot to regiono eksperto, „į karališkąją šeimą buvo žiūrima kaip į bendrą visumą, visi turėjo teisę pretenduoti į tos visumos sudėtines dalis.“[21] Tai buvo kolektyvinė turto valdymo sistema, tiesa, kartu ir galimybė išplėsti partnerių sąrašą bei vykdyti pavienius smurtinius veiksmus valdžios perversmų atveju.

Geriausias dalykas šioje paveldėjimo sistemoje buvo tai, kad ji garantavo palankią situaciją vyriškos lyties paveldėtojams. Jeigu nebūdavo vienintelio sūnaus, krašte, kuriame gyvenimo trukmė buvo trumpa, valdovo broliai galėjo tapti lygiaverčiais sosto paveldėtojais, valdovo titulus galėjo paveldėti suaugęs vyras (vyresniojo valdovo jaunesnysis brolis), o ne antros kartos kūdikiai, nors ir karališkos kilmės. Jeigu vyresnysis tos kartos narys numirdavo, taip ir nesulaukęs kunigaikščio sosto paveldėjimo, jo įpėdiniams visiems laikams galėjo būti uždrausta paveldėti sostą. Šios taisyklės retai išlikdavo tokios pačios, kadangi susidoroti su konkurentais egzistavo labai daug galimybių. Siekiant paveldėjimą padaryti dar sudėtingesnį, titulas, priklausančios žemės ir turtas nebūtinai atitekdavo visam gyvenimui. Kunigaikščio dvarai arba turtas buvo tvarkomas vadovaujantis spekuliatyviais pageidavimais, didėjantis klano vyriausiųjų skaičius leido kiekvienam kunigaikščiui pasistūmėti užimama pozicija į viršų, galbūt net keletu laiptelių aukščiau. Pareiškusieji norą pretendentai galėjo varžytis dėl pačių geriausių žemių, keliauti iš miesto į miestą, susitikti su pusbroliais mūšiuose, žudikiškame muzikinių kėdžių žaidime, kadangi mirtis ir iškilimas kūrė laisvas vietas. Daugiau nei šimtą metų Kijevas, miestas motina, buvo visų trokštamas, tačiau, nors kovos dėl šio sosto buvo ypač nuožmios, feodų sudarymui buvo sukurta ištisa sistema.[22]

Iki pat mirties 1015 m. Kijevo kunigaikštis Vladimiras tvarkingai rūpinosi savo šeima, bet jo įpėdiniai buvo pasiryžę greitai iššvaistyti kunigaikščio palikimą brolžudiškoje kovoje. Stepių genčių nariai, ypač energingieji polovcai, nieko nelaukdami tuo pasinaudojo ir surengdavo vis daugiau pavojingų antpuolių, stengdamiesi užgrobti menkai saugojamus turtus (jie užėmė Kijevą 1061 m.). Vienu metu atrodė, jog Rusia gali išnykti kaip bet kuris kitas klanas, valdęs Dniepro pievas ir anapus jų esančias girias. Pagaliau 1097 m. griežtasis kunigaikštis Vladimiras Monomachas sušaukė kunigaikščius

ir paskelbė paliaubas.[23] Ateityje didesnė paveldimos žemės dalis turėjo būti pridedama įvardytiems ir konkretiems klanų nariams. Egzistavo skirtumas tarp vyresniųjų valdovų vidinio rato ir jų kukliųjų pusbrolių, tačiau dauguma jų jau galėjo pradėti kurti stabilią, netgi paveldimą kunigaikštystę. Pasikeitusios sąlygos paskatino naują slavų pasaulio poliaus vystymąsi. Nors Kijevas ir toliau išliko didis miestas, o Novgorodo turgūs klestėte klestėjo, tačiau pačios galingiausios tapo žemės, priklausiusios Vladimirui Monomachui.

Monomacho teritorija driekėsi už Maskvos miško, tarp lengvai banguojančių kalvų, kur upės tekėjo ne į pietus, į gerai pažįstamą Juodąją jūrą, bet į rytus, į Volgą ir į Azijos plynaukštės turgus. Regionas, atrodė, buvo nuošalus, tačiau tuo laiku, kai turtingi miestai vakaruose neatsilaikydavo prieš klajoklių antpuolius, šio regiono geografinė padėtis buvo labai saugi. Monomacho valdymo metu žemė buvo mažai apgyvendinta, be to, buvo pakankamai derlinga, o prekybine prasme tai buvo naudinga tranzitinė teritorija tarp Volgos ir Dniepro. Todėl šioje vietoje, ant Nerlės ir Kliazmos upių krantų, galingų kunigaikščių įpėdinių buvo kuriamas centras – pirmiausia Suzdalėje, o vėliau naujoje tvirtovėje Vladimire, kurį galimai įkūrė pats Monomachas. Regionas per dešimtmečius suklestėjo ir netgi tapo turtingas. Nepaisant to, galimybei pasitaikius, Monomachas savo valdymui vis tiek pasirinko Kijevą. Taip padarė ir mažiausiai trys jo sūnūs, tik kunigaikščio anūkas pakeitė geografinę pusiausvyrą visiems laikams. Priimdamas Kijevo sostą 1169 m., Andrejus Bogoliubskis pasekė šeimos pavyzdžiu (taip patvirtindamas savo viršenybę klano viduje), tačiau, užuot apsigyvenęs Kijeve, perkėlė savo sostinę į Vladimirą. Santvarkoje, kurioje nebuvo pajėgaus kunigaikščio, nuo šiol pats svarbiausias taps Vladimiro, bet ne Kijevo kunigaikštis, o pats titulas įgis vis didesnę svarbą. Ateityje daug galingų ir turtingų vyrų sąmoningai rizikuos savo gyvybėmis dėl teisės vadintis didžiuoju Vladimiro kunigaikščiu.

Kita Andrejaus užduotis buvo sukurti tokį miestą, kuris užtemdytų Kijevą. Galia ir šlovė kilusios iš Dievo, todėl, apibūdindami Didįjį Kunigaikštį, raštininkai rėmėsi Senojo Testamento karalių bruožais. Jie rašė, kad kunigaikštis yra išmintingas kaip Saliamonas, doras ir stiprus kaip Dovydas.[24] Vis dėlto ryškiausias kunigaikščio Andrejaus valdymo demonstravimas buvo pasiektas pradėjus masines statybas. Daugelį metų silpna šiaurės rytų šviesa turėjo kristi ant žemės kaupų ir pastolių, kai XII amžiuje masonai ir amatininkai iš visos Europos skubėjo baigti statybų darbus iki šio valdovo nustatyto termino.[25] Kadangi Andrejus pasiryžo nustelbti Kijevo metropolito rezidenciją, jo katedra Vladimire turėjo būti dvylika pėdų aukštesnė (106 pėdų) už 93 pėdų garsiąją Šventosios Išminties cerkvę Kijeve.[26] Užbaigtas pastatas ryškiai švietė visomis brangakmenio spalvomis. Paauksuoto vario lakštai dengė kupolą, o baltasis kalkakmenis buvo išmargintas reljefinėmis raudonos, mėlynos ir žalios spalvos kompozicijomis, taip pat auksu ir brangakmeniais. Viduje esanti sakykla spindėjo auksu ir sidabru, o pro skliautą sklindanti saulės šviesa išsisklaidydavo ir susijungdavo ant daugybės lygiai nušlifuotų brangakmenių. Išorės detalėms Andrejus rinkosi sudėtingą medžio drožybą. Kitos cerkvės jo kunigaikštystėje buvo papuoštos gyvūnų (liūtų, panterų, šunų, kiškių, elnių) ir mitinių būtybių (grifonų ir sirenų) atvaizdais.[27] Vėliau statomus rūmus supo sienos ir grėsmingi triumfo vartai. Kraštovaizdyje, išmargintame šiaudais ir purvu, šie pastatai tarsi teigė, kad niekas negali klysti, išskyrus kunigaikštį.

Pasitikėjimas ir pasipūtėliška laikysena parodo tikrąsias Andrejaus savybes. Ištikimas Dievo tarnas buvo negailestingas, kerštingas bei valdingas žmogus. Greičiausiai joks kitas žmogus ir nebūtų galėjęs pastatyti tokio miesto, o grubi, ryžtinga valdžia buvo būtina nuolatinių karų amžiuje. Tačiau dėl kasdieninių Andrejaus žiaurumų priešų sąrašas ilgėjo. 1175-ųjų vasarą pasklido

gandas, jog didysis kunigaikštis planuoja atsikratyti kai kuriais nepatenkintais didikais, ypač nužudytojo žemvaldžio iš Maskvos sūnumis. Žemvaldį nužudžiusi Andrejaus šeima užgrobė ir jo nuosavybę. Kita versija, labiau tinkanti vėlesniems Maskvos kronikininkams, teigė, jog nužudytojo didiko sūnūs (keršydami maskvėnų didvyriams) patys ėmėsi iniciatyvos. Bet kuriuo atveju sąmokslininkai sutiko, jog Andrejus privalo mirti, ir liepos 19 dienos išvakarėse dvidešimties žmonių grupė įsiveržė į kunigaikščio miegamąjį ir sukapojo jį į gabalus.[28] Tirono pastatai laikui bėgant nunyko. Didžioji Vladimiro cerkvė apdegė gaisre, kilusiame iš karto po Andrejaus mirties, o jo rūmai ilgainiui buvo nuniokoti ieškant lobių, o vėliau ir akmens. Iki šių dienų išlikusi tiktai arka ir vienas bokštas. Netoli stovėjusi elegantiška cerkvė, kunigaikščio Andrejaus pastatyta siekiant įamžinti vieną iš didžiųjų savo pergalių, susmego į paupio žolę, tarsi sumenkindama visą buvusią kunigaikščio šlovę.[29]

Vis dėlto Andrejus paliko ne tik pastatus. Pasiryžę įrodyti ypatingą miesto lemtį, jo patarėjai sukūrė naują Dievo Motinos kultą. Vualio apsaugojimo šventė, globojama paties Andrejaus, buvo skirta iškilmingai paminėti ypatingą Švč. Mergelės globą visoms Rusios žemėms, tačiau kunigaikščio žmonės buvo įsitikinę, kad tai buvo padaryta siekiant sureikšminti naująją sostinę – Vladimirą.[30] Dėl to ir Andrejaus katedra buvo pavadinta ne Šventosios Išminties vardu, bet Dievo Motinos Ėmimo į dangų, jo miesto šventosios globėjos mirties ir stebuklingo prisikėlimo, vardu. Kunigaikštis papuošė savo pastatą ikonomis, nutapytomis pagal užsakymą, tačiau pagrindinė jų buvo perkelta iš Kijevo. Pasak legendos, šį Švč. Mergelės ir Kūdikio atvaizdą buvo nutapęs šv. Lukas, nors iš tikrųjų Andrejaus ikona tikriausiai buvo nutapyta mažiau nei prieš šimtą metų.[31] Kad ir kokia būtų buvusi ikonos priešistorė, ji užėmė ypatingą vietą krašto religiniame gyvenime, o jos perkėli-

mas į Vladimirą reiškė naują epochą. Netgi vėliau, kai stebuklingoji ikona buvo perkelta į Maskvą, o jos istorija, kaip ir Ušakovo medžio, buvo apipinta legendomis, ji buvo tebežinoma kaip Vladimiro Mergelė.

*

Andrejaus valdymo laikotarpiu Maskva nebuvo netgi dvaras, nors yra žinoma, jog žiaurusis valdovas įsakė pastatyti sienas. Gyvenvietė išliko kariniu avanpostu bei dešimtinių ir mokesčių surinkimo centru; vėliau ją valdę Vladimiro kunigaikščiai maldai laiko nešvaistė nė valandėlės. Kai 1204 m. Konstantinopolį užgrobė paties popiežiaus vyrai, ketvirtojo kryžiaus žygio kariai, dauguma tikinčiųjų stačiatikių buvo susidomėję tolimojo legendinio miesto likimu. Roma stipriai įžeidė Rytų tikėjimą, tai buvo labai juntama.[32] Bet niekas net negalėjo numatyti, kaip greitai ši drama bus pamiršta. Audra jau kaupėsi ir virš pačios Rusios. O čia, kaip ir visada, kunigaikščiai buvo susirūpinę tarpusavio vaidais, nors šilko kelio pirkliai jau viską žinojo apie galingą naująją jėgą. Priešas, kokio Europa dar nebuvo mačiusi, 1223 m. vasarą iš Persijos persikėlė per Kaukazo kalnus. Jo pajėgos buvo sudarytos iš lengvai ginkluotų judrių raitelių, daug greitesnių už besiginančias kunigaikščių kariaunas, tas, kurias jie įviliojo ir nugalėjo mūšyje prie Kalkos upės, išnykdami beveik taip pat greitai, kaip ir buvo pasirodę. Suerzinti karo vadai Kijeve ir pasienio mieste Riazanėje stengėsi nesureikšminti šio užpuolimo, traktuodami tai kaip dar vieną stepių genčių ataką. Tokias atakas Rusios miestai ištvėrė ir atlaikė šimtus metų. Iš tikrųjų tai buvo žvalgybinė misija.

Po mūšio prie Kalkos upės kažkur pačioje Azijos širdyje vyko detalus pasiruošimas ir pratybos. Raiteliams tai buvo įprastinė rutina. Iki XIII a. trečiojo dešimtmečio pradžios jie jau buvo užėmę Kvarezmą ir užgrobę Mervą, Bucharą ir Samarkandą, persikėlę per Gobio dykumą ir nugalėję Činų kariuomenę, be to, jau buvo nujo-

ję į vakarus nuo Okso upės iki Krymo stepės pakraščio. Teritorija, kurią jie kontroliavo, buvo keturis kartus didesnė negu Romos imperija savo klestėjimo laikais. Didelė šios užgrobtos teritorijos dalis visą savo egzistavimo laikotarpį liko vergijoje. Atrodė, kad Dniepro regionas šiai kariuomenei buvo lengvas laimikis, tačiau jos planai pasikeitė 1227 m., kai netikėtai mirė garbinamas jų vadas Čingis Chanas. Neilgai trukus, 1234 m., Mongolų ordos klanų taryba, susirinkusi sostinėje Karakorume, kuris yra dvylika savaičių greito jojimo į rytus nuo Volgos, susitarė dėl ilgalaikio puolimo gilyn į Europos lygumą. Kaip visuomet, suplanuota buvo kruopščiai. Mongolų armija puolimą pradėjo neutralizuodama stepės žmones rytuose ir pietuose, pašalindama visus galimus Rusios sąjungininkus. 1237-ųjų žiemą mongolų kariuomenė, vadovaujama Batijaus-Chano, Čingizo anūko, pradėjo pulti šiaurės rytų Rusios miestus ir kaimus. Pirmoji pasidavė Riazanė, nusiaubta po apgulties gruodžio pabaigoje. Tada Batijaus raiteliai pasuko link Vladimiro, ir po nuožmios kovos 1238 m. vasario mėnesį šis pasidavė. Beveik atsitiktinai mongolų armija užgrobė ir sudegino Maskvą, nužudė jos valdytoją ir išplėšė nedidelius miesto turtus.[33] Medinė gyvenvietė ir jos tvirtovė sudegė tarsi deglas.

Tolyn į pietvakarius esančio Kijevo ir jo artimiausių kaimynų mongolai nepuolė dar dvejus metus, tačiau 1240-ųjų pabaigoje didžioji kariauna sugrįžo, turėdama apie 140 tūkstančių karių. Šį kartą ji pasuko Dniepro link.[34] Dabar mongolų metodai jau buvo žinomi. Jų pagrindas buvo geras pasiruošimas, įskaitant puikų puolimo strategijos išmanymą; tai būdavo staigūs, triuškinančia jėga pasižymintys puolimai. Totoriai buvo prityrę lauko taktikos ir apsupčių žinovai, įgudę lankininkai ir graikiškosios ugnies meistrai. Jie suprato ir baimės vertę, regimo, nesuvokiamo ir neužmirštamo žiaurumo svarbą. Kijevas ir netoli esantis Perejeslavlis bei Černigovas pasidavė tą pačią žiemą, 1241 m. Batijus pajudėjo į va-

karus, į Galičą, tolyn į Vengriją. Jo kariuomenė atrodė nenugalima ir būtų priėjusi iki Reino arba dar toliau, jeigu ne didžiojo Chano Ugudėjaus, Čingizo trečiojo sūnaus, mirtis Karakorume. Dėl šios priežasties sukviesti visi vadai turėjo spręsti paveldėjimo klausimus. Vakarų centrinės teritorijos liko nenukentėjusios, tačiau išsibarsčiusių ir viduje susiskaldžiusių Rusios žemių kunigaikščiai dar du amžius vilks mongolų jungą.

Suprantama, jog liudininkų pasakojimai apie pirmuosius mongolų antpuolius yra labai negausūs. Išlikę gyvi dauguma miestų gyventojų stengėsi išsigelbėti ir ieškojo priebėgos miškuose. Kanopų bildesys reiškė paėmimą į nelaisvę arba mirtį. Kai kurie rado prieglobstį vienuolynuose – užkariautojai beveik visur gerbė vietinę religiją – tačiau net jeigu išsigelbėjusiems ir būtų užtekę jėgų papasakoti savo istorijas, tam būtų reikėję nepaprastai šaltakraujo vienuolio, kuris būtų suradęs plunksną ir visa tai užrašęs. Todėl beveik ir nėra patikimo gyvenimo kunigaikščių žemėse per mongolų antpuolių dešimtmetį sąlygų aprašymo. Stipriausią kančios smūgį, kaip visuomet, turėjo atlaikyti vargšai civiliai, kurių ateitis (jeigu jie nebuvo išžudyti pirmos, žiauriosios, atakos metu) buvo tremtis, įkalinimas, paėmimas įkaitais arba vergija. Stengdamiesi šito išvengti, dauguma pabėgo į šiaurę, taigą ar prie Arkties jūros. Likusieji savo gyvenimus baigė mokėdami duokles kiekvienam ginkluotam nepažįstamajam, pasibeldusiam į jų duris. Aukštuomenė pateko į kitokius spąstus. Kai kurie su pavaldiniais buvo išžudyti skerdynėse jau pirmaisiais mėnesiais, o tie, kurie išliko gyvi, tapo naujosios imperijos vasalais.

Visai nesvarbu, ar miestas sudegė, ar ne. Pavyzdžiui, Novgorodas išvengė pirmųjų atakų (dėl anksti prasidėjusio pavasarinio potvynio, kuris užblokavo raiteliams kelią), bet vis tiek buvo įsakyta užkariautojams mokėti duoklę, nustatytą metinį mokestį sidabru, auksu ir kailias, grūdais ir kareiviais chano kariaunai.[35] Pasiro-

džius mokesčių rinkėjams, kai kuriuose miestuose kildavo trumpi sukilimai, tačiau jie tik pablogindavo situaciją. Gaisrai, atrodo, tapo kunigaikščių prakeiksmu. XIII a. šeštajame dešimtmetyje jų miestai ir išlikę valstiečių ūkiai, kaip ir anksčiau, turėjo atlaikyti kaimynų antpuolius ir iš kitų pusių, įskaitant kryžiuočių ordiną ir švedus šiaurėje, polovcus pietuose ir lietuvių gentis vakaruose. Rusios elito atstovai taip pat atkakliai kariavo vieni prieš kitus, tik nedaugelis jų nenuėjo klastos, išdavystės ar net kunigaikštiškos brolžudystės keliu. Kiekvienam miestui ir jo vadams reikėjo nuspręsti, su kuo draugauti, o su kuo kariauti. Tačiau aukščiausioji valdžia daugiau nepriklausė kunigaikščio klanui. Mongolų chaną imta laikyti imperatoriumi (Rusios gyventojai kartais vadino savo naująją siuzereno valdžią *carstvo*, nuo žodžio *car* – arba cezaris), ir galiausiai visi kunigaikščiai tapo paklusnūs jam.

Šioje sumaištyje ir pjautynėse vienam lakios vaizduotės kunigaikščiui pavyko sudaryti ilgalaikį sandėrį. Dauguma Rusios kunigaikščių nuolat derėjosi su chano žmonėmis, tačiau labiausiai nuoseklus ir patikimas šiame ankstyvajame laikotarpyje buvo Aleksandras Nevskis. Jo dažni apsilankymai chano būstinėje rodo, kad jis ketino bendradarbiauti su mongolų vyriausiais valdovais (chanais) ir netgi veikė kaip tam tikras vietinis Rusios reikalų patarėjas.[36] Chanas galėjo pasitikėti savo naujuoju vasalu malšinant sukilimą namie (Nevskis per trumpą laiką numalšino maištą Novgorode) ir dar užsitikrinti, kad duoklė iš naujosios imperijos bus surinkta ir išmokėta. Aleksandro atlygis buvo jo teisių į Vladimiro sostą patvirtinimas. Vėliau, net ir po Vladimiro nuosmukio, privilegija valdyti šį nykstantį miestą suteiks viršenybę šios privilegijos turėtojui, nesvarbu, kur jis bus fiziškai, o tai pasiekti padės sudėtingi diplomatiniai ryšiai tarp Rusios ir mongolų dvaro. Mongolai, būdami viduramžių stepių žmonės, gerbė karališkąjį kraują. Jie nelengvai sugriovė Riurikų valdymo siste-

mą. Rusios kunigaikščiai buvo mongolų vasalai, todėl mongolai, kaip ir feodalai Europoje, iš kunigaikščių tikėjosi priesaikos, ir nuo šiol kiekvienas, besitikintis įgyti pranašumą mongolų Rusios imperijoje, turėjo derėtis su pačiais mongolais.

Gyvenimas šiaurės miškuose niekuomet nebuvo ramus, bet dabar jis kiekvienam tapo nesaugus. Ironiška, tačiau būtent šios sąlygos ir tiko Maskvai, ypač todėl, jog vieta atrodė atoki ir nesvarbi. Dar ir todėl, jog baugūs miškai traukė pabėgėlius iš turtingesnių miestų čia ieškoti prieglobsčio. Miestelio gyventojų skaičius greitai tapo toks pat kaip ir anksčiau, netgi pradėjo augti. Praėjus dešimtmečiui po Batijaus antpuolio, 1247 arba 1248 m., tvirtovė netgi turėjo savo kunigaikštį Michailą Drąsųjį, nors šio žmogaus norai ir ateitis, pasirodo, buvo visai kitur. Vis dėlto 1262 m. Maskva ir jai priklausiusios žemės buvo padovanotos Aleksandro Nevskio dvimečiui sūnui Daniilui. Nuo tada prasideda nenutrūkstama tikrojo miesto – didžiojo kunigaikščio sosto – istorija. Kai tik Daniilas tapo pilnametis (maždaug 9–12 savo gyvenimo metais), visam laikui apsigyveno sienų apsuptame mediniame dvare ant pagrindinės miesto kalvos. Po dešimties metų mongolai užpuolė dvarą, tačiau mediniai pastatai, kaip ir visuomet, buvo atstatyti – cerkvė galėjo būti atstatyta per dieną. Pamažu gyvenimas vėl sugrįžo į savo vėžes.

Daniilas buvo jaunesnysis sūnus, todėl tampa aišku, kodėl jis gavo šį miestą, patį prasčiausią ir skurdžiausią iš visų tėvo turėtų dvarų. Nors jis pastatė naujų cerkvių ir išplėtė jam priklausančias žemes, nors jo įpėdiniai, Daniilovičiai, bėgant metams ir sukaupė daug turto, ši Riurikų giminės atšaka neturėjo daug galimybių tapti labai įtakinga arba įgyti europinių galių. Maskva net neturėjo savo vyskupo, o miestas taip ir liko vyskupijos avanpostas, kurio centras buvo už dviejų šimtų mylių Rostove.[37] Bet mongolų viešpatavimas iškreipė realybę. XIV amžiaus pradžioje Tverės, didesnio ir geriau išsidėsčiusio miesto, kunigaikščiams buvo lemta paveldėti

prestižinį Vladimiro sostą, tačiau jų siekiai chanams tapo įtartini. Mongolams reikėjo paklusnesnių, lengviau valdomų vasalų. Kadangi kiekvienas kunigaikštis privalėjo asmeniškai bendrauti su chanu, kitas Maskvos kūrimosi dramos veiksmas persikėlė toli iš gūdžių šiaurės miškų į pasakiškus mongolų dvaro rūmus.

Dauguma ankstyvųjų rusų kronikų gana santūriai aprašo valdovų santykius su orda. Jų autoriai (paprastai vėlesnių laikų dvarų dvasininkai) mini, jog kunigaikščiai ir žymūs bažnyčios atstovai „lankėsi ordoje“, nesistengdami tų apsilankymų aprašyti detaliau. Tai yra dar vienas iš tų nepatogių faktų, kuris netinka kuriant didingos valstybės modelį ir prieš kurį turbūt kovojo viduramžių raštininkai lygiai taip pat, kaip iki šiol tebedaro šiuolaikiniai patriotai. Nėra vienodos nuomonės apie kelių šimtmečių mongolų įtaką Rusios kultūrai, štai kodėl kai kurie istorikai teikia pirmenybę ikonoms ir išimtinai Rusios šventiesiems, nors iš tikrųjų dauguma šios šalies politinių lyderių, įskaitant ir cerkvės vadovus, daug laiko praleido įvairių chanų rūmuose. Pradžioje tai reiškė varginančias keliones už Uralo kalnų į Karakorumą, tokias sekinančias, jog ne vienas išvargęs raitelis pražūdavo kelyje. Tačiau Batijus, užgrobęs Rytų Europą, Sarajuje įkūrė savo chanato sostinę, dažniausiai žinomą Aukso ordos vardu. Apsuptas nuostabaus kraštovaizdžio, ant Volgos žiočių esantis miestas nuo tada tapo nukariautų Rusios žemių pasiuntinybių vieta.

Aukso ordą gaubia daug legendų. Nėra sudėtinga įsivaizduoti palapinių mišką, storžievius vyrus, plėšančius mėsos gabalus, vieną, o galbūt du išdžiovintus skalpus. Nesunku įsivaizduoti ir auksą, tačiau jo barbariškuosius savininkus istorija nutapė kaip tingius vagis. Rytų grėsmė iki šiol tebėra užkoduota kelio, vedančio į rytus nuo Kremliaus, pavadinime: Didžioji ordinka, Didžiosios ordos kelias. Iš tikrųjų „orda“ tebuvo chano imperijos bazė, šis turkų

kalbos žodis neturėjo nieko bendra su vėlesnėmis papildomomis reikšmėmis kaip karinga minia. Jį reiktų versti kaip „valdovo palapinė“[38]. Savaitėmis keliaujant stepėmis, peticijos įteikėjams turėjo būti patariama išmesti šiuos išankstinius nusistatymus iš galvos. Vos tik pirmasis tviskantis stogas išnirdavo iš chaki spalvos rūko, jie suprasdavo, jog mongolai gyveno kaip imperatoriai.[39] Tikroji Batijaus sostinė buvo pastatyta iš palapinių, tačiau jo palikuonys statė tikrai ištaigingai.[40]

Sarajus buvo tikras miestas, o ne stovykla. Chanai vis dar statė palapines medžioklės ekspedicijoms – bet savo suklestėjimo laikotarpiu Aukso ordos sostinė buvo nuolatinis prekybos ir kultūrinių apsikeitimų centras. Statybos darbus be jokių problemų vykdydavo chano vergai iš dviejų žemynų, taip pat ir amatininkai iš senųjų slavų žemių. Auksas, brangakmeniai, sidabras ir porcelianas iš viso pasaulio buvo naudojami jo rūmų puošybai. Rezultatas buvo stulbinamas. Pasak arabų kilmės svečio, ten buvusio 1333 m., miestas buvo „neįprastai didelis, su pilnomis žmonių, plačiomis gatvėmis ir gražiomis turgavietėmis“. Slavai, vokiečiai ir vengrai čia gyveno šalia mongolų, kinų ir Sogdiano šilko prekeivių. Parduodamų prekių vertė Sarajaus pirklių kvartale buvo tokia didelė, jog miestas turėjo būti specialiai saugomas.[41] Chano palapinės buvo uždengtos tokiu kiekiu aukso, jog apstulbino net svečią iš Egipto.[42] Mieste vyko ir turtingas kultūrinis gyvenimas, o jo valdovai sugebėjo vadovauti skirtingų tautybių žmonėms. Dar iki XIV amžiaus Sarajuje buvo vyskupas. Apskritai miestas pasižymėjo atvirumu, tai buvo pasirinkta sąmoningai. Tradiciškai mongolai mąstė, jog įtvirtinimai yra bailumo požymis. Mūšiai buvo pralaimimi arba laimimi greitai, taigi sienos buvo paprasčiausi užtvarai, kuriuos reikėjo pralaužti arba sudeginti.[43] Galima tik įsivaizduoti, kokį įspūdį visa tai galėjo padaryti bet kuriam Rusios žemių kunigaikščiui, po daugelio savaičių kelionės atvykusiam iš savo medinės citadelės.

Žmonės visuomet atvykdavo ne tik su nurodyta duokle, bet ir su dovanomis: įmantriais žiedais, aukštos kokybės kailiais, medžioklei tinkamais sakalais iš stepės, brangakmeniais išpuoštomis taurėmis, – visas šias vertybes mielai priimdavo didelės chano giminės nariai. Kunigaikščio tikslas buvo išsirūpinti paramą sudėtingose kovose dėl valdžios. Iki XIV a. pirmojo dešimtmečio pagrindiniai žaidėjai buvo Maskvos ir Tverės kunigaikštystės. Pastarasis miestas buvo stipresnis ir kariniu, ir strateginiu požiūriu. Miestas netgi didžiavosi savo kremliumi, citadele medinėmis sienomis, strategiškai svarbioje vietoje iškyšulyje. Bet Maskvos siekiams sąlyginis jos pačios silpnumas nebuvo kliūtis, miestas dažnai siuntė pasiuntinius į pietryčius, į Sarajų. Pirmasis atvyko Daniilo sūnus Jurijus iš Maskvos. Jis ne tik vedė chano seserį, bet ir nužudė savo draugą kunigaikštį: 1318 m. Michailas iš Tverės chanui pritariant buvo mirtinai suspardytas. Šiais ir kitais negarbingais būdais užkariavęs keletą kitų svarbių Rusios miestų, Jurijus tapo pirmuoju Maskvos valdovu, gavusiu Vladimiro didžiojo kunigaikščio titulą ir teises. Tačiau jo paties nužudymas (kaip ir Michailo Sarajuje) pirma laiko 1325 m. užbaigė jo viešpatavimą. Kai sostą perėmė jaunesnysis Jurijaus brolis Ivanas I, valdymo pagrindai jau buvo stipresni. 1320 m. jaunuolis pasuko į pietus, pasilikdamas ordoje aštuoniolika mėnesių. Tai buvo ilga viešnagė, Ivanas per tą laiką susipažino su pagrindiniais mongolų įstatymais, teismų darbu ir dar daugeliu kitų dalykų, turėjusių įtakos jo vėlesnei politikai siekiant aukščiausios valdžios Europoje.

Mirus broliui, Ivanas paveldėjo Maskvos sostą, tačiau nepaveldėjo garbingo Vladimiro didžiojo kunigaikščio titulo. Šis buvo grąžintas Tverei, bet tik metams. 1327 m. chanas Uzbekas pasiuntė savo pusbrolį užimti šį miestą, kurio auganti galia kėlė mongolų susierzinimą. Tada sienomis apsupta Tverės tvirtovė taip sėkmingai atlaikė puolimą, jog net mongolai pasidavė, nors abi pusės paty-

rė didelių nuostolių. Po keleto mėnesių Ivanas vėl išsiruošė į Sarajų. Jo tikslas buvo duoti pažadą, jog suteiks paramą bei pagalbą kariais neseniai prasidėjusiame Tverės užgrobimo žygyje. Norėdamas užtvirtinti šį pažadą, jis, manoma, perėmė ir sabalų kailių tiekimą. Tuo, kaip galima spėti, Uzbekas liko sužavėtas. 1328 m. kariuomenė, sudaryta iš mongolų bei karių iš Maskvos, užėmė Tverę ir privertė pabėgti jos valdovą kunigaikštį Aleksandrą. Nugalėtojai prisikrovė vežimus ir balnakrepšius grobio, Ivanui buvo garantuotas didžiojo kunigaikščio titulas. 1339 metais po trumpo teismo nuverstam iš sosto Tverės kunigaikščiui Sarajuje buvo įvykdyta mirties bausmė. Tuo pat metu didžiojo kunigaikščio Ivano įsakymu į Maskvos Kremlių buvo iškilmingai atgabentas Tverės miesto varpas ir pakabintas pagrindinėje rūmų Išganytojo cerkvėje.[44]

Viduramžių Rusios kronikos yra linkusios pateisinti optimistinį Ivano I neapdairumą. „Taika tęsėsi keturiasdešimt metų, – rašė vienas šaltinis apie didžiojo kunigaikščio įtaką. – Po didžių vargų, žiaurios priespaudos ir po totorių (t. y. mongolų) smurto krikščionys rado paguodą bei nusiraminimą, visoje žemėje stojo didžioji taika."[45] Netgi pagal viduramžių standartus tai tėra tauškalai. Ivanas, šiaip ar taip, buvo mongolų sąjungininkas kariaujant prieš krikščioniškąją Tverę. Tikriausiai jis buvo ir politinis Uzbeko mokinys. Jis pats buvo pasižymėjęs tironas, kadangi vienas iš svarbiausių Ivano I bruožų, mongolų akimis, buvo gebėjimas efektyviai surinkti privalomą duoklę. Iš tikrųjų jis buvo mokesčių rinkėjas, naudojantis jėgą, garantuojančią greitą ir dosnų mokesčių surinkimą. Prievarta išgaudamas sidabrą iš savo vasalų kunigaikščių, jis palikdavo Uzbeko dalį, o perteklių skirdavo kariuomenės kūrimui ir miesto turtinimui. Visa, kas likdavo (jis nemėgo nuostolių), Ivanas I atidėdavo savo paties poreikiams arba sostui ir dvarui. Dėl šio gebėjimo jis užsitarnavo pravardę „Kalita", arba pinigų maišas. Nors ir buvo keletas bandymų užsiminti apie jo labdaringą šventumą

(pinigų maišai galėjo būti naudojami išdalijant skatikus vargšams), jau iš pat pradžių šis vardas pagyrimo nereiškė.

Maskvos suklestėjimas buvo savaiminis reiškinys. Kai Tverės kunigaikštis buvo nugalėtas, jo bojarinai – kilmingieji, tarnaujantys kunigaikščiui ir kare, ir dvare – pradėjo traukti į Maskvą. Kiekvienas dezertyras, persimetėlis ar atvykėlis turėjo sumokėti didelį mokestį kariais ir žeme. Pusiausvyra tarp Tverės ir Maskvos pasikeitė visam laikui, buvo pritraukiama vis daugiau išteklių greitai praturtėjusiam dvarui.[46] Ivano Kalitos, kaip didžiojo kunigaikščio, vaidmuo buvo svarbus ne tik dėl užimamų pareigų. Kaip vyriausiasis mongolų tarpininkas, jis privalėjo pasidalyti pelnu, surinktu Novgorode.[47] Tai buvo labai vertingas laimikis, kadangi šis šiaurės miestas ir toliau prekiavo su Baltijos šalimis, o jo pirkliai buvo turtingiausi visame regione. Novgorodas buvo labai individualus, išdidus ir senoviškas miestas, tačiau jis nesugebėjo pasipriešinti nuolat vykdomam Ivano kariniam spaudimui, prisidengiant duoklės mongolams rinkimu. Praktiškasis kunigaikštis pasiūlė apsaugą (taip, kaip šį terminą supranta mafija) nuo galimų grėsmių, kylančių iš kitų regiono kariaunų. Atitinkamai pelnėsi ir jo bojarinai, o Maskvoje paprasčiausiai privalėjo apsigyventi visi, siekiantys pripažinimo.[48]

Pagaliau Maskva pradėjo atsikratyti provincijos komplekso. Ji vis dar buvo mažas miestas, ne daugiau nei mylios skersmens plačiausioje vietoje. Nepaisant to meto statybų bumo, visur augo medžiai, o į vakarus ir pietus plytėjo neįžengiami miškai. Klestintis prekybinis priemiestis įsikūrė į pietus nuo Kremliaus kalvos, kitame upės krante, ten pat, šiaurinėje ir rytinėje pusėje, įsikūrė amatininkų kvartalai, bet ryškiausias miesto objektas buvo masyvios jo sienos, užtaisytos, duobėtos ir randuotos dėl nuolatinių gaisrų, kuriais garsėjo Ivano tvirtovė ant centrinės kalvos. Kadangi beveik

viskas buvo iš medžio (įskaitant ir Ivano dvarą), gaisrai buvo turbūt didžiausi miesto priešai. Siekiant sumažinti pavojų, medinės tvirtovės sienos buvo užteptos moliu, tačiau kitos Maskvos vietos degė keletą kartų. To meto kronikos (kurios yra nepilnos) aprašo per penkiolika metų kilusius keturis didesnius gaisrus, įskaitant ir 1337 m. nelaimę („sudegė aštuoniolika cerkvių“) bei 1343 m. katastrofą („sudegė dvidešimt aštuonios cerkvės“).

Žodis „kremlius“, kurį maždaug tuo metu pradėta vartoti Maskvoje, kilo ne iš šio miesto. Jis galėjo kilti iš Novgorodo kaimyno, menkai apsaugoto miesto Pskovo, tvirtovės pavadinimo, o vėliau pradėtas vartoti Maskvoje (ir konkuruojančioje Tverėje). XIV amžiuje valdovų medinėms sienoms statyti buvo samdomi patyrę meistrai iš senesnių miestų.[49] Rusų tvirtovės nebuvo panašios į Vakarų Europos pilis, jau nekalbant apie gerai žinomus (paprastai niūriai atrodančius) normanų pilių bokštus.[50] XIV amžiaus austrų pilys paprastai užimdavo 1800 kvadratinių jardų plotą, o Maskvos Kremlius Ivano Kalitos laikais buvo daugiau nei šimtą kartų didesnis ir užėmė apie keturiasdešimt septynių akrų plotą.[51] Jo išplanavimas atkartojo natūralius vietovės kontūrus, buvo pasinaudota upe ir jos stačiausiais krantais, bet tokio dydžio aptvertą teritoriją buvo sudėtinga prižiūrėti. Beveik nuolatos likdavo koks nors apleistas kampas arba per purvo jūrą atsidarantys vartai. 1339 metais chano leidimas atstatyti (ir, tiesą sakant, pakeisti) Kremliaus sienų griuvėsius buvo gerų Ivano Kalitos ir Uzbeko santykių įrodymas. Gynybiniai įtvirtinimai, kuriuos užsakė Ivanas Kalita – dvidešimties pėdų netrūnijančio ąžuolo sijos – nebuvo tai, ką pradžioje įsivaizdavo mongolai.

Vartai – taip pat iš ąžuolo – buvo įspūdingi, iš toli tvirtovė atrodė karališkai. Tačiau kiekvienas, patekęs į tvirtovės vidų, pastebėdavo, kad mediniai rūmai išdėstyti laisvai, be griežto planavimo. Maskvos Kremlius buvo kaip mažas miestelis, Ivano Kalitos lai-

kais jis paprastai buvo vadinamas „miestu“ (*grad*). Be kunigaikščio ir jo šeimos, patys svarbiausi gyventojai buvo bojarinai. Jie su savo šeimomis bei artimaisiais buvo antrieji po kunigaikščio pagal padėtį ir jų kilmė dažnai būdavo tokia pat sena kaip ir paties Ivano.[52] Keletas turtingesnių pirklių taip pat turėjo savo namus tvirtovės teritorijoje – ant kalvos buvo jau daugiau nei dvidešimt svarbiausių namų. Nors čia jau darėsi ankšta, kiekvienas medinis dvaras užėmė atskirą teritoriją su virtuvėmis, sandėliais, arklidėmis, daržais, vaismedžių sodais ir smulkiais naminiais gyvuliais aptvaruose.[53] Vėlesnėse ikonose Kremlius buvo įsivaizduojamas kaip rojaus prieangis, bet Ivano Kalitos dienomis jis dvokė suplėkusiais kailiais ir pelėsiais bei gerai įrūgusiu prakaitu.

Kasinėjant turėjo būti rasta sakingų smilkalų likučių. Kremlius buvo pagrindinė Maskvos religinė vieta. Kai 1262-aisiais čia įsikūrė kunigaikštis Daniilas, ji tapo ir piligriminių kelionių tikslu. Pirmasis aprašytas Kremliaus vienuolynas, pašvęstas Išganytojui, buvo pastatytas netoli tos vietos, kurią kunigaikštis pasirinko savo dvarui, ir seniausioji cerkvė (galbūt pristatyta prie dvaro) tapo pirmųjų Maskvos valdovų Daniilovičių laidojimo vieta.[54] Galėjo būti, jog pats Daniilas buvo pastatęs didingesnį pastatą nei tas, kuris stovėjo Ivano Kalitos valdymo pradžioje, šiek tiek tolimesnėje ir aukštesnėje vietoje. Atrodo, jog pastatas buvo akmeninis, o norėdamas padaryti vietos savo cerkvei, 1326 m. Ivanas jį nugriovė.[55] Šių statybų tikslas nebuvo vien tik turimo turto demonstravimas. Visa persmelkianti buvo Dievo bausmės ir pasmerkimo baimė. Jeigu tik mirtis nepasiglemždavo kunigaikščio netikėtai, buvo įprasta ruoštis kitam pasauliui: pasivadinti nauju vardu ir pasidaryti tonzūrą (nusikirpti dalį plaukų ant pakaušio), taip išvengiant ankstesniojo gyvenimo nuodėmių. Bet kokio švento pastato pastatymas turėjo neįkainojamą vertę. Atėjo metas pristatyti vienuolį, paskutinįjį šios ankstyvosios dramos veikėją.

Metropolitas Petras turėjo lemiamą įtaką Kremliaus istorijoje. Oficialiai jis buvo atsakingas už visas Rusios žemes. Gimė pietuose, tad teoriškai galėjo savo misiją vykdyti tiktai pagrindinėse – senosiose – žemėse apie Dneprą. Tačiau Kijevas buvo tapęs miestu, nuolatos puldinėjamu iš stepių, todėl jau Petro įpėdinis buvo pasitraukęs į pagrindinę metropolito rezidenciją, santykinai saugų Vladimirą.[56] Tačiau tik Petras prisiekė religinę ištikimybę Maskvai. Iki šių dienų nėra aiškūs šio žmogaus susivienijimo su Ivanu Kalita motyvai, tačiau viena iš priežasčių galėjo būti jo neapykanta Tverei. Kai 1308 m. Petras buvo paskirtas metropolitu, Tverės didysis kunigaikštis Michailas norėjo paskirti kitą kandidatą, todėl stengėsi nuversti patriarcho išrinktąjį Petrą iš metropolito posto, apkaltindamas jį simonija, bažnytinių pareigų pardavinėjimu, viduramžių bažnytinės korupcijos versija. Petrui grėsė kalėjimas, tad jis visam gyvenimui nusistatė prieš Tverės kunigaikštį, o išvengęs atsakomybės šventikas pasirodė esantis ne mažiau patyręs politikas nei jo priešas.[57]

Neapkęsdamas Tverės, Petras natūraliai tapo Maskvos sąjungininku, bet tai įvyko tik tada, kai į sostą atėjo Ivanas. Tada Petras galėjo sudaryti ilgalaikę sąjungą su miesto valdovu.[58] Anksčiau jis stengėsi užmegzti santykius su Uzbeku keletą kartų apsilankydamas ordoje ir taip sutvirtindamas abipusės pagarbos ir politinės naudos santykius.[59] Bėgant metams beveik visuomet gaudamas chano palaiminimą gudrusis metropolitas Rusios žemėse nuolatos keitė svarbiausius cerkvės paskirtus dvasininkus į jam palankius. Kartą jis net sužlugdė Tverės karinį žygį, nepalaiminęs karių, prie Vladimiro laukiančių įsakymų.[60] Tačiau atrodo, kad su Ivanu jie tapo geri draugai. Vėliau kronikos atkakliai tvirtino, kad abu mėgdavo kartu sėdėti ir kalbėtis.[61] Petras, žinoma, 1322 m. įgijo rezidenciją (*podvorje*) Kremliuje ir ten praleisdavo vis daugiau laiko. Kai 1325 m. buvo nužudytas vyresnysis Ivano brolis Jurijus, būtent

Petras laikė pamaldas ir, kaip metropolitas, pradėjo galvoti apie savo kapą. Tada jis neatmetė minties apie Ivano Kremlių.[62] Naujajam kunigaikščiui tai buvo precedento neturinti garbė, nes jo naujai iškilusiam miestui trūko vietinio šventojo, juolab kad iki šiol niekas neturėjo pretenzijų į Vladimiro charizmą.

Scena, kurią vėliau nutapys Ušakovas, įvyko 1326 m. rugpjūčio 4 dieną. Per ypatingas iškilmes jaunasis kunigaikštis ir pasiligojęs šventikas kartu su visais dvariškiais susirinko prie šviežiai iškastos duobės. Aplink juos – akmens ir ąžuolo rąstų krūvos pamatams kloti. Jų užduotis buvo padėti pirmąjį akmenį cerkvei su įspūdingu kupolu, Vladimire statyto Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro dukteriai ir įpėdinei. Buvo kalbama, kad tada jie visi ir pažymėjo būsimąją metropolito kapavietės vietą, nors Petras dėl laidojimo vietos apsisprendė tik po keleto mėnesių. Pagaliau jo šventykla iš akmens buvo pastatyta pačioje Kremliaus soboro širdyje. Kai gruodžio mėnesį senolis mirė, Ivanas buvo ordoje, tačiau išgirdęs žinią išskubėjo laiku sugrįžti į pamaldas pusiau užbaigtame pastate. Kremlius įgijo savo sakralųjį centrą ir tam tikrą religinį orumą, kurį iš visų Rusios miestų turėjo tik Kijevas. Maskvos vadovai veltui laiko neleido vertindami Petro kaip „stebukladario" indėlį, tad 1339 m. jis oficialiai buvo paskelbtas pirmuoju tikru Kremliaus šventuoju.[63] Ateityje Maskvos istorikai, ieškantys įkūrimo mito, turės kuo pateisinti mokesčius ir plėšikavimą.

Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboras nebuvo paskutinis Ivano statytas pastatas ant Kremliaus kalvos. Kunigaikščio turtai vis augo, todėl netrukus buvo pastatyti dar keli soborai, įskaitant Šventojo Jono Krikštytojo (1328) ir Arkangelo Michailo soborus. Jis atstatė (kalbama, jog pastatė) ir Kristaus Išganytojo soborą (1330), buvusią Išganytojo vienuolyno medinę dalį, kuria galėjo puikuotis žvelgdamas pro savo rūmų langus, pakeisdamas aukštos kokybės

akmenine konstrukcija.[64] Statybos buvo gerai apgalvotos, kiekvienas elementas čia turėjo didelę reikšmę apeiginiam Kremliaus gyvenimui, tai tapo svarbu dar ir dėl to, jog dabar Kremlius galėjo pasigirti didesniu akmeninių cerkvių skaičiumi negu Tverė.[65] Nors naujieji pamatai turėjo suformuoti pagrindinius Maskvos religinės geografijos taškus ateinantiems šimtmečiams, jų pirmieji įsikūnijimai (išskyrus Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro kupolą) buvo palyginti kuklūs.[66] Nė vieno iš jų neišliko. Įgūdžiai, reikalingi kylantiems į viršų Andrejaus Bogoliubskio stogams, Kalitai buvo nepasiekiami, kadangi mongolų viešpatavimas Rusijos šiaurės rytus atkirto nuo Europos amatininkų, o chanas pasiuntė visus geriausius vietinius mūrininkus dirbti į Sarajų. Nors Vladimiro soboras jau iki 1326 m. buvo prastos būklės, toks pat liko dar daug dešimtmečių, kol jį ėmėsi restauruoti architektas iš Maskvos.

Maskvos valstybės istoriją kūrė bažnyčios raštininkai, todėl viskas buvo kreipiama į laimingą pabaigą. Kremliaus pastatai, savo laiku būdami labai kuklūs, retrospektyviai buvo apgaubti didingumo. Ivano pastatytas Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboras buvo sakraliausias iš visų, tačiau Čiudovo vienuolynas, kurio pamatiniai akmenys buvo pakloti Ivano Kalitos anūko Dmitrijaus Donskojaus valdymo metais (1359–1389), tapo kita šventa ir palaiminta vieta, o metropolitas Aleksijus, įkūręs vienuolyną, vėliau prisijungė prie metropolito Petro Maskvos šventųjų panteone. 1407 m. buvo atidaryta pirmoji mūrinė moterų vienuolyno bažnyčia, pavadinta Kristaus Žengimo į dangų vardu. Bažnyčios globėja galėjo būti Donskojaus našlė Jevdokija.[67] Naujieji religiniai pastatai iš pradžių nebuvo didingi, bet galiausiai tokie tapo, apie juos daug pasakojama. Tokia iliuzija buvo sukurta sąmoningai, galbūt siekiant, kad ir ateityje Maskvą simbolizuotų Ivano Kalitos pastatytas Kremlius. Tiesa, metropolitas Aleksijus tęsė Petro darbą, atvirai palaikydamas Maskvą prieš Tverę, stiprindamas ryšius su chanu, atremda-

mas vietines grėsmes vardan miesto saugumo. Priešingai nei Petro, Aleksijaus šališkumas buvo atviras (jis buvo Ivano Kalitos krikštasūnis), bet netgi jis pasakojimuose apie didingąją sostinę netapo dominuojanti figūra.

Bažnytinių pastatų, kaip ir Kremliaus XIV amžiuje, laukė ilgas kelias, kol taps imperijos centru. Kalitos sienos nyko gaisruose arba tiesiog iro, 1365 m. mieste vėl siautė pražūtingi gaisrai. Metropolitui Aleksijui raginant, Dmitrijus Donskojus ir jo bojarinai aukojo pinigus tam, kad medinės Kremliaus sienos būtų pakeistos mūrinėmis. 1366–1367 m. žiemą ties apledėjusia tvirtove sustojo rogių virtinės iš Domodiedovo, Sijanovo ir Podolsko kaimų, pakrautos šviežiai iškasto baltojo kalkakmenio luitais.[68] Paskui vilkstines į Kremlių ėjo tūkstančiai valstiečių darbininkų. Šie spjaudėsi ir keikėsi, turėdami atstatyti visą statinį per vieną vasarą. Tai buvo amžiaus projektas, daug ambicingesnis nei Ivano Kalitos pastatyta akmens bažnyčia. Šio darbo investicijos atsipirko per keletą metų.[69] Maskva atlaikė atakas iš kelių pusių, o jos kunigaikštis, karo didvyris Dmitrijus, būdamas dar ir sėkmingas politikas, labai stipriai pakėlė regioninį miesto prestižą.[70] Tačiau 1382 m. rugpjūtį mongolų vadas Tochtamyšas surengė baudžiamąją ataką prieš Dmitrijaus sostinę, ir tai, kas po to atsitiko, visai netiko patriotinės ikonos siužetui.

Kai prisiartino Tochtamyšas, Dmitrijus pabėgo. Taip pasielgė ir Maskvos metropolitas.[71] Nepaisant to, Kremlius atlaikė kelių dienų apgultį, į mongolų arkebūzas atsakydamas akmenimis, verdančiu vandeniu ir strėlėmis. Pripažindamas, kad negalėjo jėga įsiveržti į tvirtovę, Tochtamyšas pas miesto valdžią nusiuntė savo delegaciją. Jo pasiuntinys pareiškė, kad ginčas buvo tik tarp mongolų ir kunigaikščio, o kadangi šio nebuvo namie, pasiuntinys nuolankiai nusilenkdamas paprašė, kad jų valdovas norėtų iš vidaus pasigėrėti puikiomis ir naujomis maskvėnų sienomis. Išdidžiai ir

su tam tikru palengvėjimu Maskva atidarė savo vartus (egzistuoja dar viena to pasakojimo versija, kurioje yra minimos mongolų kopėčios). Laikinasis miesto valdytojas Ostėjus buvo pirmasis, kurį nužudė mongolai. Po to mongolai užgrobė Kremlių, jo gynėjų krauju apraškydami naujas baltas tvirtovės sienas ir padegė visus galinčius degti pastatus.[72] Tai buvo didelė žmonių ir ūkinio gyvenimo tragedija, prasidėjo rusų pilietinis karas, trukęs aštuoniasdešimt metų. Jeigu Aukso ordos nebūtų puolęs Tamerlanas iš rytų, o sėkmė būtų buvusi Maskvos priešininkų ir varžovų pusėje, garsusis kalkakmenio Kremlius galėjo tapti tokiais pačiais provincijos griuvėsiais kaip ir jo medinis Tverės bendravardis. Netgi maras čia atliko savo vaidmenį. Keletą kartų nusiaubdamas regioną, jis pasiglemžė daug jaunų karališkosios giminės narių, taip sumažindamas sekinančių brolžudiškų turtinių ginčų galimybę.[73]

Visų šių neaiškių detalių Ušakovo Kremliaus įkūrimo scenoje nėra. Petras ir Ivanas sodina savo medį, Švenčiausioji Mergelė siūlo savo globojantį apsiaustą, o Maskva kyla iš už švytinčios uolos, savo įpėdinių Kijevo ir Vladimiro bei auksinės transcendentinės Bizantijos. Valdovų seka nenutrūkstama, ji vaizduojama kaip nepertraukiama šventų karių ir išmintingų Dievo pašventintų carų kartų grandis. Nelabai svarbu atrodo ir tai, kad šioje ikonoje beveik viskas yra išgalvota. Pats mitas, o ne paini ir niūri tiesa turėjo tapti kertiniu Kremliaus politikos akmeniu.

2

Atgimimas

Mūro statinys Ušakovo ikonoje, tas Kremlius, kuris ir dabar tebėra Rusijos valstybės simbolis, buvo pastatytas per du paskutiniuosius XV amžiaus dešimtmečius. „Užbaigtas pastatas, – rašo architektūros istorikas Spiras Kostofas, – tampa gyvybiškai svarbus.“[1] Net ir patys nuobodžiausi statiniai pasižymi individualumu, bet tik nedaugelis nepraranda savo išskirtinumo ištisus penkis šimtmečius kaip Maskvos raudonoji tvirtovė. Šiandien ji atrodo tokia tvirta ir vientisa, jog sunku įsivaizduoti, kad kažkada būtų atrodžiusi kitaip. Tačiau dar prieš Dmitrijaus Donskojaus palikuoniui Ivanui III (valdžiusiam 1462–1505 m.) įsakius pastatyti dabartinį statinį, ant Kremliaus kalvos jau daugiau kaip šimtmetį stovėjo baltas fortas, kalkakmenio tvirtovė. Faktas, kad joks valdovas nesiryžo imtis rizikingų ir brangių griovimo ir perstatymo darbų, daug ką pasako apie Maskvos vystymąsi po Donskojaus mirties. XV amžiuje miestą alino nuolatiniai karai. Jo valdovai skynė pergales kovos lauke, tačiau kuo jų tvirtovė darėsi turtingesnė, tuo su didesniais pavojais jie susidurdavo. Ivanas III, įsakęs Kremlių statyti iš plytų, ne vien savo užgaidą tenkino. Tai buvo praktiškas sprendimas. Kai rusų kariuomenė atidengė artileriją, minkšta uoliena subyrėjo nuo kanonados[2], nes kalkakmenis buvo susidėvėjęs.

Besiplečiantis Ivano III laikų Kremlius, taip glaudžiai susijęs su pačios Maskvos stiprėjimu, buvo minimas daugelyje vėlesnių

rusų valstybės istorijos šaltinių. XIX amžiaus istorikas Nikolajus Karamzinas apibūdina tvirtovę kaip „didžiosios istorinės atminties namus“ ir „despotiškos valdžios, sukurtos ne asmeninei paties autokrato naudai, o visos liaudies gerovei“, lopšį.[3] Tokios lyrinės prozos įkvėpti pabandykime tą pasakojimą įsivaizduoti kaip klasikinę operą. Muzika, turbūt sukurta Borodino, greičiausiai būtų persmelkta rytietiškų motyvų, nes manoma, kad ta istorija prasidėjo paskutiniaisiais mongolų valdymo metais.[4] Veiksmo vieta – senojo Kremliaus rūmai, laikas – 1471 m., pakilus uždangai matome grupelėmis stoviniuojančius dvariškius, dėvinčius puošnias paauksuotas mantijas. Jie susirinko pasitarti dėl duoklės, kurią jų kunigaikštis jau seniai priverstas mokėti, o kulminacija (įamžinta keliuose XIX amžiaus paveiksluose[5]) įvyksta tada, kai Ivanas III galiausiai pašoka nuo sosto, iškilusio aukštai virš chano pasiuntinių. Nelaimingajam pasiuntiniui suklupus jam po kojomis, kunigaikštis (primenantis geriausią rusų bosą) paskelbia, kad nuo šiol Maskva nebebus mongolų vasalas. Ivanas tampa nepriklausomu valdovu, ir prasideda šlovingas Rusijos metraščių skyrius, akimirka, kurią naujasis Kremlius pats padarys nemirtingą.

Šis Kremlius yra himnas rusų tautos dvasiai, jo nepaprasto grožio rūmai ir soborai dera su priešų atakas atlaikančiomis sienomis. Jis unikalus, ikoniškas, tarsi tyra tautos sielos išraiška. Tačiau tas paslaptingumas atsirado daugiausia dėl rusų nacionalistų vaizduotės, pats Kremlius užaugino ne vieną jų kartą. Kai Ivanas III pastatė savo tvirtovę, jis dar buvo stepių ir prekybos kelių valdovas, toli gražu nepramynęs naujo kultūrinio kelio, o jo statiniui buvo būdingos europietiškos tendencijos. Renesanso laikotarpiu didingus pastatus mėgo kiekvienas valdovas, siekęs palikti savo pėdsaką besivystančiame pasaulyje. „Karaliaus rūmai turi stovėti miesto širdyje, – rašė nuostabus Genujos architektas Leonas Batista Albertis 1452-aisiais. – Jie turi būti lengvai pasiekiami, gražiai

išpuošti ir greičiau subtilūs ir elegantiški nei prašmatnūs ir iškilmingi."[6] Ivanas III niekada nebuvo apdovanotas subtilumu, tačiau tikrai išmanė, kas yra galia. Nuo tada, kai buvo įmūryta pirmoji naujojo Kremliaus plyta, jis praplėtė Maskvos teritoriją daugiau nei tris kartus, prijungęs prie jos kai kuriuos seniausius Rusijos miestus, tokius kaip Tverė ir Novgorodas. Tačiau jam reikėjo tapti pastebėtam, prisidėti prie tarptautinio diplomatinio žaidimo. Be to, jis turėjo apginti savo laimėjimus nuo daugybės pavojingiausių bei apsukriausių varžovų.

Kadangi Rusijos pasididžiavimui grėsė pavojus, kai kurie faktai dažnai būdavo slepiami. 1950 m. prižiūrimas senstančio ksenofobijos kamuojamo Stalino sovietų akademikas P. V. Sytinas buvo priverstas tvirtinti, kad Kremliaus „planas rėmėsi grynai rusiškos architektūros principais."[7] Jei tas žmogus būtų pakeliavęs, išvyka į šiaurės Italiją, ko gero, būtų jį privertusi pakeisti nuomonę. Ten visur jį suptų Maskvos Kremlių įkvėpę statiniai: nuo dantytų kaip kregždžių uodegos Veronos miesto vartų bokštų iki Milano Sforcų rūmų ir panašių plytų Bolonijos miesto sienose. Kremliaus atgimimo istorijoje dalyvavo toli gražu ne vien tik kilmingi valdovai ir sunkiai dirbantys vietiniai amatininkai. Ta istorija veda nuo Maskvos iki Juodosios jūros pakrantės ir toliau į Europą, siūlydama užmesti akį į dantytas pilių kiemų sienas, vis dar stūksančias miškuose, ir pastatus tarp jų – sutvirtintus kalkių skiediniu, apkaltus pastoliais, sumūrytus.

Maskviečiai nenugalėjo Aukso ordos lemiamame mūšyje. Mongolų imperiją sužlugdė vidaus konfliktas. Tamerlanas XIV a. dešimtajame dešimtmetyje nusiaubė Sarajų. Nors miestas buvo atstatytas, iš tikrųjų jau niekada neatsigavo. Ivano III tėvas Vasilijus II (valdęs 1425–1462 m.) buvo paskutinis Kremliaus kunigaikštis, tik teoriškai išsaugojęs savo titulą dėl palankumo ordai. Ganyklų imperija

XV a. trečiajame dešimtmetyje suskilo į keturias konkuruojančias dalis: Sibiro, Kazanės, Astrachanės prie Volgos ir Krymo chanatus. Penktasis, ginčytinas, jos įpėdinis buvo pati Maskvos valstybė (dar žinoma kaip Maskovija). Kaip ir bet kuri paveldėtojų grupė, šie penki įpėdiniai metų metus varžėsi dėl bendro palikimo. Tvirčiausias Ivano III sąjungininkas buvo Menglis Girėjus, Krymo chanato valdovas, jo padedamas kunigaikštis (kartais save vadindavęs chanu[8]) išplėtė Maskvos įtaką palei visą Volgą iki pat Kazanės. Tačiau visa pietinė siena buvo netvirta. Bėgo dešimtmečiai, o siena su stepe buvo nuolatinio Maskvos kariuomenės ir jos žmonių alinimo priežastis.

Nesantaika ir pilietinis karas vyko ne vien Mongolijoje. Ivano vaikystėje Maskvai taip pat grėsė susiskaldymas; 1452 m., kai kunigaikščiui tebuvo dvylika metų, jis pirmąkart dalyvavo mūšyje. Kaip paprastai, jis baigėsi sėkmingai. 1433-aisiais, kai Vasilijus II buvo nušalintas nuo didžiojo kunigaikščio sosto, paskutinę akimirką atgaivinus tradiciją, kad broliai gali būti įpėdiniais vietoje sūnų, prasidėjo pilietinis karas. Nesantaika tęsėsi ištisus penkiolika metų, abi pusės griebdavosi kraštutinių veiksmų: grobdavo vaikus, žudydavo, laužydavo priesaikas. Konstantinopolis ilgai prisiminė žiauriausią Vasilijaus II poelgį, kai jis įsakė apakinti savo varžovus. Po dešimties metų, trumpam įgiję pranašumą, priešininkai paėmė Vasilijų į nelaisvę, atgabeno jį į Kremlių ir atsikeršydami taip pat išdūrė jam akis. Kaip ten bebūtų, neregys kunigaikštis buvo paliktas gyvas, įsigudrino surinkti naujas sąjungininkų pajėgas ir nugalėti savo kankintojus. Iki 1447 m. pavasario jo pergalė – ir teisė palikti savo žemes bei titulus vyriausiajam sūnui – buvo užtikrinta.

Maskva dabar pasiskelbė Didžiąja Vladimiro Kunigaikštyste amžiams, nuo 1447 m. jos kunigaikštis pradėjo vadintis „visos Rusios Viešpačiu“. Tačiau jos vakarinės sienos kaimynės – Lietuva, Lenkija ir Livonija – turėjo galimybę paprieštarauti šiai ambicijai. XV amžiuje Lietuva buvo rimčiausias priešininkas. Skirtingai nei

šių dienų Lietuva, Didžioji Kunigaikštystė buvo viena iš stambiausių Europos valstybių. Kai mongolų gniaužtai atsileido, ji įsiviešpatavo Dniepro žemėse, taip pat ir Černigove, Smolenske bei senojoje sostinėje Kijeve. Tuo atžvilgiu Lietuvos kunigaikštystė buvo reali pretendentė į Rusios palikimą, be to, turėjo stiprius ryšius su katalikiškąja Europa bei dinastijos sąsajas su Krokuva ir Buda. Po stabmeldiškos pagonybės jos valdovai dabar svyravo tarp pravoslavybės ir katalikybės, vis varžydamiesi su Maskva dėl Rusijos metropolijos valdymo (jos sostas, nepaisant nesenų pasikeitimų, oficialiai vis dar buvo Kijeve) arba stengdamiesi užsitarnauti Romos prielankumą. Kultūringa, turtinga ir kitaip mąstanti Lietuva buvo daug atviresnė už Maskvą, ir dauguma keliautojų, atvykusių į jos sostinę Vilnių, čia jausdavosi geriau nei kaimyninėje šalyje.[9] Kitaip sakant, Rusios žmonės Lietuvoje matė puikią ateities perspektyvą, tai tikrai nestiprino patvaldystės.

Tačiau Maskva buvo pasiryžusi apsaugoti savo prekybos kelius ir atokiausius rajonus, jos plėtimasis buvo milžiniškas. Regioninės valdžios išaugimo mastas byloja apie trijų kunigaikščių – Vasilijaus II, Ivano III ir Ivano sūnaus Vasilijaus III – sumanumą ir lankstumą, bet drauge ir apie jų negailestingumą. Kremlius tapo karinio režimo centru. Senoji turto valdymo sistema, kai kiekvienas kunigaikštis iš pripažinto sosto valdydavo savo paties paveldėtą teritoriją, nuėjo užmarštin. Pasitelkę diplomatiją, karinį spaudimą ir netgi vedybas, Maskvos kunigaikščiai vieną po kito užvaldė Okos, Kliazmos miestus ir Volgos aukštupio slėnius. Išstumti iš provincijos sostinių klanai dažniausiai būdavo priversti persikelti į Maskvą, taip netekdavo jokios galimybės praturtėti kur nors kitur. Todėl Kremliuje atsirado daugiau politikų, kurie dar glaudžiau būrėsi aplink patį didįjį kunigaikštį.[10] Kai Ivano Kalitos tvirtovę užplūdo gauja karjeristų, ji prisipildė suokalbiškų šnabždesių ir prislopintų žingsnių garsų. Viskas priklausė nuo asmeninių pažinčių.

Kurį laiką vienintelis grobis, kurio nepavyko gauti Maskvai, buvo senas šiaurės miestas Novgorodas. Nors tinklas buvo užmestas visai arti, ta sena prekybos sostinė atrodė klestinti, nepaisant jos išsišokėlės pietinės kaimynės spaudimo. Novgorodas mokėjo duoklę Maskvai (o per ją ilgus dešimtmečius ir Aukso ordai), bet išlaikė savo išskirtinę kultūrą ir mažiausiai autokratišką valstybės valdymo modelį. Mieste sklandė kosmopolitiška dvasia. Turtingam, išdidžiam ir galinčiam laisvai rinktis ryšius su svetimšaliais Novgorodui teko svarbus vaidmuo Šiaurės Europos Hansos sąjungoje.[11] Turint tokius ryšius, vargu ar reikia stebėtis, kad jo valdančioji klasė papiktino Maskovijos didįjį kunigaikštį su jo nesibaigiančiais finansiniais reikalavimais. Be to, tai tikrai nepadėjo konkuruoti su maskvėnais dėl kailių prekybos kelių, kuriuos Novgorodas laikė jam priklausančiais. To miesto nebuvo galima taip lengvai palenkti. Kai 1460 m. čia apsilankė Vasilijus II ir du jaunesnieji jo sūnūs, buvo sumanyta juos visus nužudyti. Kai kurie Novgorodo valdančiosios tarybos nariai netgi palaikė sąjungą su Lietuva, tikėdamiesi rasti diplomatinių (ar net karinių) kelių, padėsiančių tapti nepriklausomiems nuo Maskvos.[12] 1470 m. Ivanas III, sužinojęs, kad Novgorodo atskalūnai vėl pradėjo derybas su Vilniumi, pasinaudojo ta dingstimi ir surinkęs kariuomenę išjojo į šiaurę.

Novgorodas galėjo išrikiuoti didesnę armiją, bet Ivano pulkai buvo geriau vadovaujami, tad 1471 metų liepos 14 dieną miesto gynėjai buvo sutriuškinti. Tai buvo vienas lemtingiausių Ivano mūšių, Maskva užvaldė Novgorodą. Tarsi smauglys, ryjantis antilopę, mažesnė valstybė puolė doroti milžinišką savo grobį, bet (lygiai tą patį galima pasakyti apie smauglį) tas procesas užtruko ilgai. Pirma, Novgorodas buvo priverstas nutraukti diplomatinius ryšius su Lietuva, nuo to laiko sprendžiant tarptautinius reikalus miestas privalėjo laikytis Maskvos linijos. Be to, jo valdovai sumokėjo didelę piniginę baudą, nors būdami tokioje padėtyje jie vos

pajėgė surinkti 15 000 rublių, kurių reikalavo Ivanas. Tai, kas kitu atveju būtų atrodę garbinga ir net kilniaširdiška, iš tikrųjų leido Ivanui pasiruošti dar kitam žygiui. 1477 m. dėl tariamos Novgorodo išdavystės maskvėnų kariuomenė buvo surinkta antrą kartą, tų metų gruodį miestas buvo priverstas sutikti su daug labiau žeminančiomis sąlygomis. Nepriklausoma jo taryba buvo panaikinta. Varpas, kuris ją sušaukdavo, pilietinio pasididžiavimo simbolis, buvo nukabintas ir išgabentas į Maskvą, ten atsidūrė Ivano valdomame Kremliuje tarp kitų varpų. Daugybė vežimų – net trys šimtai – riedėjo į pietus su Novgorodo iždo perlais, auksu, sidabru, kad papildytų ir taip gausius Ivano sosto lobius.[13] Galiausiai senajam miestui buvo primestas Maskvos rūmų autoritarinis politinis valdymo stilius. „Mes įvesime savo aukščiausiąją valdžią, – paskelbė Ivanas, – kaip ir kituose silpnesniuose kraštuose.“[14]

Po negarbės sekė padalijimas. 1478 m. Ivanas iš to miesto-valstybės pasigrobė apie milijoną hektarų (maždaug 3 860 kvadratinių mylių) žemės. Kad garantuotai išvengtų sukilimų, jis ištrėmė daugybę vietinių gyventojų, o jų žemes atidavė savo šalininkams. Novgorodas susidūrė su naujais apribojimais. 1493 m. Ivano įsakymu buvo uždarytos miesto Hansos prekybos sąjungos kontoros, taip nutraukiant europietiškąsias Novgorodo tendencijas, ir miestas buvo jėga įtrauktas į Maskvos veiklos sferą. Tuo tarpu Novgorodo metropolitas Feofilas, pasisakęs prieš Ivano tironiją, buvo suimtas ir įkalintas Kremliaus Čiudovo vienuolyne.[15] Praėjus dviem dešimtmečiams po pirmojo lemtingo smūgio, smauglys pagaliau baigė ryti savo įspūdingą grobį. Pergalė atnešė Ivano valdomai Maskvai neregėtus turtus. Leidęs prijungtų šiaurinių žemių gyventojams už skolas atitarnauti kariuomenėje, didysis kunigaikštis padėjo pamatus didžiulei armijai, kuri beveik išsilaikė pati, nes sugrįžę į savo valdas gyventojai (*pomeščikai*) privalėjo tarnauti kaip kavaleristai ir net apsirūpinti ginklais, žirgais ir tarnais. Nuo XV

amžiaus pabaigos Ivanui priklausiusi kariuomenė buvo keturis kartus didesnė už bet kurią kada nors anksčiau Maskvos surinktą armiją.[16] Senosios Rusios pietvakariai, Galicija ir dabartinės Vakarų Ukrainos teritorija tebebuvo pavaldi Lietuvai, bet Ivanas dabar galėjo vadintis ir turtingos Rusios šiaurės nepriklausomu valdovu.

Tačiau tie turtai buvo ne vienintelis Maskvos šlovės šaltinis, o karinės pajėgos ne vienintelė priemonė išlaikyti jos plačiai išsimėčiusias teritorijas. Kaip ir Ivanui Kalitai, Maskvos plėtimuisi svarbią įtaką darė religinės institucijos. Tokie savitarpio santykiai turėjo abipusę naudą. Juk Kremliaus charizma sklido tiek iš metropolijos, tiek iš kunigaikščio bei jo aplinkos. Iš tikrųjų abi šios institucijos sudarė vieną visumą, valdant Vasilijui II bei Ivanui III įvykiai prie Maskvos sienų tik sustiprino jų savitarpio santykius. Per amžius rusų cerkvė gyvavo tolimuose spindinčios ir rafinuotos Bizantijos valstybės pakraščiuose. Jos dvasinė sostinė buvo Konstantinopolis, o jos metropolitai buvo kartu ir politikai, ir religiniai vadovai. Nors jų priklausomybė nuo mongolų ilgai slėpė tą faktą, ištikimybė Konstantinopoliui buvo didžiausia kliūtis bet kokiai artimai Maskvos ir daugybės katalikiškų Europos valstybių sąjungai. Tačiau XV a. šeštajame dešimtmetyje Viduržemio jūros regiono krizės išbandė daugelio senųjų religijų ištikimybės tvirtumą. Maskva atsispyrė Romos gundymams, o Kremlius žygiavo savo keliu kaip ortodoksų pasaulio lyderis.

Pirmąją iš tų krizių sukėlė staigi Osmanų Turkijos ekspansija XV a. pirmajame dešimtmetyje. Nors Konstantinopolis jau kurį laiką buvo nusilpęs, puikiai organizuotų turkų karo pajėgų įsiveržimas į Viduržemio jūros pakrantę reiškė galutinę jo pražūtį. Nuo XV amžiaus pradžios dvasinė pravoslavų tikėjimo sostinė jau buvo tik įtvirtinta sala musulmonų krašte, nusidriekusiame nuo Rytų Anatolijos iki Egėjo jūros ir į šiaurę aplink Juodąją jūrą į šiandieninę

Bulgariją. Spąstai užsitrenkė, gyvybiškas ginkluotos paramos poreikis privertė Konstantinopolio valdovus svarstyti draugiškų teologinių santykių su Roma atnaujinimą. Tačiau anksčiau čia buvo užkasta tokia daugybė karo kirvių, kad visas Bosforas galėjo parausti nuo rūdžių. Išniekinimai, patirti per Ketvirtąjį Kryžiaus žygį 1204 m., buvo tik pradžia, Rytų Bažnyčios vadovai, kaip atskalūnai, buvo patyrę iš Romos daugybę teologinių skriaudų. Daugelis Bažnyčios lyderių rytų pasaulyje tikėjo, kad net ir menkiausias kompromisas su popiežiaus šalininkais visus pasmerks prakeiksmui ir pragarui.

Vis dėlto netrukus kai kurie ortodoksų dvasininkai ėmė laikytis diplomatiškesnės pozicijos, o kai kurie netgi tikėjo, kad krikščionims reikėtų susivienyti jų pačių labui. Kita vertus, toks planas labai patiko kai kuriems kitos pusės atstovams – Europa nerimavo dėl sienų su turkais, daug problemų turintis to meto popiežius Eugenijus IV taip pat galėjo tikėtis, kad vienybė su senaisiais Rytais panaikins žiaurią jo avelių tarpusavio nesantaiką – tad buvo surengtos ekumeninės derybos. Jos prasidėjo 1438 m. Feraros susirinkimu. Derybos buvo įtemptos ir ilgai užsitęsė. Kad 1439 m. išvengtų masinio pykčio protrūkio, visas susirinkimas persikėlė į Florenciją, kur vėl atnaujino diskusijas aptarinėdamas (kaip visada) tokius keblius klausimus kaip Trejybės prigimtis, tikėjimo formulės ir Komunijos duonos raugas, jau nekalbant apie visaapimantį popiežiaus titulą. Metropolitas, graikas, vardu Isidoras, kurį Konstantinopolis neseniai buvo paskyręs rūpintis rusų žemėmis, tvirtai pasisakė už krikščionių susitaikymą.[17] Vienu metu savo entuziazmu jis net paskatino rusų bažnyčią svarstyti, ar pripažinti skaistyklą (dar viena idėja, kurią jis atkakliai siūlė). Jų nuostabai, beveik kiekvienas ortodoksų atstovas susirinkime pripažino ir visuotinę lotyniškojo popiežiaus valdžią. Pats Isidoras išvyko iš Florencijos gavęs naują kardinolo titulą.[18] Tačiau sprendimas, priimtas po draugiška Toskanos saule, atrodė skandalingas daugeliui, kurie patys nedalyvavo

susitikime. Grįždamas į Anatoliją, Efeso arkivyskupas taip bijojo, kad svetimšaliai užpuls katalikus, jog net atsisakė pasirašyti baigiamuosius susirinkimo dokumentus. Net ir toliau į rytus, Maskvoje, „popiežininkų“ išdavystė buvo dingstis perversmui.

Vasilijus ir rusų bažnyčia atsisakė pripažinti Isidorą. Grįžęs į Maskvą, kardinolas-metropolitas buvo uždarytas Kremliaus Čiudovo vienuolyno celėje. Jis buvo apkaltintas erezija ir turėjo būti nubaustas (pasinaudojusi proga, vienintelį kartą Maskvos valdžia neįvykdė bausmės) viešai sudeginant. Buvo aišku, kad Isidoras neturėjo jokių galimybių likti Kremliaus rūmuose, be to, paaiškėjo: kol jis buvo Florencijoje, kunigaikštis surado kandidatą į metropolito vietą – rusą, vardu Jona. Toks žingsnis buvo tikras dvasinės nepriklausomybės pareiškimas, nors dažnas Kremliaus susirašinėjimas su Konstantinopolio patriarchu Mitrofanu stengėsi užgožti tą sprendimą nusiskundimais. 1441 m. ryžtingai atsisakę Isidoro, Vasilijaus šventikai paprašė Mitrofano paskirti į jo vietą pačių pasirinktą metropolitą. Jie rašė, kad Rusijos pravoslavų cerkvė nepriklauso nei Romai, nei žydams. Be to, šventasis Konstantinas turėjo mokinį, ištikimą Kijevo sūnų Vladimirą, ir po šitiek metų tokio pamaldumo jų tarnai neturėtų būti stumiami į lotyniškas erezijas.[19] Maskvos prašymas pakeisti metropolitą buvo nesėkmingas, 1448 m. jos kunigaikštis pagaliau pranešė patriarchui, kad jis pasielgė vienašališkai, pats Isidorą pakeisdamas Jona.[20]

Naujasis žmogus, pabrėžė Vasilijus, turės tarnauti Kijevo ir visos Rusios metropolitu. Pagaliau ilgus amžius tai buvo titulas, dėl kurio suteikimo kiekvienam jo pirmtakui kildavo daugiau ar mažiau nesutarimų. Bet 1448 m. tas poelgis sukėlė dvigubai daugiau aistrų, nes Vasilijus aiškiai išplėšė iš Konstantinopolio rankų metropolito kontroliavimą, be to, jis pretendavo (Kremliaus religinio kandidato vardu) į lietuviams priklausiusių miestų palei Dnieprą, taip pat ir Kijevo metropolito titulą. Toks sėkmingas ėjimas sukėlė

pasipiktinimą daugelyje užsienio rūmų.[21] Vasilijaus laiškas buvo užuomina susirūpinusiems stebėtojams užsienyje, kad Maskvos politiniai siekiai vieną dieną gali išsiplėsti ir iki dabartinės Ukrainos teritorijos.

Svarbiausia, kad Maskva veikė be Konstantinopolio leidimo. Pirmą kartą naujajam metropolitui pareigas paskyrė tiesiogiai Maskvos didysis kunigaikštis, tad nenuostabu, kad rusų cerkvė tapo dar artimesnė Kremliaus sąjungininkė. Didelę įtaką jų partnerystei padarė jo teokratinė ideologija. Daugybę metų, kol kunigaikščiai kovojo dėl savo auksinių sostų, būtent bažnyčia nustatinėjo ritualus, redagavo hagiografines kronikas-istorijas ir kūrė patrauklios valdžios įvaizdį. Ji pateikdavo ir dienos įvykių komentarus. Kai 1453 m. Konstantinopolio miestas galiausiai atiteko otomanams, rusų cerkvė buvo pasiruošusi tokiai situacijai. Ta katastrofa, paaiškino ji, buvo bausmė už Florencijos ereziją. Vienašališkas Vasilijaus sprendimas (drauge ir pats didysis kunigaikštis) paskirti Joną į pasmerkto atskalūno vietą tapo dvigubai palaimintas.

Visgi artimi ryšiai su cerkve buvo labai naudingi, todėl kunigaikščiai skrupulingai demonstruodavo savo pamaldumą. Jie negalėjo laisvai aiškintis ekumeninių galimybių. Jų šventikai dažnai užkirsdavo kelius kultūriniams ryšiams derybose su Europa. Kai 1494 m. Ivanas III sutiko, kad jo duktė Elena susižadėtų su Lietuvos kunigaikščiu kataliku Aleksandru, jis sudarė sąlygas jai išlaikyti pravoslavų tikėjimą. Tokio poelgio priežastys buvo politinės (ta santuoka buvo Ivano žaidimas dėl valdžios), bet pravoslavų kunigas iš Maskvos, vardu Foma, iki kraštutinumo užaštrino religinį aspektą. Jis vos nesužlugdė vestuvių ceremonijos Vilniuje giedodamas savo maldas per katalikiškas mišias, o tą akimirką, kai nuotaka ir jaunikis turėjo pasidalyti ritualine vyno taure, griebė indą jiems iš rankų ir sudaužė į akmenines bažnyčios grindis.[22] Jų santuoka niekada nebuvo laiminga.

Cerkvės pasipiktinimo neišvengdavo ir patys kunigaikščiai. Dėl XVI a. trečiajame dešimtmetyje pasikeitusių Maskvos, kaip Trečiosios Romos, pažiūrų miestas buvo įspėtas vyresnybės. Užuot garbinę Maskvą, cerkvės lyderiai verčiau ketino priminti jos kunigaikščiams, kas gali atsitikti, kai didžiulė imperija iššuka iš doros kelio. Nuodėmingi valdovai, pažymi cerkvės raštininkai, bandė sugriauti Romą ir Konstantinopolį, kadaise laikomus šventais. Jeigu Maskva – ta Trečioji Roma – taip pat kaip ir jie išklys iš doros kelio, bus pasmerkta pražūčiai.[23] Buvo išvardyta daugybė per metų metus padarytų klaidų, išprovokuotų to įspėjimo, bet svarbiausia buvo mintis, kad nė vienas kunigaikštis negali užmegzti per daug artimų santykių su klastingaisiais katalikais.

Tačiau daug dažniau cerkvė skirdavo pragaro kančias tiems, kurie neįtikdavo Kremliui. Tuo atžvilgiu ji įrodė esanti tvirta maskvėnų valdžios rėmėja. Pavyzdžiui, religiniai Ivano III rūmų lyderiai džiaugėsi apkaltinę Novgorodo metropolitą Feofilą flirtavus su lotyniškaisiais lenkais ir dar užsipuolė Pskovo piliečius, kurių nepriklausoma kultūra kurį laiką buvo panaši į ereziją.[24] Didysis Maskvos kunigaikštis dabar buvo laikomas rusų tikėjimo gynėju.[25] Jei kuris nors miestas jam nepaklusdavo, tuoj pat būdavo nubaustas. Ivanas Kalita priklausė chano – ir savo genų – aukščiausiajai valdžiai. Nuo Ivano III valdymo laikų kunigaikščio teisei valdyti buvo priskirta dangiška kilmė.

Stiprėjančios Kremliaus religinės padėties priežastis buvo jo atstatymas ir ypač naujojo metropolito Jonos pastangos. Iki jo paskyrimo 1448 m. Kremlius buvo ne per labiausiai remontuojamas. Per paskutiniuosius pilietinius karus jis keletą kartų buvo išplėštas, nukentėjęs nuo to, ką kronikininkai pavadino žemės drebėjimais, o didesnė jo dalis buvo sudegusi per didįjį 1445 m. gaisrą.[26] Sunku įsivaizduoti, kaip atrodė tie pastatai ir visa jų aplinka, turėjusi būti

užversta statybininkų šiukšlėmis, bylojančiomis apie meną ir turtus, kuriuos cerkvė ir rūmai buvo pradėję krauti. Neatsitiktinai daugelis cerkvių ir vienuolynų pastatų kartu buvo ir vertybių saugyklos.[27] Jų kalkakmenio kriptose buvo slepiamos miesto brangenybės; kai grėsdavo pavojus, kiekvienas stengdavosi perkelti savo turtus į saugyklą tarp Kremliaus sienų. Tačiau buvo daiktų, kuriuos paslėpti buvo ne taip paprasta. Kremliaus Apreiškimo cerkvė, pastatyta XIV a. septintajame dešimtmetyje, buvo išpuošta ikonostasais, sukurtais menininkų Teofano Graiko bei Andrejaus Rubliovo.[28] Arkangelo sobore ir Švč. Mergelės Gimimo cerkvėje buvo nuostabios freskos ir dar daugiau ikonų. Tarp kitų nuostabių dalykų buvo ir XV amžiaus pradžios serbų meistro darbas, paauksuotas laikrodis, kuris, kaip vietiniai manė, mušė valandas stebuklingu būdu.[29] Kai kurios ikonos išliko, bet laikrodis ir daugybė geriausių XIV bei XV amžiaus pradžios meno kūrinių buvo sunaikinti per Kremliaus kūrimosi dešimtmečius. Vasilijus II buvo statybų aikštelės kunigaikštis.

Visa ta vieta reikalavo remonto, bet, pagal Joną, ji turėjo būti dar ir pripildyta dieviško didingumo. 1450 m. metropolitas liepė pastatyti jam akmeninius rūmus – pirmąjį tokį pastatą tvirtovėje – ir galvojo, kad jis bus naudojamas ceremonijoms (metropolitas, kaip dauguma kitų, gyveno jaukiuose mediniuose rūmuose). Toji rezidencija buvo žymiausias Kremliaus architektūros kūrinys. Jona prie jo prijungė naują – Nuėmimo nuo kryžiaus – cerkvę, pastatytą tariamai stebuklingam Maskvos apsaugojimui nuo mongolų.[30] Statybos darbams vadovavo Vladimiras Kovrinas, turtingas graikų kilmės verslininkas, kurio šeima visai neseniai buvo atsikrausčiusi iš Krymo į Maskvą. Kovrinas tapo vienu produktyviausių amžiaus statybos meistrų ir buvo toks įtakingas, kad, nepaisant to, jog buvo tik pirklys, gavo leidimą statyti cerkvę Kremliuje. Nors praėjo daug laiko, ji ir dabar stovi prabangiuose metropolito rūmuose, prijungta prie Frolovo (Išganytojo) vartų. Cerkvė garsi

tuo, kad tai turbūt pirmasis religinis pastatas Maskvoje, pastatytas iš tradicinio kalkakmenio ir plytų.[31]

Kitas to meto Kremliaus statytojas buvo Vasilijus Jermolinas. Kaip ir Kovrinas, jis buvo senais ryšiais susijęs su Juodosios jūros regiono kultūra, o jo statybininkai buvo dirbę daugelyje Rusijos provincijos miestų. Jis dažnai buvo kviečiamas įgyvendinant didelius statybų projektus, tokius kaip naujas Kremliaus Žengimo į dangų vienuolynas. Apgriuvusios Kremliaus sienos jam kėlė nerimą, todėl 1462 m. naujojo kunigaikščio Ivano III įsakymu buvo pradėtas jų atnaujinimas. Jis asmeniškai užsakė milžinišką bareljefą, atsuktą į miestą nuo Frolovo vartų. Jame gruboku, bet atkreipiančiu dėmesį trijų matmenų stiliumi buvo pavaizduota ne Švč. Mergelė su kūdikiu, bet raitas šv. Jurgis, perveriantis slibiną. Antroji skulptūra, esanti vidinėje pusėje, buvo skirta Dmitrijui Solunskiui, šventajam, artimiausiai susijusiam su Dmitrijumi Donskojumi.[32]

Tokios naujovės leidžia suprasti, kad buvo numatyta Kremlių keisti, tačiau tikrieji pasikeitimai prasidėjo tada, kai Ivanas Kalita atstatė Dievo Motinos Ėmimo į dangų soborą. Jį išbandė vienas gaisras. 1470 m. rugpjūtį beveik visas Kremlius buvo nusiaubtas ugnies, kurią vėjas iš pietų ir rytų išnešiojo į visus pastatus. Kai kurie šaltiniai teigia, kad jos išvengė tik trys namai, galiausiai visas akmeninis soboras buvo prarytas liepsnos.[33] Maskvos metropolitas tuo metu buvo labai dievobaimingas žmogus, vardu Filipas, ir tas sugriovimas jam atrodė kaip galimybė atstatyti iškiliausią Kremliaus šventovę, kad ji būtų dar puošnesnė. Nuo to laiko tiktai pastoliai ir maldos palaikė Ivano Kalitos cerkvę; gaisras buvo apvaizdos lemtas (o Filipas iš tikrųjų manė, kad tai buvo Dievo rykštė), bet ją atstatyti jau buvo per vėlu.[34] Metropolitas pabandė rinkti aukas – atiminėjo sidabrą iš vyskupų, apkrovė mokesčiais vienuolynus ir, aptuštinęs tikinčiųjų kišenes, aukojo vietiniams jų šventiesiems. Jis mėgino į savo darbą įtraukti ir didįjį kunigaikštį,

užsimindamas, kad ta katedra bus tikras paminklas Maskvos karinėms pergalėms. Tačiau Ivanas nematė jokio reikalo padėti, netgi po Novgorodo pralaimėjimo (o po Maskvos pergalės netikėtai išlošus 15 000 rublių) Filipas buvo paliktas rinkti pinigus vienas. Tai buvo titano darbas, vertas žmogaus, nešiojančio geležines grandines po sutana, kad primintų sau apie kūno mirtingumą.[35]

Filipo surinktą komandą sudarė vieni rusai. Jo statytojai buvo Ivanas Krivcovas ir Myškinas, kurių svarbiausias privalumas, istoriškai kalbant, buvo greičiausiai tai, kad mes iš viso žinome jų vardus.[36] Su jais dirbo armija vergų, kai kurie iš jų ištraukti iš pačios cerkvės belaisvių darbo jėgos rezervo (vergų darbas tuo metu buvo pasitelkiamas visoje Rusijoje), o kiti nupirkti iš totorių stepėse.[37] Dauguma buvo įgudę statybininkai, o kai kurie iš jų žiūrėjo į tą darbą kaip į galimybę atgauti laisvę. Kadangi ankstyvaisiais krikščionybės laikais paties Dievo buvo įsakyta graikiškojo soboro stiliaus atsisakyti, pagrindinis dievobaimingojo Filipo uždavinys buvo pastatyti jį tiksliai tokį kaip Vladimiro. Tai buvo tikras iššūkis, nes tą didingą pastatą statė nagingi užsienio meistrai, dirbę Andrejaus Bogoliubskio rūmuose. Gana įspūdingas jau statybų procese, soboras po didelio gaisro buvo dar išplėstas, ir dabar didžiavosi penkiais nuostabiais kupolais, užkeltais ant neįtikėtinai aukštų sienų.

Nieko nepabūgęs, 1471–1472 m. žiemą Filipas pasiuntė savo statybų meistrus į senąjį miestą išmatuoti ir nusibraižyti XII amžiaus prototipo, neatmesdamas, kad Maskvos versija bus dar puošnesnė, dar gražesnė ir didesnė.[38] Iškritus pirmajam sniegui, Filipas stebėjo, kaip vežikai užšalusioje Maskvos prieplaukoje (žiemą pervežimas būdavo daug paprastesnis) pradeda krauti ką tik iškirstą kalkakmenį. Kai virš Kremliaus pasirodė ypač ryškios kometos, būsimo stebuklo ženklas, jie vis dar dirbo (atėjo Kalėdos, galiausiai ir Trys karaliai).[39] O balandį, atšilus žemei, metropolito vyrai buvo

pasiruošę kasti pamatus ir pradėti kloti drenažo vamzdžius. Skambinant Kremliaus varpams, procesijoje aplink tą vietą prie Filipo prisijungė visas pulkas dėkingų šventikų su ikonomis, o juos lydėjo Ivanas III su visa savo svita.

Naujasis Filipo soboras turėjo būti pastatytas ant Ivano Kalitos soboro pagrindų. Nors senąsias sienas reikėjo nugriauti, prieš tai buvo atliktos svarbios apeigos. Nuo to laiko stebukladario metropolito Petro kapas nebebuvo vienintelė Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro šventa vieta. Keletą kartų nuo gegužės iki liepos Filipo statybininkai turėjo pasidėti įrankius, melstis, dalyvauti procesijose ir atsargiai perkėlinėti kaulus. Buvo kalbama, kad Jonos, mirusio 1461 m., palaikai taip maloniai kvepėjo, kad visa vietovė prisipildė to aromato. Kai buvo atidarytas Petro karstas, iš jo išskrido baltas balandis ir pradingo tik vėl užkalus dangtį. Aišku, šie palaikai jau buvo tikrai nebepanašūs į lavonus. Ortodoksai reikšdavo mintis pažodžiui (ir dabar taip daro), vadinasi, tie šventieji iš tikrųjų buvo virtę dulkėmis. Jų kaulai buvo laikomi šventosiomis relikvijomis, stebuklingi, tad jiems apsaugoti pastatyta medinė koplyčia. Apeigos tęsėsi aštuoniolika mėnesių, kol buvo nugriautas senasis pastatas ir ėmė kilti naujos sienos.[40]

Tačiau Filipas taip niekada ir neišvydo savo soboro. 1473 m. balandį Kremliuje kilo gaisras. Po daugybės įtemptų mėnesių metropolitas neatlaikė to sukrėtimo ir mirė ištikus priepuoliui. Didžiausias jo darbas buvo tęsiamas be jo, iki 1474 m. vasaros milžiniški skliautai buvo beveik baigti. Kaip ir buvo žadėta, soboras buvo didesnis už savo pirmtaką Vladimire ir atrodė būsiąs labiausiai pagarbios baimės nusipelnęs reginys visoje tvirtovėje. Kai karkasas buvo pastatytas, jis tapo pramoga vietiniams: jie ropšdavosi mediniais pastoliais pasigrožėti reginiu. Gerai, kad gegužę, kai atsitiko dar viena nelaimė, jau buvo vakaras. Saulei leidžiantis išskubėjo namo paskutinis statybininkas, visi jau buvo nulipę nuo gegnių. Pasiliko tik

vienas jaunuolis, pakankamai vikrus, kad išvengtų nelaimės. Kai kurie sako, kad tai buvęs dar vienas žemės drebėjimas, kiti – kad tas didžiulis pastatas jau buvo pasmerktas nuo statybų pradžios. Kaip ten bebūtų, tą vakarą staiga sugriuvo jo šiaurinė siena, suardžiusi viduje buvusią medinę cerkvę ir palikusi tik griuvėsius.[41]

Tučtuojau pasipylė kaltinimai. Ivanas III tarėsi su meistrais iš Pskovo, miesto, kuris buvo išsaugojęs senus ryšius su Baltijos valstybėmis ir, pasak vietinių mūrininkų, su keliaujančiais statybų žinovais iš šiaurės germanų miestų. Pskoviečiai apdairiai atsisakė atstatyti Filipo cerkvę, bet pareiškė, kad ji sugriuvo dėl prastos kokybės kalkių, iš kurių statybininkai gamino skiedinį. Iškilo klausimas, ką daryti su griuvėsiais. Praėjo daug laiko, bet Rusijoje neatsirado nė vieno mūrininko, kuris bandytų pranokti ikimongolinių laikų Vladimiro meistrus, o kai kurie tvirtino, kad jų amato gudrybės galutinai prarastos. Tačiau Jermolinas (kuris buvo Filipo cerkvės atstatymo reikalų patarėjas) ir Kovrinas (senas žmogus, turėjęs sūnų, tęsiantį architektų šeimos tradicijas) tikėjo atstatymo plano sėkme, nes kartą jau buvo susidūrę su panašiais dalykais. Juk viduramžių ir renesanso epochose didžiulių pastatų sugriuvimas nebuvo neįprastas reiškinys. Šv. Pjero katedra Bove buvo taip baisiai pasvirusi, kad vienintelis asmuo, išdrįsęs ją gelbėti, buvo nuteistas myriop nusikaltėlis, sutikęs imtis to darbo, kad išvengtų kartuvių kilpos.[42] Maskvėnai dar toli gražu nebuvo puolę į tokią neviltį.

Visgi Ivano laikų Maskvoje nė vienas meistras negalėjo prilygti meistriškumui, klestėjusiam Europos rūmuose. Rusai nusimanė apie akmentašystę, Kovrinas turėjo mūrijimo patirties, bet nė vienas nedirbo taip preciziškai, kruopščiai išlaikydamas tikslias proporcijas ir nuolat matuodamas. Tačiau Italijoje dar iki XV a. aštuntojo dešimtmečio buvo statytojų, sugebėjusių sukurti tikrus stebuklus. Jų šlovė pasklido taip plačiai, kad sudomino net turkų sultoną. Kai kurie rusų vyskupai savo akimis buvo matę didingą

Bruneleskio katedros pastatą Florencijoje (1439 m. ekumeninio bažnyčios susirinkimo metu jos bokštas dar tebebuvo statomas), sklido gandai, kad planuojami dideli pokyčiai Romoje, kur buvo įsikūręs popiežius. Toliau į rytus, prie Dunojaus, Vengrijos karalius buvo pasisamdęs italus, kad pastatytų sienas, kurios pasirodė esančios tokios bauginančios, kad jis po to įsakė pastatyti tokių daugiau. Be to, pasamdyti italų inžinierius Ivaną greičiausiai įtikino jo naujoji žmona. Moterų nekenčiantys istorikai linkę tvirtinti, kad ji uidavusi jį dukart per savaitę.[43]

Minėtoji kunigaikštienė buvo paskutiniojo krikščioniškojo Konstantinopolio imperatoriaus Konstantino XI Paleologo dukterėčia. Tėvai vadino ją Zoja, vaikystę ji praleido Bizantijos provincijoje Morėjoje (šiandieniniame Peloponese). Kai 1460 m. jis atiteko turkams, praėjus septyneriems metams po Konstantinopolio užgrobimo, jos šeima pabėgo į Italiją, iš paskutiniųjų imperijos rūmų pasiėmusi tiek turto, kiek galėjo panešti: knygų, ikonų, brangenybių ir dėžių su šventomis relikvijomis. Jos tėvas dalį turtų paskyrė tam, kad užtikrintų vaikų ateitį. Pintinė su apaštalo Andrejaus galva Zojai padėjo derėtis dėl popiežiaus Pauliaus II globos. Zoja išaugo jo rūmuose, apsupta rafinuočiausių to amžiaus mąstytojų, ir tapo gerai išsilavinusi, ambicinga ir savimi pasitikinti. Ji buvo išauklėta katalikiškai (savaime suprantama), tačiau kaip Konstantinopolio įpėdinė buvo atvira ir kitoms ekumeninėms idėjoms.[44] Kai tiesioginis jos globėjas kardinolas Besarionas iš Nicos pasiūlė tekėti už didžiojo ortodoksiškosios Maskovijos kunigaikščio, tas sumanymas jai pasirodė net poetiškas.

Besarionas jau ne vieną kartą buvo nesėkmingai bandęs surasti savo globotinei karališkos kilmės vyrą. Maskva nebuvo idealus pasirinkimas – pasak gandų, didėjantys jos turtai kėlė Europos susidomėjimą. Maskvos atsiskyrimo nuo katalikiškojo pasaulio

pabaigoje tos gėrybės kaip diplomatinės dovanos sabalų kailių pavidalu buvo išpakuojamos vis dažniau. Popiežiaus rūmai taip pat siekė užmegzti artimesnius ryšius su Ivanu III dėl strateginių priežasčių, optimistiškai tikėdamiesi, kad galbūt pavyks įtikinti kunigaikštį paremti europiečių kovą prieš turkus. Kaip paskatinimas buvo Zojos kraitis – pati Morėja, kuri, kaip pažadėjo derybininkai, priklausys Ivanui, kai tik bus išstumtas Mechmetas II. Kitaip turkai tebesilaikytų Graikijoje dar kokius tris ar penkis šimtus metų.

Paaiškėjo, kad labiausiai Ivaną suviliojo pažadas dėl europietiško prestižo. Būtent Zojos vardas, o ne jos grožis (ar Morėja) buvo svarbiausias diplomatinėje arenoje. Italai pristatė Ivano teismui jos portretą, bet derybininkai, grįžę į Maskvą, buvo taip nepratę prie pasaulietiškų paveikslų, kad palaikė jį ikona (paskui jis buvo pamestas). Katalikiška Zojos religija, kurios jos šeimai nepavyko išsaugoti, taip pat buvo problema. Ivano vedybų planai sustojo keliems mėnesiams, kol buvo aptarinėjami teologiniai pavojai; metropolitas Filipas, kaip ir reikėjo tikėtis, buvo nusiteikęs skeptiškiausiai iš visų. Ir tik 1472 m. sausį Ivano pasiuntinys (jis buvo ir monetų kalimo meistras) Džianas Batista dela Volpė galiausiai išplaukė į penkių mėnesių kelionę atgal į Romą. Per tą laiką, kol gegužės gale ją pasiekė, mirė Paulius II. Volpė greitai suklastojo popiežiaus parašą vežtuose dokumentuose ir vietoje triuškinančio komentaro apie katalikybę, kurį Filipas buvo įdėjęs į sutartį, sukūrė malonų paaiškinimą. 1472 m. birželio 1 dieną Zoja, dabar pasivadinusi Sofija, pagerbdama savo ištikimybę Maskvai, simboliškai ištekėjo už ceremonijoje nedalyvaujančio Ivano III. Italų poetas Luidžis Pulčis aprašė kunigaikštienę vestuvių metu. „Riebalų kalnas, – paskelbė jis po vakarinės audiencijos. – Visą naktį sapnavau tik kalnus sviesto ir taukų..."[45] Tai buvo ne pats maloniausias įvertinimas, tačiau ir būsimasis Sofijos vyras buvo laikomas tokiu baisiu, kad vien tik jo žvilgsnis priversdavo moteris alpti.[46]

Praėjus trims savaitėms po ceremonijos ir pasisveikinimo pokalbio su naujuoju popiežiumi Sikstu IV (Siksto koplyčioje), Sofija išvyko iš Maskvos. Jos palydą sudarė nedidelis būrelis grįžtančių namo rusų ir rinktiniai graikų jaunuoliai, tarp kurių buvo ir artimas jos tėvo draugas Jurijus Trachaniotas, kuris vėliau tapo vienu iš naudingiausių Ivano III diplomatų. Sikstas reikalavo, kad tą delegaciją visur sutiktų taip, tarsi jos priešakyje būtų pats popiežius. Jis net pasiuntė specialų pasiuntinį, kardinolą Bonumbrę iš Ajačo, kad vadovautų tai kompanijai, turėjusiai atrodyti labai įspūdingai. Reikėjo šimto žirgų nešti žmonėms ir jų kroviniams, kuriuos sudarė Sofijos turtai (ir ji pati), dovanos bei rinktinės brangenybės iš Romos ir Konstantinopolio. Tarnai pasikeisdami vargo su bagažu, kai toji trupė judėjo iš miesto į miestą, nes su kiekvienu sustojimu, atrodė, atsirasdavo dar daugiau vestuvinių dovanų ir įvykdavo dar daugiau apsikeitimų brangenybėmis bei suvenyrais. Buvo keliama daugybė puotų.

Kelionės metu kunigaikštienė ir ją lydintys asmenys turėjo galimybę aplankyti ir gražiausius Europos pastatus bei didingiausius rūmus. Iš Romos jie nukeliavo į Sieną (miestą, kuriam Sofijos tėvas, tas šventųjų kūno dalių farmacininkas, kadaise buvo padovanojęs užbalzamuotą Jono Krikštytojo ranką), ten garsiojoje juodoje ir baltoje katedroje kunigaikštienei buvo iškeltas priėmimas, kainavęs 200 lirų (neseniai penkis kartus mažesnė suma buvo skirta pietums Lorenco di Mediči garbei). Toliau Sofija keliavo per Florenciją ir Boloniją (kur žmonės „varžėsi dėl garbės vesti jos žirgą“), į Vičencą (gimtąjį dela Volpės miestą) ir Venecijos apylinkes. Jos kompanija ties Insbruku ir Augsburgu perėjo Alpes ir rugpjūčio pradžioje atvyko į Niurnbergą – vieną iš nuostabiausių sienomis aptvertų miestų Europoje. Saulė vis dar šildė jai nugarą einant į šiaurę, daugiau ar mažiau tiesia linija, – per Greizeną, Nordhauzeną, Braunšveigą, Celę, Lunebergą ir Melną į Baltijos uostą Liubeką, tą šiaurės brangakmenį, kur ji atvyko rugsėjo 1 dieną.

Kontrastas tarp klestinčio šiaurės Europos žavesio ir pilko Rytų pasaulio turėjo būti nemalonus. Kol Sofijos palyda pasiekė Kalevą (Taliną), jiems teko patirti audringą vienuolikos dienų kelionę per Baltijos jūrą. Priekyje laukė varginantis dar dviejų mėnesių kelias, daugiausiai per tankius rudeniškus miškus. Minios dabar atrodė vis svetimesnės, jų smalsumas vis nemalonesnis. Pskove žiūrovai spoksojo į italus taip, tarsi jie būtų kokios nors piktosios dvasios. Šviesesni žmonės net piktinosi skaisčiai raudonais drabužiais vilkinčiu kardinolu Bonumbre, kuris įsijautęs į popiežiaus atstovo vaidmenį nediplomatiškai pamaldžiai garbino katalikišką kryžių ir niekino visiems nelaimes nešančias ikonas.[47] Sofija pajuto aštrų Rusijos kultūrų skirtumo skonį. Kai pagaliau lapkričio 12 dieną jos palyda įžengė į Maskvą, atrodė, kad Italijos šviesa ir šiluma liko labai toli. Kaip paprastai, čia snigo.[48]

Galiausiai atvykusi į Kremlių Sofija negalėjo patikėti savo akimis: ji pamatė visai ne tuos prabangius rūmus, kuriuose įsivaizdavo gyvenąs jos vyras. Filipo išgirtas brangus pastatas aiškiai neprilygo Florencijos skliautams. Sofijai paskirti neišvaizdūs kambariai buvo kažkur medinių pastatų painiavoje, apatiniame aukšte. Ivanas nebuvo linkęs teisintis – jis niekada nebūtų atvirai pripažinęs, kad, užuot įsakinėjus, naudingiau tartis. Jo statybininkai, nors ir dirbdami iš visų jėgų, toli gražu nepadarydavo to, ką per tą patį laiką galėdavo pastatyti italai. Per keletą savaičių, kol delegacija žiemojo Maskvoje, turbūt buvo kalbamasi apie tai, ką iš tikrųjų būtų galima nuveikti. Sofija, kaip Besariono mokinė, iškėlė mintį, kad Maskva galėtų būti vertinga Europos sąjungininkė kovojant už Konstantinopolio susigrąžinimą. Be to, tikriausiai buvo diskutuojama valstybingumo klausimais; 1472 m. Italija bandė laikytis nuostatos, kad valdžia nėra vien puotavimas, bažnyčia ir prievarta. Didžiulė grupė vertėjų sunkiai dirbo: Filipas beveik visas nemigos valandas leido ginčydamasis su Bonumbre teologinėmis temomis.[49] Bet, aiš-

ku, pokalbis nukrypo į pastatus, o nuo jų prie stebuklingų naujųjų Europos architektų. Kas daugiau, jei ne ta į Kremlių atvykusi aukštos padėties ir puikaus išsilavinimo žmonių iš turtingiausių Italijos rūmų grupė, galėjo išsklaidyti ilgai trukusią baimę, kad statybininkų samdymas iš užsienio yra šuolis į nežinomybę.

Jei būtumėte įspūdingas statybų meistras, tik viena vieta XV amžiaus Europoje būtų buvusi jums tinkamiausia. Nereikėtų būti maskvėnu, turinčiu naują užsispyrusią žmoną. Kai koks nors kunigaikštis trokšdavo grakštumo, prestižiškumo ir išliekamosios vertės, pasikviesdavo specialistą iš Italijos.[50] Gal Filipas ir galėjo pasipriešinti užsieniečių (katalikų) pagalbai, bet, kai jo didysis planas žlugo, jis jau buvo miręs. Atėjo eilė didžiajam kunigaikščio nuotykiui. 1475 m., vos praėjus trejiems metams po Ivano ir Sofijos vedybų, į Maskvą Ivano kviečiamas atvyko iš Bolonijos kilęs Aristotelis Fioravantis ir pasiūlė savo, kaip architekto, išradėjo, karo inžinieriaus, instrumentų kūrėjo ir visapusiško mago, paslaugas.[51] Toks pasirinkimas tiko visiems. Sofijos sargybinis Besarionas daug metų pažinojo Fioravantį asmeniškai. Kai Ivano pasiuntinys Semionas Tolbuzinas 1474 m. nukeliavo į Veneciją pasamdyti statybų meistro Rusijos rūmams, jam jau iš anksto buvo nurodyta ieškoti būtent šio žmogaus. Fioravančio darbas buvo visur garbinamas, nors Tolbuzino prielaida, kad jis pastatė Šv. Morkaus katedrą, buvo pernelyg lengvatikiška. Labiausiai jam sekėsi statyti paminklus ir miestų sienas, be to, jis buvo pastatęs aštuoniasdešimt dviejų pėdų aukščio Santa Marijos Madžorės bokštą Bolonijoje nesugadindamas pastato. Dėl ankstesnių savo užsakymų Romoje jis buvo užsitarnavęs popiežiaus palankumą, o tarptautinė šlovė dar labiau išaugo po 1467 m., kai jis baigė vykdyti Europos gynimosi nuo turkų planą, užsakytą Vengrijos karaliaus Matijaus Korvino, turinčio itališką išsilavinimą.

1473 m. Fioravantis buvo pakviestas atgal į Romą, šįkart Siksto IV, tačiau netrukus buvo priverstas pabėgti baimindamasis dėl savo gyvybės, nes buvo apkaltintas pinigų klastojimu ir už tai grėsė baisi bausmė – lydyto švino rijimas.[52] Ivano valdoma Maskva atrodė kur kas geresnė perspektyva, nors apsisaugoti nuo bausmės statybų meistrui labiausiai padėjo kvietimas statyti seralį turkų sultonui Mechmetui II. Kaip ten bebūtų, toli keliauti nereikėjo. Prieglobstį jam būtų suteikusi Bolonija arba net Venecija, nes tokie gabūs inžinieriai kaip jis buvo retenybė, ir venecijiečiai buvo užtikrinti, kad Tolbuzinas, bandydamas jį išvilioti iš tėvynės, tai įvertins. Bolonijos meistrą sužavėjo Tolbuzino nupasakotas statybų planas, o ypač sugundė pažadėta didelė dešimties rublių per mėnesį alga. Kaip ypatinga privilegija ir labai retas dalykas, architektui buvo pasiūlyta apsigyventi pačiame Kremliuje.[53]

Kai Fioravantis iškeliavo į Maskvą su savo sūnumi Andrejumi ir berniuku, vadinamu „Petruška", jam buvo maždaug šešiasdešimt metų.[54] Skirtingai nei Sofija, jis pasirinko trumpesnį kelią: tris mėnesius skubėjo per lygumas, ėjo užšalusiais Pripetės pelkių pakraščiais ir 1475 m. kovo pabaigoje pirmąkart išvydo šaltą Ivano valdomą sostinę Maskvą. Tai buvo kelionė žmogaus, ieškančio greito uždarbio, paskutinio užsakymo prieš pasitraukiant iš darbo. Galiausiai Fioravantis atvyko atstatyti ir užbaigti Filipo soboro. Jis planavo grįžti į namus kaip turtuolis. Kai po kelerių metų bandė išvykti iš Rusijos, vėl susidūrė su įkalinimo arba mirties grėsme. Jo, kaip statytojo, taisyklių kūrėjo ir karo patarėjo, meistriškumas visą likusį gyvenimą priklausė Maskvai.

Tačiau tas pirmasis pavasaris buvo pilnas darbų. Fioravantis apžiūrėjo Filipo cerkvės griuvėsius ir patvirtino Pskovo mūrininkų diagnozę apie statybinį skiedinį. Su sveika boloniečio panieka rusų darbininkams jis taip pat primygtinai tvirtino, kad tas ambicingas planas nepavyks, kol minkštas vietinis kalkakmenis nebus

maišomas su dideliu kiekiu plytų. Nuo to laiko visi Maskvoje jį stebėjo, o jam paskelbus, kad tas sugriuvęs Filipo statinys turėtų būti visiškai perstatytas, susirinko didžiulės minios žmonių. Tokie darbai paprastai užsitęsdavo visą sezoną, nes rusų statybininkai dirbdavo rankomis, tačiau italai turėjo tokią mašiną – pačių pasigamintą geležimi apkaustytą ąžuolinį taraną. Tokią veiklą buvo galima palyginti nebent su Jošua darbu Jeriche. „Tikras stebuklas buvo žiūrėti, – rašoma kronikoje, – kaip tai, kas trejus metus buvo statoma, jis sugebėjo visiškai sugriauti vos per savaitę ar dar mažiau." Sienos smuko taip greitai, kad darbininkai, privalėję sukrauti akmenis į sunkius arklių traukiamus vežimus, beveik neturėjo laiko kasytis blusų.[55]

Vėliau reikėjo apžiūrėti Vladimirą, nes jo soboras, kaip primygtinai reikalavo Ivanas ir jo dvasiškiai, turėjo būti pavyzdys Maskvos statiniui. Artėdamas prie senojo soboro, Fioravantis apstulbęs tyrinėjo nuostabų ir didžiulį pastatą. „Tai tikriausiai mūsų meistrų darbas", – sumurmėjo jis, visada ištikimas savo tėvynei. Nors ta pastaba buvo ištarta su panieka, jis tą vasarą toliau tęsė savo kelionę (iš dalies tam, kad apsirūpintų sakalais, kaip buvo pažadėjęs mecenatui grįždamas namo), aplankydamas Novgorodą bei atokius Baltosios jūros vienuolynus. Šį kraštovaizdį nuo vikingų laikų buvo regėję tik nedaugelis europiečių keliautojų. Kai Fioravantis grįžo į Maskvą su sakalais ir keliais šermuonėliais sau, daug geriau pažinojo vietinę architektūrą ir buvo pasiruošęs pradėti gaminti plytas. Tačiau ta kelionė visiškai nepakeitė jo požiūrio į rusų meistriškumą. Pirmąją savo žiemą Maskvoje jis praleido gamindamas plytas, o pasamdyti darbininkai turėjo tiksliai laikytis jo nurodymų. Jų žodžiais, jam reikėjo tūkstančių paplokščių sunkių vienodo tvirtumo ir vienodo dydžio plytų. Net ir pagal šiuolaikinius standartus jos atrodo milžiniškos.

Plytų fabrikas Kalitnikove buvo labai svarbus, jame sukurta daug techninių naujovių, patvirtinusių italo kaip stebukladario

reputaciją. Pirma, jis reikalavo pamatų, kurie uždengtų suaugusį drambli. Vyrai kasė tol, kol pasiekė keturiolikos pėdų gylį, tada prikrovė į griovius ąžuolinių stulpų. Kol vieni dirbo prie naujų plytų, kiti buvo apmokomi gaminti stebuklingą skiedinį, daug tirštesnį už tą, kurį naudojo anksčiau; italai išmokė juos dar vienos naujovės – dirbti su metaliniais kastuvais. Soboro sienos turėjo būti pastatytos iš šviesių akmenų, bet jie buvo aptašomi ir klojami, o ne smulkinami kaip paprastai. Todėl pastatas atrodė subtilesnis ir šviesesnis, o stebuklingosios plytos tokios stiprios ir dailios, kad atrodė, jog arkos ir kupolai tarsi plaukia ore. Architektas parodė statybininkams, kaip sutvirtinti pastatą geležiniais strypais vietoje ąžuolinių, ir, sienoms išaugus, įrengė skridinio sistemą, keliančią sunkius padėklus su statybinėmis medžiagomis.[56] Kiekvienam krito į akis jo reikalavimas viską matuoti. „Viskas buvo daroma su liniuote ir busole", vietiniai tai vadino burtais. Darbo subtilumas ir lengvumas atrodė stebuklingas. Užbaigtas pastatas atrodė toks nuostabus, tarsi būtų iškirstas iš vieno akmens luito.

Nors užbaigti vidaus apdailos darbus užtruko daug ilgiau, 1479 m. rugpjūčio 12 dieną metropolitas Gerontijus Fioravančio Dievo Motinos Ėmimo į dangų soborą pašventino. Italai atliko metropolito pavestą darbą šiek tiek greičiau nei per penkerius metus, tačiau Gerontijus tiksliai nesilaikė pradinės instrukcijos, nes tas soboras nebuvo nei Filipo soboro, nei jo švento prototipo Vladimire tiksli kopija. Pastatas turėjo tokius pat penkis kupolus, tačiau jie atrodė besvoriai, ta pačia eilės tvarka buvo išdėstytos nišos ir atramos, viskas atlikta neapsakomai taisyklingai ir preciziškai. Užuot buvęs kvadratinis, Fioravančio pastatas buvo pailgas, ir, nors daugumoje rusų soborų būdavo choro galerija, šis liko neužgriozdintas, šviesus. Vidaus erdvė turbūt buvo didžiausia, kokią maskvėnai kada nors buvo matę. Vaizdas neabejotinai buvo rusiškas, bet galima buvo pastebėti aiškias europietiškas tendencijas.[57]

Laikui bėgant tas faktas, kad pats švenčiausias Maskvos soboras buvo pastatytas italo, tebekėlė miestą aplankiusių jo kraštiečių pasididžiavimą.[58]

Dabar buvo planuojama tuo įspūdingu stiliumi perstatyti visą Kremlių. Iki Fioravančio mirties 1486 m. Ivanas turėjo lėšų pasamdyti puikiausius specialistus ir dėl savo naujų ryšių su Europa buvo įgijęs būtinų žinių. Į Maskvą tinkamu laiku atvyko nauja italų komanda: patrankų gamintojai, sidabrakaliai ir pameistriai iš Romos ir Venecijos. Svarbiausias tos grupės narys buvo dar vienas statytojas, Pjetras Antonijus Soliaris, milanietis, kuris, kaip buvo tikimasi, turėjo tęsti paskutiniuosius Fioravančio darbus.[59] Patyręs ir pasitikintis savimi, tas žmogus netrukus pradėjo save vadinti vyriausiuoju didžiojo kunigaikščio architektu, bet (nors ir įžymus) jis buvo ne vienintelis italas mieste. Kai 1490 metais jis atvyko, čia jau dirbo dar du italai, kuriuos rusai pažinojo kaip Marką ir Ontoną Friazinus (Friazinas buvo ne itališkas vardas, bet bendrinis žodis, kuriuo rusai vadino europiečius, – „frankas"). Jų tikslas buvo pastatyti naują sienų ir bokštų sistemą aplink Ivano tvirtovės kiemą.[60] 1493 m. stropių Ivano agentų buvo pasamdytas dar vienas italas, lombardietis Alevizijus de Karkanas, o 1504 m. Krymo chanas Menglis Girėjus atsiuntė savo draugui kunigaikščiui dovaną – statybų meistrą, kuris buvo ką tik baigęs jo paties užsakytus rūmus Bachčisarajuje. Ta dovana buvo venecijietis Alevizijus Lambertis da Montanja, bet ir jis nebuvo paskutinis italas Ivano statybų aikštelėje.[61]

Kremlius turėjo atrodyti kaip daugiatautis, daugiakalbis katilas: čia dirbo vokiečių patrankų gamintojai (jie įrodė esą geriausi), persų kalviai, rinktiniai statybų meistrai iš Italijos ir gydytojas iš Venecijos, vadinęs save Leonu Žydu. Tačiau, nepaisant tokios daugybės užsieniečių, prie rūmų statybų planų dirbo ir keletas

vietinių iš Rusijos. Jų įtaka ypatingai buvo matoma už to netaisyklingo stačiakampio, kuriame dabar buvo iškilęs Fioravančio soboras. 1485 m. komanda iš Pskovo perstatė mažąją Jonos Nuėmimo nuo kryžiaus cerkvę. Kitas jų užsakymas buvo Apsireiškimo soboro rūmai. Nepaisant neįkainojamų freskų praradimo, apiręs XIV amžiaus originalas buvo sugriautas, per penkerius metus ant jo pamatų iškilo kuklus naujas mūrinis pastatas. Tačiau netrukus rusų statinys atsidūrė antrame plane. Šventosios aikštės gale į jį atsisukęs stovėjo Arkangelo Mykolo soboras, kuriame nuo seno buvo laidojami Maskvos kunigaikščiai, ir Ivanas III, galvodamas apie artėjančią savo paties mirtį, įsakė jį perstatyti. Kunigaikštis rezultato taip ir nepamatė (jis mirė 1505 m., likus trejiems metams iki užbaigimo), tačiau naujasis Alevizijaus Lamberčio pastatas buvo įspūdingas. Kai jis buvo naujas, raudonų plytų ir balto akmens apdaila beveik akino, o kai kurios atvežtinės detalės – ypač venecijietiški kiaukutai po kupolais – Maskvos šviesoje atrodė pritrenkiamai. Gal tai ir buvo Rusijos karališkasis mauzoliejus, tačiau tikrai ne patriotiška reprodukcija. Tačiau jis buvo gražus ir grakštus, bet kuris sąžiningas lankytojas galėjo pastebėti Ivano III Kremliuje įvairių kultūrų sintezę: Maskvos, Vladimiro, Pskovo ir Milano, Venecijos bei Konstantinopolio.

Judriame Kremliaus širdies kvartale spietėsi daugybė įvairių mažesnių statinių, kurie prisidėjo prie eklektiškų, beveik netvarkingų Ivano dvaro pastatų. Už akmeninių metropolito rūmų buvo vienuolių celės, laiptai ir praėjimai, įrengti siekiant išvengti purvynų, ir mūrinė iždinė aikštėje – dar viena Ivano III naujovė, jos požeminiai kambariai susijungė su Apsireiškimo soboro kalkakmenio kripta.[62] Tačiau svarbiausiam religiniam ansambliui užbaigti reikėjo vieno mūrinio pastato. Ivanas Kalita buvo įsakęs pastatyti varpinę savo soborų kompleksui, po daugelio metų ji vis dar stovėjo šalia mažosios Ivano Lestvičniko (arba Šv. Jono Krikštytojo)

cerkvės. XVI a. pirmajame dešimtmetyje Kalitos varpinė buvo sugriauta, kad užleistų vietą dabartinei ikoniškai varpinei, kuri pagarsėjo kaip Ivano Didžiojo (po tos cerkvės geriau žinomo negu kokio nors kito kunigaikščio). Jos viršutiniai aukštai, taip pat ir garsusis kupolas, buvo pristatyti vėliau, tačiau net ir tokia, kokia buvo pradžioje, užbaigta 1508 m. italo, kurio išlikęs tik vardas – Bonas Friazinas, atrodė išvaizdi.[63] Be to, buvo nepaprastai tvirta. Kaip ir Fioravantis, Bonas Friazinas mėgdavo kasti gilius pamatus. Jo varpinės, iškilusios beveik per šimtą pėdų virš centrinės Kremliaus aikštės, sienos buvo tokios storos ir tvirtos, kad 1812 m. spalį, kai Napoleono pionieriai jas užminavo, jos tik menkai pasviro.[64]

Ivano III rūmai pasirodė daug trapesni. Perkėlus visą Išganytojo vienuolyną į naujas patalpas anapus Kremliaus sienų, kunigaikščio žmonės sutvarkė didžiulį pastatą, stovintį netoli karališkųjų kvartalų. Pats Ivanas persikraustė 1492 m. ir leido statybų meistrui Soliariui dirbti savo nuožiūra. Milanietis pastatė grupę elegantiškų statinių iš plytų ir akmens, daug atskirų namų, išdėstytų aplink svarbiausius svečių kambarius ir prieškambarius. Niekas negali pasakyti, kaip jie atrodė iš tikrųjų, nes tas kompleksas beveik iš karto buvo sunaikintas gaisro. Po to statytus rūmus taip pat buvo suprojektavę italai. Kai kurių iš jų pamatai išlikę iki šiol, bet kiti išnyko dėl gaisrų bei radikalių mados pasikeitimų. Išliko vieninteliai Briaunotieji rūmai (*Granovitaja palata*), užbaigti 1491 m.

Soliario ir Marko Friazino pastatas buvo sumanytas kaip priėmimo salė. Viduje jį sudarė vienintelis skliautuotas kambarys, apytikriai septyniasdešimt ir septyniasdešimt septynių pėdų, jo lubos paremtos centrine kolona. Iš esmės tas projektas buvo rusiškas, net kalbant apie smulkmenas, taip turbūt norėjo Ivanas; Vasilijus Jermolinas neseniai buvo užbaigęs panašų darbą turtingame Švč. Trejybės ir Šv. Sergijaus vienuolyne, stovinčiame už keturiasdešimties mylių nuo Maskvos.[65] Tačiau klasikinio renesanso stiliaus

Soliario pastatas priminė ir itališkus rūmus. Jo sienos iš išorės vis dar išpuoštos deimanto formos plytomis (rustavimas), panašiomis į brangakmenius, – toks buvo paskutinis mados žodis XV amžiaus Venecijoje. Rusams susidomėjus mūrijimu, toks dekoravimo būdas netrukus tapo rusiškas.[66] Rusai greitai to darbo išmoko ir pakeitė savaip. Italai net pasisavino jų žodį *palazzo* (*palata*), kuris reiškė aukštus akmeninius turtuolių namus.[67]

Vėlesnių kartų rusai dar labiau pamėgo mūrinius bokštus ir sienas, supančias jų rūmus. Net ir šiais laikais jos yra pagrindinis maskvėnų amžiaus simbolis. Ivano laikais, kai dėl vienintelės apsiausties galėdavo kilti karas visame žemyne, sienos turėjo savo specifiką. Senieji Kremliaus gynybiniai bokštai buvo suprojektuoti lankininkams bei miestiečiams, apsiginklavusiems akmenimis ir katilais; naujieji turėjo būti pritaikyti patrankoms ir prie jų esantiems žmonėms. Svarbu buvo sukurti išankstinio įspėjimo sistemą, pastato požemiuose įrengti klausymosi postus, sustiprinančius bet kokio sprogdintojo, bandančio prisikasti iki jų, sukeltus garsus. Apgultys galėdavo tęstis keletą metų, todėl tūkstančius gyventojų reikėdavo aprūpinti geriamuoju vandeniu. Be to, čia turėdavo būti laikomos didžiulės grūdų ir druskos atsargos. Galiausiai, jei per užpuolimą būtų pralaužtos sienos, miesto brangenybės – ir paties kunigaikščio turtai – turėdavo būti laikomi saugiai paslėpti. Naujajai Ivano architektų komandai buvo nurodyta praplėsti senąsias soboro kriptas, ten dirbdami jie sukūrė kamerų ir tunelių tinklą, kurio dydis nežinomas iki šiol.[68]

1485 m. palei Maskvos upės krantą prasidėjo darbai. Ontonas ir Markas Friazinai ėmė griauti senąsias sienas ir giliai kasti žemę mūrinių įtvirtinimų pamatams, pradėdami nuo stambaus bokšto krantinės centre. Jie buvo numatę ir slaptą potvynio metu galimą praėjimą nuo upės į Kremlių apsiausties atveju, todėl tas bokštas

ir įėjimo vartai jo papėdėje buvo pavadinti „Tainickije“ („slapti“). Kaip ir visi kiti Ivano laikų Kremliaus bokštai, jis buvo tvirtai sumūrytas, viduje įrengti laiptai ir sujungti turėklai, labiau tikslingi ir elegantiški nei įmantrūs. Puošnūs palapinės formos šiandieninio Kremliaus stogai (atrodantys kaip kvailas kaprizas, su raudonomis žvaigždėmis ant kiekvieno) buvo uždengti vėliau (ir jau kitais laikais); dabar tai buvo statinys, kuris atliko reikiamą funkciją. Iškilęs virš netvarkingai išmėtytų miesto pastatų, jis turėjo būti matomas už daugybės mylių.

Buvo manoma, kad ta Maskvos upės pakrantė, su kuria susidurdavo įsibrovėliai iš pietų, yra labiausiai pažeidžiama Kremliaus dalis, todėl, kai buvo nugriautos senosios sienos, čia vyko spartūs darbai. Kai tik buvo užbaigtas pagrindinis įėjimas, architektai ėmė dirbti dviem frontais ir iki 1489 m. buvo užbaigti dar du bokštai: Beklemiševas pietrytiniame Kremliaus gale (pavadintas netoliese esančio Nikitos ir Semiono Beklemiševų dvaro vardu) ir Sviblovaja (dabar paprastai vadinamas Vodovzvodnaja (dėl galiausiai įvestos hidraulinės sistemos) pietvakariniame kampe. Abu jie buvo apvalūs (kad gynėjai galėtų kuo daugiau matyti), abu pakankamai dideli, kad juose tilptų nauja patranka. Pietinei Kremliaus pusei ginti iš viso buvo pastatyti septyni bokštai, kiekvienas iš jų buvo suplanuotas kaip atskira tvirtovė, bet stovėjo gana arti, kad gynėjai aiškiai matytų vieni kitus, gindamiesi nuo savo priešų nepraeinama kryžmine ugnimi.

1490 m. iš Milano atvyko Pjetras Antonijus Soliaris, į Ivano tvirtovę atnešęs kunigaikščių Sforcų stilių ir technologiją. Jam vadovaujant 1490-aisiais buvo užbaigti du įspūdingi vartų bokštai, vienas pietvakariuose (Borovickio), o kitas šalia nedidelės cerkvės, pastatytos krikščionių imperatoriaus Konstantino ir jo motinos Elenos garbei (Elena). Kitais metais, atgręžti į turgavietę tame pakraštyje, kur dabar Raudonoji aikštė, buvo pastatyti svarbiausi

Kremliaus bokštai ir vartai – Frolovo (arba Išganytojo) ir Nikolskio. Juos statydamas Soliaris turėjo perkelti šv. Jurgio bareljefą, ir, nors jis buvo tik trumpam pergabentas į sargo namelį, netrukus jį pakeitė naujas laikrodis, kurio rodyklės buvo matomos visame mieste ir dėl kurio nuostabios mechaninės sistemos netgi skambėdavo muzika.[69] Tačiau Soliaris neturėjo laiko stovėti ir klausytis. Jo Maskva kvepėjo degamu moliu ir šviežiai išpjautais rąstais. Tolesniam darbo etapui – užbaigti pagrindinę sienų eilę – reikėjo dešimčių tūkstančių plytų. Upė skendėjo nuolat pietinėje ir rytinėje kalvos pusėje zujančių statybininkų keliamų dulkių migloje – kartais daugiau negu keturiolikos pėdų storio, o vietomis daugiau nei penkiasdešimties pėdų aukščio.[70] Į Maskvą atėjo Milano mados, todėl visos sienos puikiausiu naujovišku stiliumi buvo papuoštos septynių pėdų aukščio į kregždžių uodegas panašiomis dantytomis viršūnėmis. O viduje elegancija užleido vietą šaudymo aikštelėms ir praėjimams, kurie buvo tokie platūs, kad juose vienu metu galėtų tilpti keletas eilių lankininkų.

Soliaris, tuo pat metu dirbantis ir Briaunotuosiuose rūmuose, atkreipė dėmesį į statų Neglinajos upės krantą. Jis pradėjo nuo apskrito Sobakino (vėliau – Kampinio arsenalo) bokšto, iškilusio šiaurės vakariniame trikampio Kremliaus gynybinių įtvirtinimų kampe. Po jo pamatais buvo dar vienas vandens rezervuaras, prisipildantis iš neišsenkančio požeminio šaltinio. Manoma, kad ten taip pat buvo specialios patalpos vertybėms saugoti, kiekviena iš jų sandariai uždaryta geležinėmis durimis, kurioms kalviai buvo sukūrę tokias didžiules ir sudėtingas spynas, kad niekas negalėjo jų atidaryti be įmantraus rakto. Dar legenda byloja, kad tuose kambariuose buvo sukrautos dėžės, apsaugotos velniškais užraktais.[71] Šis pasakojimas siekia XVIII a. trečiąjį dešimtmetį, kai statant naują arsenalą buvo atrasti minėtieji požemiai. Tuo sunku patikėti, bet gerokai vėlesnių kasinėjimų metu iš tikrųjų buvo surastas gilus kambarys, seniai

nenaudojamas ir užlietas vandeniu.[72] Neglinajos upė sraunumu nepasižymėjo, Ivano laikais ji šaldė tiek vargšą mūrininką, tiek ir jo slaptus kambarius. 1493 m. Soliaris mirė, palikdamas paskutiniąją Kremliaus gynybinių įtvirtinimų dalį užbaigti savo įpėdiniams.

Smarkiai pasikeitė kraštovaizdis. Statybos darbams buvo sunaudota tiek daug medienos – ir kurui, ir pastoliams, ir ramsčiams, – kad iki 1500-ųjų beveik visai išnyko Maskvos miškas.[73] Naudodami tik rankinius įrankius, daugybė darbininkų kasė ir kapliavo Kremliaus žemę, vežė ir pylė tamsias jos krūvas tol, kol pasikeitė reljefas. Jeigu tvirtovė šiandien vis dar atrodo natūraliai, tarsi pritaikyta joje stovintiems pastatams, tai tik todėl, kad kalno papėdė pertvarkyta, pastačius didžiąsias sienas. Ivanas III pakeitė ir tvirtovės aplinką. 1493 m. gaisras visus įspėjo apie naujosioms sienoms gresiantį pavojų, todėl Ivanas įsakė aplink tvirtovę suformuoti 780 pėdų pločio priešgaisrinę juostą. Taip atsirado Raudonoji aikštė (tada ji vadinosi *požar*, arba gaisras), tačiau tas darbas buvo sudėtingas. Pagal Ivano projektą Neglinajos pusėje reikėjo nugriauti daug medinių gyvenamųjų namų ir netgi cerkvę. Kaip visada, į liaudį atsižvelgta nebuvo, bet arkivyskupas Genadijus iš Novgorodo, buvęs Čiudovo vienuolyno arkimandritas (panašiai kaip vyriausias abatas), nugriovus cerkvę, pasmerkė kunigaikštį dėl šventvagystės, nes po pašventintą žemę ėmė bastytis šunys ir galvijai.[74] Šiaip ar taip, ta vieta pasiliko tuščia visą kitą šimtmetį.[75]

Ivanas ir toliau tęsė savo darbus. 1500-aisiais Kremliuje atsirado pirmasis vidaus kelias, vedantis pro netvarkingai išmėtytus bojarinų rūmus ir medines koplyčias nuo Išganytojo ir Nikolskio vartų iki naujos Soborų aikštės.[76] Tuo pačiu metu Alevizijus de Karkanas pradėjo darbus siekdamas performuoti visą iškyšulio kalvą į salą. Ivanas jau nebespėjo pamatyti to darbo rezultato, tačiau jo įpėdinis Vasilijus III (valdęs 1505–1533 m.) perėmė savo tėvo planų įgyvendinimą. Vėliau prie Kremliaus sienų buvo pastatyti rezervuarai, ir

1508 m. Alevizijus neseniai išvalytos teritorijos po Išganytojo bokštu pakraštyje įrengė plytomis išgrįstą griovį, jungiantį Maskvos ir Neglinajos upes. Darbas, kurio jis ėmėsi, pasirodė milžiniškas net pagal Ivano nustatytus standartus: griovys buvo daugiau kaip keturiasdešimties pėdų gylio ir šimto trisdešimties pėdų pločio, apsaugotas žemų sienų ir ties dvejais pagrindiniais vartais sujungtas pakeliamaisiais tiltais.[77] Toks jo platumas apsiausties atveju turėjo sutrukdyti priešams įkurti stovyklą prie pat sienų. Jis taip pat užkirto kelią nuožmių priešų armijai kaip kurmiams prasikasti tunelį ir užplūsti Kremlių.[78] Niekada niekam to nepavyko padaryti. Kai griovys, nusileidžiantis tiesiai ten, kur dabar yra Raudonoji aikštė, buvo pripildytas vandens, Kremlius tapo atskirtas nuo aplinkinių žemių ir keletą dešimtmečių buvo neprieinamas.

Ivanas III buvo pirmasis Rusijos valdovas, aprašomas kaip „didysis“, savo laiku Rusijoje jis dar buvo vadinamas *groznyj*, arba baisiuoju, epitetu, kuris, kaip pasirodė vėliau, labiau tiktų jo anūkui Ivanui IV. Dėl savo itališką išsiauklėjimą gavusios žmonos Sofijos įtakos didysis Maskvos kunigaikštis ėmė vadinti save caru, arba imperatoriumi, ir kaip Maskvos sosto herbą pasisavino labai europietiškai atrodantį dvigalvį erelį.[79] Jo renesanso stiliaus rūmai savo galybe ir kultūra darė įspūdį tiek atvykėliams, tiek ir jo tautiečiams. Kaip ten bebūtų, už slavų pasaulio ribų žmonės vis dar labai mažai težinojo apie Maskvą. Italai, aišku, šiek tiek išmanė apie Rusijos turtus (dar prieš Ivano vedybas su Sofija Milano valdovas Frančeskas Sforca stengėsi kuo daugiau sužinoti apie tolimąjį „šviesųjį imperatorių“), tačiau imperatorius Frederikas III (gyvenantis toliau, šiaurės link) manė, kad Maskvos kunigaikštis buvo vos ne lietuvių karaliaus vasalas.[80]

1487 m. Kremliuje apsilankė vokietis Nikolausas Popelis, ir, atrodo, buvo pritrenktas jo turtų ir didingumo. Jaudinantis Popelio

pasakojimas jam sugrįžus buvo toks įtikinantis, kad Frederikas nusprendė paprašyti barbarės rankos, ir 1489 m. vokiečių keliautojas vėl buvo pasiųstas į Maskvą susitarti dėl Ivano dukters ir Badeno markgrafo santuokos. Vienas iš kozirių, kurį Popelis greičiausiai pridėjo savo iniciatyva, buvo paties Frederiko Ivanui pasiūlyta karūna, nes tik šventasis Romos imperatorius, kaip paaiškino Popelis, turi teisę suteikti karaliaus titulą. „Dėl Dievo malonės, – pasakė Ivanas vargšui svečiui, – mes savo šalies valdovai nuo pat pradžių... Mus paskyrė Dievas, lygiai taip pat kaip ir mūsų protėvius... Mes tikrai nenorime būti paskirti kieno nors kito." Vedybų norėjo tik Frederiko sūnus. Jurijus Trachaniotas, dabar Ivano pasiuntinys, pats nugabeno imperatoriui laišką. Nėra jokių šansų, tvirtino jis, kad toks didis valdovas kaip Ivanas ištekintų savo dukterį už kažkokio „makrabio".[81]

Ivano turtai vertė lankytojus susimąstyti, tačiau jo valdoma šalis nebuvo saugi ar taiki. Visos tos įspūdingos tvirtovės sienos buvo pastatytos tam, kad įbaugintų priešus. Poreikis apsiginti nesibaigė ties Maskvos upe. Ironiška, tačiau iš tikrųjų pirmoji vieta, kurioje Ivanas pastatė gynybinius įtvirtinimus, buvo Novgorodas (pradėjo metais anksčiau negu Maskvoje, 1484-aisiais), nors taip buvo padaryta turbūt todėl, kad jų komendantai galėtų išvengti vietinių gyventojų minios pykčio, jei taip nutiktų. Po Ivano III mirties pablogėjo santykiai su Krymo chanatu, kitų gynybinių įtvirtinimų statyboms vadovavo naujasis kunigaikštis Vasilijus III. Vėl buvo kviečiami italų meistrai, strateginiuose miestuose palei pietinę sieną ėmė dygti naujos Lombardo stiliaus tvirtovės. Jos buvo pastatytos Tuloje, Kolomnoje, Nižnij Novgorode ir Zaraiske, kiekviename iš šių miestų iki šiol išsaugoti senovinio mūro ir dantytų sienų fragmentai.[82] Tų tvirtovių netrukus prisireikė, nes pasienio gyventojai kentėjo nuo pasikartojančių antpuolių. Net būdami saugūs savo naujosiose tvirtovėse, jų gynėjai buvo bejėgiai sustabdyti kaimy-

ninių šalių niokojimą. Kai 1521 m. Maskvą pasiekė jungtinė Krymo ir Kazanės chanatų raitelių armija, miestas buvo užpultas ir padegtas. Pats Kremlius išliko nenukentėjęs, tačiau didesnei daliai gyvenamųjų vietovių į rytus nuo jo ne taip pasisekė. Dvaras sutiko, kad miesto turtams apsaugoti neužtenka vienos eilės sienų.

1535 m. dar viena komanda, vadovaujama italo Pjetro Anibalo, pradėjo kasti pirmuosius pylimus antrajai sienų ir bokštų eilei.[83] Statinio ribos iš pradžių buvo pažymėtos mietais, nors jį saugojo ir gilus griovys, ir Maskvos bei Neglinajos upės. Tačiau 1538 m. inžinieriai pakeitė medinę aštriatvorę dviejų mylių ilgio mūrine siena, septyniose vietose perskirta vartų ir saugoma iš trylikos naujų bokštų. Tas projektas reiškė didelę Kremliaus pažangą, nes naujosios sienos buvo ir storos, ir aukštos, ištobulintos taip, kad atlaikytų naujos kartos artilerijos atakas. Tam statiniui vietinių suteiktas vardas kilo iš medinių mietų ryšulių (*kity*), kuriuos pradžioje naudojo statybininkai, ir naujasis aptvaras netrukus buvo pramintas Kitai Gorodu. Aptvėrus senąjį Maskvos prekybos rajoną (*posadą*), įtvirtinimas ilga kilpa nuvingiavo į šiaurę ir rytus nuo Kremliaus Kampinio arsenalo bokšto ir atgal į pietus prie Maskvos upės šalia Beklemiševo bokšto. Kremlius liko atskirtas stūksoti už savo mūro sienų ir Alevizijaus griovio, pilno vandens, jau nekalbant apie dykynę, likusią po 1493 m. gaisro griuvėsių išvalymo. Tačiau iš tolo tos dvi miesto centro dalys nesunkiai galėjo būti palaikytos viena tvirtove.[84] Kai kurie vadino Kremlių „senuoju" miestu, kad atskirtų jį nuo naujojo.

Dabar Maskvos centras buvo sienų labirintas, saugomas tarsi mitinio drakono urvas. Visas įtvirtinimų tinklas net buvo laikomas valstybine paslaptimi (nepaisant fakto, kad beveik viskas buvo suprojektuota užsieniečių), vėliau lankytojai pasakojo, kad jiems įvažiuojant į Kremlių būdavo užrišamos akys, juos apsupdavo sargybiniai arba tekdavo keliauti uždarose karietose, ypač jeigu

tuo metu vykdavo atstatymo darbai.[85] Kitai Gorodas buvo labiau prieinamas ir tapo pagrindiniu miesto veiklos centru ne tik dėl to, kad Ivanas III išvarė iš Kremliaus užsienio pirklius. Aptvertas rajonas buvo panašus į tvirtovę. Jo karinį pobūdį pabrėžė kalėjimai, kankinimo kameros ir didžiulis arsenalas.[86] Pirkliai, naujųjų Kitai Gorodo sienų šešėlyje skaičiuojantys sidabrą, turėjo suprasti, kad Maskvos valdovai į visą miestą žiūrėjo kaip į įtvirtintą fortą. Jį statydami jie naudojosi geriausiais inžineriniais patarimais, kokius tik buvo galima gauti už pinigus. Antra vertus, ironiška buvo tai, kad technologinė XV amžiaus italų tvirtovių projektavimo revoliucija pasibaigus statybos darbams tęsėsi be pačių italų.

Europos armijos – nuo artilerijos iki muškietų ir apmokytų, disciplinuotų nuolatinių pėstininkų – gebėjimas naujai mąstyti pranoko Fioravantį ir Soliarį, XV a. devintajame ir dešimtajame dešimtmečiais nesugebėjusius peržengti šios ribos. Pasikeitė netgi apsiausčių menas, daugybę metų jas kenčiantis Kremlius atrodė senamadiškas, palyginti su įmantresniais žvaigždės formos fortais, kai kuriuos Europos miestus atvedusiais prie bankroto. Kadangi Maskva nusprendė pasikliauti užsieniniais išradimais, užuot išsiugdžiusi savo naujojo mokslo meistrus, ji ilgą laiką vienu žingsniu buvo atsilikusi. Ta problema neapsiribojo vien tik karine sritimi, bet palietė ir tapybą, apskritai meną. Tiktai geografinis atsitiktinumas – tai, kad ji buvo tolima ir šalta, – išsaugojo Maskvos neprieinamumo iliuziją. Nes tol, kol pagrindinis jos priešas buvo stepių totoriai, jėgų pusiausvyra buvo vienoda. Tačiau nuo XVI amžiaus vidurio rusų dvarą ėmė temdyti kitas rūpestis. Pasirodė, kad Europos eretikai jį aplenkė. Po daugelio amžių specialistai Rusijoje ir kitur ims vadinti tą problemą atsilikimu.[87]

Tuo tarpu, net lyginamas su aptvertu Kitai Gorodu, Kremlius toliau stovėjo iškilęs virš gyvenimiškos sumaišties, atskirtas nuo padriko klegesio; apsaugotas, bet tuo pačiu ir įkalintas. Jis buvo

tarsi didžiosios dalies vėlesnės Rusijos istorijos metafora, o keletas vėliau įvykusių šalies revoliucijų – lyg kova dėl pabėgimo iš to kalėjimo. Tačiau niekas visiškai neperžengė tos užtvaros. „Siena, – rašo Ryšardas Kapuscinskis (kuris visai neturėjo nieko bendra su rusų patriotais), – yra drauge ir skydas, ir spąstai, ir priedanga, ir narvas.“ Tvirtos gynybinės sienos, tęsia jis, „sukuria įspūdį, kad sienos supa viską, įsivaizduojama, kad pasaulis padalytas į blogį ir žemesniąją sferą išorėje bei gėrį ir aukštesniąją sferą viduje.“[88]

3
Auksiniai rūmai

XV a. aštuntajame dešimtmetyje Ivano III valdomoje Maskvoje lankėsi Ambrozijus Kontarinis, pasiuntinys iš katalikiškosios Venecijos. Jo užrašuose užfiksuota įsimintina scena:

> Spalio pabaigoje [Maskvos] upė užšąla, ir ant jos įsikuria krautuvės, mugės, prekiaujančios įvairiausiais daiktais, mieste pardavinėjama beveik viskas. Jie taip daro, nes ta upė... šaltesnė nei bet kur kitur. Ant užšalusios upės kasdien galima pamatyti daugybę karvių ir kiaulių, didelius kiekius grūdų, medienos, šieno ir visų kitų būtiniausių dalykų, toks aprūpinimas nenutrūksta ištisą žiemą. Lapkričio pabaigoje visi, laikantys karves ar kiaules, papjauna jas ir kartkartėmis atneša į miesto turgų. Jos visiškai sušalusios, keista matyti tiek daug nuluptų karvių, stovinčių ant kojų... Mėsa, kurią valgai, kartais būna gyvulio, paskersto prieš tris ar daugiau mėnesių. Su žuvimi, paukštiena ir visomis kitomis maisto atsargomis elgiamasi taip pat. Kai upė užšalusi, ant jos laksto arkliai, vyksta daugybė pramogų.[1]

Beveik šimtmečiu vėliau, 1558 m., anglas, vardu Entonis Dženkinsonas, stebėjo tą patį „didįjį turgų" ant užšalusios upės, tačiau jis buvo ir dar keistesnio reginio liudininkas. Vyko Trijų karalių šventė, joje dalyvavo visas kunigaikščio dvaras, „visi gausiai pasipuošę auksu, perlais, brangakmeniais ir prabangiais kailiniais". Tos dienos įvykiai prasidėjo pamaldomis Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore, tačiau po jų visa kompanija iškilmingai patraukė prie Maskvos

upės lede iškirstos eketės. Ten metropolitas užėmė garbingą vietą soste, o valdovas liko stovėti, kaip ir kiti susirinkę dvariškiai. Tariamas cerkvės ir valstybės hierarchijos susikeitimas vietomis buvo netikėtas, tačiau būtent tokia buvo tolesnė ceremonija, kurios metu rusų cerkvės lyderis palaimino upę po ledu ir, pasėmęs rankomis vandens, išpylė jį virš valdovo ir bajorų. Dženkinsonas tęsia:

> Tai padarius, žmonės, baisiai grūsdamiesi, sėmė puodais tą vandenį... vaikus ir ligonius trumpam panardindavo į jį, visokie totoriai buvo krikštijami. Visa tai stebėjo imperatorius. To pašventinto vandens atsigerti buvo atvesti imperatoriaus žirgai. Kai viskas baigėsi, jis vėl sugrįžo į rūmus.[2]

Šiuos atskirus epizodus sieja ta pati upės vieta, tačiau vargu ar kitais atžvilgiais kontrastas tarp jų galėtų būti didesnis. Pirmajame buvo pasakojama apie gyvybingą prekybinį gyvenimą, apie turgų, kurio turtingumas stulbindavo užsieniečius ilgus amžius.[3] Jis pats savaime buvo šventė, tai vesdavo į triukšmingą palaidą gyvenimą. Cerkvė mokė gyventi nuosaikiai, blaiviai ir atsižadant savęs, bet rusų liaudies kultūra turėjo spalvingą istoriją, apimančią ištvirkavimą ir persirenginėjimą kitos lyties drabužiais, vulgarius juokavimus ir didelius kiekius alkoholio. Per Kalėdas ir Tris karalius šventės virsdavo girtavimu, nes visi bijodavo, kad į kraštą atsėlina piktosios dvasios, tad mėgindavo jas nuraminti ar išvaryti keiksmažodžiais ir šėtoniškais žaidimais. Tačiau tas kasmetinis viso dvaro pasirodymas ant ledo, ritualas, kuris tikriausiai prasidėjo Maskvoje XVI amžiaus pradžioje, nebuvo nei spontaniškas, nei laukinis. Net ir dabar niekas iš tikrųjų negali jo paaiškinti.[4] Labiausiai įtikinantis yra požiūris į tą sceną kaip į gražų vaizdą, paveikslą, nužengusį iš savo rėmų. Valdovas atlieka Kristaus vaidmenį, o metropolitas – Jono Krikštytojo. Užšalusi Maskvos upė yra Jordanas, o už jos žiemos šviesoje stūksantis Kremlius tampa šventuoju miestu Jeruzale.

Jei toks šio ritualo aiškinimas yra teisingas, patys jo dalyviai turbūt turėjo ypatingą santykį su laiku, o ypač su istorija. Nuo iškilmingo vandens palaiminimo per Tris karalius iki kasdieninio nusilenkimo šventiesiems paveikslams – tokia dvaro religinė praktika byloja apie pasaulį, į kurį tilpo šimtmečiai, kuriame dar vaikščiojo šventieji, o seniai miręs kunigaikščiai galėjo daryti tokią įtaką, kaip retas kuris iš gyvųjų. Tuo tarpu ateitį temdė įsivaizduojamos pasaulio pabaigos laukimas. Ortodoksų kalendorius buvo nustatęs, kad ji įvyks 7000 metais, europietiškajame katalikų kalendoriuje tai atitinka 1492 metus.[5] Net ir tada, kai ta lemtingoji diena atėjo ir praėjo, paveikslai, vaizduojantys apokalipsę, buvo žinomi kiekviename neseniai užbaigtame sobore, įskaitant ir tris garsiausius Kremliuje. Protestantai, kaip Dženkinsonas, galbūt nepastebėdavo tokių smulkmenų, bet turtingiesiems, kurie tą žiemą susirinko ant ledo, amžinosios ugnies grėsmė buvo pažįstama kaip perlai, puošiantys kailines jų pirštines.

Žinoma, teologinės subtilybės labiausiai rūpėjo dvasininkams, tačiau XVI amžiuje būtent jie kūrė rusų kunigaikščio valdžios teoriją ir išorinį pavidalą, principus, pagal kuriuos buvo tvarkomas vidinis Kremliaus gyvenimas. Jie nuolat pasitelkdavo krikščionišką metaforą, drąsindami savo aveles šlovės pažadais tikintiesiems Paskutiniojo teismo dieną. Tačiau Kremliaus dvaro šventikai taip pat naudojosi ir istorijos potencialu. Jų kunigaikštis Ivanas Rūstusis (Ivanas IV, valdęs 1533–1584 m.) pasirodė esąs gabus ir netgi kūrybingas mokinys. Tai, kas prasidėjo kaip rūmų teatras, daugybė eksperimentų su kunigaikštiška valdžia, baigėsi krauju ir žiaurumais jo kankinimų kamerose. Iš tikrųjų Ivanas jautė panašų potraukį ikonoms. Pradžioje panašus į Kristų, vėliau jis priskyrė sau apokaliptinį vaidmenį, kuris turėjo būti iššūkis bet kuriam, net ir išradingiausiam ikonografui.

Dviem kartom anksčiau, XV a. penktajame dešimtmetyje, Ivanas III, siekdamas paveldėti savo tėvo sostą, sukėlė pilietinį karą. Kad jo dėdės ir pusbroliai ateityje nepretenduotų į valdžią, jis nedelsdamas įsakė suimti keletą savo vyriškos lyties giminaičių. Tokia strategija užtikrino teisę į sostą ir jo sūnums, o Ivanas jų turėjo gana daug, jau vien todėl, kad buvo dukart vedęs. Neilgai gyvenusi jo jaunystėje vesta žmona Marija iš Tverės pagimdė nenuginčijamą įpėdinį, kuriam taip pat buvo duotas vardas Ivanas, ir kai jaunuoliui sukako trylika metų, Ivanas III paskelbė jį savo paveldėtoju. Kaip ten bebūtų, 1489-aisiais atsitiko nelaimė – jaunasis vyras susirgo podagra. Jo tėvas išbandė visas priemones stengdamasis jį išgydyti, atrodė, kad išsigelbėjimas atėjo tada, kai 1490 m. į Kremlių atvyko Venecijos gydytojas Leonas Žydas, tačiau daktaro paskirtas režimas baigėsi lėta ir skausminga Ivano jaunesniojo mirtimi. Leonui pelnytai buvo nukirsta galva, bet didysis kunigaikštis vis dar liko spręsti dilemos.[6] Kitus vaikus jam pagimdė antroji žmona Sofija. Pats vyriausias, Vasilijus, buvo akivaizdus įpėdinis, tačiau situaciją komplikavo tai, kad velionis kunigaikštis Ivanas turėjo savo paties sūnų Dmitrijų Ivanovičių, kuris buvo gimęs 1483 m. Ivanas III rodė ypatingą meilę anūkui ir jo motinai Jelenai Stepanovnai iš Moldavijos, tolimai giminaitei, kurios šeima priklausė subtiliam diplomatiniam tinklui Europoje.[7]

Kad ir ką dvaras būtų pasakęs kitais laikais, Ivanas III manė, kad jis turi realią galimybę pasirinkti įpėdinį. Kai kurioms kartoms, kaip liudija išlikę testamentai, maskvėnų valdovo valdžia reiškė tą patį kaip ir nuosavybė. Jie matė miestą kaip didžiulį turtą; kiekvienas mirštantis kunigaikštis perduodavo palikuonims sostą beveik taip pat, kaip palikdavo savo brangenybes ir savo bičių ūkius. Kol Ivanas III svarstė, kurį galimą įpėdinį pasirinkti, su kandidatais elgėsi daugiau ar mažiau teisingai, bet 1497-aisiais, kai Vasilijui buvo aštuoniolika metų, o Dmitrijui tik trylika, senstantis

kunigaikštis paskelbė pasirenkąs paveldėtoju pastarąjį, savo anūką. Priešininkų stovykla tuoj pat pradėjo maištauti ir susimokė nužudyti patį Dmitrijų, tačiau niekas negalėjo paprieštarauti Ivanui III. Šeši suokalbininkai buvo nubausti mirties bausme, o Sofija ir jos sūnus pateko į nemalonę.[8] Vasilijus prarado visas viltis, tai pabrėždamas Ivanas žengė neturintį pavyzdžio žingsnį karūnuodamas anūką kaip koregentą.[9]

Ceremonija, vykusi 1498 m. vasario mėnesį, buvo pirmoji tokio pobūdžio Rusijoje, ir, kaip ir kiekvienas vėlesnis karūnavimas, įvyko Kremliaus Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore. Panašių pavyzdžių Maskvos praeityje nebuvo, todėl Ivano šventikai, norėdami parinkti maldų žodžius ir nustatyti ceremonijos eigą, ieškojo informacijos įvairiuose Bizantijos tekstuose. Ant pakylos buvo pastatyti sostai, o visi lydintys dvariškiai turėjo būti pasipuošę nuo galvos iki kojų.[10] Paauksuoti drabužiai, kuriuos turėjo vilkėti kilmingieji, buvo tokie brangūs, kad dauguma jų pasiskolino tai dienai savo aprangą iš iždinės, tačiau tas reginys buvo toks įspūdingas, kad dvasininkai niekada jo nepamiršo. Po ketverių metų senasis didysis kunigaikštis pats persigalvojo dėl savo įpėdinio. 1502 m. balandžio mėnesį Dmitrijus ir jo motina Jelena buvo suimti, ir netrukus po to Vasilijus paskelbtas „visos Rusios patvaldžiu“. Vos po kelerių metų Dmitrijus mirė kalėjime, jo mirtis visiems buvo patogus sprendimas.[11] Po Ivano mirties 1505 m. būtent Vasilijus tapo jo paveldėtoju.

Vasilijus III niekada nebuvo karūnuotas, tačiau tai tebuvo akivaizdaus jo teisėtumo ženklas. Teatrališkumui nebuvo jokio reikalo. Nors jis puikiai atliko lyderio ir didžiojo kunigaikščio vaidmenį, deja, tėvystė jį aplenkė. Pirmoji jo žmona Solomonija Soburova nepagimdė sūnaus, tad 1523 m. kunigaikštis nutarė skirtis. Tai buvo žingsnis, suskaldęs dvariškius, kai kurie cerkvės lyderiai nepritarė jam dėl moralinių priežasčių. Tačiau Vasilijus galiausiai pasiekė, ko

norėjo, ir Solomonija (apkaltinta kerėjimu) buvo išvaryta į atokų vienuolyną. Vos po dviejų mėnesių, 1526 m. sausį, Vasilijus vedė penkiolikmetę Jeleną Glinskają. Siekimas nuraminti dvariškių intrigas paskatino kunigaikštį šįkart pasirinkti dramatišką ceremoniją.[12]

1526 m. vestuvės, kaip ir 1498 m. karūnavimas, buvo sugalvotos tam, kad neapsisprendimo akimirką būtų parodytas ryžtas ir, kaip ir karūnavimas, sukūrė tvirtą precedentą.[13] Priesaika buvo duodama Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore, o ten degusios žvakės po to buvo panaudotos, kad apšviestų porą – ir grupę jų palydovų – artimiausiomis naktimis. Kiekviena to puikaus reginio smulkmena turėjo prasmę: specialiai parinkti miegamojo kambario paveikslai (vaizduojantys motinystę), žemių barstymas (primenantis mirtingumą) ir vaisingumo simboliai – medus ir grūdai. 1530 m. rugpjūčio mėnesį gimė pirmasis sūnus Ivanas Vasiljevičius. Tą naktį, pasak legendos, ėmė pūsti toks stiprus tam metų laikui nebūdingas vėjas, kad savaime ėmė skambėti Kremliaus Išganytojo soboro varpai.[14]

Pagaliau įpėdinystė atrodė apsaugota, ypač po greito antrojo berniuko, Jurijaus, gimimo. Maždaug tuo metu Vasilijus pristatė artimiausią sosto paveldėtoją Ivaną su mažyčiu šalmu, didybės ir ateities lyderio simboliu.[15] Tokio pobūdžio daiktas nebuvo žaisliukas, tačiau Ivanas bet kokiu atveju ir neturėjo galimybės žaisti. Tą 1533 m. žiemą, kai jo tėvas sunkiai susirgo, jis dar tik buvo pradėjęs vaikščioti. Vasilijus buvo vienoje savo mėgstamų medžioklės išvykų, kai jį apėmė didžiuliai skausmai ir pakilo karštis. Gydytojai nustojo vilties, Vasilijus sugrįžo į užpustytą Kremlių ant ligonio neštuvų. Gulėdamas mirties patale, jis pasakė skubiai sukviestai tarybai, kad ketina palikti savo titulą ir valdas perduoda vyriausiajam sūnui. Be to, surašė naują testamentą, kurio tikslas iš dalies buvo įsteigti regentystę vadovaujant patikimiems padėjėjams. Jo

paskutinė valia, kaip ir daugybės jo protėvių kartų, buvo tapti vienuoliu, prisiimant šventą Varlaamo vardą. Nepaisant raudančios žmonos ir brolio Andrejaus protestų, pats metropolitas išskuto ant kunigaikščio galvos tonzūrą. Vidurnaktį, stebėdamas, kaip du suaugę jo broliai prisiekę ištikimybę trimečiui Ivanui pabučiavo kryžių, Vasilijus mirė.

Regentai žavumu nepasižymėjo. Iš jų išsiskyrė Ivanas Vasiljevičius Šuiskis, vienos galingiausių Maskvos šeimų atstovas ir pagal mirštančio Vasilijaus valią geriausias pasirinkimas regentų tarybai. Mirus vyrui, Jelena Glinskaja pasinaudojo proga į tarybą įtraukti Ivaną Ovčiną Telepniovą-Obolenskį, bajorą, kuris, kai kurių manymu, buvo jos meilužis. Būtent jį metraštininkai vėliau kaltino dėl Vasilijaus brolių, karališkųjų dėdžių, nužudymo, žingsnio, kuriuo buvo siekiama išsaugoti nenuginčijamą regento valdžią.[16] 1534 m. vyresnysis jų buvo įmestas į požeminį Kremliaus kalėjimą. 1537-aisiais atėjo eilė jo jaunesniajam broliui. Abiem atvejais, kadangi vis dar buvo draudžiama pralieti kunigaikščių kraują, aukos buvo numarintos badu; manoma, kad jaunesniajam broliui buvo geležiniu kamščiu užkišta gerklė. Michailas Glinskis, vyriausias tarybos narys ir našlės kunigaikštienės dėdė, kurį mirštantis Vasilijus buvo paskyręs pagrindiniu savo sūnų asmeniniu sargybiniu, 1534 m. buvo sučiuptas ir įkalintas, iš dalies galbūt todėl, kad kritikavo kito regento nužudymo planus.[17] Vėliau ir jis buvo lėtai numarintas badu.[18] Jaunasis Ivanas ir jo brolis Jurijus, vaikas, kuris gimė kurčias ir niekada nebuvo mokomas kalbėti, dabar buvo beveik bejėgiai.

Nors regentai ir ketino izoliuoti nepilnamečius kunigaikščius ir visam laikui likti valdžioje, aplinkybės jiems nebuvo palankios. 1538-aisiais staiga mirė Jelena. Jai dar nebuvo nė trisdešimties, sklido gandai, kad ją nunuodijo.[19] Grupė archeologų, atradusi jos palaikuose nuodingų cheminių druskų, neseniai paskelbė, kad turi

įrodymų, tačiau tų nuodų sudedamosios dalys XVI amžiuje buvo plačiai vartojamos kaip laisvinantys vidurius vaistai ir net paslaptingiems kosmetiniams tikslams, todėl jos paskutinės ligos priežastis (ar bent jos autorius) vis dar lieka neaiškūs. Jai mirus kunigaikštis Ivanas Ovčina Telepniovas-Obolenskis buvo įmestas į kalėjimą, kur ir mirė.[20] Susidarė dvi pagrindinės varžovų grupės: Šuiskio klano nariai ir jų priešininkai Bielskiai. Vėlesnėse kovose įvairūs kiekvienos giminės nariai buvo įkalinti ir nužudyti. Kol ir vieni, ir kiti džiaugėsi trumpais pranašumo periodais, iš pareigų vienas po kito buvo pašalinti du metropolitai, Daniilas ir Joasafas.[21] Atsirado galimybė bojarinų valdžiai, o aristokratiška valdžia su monarchu priešakyje galėjo pražudyti pati save. Tačiau XVI amžiaus maskvėnų politikai paprasčiausiai nenumatė tokio kelio.

Laiške, priskiriamame pačiam Ivanui, vaizduojamas gyvenimas, su kuriuo jis ir brolis susidūrė po motinos mirties.[22] „Kai mūsų žmonės gavo tai, ko norėjo, – rašė jis, – būtent – turėti karalystę be valdovo, mūsų, savo monarcho, nelaikė vertu meilės ir rūpinimosi, bet patys vaikėsi turtų ir šlovės... Kiek bojarinų ir mūsų tėvui gero linkinčių... jie išskerdė?“[23] Laiško tonas liūdnas, tai būdinga visam vėlesniam jo gyvenimui, tačiau jo jaunystės įvykiai pateikia daug sudėtingesnę istoriją. Kremliaus rūmų metraščiuose skaitome, kad berniukas valdovu nuo pat pradžių buvo pratinamas būti. Net patys ambicingiausi magnatai jo prisibijojo būtent dėl to, kad jaunuolis greitai pats išmoko Kremliaus žaidimus. Yra žinoma, kad 1543 m., būdamas trylikos, jis leido nužudyti Andrejų Michailovičių Šuiskį, kuris buvo įmestas į rūmų šunidę ir suplėšytas į gabalus.[24] Kunigaikščio įsitikinimas, kad vaikystėje buvo nusikalstamai apleistas, puikiai paaiškina kai kuriuos vėlesnius jo poelgius, tačiau šiuolaikiniai įrodymai teigia, kad jis nebuvo jokia auka. Tačiau kokia bebūtų tiesa, vienintelis dalykas, kuriam pakenkė gausios nepilnamečio kunigaikščio žudynės, buvo tarptau-

tinė Kremliaus reputacija. Kai būsimasis Ivanas Rūstusis suaugo, jo perspektyvos buvo tokios neaiškios, kad Europoje neatsirado nė vienos princesės, norinčios už jo ištekėti.[25]

Dvaras – ir visa šalis – buvo ant dar vieno pilietinio karo slenksčio. Kai bojarinai Kremliuje laukė savo progos, vienintelis asmuo, galintis padėti išvengti nelaimės, buvo piktas, net liguistas kunigaikštis; tas įpėdinis jau rimtai pradėjo kelti baimę. Kaip ir per 1498 m. karūnavimo iškilmes, sakrališkumas turėjo būti susimaišęs su senovišku iškilmingumu, tad neseniai paskirtas metropolitas Makarijus rengdamasis Ivano karūnavimo ceremonijai ėmė ieškoti tam tinkamo prototipo. Ritualai, sukurti aukščiausiems renesanso karaliams, teikė daugybę galimų pasirinkimų, tačiau pravoslavai negalėjo taip atvirai jų skolintis iš papistų bei eretikų. Tad Makarijas juos nusižiūrėjo nuo XVI amžiaus Konstantinopolio, kurio imperijos valdymo forma buvo sukurta (kaip sakė šventikai) pagal paties rojaus modelį.[26] Planai buvo detaliai aptarti ir patvirtinti bendrame bojarinų ir cerkvės tarybų susirinkime 1546 m. gruodį. Ruošiantis karūnavimui daugybę reikalų tvarkė ir finansavo visi Kremliaus gyventojai, tačiau Makarijas, kuris buvo ir jaunojo kunigaikščio patarėjas bei dvasinis globėjas, buvo pagrindinis tų iškilmių kūrėjas ir organizatorius.

Iš pažiūros metropolito tikslas buvo įtvirtinti kunigaikštį, kuris suvienytų savo liaudį. Tačiau cerkvės lyderis savo argumentams pritaikė dvasinius terminus. Po Konstantinopolio žlugimo, priminė jis dvarui, pravoslavų tikintieji prarado savo pirmąją imperiją žemėje, bet šį kartą Maskva bus apsaugota. Taip ištikimi jos žmonės ir jų kunigaikštis prisiims tam tikras pareigas pasaulyje, kurio laukia neišvengiama pabaiga. Dabar jau didysis kunigaikštis Ivanas bus ne tik karūnuotas imperatoriumi pagal paties Konstantinopolio pavyzdį; jis bus absoliutus valdovas, arba (puikus senoviškas rusų žodis) ca-

ras. Savo kelyje jis galės vadovautis daugybe raštų. „Imperatorius yra toks pat žmogus kaip ir kiti, – aiškino XVI amžiaus teoretikas Agapetas, – tik savo valdžios galia prilygsta Dievui.“[27] Katalikai gali turėti savo privilegijas ir savo Romos teisę, bet Rusios šeimininkas privalo valdyti kaip pastarųjų laikų Saliamonas ir teoriškai turėtų atsakyti vien prieš Dievą. Kokia bebūtų dvaro gyvenimo realybė po to ar vėliau, vienintelė žmogiška būtybė, turinti dieviškąjį leidimą ją apriboti, bus pats Makarijas.[28] Pagaliau ir Agapetas primygtinai reikalavo, kad cerkvė liktų moraliniu arbitru: „Nors [imperatorius] panašus į Dievą savo išore, vis dėlto jis yra tik dulkė.“[29]

Regimų vaizdų galia, kaip suprato ir Makarijas, tokia gyva, kad šiandien sunku būtų įsivaizduoti tą karūnavimą neprisimenant nuostabios teatrališkos jo scenos, Sergejaus Eizenšteino nufilmuotos XX a. penktojo dešimtmečio pradžioje. Toje versijoje aktorius, vaidinantis jaunąjį kunigaikštį (prisiklijavęs jaudinančias dirbtines blakstienas), stovi prieš garbingo amžiaus metropolitą, liesą ir barzdotą, asketišką, bet nepolitišką. Iš to senio jaunuolis priima skeptrą ir kryžių, brangakmenių vėrinį ir kailiu išpuoštą karūną. Tada naujasis caras lėtai ir nepaprastai didingai atsisuka į liaudį – tai reiškia, kad jis sakys savo pirmąją didžiąją kalbą. Aktoriaus tekstas, didingas ir kviečiantis tautą vienytis, turėjo suvirpinti Stalino laikų žiūrovų širdis, tačiau tai tebuvo XX a. penktojo dešimtmečio propagandos užgaida. Tą 1547 m. sausį būtent metropolitas, o ne Ivanas pasakė svarbiausią kalbą, ir ji daugiausiai buvo susijusi su bibliniais karaliais.[30] Jos tikslas buvo įtikinti, kad Ivanas tikrai sugebės išlaikyti savo rankose valdžią, sunaikinti grupuotes, kurios vis dar laikė jį silpnu berniuku. Reikšminga tai, kad nors Eizenšteinas savo filme parodė keletą užsieniečių, iš tikrųjų cerkvėje jų visai nebuvo. Šis karūnavimas tuo metu europiečiams atrodė toks nereikšmingas, kad praėjo dveji metai, kol žinia, kad Ivanas buvo karūnuotas caru, pasiekė Lenkiją.[31]

Pats Ivanas tą dieną atidžiai sekė visą ritualą. Net karūnavimo diena buvo pasirinkta neatsitiktinai, nes sausio 16-oji ortodoksų kalendoriuje sutapo su Kristaus veiklos pradžia.[32] Ji taip pat priminė Vladimiro kilmės rusiškumą, o Ivanas turėjo būti karūnuojamas kaip Vladimiro įpėdinis. Iš tikrųjų pagal cerkvės metraščius jo giminystės linija siekė mitinių Riurikaičių laikus, o taip pat (siekiant užtikrinti tvirtą krikščionišką ir imperatorišką kilmę) imperatorių Konstantiną bei Romos Augustą. Maskvos karališkosios giminės, Daniilovičių, istorija buvo padiktuota su smulkiausiomis detalėmis, o įvykių aprašymai buvo derinami su legendomis taip, kad nenuginčijamai prestižiškos linijos gale atsidurtų Ivanas.[33] Tos legendos buvo įkūnytos pačioje jo karūnoje, taip vadinamoje Monomacho kepurėje, apvedžiotoje sabalo kailiais ir nusagstytoje brangakmeniais, greičiausiai pagamintoje kur nors Vidurinėje Azijoje. Nepaisydama to nepatogaus fakto, cerkvė paskelbė, kad ji bizantiška. Toks gudravimas pretenduojant į visas teises ir pagarbą, rodomą bet kuriam naujam valdovui, ignoravo istoriją labiau, nei buvo leistina bet kurioje to meto Europos vietoje, tačiau senesnieji maskvėnai dar galėjo prisiminti laikus, kai jų valstybė priklausė mongolams. Per Ivano karūnavimą, be kita ko, buvo pareikšta jaunojo valdovo teisė savo karalystėje ar už jos ribų būti laikomam aukščiausiu valdžios atstovu.

Tokios buvo tos sausio dienos viltys. Tuo metų laiku Kremliaus rūmų kambarių nepasiekė joks saulės spindulys, bet, nepaisant to, visa tvirtovė spindėjo nuo žvakių šviesos ir aukso. Net už jos sienų lengvas vėjelis atnešdavo karšto vaško ir smilkalų aromatą, o apkerėtas miestas, kur sniegas slopino menkiausius garsus, liko tylus ir tada, kai suskambo pirmasis iš daugybės varpų, tampomas būrio vyrų.[34] Tuo tarpu Makarijas ir pulkas dvasininkų sustojo pasirengę visame didingume. Kai procesija nuo rūmų laiptų nusileido į Dievo Motinos Ėmimo į dangų soborą, dvaras stebėjo, kaip kuni-

gaikštis ir dvasiškis užima savo vietas toje šventoje vietoje. „Karalių karaliau ir viešpačių viešpatie, – meldėsi Makarijas, uždėjęs rankas ant palenktos Ivano galvos, – kuris per savo tarną pranašą Samuelį pasirinkai Dovydą ir palaiminai jį kaip Izraelio tautos karalių... Pažvelk iš savo šventovės į savo ištikimą tarną Ivaną."[35] Jei naujasis caras būtų pažiūrėjęs į viršų, jo akys būtų susidūrusios su akimis Kūrėjo, nutapyto rūmų dailininko, atsisakiusio bet kokios žmogiškojo gyvenimo sumaišties.

Ivanas pasirodė viešumoje skambant nesuskaitomai daugybei varpų. Tada įvyko tai, kas visus būtų labai nustebinę senajame Konstantinopolyje (kur monetos būdavo barstomos į minią) – naująjį carą apipylė sidabru jo jaunesnysis brolis Jurijus. Paskui Ivanas nuvedė savo palydą pasimelsti prie protėvių kapų. Jo kelias, nuklotas purpuriniais ir auksiniais kilimais, atrodė tarsi dar vienas šventosios žemės etapas. Į vėliau Briaunotuosiuose rūmuose įvykusį pokylį caras sukvietė kilmingiausius bajorus ir aukščiausius dvasininkus. Sėdėdamas vienas, kadangi niekas nebuvo vertas tą dieną prie jo prisijungti, Ivanas pradėjo savo, kaip karūnuotos valstybės galvos, gyvenimą pildamas vyną, laužydamas duoną ir ragaudamas tamsios gulbės mėsos. Tačiau Makarijas, taip pat sėdėdamas salėje, turbūt knebeno savo žuvį slaptai didžiuodamasis. Jo ceremonija savo tikslą pasiekė. Gudrusis šventikas apsaugojo savo cerkvės ateities šlovę.[36] Suteikdamas Maskvai imperijos atributus, jis tikėjosi tapti vos ne didžiausiu patriarchu. Koks bebūtų caras didingas (o Ivanas pasinaudojo proga, kad jo titulą kiek galima greičiau patvirtintų tikras patriarchas Konstantinopolyje[37]), tačiau dabar prie sosto visada turėjo atsirasti vieta liesesniam, senesniam vyrui, mokančiam skaityti graikiškai.

Vasario 3 dieną karūnavimas pasibaigė karališkosiomis vestuvėmis. Tai taip pat buvo kiek neįprastas įvykis, nes Ivano nuotaka

buvo ne kokio nors Europos karaliaus duktė, bet Anastazija Romanovna Jurjeva-Zacharina, Vasilijaus III laikų bojarino dukterėčia. Tačiau jaunieji labai tiko vienas kitam ir atrodė neabejotinai laimingi. Atėjus 1547-ųjų pavasariui, atrodė, tarsi tas jaunatviškų rūmų žavesys būtų užliejęs malonia šiluma ir Maskvą. Oras buvo neįprastai šiltas tam metų laikui. Todėl miesto mediniai pastatai galėjo ypač greitai užsidegti, balandį pirmasis iš keleto gaisrų nusiaubė dalį Kitai Gorodo. Dar didesnė nelaimė atsitiko birželį. Per Jonines gaisras, kilęs kažkur miesto medinėse lūšnelėse, apėmė Kremliaus sienas. Po dvidešimt keturių valandų liepsnos taip įsisiautėjo, kad keliuose miesto gynybiniuose bokštuose užsidegė parako sandėliai.

Tokiame ugnies kelyje nebuvo jokios vilties pastatams išlikti. Ugnis sunaikino šalia rūmų buvusias cerkves ir Apsireiškimo soboro prieangius bei patalpas vertybėms saugoti. Ji perbėgo per sunkias saugyklų dėžes ir sudegino daugybę senovinių brangenybių požeminėse rūmų galerijose. Gaisras sunaikino ir patį Apsireiškimo soborą. Buvo prarasti meno kūriniai, įskaitant ir brangų ikonostasą, o tada liepsnos įsimetė į iždinę, prarydamos neįkainojamus rūmų dokumentus.[38] Rūmų dalis, kuri nebuvo sunaikinta iki pamatų, liko apdegusi ir nusiaubta, o medinės detalės ir paauksinimai pavirto į pelenus. Senesnieji rūmų gyventojai pabėgo gelbėdami savo gyvybes. Šešiasdešimt penkerių metų Makarijas, kuris pasiliko gelbėdamas ikoną, nutapytą XVI amžiuje jo stebukladario pirmtako metropolito Piotro, buvo nuleistas virve; to įvykio metu gauti sužeidimai niekada visiškai neišgijo.[39] Už tvirtovės ribų viskas buvo dar labiau sugriauta. Sukrėsti miestiečiai galiausiai iš pelenų ištraukė daugiau negu 3700 lavonų, o daugybė tūkstančių žmonių – daugiausiai maskvėnų – liko be namų.

Net ir pripratusiam prie gaisrų miestui tai buvo katastrofa. Kai tiek žmonių gatvėse, galėjo kilti neramumai, nes visuotinė reakcija

išdavė susirūpinimą, kad joks gaisras negali kilti pats savaime. Kai gaisras liovėsi ir pats caras pakvietė gaudyti padegėjus, maskvėnai pradėjo šnabždėtis, kad ta nelaimė buvusi raganos darbas. Jų įniršis – be abejo, pakurstytas rūmuose gyvenančių Glinskių priešų, – krito ant Anos Glinskajos, velionės ir vis dar nemėgstamos Jelenos motinos.[40] Ta kerėtoja, kaip sakė žmonės, nuplėšdavo lavonų galvas ir pamerkdavo jas į vandenį. Pagamintą raugą supilstydavo į butelius ir skraidydama trumpą vasaros naktį išlaistydavo ant medinių sostinės pastatų; tai buvo puikiai žinomas triukas, nes sklido gandai, kad raganos dažnai užsiiminėja gaisrų sukėlimu.[41] Susirinkusi prie miesto sienų minia ir jos lyderiai užplūdo Kremlių bei priešais buvusią Soborų aikštę ir per rytmetines pamaldas brovėsi į Dievo Motinos Ėmimo į dangų soborą, reikalaudama Glinskių kraujo. Šiurkščios rankos sugriebė caro dėdę, kuris buvo atėjęs į pastatą ieškodamas prieglobsčio. Išsigandusio Makarijo akivaizdoje miestelėnai mirtinai užmėtė savo belaisvį akmenimis.

Caras buvo radęs prieglobstį savo medžioklės namelyje Vorobjove, kalvose, iš kurių atsiveria Maskvos pietvakarinė dalis, ir iš ten stebėjo, kaip jo miestas virsta pelenais. Tai buvo tikra kančia, tačiau greitai iš sugriautų gatvių ištekėjo upė žmonių, reikalaudama, kad dvaras pakartų Aną ir kitus prakeiktus Glinskius, kurie, kaip tikėjo žmonės, užtraukė jiems visiems pražūtį. Ivanas atsisakė paaukoti savo senelę, tačiau daugybė mažiau įžymių įtartinų asmenų netrukus buvo nukankinti, pamauti ant baslio, sudeginti ir neteko savo galvų.[42] Maskvos maištas truko neilgai, tačiau Ivanas savo akimis matė jos įniršį ir, kaip sakė vėliau, tai buvo akimirka, kai „baimė įžengė į mano sielą ir sudrebino mano kaulus."[43] Jeigu tam jaunuoliui kažkada ir patiko Maskva, tai atrodo, kad jo karūnavimo metų įvykiai privertė jį pakeisti savo nuomonę.

Gaisras taip pat pastūmėjo Kremlių į Ivano politinės dienotvarkės viršūnę. Padaryta žala buvo tokia didžiulė, kad tučtuojau

reikėjo pradėti jį atstatyti ir iš naujo dekoruoti. Per Kremliaus rekonstrukcijos dešimtmečius, valdant Ivanui III ir Vasilijui III, Maskva turėjo išugdžiusi daugybę talentingų menininkų, tačiau nebuvo nė vieno pakankamai talentingo žmogaus, kuris sugebėtų atlikti tokio masto remontą. Į sostinę buvo sukviesti mūrininkai, auksuotojai ir dailininkai iš tokių tolimų miestų kaip Pskovas ir Novgorodas. Taupydamas laiką ir pinigus, caras įsakė, kad iš Novgorodo, Smolensko, Dmitrovo ir Zvenigorodo būtų atsiųstos jau užbaigtos ikonos. Kai Kremliaus saugyklose buvo atidarytos tos dėžės, ikonų tapytojai, atvykę iš įvairiausių tolimų vietovių, susirinko pasigrožėti ir palyginti keleto skirtingų kultūrų vaizdavimo būdų. Tai įkvėpė nacionalinio meno atsiradimą, o Kremlius tapo jo galerija ir pagrindiniu globėju. Nuo Ivano laikų dalis pastatų vakariniame Kremliaus kampe, už rūmų, ilgam buvo atiduoti žalingiems sveikatai ir dažnai triukšmingiems raižymo ir metalo kalinėjimo darbams, auksavimui ir įvairiarūšiam tapymui. Laikui bėgant Apsireiškimo soboro paunksmėje atsidarė naujos dirbtuvės. Buvo netgi speciali patalpa, kurioje menininkai galėjo studijuoti tuo metu nereikalingas apeigoms caro kolekcijos ikonas.[44]

Kaip ten bebūtų, žmonės, geriausiai išnaudoję gaisro sukurtas galimybes, buvo ne menininkai, o maskvėnų valstybės valdžios ideologai. Atsigavę po sukrėtimo (Makarijo atveju, nuo sužeidimų), tie žmonės griebėsi savo šanso atkurti sugriautas Kremliaus dalis tarsi gyvus pamokslus tokiomis temomis kaip dieviškoji karaliaus valdžia, krikščioniškas valdymas ir nenutrūkstama Maskvos karališkoji įpėdinystė. Viskam vadovavo būrelis dvariškių, kuriam priklausė ir iki tol nežinomas Apsireiškimo soboro dvasininkas, vienuolis Silvestras, patraukęs Ivano dėmesį didžiojo gaisro metu. Talentingų menininkų ir amatininkų komanda atliko savo vaidmenį, nes tai nepaprastai istorijos pamokai reikėjo meno, kuris būtų ir patrauklus, ir prabangus. Tačiau didžiausias pastangas

vadovauti, kaip ir daugeliu atvejų per pirmuosius Ivano valdymo metus, rodė Makarijas.

Įdėmiai stebint kūrybingam metropolitui ir, be abejo, gavus Ivano palaiminimą, į Kremliaus atnaujinimo darbų programą buvo įtrauktos freskos, ikonos ir medžio bei dramblio kaulo raižiniai.[45] Ypatingai daug dėmesio buvo skiriama rūmų Apreiškimo soborui, kurio naujasis ikonostasas buvo apstatytas paveikslais, pamėgdžiojančiais dieviškuosius paties Ivano likimo aspektus. Ypač mėgstama buvo jo globėjo šventojo Jono Krikštytojo ikona, profiliu vaizduojanti atsiskyrėlį, sulysusį iškankintą žmogų, kurio suvargęs kūnas buvo tarsi priešingybė liepsnojančiai dvasinei energijai. Tas paveikslas stovėjo tiesiai priešais paties caro sostą, atspindėdamas valdovo maldas, atrodė, kad šalia esančios kitos ikonos pabrėžia caro dalyvavimą ginant vienintelę tikrą religiją.[46] Dar didesnis šedevras buvo sostas, skirtas Ivanui sėdėti Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore, su dvylika išraižytų bareljefų, pasakojančių Monomacho palikuonių istoriją ir vaizduojančių artimus jų ryšius su kilminguoju dvaru.[47]

Tokių temų derinys įkvėpė nutapyti freskas pagrindinėje Ivano sosto menėje Viduriniuosiuose auksiniuose rūmuose. Nors vėliau, sugriovus rūmus, jos buvo prarastos, bet išliko Simono Ušakovo 1672 m. užrašai; stebėdamas tuos nutapytus pavidalus, Romanovų rūmų dailininkas galbūt pats buvo jų įkvėptas. Jo piešiniuose vaizduojamas prieškambaris, dekoruotas tokiomis figūromis kaip Dovydas, Saliamonas ir Juozapatas, ir sosto menė su didžiule angelų paroda. Tačiau svarbias vietas užėmė ir realūs asmenys, todėl Ivanas laikydavo dvariškius salėje, kur alegoriškai suglausto laiko šedevre biblinėse scenose puikavosi jo protėviai Andrejus Bogoliubskis ir Aleksandras Nevskis. Nors kuklesnių Maskvos laikų kunigaikščiai (įskaitant Daniilą ir Ivaną Kalitą) nebuvo taip išaukštinti, Ivano tėvas Vasilijus III, kuris buvo miręs mažiau nei

prieš dvidešimt metų, buvo pristatytas toje pačioje portretų eilėje kaip šventasis Vladimiras iš Kijevo, valdęs daugiau kaip prieš penkis amžius visiškai kitoje vietoje su kitokia kultūra. Tarsi norint pabrėžti Kremliaus valdžios šventumą, visą erdvę vainikavo didingas Kristus.[48] Nė vienas lankytojas iš užsienio neužsiminė apie tas freskas – jų akys būdavo nukreiptos į gyvuosius šeimininkus – tačiau jos neabejotinai susilaukė komentarų iš rusų. XVI amžiaus viduryje jų pasaulietiškumas atrodė revoliucingai. Iš tikrųjų jose buvo tiek daug nepažįstamų temų, kad galiausiai vienas garsus dvariškis, Ivanas Viskovatyj, pareiškė, kad tie paveikslai šventvagiški.[49] 1554 m. cerkvės taryba teisėtai sugriovė jo argumentus. Ateityje niekas neprieštaraus, kad ikonos tarnautų ambicingos rusų valstybės poreikiams.

Ivano Rūsčiojo sosto menės jau nebėra, tačiau išliko keletas jo klestėjimo laikų Kremliaus aprašymų. Vieną iš vaizdingiausių sukūrė anglas. 1553 m. nuotykių ieškotojas Ričardas Čanseloras buvo priverstas ieškoti prieglobsčio viename Baltosios jūros uoste, kai jo laivas, vienas iš dalyvaujančių ekspedicijoje ieškant šiaurės rytų kelio į Kiniją, pateko į audrą. Jiems pasisekė – laivo komanda išliko gyva. Būrį anglų išgelbėję apstulbę vietiniai suėmė ir su sargyba palydėjo į pietus Dvinos upe Maskvos link. Čanseloras „atrado" Šv. Nikolajaus uostą netoli šiandieninio Archangelsko, o taip pat surado kelią, jungiantį jį su Ivano sostine. Metus anglai, laikydamiesi etiketo, bandė įkurti rusų prekybos monopolį, ir į Kremlių pradėjo keliauti nuolatinės delegacijos iš naujai įkurtos Maskovijos kompanijos Londone. Tai buvo ilgų ir audringų santykių pradžia. Kad palengvintų tą procesą, Anglijos karalienė nusiuntė Ivanui porą liūtų, aptvaras su jais buvo pastatytas prie Kremliaus apsauginio griovio (ta vieta tapo žvėrynu, po kelerių metų į sostinę atvykus ir drambliui).[50] Iš tuo metu migravusių žmonių pasižymėjo keletas įtvirtinimų inžinierių, kurie

1567 m., draugiškų diplomatinių santykių laikotarpiu, atkeliavo iš Londono.[51] Tačiau viskas prasidėjo nuo pirmojo Čanseloro formalaus susitikimo su caru. Tai buvo audiencija, kurią surengti užtruko dvylika dienų. Nėra abejonių, kad tuo metu anglai viską apžiūrinėjo ir studijavo, nes užsieniečiams visada viskas atrodydavo įtartina; po ketverių metų, kai atvyko Entonis Dženkinsonas, jo kompanija buvo panašiai priversta laukti. Abiem atvejais lankytojai greitai pajuto, kad turėjo gana ilgai stumti laiką. Kaip pažymėjo Čanseloras, jo vyrai jau buvo pakankamai prisižiūrėję į Ivano „labai gražią pilį, tvirtą, apstatytą artilerija", jie tikrai buvo pasiruošę įžengti į jos vidų.

Paskirtą dieną jie anksti atsikėlė, nes manė, kad reikės laiko pasirengti.[52] Jų laukė ginkluoti sargybiniai spalvingomis livrėjomis, stebėdami kiekvieną jų judesį. Greičiausiai juos palydėjo pro patį prestižiškiausią Kremliaus įėjimą, Frolovo (vėliau Išganytojo) vartus. Nuo ten pėsčiomis būrys anglų turėjo pereiti Soborų aikštę ir pakilti viena iš trijų eilių uždengtų baldakimu laiptų į viršutinę terasą, kuri tarnavo kaip įėjimas į neseniai perdažytą karališkąją audiencijų salę. Už jų, tolimiausiame prieškambario gale, apsuptas dvariškių, laukė pats caras. Čanseloras rašė:

> Mūsų vyrai buvo apstulbę nuo imperatoriaus didybės. Jis sėdėjo aukštai, prašmatniame karališkajame soste, ant galvos užsidėjęs auksinę diademą ar karūną, apsisiautęs auksakalių išpuošta mantija, o rankoje laikė prašmatnų skeptrą, nusagstytą brangakmeniais; jo veido išraiškos didingumas buvo proporcingas jo luomo pranašumui: iš vienos jo pusės stovėjo jo vyriausiasis sekretorius, iš kitos – Didysis tylos valdovas, jie abu buvo apsivilkę aukso drabužiais; po to prisiartino Taryba, kurią sudarė šimtas penkiasdešimt narių, visi panašiai pasipuošę ir užimantys aukštą padėtį.

„Toks prašmatnus imperatoriaus ir tos vietos didingumas, – pridūrė jis, eidamas tiesiai prie reikalo, – kaip reikiant nustebino mūsų vyrus ir pakirto jų savitvardą."[53]

To susitikimo Čanselorui nepakako, kad jis paliktų rūmus. Po formalaus pokalbio su caru anglų grupė pateikė savo dokumentus Ivano „vyriausiajam sekretoriui“ ir buvo išvesta už durų, kur pralaukė daugiau kaip dvi valandas. Jie buvo palydėti pietų į kitą prabangią menę.

> Viduryje stovėjo milžiniškas stalas ant kvadratinės kojos. Ant to stalo buvo padėta imperatoriaus lėkštė, tokia didžiulė, jog net pats stalas atrodė per menkas, kad išlaikytų jos svorį: indai ir taurės buvo padengti plonu aukso sluoksniu. Tarp daugybės indų čia buvo keturi labai dideli puodai, mums pasirodė, kokių penkių pėdų aukščio.

Pietūs truko ilgai, buvo sakoma daugybė tostų; svečias iš Olandijos tvirtino, kad jų buvo šešiasdešimt penki, nors vynas galbūt pakenkė jo aritmetikai.[54] Puota su tyliai vaikštančiais tarnais ir teatrališkai patiektomis keptomis gulbėmis buvo toks pat politinis pasirodymas kaip bet kuri formali audiencija, ir Čanseloro atveju tas šou pavyko. Ir patys rūmai, ir ritualas, ir neabejotinai ištęstas laikas darė didelį įspūdį, antra vertus, žavėjo akivaizdi turtų gausa. Šalis nebuvo pernelyg turtinga, tačiau Kremliuje sukauptos diplomatinės dovanos, išplėšto Novgorodo grobis ir net pinigai, gauti kaip mokesčiai už visus prekybos kelius, buvo stulbinantys. Čanseloras pasakojo, kad visos lėkštės ir taurės, kuriomis ten naudojosi šimtai žmonių, buvo iš gryno aukso, o stalai taip nukrauti auksiniais indais, kad nebuvo nė menkiausios vietelės dar ką nors ant jų padėti.

Visa tai labai skyrėsi nuo priėmimo, kuriuo 1472 m. buvo pasveikinta Sofijos vestuvių palyda. Čanseloras matė tuos rūmus kaip itališkos elegancijos ir rusiškos aistros hierarchijai derinį. Anglas aprašė juos kaip „ne pačius dailiausius... pastatas neaukštas“, bet rū-

mai buvo platūs ir toli nusidriekę į Soborų aikštės šiaurės vakarus ir žemyn iki Borovickio vartų.[55] Pagrindinis kompleksas, sudarytas iš eilės santūrių, tačiau tankiai suspaustų statinių, buvo raidės „U" formos. Ilgesnė jos dalis buvo patalpos, kur gyveno karališkosios šeimos moterys, paslėptos nuo visų nekviestų vyrų akių. Palei rūmų stogų liniją, vos matomi virš Kremliaus sienų, stovėjo kitą raidės „U" ilgąją dalį sudarantys Paupio rūmai, kurių vaizdingo pavadinimo nepateisino tas faktas, jog juose buvo požeminis kalėjimas, kuriame beveik prieš dvidešimt metų buvo numarinti badu Ivano dėdės. Netoli jų stovėjo įspūdingas pastatas, dažniausiai naudojamas formaliems susitikimams ir deryboms su užsienio pasiuntiniais. Už jo, priešais Kristaus Išganytojo soborą, buvo išsidėstę namai, skirti privilegijuotiems užsieniečiams, tokiems kaip Fioravantis (laikinai ir Venecijos pasiuntiniui Kontariniui), ir rūmai, kuriuose kadaise gyveno tokie magnatai kaip Kovrinas. Čia stovėjo ir keletas naujai pastatytų namų tarnams, dirbtuvės bei cechai. Jie labai apdulkėjo per XV a. dešimtojo dešimtmečio statybos darbus, kai buvo statoma siena, turinti visa tai paslėpti nuo karališkųjų akių.[56]

Patys didžiausi kambariai užėmė centrinę raidės „U" formos komplekso dalį. Didžiausi iš jų, išsišovę į Soborų aikštę, buvo 1491 m. Pjetro Soliario kūrinys, Briaunotieji rūmai, kur tikriausiai Čanseloras ir pamatė visas tas lėkštes.[57] Už jų esanti pagrindinė pastatų linija buvo perskirta keliomis eilėmis baldakimais dengtų laiptų, vedančių aukštyn į karališkąsias terasas (pirmieji aukštai buvo naudojami kaip sandėliai ar dirbtuvės). Tie laiptai pagrįstai buvo laikomi svarbiausiais elementais, kiekvieni iš jų atliko skirtingą ritualinį vaidmenį (pavyzdžiui, vieni buvo skirti kitatikiams). Faktas, kad jie augo palaipsniui, atrodė nenuginčijamas. Malonės ženklu buvo laikomas leidimas padėti koją ant žemiausio laiptelio, tiktai aukščiausio rango asmenys užlipdavo iki pat viršaus. Kaip ten bebūtų, kartais tokios kaip Čanseloro delegacijos galėjo tikėtis

užlipti į Viduriniuosius auksinius rūmus ir įeiti į menę, išpuoštą Maskvos šventųjų ir valdovų paveikslais. Ten buvo ir kitų audiencijoms skirtų menių – viena Iždinės viduje, – bet Ivanas tąkart priėmė savo svarbiausius užsienio svečius aplinkoje, kuri pabrėžė jo nepaprastą Dievo duotą valdžią.[58] Jo aukščiausioji valdžia buvo laikoma tokia amžina ir spindinti kaip tas auksinis ikonų paviršius. Čia iš tikrųjų buvo gausybė aukso, prabanga buvo tokia ekstravagantiška, kad atrodė net vulgaroka.[59]

Tačiau Kremlius buvo skirtas ne vien tik ceremonijoms, griežtas jo sosto menių formalumas negalėjo nuslėpti nuolatinio nenuilstamo stumdymosi dėl pranašumo. Pačioje valdžios viršūnėje, o ypač tarp bojarinų, svarbiausia buvo asmeniniai ryšiai (Čanselorą apstulbino faktas, kad Ivanas žinojo kiekvieno savo dvariškio vardą), tvirtovė buvo tarsi valstybė mikrokosme, Ivano laikais jos socialinė struktūra greitai vystėsi. Žemiausius aukštus užėmė vergai ir įvairūs tarnai. Rūmuose buvo daugybė personalo: virėjai, vežikai ir uniformuoti jaunuoliai, patarnaujantys per šventes. Be to, dirbo daug profesionalių vertėjų ir paprastai bent vienas užsienietis, tvirtinantis esąs kvalifikuotas gydytojas. Tačiau atsirado ir nauja pareigybė: civilinis tarnautojas.[60] Papročiai dažnai daro tokią pat įtaką kaip ir užrašytas įstatymas, o kai kuriose gyvenimo srityse apskritai neegzistavo jokie įstatymai. Tačiau po XVI a. šeštojo dešimtmečio, nepaisant ikonų ir begalinių maldų, valdžia tapo organizuota, kaupė užrašus, o tai reiškė, kad Kremliuje turi atsirasti vietos tarnautojams, gebantiems juos tvarkyti.[61]

Ivano karūnavimo laikais aukštas pareigas užimantys biurokratai buvo beveik taip pat gerbiami kaip bojarinai. Labiausiai pasižymėjusiųjų vardai minimi istoriniuose šaltiniuose. Vadinamieji *djakai* (žodžio šaknis tokia pat kaip angliško *deacon* – diakonas)[62] buvo tokie svarbūs, kad dalyvaudavo karališkose audiencijose; vie-

nas iš jų, „pasipuošęs auksiniais drabužiais", patarinėjo Ivanui per Čanseloro audienciją, greičiausiai tai buvo diplomatijos žinovas (ir rūmų freskų kritikas) Ivanas Viskovatyj.[63] Tačiau augantis kanceliarijų skaičius – dauguma jų Rusijoje buvo žinomos kaip *prikazai* – reikalavo ir ištisos eilinių raštininkų armijos. Priklausomai nuo atsakomybės dydžio, tas darbas buvo gana neblogai apmokamas, neretai pasitaikydavo galimybių papildyti algą kyšiais. Ivano valdymo laikų pabaigoje senąją administracijos sistemą, kurios pagrindą sudarė išsilavinę vergai, ėmė keisti profesionali tarnyba.[64]

Kasdien įeinantys pro Nikolskio vartus apsivilkę mantijas išblyškę žemiausio administracijos rango tarnautojai dirbdavo tokiomis sąlygomis, kuriomis šiuolaikiniai jų kolegos būtų pasibaisėję. Kambariai, kuriuose jie dirbdavo, buvo skurdžiai apstatyti ir menkai apšviesti. Langai, jei ir būdavo, labai maži, o pro žėručio plėvelę ar žuvies pūslę, įtaisytus vietoj stiklo, negalėdavo prasiskverbti jokia šviesa. Nuo krosnių ir beveik visą laiką degančių lajaus žvakių ore nuolat buvo pilna suodžių.[65] Tokioje nieko gero nežadančioje aplinkoje pagrindinė raštininkų užduotis būdavo perrašyti tekstą ir įterpti skaičius. Jeigu bent viena sąskaita dėl tokių darbo sąlygų būdavo teisinga, vien jau toks žygdarbis pareikalaudavo didelių fizinių pastangų. Tik vyresnieji raštininkai turėdavo patogius stalus ir kėdes, kiti dienų dienas praleisdavo tupėdami ant kontoros grindų. „Visi žemesnieji raštininkai laikydavo rašalines, plunksnas ir popierių kairėje rankoje", – XVI aštuntajame dešimtmetyje prisiminimuose rašė vokiečių keliautojas Heinrichas fon Štadenas, trejus metus praleidęs Ivano laikų Rusijoje. Jie turėdavo perrašinėti dokumentus pasidėję popierių ant kelių. Įranga sąskaitų skyriuje atrodė dar primityvesnė: „Visi dideli ir maži įvykiai kartą per metus būdavo užrašomi į knygas, – prisimena fon Štadenas, – ir kiekvienoje kanceliarijoje skaičiavimui būdavo naudojami slyvų ar vyšnių kauliukai."[66] Tokia sistema buvo stebinančiai efektyvi. Bet

kas, kam teko stebėti rusų kasininką su skaitytuvais, supras, kaip vikriai galima atlikti sudėtingiausius skaičiavimus.

Žinoma, ir tarp pačių raštininkų buvo hierarchija. Svarbiausi buvo Iždinės ir *Razriadnyj Prikaz*, Karo reikalų raštinės, įkurtos XVI a. šeštajame dešimtmetyje ir skirtos visoms armijos sritims, nuo maisto tiekimo iki budėjimo tvarkaraščių ir postų tarnybos.[67] Po jų sekė Užsienio reikalų kanceliarija (*Posolskij Prikaz*), kurio žymiausias to meto viršininkas buvo pats Viskovatyj. Tos institucijos pradėjo samdyti personalą daug anksčiau nei prie valstybės valdymo prisijungė Žirgų kanceliarija, Plėšikavimo ir Pašto kanceliarijos ir (vėliau) kelių naujai užkariautų teritorijų kanceliarijos. XVII amžiuje net buvo *prikazas*, vadovaujantis *prikazų* reikalams.[68]

Iždinė liko stovėti atskirai, tačiau iki XVI a. septintojo dešimtmečio dauguma likusių kanceliarijų įsikūrė žemokuose mediniuose pastatuose, žemyn į pietinę pusę, kuri buvo pavadinta Ivanovo aikšte, vieta po varpine, vadinama Ivanu Didžiuoju.[69] Tai buvo triukšminga, bruzdanti vieta, kur miestelėnai su prašymais savo valdovui stumdydavosi pečiais su išbalusiais tarnautojais ir rūmų sargybiniais. Kaip ir daugelis XVI amžiaus Europos administracinių centrų (prisiminkite Piterio Breigelio Vyresniojo graviūrą), ta vieta taip pat buvo naudojama ir viešam kankinimui. Skolininkus, kaip ir dera, bausdavo tiesiog prie Iždinės, kur po klerkų langu būdavo primėtyta slyvų kauliukų. Įprasta bausmė už skolą buvo *pravežas*, ilgas mušimas per blauzdas su lazdomis: aukos šauksmai sudrebindavo net visko mačiusių širdis.[70] Už kitus nusikaltimus teisėjas paskirdavo viešą plakimą. Jei tai galėtų būti pavadinta kankinimų teatru, tai tie įprasti valdžios reikalai būdavo atliekami beletaže.

Tačiau tikrasis valdžios centras buvo įsikūręs nuošaliau. Užsidarę, nebendraujantys iš prigimties slaptos valstybės tarybos nariai paprastai rinkdavosi pačių rūmų komplekso viduje, ten,

kur neatsklisdavo judrios aikštės garsai.[71] Teoriškai caras galėjo pasirinkti patarėjus pats, tačiau buvo renkamasi pagal nerašytas taisykles, o jų svarba priklausė nuo garbės ir oficialios padėties. Galbūt *djakai* ir buvo įtakingi (o kai kurie tuo metu tarnavo slaptojoje taryboje), bet negalima buvo jų painioti su kilmingaisiais. Maskvos rūmuose buvo susidariusi nedidelė grupė klanų, bet kuris, iškentęs nemalonę ar jos išvengęs, būdavo paaukštintas. Kai tik prireikdavo papildyti aukštų pareigūnų gretas, senosios šeimos tikėdavosi būti į jas pakviestos. Tos pareigos buvo svarbios; nors pagrindinis vaidmuo turėjo tekti genealogijai, būtent tarnyba toje slaptoje taryboje atverdavo kelią į tikrąją valdžią ir vietą prie stebuklingų aukso klodų.

Pats geidžiamiausias buvo bojarino rangas, kuriam tradiciškai vienu metu priklausė apie tuzinas asmenų, ir tam keletui dvaro gyvenimas būdavo tarsi koks baletas, sukurtas vien tam, kad būtų garantuota, jog jie ir jų klanai nenuginčijamai išliks valdžios viršūnėje. Kai kurie įsigudrindavo gyventi Kremliaus viduje, kiti netolimose gatvėse esančiuose rūmuose, bet buvo svarbu pasirodyti valdžios širdyje ir būti ten pamatytam. Paskui viskas priklausydavo nuo aplinkybių, tačiau svarbiausia buvo neprarasti visuomeninės padėties ar neleisti kitam klanui tapti neproporcingai stipriam. Ypatingais atvejais dvariškiai, kurių garbės troškimas peržengdavo priimtinas ribas, pavydžių savo kolegų galėdavo būti ištremti.[72] Gėdingiausias toks atsitikimas buvo nutikęs bojarinui Ivanui Jurjevičiui Patrikejevui, Ivano III pirmos eilės pusbroliui ir turbūt galingiausiam po paties Ivano žmogui XV amžiaus Kremliuje. Didžiausia jo sėkmė pasibaigė žlugimu. 1499 m. sausį Patrikejevas buvo suimtas kaip įtariamas sąmokslu prieš valdžią. Tarp kitų kaltinamųjų buvo du jo sūnūs ir žentas Semionas Ivanovičius Riapolovskis. Visi keturi buvo nuteisti mirti, Riapolovskiui ant užšalusios Maskvos upės buvo viešai nukirsta galva.

Dažniausiai rūmų politikai stengdavosi išvengti kraujo praliejimo, nors sistema ribojo ir valdovo laisvę pasigailėti vien tik dėl talento. Nors visi privalėjo tarnauti didžiajam kunigaikščiui, kiekvieno vaidmuo buvo vis kitoks, ir vyresnieji valdžioje esančių šeimų nariai reikalaudavo, kad jie būtų svarbiausi. Viltys galėdavo būti sugriautos, jei žmogus sutikdavo priimti pareigas, žemesnes, nei būdavo nusipelnęs. Kadangi niekas negalėjo nustatyti (ar bent prisiminti) tikslių hierarchijos detalių, ypač kalbant apie žemesnio rango žmones, ta sistema sukėlė daugybę nesklandumų. Netgi vietos, paskirtos prie kviestinių valstybės pietų stalo, reiškė tam tikrą apdovanojimą; jei dvariškis būdavo pernelyg neapdairus ir neteisingai atsisėsdavo, pavyzdžiui, per pietus, skirtus Čanselorui, užsitraukdavo pažeminimą pareigose, galėjusį tęstis ilgus metus. Be to, tokia klaida galėdavo sugadinti ateities planus jo įpėdiniams, nes visuomeninė padėtis būdavo paveldima, ir šeima, kuri prarasdavo solidų rangą, turėdavo pakovoti, kad vėl jį atgautų. Dar viena tos sistemos blogybė buvo atsargumas, kurį ji skatino šeimų viduje, nes vieno asmens nešlovė paliesdavo kiekvieną klano narį, balta varna turėdavo būti nurašyta – arba paaukota – namuose.[73]

Naujai atvykusieji būdavo nuolat sunerimę. Jų padėtis (kaip ir kiekvieno) priklausydavo nuo tos paslaugos, kurią atlikti juos būdavo pakvietęs kunigaikštis. Kadangi geriausias būdas nukenksminti vadovaujančius priešininkų rūmų asmenis būdavo atvežti juos į Maskvą, aprūpinti gyvenamąja vieta ir pavesti atlikti svarbius vaidmenis, tai reiškė, kad net pabėgę iš Lietuvos bajorai suprato, jog galės įšokti tiesiai į Kremliaus hierarchijos viršūnę. Kai Maskvai išsiplėtus atvykdavo vis daugiau tokių pašaliečių, seniau gyvenančios šeimos pradėjo reikalauti, kad kiekvieno dvariškio tiksli vieta pirmumo tvarka nuolatos būtų registruojama užrašant. Vis dėlto ji galėdavo būti ir perkeliama (žmonės mirdavo), tačiau bet kokiam atsitiktiniam ar užgaidžiam pakeitimui reikėdavo užbėgti už akių,

kol dar gėdą būdavo galima nuplauti. Atsiradusi ir išsivysčiusi XVI amžiuje, tokia sistema su savo įrašų knygomis ir išbraukymais buvo pavadinta *mestničestvo*, nuo rusiško žodžio, reiškiančio vietą. Tai, kas prasidėjo kaip daugiakultūrių rūmų tvarkymo ir plėtimo būdas, netrukus bus užrašyta oda įrištose knygose ir paliks žinių apie tą Kremliaus gyvenimo ypatybę ateinančiam amžiui.

Šeimomis besiremianti politika yra ir lytinio gyvenimo bei motinystės politika, todėl dauguma Kremliaus moterų gyveno atskirtos nuo visuomenės. Lengvabūdiškos vedybos galėdavo sugriauti geriausius planus, nes dukterys būdavo vertinamos tik tada, jeigu jos galėdavo ištekėti už aukštos padėties įpėdinių. Kiekvienąkart, kai karališkosios giminės berniukui reikėdavo žmonos, įvykdavo nemalonios varžybos ir net ilgalaikė nesantaika. Konkurencija buvo tokia supriešinanti, kad Maskvos valdovai galiausiai buvo priversti apeiti savo pačių rūmų klanų neištekėjusias dukteris ir ieškoti nuotakos už sostinės ribų. Taip atsitiko Ivanui Rūsčiajam, kuris vedė daugiau kartų už Henrį VIII. Nuo to laiko, kai jis ieškojo trečios žmonos, ir Europoje neatsirado jokios princesės, norinčios už jo tekėti, tapo priimta pasiųsti į provincijas pasiuntinius, kad iš daugybės sveikų, bet nežinomų jaunų moterų jie išrinktų nuotaką. Merginos būdavo atvežamos į rūmus, kur jas apklausinėdavo, ištyrinėdavo ir tikriausiai mirtinai išgąsdindavo. Tada viena po kitos jos turėdavo pražygiuoti pro carą taip vadinamame nuotakų pasirodyme. Esmė buvo ta, kad kokią merginą valdovas bepasirinkdavo, būdavo galima tikėtis sveikų palikuonių, be to, galima sakyti, dingdavo grėsmė, kad kokia nors bojarinų šeima pasipelnys iš tų vedybų.[74]

Dėl tokios sistemos dauguma kilmingų moterų liko neištekėjusios ir neturėjo jokių vilčių ateityje. Paties caro dukterys, lygiai taip pat kaip ir jo seserys ir netekėjusios tetos, be abejo, buvo svarbios bet kuriame eiliniame vedybų turguje. Jokiam klanui nebuvo

leidžiama jų monopolizuoti. Kai kurios pasirinkdavo vienuolyną ir gana patogų religinį gyvenimą (buvo keletas vietų, kur tokios moterys gyveno slaptoje prabangoje), tačiau dauguma jų sulaukdavo senatvės Kremliaus moterų kvartaluose. Ten, už paauksuotų širmų, jos leisdavo gyvenimą besimelsdamos ir siuvinėdamos. Kai kurios gamindavo nuodingą baltą veido kremą, o kitos bandydavo rašyti eilėraščius ar laiškus.[75] Kad ir kuo jos užsiimdavo, negalėdavo nei ištekėti, nei pagimdyti vaikų, todėl jų senmergystė padėjo reguliuoti kandidatų į sostą skaičių.[76] Dar vienas pretekstas buvo atsidavimas, su kuriuo vėlesni maskvėnų valdovai ištremdavo savo vedusius giminaičius į provincijas, tariamai duodami jiems vertingas pareigas ir žemes, bet iš tikrųjų norėdami, kad jų niekam tikę sūnūs atsidurtų už Kremliaus ribų.

Viso to maskarado centre, pasodintas į sostą savo naujuosiuose rūmuose, sėdėjo pats caras. Jo bajorai ir patarėjai neabejotinai vaidino svarbius vaidmenis besivystančioje vyriausybėje, kai kurie netgi vadovavo *prikazų* kompleksui. Tačiau monarchija priklausė nuo jos valdovo. Ta tiesa buvo suprantama kiekvienam svečiui, ir Ričardo Čanseloro vizito metu rūmuose viešpatavo ištikimybė valdovui. XVI a. šeštajame dešimtmetyje caras buvo tarsi saulė planetų rato viduryje. Kremlius vėl žiūrėjo į jį kaip į imperatoriškosios giminės palikuonį. Tačiau tai negalėjo trukti ilgai, tokia misija reikalavo didelio pastiprinimo. Dvariškiams Auksinių rūmų paveikslai buvo tarsi tekstas. Kadangi nedaugelis mokėjo skaityti, pasitelkdami propagandą, į paveikslus žiūrėjo kaip į alegorinius pasakojimus, kaip bus mėgstama elgtis ir daug vėlesniais laikais.[77] O metropolitas Makarijus stengėsi, kad menas pasitarnautų caro naudai. 1547–1549 m. jis su savo vyskupais ypač akylai tikrino Maskvos šventuosius. Jie buvo atrenkami vadovaujantis daugiausia religiniais motyvais, tačiau priskyrimas prie jų tokių, kaip Aleksandras Nevskis ir Michailas iš Tverės, aiškiai rodė, kad dangus

mėgsta dievobaimingus ir Dievo išrinktus kunigaikščius, ypač jeigu jiems teko valdyti rusų žemes."[8]

Tiems, kurie mokėjo skaityti – ar kurie klausydavosi jiems progiesmiu deklamuojančių popų, – tiko kitas naujosios filosofijos perdavimo būdas, eilė rašytinių tekstų. Reikšmingiausias Makarijaus palikimas turbūt buvo redaguotų ir perrašytų senųjų Rusijos kronikų rinkinys, praeities metraščiai, kuriuos ilgus amžius laikė ir perrašinėjo daugybė vienuolių visose Rusijos žemėse. Tai buvo pirmasis sistemingas Kremliaus bandymas perrašyti istoriją, be to, stulbinančiai sėkmingas, nes Maskva iš Kijevo Rusios tapo dangaus palaiminta imperija. Vykdydamas tą planą, Makarijas paskatino nusistatymą prieš Islamą, o ypatingai prieš mongolus ir jų įpėdinius totorius. Padėtis buvo sudėtinga, kadangi pas carą tarnavo totorių kunigaikščiai, o giminiavimosi su stepėmis tradicija buvo taip giliai įsišaknijusi, kad nedaugelis kilmingųjų galėjo tvirtinti esą grynakraujai krikščionys. Tačiau iš tiesų Makarijus siekė naujo kryžiaus žygio (ar pravoslaviško jo atitikmens). Kai Maskva išmoko garbinti rusų žemes ir kilnius rusų žygdarbius, jos cerkvės lyderiai skubiai iškeitė pusbrolius, kaimynus ir potencialius sąjungininkus Kazanės ir Krymo stepių totorius į našlaites Hagaros gentis.

Makarijus palaimino pirmuosius karinius Ivano planus. Tai, ką maskvėnai laikė įprastu žemių užgrobimu, buvo iškilmingai pagarbinta kaip šventasis karas. 1550 m. caras sukūrė naujas karines pajėgas, šaulius (*strielcy*), reguliarią kariuomenę, sudarytą iš apmokytų muškietininkų (kurie tarnaudavo visą gyvenimą). Su jų pagalba ir keliomis statinaitėmis parako jo kariuomenė 1552 m. sugebėjo apsupti ir užgrobti totorių tvirtovę Kazanėje. Kai Ivanas po tokio triumfo parjojo namo, Makarijus pasitiko jį prie miesto vartų. Vėliavų jūros vidury caras nulipo nuo žirgo ir pėsčias įžengė

į savo Kremlių, tarsi iš tikrųjų tai būtų Jeruzalė, o jis antrasis Kristus. Po ketverių metų maskvėnai užėmė Astrachanę prie Kaspijos jūros, suteikdami Kremliui galimybę kontroliuoti visas žemes palei Volgą ir iškeldami krikščionių (ir ortodoksų) vėliavą didžiuliuose plotuose teritorijos, kurioje iki tol valdė Islamo kunigaikščiai. Pamaldoms Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore buvo nutapyta nauja iškili ikona *Palaimintoji dangiškojo caro kariuomenė*. Nors šventąją procesiją supo angelų ratas, toje ikonoje buvo pavaizduotas Ivanas ir jo pergalingoji kariuomenė, o jų žygdarbiai atsispindėjo pagal dangiškojo gyvenimo modelį.[79] Stačiatikiškos Rusijos tikslas buvo plėstis ir išlaikyti imperiją. Tarsi prisidėdamas prie šventiškos nuotaikos, 1553-aisiais gimė pirmasis Ivano paveldėtojas, sūnus, tačiau jis mirė dar kūdikystėje. Antrasis sūnus Ivanas atrodė nusiteikęs užaugti ir išlikti.

1553 m. pavasarį Ivanas atskleidė planus pastatyti paminklą jo pergalei Kazanėje. Tas pastatas, pradžioje skirtas šventajai Trejybei, buvo pradėtas statyti kaip mūrinė cerkvė ant žemiausio kranto prie Kremliaus sienų. Tačiau po Astrachanės žlugimo ši vieta pasirodė verta ambicingesnio pavadinimo, netrukus atsirado Švč. Dievo Motinos užtarimo soboras.[80] Jis buvo sumanytas kaip atskiros cerkvės, supančios centrinį bokštą, tačiau toks aprašymas vargu ar atspindi šv. Bazilijaus turtingumą. Šio statinio architektūra buvo dar vienas pasakojimas apie Ivanui Dievo skirtą likimą. Beveik viskas čia priminė jo paskutiniųjų pergalių datas (pavyzdžiui, Užtarimo šventė sutapo su paskutiniojo Kazanės užpuolimo pradžia).[81] Viena koplyčia buvo skirta šv. Varlaamui, kurio vardu buvo pasivadinęs Ivano tėvas Vasilijus III, kai savo mirties išvakarėse tapo vienuoliu.[82] Netikėta išimtis buvo pati mažiausia koplyčia, kurią patys maskvėnai pradėjo sieti su šventuoju, vardu Palaimintasis Bazilijus. Bazilijus, kuris mirė 1552 m., buvo šventasis kvaišelis, įžymus tuo, kad apledėjusiomis Maskvos gatvėmis vaikščiodavo basas ir dažnai nepadoriai

apsinuoginęs. Tačiau jis buvo mėgstamas ir gerbiamas kaip tiesos sakytojas, Dievo kvailelis.[83] Kai fantastiškas Ivano soboras buvo užbaigtas, tai buvo aukščiausias pastatas mieste, o galiausiai būtent to šventojo kvailelio, to šamano, dvasia užvaldė jį visą.

Kaip ten bebūtų, Ivano laikais kita to paties pastato koplyčia buvo itin svarbi. Ji buvo skirta Kristaus įžengimui į Jeruzalę. Jos pavadinimas buvo nuoroda, nelabai ir paslėpta, į paties Ivano sugrįžimą į Maskvą iš Kazanės, tuo pačiu tai buvo ir užuomina į vieną iš rūmų ritualų, kuris turbūt buvo sugalvotas, kad visus apgaubtų paslaptingumu.

„Verbų sekmadienį, – prisimena Entonis Dženkinsonas, – pas juos vykdavo labai iškilminga procesija... Pirma, prie dviejų rogių jie pritvirtindavo neapsakomo didumo medį, tarsi jis ten būtų augęs, ir ant jo prikabinėdavo obuolių, razinų, figų ir datulių, dar gausybę kitokių vaisių.“ Tas ryškiaspalvio maisto vaizdas skurdžiomis ankstyvo pavasario dienomis, savaime suprantama, galėjo atrodyti stebuklingas, tačiau dar įspūdingesnė būdavo iš paskos einanti procesija. „Pirmas, – tęsia Dženkinsonas, – pasirodydavo žirgas, apdengtas balta linine drobule iki pat žemės, jo ausys tuo pačiu audeklu būdavo užklotos taip, kad atrodytų ilgos kaip asilo. Ant to žirgo, kaip moteris pasisukęs į šoną, sėdėdavo metropolitas.“ Paskui žirgą, pačiame didžiulės procesijos viduryje, eidavo pats caras, pėsčias, rankoje laikydamas ne valdžios regalijas, o palmės lapą. Priešais carą ir metropolitą būdavo nešamas medinis kryžius, jaunuoliai patiesdavo ant žemės audeklą, padarydami kelią tam ritualiniam „asilui“. Tai buvo dar vienas gyvasis paveikslas, ir tas kelias nuo Kremliaus iki Kristaus įžengimo į Jeruzalę koplyčios pabrėždavo Maskvos, kaip Dievo išrinktojo miesto žemėje, statusą.

Caro vaidmuo tame gyvajame paveiksle lieka neaiškus. Kai kurie tyrinėtojai priima tą sceną už gryną pinigą ir įrodinėja, kad joje Ivanas pagerbia savo dvasinį vadovą ritualiniu nuolankumo

parodymu.[84] Kaip ir kai kurie požiūriai į dominuojantį bojarinų vaidmenį, taip ir šis priešpastatomas populiariam rusų valdovo, kaip autokrato, vaizdavimui. Todėl jis taip žavėjo Ivano rūmų istorikus. Atrodo, kad ta paslaptis niekada nebus įminta, tačiau aišku yra tai, kad paklusnumas niekada nebuvo būdingiausias Ivano bruožas. 1558 m., kai Dženkinsonas stebėjo carą, jis jau garsėjo žiaurumu, o vėliau jo pagarba metropolitams neapsaugojo jo nuo vieno Makarijaus įpėdinio nužudymo. Kiti aiškina tą ritualą kaip Ivano vaidmens, panašaus į Kristaus, patvirtinimą, ir tai atrodo kur kas įtikinamiau ikonografijos ir netgi bendro konteksto požiūriu.[85] Verbų sekmadienio paradą (kaip ir ceremoniją ant ledo kiekvieną sausį) maskvėnai greitai pamėgo. Tuo atžvilgiu tai buvo ir naudingas įrankis besitęsiančioje cerkvės kovoje su pagonybe ir gamtiškąja magija. Pačiam Ivanui, sulaukusiam vidutinio amžiaus, ta kova padarė tokį įspūdį, kad atrodė, jog jis beveik yra jos įsikūnijimas.

Ilgas caro valdymas buvo iškilmingai paminėtas skambant cerkvių varpams, tačiau 1560-aisiais pasklido gandai, paleisti jo priešų, kad Ivano dvariškiai buvo netvarkingi, girtuokliai ir ištvirkę, rūmai pilni storžievių ir juokdarių, o žvakių šviesoje kiaurą naktį šmėkščiodavo menestrelių ir lėbautojų šešėliai. Pasakojimas, kad yra du Ivanai – geranoriškas, dosnus jaunuolis ir liguistas, kerštingas senis, neįtikinamas, bet yra įrodymų, kad caro psichikos būklė, visada buvusi silpna, dar labiau pablogėjo jam suaugus, be to, jis iš tikrųjų kentėjo nuo skausmingo ir vis kankinančio stuburo iškrypimo.[86] Jis taip pat buvo apsėstas vis didėjančios baimės dėl įpėdinių – nors dabar ir turėjo du vyriškos lyties palikuonis, Ivaną ir Fiodorą, tačiau berniukai buvo dar maži, o 1560 m. mirė jų motina carienė Anastasija. Kai Ivanas pagalvodavo apie savo vaikų ateitį, baisūs savo paties vaikystės prisiminimai versdavo jį įtarinėti

klanus, kurių vaidmuo rūmuose tapo labai svarbus. Jo pasitikėjimas jais vėliau buvo patikrintas, kai jie pasipriešino jo planams dėl ilgalaikio karo su Maskvos kaimynais Baltijos pakrantėje.[87] Ivanas darėsi vis labiau ir labiau neprognozuojamas, ir kai 1563 m. mirė Makarijus, caro elgesyje jau buvo pastebimas akivaizdus pagarbus pamaldumas, kuriuo jį buvo paženklinęs jo mokytojas.

Pats nuostabiausias pasikeitimas įvyko 1564-ųjų gruodį. Gruodžio 6 dieną turėjo įvykti Šv. Nikolajaus šventė, ir Ivanas ketino švęsti ją su savo šeima tvirtovės mieste Kolomnoje, esančiame už septynių mylių į pietryčius nuo Maskvos. Tais laikais tokios kelionės, kuriose dažnai dalyvaudavo didelė dvariškių dalis, buvo įprastos daug kur Europoje; kasmetinės piligrimystės kelionės ar net medžioklės ekspedicijos suteikdavo valdovams galimybę tiesiogiai sutvirtinti savo valdžią provincijose ir leisdavo tolimiems gyventojams savo pačių akimis išvysti šviesiausiąjį kunigaikštį. Tačiau tąkart Ivanas susiruošė išvykti iš Kremliaus, kad išvengtų grėsmingos apsiausties. Jis pasiėmė gausybę aukso ir brangakmenių, o taip pat rekvizavo iš cerkvių ir vienuolynų, esančių už Kremliaus sienų, ikonas, kryžius, auksines ir šventas brangenybes.[88] Sniegas buvo išvažinėtas rogių tarsi žygiuojant nedidelei kariuomenei, ir, panašiai kaip kariuomenė, jie netrukus įsikūrė stovyklą. Ivanas leidosi į karališkąją kelionę iš Kolomnos į Švč. Trejybės ir Sergijaus laurą, galiausiai įsikūrė kalnuose, keletą mylių giliau į šiaurės rytus, jo velionio tėvo užmiesčio dvare Aleksandrovskajos slobodoje. Ir tokios kelionės nebuvo retenybė – nepaliaujamą keliavimą, kurio reikalavo Ivanas, galėjo paskatinti jo mylimos Anastasijos mirtis, – bet šį kartą caro kelionė nebuvo suplanuota. Dar paslaptingiau buvo tai, kad Ivanas sukvietė pasirinktus bojarinus, reikalaudamas, kad jie paliktų Maskvą ir vyktų kartu su juo į užmiesčio rūmus.

Rusija liko apleista. Atrodė, kad jokios maldos ar kreipimaisi į Maskvos šventuosius neprivers Ivano sugrįžti. O rūmai be ku-

nigaikščio, kaip baimindamiesi įsivaizdavo maskvėnai, buvo kaip be vairo. 1565 m. sausį didikai ir vyresnieji šventikai priešinosi gresiančiam chaosui. Iš persigandusių pasiuntinių tarp caro tvirtovės ir metropolito rezidencijos Kremliuje jie sužinojo, kad Ivanas grasina atsistatydinsiąs. Tokia mintis buvo neįtikėtina – tai buvo šventvagiškos kalbos, išdavystė, šalis tokiu atveju taptų nevaldoma, – todėl Maskvos valdžia su naujuoju metropolitu Afanasijum priešakyje, lydima minios miestiečių, prašė Ivano bet kokia kaina atsiimti karūną.[89] Į apsnigtus rūmus buvo atnešta žinia, kad žmonės suteiks savo carui bet kokią valdžią, teisę leisti bet kokius įstatymus, pripažinti bet ką išdavyste. Niekas neišdrįso nepasiduoti aiškiam Ivano bauginimui, nes jis nebuvo nei pamišęs, nei mirštantis. Iš tikrųjų jis tikrino ištikimybę ir norėjo užsitikrinti sau paramą, tačiau atmosfera, kurioje buvo kuriama naujoji jo aukščiausiosios valdžios programa, buvo pati keisčiausia ir šalčiausia.

Kai Ivanas atsižvelgė į savo dvariškių prašymus, jis pats tikriausiai dar nežinojo, kokių privilegijų galiausiai pareikalaus.[90] Jis sutiko tik su sąlyga, kad galės atsikratyti priešų be cerkvės, biurokratų ar bojarinų kišimosi. Pirmosios aukos, kurioms Kremliaus sienų šešėlyje buvo nukirstos galvos, buvo vyresnieji senojo Šuiskių klano nariai.[91] Nors Ivanas neparodė pasmerktiesiems jokio gailesčio, tačiau užmokėjo, kad po to įvykio būtų pasimelsta; kaip caras, jis visada žiūrėjo į savo veiksmus kaip į tarnavimą Dievui.[92] Iš tikrųjų viename iš įtikinamiausių jo žiaurumo aiškinimų sakoma, kad tai buvo būdas išbandyti jo paties karalystę prieš dangiškuosius rūmus, suteikiantis Ivanui labiau Liuciferio negu Kristaus vaidmenį.[93]

Tačiau Ivano planai neapsiribojo teroro veiksmais. Dar ambicingesnis buvo jo projektas suskaidyti savo imperiją ir sukurti joje atskirą karalystę, kurioje nebūtų intrigų ir gandų (ir, žinoma, jokio tarybos ar bojarinų spaudimo), niekas negalėtų prieštarauti

jo įsakymams. Pagal tą programą dalis maskvėnų karalystės liktų daugiau ar mažiau tokia pat kaip ir anksčiau, su Kremliaus valdžia, kurią sudarytų svarbiausi bojarinai, ir su *prikazais*, kurie tvarkytų įprasčiausius administravimo reikalus. Ta teritorija, kurios valdytojas būtų bojarinas, vardu Ivanas Mstislavskis, ateityje būtų vadinama *zemščina*, nuo rusiško žodžio „žemė“. O kitą dalį, kurią sudarytų beveik visi turtingiausi miestai, ketino valdyti pats Ivanas, vienas ir be jokio kišimosi, iš savo įspūdingos sostinės Aleksandrovskajos slobodoje. Iš tikrųjų Ivanas niekada nepaliko Kremliaus visiems laikams, lygiai taip pat kaip niekada nebuvo įgyvendinti jo grasinimai atsistatydinti, tačiau ta jo keliama nežinomybė buvo slegianti. Maskvėnai pradėjo patyliukais vartoti naują terminą – *opričnina*, žodį (kilusį iš rusiško žodžio „atskirai“), kurį vartojo Ivanas, apibūdindamas tas nelaimingas žemes, kurias ketino kontroliuoti pats. Laikui bėgant šis žodis taps ir priežodžiu jo tironijos sukeltam terorui nusakyti.

Kad naujoji *opričnina* vyktų sklandžiai, Ivanas į savo užmiesčio tvirtovę iš Maskvos atsigabeno tarnautojų ir patikimų pareigūnų; kita būtina jo sąlyga buvo kariuomenė, verčianti vykdyti jo įsakymus ir užtikrinanti jo žemių saugumą. Jo kariuomenės korpusus sudarę plėšikai ir mušeikos, pagarsėję kaip *opričnikai*, buvo gaubiami juodo, košmariško apokalipsės vaizdo. Jų simboliai buvo šuns galva ir šluota, nes jų misija buvo kandžioti caro priešus ir vyti juos iš karalystės. Pradžioje jų buvo apie tūkstantį, bet per penkerius metus jų gretos išaugo maždaug iki šešių tūkstančių raitų vyrų, kilusių iš įvairių visuomenės sluoksnių ir vienijamų godumo.[94]

Tų raitelių elgesys apylinkėse beveik visada atnešdavo nelaimes. Ne vien tik suaugę vyrai – klanų vyrai, kurių galbūt pelnytai bijojo Ivanas, tarybos nariai, kurie abejojo politika ar šaipydavosi iš mokesčių, – bet ištisos šeimos kartu su vaikais būdavo kankinamos

ir žudomos. Buvo deginami kaimai, likdavo apleisti buvę bojarinų namai. Kai kas iš tos nuosavybės tikriausiai atitekdavo *opričnikams*, daugelis iš savo veiklos labai pralobdavo, tačiau tuo metu šalis atrodė beveik sugriauta.[95] Vokietis Heinrichas fon Štadenas, kuris lankėsi *prikazuose* ir aprašė tarnautojų gyvenimo sąlygas, buvo ir samdiniu kartu su *opričnikais*, paliko šiurpų pasakojimą apie susidūrimą su jais. „Kaimai buvo sudeginti drauge su cerkvėmis ir viskuo, kas jose buvo – ikonomis ir papuošimais, – rašė jis. – Moterys ir mergaitės buvo išrengtos nuogai ir priverstos laukuose gaudyti viščiukus.“[96]

Kai pasirodydavo Ivanas ir jo favoritai, šventoji Maskvos tvirtovė dažniausiai tapdavo egzekucijų liudininke. 1568 m. caro šnipai pranešė apie naują planą, kaip nušalinti jį nuo valdžios. Vyriausiąjį sąmokslininką, kunigaikštį Ivaną Petrovičių Čeliadininą-Fiodorovą, į Kremlių iškvietė ir nudūrė į širdį pats Ivanas. Jo kūnas, ilgai tampomas tarp tvirtovės sienų, pagaliau buvo numestas pagrindinėje prekybos aikštėje.[97] Čeliadinino-Fiodorovo žemės atiteko *opričnikams*. „Jis nepasigailėjo jų“, – šių laikų šaltinyje pasakojama, kaip Ivano vyrai nužudė daugiau kaip šimtą kilmingų to kunigaikščio tarnų. Nė vienam nebuvo atleista, netgi „jų žmonoms nei jų dar žindomiems kūdikiams, net įsakęs, jog nebūtų paliktas gyvas nė vienas gyvūnas.“[98] Tačiau caro įniršis nebuvo numalšintas, ir žemė aplink Maskvos tvirtovę buvo ir toliau tepama krauju. Nudurtų, nukirstomis galvomis, suketvirčiuotų ar pasmaugtų mirusiųjų kūnai būdavo kraunami prie Kremliaus sienų ir metami į dvokiantį griovį palei Neglinajos upę.[99]

Kitais metais *opričnina* pareikalavo savo pačios žymiausios aukos: trisdešimt šešerių Ivano pusbrolis Vladimiras iš Staricos, Aleksandrovskajos slobodoje patekęs į rankas prastos reputacijos *opričnikui* Maliutai Skuratovui, buvo priverstas praryti nuodus. Vaikai buvo nužudyti jo akivaizdoje. Dingstis buvo gandas (neį-

tikėtina), kad Vladimiras rengė sąmokslą užgrobti sostą, bet tuo atveju tikrai nebuvo jokių priežasčių žudyti. Teroras vadovavosi savo paties logika. Nė vienas negalėjo jaustis saugus, netgi cerkvės lyderiai. 1568 m. Ivano vyrai sučiupo naująjį metropolitą Filipą II, kuris išdrįso pasisakyti prieš caro žiaurumą, viešų pamaldų metu privertė jį pasitraukti iš pareigų ir išsiuntė į Tverės vienuolyną, kur po kelių mėnesių, vis dar nepaliovusį protestuoti prieš nekaltą kraujo praliejimą, jį uždusino Skuratovas.[100] Pats Ivanas, nepaisydamas tokio smurto, ir toliau tebebuvo kankinamai dievobaimingas ir, kad ir kur bebūtų, dažnai įsakydavo savo budeliams laikinai nutraukti veiklą ir sukniubęs ilgai melsdavosi. „Mirtis, – aiškina istorikas Sergejus Bogatyriovas, – tarsi simbolizuodavo carui mirimą dėl Kristaus... [Ivanas] priversdavo savo patarėjus patekti į nemalonę ir būti nužudytiems tikėdamas, kad Paskutiniojo teismo išvakarėse pats tokiu būdu apsivalys."[101]

Be sąmokslo, siekiančio nuversti jį nuo sosto, kita išdavystė, kurios labiausiai bijojo Ivanas, buvo kolaboravimas su kokia nors kaimyninių šalių valdžia, o ypač su neseniai susijungusia Lenkijos ir Lietuvos Valstybe.[102] Tikriausiai ant kortos buvo pastatyta galimybė prie Baltijos jūros įkurti Rusijos uostą, kad sudarytų sąjungą su to regiono konkurentais, įskaitant ir Švediją. Vienintelė kliūtis – pasirengimas ištuštino valstybės iždą, o nuo tos dienos, kai bus sukurstytas Šiaurės karas, reikės daugiau pinigų. Nors miestelėnai ir valstiečiai kentė baisius valstybės mokesčius, jokio dėmesio nebuvo kreipiama į pažeidžiamas pietines sienas. Pavojus sustiprėjo, kai Krymo chanas Devletas Girėjus pradėjo kurti sąjungą su Osmanų sultonu. Šalis buvo mirtiname vidaus nelaimių, ekonominio žlugimo ir karinės grėsmės pavojuje. Tarsi dar labiau padidindama tas problemas, Ivano viešąjį gyvenimą užtemdė ir asmeninė tragedija. 1569-aisiais mirė jo antroji žmona Marija, jos praradimas, atrodo, pastūmėjo jį į dar gilesnį pragarą.

Kad ir kokia bebūtų to įniršio priežastis, jo pasireiškimas buvo baisus. Tą žiemą Ivano juodarūbių armija pajudėjo į šiaurę per Tverę ir Toržoką Novgorodo link. Tverėje, kuri buvo apkaltinta derybomis su Lietuva (ir kuri anksčiau buvo suteikusi prieglobstį metropolitui Filipui), Ivano *opričnikai* ėmė siautėti: nukankino ir nužudė šimtus gyventojų ir sumetė sužalotus kūnus į Volgą. Tarp kankinimų, kuriuos tveriečiai patyrė, buvo ilgai trunkantys „*pravežai*", skausmingas ir žeminantis mušimas per blauzdas, ar dar šiurpesnis ir rafinuotesnis kankinimas – aukai būdavo nukertamos kojos iki kelių. „*Pravežais*" paprastai bausdavo skolininkus, o tas žiaurus kankinimo būdas buvo sugalvotas tam, kad simbolizuotų visišką ištiso miesto įsiskolinimą Ivanui.[103]

Novgorodą ištiko dar baisesnis likimas. Nepaisant vietinio arkivyskupo Pimeno maldavimų, miestas buvo išplėštas, iždas ir sandėliai išgrobti, o keletas tūkstančių gyventojų nužudyti, kartais po įvairių kankinimų, teikiančių didelį malonumą Ivanui – fizinio pažeminimo, plikinimo verdančiu vandeniu, tariamo skandinimo, pamovimo ant baslio. „Kiekvieną dieną, – rašė fon Štadenas, – kankinimų kameroje galėjai rasti patį didįjį kunigaikštį."[104] Nedidelė dalelė išgyvenusiųjų buvo palikti viduržiemio speige peštis dėl dvėselienos kąsnio ar skarmalų.[105] Novgorodo turtai, sukaupti per dešimtmečius nuo to laiko, kai Ivanas III buvo juos išgrobstęs, dabar antrą kartą iškeliavo į pietus; net ir XI amžiaus Šventosios Išminties soboro altoriaus durys buvo iškeltos, kad papuoštų vieną iš dviejų cerkvių, kurias Ivanas statė Aleksandrovskajos slobodoje, siekdamas „išpirkti savo nuodėmes".[106]

Po to caro dėmesys nukrypo į sostinę. 1570 m. liepos mėnesį Maskvoje buvo pakarta keletas šimtų buvusių didikų ir rūmų tarnų, daugelis buvo kaltinami bendradarbiavimu su arkivyskupu Pimenu. Tas spektaklis buvo surengtas už miesto sienų, vietoje, kur jau daug šimtmečių būdavo vykdomos mirties bausmės, gal-

būt buvo norėta sutraukti kuo didesnę minią žiūrovų.[107] Iš tikrųjų dalyvavimas nebuvo privalomas, tačiau Ivanas ragino žmones prieiti arčiau ir stebėti. Jis skatino vieniems kitus šnipinėti, tarsi būtų daug vėlesnių laikų diktatorius. Žmonės, apimti panikos, natūraliai skatino jį taip elgtis. Kai sužybsėjo peiliai ir buvo paleistos žarnos, vaizdas ir vėl buvo panašus į paveikslą, tik šįkart jo tema „Paskutinis teismas“. Tarp aukų buvo kelių *prikazų* valdytojai, taip pat ir Ivanas Viskovatyj. Tarnautojas, tvarkęs Ivano diplomatinius reikalus, ištemptas ant vieno iš laikinų ešafotų ir sukapotas į gabalus, mirė tik tada, kai *opričnikas* nupjovė jam genitalijas.[108] Kaip visada, buvo manoma, kad dalis kaltės tenka šeimoms. Per kitas dvi ar tris savaites daugumos labiausiai iš jų pasižymėjusių žmonos ir vaikai buvo viešai paskandinti Maskvos upėje.[109]

Pats kraugeriškiausias Ivano žygis buvo atliktas Aleksandrovskajos slobodoje. Tenykščiai rūmai carui patiko: jie buvo seni, tvirti, o visi jos vaiduokliai sukurti jo paties. Juose 1571 m. jam buvo surengtas nuotakų pasirodymas, kad galėtų išsirinkti sau trečią žmoną (netrukus po vestuvių ji mirė). Tame provincijos dvare Ivanas netgi susitikinėdavo su užsienio diplomatais. Tačiau Maskvos tvirtovė buvo per daug vertinga, kad ją apleistų, ir tikrai per daug svarbi, kad būtų palikta likimo valiai ir ją užgrobtų kiti. Didžiulės Kremliaus erdvės buvo praktiškos: pavyzdžiui, kai 1566 m. Ivanui reikėjo sušaukti įžymių asmenų susirinkimą (*zemskii sobor*), kad apgaulės būdu gautų pritarimą savo suplanuotam šiaurės karui, visoje Maskvoje nebuvo tinkamesnės tam vietos.[110] Prašmatnieji Auksiniai rūmai vis dar buvo geriausia susirinkimų bei užsienio pasiuntinybių priėmimo vieta, o Ivanui reikėjo pritraukti potencialių draugų iš užsienio. Apskritai Kremlius buvo šventa vieta, vienintelė, kur aukščiausioji valdžia buvo lygiai taip pat susijusi su Dievu kaip su dinastijos istorija. 1575 m. Ivanas tuo pasinaudojo,

paskirdamas naują *zemščinos* valdytoją, totorių kunigaikštį iš Čingis Chano dinastijos, vardu Simeonas Bekbulatovičius. Pasak mažiausiai vieno liudininko, trumpas to kilmingojo valdymas (Ivanas jį pašalino 1576 m.) prasidėjo padriku karūnavimu Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore.[111]

Nors Kremlius ir buvo naudingas, caras nesiryžo tvirtovėje įsirengti rezidencijos. Jam reikėjo apsvarstyti, ar reikia saugoti jo panašius į labirintą rūmus baiminantis istorinių vaiduoklių ir tikrų sąmokslininkų. Jis gyveno žmonos kukliame keturių kambarių mediniame name šalia Kristaus Išganytojo soboro.[112] Tačiau jis vis pagalvodavo apie galimybę gyventi pačioje Maskvoje, o pats beprotiškiausias jo sumanymas buvo visiškai naujų rūmų pastatymas. Jie turėtų stovėti prie tariamos jo padalintos valstybės sienos, žemėje, kurią jis patvirtino kaip *opričniną*. Tačiau ji buvo netoli nuo Kremliaus – Heinricho fon Štadeno žodžiais, „šūvio atstumu", – ir jos neilgo klestėjimo metu turbūt svarbiausias buvo pelkėtas Neglinajos upės krantas.

Ivanas rekvizavo tą vietą 1566 m., išvaręs jos savininkus ir pasinaudojęs dar vienu gaisru, kuris patogiai išvalė beveik visą žemę. 1567-ųjų sausį jis ten persikraustė, lydimas savo padėjėjų, šnipų, ministrų, gydytojų, astrologų ir viso *opričninos* dvaro. Naująją būstinę saugojo akmens ir mūro sienos, o jų vartai, padengti švinu ir papuošti išraižytais akmeniniais liūtais su veidrodinėmis akimis, bet kuriuo metu galėjo būti užremti dviem didžiuliais ąžuoliniais rąstais. Virš vartų tupėjo bloga lemiančius sparnus išskleidęs dvigalvis erelis, išpjaustytas iš medžio ir nudažytas juodai, o ant rūmų pastato stogų tokių buvo ir daugiau. Kiekvienas įėjimas buvo stebimas, bet asmeniniai Ivano apartamentai buvo įrengti taip, kad jo paties sekti nebūtų galima. Tarp sienų buvo trys karališkieji pastatai, tačiau Ivanas pasirinko asketišką „vilą" aptvertos teritorijos kampe. Čia nebuvo daug prabangos, nors jis turėjo asmeninę paky-

lą, padedančią užlipti ant žirgo ar nuo jo nulipti. Tai padėjo gintis nuo skausmo, ėdančio jo stuburą tarsi žvyras, kurio buvo pribarstyta kiekviename rūmų kieme, galbūt tam, kad sugertų drėgmę.[113] XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, kai inžinierių komandos kasė pirmuosius Maskvos požeminio metro tunelius prie Lenino bibliotekos, tas žvyras tarsi lininis siūlas Mochovajos žemėje buvo vienintelis jų rastas kadaise čia buvusių Ivano prastos reputacijos rūmų pėdsakas.[114]

1571 m. atėjo galas. Rusijos padalijimas, jos žmonių kančios ir kariuomenės naikinimas bylojo apie katastrofą. Prie visų vargų dar prisidėjo ir keli iš eilės prasti derliai, dėl kurių 1569–1570 m. žiemą prasidėjo badas, visai nualinęs žmones. Nuniokotas Novgorodo regionas, kur yrantys kūnai vis dar buvo užtvenkę upes, šįkart kentėjo nuo maro epidemijos, tačiau 1570-aisiais ta nelaimė ėmė plisti ir į pietus, mažiausiai dvidešimt aštuoniuose miestuose masiškai mirė žmonės.[115] Pasak Heinricho fon Štadeno, už Maskvos buvo iškasta speciali duobė, į kurią sukrautos krūvos mirusių miestiečių.[116] Rusija silpo, tad 1571 m. gegužę Krymo chanas Devletas Girėjus pasinaudojęs proga ją užpuolė. Daugybė rusų kariuomenės būrių, kurie, kaip buvo tikėtasi, turėjo užkirsti jam kelią, perbėgo pas totorius, o pats Ivanas pabėgo į saugią vietą (nuo to laiko jis pradėjo domėtis ilgalaikio prieglobsčio Anglijoje galimybe), palikęs chanui atvirą kelią į Maskvą.

Miestiečiai apsiginklavo kovai, tačiau vietoje lauktos apsiausties susidūrė su labiau pažįstamu priešu. Antrą kartą, valdant Ivanui, sostinę prarijo gaisras, šįkart tyčia sukeltas Devleto Girėjaus kariuomenės. Heinrichas fon Štadenas praneša, jog užteko vos šešių valandų, kad Maskva virstų pelenais, nors „trys šimtai žmonių, galinčių laikyti ginklą, liko gyvi“. Netgi stambūs varpai, kaboję Ivano *opričninos* rūmuose, išsilydė ir suskilo, o griūvantys mūrai užmušė daugelį bandžiusių pasislėpti nuo ugnies. Kai gaisras įsisiautėjo,

gyvi savo aptvare sudegė Ivano angliški liūtai, o kartu su jais liepsnose pražuvo mažiausiai dvidešimt penki anglai, statybininkai ir amatininkai, tarnaujantys carui. Ugnis prarijo daugybę Kremliaus pastatų, drauge ir beveik visas medines kontoras. „Vienu žodžiu, – užbaigia fon Štadenas, – Maskvoje nėra žmogaus, galinčio įsivaizduoti to meto Maskvos nelaimę."[117] Nors Kremliaus sienos išliko, Ivano *opričninos* rūmų griuvėsiai buvo palikti laukiniams šunims.

Kai 1572 m. liepą Devletas Girėjus antrą kartą persikėlė per Okos upę, jis tikriausiai tikėjosi lengvos pergalės. Tačiau Rusija tiesiog užsispyrusi atsisakė apleisti savo carą. Kariuomenė, kurią sudarė daugiausiai reguliarūs būriai (nemokšiškai remiami *opričnikų*), išstūmė Krymo raitelius atgal, Maskva išvengė dar vienos baisios nelaimės. Tas stebuklas buvo tarsi užuomina Ivanui, kad reikia vėl keisti valdymą. 1572 m. vasaros pabaigoje jis panaikino *opričniną*, reformą palydėdamas įprastomis egzekucijomis. Tuo tarpu grupė inžinierių, keletą dienų jojusi į pietus nuo Maskvos, sunkiomis sąlygomis pradėjo statyti įtvirtinimus pasienio ruože, kurį ką tik taip lengvai buvo įveikusi totorių kariuomenė.

*

Kremlius vis dar suteikė Ivanui spindintį sostą. Už saugių sienų tebestebino caro turtai (jis turėjo silpnybę rubinams ir safyrams). Pasak 1576 m. čia apsilankiusio vokiečio, Ivano karūna ir mantija buvo brangesnės nei kokio kito Europos kunigaikščio ir nustelbė lobius, kuriuos jis buvo matęs Ispanijos Filipo II ir Italijos Medičių dvaruose. Dar Ivanas turėjo brangakmeniais išpuoštą, žiauriai atrodančią lazdą, kuri, kaip manoma, buvo pagaminta iš vienaragio rago.[118] Kaip ir pati karūna, tai buvo karališkosios valdžios, dėl kurios caras vis dar tebebuvo budrus, simbolis. „Visuotinė pagarba kunigaikščiui beveik nesuvokiama protu, – komentavo jėzuitų pasiuntinys, vardu Antonijus Posevinas. – Net jei maskvėnai iš tikrųjų jos ir nejaučia, jie nepaliaujamai kartoja,

kad yra jam dėkingi už savo gyvenimą, sveikatą ir visus žemiškus turtus... Net ir mirtinai sumušti jie gali pasakyti, kad kunigaikštis padarė jiems malonę nubausdamas."[119]

Pagaliau tauta vėl turėjo carą. Gimė ir sveikas įpėdinis, o tai reiškė, kad Ivanas, kaip nė vienas iš jo protėvių, atkakliai stengėsi įbrėžti ryškią pirmagimystės liniją maskvėnų valdymo knygose. Nuo pirmojo Maskvos kunigaikščio Daniilo laikų tėvai perduodavo valdžią savo sūnums ir taip pratęsdavo šventą Kijevo Riurikaičių giminę, o Ivano įpėdiniai dėl tėvo žiaurumo tapo jo savisaugos manijos aukomis. Mirus pirmajam sūnui, jis labai nerimavo dėl antrojo, savo bendravardžio. Kaip ir jo tėvas Vasilijus III, jis net buvo užsakęs berniukui mažą apeiginį šalmą – jo, kaip būsimo valdovo, ženklą.[120] Kitas sūnus, Fiodoras, gimė 1557 m., bet Ivanas atidžiai sekė, kad vaikinas (kuris ir taip jau buvo bukaprotis ir fiziškai silpnas) nereikštų jokių pretenzijų į savo vyresniojo brolio karūną.

Užtikrinus įpėdinystę, Ivano žmonų ieškojimas brandžiame amžiuje neturėjo nieko bendra su sūnų gimdymu. Kaip ir Henriui VIII, vedybos jam laimės neatnešdavo, jis kaip ir anglų karalius versdavo savo cerkvės lyderius palaiminti vis naujas nuotakas. Jo sėkmė toje srityje baigėsi 1572-aisiais: nors ir buvo pasirūpinęs, kad trečioji santuoka būtų anuliuota, remdamasis tuo, kad ji nebuvo (tariamai) pasisekusi, bet pravoslavų cerkvė neleido vesti ketvirtą kartą. Kanonų teisė niekada nepripažino trijų paskutiniųjų Ivano vedybų, teoriškai tai reiškė, kad visi vaikai bus paskelbti neteisėtais. Tačiau ilgus metus tas klausimas buvo teisinė smulkmena, vargu ar kas būtų išdrįsęs apie tai kalbėti. Bet kuriuo atveju nebuvo jokio vyriškos giminės palikuonio (ar bent jau nebuvo visiškai teisėto). 1582 m. paskutinioji Ivano žmona Marija Nagaja pagimdė sūnų. Kaip pavainikis, sūnus Dmitrijus neturėjo įpėdinystės teisės, tačiau jis buvo tvirtas ir aštraus proto, vertas būti karališkuoju paveldėtoju.

Kaip tik prieš Dmitrijaus gimimą istorija apie šventą kunigaikščių Daniilovičių dinastiją netikėtai pasikeitė. Antonijus Posevinas, kuris 1582 m. pradžioje lankėsi Maskvoje, papasakojo tai, ką išgirdo iš vietinių liudininkų, tarp kurių buvo ir vienas iš dvare dirbusių vertėjų. Tai atsitiko dėl tariamo Ivano nepakantumo savo vyriausiajam sūnui, caraičiui Ivanui, tuo metu jau sulaukusiam dvidešimt septynerių metų ir mėgstančiam tvarkyti savo reikalus pačiam. Jaunuolis skųsdavosi (kaip buvo pasakojama), kad caras nuolat kišasi į jo vedybinį gyvenimą.[121] Pirmajai žmonai, Aleksandrai Saburovai, pasirinktai per nuotakų pasirodymą 1570 m., nepavyko pagimdyti vaikų, ir caraitis buvo paskatintas (ar priverstas) ją palikti. Antroji kunigaikštienė, Praskovja Petrovna-Solovaja, netrukus, kaip ir pirmoji žmona, išvyko į Pokrovskio vienuolyną.[122] Tačiau 1581 m. jaunasis kunigaikštis Ivanas ir trečioji jo nuotaka Elena Šeremetjeva pagaliau pradėjo lauktis vaikelio. Kaip ir bet kuri nėščia moteris, Elena sustambėjusi jautėsi nepatogiai, nors buvo lapkričio mėnuo, ji ne visada dėvėjo tris sluoksnius drabužių, kurie buvo privalomi jos visuomeninės padėties moteriai. Tai tikriausiai nebūtų sudarę keblumų, tačiau pora buvo apsistojusi drauge su Ivanu Aleksandrovskajos slobodoje. „Kartą, – praneša Posevinas, – didysis kunigaikštis [t. y. caras] susidūrė su ja, besiilsinčia ant suoliuko. Ji tučtuojau pašoko, tačiau jis įniršęs trenkė jai antausį ir smogė lazda, kurią nešėsi. Kitą naktį ji pagimdė negyvą kūdikį.“

Kaip tvirtina Posevino informatorius, caraitis buvo įsiutęs. Tiksliai nėra žinoma, kaip tai įvyko, bet Ivanas turbūt buvo pakėlęs lemtingąją lazdą antrą kartą, nes jis smogė sūnui dar žiauresnį ir lemtingą smūgį. Kai iš jaunuolio smilkinio pasipylė kraujas, caras suvokė, ką padaręs. Keletas trumpų akimirkų pakeitė Maskvos likimą, joks šalmas nebūtų apsaugojęs tos brangios galvos. Po penkių dienų jaunasis Ivanas mirė. Kūną pašarvojo Aleksandrov-

skajos slobodoje, tačiau kunigaikščio amžinojo poilsio vieta tapo Maskvos Kremlius. Per laidotuves Ivanas Rūstusis ėjo pėsčias paskui savo sūnaus laidotuvių vežimą iki Kremliaus Arkangelo soboro, draskydamasis drabužius. Nuo tos dienos jis atsisakė savo brangakmenių, žiedų ir karūnos. Jis neišėjo iš Kremliaus rūmų keletą mėnesių. „Kiekvieną naktį, – pasak Posevino, – sielvartas (ar pamišimas) priversdavo didįjį kunigaikštį pašokti iš lovos, draskyti nagais kambario sienas ir gailiai dūsauti.“[123] Po dvejų metų Ivanas gulėjo mirties patale, baisiai dvokdamas ir apniktas kirminų, rengdamasis stoti prieš Paskutinįjį teismą, kuriam ruošėsi visą savo gyvenimą. Šis caras buvo sustiprinęs maskvėnų karališkąją liniją, to nebuvo padaręs nė vienas jo pirmtakas. Dabar jis ją sunaikino.

4
Kremlenagradas

XV amžiuje, kai Kremliuje dirbo savimi pasitikintys italai, maskvėnai turbūt neblogai buvo įvaldę miestų planų piešimo meną.[1] Tai sunku įrodyti, ypač kai visi įrodymai sudegė. Tačiau yra keletas XVII a. pirmojo dešimtmečio Maskvos planų, o vienas iš pačių gražiausių vadinasi *Kremlenagradas*.[2] Jo kopija, išlikusi iki šių dienų, nupiešta Olandų Rytų Indijos kompanijos kartografo Joano Blau, buvo išleista Amsterdame po 1604 m., tačiau ji sukurta pagal daug senesnį piešinį ir parodo, koks Kremlius buvo apie 1604 m. Blau versijoje viršuje yra ne šiaurė, o vakarai, bet, nepaisant to, jis yra itin aiškus. Ši mikroskopiška panorama iškart užvaldo jūsų dėmesį. Pastatai pavaizduoti mažais piešinėliais, atrodo, lyg visi stogai būtų įkaitę ir nepraleidžiantys vandens.[3] Sienos – o ten jų daugybė – nupieštos užtikrintomis linijomis. Tai Kremlius be jokių trūkumų, turbūt net vaikai galėtų tokį pastatyti iš kaladėlių.

Šis darbas gali daug pasakyti apie jo autoriaus pasaulio suvokimą. Joanui Blau puikiai pavyko perprasti vietas, kurių jis niekada nebuvo matęs. Jis labai stengėsi savo miestų planuose teisingai atvaizduoti pastatus. Pradėjęs piešti Kremlių, jis pasinaudojo daugybe būdų, išmoktų per keturiasdešimt žemėlapių kūrimo metų. Sienos pavaizduotos kruopščiai, bet jos labai panašios į tas, kurios vingiuoja aplink jo puikų Delfto planą, šedevrą, kurį buvo užbaigęs vos prieš trejetą metų. Abiejuose planuose upės yra tokios pat

neaiškios mėlynos spalvos. Tačiau nepaisant olandiško kruopštumo, iš Blau plano galime daug ko pasimokyti. Originalas, kurį jis nukopijavo, turėjo būti nepaprastai geras. XVII amžiaus pradžios Kremliuje neabejotinai darbavosi kažkas, turintis išlavintą akį ir nusmailintą pieštuką, nes pastatai, kuriuos Blau nukopijavo, buvo beveik visi tiksliai išdėstyti, kaip ir pagrindinės architektūrinės detalės. Viskas taip panašu į tikrovę, kad net dabar mokslininkai, praleidžiantys visą savo gyvenimą Kremliaus archyvuose, gali naudotis tuo planu (ką beveik visada ir daro), kai patiria nesėkmę tyrinėdami ten esančius autentiškesnius dokumentus.

Be to, skaityti planą šalia užrašytos istorijos reiškia nukrypti nuo momentinės fotonuotraukos prie komentarų. Viena yra aišku: po caro Ivano mirties (nepraėjo nė dvidešimt metų) Kremlius keitėsi stulbinamai greitai. Čia reikėjo daug ką atstatyti ir suremontuoti po paskutiniojo gaisro, visgi labiausiai pasikeitė bojarinų namai. Blau pateiktuose paaiškinimuose minimos Bielskių, Mstislavskių, Sickių ir Šeremetjevų pavardės, o aptverti jų rūmai atrodo tarsi maži nuosavi kremliai, tačiau visokie patrikejevai ir kovrinai išnyko drauge su pustuziniu kitų. Užtat vienas vardas pakartotas keletą kartų: čia yra mažiausiai trys Godunovų namai. Tai ne klaida, nes to klano lyderis, didysis ponas Borisas Godunovas, neabejotinai buvo pastatęs namų visur. Pavyzdžiui, jis išplėtė caro rūmus, o Ivano Didžiojo varpinę pavertė įspūdingu statiniu, pridėjęs naujų aukštų ir kupolą. Kitas kertinis pastatas, akivaizdžiai mūrinis, pažymėtas kaip *„prikazas“*, šįkart, atrodo, buvo paliktas toks, koks buvo. Tuo tarpu už Nuėmimo nuo kryžiaus cerkvės stovėjęs akmeninis pastatas, anksčiau žinomas kaip metropolito rezidencija, buvo smarkiai pasikeitęs. Tarptautinė Rusijos cerkvės padėtis turbūt pagerėjo, nes Blau sudarytame plane tai patriarcho rūmai.

Tas tikslus planas mums parodo visus pokyčius, tačiau, nepaisant to, net ir pats Blau tikriausiai nepastebėjo, kad jo darbas

ir klaidina. Olando plane namai metė nedidelius ramius šešėlius, tačiau po Ivano Rūsčiojo mirties gyvenimas Kremliuje buvo pats neramiausias. *Kremlenagrado* vaizdas būtų neužbaigtas be šios tamsos, bet pradėdamas jos ieškoti turi išmanyti istoriją. Matyt, Rusijos istorija Blau buvo tokia pat neaiški kaip ir bet kuriam šiaurės vakarų europiečiui. Kaip žemėlapių kūrėją, jį taip pat blaškė nauji tuometiniai pasauliai, nes tai buvo auksinis Europos tyrinėjimų amžius. Tokių skirtingų žemynų, kaip Amerika ir Rytų Azija, krantai pamažu įgavo pavidalą popieriuje su olandiškais vandens ženklais. Tai buvo fantastiškos vietos, egzotiškos ir bauginančios. Tačiau net ir keisčiausi jūreivių pasakojimai apie svetimus kraštus nebuvo didesnė netiesa už mintį, kad *Kremlenagrado* Kremlius buvo ramus, tvarkingas ir nepriekaištingas.

Kai 1584 m. kovo mėnesį mirė Ivanas Rūstusis, Maskvos likimas dar kartą atsidūrė bojarinų rankose. Net ir dabar tie pavydūs, arogantiški elito atstovai nekelia gerų jausmų. Prancūzų samdinys Žakas Margeretas, kuris anksčiau vadovavo caro užsieniečių kariuomenei, kalbėdamas apie bojarinus, negailėjo piktų žodžių. Jo sutikti didikai buvo suglebę kaip vikšrai. „Vasarą jie jodinėja žirgais, o žiemą važinėja rogėmis, – rašo jis, – todėl visai nesimankština. Nuo to jie storėja ir tunka.“[4] Olandų grūdų pirklys Isaakas Masa, kurio paties stambūs bruožai iki šiol gali būti atpažįstami dviejuose Franso Halso portretuose, irgi jų negyrė:

> Magnatai šioje šalyje gyvena gana liūdnai. Kadangi jie privalo nuolat būti dvare ir dienų dienas stovėti priešais imperatorių, turi vos vieną poilsio dieną iš trijų ar keturių. Kuo didesnę pagarbą pelno, tuo labiau juos vargina nerimas ir baimė, vis dėlto nuolat siekia užkopti dar aukščiau.[5]

Bojarinų naudai reikėtų pažymėti, kad jie neturėjo kitokio pasirinkimo. Kremlius buvo ne kovos laukas, kurį tos šeimos galėtų

paprasčiausiai palikti kada panorėjusios. Senieji klanai privalėjo tarnauti, o tai reiškė, kad buvo pakliuvę į spąstus visam gyvenimui. Nors paprasti žmonės jų nemėgo ir tikėjo, kad jie užtverdavo laisvą priėjimą prie caro (kuris iš esmės buvo suvokiamas kaip gėris), bojarinai (geri ir blogi) valdydavo šalia valdovo ištisas dešimt kartų. XVII amžiaus pradžioje reikėjo išspręsti klausimą, ar vienas jų pagaliau savo paties valia įžengs į sostą.

Visa sistema vis dar daugiausiai rėmėsi šeimomis, tad reikėtų pažymėti, kad Boriso Godunovo, žmogaus, kurio vardas Joano Blau plane buvo pats svarbiausias, kilmė buvo įtartina. Dauguma kitų bojarinų šeimų Kremliuje gyvavo čia per amžius, daugelis buvo kaip nors susiję ar giminiavosi. Pavyzdžiui, Romanovų klanas, kurio kilminga tarnyba siekia Ivano Kalitos vyriausiojo sūnaus laikus, turėjo jaunesnes giminystės linijas, kurių nariai nuo 1580-ųjų beveik visi buvo įžymūs, įskaitant Čerkaskius, Šeremetjevus ir Šestunovus. XVI amžiaus pabaigoje, kai gyveno bojarinas Nikita Romanovičius Jurjevas-Zacharinas, vienas iš garsiausių Romanovų lyderių, tas klanas iš aukšto žiūrėjo į dinastinių ryšių su Godunovais užmezgimą.[6] Tačiau kiti senojo elito atstovai labiau nerimavo dėl naujai atvykusiųjų. Godunovai pasirodė esą prasčiokai. Kai XVI a. devintajame dešimtmetyje išaugo ir suklestėjo vėlyviausios jų kartos, jaunimo talentas ir jų greitas iškilimas erzino daugelį tų, kurie tikėjo, kad kiekvienas Kremliaus laimėjimas priklausė jiems dėl jų kilmės ir istorijos.

Pats Borisas užaugo *opričninos* dvare. Tai buvo ne pati palankiausia aplinka moraliniam auklėjimui. Negana to, žmona, kurią jaunuolio tėvas išrinko, pasirodė esanti tų laikų ledi Makbet. Marija Godunova buvo bjauriausio Ivano pakaliko Maliutos Skuratovo duktė, būtent šie ryšiai jaunajam Borisui ir jo seseriai Irinai pradžioje padėjo tiek daug pasiekti nacionalinės politikos srityje.[7] Tuo pačiu jie įsigijo ir galingų priešų, o patys gyveno taip, kad po

jų mirties apie juos buvo pasakojamos įvairiausios istorijos. Štai kodėl skaitant pasakojimus apie Borisą Godunovą atrodo, kad buvo du skirtingi žmonės: vienas – geras, šviesus ir kilnus, o kitas – žmogžudys, tragiškas antiherojus, vėliau pavaizduotas Musorgskio operoje.[8] Tačiau niekada nekilo jokių klausimų dėl to, kad Borisas buvo labai turtingas. Jei XVI amžiuje kas nors ir galėjo prilygti XX amžiaus oligarchui, tai tik gudrusis nenustygstantis Godunovas.

Trisdešimt trejų metų Borisui stigo įgimto grakštumo. Kai kurie senieji klanai užaugindavo dailius ir guvius sūnus, o jaunasis bojarinas, bent jau pagal Isaaką Masą, „buvo neaukšto ūgio, gana apkūnus, apvalaus veido vyras“.[9] Didžiausias jo turtas buvo protas. Jis buvo toks žmogus, kuris greitai pelno savo tarnų ištikimybę: apskaičiuojantis, lakios vaizduotės ir apdovanotas puikia atmintimi.[10] Nedaug Rusijos valdovų brandino didesnius planus dėl dvasinio Maskvos prioriteto. Tie planai, susijungę su Godunovo ambicijomis dėl pačios Godunovų dinastijos, parodė jaunajam Borisui jo kelią.[11] Kaip ir kai kurie daug vėlesnių laikų diktatoriai, jis susilaukė atpildo iš jį niekinančių kilmingų varžovų.[12]

Godunovams ypač ėmė sektis paskutiniaisiais Ivano Rūsčiojo valdymo metais, kai Irina Godunova ištekėjo už senojo tirono antrojo sūnaus Fiodoro. Tačiau tos vedybos buvo toli gražu netradicinės. Daugelis šaltinių teigia, kad Fiodoras turėjo psichikos negalę, buvo naivus ir bejėgis kaip vaikas. Ar tai buvo tiesa, ar ne, bet mirštantis caras pamanė, kad būtų protinga paskirti keturių narių regentystės tarybą jaunuoliui saugoti. Ir vėl Godunovams pasisekė: be kunigaikščių Ivano Mstislavskio ir Ivano Šuiskio, taryboje dar buvo Nikita Romanovičius Jurjevas-Zacharinas ir jo sąjungininkas Borisas Godunovas.[13] Pirmasis išbandymas regentų laukė dar neatšalus Ivano kūnui. Vienas iš buvusių velionio caro pakalikų, Bogdanas Bielskis, pasinaudojo bendra suirute, kad išbandytų savo sėkmę ir užimtų sostą. Atmosfera buvo labai įtempta – taip

ir turėjo būti, kol nepaaiškėjo įpėdinystė, – tačiau tada po Maskvą pasklido gandas, kad sugrįžo *opričnina*.[14] Net ir nusilpusiame bei netekusiame daug gyventojų mieste gausaus kraujo praliejimo ir skriaudų perspektyvos užteko, kad būtų išprovokuotas smurtas. Pagriebę pirmus pasitaikiusius po ranka ginklus – ietis, vėzdus ar kardus, – drąsesni miestiečiai pasuko tiesiai į Kremlių reikalauti teisybės, bet užlipę ant tilto per griovį didžiuosius vartus rado užsklęstus. Pirmoji regento valdymo naktis baigėsi plėšikavimu ir mažiausiai dviem dešimtim užregistruotų mirčių, miniai per turgaus prekystalių eiles pro arsenalą plūstelėjus atgal.[15]

Tuo tarpu už sunkių užsklęstų vartų visą naktį tęsėsi tarybos susirinkimas. Bielskis buvo nuteistas ištremti, tačiau įtari ir nenurimstanti minia dar nebuvo galutinai nuraminta. Šią problemą padėjo išspręsti kronprincas Fiodoras, nesvarbu, ar panašus į vaiką, ar ne. Kadangi jis, kaip Ivano įpėdinis (o žmonės jau ilgėjosi Ivano Rūsčiojo, jų velionio „tikrojo caro“), dalyvavo susirinkime, atrodė visai normalus. Regentai surengė jo karūnavimą beveik grėsmingai skubėdami. Pritariant linksmam varpų skambėjimui ir sidabrinių monetų lietaus dzingsėjimui, 1584 m. gegužės mėnesį Fiodoras Ivanovičius buvo paskelbtas caru. Reikšminga, kad Borisas Godunovas buvo tas žmogus, kuris nešė naujojo valdovo skeptrą, o už tą paslaugą jam buvo atlyginta karališkosios arklidės valdytojo titulu, *koniušij*, prestižiškiausiu iš visų bojarinų.[16]

Paskutinysis Daniilovičių giminės Maskvos kunigaikštis caras Fiodoras gyveno pamaldų, netgi kontempliatyvų gyvenimą. Jis su Irina dažnai melsdavosi, niekas nebūtų galėjęs jų apkaltinti jokiais piktais kėslais. Jausdamasis saugiai savo auksiniame pasaulyje, caras negalėjo net įsivaizduoti, kad jo patarėjai suka ratus kaip maitvanagiai virš būsimos aukos. Tačiau anapus jo prabangios tvirtovės sienų XVI a. devintasis dešimtmetis pasirodė neįprastai neramus ir triukšmingas. Pati Maskva dar buvo pilna vaiduoklių, o išlikusius

jos gyventojus kankino badas, gaisrai ir epideminės ligos.[17] Buvo ką tik prasidėjęs „mažasis ledynmetis", visa Europa kentėjo dėl menko derliaus, tačiau badą rusų žemėse lydėję teroras, maras ir neramumai buvo žymiai didesni. Ivano valdymo metais siekdami išvengti mokesčių ar priverstinių darbų tūkstančiai žmonių buvo palikę savo namus ir susiradę prieglobstį pasienio srityse. Kiti, sužlugdyti nepakeliamų skolų, parsidavė į vergiją. Keliuose, jungiančiuose miestus, dešimtys tūkstančių valstiečių bėgo nuo skolų, baudžiavos ir nelaimių, kilusių amarams sunaikinus derlių. Dauguma jų vyko į pietines stepes ir prie Volgos. Pasak vieno šaltinio, per vieną dešimtmetį po 1564 m. dirbamos žemės plotas šiaurės rytų miškų zonoje, o taip pat ir Vladimire, Suzdalėje ir pačiame Maskvos regione sumažėjo apie 90 procentų.[18] Novgorodas ir atokieji jo rajonai buvo faktiškai tušti. Saulė galėjo šviesti kad ir visą naktį, bet gėris, kurį ji teikė, buvo skirtas tik piktžolių laukams. Nors ir nebebuvo ko vogti, visur buvo pilna atėjūnų, prasidėjo plėšikavimai.

Beveik visos miestiečių klasės susidūrė su sunkumais. Nuo Ivano III laikų Maskvos valstybė plėtėsi nukonkuruodama ar papirkdama savo kaimynus, o dabar pradėjo aiškėti socialinė tokio požiūrio kaina. Pavyzdžiui, ir vietiniai atsiskaitymai, ir krašto apsauga priklausė nuo provincijos smulkiosios bajorijos, *pomeščikų*, žmonių, kurie gaudavo mažiausias žemės dotacijas, dažniausiai naujai prijungtose teritorijose ir pasienio ruože, mainais už nuolatinę tarnybą kariuomenėje. Jie buvo tarsi patriotiški XVI amžiaus naujakuriai, tačiau aplinkybės neleido jiems išplėsti savo ūkių.[19] Ivano Rūsčiojo valdymo laikais iš jų buvo reikalaujama beveik be jokio atokvėpio dalyvauti nuolatiniuose karuose. Kai jų nebūdavo, baudžiauninkai privalėjo dirbti žemę ir aprūpinti savo ponus pajamomis, tačiau jei derlius būdavo prastas, problemų greitai imdavo daugėti. Žemė tapo našta, kai pabėgę valstiečiai pasuko į pietuose vilnijančią pievą, kuri tada daugelio buvo vadinama „lauku". Paė-

mę buvusio šeimininko ietį ar kirvį, daugybė tų bėglių prisijungė prie kazokų, plėšikaujančių raitelių būrių, klajojančių stepėse kaip partizanų gaujos. Tačiau valstybė smulkiajai bajorijai nedarė jokių nuolaidų dėl privalomos tarnybos savanoriškoje liaudies kariuomenėje, kai kurie iš jų dabar nebegalėjo padengti savo maisto išlaidų, jau nekalbant apie ginklus ar žirgą. Taikos saugotojai darėsi vis labiau demoralizuoti – kaip tik tuo metu, kai plėšikų gaujos grasino vidaus saugumui.

Liaudies kariuomenė negalėjo niekuo padėti susidūrus su grėsme iš užsienio. Iš tikrųjų, jos skurdas buvo kaip garantija, kad maskvėnų valstybė neatsilaikys prieš europietiškas karines naujoves. Kariuomenėje tarnavo šauliai – paveldėti muškietininkai, lyg ir modernūs kareiviai, tačiau jie sudarė tiktai dalį armijos, o jų šaunamieji ginklai buvo tokie nepatikimi ir grėsmingai brangūs, kad smulkiosios bajorijos atstovai, kariavę tarp jų, paprastai pasirinkdavo lankus ir strėles.[20] Užsieniečių armijos prie Rusijos sienų buvo daug geriau apginkluotos ir daugiausiai puoselėjo didesnius ar mažesnius ekspansijos planus. Šiaurėje švedai slapta kėsinosi į Pabaltijo teritorijas, o Lenkija ir Lietuva vakaruose buvo nusižiūrėjusi pasienio miestelius palei Ukrainos upes. Pietinė siena buvo atsidūrusi tokiame pavojuje, kad net Maskva nesijautė saugiai; 1591 m. birželio mėnesį totorių armija, vadovaujama Chadži Girėjaus, pasiekė miesto apylinkes.[21] Kiti strateginiai centrai, tokie kaip Tula ir Riazanė, buvo dar menkiau apsaugoti, tad ilgus dešimtmečius Rusijos pietūs kentėjo nuo vergų užpuldinėjimų.

Kad ir su kokiais pavojais kraštui tekdavo susidurti, bojarinai niekada nesiliovė varžytis dėl valdžios. Kol buvo gyvas Fiodoras, Godunovai ir Romanovai elgėsi kaip geriausi draugai, tačiau kunigaikščiai Šuiskis ir Mstislavskis buvo įsitikinę, kad dėl caro neįgalumo ateis jų eilė valdyti Maskvos sostą.[22] 1585 m. būtent Mstislavskis pirmąkart pareiškė į jį pretenzijas. Kai tas sąmokslas žlugo,

Kremliaus valdančioji taryba įsakė pralaimėjusiam bojarinui tapti vienuoliu ir nusprendė, kad jo sūnus Fiodoras niekada negalės vesti.[23] Tai buvo tikrai žiauri bausmė, paskirta norint užtikrinti, kad paskutinioji senosios Mstislavskių giminės, kurios karališkoji tarnyba prasidėjo XIV amžiaus Lietuvoje, šaka niekada nebeturėtų kito įpėdinio, jau nekalbant apie naują pretendentą į sostą.

Praėjus mažiau nei metams kunigaikštis Ivanas Šuiskis, šventojo Aleksandro Nevskio palikuonis, nusprendė pats surengti perversmą.[24] Kaip visada, sąmokslas prasidėjo nuo piktdžiugiškų gandų, 1586 m. pavasarį Rusijos sostinėje vėl kilo panika. Šuiskis leido žmonėms pamanyti, kad Borisas Godunovas ruošiasi užgrobti caro Fiodoro sostą. Be to, Kremlius dar buvo ir prie pilietinio karo ribos, net vienuoliai iš Čiudovo vienuolyno pradėjo kaupti ginklų atsargas. Suprasdamas, kad gali būti Šuiskio suimtas ir nužudytas, pats Godunovas buvo toks sunerimęs, kad slapta kreipėsi į Angliją, kuri jau buvo pagarsėjusi kaip Rusijos valdovų kelionių tikslas krizės metu (pirmasis, siekęs tokio prieglobsčio, buvo Ivanas Rūstusis). Bojarinui bėgti nereikėjo, bet jo varžovai, padedami metropolito Dionisijo, iš tikrųjų vos nenušalino jo nuo valdymo.[25]

Galiausiai Godunovą išgelbėjo būtent caras Fiodoras. Motyvuodami tuo, kad Irina Godunova negalėjo pagimdyti įpėdinio, Šuiskiai suplanavo karališkąsias skyrybas. Jie įgijo sąjungininką kovoje prieš Godunovą, įtikinę Fiodorą Mstislavskį, kad jo sesuo galėtų būti ta, kurią caras ves antrąkart (puikus poetiškas teisingumo vaizdelis, turint omenyje neseną draudimą vesti pačiam). Godunovų žlugimas atrodė neišvengiamas, kol jaunasis caras pats pademonstravo netikėtą sprendimo galią. Visų nuostabai, jis atsisakė skirtis su žmona, kuri buvo geriausia jo žaidimų draugė ir auklė. Kai sąmokslas sužlugo, Borisas ir jo Kremliaus padėjėjas *djakas* Andrejus Ščelkalovas pašalino Dionisiją iš metropolito pareigų, ištrėmė keletą kitų vyresniųjų popų ir pradėjo dvare tardymą.

Šešiems pagrindiniams sąmokslininkams buvo nukirstos galvos, o kitus išmetė iš Kremliaus ir atėmę žemes ištrėmė į provinciją.[26] 1586 m. balandžio mėnesį susirgęs mirė Nikita Romanovičius Jurjevas-Zacharinas. Iš keturių regentų, kuriuos pradžioje buvo paskyręs Ivanas Rūstusis, rankose valdžią tebeturėjo vienintelis Borisas Godunovas.

Borisas Godunovas buvo ne toks kvailas, kad manytų esąs saugus. Dvare sklido mįslingos kalbos, kad jo kaip regento vaidmuo niekada nebuvo garantuotas, kol šalyje siaučia nelaimės, nepasiduodančios jokioms reformoms. Jo vyriausybė išleido gana daug potvarkių, turinčių padėti smulkiajai bajorijai pririšti valstiečius prie jų ponų žemės.[27] Ji taip pat padidino mokesčius ir surado darbo jėgos taip reikalingiems viešiesiems darbams. Andrejus Ščelkalovas, Masos aprašytas kaip „gudrus, drąsus ir dviveidis žmogus, kuriuo negalima pasitikėti“, pinigų galėjo išgauti iš kiekvieno, net iš Kremliaus vienuolių.[28] Tačiau jokie geri darbai ir jokios slaptos grėsmės negalėjo nuslopinti pasipriešinimo, su kuriuo susidūrė Godunovas. Cerkvė buvo labai nepatenkinta, nes šventikas, kurį Borisas paskyrė metropolitu, jo ištikimas šalininkas Jovas, plačiai garsėjo kaip neišauklėtas žmogus, kurio kilmę buvo sutepę seni ryšiai su Godunovais. Todėl kitas bojarinų žingsnis buvo apgavystė.

1588-aisiais, praėjus dvejiems metams po Šuiskio krizės, Konstantinopolio patriarchas Jeremijas atkeliavo į Maskvą prašyti finansinės pagalbos. Tokios misijos būdavo neišvengiama būtinybė Vidurio Rytų ortodoksų lyderiams, kurie, valdomi turkų, stengėsi padidinti pajamas. Pirmasis Jeremijo susitikimas su Godunovu ir *djaku* Ščelkalovu įvyko birželio mėnesį. Pokalbių būtų buvę ir daugiau, bet jis planavo grįžti namo iki pirmojo stipresnio rudens lietaus. Tačiau patriarchas ir jo palyda buvo sulaikyti ir apgyvendinti patogiuose namuose daugiau kaip dešimčiai mėnesių. Kiekvienam

sulaikymui buvo randama dingstis, niekas neužsiminė apie nepaprastąją padėtį, bet po keleto savaičių paaiškėjo, kad caro Fiodoro vyriausybė (kuriai atstovavo Borisas ir Ščelkalovas) nepaleis svečių ir juo labiau nesuteiks jų bažnyčiai finansinės paramos, kol jie nesutiks su tam tikromis sąlygomis. Slinko ilgi nuobodūs oficialaus mandagumo mėnesiai. Net jei svetimšaliai įsigudrindavo surizikuoti išvykti, juos lydėdavo Kremliaus sargybiniai. Jei rusų tikslas buvo atskirti svečius nuo realybės, tokia taktika buvo tinkama. Vieną akimirką, tarsi pakerėtam Kremliaus didingumo, Jeremijui net kilo mintis perkelti savo paties patriarcho sostą į Maskvą, kad išvengtų turkų jungo.

Godunovas neplanavo, kad Maskvai vadovautų Konstantinopolio patriarchas. Regentas griebėsi įvairių priemonių, kad išsiaiškintų Jeremijo ketinimus (Ščelkalovas pagrasino graikų delegacijos atstovą paskandinti Maskvos upėje[29]). Laikui bėgant Jeremijas sutiko su Godunovo norais. 1589 m., pritariant senosioms bažnyčioms rytuose, rusų pravoslavų lyderis buvo oficialiai pakeltas į patriarchus. Jovas buvo pasodintas į sostą Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore, ir džiaugsmas antrąkart nušvietė vaikišką Fiodoro veidą. Jei Maskva kada ir norėjo būti trečiąja Roma, to įrodymas – ir atsakomybė – dabar buvo akivaizdūs.[30] Patriarchato sukūrimas taip pat paintensyvino judėjimą į Maskvos tvirtovę ir iš jos; pagaliau Kremlius galėjo tapti pasaulinės reikšmės dvasingumo ir kultūros centru.

Tas triumfas daug prisidėjo prie Godunovo padėties sutvirtėjimo, tačiau kiti jo sugebėjimų įrodymai buvo dar akivaizdesni. Regentas vadovavo plataus masto statybos darbams. Svarbiausias jo projektas prasidėjo 1586 m. Praėjus beveik dviem dešimtmečiams, Godunovo architektai pasamdė nedidelę grupę statybininkų ir ekonominės krizės metu aprūpino darbu tūkstančius alkanų miestiečių. Kartais tie darbai vykdavo toli nuo Maskvos, provincijos

kraštovaizdį keitė mūras bei akmenys. Tačiau Godunovas visada įsivaizdavo savo Kremlių. Iš tikrųjų net ir prieš mirtį paskutiniajame savo statybų brėžinyje jis norėjo amžiams įtvirtinti tą vietą kaip pasaulinę ortodoksų sostinę.

Darbininkų pristatymo sistema buvo sukurta pačiame Kremliuje. Ivano Rūsčiojo valdymui einant į pabaigą, pusiau sugriuvusioje Maskvoje į centrinės valdžios įstaigų sąrašą buvo įrašyta Statybų kanceliarija (*prikaz kamennych del*). Pagrindinė jos užduotis buvo vadovauti įgudusių darbininkų pristatymui. Mintis, kad meistras privalo būti kviečiamas karaliaus vardu, nebuvo ypatingai nauja, tačiau Statybų kanceliarija padarė tą sistemą oficialesnę, ir Godunovo laikais ji buvo galutinai įgyvendinta. Jo regentystės metu Kremlius tapo tam tikros tautinės pameistrių programos globėju, šeimininku ir net administratoriumi. Iš daugiau kaip dvidešimties provincijų buvo sukviesti darbininkai, savo amatą perduodavę palikuonims iš kartos į kartą. Tarp jų buvo akmentašių, mūrininkų ir vyrų, statančių krosnis bei skaldančių akmenis, o kartais prireikus *prikazas* galėdavo pasiųsti pareigūnus, kad sušauktų juos visus į Maskvą. Iš ten tie vyrai galėdavo būti nusiųsti į bet kurią caro tarnautojų nurodytą vietą, taip pat ir į provincijos miestus ir naujus gynybinius fortus. Kaip daugybės stambių projektų traukos centras, Maskva netrukus tapo statybininkų laikinu prieglobsčiu. Kiekvieną pavasarį atokiau nuo Kremliaus jie susiręsdavo lūšneles, o prasidėjus stipresniems šalčiams gyvenimas ten apmirdavo.[31]

Turbūt nė vienas darbininkas nebuvo turtingas, o statybininkai uždirbo tiek, kad jiems vos užtekdavo pavalgyti ir apsirengti. Tačiau jie turėjo vieną nepaprastą privalumą – buvo atleisti nuo mokesčių. Ta privilegija (kuria jie dalijosi su kitais specialistais, taip pat ir su šauliais[32]) buvo norima pripažinti faktą, kad jie buvo vasaros sezono darbininkai ir negalėjo dirbti savo ūkiuose kaip paprasti valstiečiai. Tačiau tai dar nereiškė, kad jie negalėdavo užsidirbti laisvu laiku.

Jie dirbdavo daržuose šalia savo nausėdijų ir pardavinėdavo maistą. Jie įkurdavo privačius turgelius, tradicines rusų amatų muges ir nukonkuruodavo apmokestintą vietinį verslą. Tuloje statybininkai pardavinėjo puodus, Vladimire apavą, Suzdalė garsėjo jų kailiniais. Daugelis noriai taisė įrankius, batus ir kailinius, tapė ikonas ar gamino baldus. Kai vietiniams žmonėms prireikdavo tokių paslaugų, jie žinodavo, kur eiti, nes žemė aplink statybininko būstą visada boluodavo nuo kalkakmenio.[33] Tokių dulkių 1586 m. vasarą turbūt buvo pilna visur: Borisas Godunovas buvo pavedęs pastatyti naują gynybinę Maskvos sieną.

Tas didžiulis projektas užsimojo beveik šešių mylių ilgio įtvirtinta mūro siena aptverti 1300 akrų miesto žemės. Ten turėjo būti mažiausiai dvidešimt septyni veikiantys bokštai ir dešimt eilių vartų, pradedant įspūdingu įėjimu prie kelio į Tverę galo. Architekto Fiodoro Kono (kaip ir daugelio rusų mūrininkų) pirmieji klientai buvo vienuolynai.[34] Tačiau atrodė, kad viešieji darbai atitiko jo reikalavimus. Valstiečiai akmens skaldyklų rajone Miačkove netrukus ėmė prašyti pagalbos: statybininkų vežimai iš pievų, kuriose ganėsi jų galvijai, išsivežė net pamatinę uolieną, o mylių mylios aplinkinių laukų buvo išdžiūvusios ir rūgščios nuo kalkakmenio dulkių.[35] Kai naujoji siena buvo užbaigta, Maskva galėjo didžiuotis trimis atskiromis eilėmis įtvirtinimų – Kremliaus, Kitai Gorodo ir Godunovo taip vadinamo Baltojo miesto – lygiai taip pat, kaip ir pylimais, nusidriekusiais mylias už jų. Tačiau Konui nebuvo leista sustoti, kol nepastatys dar daugiau sienų, šįkart medinių, kad būtų aptvertas visas miestas.[36] Kremliaus kerai vėl buvo atnaujinti, nes vėlesnės sienos tarsi kiniškos dėžutės teikė jam paslėpto lobio žavesio.[37] Apskritai Maskvos įtvirtinimai prilygo istoriniam žygdarbiui, tačiau tai nebuvo amžiaus projektas. Ta garbė priklausė Smolensko, strateginio pasienio miesto ant Dniepro krantų, tvirtovei, kuri tuo metu buvo didžiausias statinys pasaulyje.

Maskva valdė Smolenską nuo 1514-ųjų. Miestas buvo turtingas ir spalvingas, jos ankstesnis siuzerenas, Lenkijos-Lietuvos valstybė, tebetroško tos vietos. Godunovo atsakas buvo įsakymas aptverti jį keturių mylių ilgio ir šešiolikos pėdų storio sienomis, tą planą jis ir vėl patikėjo Konui. Maskvos mūrinis Kremlius buvo amžiumi senesnis, o jo erdvę užėmė ir apsiausties technika, ir ginklai. Naujasis statinys turėjo būti didesnis už Maskvos, ne toks elegantiškas ir griežtesnis. Smolensko tvirtovės pamatų kasimas prasidėjo 1596 m., nuo to laiko iki projekto pabaigos 1602 m. Statybų kanceliarija mobilizavo apie devynis tūkstančius vyrų. Darbininkai pasvėrė mažiausiai milijoną vežimų smėlio, o kalviai nukalė milijonus vinių. Kaip ir Fioravantis Maskvoje, Konas pastatė statybų aikštelėje fabriką plytoms gaminti. Jo projektui reikėjo 150 milijonų plytų, visos turėjo būti nustatyto dydžio; vien tik krosnims buvo sunaudotas toks kiekis malkų, kad iškirtus miškus mylių mylias driekėsi tuščia žemė.[38] Tuo tarpu vietiniai gyventojai, apimti pagarbios baimės, buvo priversti aprūpinti armiją darbininkų įrankiais. Septynias vasaras iš eilės gilus Dniepro slėnis aidėjo nuo plaktukų taukšėjimo ir plytų padėklų pliaukšėjimo bei bildėjimo. Po keleto amžių didžioji Napoleono kariuomenė ir Hitlerio vermachtas Smolenske praleido keletą atšiaurių mėnesių ir tikrai nesielgė su ta vieta pagarbiai, tačiau Kono sienų liekanos išliko, atkaklios kaip Stounhendžo akmenys.

Tačiau kad ir ką regentas Godunovas bebūtų daręs, visada didžiausią dėmesį skirdavo Kremliui. Nuo 1590 m. jo paties rūmai konkuravo net su caro Fiodoro, jo tarnų titulai buvo kaip tikrų dvariškių.[39] Jis pavedė geriausių Kremliaus menininkų grupei pertapyti kitoje aikštės pusėje stovinčių Briaunotųjų rūmų vidų, tai užduočiai atlikti reikėjo daugiau kaip penkiasdešimt įgudusių ikonų meistrų bei daug brangių dažų.[40] Po daugybės metų, kol nauji patobulinimai dar nebuvo visko sunaikinę, ikonų tapytojas Ušakovas kruopščiai perpiešė tas freskas; be to, jis parašė ir komentarus. Jo užrašai rodo,

kad dailininkų tema buvo pažįstama geneologinė fantazija: Riurikaičiai kaip imperatoriaus Augusto įpėdiniai. Tačiau vienas epizodas buvo nepaprastai šiuolaikiškas. Jame, kaip rašė Ušakovas, „visos Rusios patvaldys [Fiodoras] sėdi soste, karūna ant jo galvos nusagstyta brangakmeniais ir perlais... Jo dešinėje, arčiausiai sosto, stovi regentas Borisas Godunovas."[41] Piešinyje buvo ir kitų bojarinų – jų pavidalai matyti ir kairėje, ir dešinėje, – tačiau Godunovas buvo pavaizduotas pats aukščiausias ir didingiausias.

Tai reikėdavo beveik nuolat pabrėžti. Ankstesniųjų valdžių baimė buvo atvedusi Kremlių į nusikalstamus ketinimus. Be niekam tikusio naujojo caro, pavojingiausių žaidimų įkaitas buvo jauniausiasis Ivano Rūsčiojo sūnus Dmitrijus, jo paskutinės žmonos Marijos Nagajos vaikas. 1584-aisiais, netrukus po senojo caro mirties, regentai ištrėmė tą vaiką drauge su jo motina į Ugličiaus miestą, tuo ketindami apsaugoti (tariamai) gležną carą Fiodorą. Po septynerių metų Dmitrijus, būdamas devynerių, mirė, kaip buvo pasakojama, keistom aplinkybėm. Godunovo pavedimu tiriant jo mirtį, nebuvo rasta jokių žmogžudystės įkalčių, todėl padaryta išvada, kad vaikas pats persipjovė gerklę žaisdamas su peiliu. Stebina tai, kad istorikai linkę patikėti ta pasaka, nurodydami, kad Godunovas nebūtų nieko laimėjęs nužudydamas Dmitrijų, kai Fiodoras dar buvo gyvas ir pajėgus (galbūt su šiokia tokia pagalba) pradėti palikuonį.[42] Tačiau tais laikais žmonės nebuvo tokie lengvatikiai. Daugelis tikėjo kalbomis, paskleistomis Dmitrijaus motinos giminių, Nagajų, kurie kaltino Godunovą bandymu nunuodyti vaiką prieš paprašant samdyto žudiko su peiliu pagalbos. Tokį pasakojimą Isaakas Masa išgirdo po kelerių metų, o jo teisingumo įrodymas buvo dar vienas baisus gaisras – velnio darbas – apėmęs Maskvą praėjus dviem naktims po to nužudymo.[43]

1592-aisiais Irina pagimdė Fiodorui dukterį Feodosiją, tačiau kūdikio mirtis 1594 m. vėl sukėlė abejonių dėl Godunovų ateities.

Turgaus minioje buvo skleidžiami naujausi gandai apie Irinos nesėkmę ir tariamą jos brolio suėmimą.[44] Atsakydamas (ar galiausiai patvirtindamas žinią, paskleistą daugiausiai budelių, kuriuos jis buvo pradėjęs samdyti), Borisas vėl pradėjo statybų darbus. Kremlius privalėjo turėti apibrėžtą valdžią, todėl pasirinkta vieta buvo beveik jo centre. Buvo suplanuota pastatyti naują soborą, Godunovo vardu jis turėjo būti įteiktas Žengimo į dangų vienuolynui kaip dievobaiminga dovana. Toks religinio pastato dovanojimas buvo išskirtinė jo ambicija (daugelis bojarinų buvo pastatę jų anksčiau). Svarbu tai, kad čia bus laidojamos Rusijos didžiosios kunigaikštytės.

Bet kokio didesnio pastato mastas turėjo parodyti jo savininko turtingumą, o Godunovo ketinamas statyti soboras neturėjo nieko bendro su kuklumu. Tačiau kuo smarkiau savo medinio narvo viduje augo jo sienos ir kupolai, tuo labiau aiškėjo ypatinga regento pasirinkto projekto prasmė. Jo statinys akivaizdžiai turėjo išreikšti pagarbą puošniam Archangelo Mykolo soborui, kuriame buvo laidojami vyriškosios giminės Rusijos carai ir kuris buvo iškilęs virš pietinio įėjimo į Kremliaus Soborų aikštę nuo 1505 m.[45] Nepanašu, kad Borisas būtų pasirinkęs tokį projektą atsitiktinai. Atvirkščiai, jo pastatas, kaip Rusijos karališkųjų moterų mauzoliejus ir moteriškosios giminės teisių bei statuso gynimas, tyčia mėgdžiojo įspūdingą paties caro palaidojimo vietą.[46] Nė viena moteris niekada nebuvo viena valdžiusi Maskovijos (visai arti to buvo Jelena Glinskaja), tačiau Europoje moterys valdovės nebuvo naujiena, Godunovas turėjo tikėti, kad moterys šį bei tą reiškia. Juk viena iš labiausiai priartėjusių prie Rusijos sosto buvo jo paties sesuo.

Caras Fiodoras mirė 1598 m sausį. Jis su Irina nesusilaukė sūnaus, todėl su jo mirtimi pasibaigė pagrindinė Maskvos dinastija, grynakraujė „tikrųjų carų“ giminė. Sakoma, kad iš pradžių Borisas bandė įkalbėti savo seserį perimti valdžią, tačiau ji išmintingai at-

sakė iškeisianti savo karališkuosius drabužius į vienuolės abitą ir maldininkės gyvenimą. Brolis ją palydėjo į Novodevičės vienuolyną, kur nusprendė tradiciškai išlaukti keturiasdešimt gedulo dienų. Bet galiausiai nugalėjo bojarino garbės troškimas. Vasario 21 dieną, kai minia maskvėnų prašytojų ir dvasininkų susirinko prie vienuolyno durų, Borisas Godunovas galiausiai sutiko užbaigti tą pavojingą nežinomybę ir užimti sostą. Jis net (tariamai) atsisėdo į jį, tačiau nors dabar ir buvo Rusijos valdovas, visai neskubėjo būti karūnuojamas. Atvirkščiai, jis atsisakė savo mėgstamos audiencijų menės, kad galėtų rengti platesnius viešus priėmimus ir puikuotis įspūdinga kariuomene. Borisas dalį vasaros praleido su savo pulkais, tariamai norėdamas pasirengti apsiginti nuo Chadži Girėjaus.[47] Ir tiktai 1598-ųjų rugsėjį jis buvo karūnuotas caru: Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore jį karūnavo jo politinis sąjungininkas, naujutėlaitis patriarchas Jovas.

„Ta ceremonija buvo didžiulis prabangos demonstravimas", – pasakoja Isaakas Masa. Reginys pranoko net didžiausias metropolito Makarijaus pastangas. Žinoma, buvo panaudoti įprastiniai Rusijos simboliai, tačiau Maskva dabar buvo patriarchatas, o tai reiškė, kad jos caras galėjo pretenduoti į visą įsivaizduojamą Bizantijos šlovę.[48] Masa rašė:

> Karūną ant [Boriso] galvos Švč. Mergelės cerkvėje uždėjo patriarchas, apsuptas vyskupų ir metropolitų, su visu reikalaujamu ritualu ir daugybe palaiminimų, kartu deginant smilkalus. Visą kelią, kuriuo caras turėjo eiti iš cerkvės į savo rūmų sostą tvirtovėje, jie buvo nutiesę purpuriniais kilimais ir nukloję juos auksu; auksas buvo barstomas saujomis prieš procesiją, o minia jį gaudė...

Pinigai buvo ne vienintelis paskatinimas, siūlomas tai ištikimai miniai aštuonių dienų šventimo metu. „Įvairiose tvirtovės vietose, – buvo girdėjęs Masa, – jie buvo pastatę didžiules statines, pil-

nas midaus ir alaus, iš kurių visi galėjo gerti... Caras įsakė paskirti trigubus atlyginimus visiems valstybės tarnautojams... Visa šalis džiaugėsi ir linksminosi, kiekvienas dėkojo Dievui, kad davė imperijai tokį valdovą.“[49]

Per anksti džiūgauta. Borisas buvo vienas iš talentingiausių vyrų, kada nors sėdėjusių Rusijos soste. Tačiau jam taip pat labai rūpėjo užsitikrinti teisę valdyti. Kai kuriuos jo pavaldinius buvo galima papirkti viešais poelgiais, kitus paveikti grasinimais. Tačiau taip galėjo padaryti ir paprastas *djakas*. Caras turėjo būti matomas didingas, taip buvo ketinama elgtis Kremliuje. Buvo pagaminta karūna, nusagstyta naujais brangakmeniais, Borisas priėmė karališkąsias dovanas, tarp jų ir regaliją iš Rudolfo III dirbtuvių Habsburgo žemėse ir prabangų sostą iš Isfahano.[50] Tačiau tai buvo Ivano Rūsčiojo Auksiniai rūmai, su ištisa dvariškių drama, kuri darė giliausią įspūdį. Kai 1600 m. Borisas priėmė lenkų ambasadorių Leoną Sapiegą, Žakas Margeretas stebėjo kiekvieną smulkmeną:

> Caras buvo pasodintas imperatoriaus soste, ant galvos uždėta karūna, rankoje skeptras, prieš jį – auksinė sfera. Jo sūnus buvo pasodintas šalia jo, kairėje pusėje. Ant suolų, sustatytų aplink kambarį, sėdėjo tarybos ponai ir *okolničie* [senesnieji dvariškiai], dėvintys drabužius, pasiūtus iš prabrangių paauksuotų medžiagų, apsiūtus perlais, su aukštomis skrybėlėmis iš juodųjų lapių kailių ant galvų. Abipus imperatoriaus stovėjo du jauni ponai, apsivilkę geltono aksomo drabužius, kurių visi kraštai iki pusės pėdos pločio apsiūti šermuonėlių kailiais. Ant kiekvieno galvos balta aukšta skrybėlė, ant kaklo [ir krūtinės] – dvi ilgos grandinės su emaliuotais auksiniais kryželiais. Kiekvienas laikė ant peties po brangią Damasko plieno alebardą, tarsi būtų pasirengę jomis smogti, šitaip sukeldami baisaus didingumo įspūdį.[51]

Tas ritualas ir jo aplinka kėlė pagarbią baimę, tačiau carui Borisui buvo žinomos nuolatinės kalbos ir šnibždesiai už rūmų laiptų.

Kiekvienas bojarinas rusų soste buvo pažeidžiamas, o Godunovui, į kurį kilmingieji vis dar žiūrėjo su antipatija, buvo ypač pavojinga. Kad apsisaugotų, Borisas sukūrė skundikų ir šnipų tinklą. Jo kalėjimai buvo perpildyti, ir nemažai magnatų jautė neišvengiamo suėmimo šiurpą. Tarnai buvo skatinami skųsti savo šeimininkus, baudžiauninkai – visus, kuriuos tik pamato. Pats caras gyveno vis labiau atsiskyręs, pasitikėdamas ta informacija, kurią pranešdavo jo dėdė Semionas Godunovas, vadovavęs apklausų sistemai. Semionas buvo kaip budelis, jo žiaurumas vėliau padidino caro priešų gretas.[52] Jiems Kremlius turėjo būti kaip gyvačių lizdas, tačiau jis buvo ir pripažintas valstybės bei religinės valdžios centras. Galimybė jį kolonizuoti – įtraukti du ištisus amžius dinastijos didingumo į Godunovo genealogiją – užvaldė visas caro bojarino mintis.

Kremlenagrado piešinys priklauso tam laikotarpiui ir jeigu būtų tikslesnis, jame iš tikrųjų būtų pavaizduoti vežimai ir krūvos plytų. Tačiau tarp plane nupieštų pastatų yra ir drąsiausi caro projektai, kurie buvo baigti. 1600 m. Godunovas įsakė pristatyti du papildomus aukštus varpinei rytinėje Soborų aikštės pusėje. Aukštis buvo toks svaiginantis, kad iššūkis buvo net apkalti pastatą pastoliais, tačiau netrukus mūrininkai pradėjo dirbti, tempdami plytas ir kalkes į tokias pastolių aikšteles, kur prieš tai nebuvo užlipęs nė vienas statybininkas Rusijoje. Užbaigtas bokštas, kuris buvo Bono Friazino taip vadinamo Ivano Didžiojo bokšto priestatas, buvo apie 270 pėdų aukščio.[53] Jis matėsi už trisdešimties mylių ir dar ilgai buvo aukščiausias pastatas Maskvoje, pralenkdamas Ivano Rūsčiojo Švč. Dievo Motinos užtarimo (Šv. Bazilijaus) soborą aukščiu ir bravūra. Kadangi garsųjį bokštą Borisas pastatė sau pačiam, įsakė, kad būtų pridėtas ir įrašas. Tai buvo kreipimasis į pasaulį, jis vis dar ten išlikęs, užrašytas ant viršutinio aukšto didžiulėmis paauksuotomis raidėmis:

Šventosios Trejybės valia, įsakius Didžiajam Valdovui Carui ir Didžiajam Kunigaikščiui Borisui Fiodorovičiui, visos Rusios patvaldžiui, ir jo sūnui, ortodoksų Didžiajam Valdovui Fiodorui Borisovičiui, visos Rusios Caraičiui ir Kunigaikščiui, ši cerkvė užbaigta ir paauksuota antraisiais jų valdymo metais.

„Visų pirma, Borisas tikėjosi numalšinti dieviškąjį pyktį", – padarė išvadą Isaakas Masa.[54] Įvairių amžių stebėtojai galėtų tai palyginti su XX amžiaus asmenybės kultu, tačiau Borisas tikrai neturėjo taip toli siekiančių planų. Jo tikslas buvo ne tapti Dievu, o tik užimti aukštesnę vietą gyvenime, kur pavydas ir sąmokslas būtų bejėgiai. Ir Borisas pasinaudojo savo aukšta padėtimi naujuose kūrybiniuose keliuose. Į tolesnius caro planus įėjo prašmatnūs nauji pastatai *prikazams* ir žaismingos dantytos sienos, pristatytos ant tų, kurios ėjo palei Kremlių juosiantį apsauginį griovį. Joano Blau plane tie abu objektai pavaizduoti, tačiau ten nėra paties svarbiausio statinio, kuris taip niekada ir nebuvo pastatytas. Jis turėjo stovėti iškart už paaukštinto Ivano Didžiojo bokšto, kuriam buvo numatytas varpinės vaidmuo. Jo atsiradimas visam laikui būtų pakeitęs Kremliaus geografiją, sutelkdamas visą dėmesį į naująjį pastatą. Ivanas III kreipėsi pagalbos į Italiją, o Borisas nusiuntė pasiuntinius į Angliją pas Džeimsą I ieškodamas inžinierių su įgūdžiais, kurių trūko jo paties pavaldiniams (ir sėkmingai: 1604 m. į Maskvą atvyko du garsiausi statytojai).[55] Naujoji cerkvė turėjo būti nepanaši nė į vieną iš stovinčių Kremliuje. Caras ketino pastatyti ją tokio dydžio, kad joje tilptų tūkstančiai žmonių: pripildyti tą citadelę paprastų maskvėnų ir sukviesti visą ortodoksų pasaulį melstis priešais aukštą rusų tikėjimo altorių.

Tai, ką Borisas turėjo galvoje, buvo Maskvos, kaip Jeruzalės, šventojo miesto, soboras. Jis planavo pavadinti jį Šventu iš Švenčiausių, ir tyrinėtojai mano, kad jis buvo suprojektuotas visiškai panašiai kaip Šventojo Kapo cerkvė. Tai turėjo būti didinga pili-

grimystės vieta, o jos užbaigimas patvirtintų Godunovų dinastijos valdymą. Šventyklos, kurias buvo pastatę Daniilovičių kunigaikščiai, įskaitant ir Dievo Motinos Ėmimo į dangų soborą, būtų atsidūrusios antrajame plane. Iki Boriso mirties 1605 m. naujojo soboro generalinis projektas buvo patvirtintas, ir būrys darbininkų toje vietoje supylė krūvas akmenų, kalkių ir medienos.[56] Caras buvo užsakęs šventovei daug prabangių skulptūrų. Buvo suprojektuotas relikvijorius, paties Šventojo kapo versija, o menininkai Kremliaus dirbtuvėse sukūrė porą auksinių angelų, kurie turėjo stovėti sargyboje abiejuose jo galuose. Tos figūros buvo žmogaus dydžio, o viena iš jų buvo pastatyta prie paties Godunovo karsto, kai – kaip žmonės vėliau mėgdavo sakyti – jo nerami dvasia baigė savo žemiškąją kelionę jam mirus.[57]

Tai buvo Kremlenagrado pakilimo laikai, pilni galimybių. Kai tas pakilimas atslūgo, tvirtovė užstūmė savo geležines sklendes. Milžiniškas soboras išnyko nepalikęs jokių pėdsakų. Kremlius yra vieta, kurios praeitis paprastai gerbiama, tačiau Švenčiausias iš Švenčiausių, optimistiško Godunovų didingumo liudininkas, visiškai neminimas kronikose. Net Andrejus Batalovas, kuris ne tik vadovauja architektūriniams Kremliaus tyrinėjimams, bet yra ir Godunovo laikų specialistas, negali tiksliai pasakyti, kaip soboras būtų atrodęs, jei būtų pastatytas. *Kremlenagradas* atsiranda beveik kiekviename Kremliaus vadove – tas atvaizdas taip puikiai pažįstamas, kad skaitytojai linkę praversti tą puslapį, – tačiau net ir geriausiais laikais būna įvykių, kurie puikius dalykus paverčia siaubingais.

Pasak Isaako Masos, karūnavimo metu Godunovas prisiekė penkerius metus Maskvoje nepralieti kraujo; priesaikos jis laikėsi, anot ciniškojo olando, savo priešus uždusindamas ir paskandindamas arba prievarta išsiųsdamas juos į vienuolynus.[58] Pagrindinis jo varžovas buvo artimas velionio caro Fiodoro draugas gražuolis Fiodo-

ras Nikitičius Romanovas, senojo koregento sūnus. Paliaubos tarp Godunovų ir Romanovų pasibaigė mirus carui Fiodorui. 1600 m. Godunovo agentai apkaltino senąjį klaną naudojant kerus (gal net nuodus) sąmoksle prieš valdančiąją šeimą. Borisas įsakė savo žmonėms sudeginti pagrindinę Romanovų rezidenciją Maskvoje, atliko bojarinų tarybos valymą ir privertė keturiasdešimt penkerių metų Fiodorą Nikitičių priimti vienuolio įžadus (neatšaukiamas perėjimas į bažnytinį pasaulį) ir naują vardą: Filaretas.[59] Kad ir ką dar būtų galėjęs konkuruojantis dvariškis pasiekti, jis nebeturėjo jokios galimybės įžengti į sostą.

Pašalinęs konkurentą, sumanusis Godunovas dar galėjo sukurti tvirtą vyriausybę ar bent jau sutvirtinti labiau užtikrintą valdžią. Tačiau jo išsilaikymui valdžioje neatitaisomai pakenkė paprasta nelaimė. 1601 m. vasara pasitaikė šalta ir drėgna, todėl rugių derlius buvo labai prastas, o kai kurie pasėliai užlieti. Žiema buvo šaltesnė ir ilgesnė nei ankstesniais metais, o paskui, 1602-ųjų vasarą, nebūdingas tam metų laikui šaltis ir sniegas suniokojo derlių, kuris buvo toks reikalingas alkaniems žmonėms.[60] Atėjo baisiausias, kiek tik žmonės atsiminė, badmetis, ir caras Borisas negalėjo padaryti nieko, kas priverstų laukus vėl sužaliuoti. Masa pasakojo:

> Maždaug tuo metu dangus nubaudė visą Maskovijos kraštą tokiu nepriteklium ir badu, kokio niekas neatmena... Net buvo tokių motinų, kurios valgė savo vaikus. Valstiečiai ir kiti užmiesčio gyventojai, nesilaikydami pasninko, suvartoję visas savo atsargas, karves, arklius, avis ir paukščius, miškuose pradėjo ieškoti grybų ir kerpių. Žmonės išbadėję valgė juos kartu su kviečių lukštais ir pelais, katėmis ir šunimis. Tada jiems išsipūsdavo pilvai, jie tapdavo išpampę kaip karvės ir greitai mirdavo baisiai kankindamiesi. Žiemą alpdavo iš nusilpimo. Susirietę nugriūdavo ant žemės. Keliuose buvo pilna kūnų, kuriuos ėsdavo vilkai, lapės ir kiti laukiniai žvėrys.[61]

Kai kaimas badavo, Maskvos gatvės prisipildė elgetų ir pabėgėlių. Masa buvo įbaugintas:

> Jie turėjo suburti komandas vyrų, kurie kiekvieną dieną su vežimais ir rogėmis eidavo rinkti kūnų ir išveždavo tą pasigailėtiną krovinį už miesto į didelius griovius vidury laukų. Ten kūnai būdavo sumetami į krūvas, kaip namuose krauna šiukšles ir atmatas... Vieną dieną aš pats labai norėjau nunešti truputį maisto jaunuoliui, sėdinčiam priešais mūsų namus. Keturias dienas stebėjau, kaip jis mirdamas iš bado maitinosi šienu. Vis dėlto neišdrįsau to padaryti bijodamas, kad būsiu pastebėtas ir užpultas.[62]

Priekaištas, skambantis sukrėstame ir priešiškame Masos tone, neturėjo sumenkinti Godunovo reputacijos, nes caras iš tikrųjų įdėjo daug ryžtingų – ir brangiai kainavusių – pastangų, kad išvengtų nelaimės, bent jau Maskvoje ir didesniuose miestuose. 1601 m., badmečio pradžioje, jis išleido įstatymus, nustatančius duonos kainą. Taip pat įsakė savo įgaliotiniams išdalyti maisto ir pinigų badaujantiems, Maskvoje jo žmonės pamaitindavo 70 000 žmonių per dieną. Borisas naudojo savo paties lėšas ir grūdų sandėlius, kad jo žmonės išgyventų, o kai jie ėmė mirti, sumokėdavo už jų įkapes. Tačiau kai 1602 m. vasarą ėmė snigti, jo kareiviai nebegalėjo sulaikyti pabėgėlių antplūdžio. Į Maskvą priplūdo spekuliantų, ir jie ėmė reikšti pretenzijas į nemokamą maistą, kurį caras ketino atiduoti miesto vargšams. Paties caro įgaliotiniai buvo godžiausi iš visų. „Vargšai, luošiai, aklieji, kurtieji... krito negyvi kaip gyvuliai gatvėje, – praneša Masa. – Savo paties akimis mačiau labai turtingus sekretorius, persirengusius elgetomis, įsimaišiusius tarp tų, kurie gavo išmaldą." Godunovo beveik nevaldomos sostinės žmonės gal ir būtų stebėjęsi tokiu bado mastu, jei Dievas nebūtų baudęs jų už karūnavimą caru to, kuris neturėjo tikro karališko kraujo.

Ir tada pradėjo rodytis ženklai. „Maždaug tuo metu, – pasakoja Masa, – Maskvoje įvykdavo šiurpių stebuklų ir pasirodydavo

vaiduokliai, beveik visada naktį ir beveik visada netoli caro rūmų." Išgąsdinti sargybiniai tvirtino, kad „matė danguje kovos vežimą, traukiamą šešių žirgų ir važnyčiojamą lenko, kuris pliaukštelėjo rimbu virš rūmų ir taip baisiai sušuko, kad keletas sargybos kareivių iš siaubo pabėgo į namus". Karo rykštė iš Lenkijos iš tikrųjų grasino sunaikinti Borisą ir sukurstyti karą. Olandas (kuriam reikėjo parduoti savo knygas) aprašė tai kaip „vieną iš keisčiausių įvykių, papasakotą nuo pasaulio sukūrimo".[63]

Caras Borisas pasitraukė iš viešojo gyvenimo. Įtampa atsiliepė jo sveikatai, tačiau net giliausiuose Kremliaus kambariuose jo demonai neleido jam ilsėtis. Labiausiai jis nerimavo dėl vaiduoklių keršto, nes vienas jų buvo mirusio berniuko, kunigaikščio iš Ugličiaus. Iš pradžių apie tai buvo kalbama pašnibždom, Borisas tik nubausdavo gandų skleidėjus ir šnipinėdavo minias. Tačiau netrukus faktai tapo per daug jaudinantys, kad būtų galima nekreipti į juos dėmesio. Žmogus, kuris tvirtino esąs paskutinysis likęs gyvas Ivano Rūsčiojo sūnus, vienintelė gyva liaudies viltis turėti tikrą kunigaikštį, atvyko iš Lenkijos į Rusiją ir viliojo pasekėjus pietvakariuose. Kokia bebūtų jo tapatybė, pats vyras buvo žmogiška būtybė, ir 1604 m., kai gandai, kad jis perėjo Rusijos sieną, pasiekė Borisą, jis jau buvo surinkęs kariuomenę, padedamas savo rėmėjų iš Lenkijos-Lietuvos valstybės. Borisas bandė paaiškinti tai priešų klasta: lenkai pasinaudos tuo juokdariu, kad patogiu metu užpultų Rusiją. Tačiau per keletą mėnesių žmogus, kuris vadino save Dmitrijum Ivanovičium, Rusijos žemėje įkūrė savo paties dvarą. 1604 m. pabaigoje žygyje, kurio tikslas buvo užimti Maskvą ir sostą, jo kariuomenė Boriso pulkams sudavė pirmą lemtingą smūgį.

Niekas nežino, kas iš tikrųjų buvo Dmitrijus Apsišaukėlis. Visi sutinka, kad jis buvo rusas, atitinkamo amžiaus ir nuodugniai susipažinęs su Kremliaus gyvenimo kasdienybe ir hierarchija. Kai

kurie sako, kad jis pats tikrai tikėjo esąs kunigaikštis Dmitrijus, o vienas istorikas, Česteris Daningas, neseniai pareiškė, kad jis iš tikrųjų galėjo būti jauniausias Ivano Rūsčiojo sūnus, slapta išvežtas iš Ugličiaus, kai 1591 m. tariamai įvyko jo nužudymas, ir patikimai paslėptas, kad jo nepasiektų Maskva.[64] Kaip ten bebūtų, Godunovo agentai paskleidė kitokį pasakojimą, kuriuo daugelis tiki iki šiol. Pasak tos versijos, taip vadinamas Dmitrijus tapatinamas su perbėgėliu vienuoliu Grigorijumi Otrepevu, niekšu, kurį jo paties tėvas privertė nusiimti gobtuvą. Tikrasis Otrepevas iki 1602 m. gyveno Kremliaus Čiudovo vienuolyne, kur viską ir sužinojo apie dvaro gyvenimą.[65] Tačiau kad ir kas jis iš tikrųjų buvo, Dmitrijus galėjo būti diplomatiškas ir mokėjo elgtis kaip caras. Jis buvo ir bebaimis kareivis, o jo domėjimasis karo technika, kova ir muštru vėliau sužavės civilius maskvėnus. Šios savybės ir didžiulis Rusijos liaudies nepasitenkinimas padėjo garantuoti jam paramą, o visa kita padarė jo kariuomenė ir budeliai. 1604 m. žiemą jis praleido pietuose, kur jau seniai buvo stiprus priešiškumas Borisui. 1605-aisiais vėl įvyko jo žygis į Maskvą.

Borisas grasino mirtimi kiekvienam piliečiui, išdrįsusiam ištarti apsimetėlio Dmitrijaus vardą. Godunovo agentai surengė pompastišką pergalės paradą (kuris ne vieną apgavo), priversdami Maskvą švęsti nežymaus susirėmimo su Dmitrijaus kariuomene pietuose pasekmes.[66] Caras tą dieną dar labiau prarado pasitikėjimą, vėl prasidėjo dar daugiau žiaurumų. Jo šalininkai luošino ir žudė savo pirmuosius karo belaisvius, o įkaitai buvo lėtai deginami gyvi ar pakišami po ledu upėje. Lemtingi ženklai nesiliovė rodęsi. Šalčiausią 1605 m. sausio naktį į Maskvą atklydo ruja vilkų, o paties Kremliaus kapines užplūdo daugybė lapių.[67] Tuo tarpu dezertyravo vis daugiau ir daugiau Godunovo vyrų, o dažnos belaisvių maištininkų apklausos nepadėjo atskleisti tikrosios Dmitrijaus tapatybės. Vieną žiemos naktį į Kremlių buvo iškviesta paskutinioji

Ivano Rūsčiojo našlė (tikroji Dmitrijaus motina), dabar gyvenanti kaip vienuolė, vardu Marfa (sakoma, kad Boriso žmona Marija metė jai į akis degančią žvakę), ir netgi ji atsisakė pripažinti, kad tas apsimetėlis yra sukčius. 1605 m. balandį, nepaisant gydytojų priežiūros, Borisą ištiko staigi mirtis. Pasklido gandas, kad jis buvo nunuodytas, tačiau jo mirties priežastis beveik neabejotinai buvo hemoragija, kurią greičiausiai sukėlė nerimas, visiškai neleidęs jam pailsėti.

Borisas paliko įpėdinį, sūnų Fiodorą Borisovičių, ir kurį laiką Kremliaus bojarinų elitas buvo linkęs tą šešiolikmetį gerbti ne daugiau kaip tuščią sostą. Fiodoro pretenzijos į sostą neturėjo svaraus pagrindo, ir dvariškiai, smarkiai kentėję prie pirmojo Godunovo, neparėmė antrojo. Už Kremliaus ribų sunkią priespaudą kentę gyventojai rodė jaunuoliui dar mažiau prielankumo. Valstiečių namuose ir, aišku, prie kazokų laužų stepėse buvo kalbama apie įsivaizduojamą praeitį, idealų pasaulį, kurio detalės buvo tokios neaiškios, kad žmonės dėjo visas viltis į sugrįžimą vado, apie kurį daugelis paprastai galvojo kaip apie vienintelį Tikrą Carą. Tas asmuo galėjo ateiti tiesiai iš pasakos (galbūt piktas, kadangi buvo panašus į Ivaną Rūstųjį), tačiau jo troškimas buvo stipriausia Dmitrijaus korta. Pamažu apsišaukėlis įgijo karinę persvarą. 1605 m. birželio 1 dieną Maskva pasiekė persilaužimą, kai karininkų būrys iš Dmitrijaus stovyklos, atvirai susirinkęs prie Kremliaus sienų, perskaitė kreipimąsi savo šeimininko vardu. Jame kiekvienas maskvėnas buvo raginamas liautis liejęs kraują kovodamas ir prisiekti ištikimybę tikrajam įpėdiniui. „Dievas leidžia, – skambėjo tekste, – kad tikrasis sūnus dar kartą iškiltų virš Rusijos.“[68]

Maskvos gyventojų – apsuptų, alkanų ir išvargintų baimės ir kruvino kankinimų vaizdo – daugiau raginti nereikėjo. Kremlius priglaudė jų kankintojus; toji ilga diena suteikė jiems progą veikti. Tūkstantinė minia staiga prasiveržė pro vartus ir vienas iš pirmųjų

jos taikinių buvo Godunovo rūmai. Patys kovingiausi įsigudrino suimti velionio caro našlę, jos sūnų ir jos aplinkos žmones, tačiau kiti linksminosi plėšikaudami, išliedami savo įniršį ant visko, prie ko tik Godunovas galėjo prisiliesti. Suradus alkoholio, kilo sąmyšis, nes grobstytojai ėmė peštis dėl statinių. Kai kurie vyrai įsiaudrinę puolė gerti iš savo skrybėlių, galiausiai koks pusšimtis jų mirtinai nusigėrė Kremliaus vyno rūsiuose.[69] Tuo metu kiti pešdamiesi grobstė, trypė, naikino brangenybes ir rūmų įrengimus, maistą ir ginklus; nemažai aukso buvo užkasta ir pamiršta ilgam. Tai buvo pirmoji Dmitrijaus valdymo diena – maišto įkarštyje buvo pranešta apie jo įpėdinystę – ir tai buvo Godunovo Jeruzalės pabaiga.

Patriarchas Jovas buvo nuverstas ir ištremtas, caras Fiodoras ir jo motina pasmaugti. Neapkenčiamą inkvizitorių Semioną Godunovą sučiupo ir išsityčioję iš jo numarino badu. Pats Borisas tik prieš šešias savaites buvo palaidotas Arkangelo soboro Riurikaičių mauzoliejuje. Jo karstas buvo iš ten išmestas (šiandien jo palaikai palaidoti Sergijev Posado vienuolyno sobore). Tuo metu buvo galima tikėtis, kad Kremlius bus išvalytas, o karališkoji dinastija atstatyta. Mintis, kad kruvina Rusijos krizė pasibaigs, jei kas nors galės atkurti teisėtą įpėdinystę, buvo patraukli, tačiau Rusijos laukė ilgi pilietinio karo metai, kol bus sutarta dėl kandidato.

Naujai paskelbto Dmitrijaus atvykimas į Kremlių atvertė naują jo tarptautinių santykių puslapį. Buvo kalbama apie maskvėnų ir lenkų sostų susijungimą amžiams. Rusų-lenkų sąjungos (netgi unijos) argumentas buvo aiškus. Tos dvi slavų karalystės turėjo bendrą istoriją – senoji rusų sostinė Kijevas buvo Lenkijos-Lietuvos valstybėje – ir kaimyninių dvarų diduomenę siejo tarpusavio ryšiai. Tačiau kalbos apie uniją dažnai būdavo pretekstas stambesniems diplomatiniams žaidimams (Vatikano agentai nuolat buvo netoliese). Abi pusės siekė atsiriekti savo priešininkės teritorijos

pasienyje. Ne taip seniai, 1586 m., Ivanas Rūstusis buvo pasiūlęs savo sūnaus Fiodoro kandidatūrą į lenkų-lietuvių sostą. Tam sutrukdė jo paties pradėtas Livonijos karas. Dabar, prie naujojo lenkų-lietuvių karaliaus Sigizmundo III, tas žaidimas tęsėsi dėl visai kitokių tikslų.

Dmitrijus buvo naudingas įrankis lenkų intrigantų rankose. Jis turėjo pasisekimą tarp lenkų ponų, tiekusių jam ginklus karo žygiuose. Kai kas tiki, kad jis veikė lenkų naudai visą gyvenimą, o kai kas nepagrįstai aiškina, kad buvo katalikas: skutosi barzdą ir neslėpė savo nekantrumo, kai tik Maskvos popai imdavo giedoti savo ištęstas maldas. Gal jis net buvo įsitikinęs, kad galės gyvuoti jungtinė lenkų ir rusų valstybė.[70] Romoje katalikų inkvizicijos tarnai nenuleido akių nuo jo laimėjimų, pasirengę žiūrėti pro pirštus į jo pasileidimą mainais už viltį turėti sąjungininką šalia rusų sosto (ar net pačiame soste).[71] Neabejotinai jo dvare buvo daugybė lenkų agentų, jie buvo apgyvendinti Kremliuje nuo pat pradžių.

Užsienietiška tų patarėjų kilmė iš karto paskatino vietinius būti su jais atsargius. Joks tikras maskvėnas negalėjo net pagalvoti, kad katalikui dera trypti šventą Kremliaus žemę, o dar labiau – paminti jos papročius, pasninkus ir maldas. Ta pati minia, kuri nunešė Dmitrijų Apsišaukėlį į sostą, pradėjo galvoti apie jo moralę vos jo palydovams jaukiai įsitaisius. Ir tas nesupratimas buvo abipusis. Apie prarają, skyrusią lenkus nuo rusų, galima spręsti iš karo pareigūno Žako Margereto (kataliko) pasibjaurėjimo, su kuriuo jis atmetė Dmitrijaus elgesio kritiką. „Kalbama, kad [Dmitrijus] išjuokė rusų tradicijas ir nesilaikė jų religinių papročių, – rašė jis, – nereikėtų tuo stebėtis – ypač jei yra manančių, kad jų papročiai ir gyvenimo būdas yra grubūs ir stačiokiški, be jokio mandagumo, o Rusija yra šalis, kurioje gyvena melagiai – be ištikimybės, be įstatymų, be sąžinės, homoseksualūs ir sugadinti daugybės kitų ydų ir žiaurumų.“[72]

Dmitrijus pats skirdavo savo metraštininkus. Žakas Margeretas ištikimai vaizduoja jį kaip „išmintingą, turintį pakankamai proto, kad tarnautų savo taryboje kaip mokytojas“.[73] Tačiau Margeretas, kuris galiausiai tapo Dmitrijaus rūmų garnizono vadu, nebuvo objektyvus; pasakojama, kad jis taip pat buvo šiurkštus ir pasileidęs. Sakoma, kad Dmirtijus Apsišaukėlis savo rūmuose (tiksliau, pirtyje) tvirkino merginas, įskaitant ir keletą Kremliaus vienuolių bei paties Boriso Godunovo našlaitę dukterį Kseniją.[74] Erdvė už Dmitrijaus namų buvo virtusi lokių spąstais: laisvadieniais jo pramogai sugauti lokiai (o retkarčiais ir žmonės) ten būdavo pjudomi laukiniais šunimis.[75] Pasak kito pasakojimo, to apsišaukėlio kojos buvo tokios trumpos, kad mataruodavo ore jam bandant atsisėsti į Ivano Rūsčiojo sostą.[76] Jei taip ir buvo, tai netrukdė jam leisti karališkųjų įsakymų, vienas jų buvo dėl naujų rūmų pastatymo. Suprojektuoti, kaip jame buvo sakoma, „lenkiško stiliaus“, jie stūksojo virš Kremliaus sienų atsisukę fasadu į Maskvos upę. Nors jie jau seniai dingo iš daugumos užrašų, jų detalės garsėjo prabanga, nes kalbama, kad visi vinys ir vyriai buvo storai padengti auksu, o krosnys, Masos akimis žvelgiant, buvo tikri meno kūriniai. Naujasis caras „taip pat liepė pastatyti didžiules pirtis ir nuostabius bokštus“, – priduria olandas. Tačiau jau iš pat pradžių ėmė kauptis debesys. „Nors jau buvo įrengtos didžiulės arklidės, – rašo Masa, – jis buvo pasistatęs specialias arklides prie savo namų. Tie nauji pastatai turėjo daugybę paslėptų durų ir slaptų praėjimų, kurie rodo, kad jis sekė tironų pavyzdžiu ir, kaip ir jie, gyveno nuolatinėje baimėje.“[77]

Apsišaukėlis valdė mažiau nei metus. Lemtinga jo klaida buvo nuotakos pasirinkimas. Kai 1603 m. Dmitrijus priėmė lenkų bajoro Jeržio Mniševo paramą, sutiko vesti savo rėmėjo dukterį Mariną, o 1606-ųjų pavasarį Mniškas pareikalavo grąžinti skolą. Jei Dmitrijus būtų vedęs rusę ir užmezgęs tinkamus dinastinius ryšius, dvariškiai tikriausiai būtų stoję į jo pusę ir parėmę apsišaukėlį Riu-

rikaitį, tikėdamiesi iš naujo surengti elitui pažįstamą spektaklį.[78] Vietoje to, 1606 m. gegužės mėnesį Marina buvo iškviesta į Maskvą su efektinga lenkų tarnų palyda bei orda triukšmingų – ir labai svetimšališkų – vestuvių svečių.

Nuotakos kelionė buvo ištaiginga. Paauksuotų karietų procesija, livrėjomis apsivilkę tarnai, vien brangakmeniai atsiėjo nemažus turtus. Didžiausią įspūdį Maskvai padarė žirgai, kurių gūnios buvo perdažytos raudona, oranžine ir geltona spalvomis. Dešimt vertingiausių žirgų, traukiančių karališkąją karietą, buvo „su juodomis dėmėmis (kaip tigrai ar leopardai) ir taip puikiai parinkti į porą, kad vienas niekuo nesiskyrė nuo kito".[79] Žirgų procesiją visą šventę, kuri buvo didesnė negu bet kurios kitos nuotakos palyda nuo tų laikų, kai Sofija Paleologė ištekėjo už Ivano III, lydėjo muzika – fleitos, trimitai ir litaurai, nors ji, rusų manymu, atitraukė dėmesį nuo pravoslavų maldų. Tačiau tas triukšmas ir dabitiškumas buvo tik daugybės įžeidinėjimų pradžia. Pasirodė, lenkai atvyko tam, kad pasiliktų. Ir jei Maskvos gyventojai gėrėjosi tuo maskaradu ir spalvingais žirgais, tai sulaikė kvapą, kai svečių bagažo karavanas pradėjo iškrauti namų apyvokos daiktus. Atvykėliai buvo apgyvendinti turtingų vietinių šeimų namuose, o jų šeimininkai (kurie neturėjo kito pasirinkimo) buvo sukrėsti, tarp lagaminų ir dėžių, atneštų į jų svečių kambarius, pamatę ryšulius ginklų.[80]

Kitos kelios dienos buvo dar blogesnės. Ne dėl to, kad lenkai be paliovos girtuokliavo (negi rusai tam prieštarautų?), bet juos įžeidė netinkamai pasirinktas tam laikas, dvasininkų ir ikonų ignoravimas ir netikėtas (ilgų drabužių šalyje) išdidžiai stypčiojančių vyrų su vulgariomis kelnėmis ir aukštais batais vaizdas. Vestuvių dieną minios paprastų miestiečių, per pačią ceremoniją neįleistų į Kremlių, išsigando sužinoję, kad katalikai Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore užėmė geriausias vietas. Isaakas Masa dar kartą pranešė, kad danguje pasirodė nelaimę pranašaujantys debesys, kurie,

atrodė, visi atėjo iš Lenkijos pusės. Po kelių naktų mėnulis nusidažė kraujo spalva.[81]

Tačiau šį kartą žmogžudystė buvo rusų sumanymas. Nuo pat savo atvykimo Dmitrijui Apsišaukėliui nepavyko laimėti Šuiskių klano, kuriam dabar vadovavo kunigaikštis Vasilijus Ivanovičius Šuiskis ir trys jo broliai, lojalumo.[82] Seni jų šalininkai Golicynai neseniai buvo prisijungę prie jų rengiant nužudymo planus, kurių nė vieno nepavyko įgyvendinti. Naktį iš gegužės penkioliktosios dienos į šešioliktąją šešiems jų žudikams pasisekė įsibrauti į Kremlių, galbūt dėl to, kad Žakas Margeretas susirgo (buvo įtariama, kad jį apnuodijo). Tačiau tas bandymas, kaip ir ankstesnieji, nepavyko. Gegužės septynioliktąją sąmokslininkai vėl puolė. Jų būriui asmeniškai vadovavo garsieji Šuiskiai ir Golicynai, tokia gudri klasta paskatino Kremliaus sargybinius atverti jiems vartus be jokių klausimų. Atsidūrę viduje, užpuolikai, saugodamiesi galimų gelbėtojų, pasuko į pastatus, kuriuose Dmitrijus paprastai miegodavo. Tuo metu pagal iš anksto suplanuotą signalą sargybinis ėmė skambinti varpais, žadindamas Maskvą ir įspėdamas, kad „lenkai“ įsiveržė į Kremlių nužudyti caro. Ilgai tokius imperatoriaus svečius kentusiems maskvėnams tik ir tereikėjo tokio paraginimo. Netrukus įvykusiose skerdynėse buvo nužudyta ne mažiau kaip penki šimtai užsieniečių (ir ne vien tik lenkų).[83]

Tuo tarpu už sandarių Kremliaus sienų sąmokslininkai apsupo savo auką, kuri buvo pasiuntusi artimiausią padėjėją Basmanovą sužinoti, kas atsitiko. Jis buvo nužudytas tą pačią akimirką, kai susidūrė su sąmokslininkais. Kai Dmitrijaus kambario durys pradėjo trupėti nuo neprašytų svečių smūgių, jis bandė pabėgti iššokdamas pro viršutinį langą. Turbūt tikėjosi pasislėpti aplink rūmus išsidėsčiusių pastatų labirinte, bet šokdamas paslydo ir susilaužė koją. Kažkuris iš šaulių pamėgino jį išgelbėti, tačiau pranašumas buvo užpuolikų pusėje, ir, nors sužeistasis maldavo palikti jį gyvą, buvo

nušautas. Dmitrijaus ir Basmanovo kūnai tučtuojau buvo išrengti nuogai, surišti ir suguldyti baisiai pajuokai ant stalo laukuose anapus Kremliaus apsauginio griovio. Visa Maskva dabar galėjo apžiūrinėti savo taip vadinamą carą. Isaakas Masa, tyrinėjęs tą lavoną „su dideliu susidomėjimu", pranešė:

> Turėjau galimybę pats įsitikinti, kad tai, ką mačiau, buvo tas pats caras, kurį buvau regėjęs daugybę kartų, tas pats, kuris visus metus valdė... Suskaičiavau jo žaizdas. Jų buvo dvidešimt viena. Jo kaukolės viršus buvo įlaužtas, o smegenys gulėjo šalia jo.[84]

Tos detalės buvo svarbios, kadangi buvo manoma, kad kūnas turi pomirtinį gyvenimą. Iš tikrųjų lavonai buvo charakteringas būsimos politikos bruožas. Iš pradžių pasklido gandas, kad demoniška liepsna apėmusi šlykščiąsias statulas Maskvos aikštėje; paskui tam metų laikui nebūdingos šalnos pakenkė laukams, tarsi nubausdamos už karaliaus nužudymą. Bojarinas Vasilijus Šuiskis, kuris dabar įsivaizdavo esąs caras, dėl tos nelaimės kaltino Dmitrijaus burtus, tad apsišaukėlio kūnas buvo įmestas į elgetos karstą, o vėliau laikantis apeigų sudegintas. Tuo pačiu metu kitas lavonas, šįkart to devynmečio berniuko, su iškilminga pagarba buvo atvežtas iš Ugličiaus. Buvo sugalvota sugrąžinti tikrąjį Dmitrijų namo, maldauti atleidimo už jo žudiko nuodėmę ir pagaliau paguldyti jo palaikus ilsėtis tarp jo protėvių. Apeigų metu buvo prakeiktas apsišaukėlis, pasisavinęs jo vardą.

Šuiskis pasiuntė Romanovą Filaretą pristatyti tų palaikų, toks pasirinkimas lėmė, jog didžiajam dvasininkui išvykus iš Maskvos naujasis caras galėjo netrukdomas paskirti į neužimtą patriarcho vietą savo paties žmogų.[85] Tačiau, kad ir jausdamasis pažemintas, Filaretas savo vaidmenį atliko su aplombu. Jis paskelbė, kad nukankinto „Dmitrijaus" kūnas (iš tikrųjų greičiausiai buvęs kokio nors vaiko, kurį Šuiskis ir jo žmonės ta proga nužudė) penkiolika metų

prabuvęs kape negenda ir maloniai kvepia. Tobulos vaikiškos rankos tebelaikė riešutą, kurį jaunasis kunigaikštis valgė prieš mirtį. Tas lavonas dabar buvo laikomas šventu, jo karstą lydinti procesija, keliaujanti į Maskvą, tinkamu laiku atvyko prie Kremliaus vartų. Ten ir visą kelią iki Arkangelo soboro būriai pasipūtusių vyskupų ir dvaro pareigūnų rinkosi prie karsto stebėdamiesi ir melsdamiesi. Sergantys ir sužeisti maldininkai, pabuvę šalia karsto, pareikšdavo išgiję, kiekvieną naują stebuklą pasveikindavo garsus Kremliaus varpų skambėjimas.

Vienas iš nepatikėjusių buvo Žakas Margeretas. Jo žodžiais, „tie stebuklai“ buvo suvaidinti, o pats lavonas netrukus taip suiro, kad net „didžiuliai kiekiai smilkalų“ negalėjo paslėpti smarvės. Tai buvo ne šventos malonės įrodymas, o „vulgarus spektaklis“. Dvokė tariamo Ivano Rūsčiojo paskutiniojo sūnaus kūnas ar ne, jam buvo lemta ilsėtis tautos panteone. Vaiko kūnas buvo palaidotas carų katakombose, ir nei tąkart, nei vėliau nebuvo jokių abejonių, kad kas nors sutrukdys naujai sukurtam šv. Dmitrijui tapti rusų tautos vėliavnešiu. Skrynia su jo palaikais iki šiol tebeužima garbingą vietą Arkangelo sobore.

XVII amžiaus Rusijos pilietiniame kare dalyvavo kariai iš įvairių socialinių sluoksnių ir visų Rusijos regionų. Tai buvo ne paprastas klasių karas – valstiečiai prieš kilminguosius, miestas prieš kaimą, – o konfliktas dėl teisėtumo ir teisingumo, į kurį buvo įtraukti visų klasių atstovai kiekvienoje iš daugybės greitai besikeičiančių pusių. Bajorų, rėmusių naująjį carą Vasilijų Šuiskį, buvo pačiame Kremliuje, prie jų prisijungė ir kiti, kurie anksčiau buvo prisiekę ištikimybę vėlesniems naujiems pretendentams ar lenkų karaliui. Kažkas privertė juos keletą kartų pakeisti nuomonę. Patį Filaretą sučiupo maištininkai ir įtikino jį tarnauti naujajam pretendentui laikinajame dvare, tačiau dvasininkas-politikas galiausiai susiejo savo likimą

su Lenkijos karaliumi Sigizmundu III. Už sostinės ribų, nualintoje provincijoje, smulkiosios bajorijos, valstiečių, kazokų ir bežemių vargšų skriaudos nutolino juos visus nuo Maskvos bojarinų, bet tai nereiškė, kad jie sudarė vieną opozicinę jėgą. Kovodami už paprasčiausią tvarką, laisvę ir maistą, paprastų žmonių ir kazokų armijos 1606–1612 m. baigė kovą dėl ne mažiau kaip aštuonių pasiskelbusių „tikrais carais", kartais kovodami už du iškart.[86]

Pirmieji maištai prasidėjo 1606-ųjų vasarą. Sukilėliai užgrobdavo vieną miestą po kito, daugiausiai pietuose, ir visi atsisakydavo prisiekti ištikimybę persisotinusiam tuščiagarbiui bojarinui. Pats Šuiskis, piktais šiuolaikinio istoriko žodžiais tariant, buvo „mažas, kresnas, praplikęs, nepatrauklus... ir atrodė kažkaip juokingai".[87] Vengdamas tuščių Dmitrijaus rūmų, tas neteikiantis vilčių caras pasistatė Kremliuje naujus namus, tačiau tenykštis jo gyvenimas, kaip ir abejotina valdžia, truko neilgai.[88] 1606 m. liepos mėnesį jis turėjo užsibarikaduoti už Kremliaus sienų. Pirmą kartą aplink karališkąją tvirtovę pastatytos patrankos nusitaikė tiesiai į apačioje esančius miestiečius. Galiausiai ruošiantis apsiausčiai buvo sugriauti du tiltai per apsauginį griovį, skyrusį Kremlių nuo Maskvos, ir iki rudens visa sostinė buvo apsupta sukilėlių būrių. Grėsė pavojinga maisto krizė.[89] Vien tik norėdamas įtikinti maskvėnus, kad sukilėliai ruošiasi visus juos, įskaitant moteris ir vaikus, nužudyti, Šuiskis valdė miestą visą tą rudenį. Tuo tarpu kovai pasiruošęs caras buvo priverstas pradėti pardavinėti garsiąsias Kremliaus brangenybes. Pasak Isaako Masos, jis iššlavė iš karališkųjų iždinių viską, pradedant auksu ir baigiant kailiais, bandydamas apsirūpinti parama ir sumokėti savo kariuomenei.[90] Tačiau vis dėlto jis nelietė vertybių saugojimo patalpų. Tokia privilegija buvo palikta jo įpėdiniams.

Maskvos apsiaustis prasidėjo 1606 m. spalio pabaigoje, o jos žiaurumas sostinės gyventojams buvo dingstis aštriai kritikuoti carą Vasiliją. Naujasis patriarchas, atsidavęs caro šalininkas Hermogenas

su nedidele grupele sąjungininkų tapo labiausiai nekenčiamu tautos herojumi. Tas septyniasdešimt šešerių metų senis tapo dvasininku būdamas vyresnio amžiaus, tačiau fanatiškai atliko savo pareigas, nepakęsdamas jokių kompromisų su atskalūnais, sukalbamais žmonėmis ar įvairiausiais užsieniečiais. Sukilėliai, jo nuomone, buvo šėtono išperos, Dievo bausmė, jie rėmė naujojo caro valdžią tik keletą mėnesių. Tuo tarpu Vasilijus, nors ir ne karvedys, buvo tiek sumanus, kad paskyrė savo gabiam sūnėnui Michailui Skopinui-Šuiskiui pavojingas pareigas – vadovauti kariuomenei. 1606 m. gruodžio mėnesį pirmoji sukilėlių armija buvo sutriuškinta, jos vadai atskirti, o Šuiskis dar kartą pakvietė Maskvą į masinės egzekucijos spektaklį. Pirkliai ir žemesnieji raštininkai buvo išvargę nuo mirties vaizdų – buvo nužudyta 15 000 kazokų, o sukilėlių vadeivos viešai pamauti ant baslių.[91]

Caras Vasilijus turėjo nedaug tikrų draugų. Kai kurie svarbiausi Kremliaus klanai (ypač Golicynai) patys norėjo, kad jų šeimos nariai taptų carais, tačiau labiausiai troško atstatyti ankstesnę *status quo*, kur jie palaikytų visiems priimtino žmogaus valdžią. Tarp Kremliaus ir įvairių pretendentų stovyklų vyko įprastas judėjimas. Nors antrasis „apsišaukėlis Dmitrijus“, Šuiskis, sutraukė vilčių teikiančią palydą į savo dvarą netoli Maskvos, Tušine, nors jis buvo rusas stačiatikis (taigi tarsi ir patriotas), negalėjo suvienyti tokios daugybės grupuočių, dabar besivaržančių dėl sostinės. Kadangi Maskovijos valstybė ir toliau plėšė save į dalis, caras Vasilijus kreipėsi į švedus. Mainais į Kremliaus „amžiną draugystę“ (o tai reiškė ir amžiną priešiškumą lenkams), švedai sutiko padėti Šuiskiui sumušti kazokų sukilėlius ir nekenčiamus pretendentus. 1609 m. švedų kariuomenė pradėjo žygiuoti nuo Baltijos į pietus, savo taikiklį nukreipusi į Novgorodo kontroliavimą.

Tačiau tikrieji žaidėjai kovoje dėl rusų sosto buvo lenkai. Niekas tiksliai nežino, kada buvo iškelta Sigizmundo III sūnaus Vladisla-

vo kandidatūra, ir to pasirinkimo nenumatymas pasirodė beveik tragiškas. Tačiau sandėris su lenkais gal būtų atnešęs Maskovijai taiką ar bent parūpinęs keletą padorių kariuomenės pulkų, kad padėtų paremti atstatytą sostą. Vladislavas taip pat būtų įkūręs naują dinastiją, nepriekaištingo karališko kraujo, į kurią galėtų atitekėti bojarinų klanų dukterys, kai tik Vasilijus būtų nuverstas. Slaptose derybose to pasirinkimo šalininkai tvirtino iš fanatiško kataliko karaliaus Sigizmundo III ištraukę pažadą, kad prieš priimdamas Rusijos karūną jo sūnus atsivers į stačiatikybę. Tačiau 1609 m. vasarą Sigizmundas pats parodė iniciatyvą. Kremliuje jis jau turėjo šnipų, taip pat ir kariuomenę, tarnaujančią Tušine apsistojusiam Šuiskiui, tačiau dabar vedė į Rusiją savo paties armiją. Jo žygio tikslas buvo Smolenskas, kurį ketino užimti prieš tolesnį triumfą Maskvoje. Jei Borisas Godunovas nebūtų Smolenske pastatęs galingos tvirtovės, tas žygis greičiausiai būtų pasibaigęs kitaip ir neabejotinai greičiau. O dabar jis truko dvejus metus, buvo prarasta tūkstančiai miestiečių gyvybių, nes Smolenskas atiteko lenkams.[92] Rusams nepavyko jo atsiimti artimiausius penkiasdešimt metų.

Taip vadinamas sunkmetis, prasidėjęs Boriso Godunovo pražūtingo valdymo metais, buvo griovimų, žmogžudysčių ir išdavysčių saga, tačiau paskutinis jos skyrius Kremliuje buvo pats tamsiausias iš visų. 1610 m. birželio mėnesį grupė bojarinų, remiami cerkvės lyderių ir rinktinių miestiečių, privertė Vasilijų atsistatydinti. Norėdami užtikrinti ilgalaikį jo neutralitetą, jie privertė jį priimti vienuolio įžadus ir uždarė Čiudovo vienuolyne. Nenorom paklusdami miesto dvasininkams, bojarinų taryba iš septynių narių laikinai perėmė valdžią, kad tariamai pasirengtų Vladislavo atėjimui.[93]

Nors tos trumpai tegyvavusios tarybos bojarinai buvo patys turtingiausi ir garsiausi didikai visoje šalyje, tačiau pateko į spąstus – aukštų Kremliaus sienų, nusistovėjusių mąstymo įpro-

čių, kuriuos tos sienos puoselėjo ilgus dešimtmečius. Kai kazokų, plėšikų ir buvusių baudžiauninkų būriai vis dar siautėjo beveik visuose Maskvos priemiesčiuose, tie septyni tarybos nariai galėjo tiktai laikytis savo įstatymų knygų. Nors daugelį rusų vis dar traukė vietiniai „carai“ (Tušinas buvo paimtas, bet „Dmitrijus“ išbuvo laisvėje iki 1610 m. gruodžio mėnesio), tarybos nariai negalėjo net pagalvoti apie tą storžievį sosto pretendentą Šuiskį. Taip pat negalėjo įsivaizduoti kitokios valdymo formos. Vietoj to, sekdami savo protėvių tradicija ir apstulbindami liaudį, jie pasiūlė naują carą, Vladislavą Sigizmundovičių, karališkąjį įpėdinį, kuris padės atkurti slaptą, privilegijuotą ir griežtai sutvarkytą pasaulį. Todėl prašydami Vladislavą užimti sostą, tarybos nariai išbandė įvairias priemones. Dvaro pareigūnams kaip viliojimo būdą net buvo liepta sudaryti Kremliaus lobių (ir jo virtuvės gėrybių) sąrašą. Karališkosios Maskvos regalijos – skeptras ir brangakmenių vėrinys, Monomacho, Kalitos, Godunovo kepurės – buvo tik pradžia; princas, priėmęs bojarinų kvietimą, pats galės apsirengti auksiniais drabužiais ir apsiūtu kailiais, išsiuvinėtu perlais aksominiu apsiaustu. Vladislavas dar pareikalavo, kad paveldėtų auksinius ir sidabrinius indus, brangakmenius, sabalų kailius ir daugybę pinigų.[94]

Tačiau, užuot sveikinęs princą, Kremliaus personalas netrukus turėjo išspręsti klausimą, kur apgyvendinti didžiulę samdytą kariuomenę žiemą. Paaiškėjo, kad bojarinų taryba labiau bijo savo žmonių nei svetimšalių kareivių. Kremliuje jau buvo samdomos kariuomenės būrių, tarp jų ir Dmitrijaus Apsišaukėlio metraštininko Margereto, tačiau 1610 m. vasaros pabaigoje taryba sutiko leisti lenkų karininkui, etmonui (kazokų vadui) Stanislavui Zolkievskiui, atvesti į Maskvą daugiau kariuomenės, kad užtikrintų viešąją tvarką. Procesas nebuvo sklandus, vienu momentu mieste buvo bekyląs maištas, tačiau Zolkievskis galiausiai apgyvendino

dalį savo armijos už Kitai Gorodo ir Baltojo miesto sienų, o paskutinį būrį, kuriam pats vadovavo, pačiame Kremliuje.[95]

Pasak etmono, lenkai elgėsi nepriekaištingai, tačiau kitų pasakojimai apie jų aroganciją, godumą ir sunkų būdą verčia manyti, kad tie keletas tūkstančių vyrų buvo visai kitokie.[96] Patriarchas Hermogenas buvo vienas iš labiausiai pasisakiusių prieš tą lenkų ordą. Kadangi ilgas Vladislavo laukimas užtruko keletą mėnesių, senolis pradėjo burti šalininkus už Kremliaus sienų. Jo žodžiai ir miestiečių, bijančių visos savo kultūros žlugimo, gėda sukėlė stačiatikių pasipriešinimą provincijose. Paskui pasklido žinia, kad Sigizmundas net neplanavo atsiųsti savo sūnaus ir ketino užimti sostą pats. Hermogenas pranešė tai iš savo sosto Kremliaus Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore, griaudėdamas apie katalikų valdžios pavojus. Tuo pačiu metu diplomatiškasis Zolkievskis išvyko iš Kremliaus. Sigizmundui pareikalavus vadovavimas jo garnizonui buvo perduotas žiauriam karininkui, vardu Aleksandras Gosievskis. Jo požiūrį į tas pareigas charakterizuoja (nesėkmingas) bandymas atšaukti kasmetinę Verbų sekmadienio procesiją viešosios tvarkos labui.[97] Negana to, kad jis buvo kaltas dėl tūkstančių gyventojų mirčių, vargu ar kas būtų geriau sugalvojęs pasityčioti iš stačiatikių rusų.

Bet kokį apsimetinėjimą, kad lenkų kariuomenė galėtų elgtis kaip Rusijos išgelbėtojai (neįtikėtinas tvirtinimas net ir normaliomis aplinkybėmis), išsklaidė 1611 m. pavasario pradžios įvykiai. Svetimšalių garnizoną Maskvoje visi, išskyrus saujelę didikų šeimų, kurias jie saugojo, laikė priešų okupantų armija. Toli nuo Kremliaus (ypač nuo pačios Maskvos) išsekinti provincijų miestų gyventojai pradėjo organizuoti pasipriešinimo judėjimus, kurių tikslas buvo išvyti katalikus, sustabdyti plėšikavimus ir atsiimti savo šventuosius miestus, taip pat ir Kremlių. Tos grupės neveikė visos drauge, tačiau kai kurie sukilėliai pirmenybę teikė sostinės

išvadavimui. 1611 m. kovo mėnesį, netrukus po Velykų, miestą pasiekė žinia apie rusų pulkų iš Riazanės prasiveržimą. Maskvėnai atsakė ataka, ketindami išvyti Kremliaus katalikų garnizoną. Gosievskio atsakas buvo negailestingas. Kremlius atsisuko prieš savo miestą su žiauria jėga. Žakas Margeretas atsiminimuose nesileidžia į smulkmenas, bet kitas užsienietis pastebėjo, kad, prancūzų vadui vedant savo kariuomenę atgal į tvirtovę po vieno iš savo žygių prieš sukilėlius, jų drabužiai buvo taip permirkę krauju, kad jie atrodė kaip mėsininkai.[98]

Gosievskis įsakė sugriauti visus rajonus, kuriuose galėjo būti pasislėpę tvarkos drumstėjai. Įbaugintiems bojarinams pritariant, kai kurios Maskvos dalys buvo padegtos. „Dėl to, – rašo vokiečių diplomatas Adamas Olearijus, kuris po dviejų savaičių išgirdo apie visa tai iš liudininkų, – kilo toks milžiniškas gaisras, kad visas didysis Maskvos miestas, išskyrus Kremlių ir akmenines cerkves, per dvi dienas virto pelenais."[99] Vien tik sugriautų kaminų linijos tarsi kaltinantys pirštai rodė, kur prieš tą didžiulį gaisrą stovėjo eilės namų. Už stiprų antilenkišką požiūrį Hermogenas buvo įkalintas Čiudovo vienuolyne. Tai, kas liko iš Maskvos, per keletą dienų buvo išgrobstyta. Kai nebeliko nieko, ką verta vogti, samdiniai, laukdami Sigizmundo, už aprūkusių Kremliaus sienų išsikasė apkasus. Dalindamiesi su jais tvirtove, vienuoliai iš Čiudovo pasninkavo ir meldėsi, o tuo tarpu iškart už tvirtovės vidinės aikštės, po spindinčiu Godunovo bokštu, kaip kokia nusiminusių naujakurių bendruomenė būriavosi bojarinų tarybos nariai su savo išsekusiais dvasininkais.

1611 m. Maskovijos valstybė liovėsi egzistavusi. Nebuvo jokios teisėtos vyriausybės, jokio valdovo, o sostinę buvo užėmusi užsienio kariuomenė. Smolenskas buvo atitekęs lenkams, Novgorodas pateko į švedų rankas, o daugelis derlingiausių kaimo vietovių buvo apleistos arba nuniokotos mūšių. Rusų žemes nuo galutinio padalijimo išgelbėjo ne caras, ne legendinė Kremliaus

charizma, bet patys žmonės. Hermogenas, mirtinai badaudamas savo celėje, rašė vieną laišką po kito, kol nusilpo, o jo aistringus raginimus griebtis ginklų iš Čiudovo vienuolyno vienuoliai perdavė piliečiams palei Volgą į šiaurės rytus. Ortodoksiškumas, kurį jis skelbė, reiškė daugelį dalykų, tačiau gailestingumas, sumišęs su kalte ir gėda, neapykanta velniui bei svetimšaliams ir tėvynės bei vietinių šventųjų meilė buvo galingas užtaisas. Tarp tų tūkstančių, atkreipusių dėmesį į raginimą išlaisvinti rusų žmones, buvo pirklys Kuzma Mininas iš Nižnij Novgorodo, miesto prie Volgos. 1612 m. kariuomenė, kurią jis padėjo įkurti, vadovaujama karvedžio kunigaikščio Dmitrijaus Požarskio, tapo jėga, kurios lenkai bijojo labiausiai. Drauge su keletu kitų karinių būrių, ypač su tuo, kuriam dabar vadovavo nacionalistų lyderis kunigaikštis Dmitrijus Trubeckojus, tolimesnėse Rusijos žemėse jie galėjo įkurti atskirą valstybę. Vietoje to ta jungtinė liaudies kariuomenė ketino išvaduoti Kremlių. Tai reiškė, kad Rusijoje nebuvo jokios tinkamesnės tvirtovės šventajai valstybei valdyti.

Tačiau per kitus aštuonis mėnesius Kremlių vis dar buvo užėmusi mažėjanti svetimšalių samdinių gauja. Kaip ir visada, tai buvo atskiras pasaulis su savo tvarka. Maskva buvo tapusi dykyne, neužteko maisto atsargų, nebuvo jokių požymių, kad ateityje kas nors pagerės, tačiau, kaip ir visoms armijoms, įgulai labiausiai nepatiko tai, kad jiems nebuvo sumokėta. Bojarinų taryba neturėjo nė skatiko, todėl pradėjo plėšti lobyną. Tai neva buvo vyriausybinis reikalas, tad pradžioje auksinės ir sidabrinės lėkštės buvo perlydytos į monetas. Piniguose, nukaltuose caro pinigų kalykloje 1611 m., buvo įspaustas caro Vladislavo vardas. Tačiau brangenybės pasižymi žavesiu, tad netrukus Gosievskis ir rusų elito atstovai išpakavo sabalų kailius (šimtus jų), perkraustė brangakmenius ir matavosi aksomo bei nuostabius aukso drabužius.[100] Tikėtina, esant tokiam pertekliui, aukso ir kitų brangenybių kaina netrukus smar-

kiai nukrito dėl kur kas žemiškesnių prekių, už aukso grandinę vargu ar buvo galima nusipirkti nors vieną kopūstą, jau nekalbant apie kepalą duonos. Išradingesni kareiviai, sugebėję prasibrauti pro įtvirtinimus, pradėjo dezertyruoti.

Net ir Gosievskis nepasiliko iki galo. 1612 m. pavasarį, prieš išvykdami iš Kremliaus, etmonas ir artimiausi jo palydovai pasiėmė vertingiausias karališkąsias karūnas, valdžios simbolius ir kitus brangius daiktus, dar likusius nuo Riurikaičių klestėjimo laikų. Vienas vertingiausių grobikų trofėjų buvo taip vadinama Godunovo kepurė, ant kurios spindėjo milžiniški Šri Lankos safyrai, tačiau samdiniai pagrobė ir karūną, skirtą pirmajam Dmitrijui, ir auksinę brangakmeniais papuoštą lazdą.[101] Auksinė Ivano Kalitos kepurė taip pat pradingo, tas pats atsitiko su ikonomis, kryžiais, brangakmeniais ir kailiais.[102] Kai kas iš prisiplėšto turto buvo išgabenta už sienų – pora brangakmeniais inkrustuotų religinių apeigų daiktų, ikona ir relikvijų skrynia 1614 m. atsidūrė Miunchene, kur ir pasiliko rūmų lobyne[103] – tačiau didesnę jo dalį išgrobstė kazokų gaujos, apiplėšdavusios kiekvieną keliautoją, vykstantį į vakarus. Kad ir kas būtų pagrobęs tuos brangakmenius, Rusija buvo nuskurdinta. Lobyno išgrobstymas buvo primityvi kapitalo nutekėjimo versija, kaip dabartinė karta turi Šveicarijos banko sąskaitas, taip 1612 m. vagys užkasė visą auksą, kurio nepajėgė slapta išvežti. „Neįtikėtini turtai, kuriuos sudarė auksas, sidabras, brangakmeniai ir kiti vertingi daiktai, buvo išgrobstyti ir išsiųsti į Lenkiją, – praneša Olearijus, – o kareiviai pramogaudami užtaisydavo savo šautuvus didžiuliais perlais ir šaudydavo į orą.“

Praėjus keliems mėnesiams po Gosievskio išvykimo, garnizono likučiai tvirtai tebesilaikė. Nuo 1612-ųjų vasaros didesnė Maskvos dalis atiteko Rusijos liaudžiai, tiktai Kremlių ir Kitai Gorodą valdė bojarinai ir lenkai. Kremlius, atkirstas nuo beveik bet kokio nuolatinio aprūpinimo, iš kariuomenės lūšnyno pavir-

to į cerkvių rūsių miestą. Rugsėjo mėnesį pradėjo badauti pirmieji kareiviai. Užsienio pirklys, apsilankęs Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore, negiliame griovyje prie sienų aptiko maišą, pilną žmonių galvų ir kojų. Už Kremliaus badaujantys maskvėnai neišdrįsdavo išeiti į lauką, nes ėjo gandai, kad alkani lenkų kareiviai naktimis vogčiomis sėlina ieškoti sultingos mėsos; pats Kremlius tapo siaubo simboliu. Anapus sienų samdiniai pešėsi dėl mirusių draugų palaikų, šaudė varnas ir varžėsi su žiurkėmis dėl lavonų.[104] Garnizone iš 3 000 kareivių beliko tik 1 500. Tai tęsėsi iki spalio mėnesio, kol prasiveržė išvaduotojai, o iki to laiko tvirtovė buvo ne ką geresnė už morgą.

Nė viena šventa vieta neišvengė plėšikavimų.[105] Skaičiuodami savo mirusiuosius, žmonės vargu ar gailėjosi sudegintų vertingų rankraščių ir knygų, istorijos, kurią buvo praradę amžiams.[106] Pašaliečiai gal net galėjo pagalvoti, kad tai buvo puikus metas rusų patriotams viską pradėti iš naujo. Liaudis išgelbėjo savo šalį nuo žlugimo, carai buvo mirę, tad dabar naujasis elitas, galbūt kaip savotiškas parlamentas, galėjo planuoti visiems geresnę ir šviesesnę ateitį. Tačiau nors rusų liaudis iš tikrųjų įgijo balsą, tačiau tas laikotarpis nedavė žmonėms impulso veikti. Tauta vis dar kovojo (dideles Rusijos teritorijos dalis buvo užėmę švedai ir lenkai), Kremlius buvo sugriautas, o senasis elitas, didieji bojarinai, nepajėgūs veikti. Tačiau, neatsižvelgiant į nieką, praeitis, miglota, spalvinga, romantiška, atrodė saugesnė nei ginčytinos ir nepatikrintos alternatyvos. Galų gale iš visų daiktų, paimtų ar sunaikintų 1612 m., žmonės labiausiai gailėjosi ne safyrinės Godunovo karūnos ar krūvos lėkščių. Rusai, susiruošę atstatyti Kremlių ir savo valdžią, labiausiai sielvartavo dėl žiauriosios Ivano Rūsčiojo lazdos, tos, kuri buvo pagaminta iš stebuklingojo vienaragio rago.[107]

5

Amžinoji Maskva

Praėjus ketveriems metams po sunkmečio pabaigos, lydėdamas savo dvasiškąjį tėvą, Antiochijos ortodoksų patriarchą, į Maskvą atvyko vienas sirų kunigas. Europiečiams jis buvo žinomas kaip Paulius iš Alepo, o kelionės paskatino jį tapti rašytoju. Paulius žavėjo tuo, kad gebėjo pastebėti ar net užuosti mažiausias smulkmenas: perlus ir karoliukus ant vyskupo arnoto, gaižų gentainio iškvėptą žalios mėsos kvapą. Mūsų politinio korektiškumo laikais jį skaityti galima vien dėl niurzgėjimo. Ne kartą lankydamasis Rusijoje, jaunasis Paulius įvairiomis aplinkybėmis buvo susidūręs su griežtais savo šeimininkų religiniais pasninkais. Nesipraususių Rusijos vienuolių dvokimas kėlė jam pasibjaurėjimą. Jį vargino ir begalinės šventos apeigos, retai pasitaikydavo dienų, kai jis nesiskųsdavo skaudančiomis kojomis ir nugara. Be to, dar ir spausdavo nepakeliamas šaltis, kartais vargšo siro „rankos, kojos ir nosis tiesiog degdavo“ nuo jo. Pirmąkart taip atsitiko 1655 m. sausio mėnesį dėl ilgų apeigų lauke per Trijų karalių šventę. Joms besibaigiant Paulius ir jo vyskupas „buvo taip sušalę, kad negalėjo sobore laikyti mišių“.

Ištvermės pareikalavusi šventė vyko aplink pakylą ant Maskvos upės ledo. Nuo pat pirmų eilučių siro aprašyme girdima be galo pažįstama gaida:

> Kiekvieną sausį jie pastato didžiulį statinių aptvarą ant tos [Maskvos] upės, nes ji teka šalia imperatoriškųjų rūmų, patriarchas eina

> priekyje su dvasininkų ir vienuolių vyresniaisiais, o visi žemesnieji dvasininkai bažnytiniais drabužiais milžiniškoje procesijoje po du prie... Vandens vartų. Paskui juos eina imperatorius su savo didžiaisiais valstybės pareigūnais, pėsčias, su karūna ant galvos. Staiga jie pradeda melstis, jis nusiima karūną ir lieka be jos iki pat pabaigos, neapsaugotas nuo siaubingo atšiauraus šalčio.

Taip nutiko, kad 1655 m. sausio mėnesį caro Aleksejaus Michailovičiaus Romanovo (valdžiusio 1645–1676 metais) Maskvoje nebuvo, tačiau visais kitais metais jis laukdavo savo ledinės dozės upės vandens, o dvaras stovėdavo už jo ir stebėdavo. Po to pagal paprotį „jo didenybė grįžta į rūmus karališkosiomis rogėmis, kurių vidus išklotas raudonu aksomu, o išorė papuošta auksinėmis ir sidabrinėmis vinimis. Žirgų gūnios pasiūtos iš sabalų kailių.“[1]

Praėjus šimtmečiui po to, kai anglas pirmąkart paliudijo apie maskvėnų Trijų karalių šventę, tas ritualas vėl buvo aprašytas. Čia buvo ir aukso, ir aksomo, ir dvariškių, ir prašmatnių šventikų. Vargu ar Kremlius galėjo labiau skirtis nuo to, kuris buvo tik prieš keturiasdešimt trejus metus. 1612 m. vien tik mintis apie karališkąsias roges ir net apie karališkąjį užpakalį, sėdintį ant jų, būtų buvusi bemaž juokinga. Tada nebuvo jokio caro, toli nuo tikrovės atrodė tai, kad lobyne dar atsirastų tinkama karūna, jau nekalbant apie prabangius drabužius, kuriuos kitais laikais vilkėjo dvariškiai. Tačiau kai 1655 m. sirai rengėsi susitikti su valdovu jo Kremliaus dvare, jie lygiai taip pat kruopščiai tam ruošėsi, kaip prieš šimtmetį tai darė Dženkinsonas ir Čanseloras. Jie taip pat buvo palydėti į tą pagarbią baimę keliančią Kremliaus salę, kur caras vadovavo dvarui „didžiūnų... pasipuošusių drabužiais, perkrautais auksu, perlais ir brangakmeniais“. Aleksejaus karūna, „panaši į aukštą kalpaką“, buvo „padengta didžiuliais perlais ir vertingiausiais brangakmeniais“, o jo geltono brokato apsiaustas papuoštas tokia daugybe aukso apvadų ir spalvotų akmenų, „kad net akyse raibo“.[2] Briau-

nuotuosiuose rūmuose įvyko puota. „Didingasis imperatorius sėdėjo centre, – pažymėjo jo svečias, – prie didžiulio stalo, kuris visas buvo padengtas sidabru.“[3]

Kiekvienam, žinančiam paskutiniuosius istorinius įvykius, ši scena gali pasirodyti gana keistoka, tačiau Maskvos puikavimasis nepriklausymu nuo laiko buvo dar labiau netinkamas, nes kurstė neramumus vakaruose. Nors anglai ir puolė į kraštutinumą bandydami kelti revoliuciją, Pauliaus iš Alepo laikais iššūkiai tradicinei valdžiai jau tapo kone įprasti beveik kiekviename Europos kampelyje. Iš tikrųjų, dėl Galilėjaus ir Dekarto polinkių net visata bijojo išsiveržti iš rėmų, į kuriuos ją buvo įspraudusi religija. Pirmoji XVII amžiaus pusė pasižymėjo rizikingais žygiais. Tai buvo piligrimų ir *Mayflower**, Konektikuto olandų ir pirmųjų mokslininkų amžius. Tyrinėtojai išdrįso nukeliauti į Bafino jūrą ir į pietus bei rytus, į Tasmaniją; grįžę namo, į Londoną ir Paryžių, jie bandė (tai daryti sekėsi įvairiai) parduoti tautiečiams naują gėrimą, vadinamą kava. Lemtingiausia buvo tai, kad karo mokslas tapo kur kas rafinuotesnis, labiausiai dėl to, kad europiečių pasaulis beveik visas buvo ginkluotas. Amatininkų pagaminti šautuvai tapo taiklesni, o dalinių išsidėstymas mūšyje dar baisesnis. Kareiviai buvo apmokomi kaip profesionalai, ištobulėjo muštras ir disciplina. Pokyčių tempas teikė vilčių, kad naujųjų laikų Europa taps turtingesnė ir galingesnė už bet kokį kitą pasaulio kraštą. Tokiame padrąsinančiame kontekste rusų dvaras atrodė beveik nesikeičiantis.

Tačiau esmė ta, kad tokia Kremliaus sukurta iliuzija buvo apgalvotas sumanymas. Kaip regalijos ir auksiniai drabužiai, taip ir tos Pauliaus aprašytos apeigos buvo tiksliai nukopijuotos. XVII amžiaus pradžioje pasimėgavimo autoritetu Rusijoje dar nebuvo, nes ji neturėjo tvirto pagrindo, kuriuo galėtų remtis. Senoji santvarka išnyko, senasis kraštovaizdis pasikeitė. Galbūt iš dalies dėl to valdan-

* Laivas, 1620 m. gabenęs į Ameriką anglų ir olandų piligrimus (vert. pastaba).

čiosios šeimos nieko daugiau taip nesiilgėjo, kaip įsivaizduojamo jų senelių laikų lengvumo. Pilietinio karo, pasibaigusio 1612 m., negalėjai pavadinti revoliucija, o naujojo caro įžengimo į sostą – sėkmingu ėjimu. Kai 1612 m. pabaigoje dūmai virš Kremliaus išsisklaidė, dvare ar už jo ribų nebuvo jokių požymių, kad naujos idėjos būtų geresnės už pagarbos tėvams prisiminimą.[4] Jei jau taip, karo išbandymai dar labiau sustiprino aukso amžiaus – laikų, kai savo prabangiame soste sėdėjo Tikrasis Caras – ilgėjimosi.

Elitas, atrodo, laikėsi tos krypties visą kitą pusę amžiaus. Kai Rusijos valdžia persigrupavo, pradžioje vadovaujantį vaidmenį atliko senasis privilegijuotas valdžios luomas. Buvo atstatyta trapi tvarka, o senųjų didikų įpėdiniai (ir net kai kurie išlikę praėjusio amžiaus klanų nariai) griebėsi praeities simbolių, maldų ir relikvijų, siekdami paremti savo pranašumą. Caras – kai jie jau buvo suradę savo žmogų – turėjo laiduoti stabilumą; cerkvė, kuriai Hermogenas buvo suteikęs herojišką formą, reiškė savo dėkingumą visomis dekoracijomis ir varpais.[5] Visais atžvilgiais dar viena tęstinumo sudedamąja dalimi aprūpino vyriausybės samdomi tarnautojai. 1613 m. daugiau kaip pusė šalies *prikazų* pareigūnų, kurie toli gražu ne visi buvo kilmingi, dirbo tam tikrose įstaigose (ne visada Maskvoje) nuo Godunovo laikų, net patys kanceliariniai darbai buvo daugiau ar mažiau paveldėti.[6] Maskvėnų valstybėje nebuvo mokyklų, jau nekalbant apie profesionalias akademijas, todėl dvasininkai rengė savo sūnus ribotoms tarnyboms. Šalis buvo sugriauta, o iždas tuščias, tačiau vis dėlto čia išliko pakartojimas, paminėjimas tų dalykų, kuriuos, jų įsitikinimu, reikėjo paminėti.

Kai buvo paskirtas naujas caras, uždėjęs reakcingą antspaudą ant rusų tautos likimo, Kremliaus sistemos nelankstumas beveik pavirto į paralyžių. Dvariškiai suglaudė gretas, prisibijodami, kad liaudis juos pasmerks, jei pastebės silpnumą ar abejones. Dvasininkai pagaliau sugrįžo prie senųjų maldų giedojimo, primygtinai rei-

kalaudami tobulinti rusų tikėjimą. *Mestničestvos*, arba aukštesnės vietos taisyklės, praktikavimas vėl buvo atstatytas. Tačiau nors ir cerkvės, ir valstybės elitas tikėjosi išlaikyti savo valdžią ir turtus atsisakydami nepageidaujamų pokyčių, pasaulis negalėjo būti amžinai varžomas. Novatoriškų Maskvos kaimynų sėkmė buvo kaip nuolatinis priekaištas, o taip pat ir grėsmė. Kremlius neišvengiamai susidūrė su nemaloniu, destabilizuojančiu pasirinkimu. Buvo galima arba ir toliau dangstytis pasenusia praeities šlove, tokiu būdu išvengiant bet kokio sugrįžimo prie pražūtingos Sunkmečio suirutės, arba, kad ir kaip tai būtų rizikinga, patraukti Europos dėmesį ir taip išlaikyti vietą joje. Abiejų pasirinkimų kaina atrodė per daug didelė.

XVII amžiaus Kremliaus gyventojai rinkosi kompromisą. Užuot rizikavę, jie pasirinko perregimą nostalgijos mantiją. Jos dulkėta medžiaga kai kuriems buvo kaip uniforma, tuo tarpu kitiems – greita maskuotė, tačiau bet kuriuo atveju ji buvo jau labai sena. Kiekvieną kart prisiuvus po lopą – skubotai sukurptus įstatymus, beviltiškas pastangas modernizuoti kariuomenę – paskutinės autentiškos gijos dar labiau susilpnėdavo. Audinys juk neamžinas, o XVII amžiaus pabaigoje jis susitraukė visiškai, apnuogindamas Kremlių kaip savito absoliutizmo, novatoriškos monarchijos formos, įgyvendintos prancūzų Karaliaus Saulės Liudviko XIV, kūrėją.[7] Ta Maskvos inkarnacija su naujais vardais karališkuosiuose rūmuose, nauja kariuomene, vadovaujama užsieniečių generolų, ir naujais kultūriniais veiksniais, atėjusiais iš savo toli nusidriekusių teritorijų, iš tikrųjų labai skyrėsi nuo šlovingų Ivano Rūsčiojo laikų ir fantastiškų jo auksinių rūmų.

Tačiau kolektyvinės tautos svajonės yra galingos. Jei vieną bemiegę naktį koks nors *djakas* užsimanytų patikrinti, ar minios anapus Kremliaus sienų vis dar tiki amžinosios maskvėnų dinastijos spindesio iliuzija, jam užtektų nukniaukti Pauliaus iš Alepo kelionių

užrašus. 1655 m. nebūtų buvę sunku surasti paslaugų tarną, galintį versti iš arabų kalbos. Puslapis po puslapio jis patvirtintų, jog ta dvaro švento tęstinumo versija buvo dar pakankamai gyva, kad užburtų pasaulį. „Maskovijos imperatoriškoji šeima kilusi iš Romos, kaip tiki asmenys, kurie tyrinėjo istorijos tiesas, – rašė Paulius iš Alepo. – Žiūrėkite, kaip tas didingas pakilimas nuo anų laikų iki šiol buvo išsaugotas nepertraukus įpėdinystės!“[8] Kad ir kaip Kremlius pasikeistų, tas priedainis ateityje dar ilgai aidės jo sienų papėdėje.

1612–1613 m. žiemą bet kokia mintis apie įpėdinystės užtikrinimą būtų privertusi sudrebėti kiekvieną rusą. Vėl viskas taip pat – šalis turėjo rasti naują valdovą, ir vienintelė viltis išlaikyti santarvę ateityje buvo tartis su įtakingais žmonėmis, o tai reiškė sušaukti *zemskinį* susirinkimą. 1612 m. lapkričio mėnesį jį sukvietė du pagrindiniai kilmingi Rusijos išvaduotojai, kunigaikščiai Požarskis ir Dmitrijus Trubeckojus (pilietis Kuzma Mininas, Požarskio šalininkas ir rėmėjas, realiai neturėjo jokios oficialios reikšmės). 1613-ųjų sausio mėnesį, praėjus kelioms savaitėms po atidarymo dienos, į sugriautą Kremlių pasitarti atvyko šimtai delegatų. Pakeliui jų rogės slydo pro apleistus kapus, o sniego baltumą temdė tik sukantys ratus varnų pulkai. Miestai ir kaimai, pro kuriuos važiavo keliautojai, buvo beveik apleisti, o išlikę gyventojai pasakojo niūrias istorijas. Maskva taip pat nedaug kuo galėjo juos nudžiuginti. Sudegęs, kamuojamas bado, su patrankų sviedinių išmuštom duobėm miestas buvo apleistas. Susirinkus vienintelėje vietoje, kuri jų priėmimui buvo paskubom pataisyta, – Kremliaus Paupio rūmų salėje – delegatų nuotaika visai subjuro. Tie smulkieji bajorai, šventikai ir vietiniai kazokai buvo sumokėję baisią kainą, kad apsaugotų Rusijos ateitį; dabar jie skynėsi kelią per griuvėsius. Netgi patalpos, kuriose jie miegojo, buvo pusiau apleistos. Kadangi nebuvo rasta normalios pastogės, daugelis buvo privers-

ti tenkintis nekūrenamais kambariais ten, kas buvo likę iš senųjų Kremliaus rūmų ir namų. Svarbiausias susirinkimo tikslas buvo caro rinkimai. Niekas nesvarstė parlamentinio valdymo (ta mintis sukėlė nemažą pasipiktinimą po trisdešimties metų Anglijoje), tačiau vis dėlto rusų politikai svyravo. Jau pats tikslas – išrinkti carą – buvo nepaprastas, tačiau visi suvokė, kad Rusijos liaudis turi prisiimti dalį atsakomybės garantuodama, kad jokia kita ateities valdžia nebus teisinga.[9] Iš pradžių pirmuoju kandidatu į sostą buvo iškeltas kunigaikštis Požarskis, kurį daugelis laikė didžiausiu tautos išgelbėtoju, tačiau seniesiems klanams buvo žinoma jo prasta kilmė. Dar jie rinkosi Vladislavą, Sigizmundą ir galiausiai vieną Habsburgų dinastijos narį, tačiau kilmingesnieji kalbėtojai paskelbė visus užsieniečius netinkamais.[10] Geresnė atrodė aristokrato kario Dmitrijaus Trubeckojaus kandidatūra, bet paaiškėjo, kad jis per daug artimai giminiuojasi su niekam tikusiais prolenkiškais bajorais. Netrukus delegatai pradėjo ieškoti kandidato, kuris skirtųsi nuo jų, mažiausiai galėtų pakenkti ir būtų pats didingiausias. Galiausiai jie apsistojo ties šešiolikmečiu Filareto Romanovo sūnumi. Grėsmingas jo tėvas, kuris būtų buvęs kur kas įspūdingesnis kandidatas, 1610 m. buvo lenkų paimtas į nelaisvę ir dabar ką tik grįžęs į Maskvą. Be tėvo apsaugos, jaunojo Michailo Romanovo privalumas buvo tas, kad jis atrodė visiškai nekenksminga (tačiau kilmingo kraujo) avelė.

Kai susirinkimas jau buvo pasirinkęs kandidatą, jo delegatai nuvyko į provincijos miestą Kostromą, kur buvo radę prieglobstį Michailas ir jo motina. Jie aptiko išblyškusį jaunuolį, neryžtingą ir turbūt išsigandusį. Tai buvo nelaimę pranašaujanti pradžia. Michailas Romanovas nepasikeitė net ir tada, kai buvo karūnuotas. Jis valdė nuo 1613 iki 1645 m., tačiau niekada nedarė to vienas. Iš pradžių jam padėjo motinos giminaičiai, vėliau tėvas. 1619 m. Filaretas Romanovas buvo įvesdintas į patriarcho pareigas, kurių il-

gai siekė, ir nuo tos dienos iki pat savo mirties 1633 m. senolis pagaliau įgyvendino savo svajonę valdyti Kremlių.[11] Iš tikrųjų, Michailo jam suteiktas „didžiojo valdovo" titulas, reiškiantis aukštesnę už caro padėtį, atspindėjo realybę. Tėvas ir sūnus buvo nelygūs visais įmanomais atžvilgiais. Filaretas buvo stiprus ir įspūdingo fizinio sudėjimo, o Michailas silpnas, „net jaunystėje nuskriaustas dėl silpnų kojų ir kairiosios akies tiko", kaip pastebėjo Isaakas Masa. „Jis negalėjo pats rašyti, – priduria olandas, – ir nesu tikras, ar galėjo skaityti."[12] Geriausia, ką galima pasakyti, buvo tai, kad jis atrodė švelnus, bent jau iš tolo. Jis buvo „taikos ir draugiškų santykių su visais krikščionių karaliais šalininkas, – vėliau rašė caro Michailo sūnaus gydytojas anglas Samjuelis Kolinsas, – maloningas svetimšaliams ir labai religingas".[13]

Tačiau tas jo maloningumas buvo sąlygiškas. Michailas atėjo į sostą šalies, dar tebekariaujančios su keliomis užsienio armijomis, o taip pat ir su pačia savimi. Už savo padėtį – ir savo šalį – jis turėjo būti dėkingas grupei paprastų piliečių (kazokams, kurie kovojo, kad išvarytų lenkus), tačiau jo dvaras neketino dalytis valdžia ar turtais. Nedaug valstiečių buvo padėję išvaduotai Rusijai praturtėti. Netgi nedaugelis išvengė baudžiavos darbų. Ir kadangi šalyje dar vyravo įtampa, dvariškiai gyveno slegiami nuolatinių įtarinėjimų. Išėję Godunovo ir Šuiskio mokyklas, jie nevalingai stengdavosi užgniaužti visas kitokias nuomones. Dauguma piliečių pritarė minčiai apie naują carą, tačiau visi abejojantys greitai buvo nutildyti tamsiausiuose kalėjimuose sulaužius jų kaulus. Naujoji istorijos versija nepasižymėjo švelnumu. Net ir pats jaunojo Michailo išrinkimo faktas buvo pridengtas išgalvotu pasakojimu apie dieviškąją malonę.[14] Dėl to neturėjo kilti jokių abejonių. Iš tikrųjų niekas niekada neturėjo suabejoti Romanovų carais. „Imperatorius turėjo šnipų ant kiekvieno kampo, – 1660-aisiais pastebėjo gydytojas Kolinsas. – Nėra nieko, pasakyto per kokią nors šventę, viešą

susirinkimą, laidotuves ar vestuves, ko jis nesužinotų." O savo paslaptis Kremlius rūpestingai saugojo. „Atskleisti, – tęsė gydytojas, – apie ką buvo kalbama caro rūmuose, reiškia mirtį... Niekas nedrįsta ištarti nė žodžio apie tai, kas vyksta jų dvare."[15]

Iš tikrųjų Romanovo stilius buvo naujovė, apgaulingai atrodanti kaip palikimas. 1613 m. išrinktajam carui pasisekė, kad kai kurios karališkosios regalijos (įskaitant ir porą daiktų, kurie buvo padovanoti Borisui Godunovui) nepateko į rankas plėšikams, tačiau kai atėjo jo karūnavimo diena, kai kuriuos jų reikėjo pagaminti iš naujo. Atsirado kliūčių amatininkams pamačius, kad iždinėje beveik nebeliko aukso, jie nupirko to metalo iš vietinių pirklių.[16] Bet kai pagaliau Michailas Romanovas buvo karūnuotas, apeigos pabrėžė tęstinumą. Pavyzdžiui, po ceremonijos Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore naujasis caras kaip įprasta pagerbė Riurikaičių kapus už aikštės prie Arkangelo Mykolo soboro; Romanovai surinko visus tuos kaulus (įskaitant ir Dmitrijaus Apsišaukėlio) kaip oficialių savo protėvių.[17] Vėliau panašios apeigos buvo atliktos per Michailo vedybas, kurios įvyko 1624 metais, ir dar kartą (mirus jo pirmajai žmonai) 1626 m. Atsakingas už visa tai vyriausias pareigūnas Ivanas Gramotinas išnaršė visus rūmų metraščius ieškodamas detalių praeities kunigaikščių vestuvių aprašymų, kruopščiai pasižymėdamas įspūdingiausius momentus. Paskui įterpė nemažai numatytų papildymų, tokių kaip svarbiausias formalus Romanovų giminės vaidmuo viešosiose vietose ir papildoma šventės diena miestiečiams. Buvo sumanyta paremti Romanovų dinastiją, pasistengti, kad ji atrodytų karališka ir amžina kaip jos pirmtakai.[18]

1613 m. trūko ne tik aukso. Buvo išvogta ir sudeginta tiek daug medžių, kad caras neturėjo, kur sėdėti, jau nekalbant apie vadovavimą savo dvarui.[19] Kremliaus aikštėse vis dar mėtėsi krūvos akmenų, sienos buvo išteptos suodžiais ir pelenais, o keletas gatvių visiškai

užblokuotos. *Prikazai* buvo naudojami kaip kareivinės, ir kai pirmąkart sugrįžo Kremliaus išvaduotojai, apačioje rado apsiaustos tvirtovės gynėjų kūnus.[20] Kremlius turėjo būti šventa vieta, tačiau tvirtovė atrodė baisiai išniekinta. Be to, ji buvo labai nesaugi. Vartai kabojo ant vyrių, trūko plytų, buvo išbyrėję kai kurie balti pamatų akmenys. Vandens griovys tarp tvirtovės ir aikštės buvo užverstas akmenimis ir dvėsena.[21] Aukščiausiosios maskvėnų valdžios simbolio atstatymo perspektyva būtų buvusi iššūkis bet kokiai valdžiai, jau nekalbant apie palaužtą tuometinę.[22] Pirmaisiais naujosios valdžios mėnesiais mokesčiai buvo padidinti septynis kartus, kad būtų galima finansiškai paremti neatidėliotino atstatymo programą.[23]

Darbai prasidėjo nedelsiant, Briaunotieji rūmai buvo atstatyti (ar greičiau aptvarkyti) kaip tik iki Michailo karūnavimo. Tačiau buvo matyti, kad kitų patalpų atstatymas, jau nekalbant apie karališko vaizdo suteikimą visai tai vietai, užtruks gerokai ilgiau. Žinoma, praeityje Kremlius sudegdavo taip dažnai, kad atstatymas tapo beveik kasdienybė. Maskvėnų amatininkai buvo įpratę dirbti su iš anksto išpjautais rąstais, iš kurių net ir didžiausią namą galėjo pastatyti per keletą valandų. Tačiau 1613 m. beveik nebebuvo jokių statybininkų, o visos žaliavos, taip pat ir statybinės miško medžiagos, šalyje buvo beveik išnykusios. Sijos ir durys Michailo rūmų remontui buvo paimtos iš velionio Vasilijaus Šuiskio rūmų, ir 1616 m. įrengta visa eilė caro apartamentų – tačiau perdirbtos medžiagos retai kada atrodo tikrai prabangiai. Bet kokiu atveju, 1619 ir dar kartą (dar žiauriau) 1626 m. rūmų pastatus vėl sunaikino gaisrai.[24] Nuolat reikėjo pinigų ir medžiagų. Trūko ir nagingų žmonių. Darbo krizė palietė ir Miačkovo akmens skaldyklas, iš kurių buvo tiekiami akmenys Maskvos pastatams.[25]

Michailo pasiuntiniai iškart susigriebė, kad turėtų pradėti žvalgytis į užsienį. Galiausiai į Rusiją buvo atvežta šimtai užsienio

specialistų, o drauge su jais daugybė talentingų menininkų bei amatininkų. Daugelis jų atvyko dėl pinigų, nes atlyginimai buvo gana dideli, be to, buvo suteikiamas gyvenamasis būstas, maistas ir vertingos dovanos, tokios kaip kailiai ir drabužiai. Žmogus, kuris iš Maskvos į namus parsigabendavo keletą krovinių su kailiais ir vėliau juos parduodavo, gerokai pasipelnydavo, o ta kelionė būdavo tikras nuotykis.[26] Kai kuriems ji atnešdavo ir nelaimių. Maskva teikė prieglobstį trisdešimties metų karo (vykusio 1618–1648 m.) pabėgėliams iš Europos. Užuot slėpęsi nuo žudynių Vokietijoje, amatininkai galėjo prisijungti prie linksmos ir kūrybingos daugiakalbės caro tarnybos bendruomenės, kurią sudarė geriausi Rusijos menininkai ir jų kolegos iš tokių tolimų šalių kaip Persija ir Kaukazas. Kai kurie išeiviai atvykdavo bėgdami nuo įstatymo, tarp jų buvo ir Oksfordo juvelyras, kurio tėvas (kiek mums žinoma) 1608 m. buvo suimtas dėl suklastotų brangakmenių pardavinėjimo.[27] Kremliuje dirbantys geriausi amatininkai, statybininkai ir inžinieriai (ir užsieniečiai gydytojai, kurių gyvenimo sąlygos buvo geriausios) buvo apgyvendinti kitur, ne Kremliuje. Dar kartą, savo istorijoje paskutinį, tvirtovė tapo tarptautinio masto meninių naujovių centru. Be to, Rusija atvėrė duris ir užsieniečių naujoms idėjoms bei stiliams.

Turbūt įtakingiausia statytojų grupė atvyko iš Anglijos – ar bent jau iš Britų salų. Džeimsas I troško atnaujinti prekybos ryšius, dėl kurių prieš keletą metų buvo susitaręs su Godunovu. Kai tik krašto keliai pasidarė saugūs, ilgalaikės draugystės ženklan jis nusiuntė specialistus, kad padėtų Michailo statybose. Pirmasis iš jų, greičiausiai pasirinkęs pirklių kelią nuo Archangelsko, atvyko į Maskvą 1615 m., o trečiojo dešimtmečio pradžioje Kremliuje jau dirbo daugybė „svetimšalių anglų“. Garsiausi jų buvo Džonas Taleris ir škotas Kristoferis Galovėjus.[28] Gaila, kad jų darbų užrašai tokie menki, būtų įdomu sužinoti, kaip sunkiai turėjo dirbti dvaro vertėjai, kai susirūpinę rusų *djakai* (ir amatininkai) stebėjo, kaip

anglai išpakuoja savo kampainius ir liniuotes. Tačiau be kelių sąskaitų knygų, kuriose parašyta, kiek daug buvo mokama svarbiausiems meistrams, vieninteliai išlikę liudininkai yra patys statiniai.

Pirmąjį užsakymą jie gavo iš caro tėvo Filareto. Patriarchas norėjo susikurti paminklą sau pačiam, todėl nusprendė išplėsti pastatų kompleksą aplink bokštą, ant kurio vos prieš du dešimtmečius buvo išpieštas jo varžovo Boriso Godunovo auksinis herbas. Visos dovanos cerkvėms būdavo laikomos religiniais aktais ir daug kainuodavo, (šiuo atveju apie 3000 rublių, o tai buvo milžiniška suma), tačiau naujasis Filareto varpinės bokštas taip pat buvo ir sumanaus atkirčio forma. To pastato jau nebėra, bet metraščiai sako, kad tai buvo nelaimę pranašaujantis ženklas. Jeigu caro Boriso inicialai įamžino jo paties valdžią ir sūnaus šlovę, tai Filareto inicialai pergalingai skelbė apie carą Michailą ir jo tėvą. Įdomu tai, kad bokštas buvo labai svarbus tokiu metu, kai Rusijoje reikėjo tiek daug ką atstatyti. Bokšto projektas (greičiausiai Džono Talerio) iš dalies buvo nepaprastas tuo, kad jame buvo vienas didžiulis varpas.[29] Bokštas užsibaigė erdvia patalpa su dekoratyviu palapinės formos stogu. Jo siluetas, išsišovęs į dangų, matėsi visoje Maskvoje ir daug mylių už jos.

Romanovai, kiek tik įmanoma stengdamiesi išlaikyti praeitį, keitė rusų kultūrą ir tapatumą, nežiūrėdami savęs. Karališkoji šeima miegojo tradiciniuose mediniuose namuose[30], tačiau vėliau Michailo architektai pastatė carui naujus mūrinius rūmus. XVII a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, juos užbaigus, Kremliaus architektūros stilius buvo kuriamas toliau. Karališkieji kambariai (*terema;* vienaskaita *terem*) buvo pastatyti Ivano ir Vasilijaus III laikais, XV amžiaus pabaigoje–XVI amžiaus pradžioje, ant italų sukurtų pastatų pamatų ir apatinių aukštų. Nors jie ir davė pradžią rūmams, tačiau per mažai pagarbos skyrė praeičiai. Sukurti daugiausia rusų statytojų, tokių kaip Bazenas Ogurcovas, Trefilas Šarutinas ir Antipas Konstantinovas, o taip pat ir paslaptingojo Džono Talerio,

taip vadinami Teremo rūmai pasižymėjo sudėtinga puošyba, spalvingumu ir vakariečių įsivaizduojamais rytietiškais ornamentais. Stogas buvo paauksuotas, o langai puikiai įstiklinti, kiekvienas įėjimas ir architravas banguotai išdrožinėtas, o dauguma akmeninių detalių nudažytos ryškiomis spalvomis: mėlyna, raudona, geltona, žalia ir balta.[31] Pats prabangiausias interjeras buvo užbaigtas valdant Michailo sūnui Aleksejui Michailovičiui: sienos apmuštos vokiška oda, kurioje įspausti sidabriniai ir auksiniai lapai. 1660-aisiais paauksuota oda buvo apmuštos ir durys, net lubos spindėjo sidabru.[32] Rusų statytojai pastatė pusę tuzino cerkvių, kurių kupolai baigėsi egzotiškų formų statiniu. Patys svarbiausi kambariai XX amžiaus paskutiniajame ketvirtyje buvo restauruoti, rūmų lankytojai ir dabar gali juos rasti už dviejų didžiulių liūtų abipus akmeninių laiptų. Kita vertus, nors tai ir vienas puikiausių meistriškumo pavyzdžių, tos cerkvės užtvertos išpuoštomis auksinėmis grotomis. Ten visada tylu, o durys beveik visada sandariai uždarytos.

Kaip ten bebūtų, Michailo laikais dvaras buvo gyvas ir laukė europiečių amatininkų, kurie pagamintų įvairių mechanizmų. 1633 m. laikrodžių meistras ir inžinierius Kristoferis Galovėjus įrengė vandens pumpavimo sistemą prie Sviblovajos bokšto, kuris stovėjo Kremliaus sienos kampe virš Maskvos upės. Iki to laiko visas vanduo į tvirtovę buvo keliamas rankiniu būdu, dabar tas procesas buvo mechanizuotas. Po kelerių metų Paulius iš Alepo aprašė tą stebuklą. „Iškasti keturi ar penki dideli šuliniai, o virš jų pastatytos arkos, tuščiavidurės kolonos ir kanalai, – rašo jis, – [Galovėjus] iš išorės įrengė geležinį ratą. Kam nors prireikus vandens, jis pasukdavo viena ranka tą ratą, ir labai greitai imdavo tekėti vanduo.“[33] Su naująja sistema buvo galima apsodinti rūmų terasas kabančiais sodais, o vėliau papildyti baseinus uždaruose viršutinių aukštų kiemuose. Sakoma, kad būtent viename iš jų būsimasis imperatorius Petras Didysis pirmąkart išbandė žaislinį laivelį.

Pats įspūdingiausias pastatas, užbaigtas 1625 m., buvo atnaujintas ir išplėstas Išganytojo bokštas. Architektai turėjo jį paaukštinti, nes laikrodžio mechanizmui, kurį buvo pradėjęs projektuoti Galovėjus, reikėjo didelio vidinio kambario, o didžiuliam laikrodžio ciferblatui išorėje – didesnio aukščio.[34] Nors statinys turėjo simbolizuoti atgimstančią Maskvą, ne vieną piktino tai, kad viršutiniai bokšto aukštai buvo išpuošti visa eile apnuogintų žmonių figūrų, *bolvanais*, žaismingomis statulomis. Iš pradžių jų nuogumas sukėlė pasipiktinimą, figūros buvo nedelsiant aprengtos kaftanais.[35] Tačiau tai buvo smulkmena, greitai pamiršta lenktyniaujant dėl dailių išlenkimų ir išraitytų linijų pamėgdžiojimo. Pirmojo ir kurį laiką vienintelio, tokio aukšto ir nusmailinto, Kremliaus sienų bokšto siluetas greitai tapo pačios Maskvos simboliu. Nuo Michailo laikų jis buvo vaizduojamas daugybėje paveikslų ir atvirukų, dažnai pristato miestą pasaulio televizijos kameroms. XX a. šeštajame dešimtmetyje jis įkvėpė „Stalino gotikos“ stiliumi pastatyti žymiausius Maskvos dangoraižius.[36]

Iš dalies dėl to simboliškumo dauguma vadovėlių priskiria Išganytojo bokšto projektą rusui Bazenui Ogurcovui, retkarčiais patikėdami jo inžineriją škotui Kristoferiui Galovėjui. Tačiau šiomis dienomis vėl kilo susidomėjimas užmirštomis vakarietiškomis to pastato sąsajomis. Viename moksliniame darbe jis beveik eretiškai lyginamas su galimais jo protėviais Tuane, Gente ir Aberdine.[37] Jei kas nors galėtų vėl surasti tą seniai pamestą archyvinį dokumentą, jis turbūt įrodytų, kad tos formos nesukūrė nei Ogurcovas, nei Galovėjus. Už tai turėtų būti įvertintas žmogus, kurį rusų šaltiniai vadina Vilimu Grafu (dar vienas mįslingas „svetimšalių anglų“ komandos, atvykusios po Michailo įžengimo į sostą, narys). Dokumento, kuriame paminėtas Grafas, dingimas buvo patogus kraštutiniams patriotams, tačiau greičiausiai jis buvo prarastas netyčia, XX amžiaus pradžioje perkraustant archyvus.[38]

Galovėjus užsiiminėjo laikrodžių gaminimu. Michailas Romanovas aistringai mėgo tuos daiktus, todėl škotų meistras keletą jų pagamino Rusijoje (ir mažiausiai du Teremo rūmuose). Tačiau Galovėjus pranoko pats save, kai jam buvo pavesta pagaminti patį svarbiausią laikrodį, kuris turėjo būti iškilęs virš Kremliaus Išganytojo vartų. Kai jis apmetė pirmą naujojo laikrodžio brėžinį, senasis modelis, svėręs beveik toną, buvo nukabintas ir parduotas (už 48 rublius) Jaroslavlio vienuolynui. Tada nagingi varpų liejikai, vadovaujami varpų meistro Kirilo Samoilovo, iškasė duobes, pagamino liejimo formas ir išliejo trylika naujų varpų vietoje senojo.[39] 1626 m. sausio mėnesį naujasis laikrodis buvo baigtas. Caras ir jo tėvas buvo tokie patenkinti, kad padovanojo škotui inžinieriui sabalų ir kiaunių kailių, sidabrinę taurę, satino ir damasto drabužių, kunigaikštiškų brangenybių. Po dvejų metų jis buvo antrą kartą apdovanotas, kai atnaujino ir pataisė gaisro sugadintą laikrodį, kuris ir vėl sukeldavo varpų skambesį.

Deja, net ir antrasis laikrodis nukentėjo nuo kito gaisro, galiausiai nebeliko ir garsiojo ciferblato. XVII a. šeštojo dešimtmečio aprašymuose keliautojo, vardu Augustinas Mejerbergas (jis lankėsi Maskvoje 1680-aisiais), kelionių memuarų piešiniuose vaizduojamas labai proporcingas ratas, užsibaigiantis dangaus mėlynėje. Visas jo paviršius nusėtas sidabrinėmis žvaigždėmis, o viršuje spindi auksinė saulė ir mėnulis.[40] Bet kuriam europiečiui, mačiusiam astronominius laikrodžius Prahoje ir Venecijoje, tas išradimas nebuvo naujiena, tačiau net ir svetimšaliai buvo sužavėti Galovėjaus mechanizmu. Vietoje dvylikos padalijimų, jo laikrodžio ciferblatas turėjo net septyniolika, nors žiemą faktiškai būdavo naudojami ne daugiau kaip aštuoni. Pirma valanda prasidėdavo patekėjus saulei, paskutinė pasibaigdavo jai nusileidus. Maskva yra ties 55 šiaurės platumos laipsniu (taip pat kaip Edinburgas, tik 2 laipsniais piečiau už Džuną Aliaskoje), tad dienos ilgumas (ir valandų skaičius) įvairiais metų

laikais labai skiriasi. XVII amžiuje laikrodžio prižiūrėtojas turėdavo pasukti laikrodžio ciferblatą dukart per dieną taip, kad pirma ir paskutinė valanda atitiktų saulę.[41] Be to, kaip po kelerių metų pastebėjo Samjuelis Kolinsas (iš Breintrio), sukosi pats ciferblatas, o ne (vienintelė) rodyklė. „Mūsų laikrodžių ciferblatuose rodyklė juda prie skaičių, – pažymėjo jis. – Rusiškame, *a contra*, skaičiai juda prie strėlės. Toks ponas Halovėjus [sic], labai sumanus žmogus, išrado pirmą tokio pobūdžio ciferblatą, kaip sakoma, kadangi jie dirbo kitaip nei visi žmonės, tai ir rezultatas buvo atitinkamas."[42]

To didžiojo laikrodžio metalinis mechanizmas – beveik neabejojama – buvo užbaigtas pačiame Kremliuje. Pirmųjų kelių Romanovų valdymo laikai buvo aukso amžius dirbtuvėms, kurios klestėjo tvirtovėje (su pertraukomis) nuo Ivano Rūsčiojo laikų. XV amžiuje jos pradėjo savo veiklą kaip karališkasis arsenalas, tačiau XVII a. šeštajame dešimtmetyje jose jau dirbo auksakaliai ir sidabrakaliai, juvelyrai, graveriai, siuvinėtojai, balniai ir kailiadirbiai, o taip pat ir visa eilė puikių ginklų gaminimo ir taisymo meistrų bei ekspertų. XVII amžius nebuvo pakilimo metas – labai daug pinigų surijo kariuomenė, – tačiau nors tauta anapus tvirtovės vargo mokėdama mokesčius, Kremliaus dirbtuvės nuolatos turtėjo.

Metalas daugiausiai būdavo atvežamas arba perdirbamas (sidabro kasimas caro valdose nebuvo pradėtas iki XVII amžiaus pabaigos), tačiau jo gavę amatininkai labai stengėsi. Kremliaus dirbtuvėse buvo gaminama viskas, nuo rusų karališkųjų karūnų ir diademų iki drabužių, išsiuvinėtų aukso gijomis. Netrukus nebuvo, kur jų laikyti, bet dar sunkiau buvo rasti erdvės, kurios reikėjo pačiam darbui. Pagrindinės arsenalo patalpos užėmė didžiulį trijų aukštų pastatą už Teremo rūmų (netoli Trejybės vartų), tačiau mažesnės dirbtuvės buvo išsimėčiusios rūmų apylinkėse (siuvinėtojai dirbo šalia karališkųjų moterų patalpų), o kai kurios sunkiausių metalo

darbų dirbtuvės, patrankų bei varpų liejyklos buvo prisiglaudusios iškart už Kremliaus sienų, kitame Neglinajos upės krante.[43] Dar viena nedidelė imperija, šįkart skirta arkliams ir vežimams, buvo įsikūrusi už Borovickio vartų rūmų. Joje dirbo auksakaliai ir siuvėjai, o taip pat ir meistrai, gaminantys balnus, balnakilpes, batus ir rimbus. Nuo 1673 m. toje arklių kanceliarijoje, kuri galiausiai pademonstravo puikiausią europietiško stiliaus sargo namelio bokšto laikrodį, taip pat dirbo ir aštuoni veterinarijos specialistai.[44]

Ikonų tapytojai užėmė visą pagrindinio arsenalo aukštą. Tai tikriausiai buvo judri vieta, pribarstyta jūros kriauklių, naudojamų dažams gaminti. Menininkai turėdavo ištapyti baldus, rūmų vidų ir padaryti architektūrinius brėžinius. Dar jie kurdavo karinius žemėlapius, tad kai kurių būdavo prašoma keliauti drauge su caru (lenkų valdomoje Ukrainoje Simonas Ušakovas, kuris 1664–1686 m. vadovavo arsenalo dirbtuvėms, atvyko savo akimis pamatyti katalikų pasaulio meno[45]). Tačiau jų dėmesio centre būdavo religinis menas, apie kurį informacijos ieškoti dvaro meistrai galėdavo tūkstančiuose ikonų, kurias carai laikė atskirai paveikslų kambaryje (*obraznaja palata*). Kai kurios iš jų buvo labai senos, tačiau menininkai, susipažinę su praeities šedevrais, neketino jų kopijuoti. Dar XVII amžiaus pradžioje rusų tapyboje pradėjo atsirasti charakteringos spalvos ir naujos formos, tas atsinaujinimo procesas niekada nesulėtėjo. Pavyzdžiui, kai atėjo eilė atnaujinti freskas Dievo Motinos Ėmimo į dangų ir Arkangelo soboruose, komanda, vadovaujama Ivano Paiseino, sukūrė naują apgadintų originalų interpretaciją.[46] O kadangi Kremlius pritraukė talentų iš visos karalystės, šviežiai nutinkuotos sienos tapo tam tikra vidaus meistrų mokykla naujajai rusų tapytojų kartai.[47] Nuo XVII a. penktojo dešimtmečio kai kurie iš jų pradėjo studijuoti Europos šedevrus (dažnai iliustruotų Mateuso Meriano ir Johaneso Piskatoriaus Biblijų dėka).[48] Pamažu veidai naujausiose ikonose įgijo kontūrus, o beaistriškumas užleido

kelią jausmų užuomazgai, netgi kūniškumui. Atrodo, daugumai ikonų tapytojų, išskyrus keletą įžymybių, pritarė jų mecenatai.[49]

Tačiau didžiausius pasikeitimus nulėmė augančios Rusijos kariuomenės poreikiai. Kremliaus sandėliuose buvo laikomi nuostabūs ginklų lobynai: tūkstančiai kardų ir durklų, kirvių, šalmų, šarvų, lankų, strėlių ir šautuvų. Daugelis jų buvo rinktiniai ginklai, sukurti carui, nors visi buvo skirti kariavimui. XVII a. septintajame dešimtmetyje toje kolekcijoje dominavo kardai bei lankų ir strėlių rinkiniai, tačiau daugumą jų pradėjo dengti dulkės. Dabar svarbiausiais ginklais buvo laikomos muškietos, karabinai, pistoletai ir artilerijos patrankos. Caro dirbtuvės pagamindavo jų šimtus.[50] Viena buvo pagaminti didelį kiekį ginklų, o visiškai kita – tinkamai juos panaudoti XVII amžiaus mūšių laukuose. Tai buvo pamoka, kurią rusai pirmąkart išmoko per sunkmetį, kai į jų šalį įsiveržė švedai ir lenkai. Pirmą kartą susidūrę su profesionalia armija iš Europos, rusų šauliai ir savanoriška liaudies kariuomenė išsigando supratusi, kokie neveiksmingi pasidarė jų per amžius garbinti kovos būdai. Kad ir kaip Michailas, o paskui ir Aleksejus Romanovai nemėgo vakariečių, abu jie buvo priversti prašyti jų karinių patarimų.

Pirmoji užsieniečių grupė atvyko XVII a. ketvirtajame dešimtmetyje. Nuo tada pareigūnai iš Maskvos ėmė keliauti po Nyderlandus, Angliją ir Vokietiją ieškodami specialistų, galinčių apmokyti rusų reguliariąją kariuomenę ir jai vadovauti. Tradicinės kavalerijos ir šaulių dalinių laikai baigėsi; kai kurie iš buvusių kareivių užbaigė savo ilgalaikės tarnybos įsipareigojimą carui dirbdami statybos aikštelėse.[51] Užsieniečiai iškart ėmėsi darbo, surinkę per 60 000 vyrų ir sustiprinę jų gretas gerai apmokamais rekrutais iš savo šalių (daugiausiai vokiečių, tačiau daug ir škotų).[52] Daugelis jų buvo apginkluoti caro sąskaita, o ginklai sukurti Kremliaus arsenale.[53] Pagal vieną tikslų apskaičiavimą, nuo amžiaus vidurio Rusijos kariuomenei tekdavo aštuntadalis šalies metinių pajamų.[54]

Atpildas atėjo 1654 m., praėjus devyneriems metams po caro Michailo Romanovo mirties, kai jo sūnus ir įpėdinis Aleksejus Michailovičius atsiėmė Smolenską, miestą, kurį nuo 1610-ųjų buvo užėmę lenkai. Ta pergalė senajam pasauliui, auksinių drabužių ir įdėmiai žvelgiančių šventųjų šaliai, buvo užuomina, kad reikia pastatyti vieną iš paskutiniųjų savo spektaklių. Artimiausiais metais į Aleksejaus kariuomenę trokš patekti daugybė svetimšalių.[55] Tačiau tokie žemiški dalykai kaip darbo jėga nebuvo įdomūs tų laikų žiūrovui. Aleksejaus sugrįžimas buvo religinių padėkos maldų ir dedikacijų šventė. Paulius iš Alepo aprašo tą vaizdą:

> Pirmos buvo nešamos vėliavos, lydimos dviejų būgnininkų, paskui juos sekė kariuomenės būriai, išsirikiavę trimis eilėmis šventos Trejybės garbei: jei vėliava buvo balta, tai tie, kurie ėjo paskui, taip pat buvo apsirengę baltai; jeigu mėlyna – mėlyni; dar buvo raudona, žalia, rausva ir visos įmanomos spalvos. Eisena atrodė tikrai puikiai, visi, pėstininkai ir kavalerija, Trejybės garbei žygiavo pirmyn. Visos vėliavos buvo naujos, neseniai pasiūtos Imperatoriaus (t. y., Kremliaus dirbtuvėse) prieš jam išvykstant į savo ekspediciją. Jos buvo didelės ir puikios, stulbinančios žiūrovus savo grožiu, meistriškai ištapytomis figūromis ir gausiais papuošimais.[56]

Su būgnais ir vėliavom švenčiamas Smolensko žlugimas nutiesė Maskvai kelią derėtis dėl Kijevo valdymo (tai buvo svarbiausias dalykas), be to, plėstis į dabartinės Ukrainos teritoriją ir Baltosios Rusios dalis (regioną, maždaug atitinkantį šiandieninę Baltarusiją). Kita maskvėnų ekspedicija 1637 m. pasiekė Ramiojo vandenyno krantus, bet pergalė vakaruose nukreipė stiprią kontinentinę valdžią, dabar vyraujančią beveik visame rusų pasaulyje, tiesiai į Europos veiklos sferą. Pergalė amžiams perkėlė Europą į Kremliaus dvaro centrą. Suvilioti perspektyvų ir turtų, amatininkai ir mokslininkai iš senovinių Kijevo ir senosios Rusios miestų su atsinaujinusia intelektualų ir menininkų migracijos banga atvyko į

Maskvą. Skirtingai nei specialistai iš Anglijos ir Vokietijos, naujieji atvykėliai dažnai atkeliaudavo apsigyventi ten tik dėl to, kad jie išpažino sentikių religiją kaip ir jų šeimininkai. Atvykėlių įtaka buvo labai didelė, nes tie žmonės buvo savi, ne eretikai. Vis dėlto jų išsiauklėjimas ir pasaulėžiūra buvo iš esmės europietiški. Niekas to nesitikėjo, tačiau netrukus paaiškėjo, kad būgnų garsai šventajame dvare 1655 m. nesugebėjo visiškai nustelbti negailestingo permainų triukšmo.

Nors išoriškai Kremlius atrodė nepajudinamas, iššūkių vis daugėjo. Michailo valdymo pabaigoje švedų diplomatas net nusprendė, kad Maskvos sukilimas buvo neišvengiamas.[57] Netrukus po to, kai į sostą atsisėdo jaunasis Aleksejus Michailovičius, ta pranašystė išsipildė. 1648 metais tvirtovė buvo žiauraus maišto liudininkė.

Sunkmetis privertė Rusijos žmones atsargiai žiūrėti į neteisybę ir korupciją sosto aplinkoje. Senojo valdovo mirtis išryškino tai, kas buvo prisikaupę. Pirmaisiais Aleksejaus valdymo metais įtarimas krito ant magnato, vardu Borisas Morozovas. Tas žmogus, kunigaikščio mokytojas, pasinaudojo situacija. 1645 m., dar nespėjus atšalti velionio caro Michailo kūnui, Morozovas paskyrė save iždininku ir keleto svarbiausių kanceliarijų vadovu. Jo įtaką Aleksejui palaikė ir stiprino moterys: abu vyrai buvo vedę seseris, kilmingo bajoro, vardu Ilja Miloslavskis, dukteris.[58] Patenkintas kunigaikštis padovanojo savo mokytojui puikią sidabrinę vestuvių karietą, iš vidaus ir išorės išpuoštą paauksuotu brokatu ir apmuštą brangiais sabalų kailiais. Tas išsišokėlis netrukus pasistatė Kremliuje rūmus, atsivedė savo nuotaką ir suskato padėti savo klientams užimti dvare įtakingą padėtį. Patys garsiausi jų buvo Levontijus Pleščejevas ir Piotras Trakchaniotovas, dar pora svainių ir Nazarijus Čistyj, pirklys, kuris dabar tapo dar ir persitvarkiusiu biurokratu. Konservatyvūs maskviečiai nemėgo visos tos kompanijos. Čistyj buvo

glaudžiai susijęs su nekenčiamais naujaisiais druskos mokesčiais, o visi keturi vyrai Rusijos istorijoje laikomi kontrabandininkais, sukčiais ir išdavikais.[59]

Kibirkštys įsiplieskė 1648 m. birželį. Caras ir jo palyda buvo išvykę iš Kremliaus į piligriminę kelionę. Kai karališkasis pulkas parjojo, susirinkę prašytojai, pasitikę Aleksejų su duona ir druska, paprašė išklausyti jų nusiskundimų dėl „nepakeliamai didelių mokesčių ir kontribucijų, kurių jie yra prislėgti". Dar jie turėjo ir skundų dėl Pleščejevo. Aleksejus nustebęs išklausė, pažadėjo apsvarstyti prašymą ir nujojo į Kremlių, bet kai jo žirgas risčia nubėgo nuo minios, bojarinai ir sargybiniai išvaikė protestuotojus. Dokumentai, kuriuos jų lyderiai buvo parengę, iš karto buvo sunaikinti, prašytojai, atsidūrę arčiausiai karališkojo būrio, sumušti, o daugybė pačių iškalbingiausių suimti.

Kitą dieną, kai Aleksejus pasirodė ant Kremliaus rūmų laiptų ketindamas apsilankyti cerkvės pamaldose, aikštės apačioje pamatė dar didesnę ir dar labiau įpykusią minią. Jie norėjo, kad jis patrauktų taip jų nekenčiamą Pleščejevą į teismą. Žmonės reikalavo, kad caras peržiūrėtų jų nusiskundimus ir išlaisvintų suimtuosius. Aleksejus pasitraukė į rūmus, o Morozovas ėmėsi malšinti incidentą, tačiau tai dar labiau įsiutino žmones. Maskvos krautuvininkai, smulkieji pirkliai ir amatininkai grūdosi ir stumdėsi Kremliaus aikštėje. Apimtas pykčio Morozovas įsakė šauliams išstumti nusikaltėlius lauk ir užrakinti tvirtovės vartus, tačiau šauliai, modernizavus caro armiją, neteko ankstesnio statuso ir jau nebebuvo patikima kariuomenė. Užuot saugoję dvarą, tie rinktiniai sargybiniai atsigręžė į žmogų, kuris, kaip iždininkas, buvo sumažinęs jų algas. „Muškietininkai nepakluso Morozovo įsakymui, – pasakoja nežinomas švedų rašytojas. – Kai kurie iš jų nuėjo pas Jo Didenybę Carą ir pranešė, kad jie... mielai... saugotų jį, bet neturi jokio noro pyktis su minia dėl tirono ir išdaviko."[60] Be to, šauliai pranešė miniai, jog

jie nė piršto nepajudins, kad ją sulaikytų. „Šauliai, – praneša kitas užsienietis, – kurių atlyginimas buvo sumažintas taip smarkiai, kad jie nebeturėjo, iš ko gyventi, stojo į paprastų žmonių pusę.“[61]

Kremlius dabar tapo protestuotojų traukos centru. Caras antrą kartą pasirodė įkalbinėti minios, tačiau iš jo žodžių buvo nedaug naudos. Minia šturmavo Morozovo rūmus.

> Ten buvę turtai, be abejo, sukaupti jų skurdo kaina, sidabrinė karieta ir kitos gėrybės nepaprastai juos įsiutino. Visus tuos įspūdingus ir brangius daiktus jie kirviais sukapojo į gabalus, auksinius ir sidabrinius indus suplojo, puikiausius perlus ir kitus brangakmenius sutrynė į miltus, mindė ir trypė juos kojomis, svaidė pro langus ir nepaliko neišmetę lauk nė menkiausio daikto. Įsismarkavę žmonės garsiai rėkė: „To naša krov!“ („Tai mūsų kraujas!“).[62]

Tą dieną buvo pralieta nemažai tikro kraujo. Morozovas įsigudrino pasprukti, tačiau, plėšiant to bojarino rūmus Kremliuje, žuvo vienas jo padėjėjų. Nazarijus Čistyj, gulėjęs lovoje po jojimo traumos, buvo rastas savo slėptuvėje ir mirtinai sumuštas. Vokiečių diplomatas ir keliautojas Adamas Olearijus, iš kurio Čistyj buvo išreikalavęs pasipiktinimą keliančio kyšio, aprašo tą sceną be didelės užuojautos. Aukos galva, piktdžiugiškai pasakoja jis, „buvo taip sudaužyta, kad jo jau nebebuvo galima atpažinti. Paskui jis buvo įmestas į mėšlo duobę, o ant jo suverstos dėžės ir lagaminiai.“[63] Iš nevilties caras sutiko atiduoti Pleščejevą. Baisusis pareigūnas buvo išvestas iš Kremliaus pro Išgelbėtojo vartus, lydimas budelio su efektingai atrodančiu kirviu. Tačiau dar neperskaičius mirties nuosprendžio, minia pagriebė kalinį ir mirtinai jį sumušė. „Jo galva buvo taip suplota, kad smegenys buvo aptaškę veidą, – rašo Olearijus. – Drabužiai buvo suplėšyti, nuogas kūnas tampomas po purvyną.“[64] Galvą vėliau sukapojo vienas vienuolis, burbėdamas, kad velionis kartą buvo sumušęs jį lazda.

Maskvos minia susirinkusi išliejo savo įniršį ant bojarinų, biurokratų ir nedidelio turtingiausiųjų būrio. Kas nors turėjo pasirūpinti ir gėrimų atsargomis. Tą dieną grobstytojų būrys braidė iki kelių Morozovo vyne, o kai kurie iš jų net paskendo. Miestas pamažu rimo, bet tos dienos įvykiai baigėsi dar viena tragedija. Iki saulėlydžio penkiose skirtingose Maskvos vietose prasidėjo gaisrai. Liepsnos lėkė saulės įkaitintomis gatvėmis, pakeliui prarydamos šimtus, o gal ir tūkstančius miestiečių. Vienas rašytojas apytikriai apskaičiavo, kad buvo sugriauta daugiau kaip 15 000 namų, galima sakyti, sudegė pusė miesto.[65] Kai kurie sakė, jog Morozovas pats sukėlė gaisrus, kad pridengtų savo pabėgimą, tačiau kiti tikėjo, kad liepsna buvo prakeikimas, tvirtindami, jog išsigelbėti galima tik sudeginus kruvinus Pleščejevo palaikus. Begalvis kūnas buvo deramai aplaistytas degtine ir nutemptas prie žarijų. „Vos tik kūnas pradėjo degti, – įtikinėja Olearijus, – liepsnos mieste ėmė silpti apstulbusių žiūrovų akyse, kol visai užgeso.“[66]

Po gaisro Aleksejus pasiuntė patriarchą drauge su dviem patikimais bojarinais pasikalbėti su protestuotojais. Trakchaniotovas, spėjęs pasprukti iš Maskvos, buvo sučiuptas ir sugrąžintas, kad būtų nubaustas mirties bausme. Aleksejus asmeniškai prašė palikti Morozovą gyvą, tad buvo priimtas kompromisas – „visam laikui“ ištremti iždininką į Kirilo Beloozero vienuolyną. Per tokį trumpą laiką protestuotojai laimėjo jiems naudingą pergalę, buvo išdalyti pinigai ir sumažinti kai kurie mokesčiai. Morozovo žmones Kremliuje net pakeitė tinkamesni lyderiai, tarp jų ir plačių pažiūrų caro dėdė Nikita Romanovas. Užsienio stebėtojai pranešė apie plačiai pagarsėjusį valdžios sudėties pasikeitimą, tačiau ta reforma truko neilgai. Baigiantis spaliui Morozovas sugrįžo į Maskvą, netrukus jis ir gyvi likę jo bendrininkai vėl buvo valdžioje.[67]

Maištai buvo kilę ir kituose miestuose, tačiau žmonės beveik visur tebebuvo ištikimi carui. 1649 m. nuosaikus ir apskaičiuojan-

tis Aleksejus sušaukė dar vieną Krašto susirinkimą, kad kodifikuotų įstatymus, įtvirtinančius visuomenės hierarchiją, ir užsitraukė visos liaudies pyktį. Minia reikalavo teisingumo, o jų caras atsakė legalių įstatymų rinkiniu. Tas dokumentas pagarsėjo dėl apribojimų, skirtų baudžiauninkams, kurių ir taip ribota teisė palikti savo ponų ūkius dabar buvo visiškai panaikinta, visam laikui pririšant juos prie tų žemių.[68] Tai buvo smūgis besipriešinantiems provincijos liaudies armijos vyrams, tokių įstatymų, patvirtinančių požiūrį į visuomeninę tvarką ir skirtų išvengti tolesnių pasikeitimų, tik daugėjo. Tačiau neramumai taip greitai nesiliovė. Daugybė sunkumų – šauliai, vargstantys dėl armijos atnaujinimo, miestiečiai, kenčiantys nuo dar didesnių mokesčių, ir visada teisūs sentikiai, susidūrę su piktų favoritų neteisybe, – bet kurią akimirką galėjo virsti smurto proveržiu. Iki pat šimtmečio pabaigos Maskvos minia liko neramiu įniršusiu choru Kremliaus sienų papėdėje.

Tačiau baisiausios nelaimės žmonės negalėjo suvaldyti. 1654 m. maskviečius užpuolė maras. Paulius iš Alepo sužinojo, kad mirė apie pusė milijono žmonių, „palikę daugumą gatvių ištuštėjusias ir negyvenamas“. Jam atvykus šunys ir kiaulės dar teberijo žmonių lavonus, o cerkvėse „trūko dvasininkų“. Pačioje Maskvoje prie miesto vartų buvo „tylu, nes trūko kariuomenės jiems saugoti“, o gatvės baisiai apleistos“.[69] Baimė užsikrėsti buvo tokia didžiulė, kad Aleksejaus rūmų durys ir langai net buvo užmūryti. Tačiau to priešo negalėjo sulaikyti jokie Kremliaus vartų užraktai, mirtis nusinešė 80–95 procentus vienuolių ir nuolatinių gyventojų.[70] Laimei, caras buvo išvykęs iš miesto į žygį, o jo šeima buvo saugioje vietoje, tačiau po kiek laiko maras išplito, rūmuose liko vos penkiolika tarnų. Paties Aleksejaus padėjėjas Michailas Pronskis mirė 1654 m. rugsėjį, prieš pat mirtį apimtas siaubo jis parašė laišką carui.[71]

Ta katastrofa paskatino įvykdyti dar keletą reformų. Buvo įvesti nauji įstatymai, sustabdantys laidojimus gražiausių Maskvos

cerkvių šventoriuose ir beveik visose Kremliaus cerkvėse (išskyrus Arkangelo soborą). Draudimas tebegalioja: nuo 1655 m. Kremlius faktiškai nustojo būti laidojimo vieta.[72] Tuo tarpu caras sirgo hipochondrija. Visada mėgęs žoleles ir visokio pobūdžio alchemiją, jis pasiuntė savo tiekėjus į pasienio sritis ieškoti vaistų nuo maro. 1655 m. jis pateikė ypatingai absurdišką užsakymą – trijų vienaragio ragų, dviejų aukščiausios kokybės ir vieno kiek prastesnės rūšies karališkosioms moterims. Vienas didesnis pavyzdys kainavo 5 000 rublių (palyginkime su Patriarcho Filareto bokšto statyba, kuri atsiėjo 3 000 rublių), tačiau vienaragio ragas, tą visi žinojo, buvo užtikrintas vaistas nuo maro. Kaip paaiškino vienas laukinės pietų genties narys, reikia paprasčiausiai sutrinti jį ir ištirpinus vandeny gerti keletą kartų per dieną.[73] Dar galėjo padėti rabarbarų vynas, tad caras rūpestingai saugojo tuos augalus, vešinčius jo vaistininko darže prie Kremliaus sienų.

*

Buvo manoma, kad maras yra Dievo bausmė nusidėjėliams; tame neramiame amžiuje dieviško pykčio baimė buvo neatsiejama žmonių mąstymo dalis. O XVII amžius pasirodė esąs ypatingų išbandymų metas ir pačiai rusų cerkvei. XVII a. šeštojo dešimtmečio krizė sudrebino ortodoksiškos daugiavaldės Maskvos pamatus, kirto ir į patį Kremliaus centrą. Pasekmės pasirodė negrįžtamos, todėl ypač ironiška tai, kad pagrindinė krizės priežastis buvo atkaklus cerkvės atsisakymas palaikyti bent jau pačias švelniausias naująsias idėjas.

Nuo pat Maskvos Patriarchato sukūrimo 1589 m. jis išliko vienintele ortodoksų institucija, nekontroliuojama musulmonų. Jo lyderiai atkakliai gynė savo tikėjimą. Nepaisant visame krikščioniškajame pasaulyje paplitusio religinio judėjimo, jokios sienos negalėjo sulaikyti Patriarchato naujumo, vis dėlto rusų cerkvė pakilo į garbingą kovą. Europos universitetai, nuo Oksfordo ir Bolonės iki Krokuvos, didžiavosi filosofais, tačiau maskviečiai, žavė-

jęsi Galovėjaus laikrodžiu ir vandentiekio sistema, neturėjo jokio priėjimo prie pasaulietiško mokslo ir tai buvo kelias, kuriuo tos šalies vienintelė tikra intelektualų klasė, dvasininkai ir vienuoliai, dar norėjo eiti. Juos skyrė net laiko skaičiavimas. Jie skaičiavo savo metus nuo pasaulio sukūrimo pradžios. Galovėjus gal ir išvyko iš Škotijos 1620 m., tačiau, pasiekęs Maskvą, tarsi Alisa, nukritusi į triušio urvą, pateko į 7128 m. Rusų teologai ir liaudies mistikai žavėjosi skaičiais – daugelis buvo Apreiškimo knygos numerologijos ekspertai – tačiau atrodo, kad Europos racionalistų matematikų bijojo kaip juodųjų magų.

Pastangos niekinti naujas idėjas baigėsi nedraugišku caro požiūriu į samdomus užsieniečius. Nors ortodoksų svečiai buvo palyginti nepavojingi, kitus europiečius cerkvė laikė eretikais (Filaretas ypač nemėgo liuteronų) ir niekam nebuvo paslaptis, kad jie geria savo malonumui, rūko tabaką ir netgi valgo mėsą pasninko metu. Kai kurie samdomi rusų darbininkai ir namų tarnai atskirdavo vaikus nuo ortodoksų tikėjimo pasiimdami juos tarnauti ir taip padarydami jiems žalos. Michailo Romanovo valdymo metu cerkvės lyderiai buvo pasmerkę laisvą rusų bendravimą su užsieniečiais, tačiau iš jų gaunamos pajamos (taip pat ir tos, kuriomis naudojosi pats caras) per daug viliojo įstatymų leidėjus, kad jiems priešintųsi. Ir tiktai po 1648 m. sukilimo, kai žmonės pradėjo galvoti apie svetimšalių darbininkų atleidimą nuo mokesčių, pagaliau buvo imta svarstyti apie tikrus apribojimus.[74] Cerkvė greitai įsigudrino išspausti iš to naudos. 1652 m. Maskvoje gyvenantys europiečiai gavo nepatogų naują įstatymą. Jie turėjo per keturias savaites palikti savo namus brangiausiuose rajonuose, net jei reikėtų juos parduoti už pribloškiančią kainą. Nuo to laiko vyriausybė paskelbė įsaką, kad „vokiečiai“ turi gyventi tam tikrame naujame priemiestyje už Jauzos upės, rezervate, kur jie galėtų kalbėtis, rūkyti, skustis ir net statyti savo bjaurias bažnyčias, nežalodami rusiškų sielų.

Kaip ten bebūtų, cerkvės priešiškumas užsieniečiams iš dalies atspindėjo dar stipresnę baimę dėl savo žmonių elgesio. Nė vieno vienuolyno sienos nebuvo pakankamai aukštos apsaugoti rusų vienuolius nuo užkrečiamų ištvirkavimo vaizdų kalėdinėje spūstyje, o kai kurie žiemos tamsoje prabėgomis pamatydavo ir viešus sekso žaidimus. „Jų šokius, – rašo Adamas Olearijus, – sudaro gašlūs kūno judesiai. Jie sako, kad klajojantys komediantai apnuogina užpakalius, ir aš jau nežinau, ką dar." Pats Kalėdų karnavalas, tam tikras sąmyšio laikas, kai jaunuoliai dėvi gyvūnų kaukes, jau yra nuodėmingas: „Jie taip atsiduoda kūno geiduliams, – tęsia Olearijus, – kad kai kurie tampa homoseksualais; ir ne vien tik su berniukais, bet ir su arkliais."[75] Reformatoriai buvo ir pakerėti, ir sunerimę. XVII a. šeštojo dešimtmečio pradžioje jie smerkė viską: nuo girtuokliavimo iki dūdmaišių, šokių bei kaimo dvasininkų palaidumo.[76] Nepaisant įstatymų, linksmybės nepaliaujamai tęsėsi.

Kadangi liaudies religija nebuvo pasmerkta, cerkvės lyderius kamavo baimė, kad jie gali patys netyčia išklysti iš tikrojo tikėjimo kelio. Pirmąkart susidūrę su sentikių šventikais iš Ukrainos ir Baltosios Rusios, rusų vyskupai pastebėjo nemalonius skirtumus, atsiradusius tarp jų pačių ir visų kitų religinės praktikos. Papročiai, kurie buvo tapę tradiciniai rusams, taip pat ir jų žegnojimosi būdas, su dviem pirštais vietoje trijų, pasirodė esą tikrosios apaštališkos „graikiškos" religijos iškraipymas. Jų taip vertinamuose šventųjų tekstų vertimuose atsirado klaidų. Nepaisant Maskvos siekimo tapti pasauliniu religiniu lyderiu, paaiškėjo, kad jai reikėjo vadovavimo (tai paaiškina, ką Antiochijos patriarchas veikė Maskvoje 1655 m.). Prijungtas prie maskvėnų valstybės, klestintis Kijevo miestas tapo nauja problema, nes didžiavosi įspūdinga, daugiausiai dvasiškiams skirta akademija. Provincijai paprasčiausiai nebuvo galima leisti šitaip konkuruoti su Maskva.

Tarp dvasininkų, kurie labiausiai troško įrodyti rusų cerkvės pranašumą ir doktrinų tobulumą, buvo naujausias Maskvos patriarchas Nikonas. Tas žmogus, galbūt labiausiai siekęs užimti postą (net jei konkurentai būtų lygūs), buvo paskirtas 1652 m. Daugiau nei šešių pėdų aukščio, jis buvo ir valdingas, ir sumanus. Iš pradžių carui Aleksejui patiko maloniai leisti laiką su tuo ryžtingu vyru. Nikonas buvo ir mokytas žmogus – sklido gandai, kad jo biblioteka buvo puikiausia Rusijoje. Tačiau naujoji Rusijos cerkvės galva siekė valdžios, patikusios ankstesniajam dvasininkų „didžiajam valdovui" Filaretui. Naujasis patriarchas Nikonas pareikalavo, kad caras Aleksejus „paklustų jam dvasiniuose reikaluose", o tai skambėjo beveik kaip pretenzijos į valdžią. „Visa tai, – entuziastingai pažymėjo užsienio pasiuntinys, – buvo pažadėta."[77]

Patriarchas stengėsi visus laikyti pagarbioje baimėje. Savo regalijoms sukurti jis pasamdė auksarankes vienuoles. 1655 m. Velykų sekmadienį jis pasirodė su drabužiais, kurie buvo išsiuvinėti auksu ir brangakmeniais ir kainavo stulbinančią 30 000 rublių sumą. „Net Nikonui jo apranga pasirodė per daug sunki", – rašo Paulius iš Alepo.[78] Jaunasis patriarchas mėgo gerą aktorių masuotę ir dažnai laikydavo mišias su septyniasdešimt penkiais patarnaujančiais dvasininkais. Pasijutęs esąs tarsi caras ir turėdamas užtektinai lėšų, 1653 m. jis įkūrė naują vienuolyną Valdajaus kalvose netoli Novgorodo. Netrukus po to pavedė pastatyti tikslią Jeruzalės Šventojo kapo bažnyčios kopiją, tad 1656 m. žemėje, priklausančioje Voskresenskoje kaimui, už keturiasdešimties mylių į vakarus nuo Maskvos, prie Istros upės, buvo pradėtas statyti Naujosios Jeruzalės vienuolynas. Pasak Pauliaus iš Alepo, pažinojusio tą žmogų, patriarchas buvo „didelis pastatų, paminklų ir kolekcijų mėgėjas".[79]

Tačiau tikrasis Nikono dvaro atramos taškas buvo Kremlius. Nors toje vietoje vis daugėjo gyventojų, Aleksejus paskyrė jam šiek tiek žemės į šiaurę nuo Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro, kad

galėtų įgyvendinti savo šventosios sostinės, pasaulinio ortodoksų centro, planą šiapus tvirtovės sienų. Be to, valdovas davė jam lėšų, kad pasistatytų rūmų kompleksą – keletą priėmimo salių ir naujų cerkvių, kurių garsiausia buvo pašvęsta dvylikai apaštalų. Vokiečių architektams prižiūrint buvo tinkamai išdegta daugiau kaip milijonas naujų plytų, ir kai darbai pajudėjo į priekį, Nikonui buvo leista darbams „pasiskolinti" caro šaulių.[80] Kai 1655 m. tas kompleksas buvo užbaigtas, jame apsilankė Paulius iš Alepo. „Rūmuose buvo septynios salės, – rašo jis, – kepykla ir didžiulė virtuvė, įrengta taip, kad galėtų apšildyti viršutinius kambarius... Ant stogo jis užkėlė sofą, kad galėtų dairytis po visą vietovę, ir iš ten padarė praėjimą į imperatoriaus rūmus, kad galėtų slapta susitikinėti." Buvo ir daugiau salių, kurių viena tokia plati, kad jos plytelėmis klotos grindys atrodė „kaip ežeras", o kiekvienas kambarys prabangiai dekoruotas. Žodžiu, daro išvadą siras, „tais pastatais žavisi kiekvienas, nes vargu ar karalių rūmuose galima rasti ką nors panašaus."[81]

Kai akmentašių kūjų žvangėjimas pagaliau nutilo, patriarchas atsikraustė į rūmus. Žmogus, kurio užmiesčio dvaruose dirbo apie 35 000 baudžiauninkų, galėjo sumokėti už bet kokią prabangą. Nikono kepykla aprūpino jį kelių rūšių duona ir daugybe puikių rusiškų pyragų, o alaus darykla – gira ir alumi. Mėsa buvo uždrausta kiekvienam tonzūrą turinčiam vienuoliui, tačiau patriarcho tvenkiniai ir sandėliai bliksėjo nuo žuvų, o jo virėjai gamino jas stulbinančiais būdais, sumaldami mėsą ir suteikdami jai avių ar žąsų pavidalus, supildami ją į retas jūros kriaukles, įdarydami didesnes žuvis mažesnėmis ir viską patiekdami sidabrinėse ir auksinėse lėkštėse.[82] Šviežios daržovės ir vaisiai buvo auginami Nikono ūkyje už miesto sienų, tačiau ir Kremliaus žemėse jis įrengė specialų daržą rinktiniams, dažniausiai atvežtiems augalams, išleido didelę dalį cerkvės pinigų tulpių svogūnėliams.[83] Naktį, po ilgų maldų, aukščiausias rusų religinis lyderis išsitiesdavo savo kambaryje miegoti ant kailių

po žąsų pūkų antklodėmis. Sklido gandai, kad jis ne visada būdavo vienas. Pasakojama, kad jam patiko gražios jaunos vienuolės.[84]

Kad ir kokių privilegijų turėjo pats Nikonas, iš visų kitų reikalavo griežtos religinės disciplinos (jis netgi išbarė Antiochijos patriarchą Makarijų už tai, kad tas atsinešė į savo kambarį kai kuriuos iš jo sunkių bažnytinių drabužių). Bausmės, kurias jis mėgdavo skirti kitiems žmonėms už moralines klaidas, pritrenkė jo svečius iš Sirijos. Beveik kiekviename jų aplankytame vienuolyne buvo kalėjimai, o juose pilna vienuolių, kurie buvo „rasti apsvaigę", daugelis jų už bausmę buvo surakinti, o „jų kaklai ir kojos nutrintos sunkių grandinių bei rąstų". Turbūt didžiausio Rusijoje Švč. Trejybės ir Šv. Sergijaus vienuolyno vyriausiasis buvo nuteistas tremtyje malti grūdus nusikaltęs tuo, kad ėmė iš turčių kyšius.[85] Kad įtvirtintų naujus įstatymus, patriarchas į visus vienuolynus paskyrė prižiūrėtojus, buvo tikimasi, kad jie „griežtai stebės žiūrėdami pro durų plyšius; stebės, ar gyventojai pamaldžiai nusižeminę, pasninkauja, meldžiasi, ar jie geria ir linksminasi".[86] Priežiūra buvo itin griežta, tad kilmingosios moterys geriausiuose Kremliaus vienuolynuose tikriausiai turėjo atsikvėpti po kiekvieno saldaus vyno gurkšnio, kad nuramintų drebulį.

Kita užduotis buvo sutvarkyti Rusijos religinę praktiką. Kad viskas gerai pavyktų, Nikonas iš Ukrainos, Baltosios Rusios ir otomanų pasaulio ortodoksų patriarchatų pasikvietė žinovų, visi jo rūmuose praleido pilnas įtampos savaites. Beveik kasdien iš jo audiencijų salės liejosi naujos reformos. Dvasininkai turėjo priimti naujus bažnytinius drabužius – graikiško stiliaus sutanas su gobtuvais ir šlikes. Turėjo būti atnaujintos pamaldų knygos, o klasikinės filologijos žinovai iš Ukrainos ir Baltosios Rusios privalėjo iš naujo išversti visą Bibliją. Kryžiaus ženklas nuo šiol turėjo būti daromas ne dviem pirštais, bet teisingai, „graikiškai", trimis. Architektūros srityje Nikonas pareikalavo užbaigti statyti cerkvių

bokštus (jos buvo pradėtos statyti Vasilijaus III valdymo laikais, pats garsiausias pavyzdys buvo pagrindinis Šv. Bazilijaus cerkvės bokštas). Patriarcho įsake buvo nurodyti kupolai ir net nusakytas jų skaičius: vienas, trys ar penki. Tokie pasikeitimai (jau nekalbant apie pertvarkytas mišių knygas ir bažnytinius drabužius) sugriovė per amžius nusistovėjusią rusų praktiką, kurioje daug kas buvo apsvarstyta ir patvirtinta paskutiniojo Tikrojo Caro Ivano Rūsčiojo laikais. Vėlesnių taip vadinamų „sentikių" nesutarimų su „naujuoju" tikėjimu pagrindas buvo mintis, kad tik Antikristo tarnai galėtų pasikasti po istoriškai patvirtintų rusų papročių ir liturgijos pamatais.[87]

Žinoma, tikėjimo pasaulyje užvirė karštos aistros. Dėl savo dogmatiškumo Nikonas įsigijo daug priešų, iš kurių garsiausias buvo vyresnysis popas, vardu Avakumas, kuris kreipėsi į dvasinį Rusijos tėvą kaip į „didįjį apgaviką ir ištvirkėlės sūnų".[88] Patriarchas atsakė nugriaudamas keletą veikiančių cerkvių ir panaudodamas jas kaip statybines medžiagas savo projektams Valdajuje ir Voskresenskoje. Asmeniniai įžeidinėjimai – pavydas tų, kuriuos jis buvo pažeminęs, jo tironijos sukelta neapykanta, pasipiktinimas jo žemiškųjų turtų prabanga – didino vidinę religinę nesantaiką, kilusią Kremliaus apylinkėse ir pasklidusią po atkampiausias provincijos parapijas. Kadangi religija suskilo, kad ir dėl kokių priežasčių tai bebūtų prasidėję, cerkvė daugiau nebegalėjo išlaikyti savo apaštališko tyrumo fikcijos. Ir atskalūniški sentikiai įtarinėjami valdžios XVII a. septintajame dešimtmetyje susijungė, kad palaikytų nedidelę, tačiau atkakliai besipriešinančią tautinę kultūrą.[89]

Tuo tarpu Kremliuje vyko kita dvikova – tarp konkuruojančių Nikono ir caro Aleksejaus dvarų, siekiant nustatyti visos dvasinės valdžios ateityje ribas. Patriarchas ir Aleksejus kadaise buvo draugai. Abu vyrai dažnai kartu pietaudavo, Nikonas karališkajam vaikui atstojo dėdę, ir akmeninis pasažas tarp dvejų didžiųjų rūmų

būdavo įkaitęs nuo daugybės sunkių žingsnių. Aleksejus pasižymėjo tokiu dievobaimingumu, kad už akių buvo pramintas „jaunuoju vienuoliu". Kiekvieną gavėnios, kurios papročių rusai ištikimai laikosi, dieną caras praleisdavo cerkvėje penkias ar šešias valandas ir sukniubęs nusilenkdavo daugiau kaip tūkstantį kartų.[90] Pats būdamas kunigas, Paulius iš Alepo pervargdavo, tačiau „tas paprotys padarė [rusus] nejautrius nuovargiui. O mes galėjome tik labai stebėtis ir išeidavome iš cerkvės vos laikydamiesi ant kojų nuo tokio ilgo stovėjimo... Stengėmės būti mandagūs nepaisydami savo vidinio įniršio ir kančių."[91] „Košmariškas religingumas" – toks apibūdinimas atėjo į galvą vienam istorikui, aprašančiam Aleksejaus dvarą.[92]

Dažno Aleksejaus išvykimo į karą dėka abiejų dvarų santykiai keletą metų išliko nuoširdūs. Tačiau diktatoriškas Nikono elgesys galiausiai neišvengiamai atvedė jį į politinį pralaimėjimą. Jis beveik neabejotinai siekė paversti Kremlių rytietiška Vatikano versija, tarptautiniu religijų centru, kur svarbiausias taisykles diktuotų bažnyčia, o ne valstybė.[93] Tačiau Aleksejaus padėtis buvo per daug tvirta, o jo dvaro tradicijos per daug įsigalėjusios. Nors niekas nežinojo, kokia buvo jo nesantaikos su Nikonu pradžia, greičiausiai ji buvo susijusi su pastarojo atsisakymu paskirti vyskupą. Nuo 1658-ųjų tiedu vyrai liovėsi drauge pietavę. Aleksejus įsakė, kad Nikonas nebebūtų vadinamas „didžiuoju valdovu". Atsakydamas patriarchas Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore pasakė pamokslą, kuriame apkaltino carą išdavyste, ir po keleto savaičių, 1658 m. vasarą, paliko savo rūmus ir sostinę. Visuomet mėgęs vaidinimą, jis niekada neatsisakė patriarcho rolės. Iš tikrųjų, įsikūręs savo Naujosios Jeruzalės vienuolyne prie Istros upės, jis, kaip rusų cerkvės vadovas, vis dar tebeleido įsakymus.[94] Jis neužkirto kelio kenksmingam gandui: buvo kalbama, kad jis leido dienas susirakinęs sunkiomis grandinėmis, bausdamas save už tai, kad metė religinę tarnybą, – nes bejėgis caras atsisakė pats jį nubausti.[95]

Valios jėgos kova tęsėsi daugiau kaip šešerius metus. 1664 m. gruodžio 18 rytą, tamsoje prieš saulėtekį, Kremliaus link iš užmiesčio pasuko rogės, veždamos šiltai apsimuturiavusį keleivį ir nedidelę grupę jo palydovų. Nė vienas iš miesto vartų sargybinių neatpažino didžiojo senojo šventiko, kuris, pasinaudojęs tokiomis aplinkybėmis, vėliau surengė staigmenų dramą. Spindėdamas savo perlais inkrustuotu kryžiumi ant krūtinės ir bažnytiniais drabužiais, Nikonas įsiveržė į Dievo Motinos Ėmimo į dangų soborą ir perėmė vadovavimą pamaldoms, viešpataudamas skliautuotose erdvėse taip, tarsi niekada nebūtų jų palikęs.[96] Iššūkis ir carui, ir cerkvei buvo to maištininko pareiškimas, kad jis turįs teisę pasirinkti laiką, kada atlikti savo pareigas. Aleksejus atsakydamas sušaukė dvariškius, kad nuspręstų dėl Nikono ateities. Prisiekusiųjų tarėjų sąraše buvo bojarinai, caro tarybos nariai, šešiasdešimt penki vyresnieji dvasininkai ir patriarchai iš Aleksandrijos ir Antiochijos (Makarijus ir Paulius atvyko į Maskvą antrą kartą). 1666 m. gruodį visi susirinko rūmų pokylių salėje. Dėl rezultato neabejojo niekas, ypač kai užsienio svečiai, kuriems reikėjo Maskvos finansinės pagalbos, suprato, kokio sprendimo iš jų tikimasi. Nikonas buvo pripažintas kaltu, kadangi paliko Rusijos cerkvę „našle". Prieš išvykdamas į tremtį iki gyvos galvos, didysis žmogus buvo uždarytas į Čiudovo vienuolyno celę, ten jam buvo nukirpta barzda, nutraukti nuo pečių spindintys drabužiai ir galiausiai nuo kaklo nukabintas puošnusis kryžius.[97] Jo pretenzijos paversti savo cerkvę nepriklausoma jėga žlugo. Paties patriarcho tarnyba niekada neatsigavo nuo to sukrėtimo, o Kremlius – vis dar šventa vieta – atiteko pasauliečiams.

Paskui viskas keitėsi ne taip greitai, Kremlius ir toliau tebedėvėjo tradicijų kaukę, tačiau po septintojo dešimtmečio caro dvaras vis labiau spindėjo turtais iš jo išsiplėtusios užsienietiškos imperi-

jos. Aleksejaus anglas gydytojas Samjuelis Kolinsas papasakojo, ką matė po savo pono grįžimo iš žygio, kurio metu jis buvo Vilniuje:

> Kadangi jo didenybė buvo Lenkijoje, regėjo tenykščių kunigaikščių namų stilių ir perprato jų karalių madas, jis mąsto apie ateitį ir pradeda kurti savo dvarą bei pastatus įspūdingiau, apmuša kambarių sienas apmušalais ir visur įrengia malonumų namus.[98]

Iš tikrųjų, septintojo dešimtmečio pabaigoje Aleksejus įsakė padidinti prieš trisdešimt metų statytus Teremo rūmus, o ypač savo paties šeimos kambarius. Europietiški mažmožiai, tokie kaip kėdės, spintos ir net lovos Rusijoje nebuvo įprasti.[99] Dabar viską buvo nuspręsta pakeisti. Asmeniniai kambariai buvo perdažyti ir ten, kur anksčiau sienas puošė nuobodžios religinės scenos, dabar puikavosi augalai ar planetos danguje. Tuometiniam (trumpai tegyvenusiam) įpėdiniui, taip pat vardu Aleksejus, buvo duotas kambarys, dekoruotas atvežtiniu mėlynu ir geltonu šilku bei aksomu. Tuo pačiu metu kėdės ir stalai, išstatytos spintelės ir bibliotekos lentynos taip pat tapo karališkuoju turtu, nors pats caras vis dar miegojo „su marškiniais ir apatinėmis kelnėmis, po prabangia sabalų antklode, ant vienos paklodės“.[100]

Tų spintelių įsigijimas liudija, kad Aleksejus buvo tapęs kolekcionieriumi ir, kaip ir daugelis to amžiaus turtingų europiečių, buvo linkęs į egzotiką. Užsienio pasiuntiniai buvo gavę užduotį ieškoti jam turtų pagal sąrašus, kuriuos jis padiktuodavo savo sekretoriams, ir netrukus jų pastangų dėka dvare atsirado livrėjomis aprengtų liliputų kompanija. Visiškai nauji Kremliaus baldai buvo išpuošti tropikų kriauklėmis ir nepaprastomis iltimis. Karališkoji biblioteka pradėjo skirti didesnį dėmesį kai kurioms europietiško mokslo knygoms, nešventiems raštams, kuriuos atkaklūs sentikiai buvo išmetę iš lentynų kaip „mėšlą“.[101] Padedamas Samjuelio Kolinso, caras ėmėsi eilės mokslinių ir alcheminių

bandymų, kuriuose naudojo daugybę naujų prietaisų – stiklinių indelių, metalų, lęšių bei matavimo įrankių – iš vokiečių krašto. Jie jau patys savaime buvo egzotika, o kadangi neturėjo rusiškų pavadinimų, dauguma jų buvo pavadinti pagal savo vokiškus pavadinimus, pradėdami ilgą vokiškų terminų įvedimo į rusų kalbą tradiciją.[102]

Tačiau Kolinsas buvo teisus atkreipdamas dėmesį į tai, kad Aleksejus ieškojo pramogų už slegiančio Kremliaus ribų. Net ir po atnaujinimo senoji tvirtovė vertė jaustis suvaržytai. Septintajame dešimtmetyje Aleksejus atsisakė sumanymo atkurti keleto svarbiausių pastatų (taip pat ir Briaunotųjų rūmų) interjerus dėl kai kurių savo paties planų už Kremliaus sienų.[103] Jam visada patiko medžioklė su sakalais, o jo dvaras Izmailove, maždaug už penkių mylių į šiaurės rytus nuo Kremliaus, buvo pirmasis, išvystęs tą medžioklės rūšį. Dvaras išsiplėtė septintajame dešimtmetyje, įkūrus rūmus ir keletą cerkvių, pavyzdinį ūkį ir netgi nedidelį zoologijos sodą, į kurį caras atsivežė liūtų, tigrų, poliarinių lokių ir porą amerikietiškųjų dygliakiaulių.[104] Tankūs miškai aplink kitą užmiesčio dvarą Preobraženskojė taip pat buvo tinkami carui medžioti ir kvėpuoti grynu oru. Kaip ten bebūtų, pats ambicingiausias jo projektas buvo rūmai, kuriuos jis perstatė iš buvusio medžioklės namelio Kolomenskojė, į pietvakarius nuo Kremliaus prie Maskvos upės.

Iš pat pradžių tas naujasis kompleksas buvo sugalvotas kaip antrieji (ir daug prašmatnesni) karališkieji rūmai. Pievos prie upės toli gražu neprilygo Versaliui, kurio pertvarkymai buvo prasidėję tolimoje Prancūzijoje, tačiau naujieji caro rūmai skendėjo tokioje prabangoje, kokią tik jo architektai galėjo sugalvoti. Pagrindinis pastatas, užbaigtas 1667 m., visas buvo pastatytas iš medžio ir išsiskyrė dvišlaičiais malksnomis dengtais stogais, puošniais išraižytais langais ir didžiuliais išorės laiptais. Sosto menė buvo didingas – jį senovės Bizantijos pavyzdžiu puošė pora mechaninių liūtų.

Pagaminti iš vario ir aptraukti avikailiu, jie stovėjo abipus karališkojo Aleksejaus sosto, o palietus paslėptą rankeną išversdavo akis ir suriaumodavo, panašiai kaip tai daro tikri.[105]

Kai Kremliaus burtai pradėjo sklaidytis, caras pasirodė esąs ne vienintelis, trokštantis naujai įrengtų patalpų. Nuo XVII a. septintojo dešimtmečio vyriausybės pareigūnai draugiškai pasišaipydavo iš savo senamadiškų kambarių. Prašytojai vis dar nešdavo savo dokumentus į aikštę prie Ivano Didžiojo varpinės. Krizės laikais minios vis dar burdavosi prie Kremliaus rūmų laiptų. Tačiau nuo Michailo Romanovo atėjimo stulbinamai greitai didėjo dvaro kanceliarijų skaičius, o jo sūnus dar prikūrė jų, prireikdavo vis daugiau tarnautojų.[106] Pastatai, kuriuose jie dirbo, nebuvo tinkamai atnaujinti nuo sunkmečio laikų, nuo 1670 m. kai kurie *prikazai* buvo pavojingos būklės. Todėl Aleksejaus žmonės sumanė perkelti ir raštininkus, ir dokumentaciją į erdvesnes vietas Baltajame mieste ir Kitai Gorode. Persikelti į geriausias vietas sutrukdė kainos, tačiau tie smulkesnio masto persikraustymai padarė valdžią matomą visame mieste.[107] Toks išplitimas drauge pramynė kelią ir įvairioms reformoms, kurias įvykdyti galėjo tik didžiulė valstybinė įstaiga.

Valdžios geografija ir simbolinis Kremliaus rezonansas lygiai taip pat keitė ir kitą socialinį sluoksnį. Bojarinai, kurie paliko tvirtovę 1660-aisiais, taip pasielgė daugiausiai dėl caro spaudimo. Nors kai kurie svarbiausi Kremliaus rūmai per amžius buvo apgyvendinti įtakingų klanų narių, Aleksejus laikė būtinybe pataisyti kiekvienus, kurie liko neužimti. Jo dvaras didėjo, jis galėjo nevaržomas paskirti naujus žmones į aukščiausias pareigas, netrukus atsirado tiek daug naujų didikų, kad senosios sienos jų nebegalėjo sutalpinti.[108] Likusieji, daugybė įžymių ir tituluotų žmonių, apsigyveno Baltojo miesto gatvėse, užpildę tą rajoną moderniausio stiliaus rūmais bei dvarais, ir, spindėdami brangakmeniais, išdidžiai per jį stypčiodavo sekti Kremliaus įvykių.

Toks savęs parodymas neatstojo tikrosios valdžios. Dvaras augo, tačiau iš tikrųjų į Aleksejaus išrinktųjų ratą pateko tik keletas, o daugelį kitų išskyrė ilgalaikė nesantaika.[109] Tačiau kol politikai rinkosi aplink carą, visoje Maskvoje klestėjo gerovė. 1652 m. įkurtas užsieniečių rajonas, kuris dabar didžiavosi keliais ištaigingais rūmais, tapo Vakarų Europos žemės lopinėliu pačiame kitoniško ortodoksų pasaulio centre. Toli gražu neizoliuotas nuo mokslinės minties ir nešvaraus maisto užkrato, kaip konservatyvi cerkvė iš pradžių tikėjosi būsiant, jis kaip magnetas traukė kiekvieną išdrįsusį ten apsilankyti turtingą rusą, iš kurių garsiausias nuo XVII a. devintojo dešimtmečio buvo būsimasis Petras Didysis. Tuo tarpu už ką tik pastatytų miesto centre sienų kai kurie turtingiausi Aleksejaus didikai, kaip ir jų caras, buvo pasidavę kolekcionavimui ir prikimšę prabangius savo kambarius gaublių ir paveikslų, Baltijos gintaro, europietiškų knygų ir mokslinių instrumentų.[110]

Tuo metu dvare buvo galima pastebėti naują aistrą turtams ir prabangai, kuri pagarsėjusiam ortodoksų iškilmingumui suteikė pasaulietišką atspalvį. 1671 m. atmosfera dar labiau prašviesėjo. Aleksejus vedė antrą kartą ir naujoji jo žmona, devyniolikmetė Natalja Naryškina, atsinešė padrąsinantį jaunystės ir optimizmo dvelksmą. Tikriausiai būtent jos įtaka paskatino carą eksperimentuoti su pirmuoju Rusijos teatru. 1672 m. jis atsivežė vokiečių aktorių trupę ir aprūpino juos nedidele scena Preobraženskojės rūmuose. Pirmasis pasirodymas buvo grėsmingai niūrus – „Tragikomedija apie Ahasverą ir Esterą“, – tačiau carui taip patiko, kad jis sėdėjo kaip prikaltas ir žiūrėjo ištisas dešimt valandų.[111] Miloslavskio rūmai Kremliuje, rekvizuoti Aleksejaus XVII a. aštuntajame dešimtmetyje (daugiausiai tam, kad apgyvendintų daugybę karališkosios šeimos suaugusių moterų), po kelerių metų buvo pritaikyti teatrui ir žavingai pavadinti *Potešnyj dvorec,* Pramogų rūmais. (Gerokai vėliau, XX a. trečiajame dešimtmetyje, tame pastate gyveno Stalinas).

Būsimoji karališkoji karta pasirodė besanti talentinga. Gabiausius Aleksejaus vaikus mokė Simeonas Potockis – vakarietiškų pažiūrų raštininkas iš Baltosios Rusios, poetas ir Kijevo akademijos auklėtinis (pačios Rusios aukštojo mokslo institucija, Slavų-graikų-lotynų kalbų akademija, buvo įkurta tiktai 1685 m. vienuolyne už Kremliaus sienų). Nors dabar kiek abejojama pasakojimu, kad tas namų mokytojas mokė savo auklėtinius lotynų kalbos, naujovės, kuri būtų suteikusi jiems galimybę prieiti prie katalikiškojo pasaulio literatūros, bet jie tikrai buvo mokomi muzikos ir poezijos, o taip pat ir kaligrafijos bei puikaus religinių tekstų mokėjimo.[112] Mirus Aleksejui, reformos, įvestos jo įpėdinio Fiodoro Aleksejevičiaus (valdžiusio 1676–1682 m.), atspindėjo progresyvias pažiūras, kurias jis buvo įsisavinęs. Fiodoro patarėjai ragino jį panaikinti kalėjimuose praktikuojamus kankinimus. Jie drąsino nebijoti dėvėti trumpesnius drabužius, nors šventikai tokią madą vis dar tebelaikė nepadoria ir skandalinga. Jie taip pat paskelbė už įstatymo ribų *mestničestvo*, apribotų rangų tarnybos sistemą. Iš tikrųjų vienas iš garsiausių tos valdžios įstatymų buvo ankstesnių Kremliaus dokumentų sunaikinimas. Paaukštinimas caro tarnyboje, dvare ar kariuomenėje nuo to laiko labiau priklausė nuo nuopelnų, o ne nuo visuomeninės padėties. Pačios knygos, tie reakcingų idėjų ir pažiūrų simboliai, buvo deginamos.

„XVII amžius, – pastebi vienas rusų istorikas, – buvo epocha, paženklinta tokių radikalių pokyčių, kad buvo pertvarkyti net patys principai, charakterizuojantys rusų kultūrą.“[113] Maskva turėjo būti viso to proceso liudininkė; daugelį tų pokyčių išaugino Kremlius. Tačiau senoji tvirtovė drauge buvo atsigręžusi ir į praeitį, ir į ateitį, tarsi jai kryptį būtų nustatęs pamišęs dvigalvis erelis. Dauguma kultūrų vystosi gausėdamos, o pokyčio tempą dažnai diktuoja išsilavinusių miesto gyventojų, priklausančių profesinėms organiza-

cijoms ar gildijoms, polinkiai. Rusijoje tokių grupių nebuvo, žmonių, trokštančių stabilaus ir nekintamo teisingumo Dievo ir caro valdžioje, sukurtos naujovės pradėjo darytis pozityviai pavojingos. Ta įtampa galėjo būti tokia gili, kad kai kurie rašytojai kalba apie XVII amžiaus pabaigos kultūrinę krizę.[114] Kadangi sentikiai atmetė bet kokią užsienietišką naujovę, nuo tabako iki spausdintų knygų, jie ypatingai bijojo to, ką laikė įsitikinimų atsisakymu, dvaro gyvenimo dekadansu toje epochoje. Jų protestas liepsnojo ilgus dešimtmečius, tačiau kai jis susijungė su konkretesniais ir materialesniais nusiskundimais, rezultatas prilygo sprogimui. Sentikių įtaka buvo stipri paveldėtuose šaulių korpusuose, o 1682 m. senasis ir naujasis pasauliai susidūrė per kruviną maištą.

Sukilimas sutapo su Aleksejaus įpėdinio caro Fiodoro mirtimi. Jaunuolis ilgai sirgo, tačiau sklido gandai, kad jis buvo nunuodytas. Padėtį pablogino tai, kad diduomenės Maskvoje sušauktas rinkiminis susirinkimas, kurį sudarė nedidelė grupė žmonių, sulaužė įprastas įpėdinystės teisės taisykles, paskelbęs netikėtą caro pasirinkimą. Po Fiodoro iš eilės turėjo eiti jo brolis Ivanas Aleksejevičius (1666–1696). Tas paauglys buvo dievobaimingas ir paklusnus, tačiau turėjo fizinių trūkumų ir buvo silpnos sveikatos. O Aleksejaus sūnus iš antrosios santuokos, priešingai, padarydavo įspūdį kiekvienam jį mačiusiam. 1682 m. Petras Aleksejevičius tebuvo vos dešimties, bet susirinkimas vienbalsiai išrinko jį.

Tokia įvykių eiga buvo logiška, tačiau kai kurie pašaliečiai laikė tokį pakeitimą sąmokslu, kurio tikslas nuversti tikrąjį carą, Ivaną. Tradicijų šalininkai slapta kalbėjo, kad Petro motinos giminės, Naryškinai, buvo susimokę užimti sostą. Nepatenkinti šauliai tikėjosi ne mažiau ir pasinaudojo proga paversti nemėgstamus bojarinus atpirkimo ožiais dėl daugybės kitų skriaudų, tokių kaip jų pareigūnų žiaurumas, „lotyniškos" naujovės maldaknygėse, netrukdomas Antikristo progresavimas ir vargani jų pačių atlygini-

mai. Vos po kelių savaičių, gegužės 15 dieną, kažkas paleido gandą, kad piktadariai Kremliuje nužudė caraitį Ivaną. Toji data sutapo su kitos tariamos žmogžudystės diena, kai 1591 m. mirė Ugličiaus kunigaikštis Dmitrijus, ir tie abu įvykiai buvo akivaizdžiai panašūs. Šauliai nusiaubė senąją tvirtovę – iš pradžių norėdami sužinoti tiesą (jiems buvo leista pamatyti gyvą Ivaną), o po to išliedami visą susikaupusį pyktį. Tarp jų aukų buvo vienas nemėgiamas šaulių *prikazo* viršininkas, J. A. Dolgorukis, kuriuo jie buvo nepatenkinti labiausiai. Tačiau šauliai užsipuolė ir tariamo „uzurpatoriaus" Petro gimines bei šalininkus, įskaitant ir jo dėdę Ivaną Naryškiną, kuris, kaip buvo manoma, matavosi karūną ir dabar už tai buvo nudurtas šakėmis. Daugybė kitų nelaimingųjų, tarp kurių ir keletas užsieniečių gydytojų, buvo užpjudyti šunimis dėl raganavimo ir nuodijimo. Būdami tradicijų šalininkai iki pat galo, šauliai daugumą aukų savo rankomis sukapojo į gabalus.[115]

Išrinktasis caras Petras Aleksejevičius taip pat buvo atvestas priešais grėsmingą minią. Kai dešimtmetis stovėjo šalia motinos ir galingo giminaičio Artamono Matvejevo, daugybė grubių rankų pačiupo pastarąjį ir numetę rūmų aikštėje mirtinai užbadė aštriais peiliais. Kai kurie mano, kad tas anksti patirtas siaubas persekiojo Petrą visą gyvenimą; maniakiškas jo žvilgsnis ir trūkčiojantys raumenys vėliau keldavo nerimą tai pastebėjusiems užsienio svečiams.[116] Tačiau galiausiai jis liko gyvas, jam net buvo leista priimti karūną. Po siaubingų derybų dvaras sutiko vienu metu karūnuoti abu berniukus (Kremliaus dirbtuvėse jiems buvo pagamintas dvigubas sostas). Kadangi vienas buvo paliegęs, o kitas dar vaikas, grėsminga Aleksejaus Michailovičiaus duktė Sofija, Petro įseserė, skubiai prisiėmė regento įgaliojimus. Iš tikrųjų tokį sprendimą ambicinga ir išsilavinusi kunigaikštytė buvo suplanavusi jau seniai.

Sofijos regentystės laikotarpiu Kremlius palaikė maskvėnų tradicijas mieste, kurio dvaras tebesiblaškė tarp senojo ir naujo-

jo pasaulio. Pro aprasojusius rūmų langus buvo galima pamatyti kresnus barzdotus vyrus ilgais, perlais žėrinčiais drabužiais, tačiau žiūrintys į ateitį dabar aprūkusiose užsieniečių kvartalo smuklėse mokėsi vokiečių kalbos. Pasipuošusi imperatorės drabužiais Sofija maudėsi valdžios spinduliuose padedant patarėjui Vasilijui Golicynui. Jos aukščiausias tikslas buvo 1686 m. su Lenkija sudaryta Amžinosios taikos sutartis. Į jos sąlygas, labai palankias Rusijai, įėjo ir Kijevo perdavimas maskviečiams visam laikui.[117] Arčiau namų po didelio 1682 m. gaisro Golicynas (kurio paties rūmai buvo tokie pat įštaigingi kaip ir bet koks karališkasis būstas) vadovavo labiausiai reikiamiems Kremliaus atstatymo darbams, taip pat ir Briaunotųjų rūmų remontui. Ivano III laikų rūmams buvo pridėtas visas kompleksas naujų detalių.[118]

Tačiau tai maskvėnų Rusijos bobų vasarai nebuvo lemta tęstis ilgai. Išmušė Petro valanda. Jaunuolis praleido paauglystės metus priemiesčio rezidencijoje Preobraženskojė, kurios pavadinimas kilęs iš rusų kalbos žodžio „pasikeitimas". Dievobaimingiems šauliams, kurie gilinosi į žodžius ir simbolius, pakako išminties tai pastebėti. Būdamas caru Petras sugriovė jų tradicijas, o po to sunaikino ir visą jų pasaulį. Vienas iš pirmųjų jo įsakymų buvo to laiko pažiūrų įžeidimas. Netrukus jis panaikino cerkvės kalendorių, dar labiau priartindamas Rusiją prie lotyniškosios Europos krypties ir *anno domini*. Jis atsikratė ir mėlynojo laikrodžio virš garsiųjų Išganytojo vartų. Kai buvo prieita prie įvairių rūšių mechanizmų, šis valdovas pasirodė turįs šiaurės europiečio skonį. Kitame amžiuje Kremliaus laikrodis, kurį jis buvo užsakęs pagaminti Amsterdame, dieną ir naktį su karišku tikslumu muš kiekvienam rusui kiekvieną iš dvylikos valandų.

6

Klasikinė tvarka

1696 m. sausio mėnesį dvidešimt devynerių metų Ivanas Aleksejevičius dalyvavo kasmetinėse Trijų karalių pamaldose ant Maskvos upės. Pats caras vilkėjo aukso drabužius, dvariškiai puikavosi damastu ir kailiais. Spindėjo išsirikiavę šauliai, giedotojai, ikonos, šventikai perlais inkrustuotais drabužiais. Tai buvo klasikinis, vienas iš paskutiniųjų kasmetinės šventės paminėjimas.[1] Vos po trijų savaičių, sausio 29 dieną, caras Ivanas mirė. Pagal paprotį laidotuvės turėjo įvykti per dvidešimt keturias valandas; Ivanas buvo palaidotas kitą dieną. Jo kūnas buvo nupraustas ir suvyniotas į auksinę medžiagą. Karališkosiomis laidotuvių rogėmis jis išsiruošė į paskutiniąją savo kelionę – į XVI amžiaus Arkangelo Mykolo soborą, stovintį vos už keleto jardų kitoje aikštės pusėje. Laidotuvėms vadovavo patriarchas, o karstą lydėjo ikonas nešančių šventikų procesija. Tarsi atsiliepdami į kiekvieną jų žingsnį kapo link, ritmingai skambėjo varpai. Paskui roges sekė juodai apsirengę laidotuvėse dalyvaujantys pasauliečiai, tarp kurių svarbiausias buvo mirusiojo pusbrolis ir Petras, o taip pat (gerokai toliau nuo vyrų) Ivano našlė, šaunioji Praskovja Saltykova.[2] Kremliaus vienuolės giedojo laidojimo himnus (vėliau jos pristatė ir išvardijo valdas). Visur buvo pilna žvakių, ikonų, smilkalų, maldų. Veikiausiai pagausėjo ir nusikaltimų. Tokių iškilmingų karališkų įvykių kaip šis metu beveik visada mieste klestėdavo žmogžudystės ir vagystės.[3]

Po dvidešimt devynerių metų kito šiaurietiško sausio speige vėl degė laidotuvių žvakės. Ką tik įkurtame Sankt Peterburgo mieste, už keturių šimtų mylių nuo Maskvos, mirė caras, kadaise valdęs su velioniu Ivanu. Šį kartą nebuvo jokios procesijos ir jokių laidotuvių Kremliuje. Galutinai sulaužius per amžius nusistovėjusias tradicijas, Petro kūnas buvo išstatytas parodymui specialioje Sankt Peterburgo Žiemos rūmų salėje. Čia buvo ikonų, girdėjosi maldos, aplink atvirą karstą buvo išdėlioti ir kariniai apdovanojimai, o tolėliau matėsi klasikinės kolonos bei keturių baltų piramidžių eilė.

Tas keistas vaizdas neturėjo jokio precedento. Velionio imperatoriaus patarėjai turėjo patys suplanuoti iškilmes. Sutarę, kad Petro kūnas bus palaidotas naujajame Petro ir Povilo sobore, jie surengė procesiją iš salės, kurioje jis gulėjo, į prabangų mauzoliejų kitame užšalusios Nevos upės krante. Laidotuvių dieną, 1725 m. kovo 10, iškilmingos laidotuvių eisenos priekyje ėjo būgnininkai ir netgi trimitininkai. Šauliai buvo panaikinti prieš daugelį metų, todėl pakeliui pagal naują madą stovėjo išsirikiavusi 10 638 uniformuotų karių armija. Laidotuvių varpų skambėjimas susiliejo su sodresniais pabūklų šūvių garsais, sklindančiais nuo netoliese stovinčios tvirtovės sienų; buvo šaudoma kas minutę, nors atrodė, kad kas valandą, kol dvariškių, dvasininkų, karininkų ir užsienio svečių procesija beveik pusę mylios ėjo per ledą.[4] Nebuvo patriarcho, vienuolių. Prieš trisdešimt metų toks vaizdas būtų buvęs neįsivaizduojamas.

XVIII amžius buvo klasikinis Kremliaus laikotarpis. Penkis šimtus metų tvirtovė laikė karališkąją Maskvos kultūrą tarsi skrynia, saugodama genetinio tęstinumo iliuziją daugybės katastrofų akivaizdoje. Petro valdymo laikotarpiu, reformų srovei prarijus dvaro politiką ir aukštuomenės kultūrą, buvo nuplauta daugybė trapių praeities trofėjų. Pirmiausia buvo likviduoti šauliai ir nuo-

dugniai išvalytas dvaras. Tada panaikintos patriarcho pareigos, be to, sumažinti cerkvės įgaliojimai ir turtai. Tačiau didžiausia Petro reforma buvo nutarimas perkelti savo dvarą į Sankt Peterburgą, paliekant Kremlių tuščią ir apleistą. Nuo to laiko, kai jo anūko žmona, vokiečių kilmės imperatorė Jekaterina Didžioji, 1762 m. perėmė sostą, tvirtovė nebuvo vien religinis ir administracinis senamadiškos valdžios centras. Ji tapo dar viena vieta demonstruoti valdžią, be kurios negalėjo apsieiti prabangios ir didingos ceremonijos, bet tai nebuvo kasdieninis karališkojo asmens rūpestis. Tvirtovė buvo reikalinga, gaubiama istorinių keistenybių, ir neramūs maskvėnai liko jai ištikimi. Bet kad ir kaip jie stengtųsi (o jie tikrai stengėsi), civilizuotas gyvenimas čia buvo neįmanomas.

*

Visada sunku įsivaizduoti istorinį Kremlių – ne vien dėl to, kad jo dabartinis vaizdas toks įsimintinas. Šią užduotį dar labiau apsunkina tai, kad išliko labai mažai jo piešinių, ir nė vieno, kuriame būtų panaudota europietiška perspektyvos technika. Tačiau Petro valdymo pradžioje, paskutiniaisiais XVII amžiaus metais, Kremliaus vaizdavimas pradėjo keistis.[5] Petras buvo pirmasis rusų valdovas, plačiai išvystęs spausdinimo ir graviravimo meną, ir tikrai pirmasis, panaudojęs juos pasaulietiškiems reikalams. Olandas Adrianas Šionebekas pamokė jį, ko galėtų pasiekti geras graveris.[6] Šionebeko posūnis Piteris Pikartas (1668–1737) ir jo kolegos rusai, tokie kaip Ivanas ir Aleksejus Zubovai, pavaizdavo visus svarbiausius Petro valdų kraštovaizdžius, įskaitant ir (1707–1708 m.) garsųjį „Maskvos vaizdą nuo Akmeninio tilto“.[7] Perspektyvos ir griežto menininkų mokymo dėka galiausiai atsirado trijų matavimų Kremlius, o vėliau geriausių šalies spaustuvininkų turimo popieriaus kokybė ir dydis leido išgauti platesnį ir išsamesnį vaizdą.

Kai stengiuosi suvokti, ką reiškė gyventi Kremliuje valdant Petrui, pastebiu, kad tos vienspalvės graviūros keistai nebylios. Jos,

žinoma, yra gražios, bet dalį jų grožio sudaro pats jų pastovumas. Klasikiniai peizažistai tikrai nesimokė kultūrų knibždėlyne. Tam, manau, mums reikėtų įsivaizduoti garsus. Petras mėgo triukšmą. Jis ir pats tiek daug jo keldavo, kad Kremliaus gyventojai su palengvėjimu pamojuodavo jam sėdus į balną ir porai valandų išjodavus į karališkąjį medžioklės dvarą Preobraženskojė. Būtent ten jis mėgdavo leisti laisvalaikį, ypač iki XVII a. dešimtojo dešimtmečio pabaigos. Kai būdavo išvykęs, Kremliaus šventieji galėdavo saugiai miegoti sidabrinėse savo kriptose, o šventikai ir vienuoliai pripildydavo erdves neakompanuojamo hipnotizuojančio giedojimo.[8] Tuo tarpu kitoje aikštės pusėje, pakilus laiptais, pridengtais baldakimų, karališkosios šeimos moterų ramybę trikdė tik šaižus jų belaisvių papūgų protestavimas. Be abejo, skambėjo cerkvių varpai ir mušė valandas Galovėjaus laikrodis, tačiau tai buvo garsai, kuriuos Kremliaus personalas galėjo kontroliuoti. Tvirtovė paprastai būdavo savo pačios garsų šeimininkė.

Pirmasis įsibrovęs garsas galėtų būti vaikiško būgnelio dundėjimas. Dar būdamas vaikas Petras žaisdavo kareivius su rūmų liliputais, tačiau kai užaugo, tas žaidimas tapo daug rimtesnis. Šį carą visada traukė ginklai, takelažai ir įrankių dėžės. Ankstyvojoje paauglystėje Preobraženskojė jis sukurdavo du pulkus. Nors Semenovskas ir Preobraženskas buvo atleisti nuo kariuomenės kaip žaidimų kareiviai, jie buvo jo būsimų rinktinių sargybinių šaukliai. Jiems priklausė būrys jo paties draugų, kai kurie neužsiėmę rūmų tarnai ir keletas eilinių kareivių bei užsieniečių karininkų, tačiau jų mankštinimasis netrukus liovėsi būti tik žaidimai. Patrankų sviediniai, kuriais šaudė Petro kareiviai, būdavo tikri; jo kulkos kartais palikdavo gulėti ant žolės paplūdusius krauju vyrus. Pats Petras dažnai mėgdavo būti artilerijos puskarininkis, eilinis ir seržantas, kurie gauna įsakymus iš aukščiau, bet niekam niekada nekildavo abejonių dėl to, kas čia turi teisę žudyti.

Nors Petrui labiau patiko Preobraženskojė, jis nevengė ir pareigų savo sosto menėje.[9] Jis nuolat jodavo į netoliese esantį Kremlių, ir devintojo dešimtmečio pabaigoje jo aukšta ir liesa nerangi figūra tapo svarbiausia karališkojoje taryboje. Pagal Kremliaus protokolą 1689 m. įvyko Petro vestuvės. Tačiau joks nuolaidžiavimas tradicijoms negalėjo padėti numatyti sąmokslo, kurį prieš jį rezgė jo sesuo regentė Sofija ir artimas jos draugas Golicinas. Vieną 1689 m. rugpjūčio naktį tylą sudrumstė kanopų kaukšėjimas – Petras pabėgo į Preobraženskojė (tariamai tik su naktiniais marškiniais), išgirdęs, kad jo nužudyti buvo pasiųsti šauliai. Jis nesustojo, kol nepasiekė Švč. Trejybės ir Sergijaus lauros už keturiasdešimties mylių nuo sostinės. Būdamas ten, jis pasikvietė visą dvarą, daugiau negu buvo pasikvietęs Ivanas Rūstusis, 1564 m. privertęs bajorus keliauti tuo pačiu šiaurės rytų keliu. Iki rugsėjo 9 dienos Petras sėkmingai valdė būdamas už Kremliaus sienų, atmesdamas bet kokią galimybę, kad jo sesuo galėtų pakeisti savo regentystę visą gyvenimą trunkančia valdžia. Golicinas buvo suimtas ir ištremtas, Sofija sulaukė kilnios malonės.[10] Kurį laiką karališkosios moterys rūmuose buvo laikomos it egzotiški paukščiai gaubtu uždengtame narve.

Tai tylai nebuvo lemta tęstis ilgai. 1690 m. gimė pirmasis Petro vaikas, sūnus, vardu Aleksejus. Tarsi atsiliepdami į ką tik suvystyto kūdikio verksmą, ėmė skambėti Kremliaus varpai, o baltais ir auksiniais drabužiais pasipuošę šventikai giedojo įprastas maldas. Tačiau Petras norėjo, kad triukšmas prilygtų sprogimui. Kaip vienas stebėtojas pranešė: „Kremliuje išrikiuotiems užsieniečių vadovaujamiems pėstininkų pulkams įteikė dovanų ir degtinės... ir įsakė šaudyti, trikdant šventųjų ir senųjų Maskvos carų ramybę.“[11] Tai buvo tik būsimos didžiosios kakofonijos įžanga. 1696 m. vasarą labiausiai erzinantį dundėjimą po Kremliaus langais kėlė sunkūs statybininkų vežimai, per jo kiemą sutrumpindami kelią, ypač kai caro nebūdavo namie.[12] Tačiau po to, 1697 m. sau-

sio mėnesį, Petras surengė spektaklį, kad pažymėtų neseniai iš turkų atimto Juodosios jūros uosto Azovo užgrobimą. Jo tėvas Aleksejus Michailovičius savo kariuomenei vadovavo senuoju stiliumi, ir, kai 1655 m. šlovingai grįžo iš Smolensko, buvo pasirinkęs vaidinimui Jeruzalės scenas. Petro religiniai įsitikinimai buvo tokie pat kaip ir jo tėvo (jis niekada nesvyravo praktikuodamas ortodoksų tikėjimą), tačiau savo kariuomenei pagerbti pasirinko Romos imperijos metaforą. Išganytojo vartai, kitados buvę tokie svarbūs dvaro ritualams, į šią ceremoniją nebuvo įtraukti, ir jo paradas neapsiribojo vien tik pašventinta vieta tarp Išganytojo vartų ir Šv. Bazilijaus soboro, dabar pradėta vadinti Raudonąja aikšte. Atvirkščiai, Petro ceremonmeisteris parinko atvirą vietovę ir pavedė Kremliaus statybininkams pastatyti klasikinę triumfo arką (jie turėjo dirbti naudodamiesi piešiniais, nes tai buvo nauja idėja), papuoštą Marso ir Heraklio atvaizdais ir rusams nebūdingais lauro vainikais.[13]

Pati arka šlovino žemiškąją valdžią. Ji išvadavo pergalingą carą nuo Kremliaus geografijos, Jeruzalės ir viso kito: nuo šiol jis galėjo rengti savo triumfo šventes bet kur – jam tereikėjo tinkamos erdvės, kad pripildytų visą miestą triukšmo. Dienomis jo pasirinktoje vietoje per iškilmes skambėdavo būgnai, šūviai ir trimitai. Naktimis maskvėnai girdėdavo fejerverkų pokšėjimus. Kolinsas Petro tėvo valdymo laikais rašė:

> Kad rusui patiktų muzika, reikėtų sujungti Bilingsgeito lakštingalų giesmes su skrendančių pelėdų klyksmu, čirškesiu šarkų lizde, išbadėjusių vilkų ruja, septynių šernų žviegimu vėjuotą dieną bei daugybe besipešančių katinų, ir priversti juos visus graudžiai giedoti – tai sužavėtų rusus labiau nei visa itališka muzika.[14]

XVII a. dešimtajame dešimtmetyje Habsburgų misijos Maskovijoje ministras Johanas Korbas vargu ar buvo švelnesnis. „Apskritai

rusų muzikos skambesys toks nemalonus ausiai, kad... jis gali labiau nuliūdinti, nei pakelti kovinę drąsą“, – rašė jis. Tačiau rusai žinojo, kaip būti garsiems: „Svarbiausi jų instrumentai yra fleitos ir skardiniai būgnai.“[15] Azovo šventėje dar prisidėjo visą dieną gaudžiantys Kremliaus varpai, spindinčių žirgų trypimas parade, šunų lojimas ir begalinės žygiuojančių batų gretos. Šalia viską naikinančio ugnies traškesio tai turbūt buvo įžūliausi garsai, kokius Maskva buvo girdėjusi ilgus dešimtmečius.

Kai paskutinis fejerverkas pavirto pelenais, triukšmas aplink Kremlių trumpam aprimo. Tačiau gyvenimas buvo visiškai kitoks negu Preobraženskojė, o ypač garsiuosiuose rūmuose vokiečių rajone. Būtent ten, o vėliau ir švedų kilmės karininko Franco Leforto rūmuose, Petras pirmąkart išgirdo europietišką muziką, dar negirdėtus styginius ir medinius instrumentus. Net garsiausius jų kartkartėmis nustelbdavo ausį rėžiančio vyriško juoko protrūkis, kuris, atrodė, nuolat juos lydėdavo. Petras sukūrė dvaro parodiją, „labiausiai juokaujančių ir pačių girčiausių susirinkimą“, jų pramogos būdavo skandalingos. 1699 m. Korbas papasakojo apie vakarėlį Leforto rūmuose, kuriame dalyvavo „netikras patriarchas ir krūva teatrinių šventikų, tarnaujančių Bakchui“:

> Buvęs Petro mokytojas Nikita Zotovas buvo pasipuošęs mitra ir vaikščiojo visiškai nuogas, žadindamas žiūrovams geidulius. Jo vyskupo lazdos simboliai buvo Kupidonas ir Venera – kad niekam nekiltų abejonių, kokių avelių ganytojas jis yra. Paskui jį sekė triukšmingas bakchanalijų būrys, kai kas nešė didžiulius ąsočius, pilnus vyno, kiti alaus ir brendžio.

Cerkvė tabaką buvo praminusi „velnio smilkalais“, bet Petras mėgo pypkę. Korbas pastebėjo, kad jo kompanionai būdavo apsirūpinę „didžiuliais dubenimis su džiovintais tabako lapais, kuriuos užsidegę vaikščiodavo po nuošaliausius rūmų kampelius, iškvėpdami

tuos Bakchui maloniausius kvapus ir kvapniausius smilkalus iš savo nešvankių nasrų".[16]

Tradicijų šalininkai, žinoma, buvo pasibaisėję. Ne patys persirenginėjimai (kuriuos senatvėje buvo pamėgęs net ir palaimintas caras Aleksejus), o Petro pragaras sudrebino sienas. Kremliaus viduje daugybės žvakių šviesoje pasilenkdavo ir susiliedavo barzdoti šešėliai, jų kuždesį sugerdavo storas aksomas ir puošnios maldaknygės. Tai buvo Rusija, žmonės būdavo plakami ir už mažesnius nei Petro nusižengimus. Tačiau Petro dvaras tyčia laužė senąsias taisykles. Dvare kiekvienas, ar kunigaikštis, ar kepėjo sūnus, buvo Petro malonės dėka. Ankstesniųjų carų elitas būdavo kviečiamas lankytis ceremonijose soboruose ir rūmų salėse, šis reikalavo, kad aukštuomenė dalyvautų girtų žmonių žaidimuose. Nebuvo jokio kito būdo išlikti šalia valdovo. O Petras panorėjęs galėdavo diktuoti ar pakeisti sąlygas; kiekvieną kartą jam pakėlus taurę jo pasekėjai balansuodavo ant nežymios ribos tarp prieraišumo ir aklos baimės.[17] Niekas niekada negalėdavo jaustis visiškai saugus. Nikita Zotovas, apsinuoginęs „kunigaikštis-popas" iš šokiruojančių Korbo atsiminimų, vėliau, senatvėje, buvo priverstas vaidinti svečiams žeminančioje vestuvių parodijoje dėvėdamas groteskiškas kaukes ir lydimas būrelio dresuotų meškų. Ten buvo net juokdarių orkestras, kurio nariai pūtė vamzdžius ir sirenas bei daužė rūmų lėkštes.[18]

Opozicija, kurią sudarė konservatoriai, nepatenkinti šauliai ir atkakliai besipriešinantys Sofijos šalininkai, plėtėsi ir pradėjo kurti planus. Tačiau pirma atėjo nelaukta interliudija. 1697 m. kovo mėnesį Petras visiškai išvyko iš Rusijos. Nė vienas caras nebuvo iškeliavęs į užsienį nuo Aukso ordos laikų, tačiau šio tokie precedentai nesulaikė. Jis surinko apie du šimtus kilmingų jaunuolių, pavedė Francui Lefortui ir dviem geriausiems Maskvos diplomatams viskam vadovauti ir išvyko į Europą pasivadinęs Petru Michailovu (bet tai nė vieno neapkvailino). Iš dalies ta Didžioji Ambasa-

da buvo nuotykių ieškojimo kelionė, proga sužinoti iš pirmų lūpų apie laivus, mokslą ir europietiškas manieras. Petrui Michailovui tai buvo dar vienas taip vadinamas žaidimas, jis ištisas savaites praleido olandų ir anglų laivų statyklose, dažnai gyvendamas kaip paprastas jūrininkas. Tačiau tas nepaprastas Rusijos valdovas rūpestingai atliko savo diplomatines pareigas: jo delegacija svečiavosi Viljamo III Kensingtono rūmuose (caras buvo apsistojęs Detforde) ir Habsburgų Vienoje. Būdamas austrų dvare, Petras sužinojo, kad Maskvos vokiečių rajonas ir jo sostas buvo šaulių pučo taikiniai. Kai 1698 m. vasarą ta žinia jį pasiekė, blogiausia jau buvo praeityje. Ištikimi jo generolai, tarp kurių buvo Aleksejus Semionovičius Šeinas, Azovo divyris, tuojau pat paskelbė karinę padėtį. Bakchanalijų „kunigaikštis Cezaris", Fiodoras Romodanovskis, kaip Petro pavaduotojas ir slaptosios policijos viršininkas, pradėjo sąmokslininkų medžioklę. Atėjo laikas grįžti namo.

Caras iškart nutraukė viešnagę užsienyje. Jis parvyko į Maskvą per keturias savaites ir pasiekė Kremlių naktį. Pasak Korbo, Petras į tvirtovę įėjo nepastebimai, nepranešęs, „pasinaudojęs nakties šešėliais", kad pamatytų savo „brangųjį mažąjį sūnelį, išbučiavęs jį ir švelniai paglamonėjęs sugrįžo į savo medinį namą [Preobraženskojė], užmetęs akį į savo žmoną, kurios jau seniai nemėgo ir nekentė".[19] Žmona, apie kurią kalbama, Jevdokija Lopuchina, buvo nekalta dėl sąmokslo, tačiau dėl jos konservatyvaus elgesio ir svetimos savo dvasia plačios giminės Petras jai buvo abejingas. O dabar caras buvo labai įsimylėjęs vokietę Aną Mons, gyvenančią priemiestyje. Kitų metų pavasarį Petras privertė Jevdokiją įstoti į vienuolyną, o iki to laiko Kremlius su savo apmirusiomis *teremomis* jai buvo tinkamiausia vieta.

Rugsėjis buvo Rusijos Naujųjų metų pradžia, Petras ketino padaryti ją nepamirštamą. Nespėjęs nulipti nuo žirgo savo priemiesčio rūmų kieme, jis jau kvietė kirpėjus. Archaiška Rusija palaikė

naująją valdžią. 1698 m. rugpjūčio 26 dieną, Maskvos elitui susirinkus pas carą Preobraženskojė atlikti savo ritualinio gulėjimo kniūpsčia, prasidėjo keista Petro kampanija. Jis norėjo, kad jo žmonės atrodytų – ir mąstytų – kaip europiečiai, pas kuriuos ką tik viešėjo. Romodanovskiui ir Šeinui pirmiesiems nukirpo barzdas. Vis dėlto Petro skvarbus žvilgsnis minioje pastebėjo abejojančių ir priešiškai nusiteikusių veidų. Kai išaušo naujų metų rytas, blyškiasmakris Šeinas iškėlė didžiulę puotą. „Ten buvo sukviesta neįtikėtina bojarinų, raštininkų ir karininkų minia, – rašo Korbas. – O tarp jų buvo keletas paprastų jūreivių, su kuriais caras bendravo, dalijo obuolius ir netgi suteikė vienam iš jų garbę pavadinęs jį broliu. Kiekvieną tostą palydėdavo dvidešimt penkių šautuvų salvė.“[20] Salėje skambėjo dirbtinis juokas. Iki paryčių barzdaskučio skustuvui buvo atgręžta šimtai veidų.

Toliau Petro sąraše buvo šauliai. Apie tai buvo paskelbta Preobraženskojė, tačiau kalbama visur. „Aplink mano karališkąjį miestą, – rašė Petras, – ant sienų ir pylimų turėsiu pastatyti kartuves, ir kiekvieną [maištininką] nubausti baisia mirtimi.“[21] Iš tikrųjų, inkvizitoriai jau buvo pradėję savo darbą, kankindami šaulius grupėmis po trisdešimt. Jų tikslas buvo išsiaiškinti, kas sukurstė kareivius maištauti, be to, tie kankinimai parodė pasauliui, kas čia viršiausias. „Žiauriausi kankinimai būdavo su kabliu, – praneša Korbas, – jeigu net ir tada nepavykdavo atkakliai tylinčiojo prakalbinti, būdavo deginamos jų nugaros, visos raudonos ir kruvinos, tam, kad lėtai svilinant odą ir jautrią mėsą, aštrus skausmas prasiskverbtų iki pat kaulų smegenų.“[22]

Paskutinis laimikis buvo ne kas kitas kaip Sofija. Petras nuo pat pradžių įtarė, kad ji kalta, ir manė, kad ji sukurstė sąmokslą siekdama jį pašalinti, tad daugumos kankinimų tikslas buvo surinkti prieš ją įrodymus. Kaip ir buvo numatyta, inkvizitoriai pasiekė savo, ir buvusioji regentė buvo nuteista praleisti likusį gyvenimą

Naujajame Švč. Mergelės vienuolyne. Ta aptverta teritorija, kaip ir Kremlius, normaliais laikais buvo rami ir uždara vieta, tačiau jokios sienos negalėjo apsaugoti aplinkinių gatvių nuo nuožmių Petro keršto garsų. Baigęs savo apklausas, caras įsakė sugriauti ir sudeginti šaulių gyvenvietę pietiniame Maskvos upės krante. Tuo pačiu metu ėmėsi savo darbo jo baudėjai. Daug šaulių buvo pakarta, kai kuriems ant rato sulaužyti kaulai ir daugybei nukirstos galvos. Pats Petras kartais atlikdavo budelio darbą, nes jam patiko kirvio čekštelėjimo ir bumbtelėjimo garsai. Romodanovskis, Lefortas ir keletas kitų didikų prisijungė prie jo, nes kankinimai ir žudymai, kaip ir barzdų kirpimas bei girti lėbavimai, buvo dar vienas jų ištikimybės įrodymas.

Skerdynės vykdavo kiekvieną dieną, net ir sekmadieniais. Mirties bausme buvo nubausti 1182 šauliai, kai kurie Preobraženskojė, kiti prie Kremliaus sienų. Kaip Petras ir buvo sumanęs, sulaužyti kūnai buvo iškabinti kartuvėse, o nukirstos galvos pamautos ant iečių. Kai kurie buvo pakabinti taip, kad pro mažus savo vienuolyno langus matytų Sofija. Tačiau dauguma buvo pamauti ant geležinių kablių palei Kremliaus sienas. Paryčiais oras virpėdavo nuo besipešančių puotaujančių varnų sparnų plakimo. Maskvoje dar ilgai buvo sakoma: „Kur tik siena, ten šaulio galva."[23]

1699 m. gruodžio 19 dieną Rusijos liaudžiai buvo įsakyta švęsti ateinančius Naujuosius metus neįprastą sausio 1 dieną. Visą savaitę turėjo vykti šventės ir sproginėti fejerverkai, o Raudonojoje aikštėje buvo šaudoma iš patrankų. „Išreikšdami savo džiaugsmą, – nurodė caras, – miestiečiai turi linkėti vieni kitiems laimingų naujųjų metų, nori jie to ar nenori". Visi buvo raginami puošti savo namus šventiniais medžiais, tokiais kaip pušis ar eglė. Turtingiausiems buvo liepta atverti savo namų duris ir visiems parodyti svetingumą.[24] Didysis reformatorius pradėjo veržlias mokymosi iš Europos lenktynes. Po keturių dienų buvo išleistas įsakymas, nurodantis,

kaip turi rengtis kilmingieji, ir primygtinai reikalaujantis trumpų (skandalingų) „vengriškų“ apsiaustų, o siuvėjai net išstatė parodai manekenus, kad žmonės galėtų aiškiai pamatyti, ko reikalauja jų caras.[25] Nors Kremliaus aplinka tebebuvo izoliuota ir konservatyvi, išlepintos vienišos senojo elito moterys buvo verčiamos įstoti į vienuolyną. Labiausiai priešinosi tie, kurie tvirtai laikėsi senojo tikėjimo. Jų nuomone, Petras geriausiu atveju buvo caro pakeistinukas, o blogiausiu – siųstas Antikristo.[26] Sunkių užsienietiškų jo batų kaukšėjimas, išmanančiai kuždėjosi dievobaimingieji, buvo ne kas kita kaip paties velnio kanopų bildesys.[27]

Ne visos Petro reformos užgriuvo Rusiją kaip perkūnas iš giedro dangaus. Cerkvėje pertvarkos vyko nuo Filareto laikų. Caro nepakantumas šventikų pomėgiui visur kištis (1698 m. jis pasipriešino patriarcho bandymui išgelbėti šaulius[28]) atspindi platesnį XVIII amžiaus sutarimą, kad religija turėtų apsiriboti sparčiai mažėjančia dvasine sritimi.[29] O daugelio kitų pokyčių esmė buvo karinių reformų poreikis. Ivano Rūsčiojo valdymas ir po to sekęs neramumų ir sukilimų amžius atėmė iš Rusijos visas galimybes tapti modernia europietiška valstybe. Nuo to laiko reformatoriams trukdydavo jų kolegų būgštavimai, o dažnai ir pinigų stoka. Tačiau Rusija nebūtų galėjusi lygiuotis į europiečius, jeigu nebūtų persigrupavusi ir persiginklavusi. Vien tik tam, kad išlaikytų Ukrainą (o Petras visada norėjo daugiau), caras turėjo parengti savo armiją ir finansinius planus, kaip ją aprūpinti, sutartinai su tomis jėgomis, kurios susidurdavo su Rusija anapus Dniepro ir Dono. Petro radikalizmas iš tikrųjų žeidė ir šokiravo kai kuriuos Maskvos elito atstovus, tačiau jų pačių bendras ryžtingumas taip susilpnėjo, kad jie negalėjo sutarti dėl pasipriešinimo jam.

Pokyčių pobūdis ir mastas greitai pasiekė revoliuciją. Klasikinės nuorodos – į Bakchą, Venerą, Jupiterį – tokios pažįstamos, jog

sunku įsivaizduoti, kad XVII amžiaus pabaigos Rusijoje jų pasirodymas galėjo ką nors šokiruoti. Iki to laiko mažai kas iš rusų didikų buvo iškėlęs koją į užsienį, ir beveik niekas neturėjo nė menkiausio supratimo apie klasikinį meną ar poeziją. Tie, kurie klausė savo šventikų, manė, kad statulos (nesvarbu, apsirengusios ar nuogos) yra stabmeldiškos. Rusijos liaudžiai, miestiečiams, kurie lankstydavosi ir žegnodavosi praeidami pro cerkvę, Roma ir visos jos erezijos buvo bjaurios. Tačiau XVIII amžiaus pradžioje staiga tarsi įsiveržusi orda ortodoksų Rusiją užgriuvo visas antikinių dievų panteonas, klasikinio meno šimtmečiai ir išmušanti iš vėžių daugybė meniškų skulptūrų, kurių dauguma garbino nuogą moters kūną. Kaip supratingai pastebėjo Lindsi Hjuz, anglė, parašiusi Petro biografiją, už rūmų ribų niekas iš elito net negalėjo suprasti tų užuominų. Kai 1701 m. raštininkas katalogavo naujausią Petro arsenalo kolekciją, į sąrašą įtraukė sidabrinį gaublį, ant kurio buvo pasodinti „du vyrai: vienas didelis su skrybėle, su sparnais ant skrybėlės ir ant kojų".[30] Jis aiškiai neturėjo jokio supratimo, kad minėta figūra buvo Merkurijaus.

Dar labiau pakeitė Maskvą nauji pastatai. Pirmasis atsirado Sucharevkos bokštas, kurį Petras įsakė pastatyti XVII a. dešimtajame dešimtmetyje. Buvęs sargo namelis prie vartų į kelią, kuriuo jis jodavo į Švč. Trejybės ir Sergijaus laurą, tapo paminklu, tokiu pat įspūdingu kaip Išganytojo bokštas. Nuo 1701 metų trečiajame jo aukšte įsikūrė naujoji Petro Matematikos ir navigacijos mokykla, o aukščiau esančios patalpos buvo naudojamos astronominei observatorijai.[31] Kitas bokštas (net daugiau kaip 266 pėdų aukščio, trumpai tariant, vienas iš aukščiausių Maskvoje) priklausė cerkvei, stovinčiai Petro favorito, nekilmingo dvariškio, vardu Aleksandras Menšikovas, valdose. Kol žaibas dar nebuvo pakeitęs jos formos, siauras jos špilis buvo toks pat kaip ir būsimi Sankt Peterburgo bokštai. Petras pats įsakė pakeisti Raudonosios aikštės ribas, iš pradžių kitur perkeldamas (dar kartą) po ją chaotiškai išsibarsčiusias

prekyvietes, o paskui, 1699 m., pastatęs įspūdingą trijų aukštų vaistinę, kuri buvo dalis platesnės kampanijos prieš liaudies mediciną ir bendrą valstiečių neišprusimą.[32] Kaip pastebėjo visada kandus Korbas, ne visi buvo patenkinti. „Anksčiau žmonės sugebėdavo sulaukti ilgo ir garbingo amžiaus, gydydamiesi vien tik vaistažolėmis, – primena Habsburgų diplomatas. – Dabar jie miršta kur kas brangesniu būdu ir, kaip kai kurie skundžiasi, daug anksčiau.“[33]

1701 m., pačiame visų tų atstatymų įkarštyje, beveik visas Kremlius buvo sunaikintas nepaprastai didelio gaisro. Liepsnos buvo apėmusios visą tvirtovę, prarydamos kiekvieną medinį namą ir sunaikindamos net ir mūrinius. Kai kurie pastatai dar ilgai stovėjo be stogų, durų ar langų. Daug *prikazų* įstaigų, įskaitant ir prestižinę Užsienio reikalų kanceliariją, sudegė iki pamatų, ir nors 1703 m. prasidėjo jų atstatymas, ne visos buvo atnaujintos. Daugybė tarnautojų buvo priversti susikurti laikiną prieglobstį ar ieškoti geresnių patalpų Kitai Gorode arba Baltajame mieste.[34]

Tačiau Petras į tą gaisrą žiūrėjo kaip į gerą progą. Beveik tuojau pat jis įsakė labiausiai sugriautoje vietoje šalia Nikolskio vartų išvalyti didelį trikampį žemės, ir 1702-ųjų sausio mėnesį Kremliaus tarnautojai pradėjo „visų reikmenų sąrašą“ milžiniškam naujam pastatui.[35] Ketinamas statyti arsenalas turėjo būti Petro paminklas Kremliuje. Aleksandro Šionebeko graviūroje pavaizduotas įėjimas, papuoštas klasikinėmis kolonomis ir frontonais, romėnų dievais ir gąsdinančiu dvigalviu rusišku ereliu. Pasitarus su Užsienio reikalų *prikazu*, po ereliu buvo pridėti dvidešimt šeši šalmai, reiškiantys ilgą Rusijos provincijų sąrašą.[36] Vietiniai mūrininkai protestavo, kai darbams prižiūrėti buvo pasamdytas Kristoferis Konradas iš Saksonijos, o dar daugiau kaltinimų pasigirdo 1713 m. žiemą, kai įdubo pusiau užbaigtas stogas.[37] Prieš dešimt metų panašiai buvo sugriuvę kito pastato pastoliai, tačiau tada nebuvo jokio priešinimosi atvežtam europietiškam stiliui.

Nauja klasicizmo kryptis buvo sunkiai pritaikyta Kremliuje. Caras, kuris norėjo plačių gatvių ir tiesių pastatų linijų, niekada negalėjo ramiai gyventi toje garbingoje tvirtovėje. Petras troško rasti vietą, panašią į Maskvos vokiečių rajoną, tokį tvarkingą priemiestį, kad svečias iš Italijos manė, jog namai ten „atrodo kaip dėžutės“.[38] Caras svajojo apie vakarus, praleistus mišrioje (ir triukšmingoje) kompanijoje, kokią turėjo su Francu Lefortu, o dienomis prabangiai gyventi, kaip buvo matęs Habsburgų rūmuose Vienoje. Taigi Kremlius atrodė ne geresnis už niurgzlę seną tetulę, kuri atkakliai atsisako mirti (tačiau kurios turtai per daug brangūs, kad jų atsižadėtum). Petras, atmetęs senosios vietos suvaržymus, sulaužė maskviečių politikos šabloną. Netrukus jis pradės prisistatinėti kaip Petras I, atsisakydamas oficialaus giminės vardo, perduoto savo pirmtakų. Daugiau nebevaržomas genealogijos, daugiau nebevergaujantis senovinėms vietoms ir šventoms apeigoms, jis galės pats nusistatyti, kur rodyti valdžią, kokius simbolius ji turėtų formuoti, kaip panaudoti Kremliaus erdves, kurių dispoziciją amžiams buvo nurodę jo protėvių ritualai.[39]

Be to, jis įkurs naują sostinę. 1700 m. prasidėjo ilgiausiai Petro gyvenime užsitęsęs karo žygis su sąjungininkais prieš Švediją. Didžioji caro pasiuntinybė savo kelionėje po Europą aplankė Rygą, ir Petras pareiškė, kad švedai jį niekina. Taip pat sklido gandas, greičiausiai išgalvotas, kad švedai patys rengiasi pulti šiaurinius Rusijos prekybos miestus – Novgorodą, Pskovą ir Archangelską.[40] Iš tikrųjų, Petras ir jo sąjungininkai, Danijos karalius Kristianas V ir Lenkijos bei Saksonijos karalius Augustas II, buvo tvirtai nusprendę pasinaudoti menka naujojo Švedijos valdovo aštuoniolikmečio Karolio XII patirtimi. Asketiškasis švedas įrodė esantis net ryžtingesnis karys už Petrą, ir 1700 m. lapkričio mėnesį rusai, išstatę keturis kartus didesnę kariuomenę negu Karolis, patyrė žiaurų pralaimėjimą prie Narvos ant Baltijos kranto. Žuvo daugiau kaip

10 000 rusų, užgrobta 150 rusų pabūklų, o Petras buvo priverstas (gėdingai) bėgti.[41] Rusijos karinis geležies amžius prasidėjo nuo katastrofos.

Vėliau pasiekti pergalių padėjo veikiau prasta Karolio nuomonė apie Petrą nei rusų narsumas mūšiuose. Nuo 1701-ųjų pagrindinė švedų armijos dalis buvo užimta karuose su Lenkija ir Saksonija. Susidūrę su mažesnėmis pajėgomis, rusai laimėjo nemažai mūšių, ir 1702 m. spalį užgrobė Noteborgo tvirtovę prie Ladogos ežero. Kitą pavasarį rusų kariuomenė užėmė švedų gyvenvietę *Nyenkans*, įsikūrusią žemiau, prie Nevos upės. Keliaudamas laivu, kad numatytų strategines upės deltos galimybes, Petras išsirinko pasroviui esančią salą, kurią suomiai vadino *Jannisaari*, savo paties gynybiniam kariniam fortui. 1703 m. vasarą ta vieta rusų šventikų buvo pakrikštyta Petro vardu. Skurdus, tolimas ir atšiaurus – toks buvo būsimojo Sankt Peterburgo pirmasis grūdas.[42]

Maskva už pergales prieš švedus sumokėjo su kaupu. Metų metus grėsė realus pavojus, kad švedai gali prasiskverbti tiesiai į rusų sostinę. Renesanso Kremlius būtų buvęs lengvas taikinys jų europietiškiems ginklams, todėl Petras įsakė, kad tvirtovė būtų dar labiau sustiprinta. 1707 m. jis pasikvietė geriausius inžinierius, kad kastų ir statytų stambius olandų suprojektuotus bastionus.[43] Darbų metu judriausio Rusijos miesto centre iškilo krūvos žemių ir medienos, buvo perkelti gatvės prekiautojai ir pirklių halės, netgi išraustas Aleksejaus Michailovičiaus mylimiausio vaistininko daržas. Iš pradžių statybininkai dirbo nenoriai, varžomi pinigų stygiaus, tačiau 1707 m. spalį Petro sūnus Aleksejus Petrovičius pasiūlė, kad kiekvienas bastionas būtų priskirtas tam tikram bojarinui. Sąrašas, kuris galiausiai buvo patvirtintas, skamba kaip paskutinis istorinės Maskovijos sąrašas – pirmieji du bastionai priskirti Petrui ir jo sūnui, o paskui ėjo Golicynas, Dolgorukis, Saltykovas, Prozorovskis ir visi didieji dinastiniai vardai.[44] Tai buvo pats ambi-

cingiausias prisidėjimas pris Kremliaus įtvirtinimų nuo Ivano III laikų. Didžiausiame to meto Rusijos projekte dalyvavo trisdešimt tūkstančių darbininkų. Jį užbaigus netvarkingai išmėtyti gyvenamieji namai ir turgaus prekystaliai buvo nušluoti, o Kremlius atskirtas dviguba šviežiai iškastų pylimų eile.[45] Toks pasikeitimas buvo naujausio europietiško karo mokslo išdava, tačiau it koks randas perrėžė viduramžių miesto centrą.

Petro armija galiausiai nugalėjo. 1709 m. birželį švedų karinės pajėgos, vadovaujamos Karolio XII, buvo sumuštos prie Poltavos vidurio Ukrainoje. Įvyko privalomos iškilmės, didžiulės ir triukšmingos. Netrūko fejerverkų ir šautuvų salvių, fanfarų, būgnininkų ir rusiškų dūdelių. Svarbiausia švenčių dalis 1710 m. sausį buvo triumfo eisena per Maskvą. Petras įjojo ant žirgo į savo sostinę paskui Preobraženskio pulką, jo kelias buvo papuoštas septyniomis medinėmis klasikinio stiliaus arkomis su užrašais, garbinančiais Rusijos „Marsą“, jos „Heraklį“, imperatorių, kuris nugalėjo kaip romėnų dievas. Tų laikinų statinių suprojektavimas ir pastatymas kainavo nemenką sumelę, tačiau rusų didikai dabar pavydžiai varžėsi, norėdami už juos sumokėti. Aleksejus Zubovas išleido atmintines graviūras – tvarkingas, vaizdingas, klasikinio dizaino – ir jose europietišku stiliumi buvo pavaizduotos eisenos, o bojarinai – be ilgų drabužių, kailinių kepurių ir negauruoti.[46] Stropiai pavaizduota buvo kiekviena detalė – nuo arkoje išraižyto kardo gladiatoriaus rankoje iki triragių kepurių, kurias buvo užsidėję tikri kareiviai, tačiau Kremliaus, žemėmis apsupto nepaprasto amžiaus relikto, ten iš viso nebuvo. Petras naudojosi tvirtove beveik kaip papildomu ramsčiu. Jo bokštai buvo papuošti girliandomis, o vartai atrodė didingai, kai ant jų užsidegė tūkstančiai įvairiaspalvių žibintų.[47]

Petro užsienio politika užtikrino Rusijai vietą prie europietiškojo stalo. Kai naujoji imperinė Rusija užėmė tą vietą, Maskovija buvo

visai užmiršta. Nuo 1721 m., kai Petras pasirašė Nystado taikos sutartį su Švedija, Rusijos imperija, jau nusitęsusi nuo Ramiojo vandenyno iki Dniepro, apėmė ir Baltijos pakrantę nuo Vyborgo iki Rygos, dalį Karelijos ir Baltijos jūros salas. Tačiau visų tų žemių centre stovintis Kremlius įžengė į užtemimo amžių. Tas persilaužimas greičiausiai įvyko 1711 metais, kai didžioji dalis valdžios reikalų persikėlė į Sankt Peterburgą. Kai Petras išvyko iš Maskvos, taip pasielgė ir jo žmona, jo šeima, įprasta gvardiečių armija, pataikūnai ir informatoriai. Senosios valstybės citadelė tapo keistai ištuštėjusi.

Patys didikai blaškėsi tarp gerai pažįstamos Maskvos patogumo ir paaukštinimo galimybės Petro Baltijos rūmuose. 1714 m. mažiausiai tūkstančiui jų Petras padėjo išspręsti tą klausimą, išleidęs įsakymą, privertusį juos su savo namiškiais persikelti į jo naująjį miestą prie Nevos. Pasak 1701 m. patikrinimo ataskaitos, Petro valdymo pradžioje tarp Kremliaus sienų buvo keturiasdešimt trys reikšmingi namų ūkiai (*dvory*), iš kurių penki buvo valdomi dvariškių, o kiti trisdešimt aštuoni elitinių dvasiškių.[48] Tačiau po trisdešimties metų net ir tas nedidelis skaičius buvo sumažėjęs iki dešimties. Sumažėjo ir turtingų dvariškių, gyvenančių brangiuose netolimuose namuose.[49] Visi skundėsi vagimis ir niekšais, kurie, pasirodo, grąžino juos į uždaras ir kadaise madingas Maskvos gatves.[50]

Maskva tebebuvo „pirmoji“ sostinė, tačiau laikui bėgant pačiame Kremliuje valdovas leisdavo vis mažiau laiko. Metų metus Petras rengdavo susirinkimus Preobraženskojė; ten būdamas jis išleido daugybę įstatymų. Kremliuje liko tik didžiausi aplankai popierių, sukrauti rekvizitiniuose kambariuose, iš kurių daugelis niekada nebuvo skirti raštinėms. Dar pridėkime suderinimo problemas, ypač karo metu, kai Petras būdavo nuolat išvykęs. 1711 m., siekdamas efektyvumo, caras sukūrė visiškai naują organizaciją, dešimties žmonių Senatą, kurio užduotis buvo kasdien valdyti šalį jam išvykus į žygius. Dvejus metus Senatas susirinkdavo pastate už

Kremliaus Apsireiškimo soboro, tačiau kai persikėlė į šiaurę, viskas, kas liko (jau nekalbant apie naują, dar patrauklesnę Maskvos valdžią), buvo tiktai popieriai. Būsimose ataskaitose pradės atsirasti užuominų apie pelių darbą.[51]

Kaip tų pačių reformų dalis, *prikazai* buvo pakeisti „kolegijomis". Valdymo sistema toli gražu nebuvo supaprastinta, atsirado daugiau įstaigų, didžioji dalis jų liko Maskvoje ir ten išlaikė platų valdybų tinklą. Kilmingi politikai galbūt ir išvyko, tačiau tie, kurie buvo žemesnio rango, dabar persikėlė į tvirtovę, ir įsikūrė ten su tarnais, žirgais ir žmonomis. Daugybė rūmų pastatų – ypač tie, kuriuose kadaise buvo kepyklos ir parduotuvės, – buvo pertvarkyti į kontorų kvartalus ir net į gyvenamas patalpas.[52] Atsiradus valdininkams, prisireikė ir patogumų – kalėjimo įstatymų pažeidėjams, laukiantiems bausmės, ir keleto rinkinių trinkų. Daugėjo ir smuklių.[53] Patys karališkieji apartamentai išliko nepaliesti, bet net ir tai tame šaltame bei drėgname mieste buvo tolygu mirties bausmei. Petro valdymo laikų pabaigoje didžioji senojo Kremliaus rūmų dalis buvo nebetinkama gyventi.

Tuo tarpu, kad sumokėtų už Petro karą, biurokratų komandai buvo įsakyta išspausti pinigų iš dviejų didžiųjų Kremliaus vienuolynų. Reikalaudamas dalies vienuolių turto, imperatorius tik tęsė politiką, kurią buvo pradėjęs jo tėvas ir kiti, tačiau jo stilius nebuvo taikus. Pavyzdžiui, 1699 m., kaip platesnio patikrinimo dalis, buvo ištirtos Kremliaus soborų ir vienuolynų išlaidų bei mokesčių privilegijos. Buvo ištirtas ir Apsireiškimo soboras. Paaiškėjo, kad jos tarnautojai metų metus užsakydavo daugiau žvakių, negu reikėdavo, galbūt norėdami apsirūpinti atsargomis tam atvejui, jeigu įprastas jų kiekis stebuklingai sudegtų.[54] Po dvejų metų, panaikinus Patriarcho rūmus, o jų vietoje įkūrus Vienuolynų kanceliariją, cerkvių pajamos buvo pradėtos rinkti centralizuotai, ir 1706 metais Kremliaus religiniai fondai, kaip ir visi kiti, prarado atleidimą nuo

mokesčių, kuris leisdavo jiems nepriklausomai valdyti žemes ir baudžiauninkus.[55] 1721 m. Petras iš viso panaikino patriarchatą, buvo atiduoti XVII a. šeštajame dešimtmetyje Nikono pastatyti didžiuliai pastatai. Dabar cerkvės lyderiai susirinkdavo kaip komitetas, Šventasis sinodas. Atmosfera buvo rami, net nuobodi, nes biurokratai niekada neturės stebukladarių šventųjų charizmos. O Petras pakeitė stebuklų patikrinimo taisykles, tai reiškė, kad ilgus metus jų beveik nebebuvo.[56] Maskva vis dar tebeturėjo savo metropolitą, žmogų, vadovavusį maldoms soboruose ir didžiųjų švenčių procesijoms, tačiau patriarcho sostas Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore liko tuščias.[57]

Nuo tada pradėjo keistis pačios tvirtovės reikšmė. Kai kam tai buvo simbolis, talismanas, brangenybė; tačiau nuo XVIII amžiaus pradžios pasidarė įmanomas ir kiek kitoks požiūris. Amžinoji Maskva buvo mitas; Petro reformos įrodė, kad žmonės gali būti priversti gyventi greitai besivystančiame pasaulietiškame amžiuje. Tuo tarpu praeitis galutinai pavirto istorija. Tai buvo nauja pramoga imperatoriui ir jo artimiems draugams. Petras įtraukė į katalogą nemažai naujų objektų, pavadintų „keistenybėmis"[58] ir saugomų tyrinėjimams. 1701-uosius jis pradėjo įsakęs savo rūmų dirbtuvių meistrams sukurti tokį inventorių kaip Kremliaus lobyno, galimas daiktas, ketindamas padidinti turtus. Tuo metu turtingiausias Rusijos žmogus, Sofijos bendrasąmokslininkas Vasilijus Golicynas, kaip tik neteko valdų, kurių vertė buvo 71 000 rublių, o Petro brangenybės buvo įvertintos apytikriai 250 000 rublių.[59] Amžiuje po sunkmečio, kai tiek daug buvo prarasta ar išvogta, tai buvo visai padori suma. O ir pats sąrašas galėjo labai sužadinti imperatoriaus smalsumą. Europoje jis lankėsi rūmuose, kur brangenybės buvo labai vertinamos, ir ne kaip šventi daiktai ar piniginis indėlis seife, o kaip meno kūriniai. 1718 m. Petras išstatė parodai kai kurias Kremliaus brangenybes, užsakęs pasirinktiems daiktams stiklines dėžes.[60] Auksinėmis

taurėmis, perlais papuoštais drabužiais ir brangakmeniais inkrustuotais kardais, neseniai buvusiais ritualinio gyvenimo dalimi, svečiai dabar galėjo grožėtis kaip išnykusios civilizacijos reliktais.

Petras taip pat įsakė savo imperijos cerkvėms, soborams ir vienuolynams pateikti įdomiausius savo rankraščius ir dokumentus Senatui, kad jie būtų kruopščiai ištirti ir galbūt perrašyti.[61] Būtent cerkvėse buvo saugomi istoriniai užrašai. Šventasis sinodas vis dar priešinosi minčiai, kad kaupti medžiagą ir rašyti knygas būtų leidžiama kiekvienam (jo pasmerkime buvo vartojami tokie žodžiai kaip „beprasmis“ ir „apgaulingas“), tačiau naujoji Petro kolekcija sudarė pagrindą vertingam archyvui vėlesnių laikų istorikams. Po 1708 m. abėcėlės reformos, kurios tikslas buvo sukurti tinkamą valdymui raštą, daugelis senųjų dokumentų ėmė atrodyti egzotiški ir negyvi. Ir, antra vertus, vyko lobių ieškojimas, kurį įkvėpė mintis apie pusiau užmirštus rankraščius. Ilgus metus sklido gandai apie vertingą ir neįkainojamą biblioteką, kolekciją, kurią išnykus Bizantijai išsaugojo ir į Maskvą atvežė Ivano Rūsčiojo senelė Sofija Paleologė. Ilgai gulėję paslėpti kažkur po Kremliumi, legendiniai jo turtai dabar parūpo to labai įvairaus amžiaus bedieviams Kremliaus gyventojams. Pirmąją paiešką surengė Fiodoras Romodanovskis, kuris Petro arsenalo statybų kasinėjimu pasinaudojo kaip proga ieškoti slaptų požemių (vėliau tvirtino požemiuose radęs du rūmus, tačiau tas pasakojimas niekada nepasitvirtino). 1724 m. *djakas*, pavarde Osipovas, pradėjo antrąjį kasinėjimą prie Tainickio vartų, kuris dešimtmečiu vėliau, Senatui palaiminus, buvo pratęstas. Daugybė išvargusių tarnų perkasė daug žemės, bet nieko nebuvo rasta.[62] Tačiau svajonės ir gandai visada buvo pastovesni už bet kokią seno pergamento slaptavietę.

Kremlius pradėjo traukti lankytojus. Petras net buvo įvedęs įėjimo mokestį. Nors ir buvo pasaulietis, Habsburgų pasiuntinys Johanas Korbas, apžiūrėjęs relikvijas ir ikonas, liko sužavėtas.[63]

Tačiau apleistumo ženklai buvo pastebimi visur: nuo sodų, „baigiančių pražūti dėl žmonių tingėjimo", kaip jis pastebėjo, iki karališkųjų apartamentų, tapusių pratekančio vandens ir samanų auka.[64] Nuo amžiaus vidurio suiręs Kremlius pavirto į rusų Fontenblo, vargšą Sankt Peterburgo giminaitį. Iš tikrųjų, vienas rusų didikas, 1756 m. apsilankęs senuosiuose prancūzų rūmuose Fontenblo (nuo tų laikų kelionė į užsienį buvo beveik kasdienybė), rašė pasijutęs „tarsi būtų Maskvos Kremliaus rūmuose. Ten visiškai nėra jokios simetrijos; jos daugiausiai kambariuose ir prie įėjimų. Žodžiu, atrodo, kad kiekvienas kunigaikštis būtų kažką kažkur pastatęs pagal tuo metu vyravusį architektūros stilių."[65]

Nors Kremlius ir buvo nepatogus gyventi, tačiau niekada neliko visiškai apleistas. Naujojoje imperinėje Rusijoje tvirtovė buvo pritaikyta dviem simboliniams tikslams. Visų pirma, ji vis dar buvo vertingas tariamo tęstinumo simbolis. Ateityje nebus geresnės vietos caro karūnavimui, ypač jei kandidatas pamišėlis, moteris, neteisėtas ar įtariamas karališkojo asmens nužudymu. Be to, Kremlius buvo Maskvos centras; nė vienas niekada nėra valdęs Rusijos be tos sostinės paramos. 1718 m. Petras atėmė paveldėjimo teisę iš savo vyresniojo sūnaus Aleksejaus ir norėjo viešai paskelbti apie išdavystę Kremliaus pokylių salėje; tai buvo būdas įbauginti nesitveriančią pykčiu miesto opoziciją, kuri nebuvo linkusi paklusti Sankt Peterburgui (ir galbūt vis dar tikėjo karališkąja pirmagimyste). 1718 m. vasario 3 dieną dvariškiai tylėdami išklausė, kaip paplūdęs ašaromis Aleksejus atsisakė savo pretenzijų į sostą. Netrukus Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore buvo paskelbtas naujasis įpėdinis, nepilnametis Petro sūnus Petras Petrovičius. Tuo tarpu prie Kremliaus sienų dieną ir naktį grupėmis po penkis ar dešimt patruliavę elitiniai sargybiniai visiems maskvėnams demonstravo absoliučią asmeninę Petro valdžią.[66]

Maskvos pasirinkimas pirmiesiems naujojo amžiaus karūnavimams buvo paveiktas politikos. Aleksejus mirė Sankt Peterburge 1718-ųjų birželį, visai galimas dalykas, kad nuo savo paties tėvo rankos, ir neabejotina, kad po ilgų kankinimų, kuriems vadovavo jo tėvas. Tačiau išrinktasis caras, Petro dievinamas Petras Petrovičius, mirė dar būdamas vaikas. Paskutiniaisiais savo gyvenimo metais Petras Didysis liko be aiškaus įpėdinio. Bet kuriuo atveju jis galėjo pasirinkti įpėdinį, o jo žmonės galėjo būti kaip nors įtikinti (net ir po jo mirties) jį priimti. To meto dvaro ideologas Teofanas Prokopovičius išleido būtiną teisinę reformą (ji tvirtino, kad nuo to laiko kiekvienas caras turės teisę paskirti savo įpėdinį), tačiau teisėtumui reikėjo daugiau negu vien tik įstatymo. 1722 m. Petras nusprendė patikėti savo imperiją antrajai savo žmonai Jekaterinai. Ta moteris, vardu Marta Skavronska, kilusi iš Lietuvos kaimo, buvo skalbėja. Tačiau ne vien jos kilmė prieštaravo minčiai, kad ji galėtų valdyti kaip Rusijos imperatorė. Jokia moteris (su dviem išimtim, Jelena Glinskaja ir Petro įseserė Sofija) niekada nebuvo valdžiusi rusų žemių. O Petras pats norėjo ją karūnuoti. Nebuvo patriarcho, kuris vadovautų, mirusio caro, kurį būtų reikėję pakeisti, nebuvo net kryžių bučiuojančių auksiniais drabužiais pasipuošusių bojarinų būrio. Pagrindinė problema buvo teisėtumas, tad Petras išmintingai patraukė į ceremoniją Kremliaus Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore. Kiekvienas naujas valdovas po jo elgsis taip pat.

Raštas, simboliai ir aksominės uniformos – viskas buvo sukurta Petro. Pasirengimas didžiajai Jekaterinos dienai buvo toks pat kruopštus, kaip ir Makarijaus planuotam Ivano Rūsčiojo karūnavimui, tikriausiai vyravo tokia pat įtampa. Ceremonija buvo pavadinta „karūnavimu“ (*koronacija*), europietišku terminu, kurį Petras pavartojo vietoje tradicinio rusiško *venčianije*. Tačiau kategoriškai protestavę vien prieš europietišką tradiciją, karūnavimo komisijos nariai rūpestingai suderino įspūdingiausius europietiš-

kus skolinius su nuolaidomis rusiškam skoniui. Perskaitę viską, ką galėjo, apie senovės romėnų ir šventosios Romos imperijos papročius, Petro patarėjai ištyrinėjo Bizantiją, nes tai juk buvo vienintelė vieta, kur moteris valdė kaip imperatorė.[67] Jie domėjosi, kurios regalijos svarbiausios, ir nors galėjo pasinaudoti jau esančiais skeptru ir rutuliu, nusprendė užsakyti naują karūną, kadangi tradicinei rusiškai brangakmeniais papuoštai kepurei trūko norimos elegancijos. Juvelyras Samsonas Larionovas, kurio darbas buvo „pagaminti daiktus su deimantais jos imperatoriškajai aukštybei“, dirbo visiškai slaptai. Jis gavo užsakymą pagaminti karūną, kuri užbaigta turėtų atrodyti „kaip sena, o ne naujai padaryta“.[68]

Reikėjo papuošti ir Kremliaus pastatus, tad 1722 m. prasidėjo darbai. Tarnai buvo išsiųsti į Kremliaus dirbtuves, kurios jau gerą dešimtmetį neturėjo daug darbo. Jos pradėjo nuo Briaunotųjų rūmų atnaujinimo. Iki įžengimo į sostą iškilmių išvykęs į Sankt Peterburgą, Petras rūmų erdves užleido teatro spektakliams. Senų freskų liekanos buvo nepataisomai sugadintos, dabar nebebuvo nei laiko, nei priemonių jas atnaujinti. Kaip matyti dvaro graviūrose, garbingos sienos buvo uždengtos medžiaga, o išraižytoms detalėms suteiktas naujas vaizdas ištapius jas raudonais ir auksiniais dažais.[69] Pokylių salė taip pat buvo kuo paslaugiausiai atnaujinta. Kai dažytojai ją baltino, kiti meistrai taisė sostus, koridorius ir balkonus, kuriais naudosis valdovai ir jų svečiai. Grafikas buvo įtemptas, tad nebuvo duota jokio leidimo atnaujinti Teremo rūmus, kurie žiojėjo į Soborų aikštę tarsi svečias neregys. Buvo paskaičiuota, kad vien pataisyti jų langų rėmus kainuotų beveik 50 000 rublių.[70]

1724 m. gegužės mėnesį Maskvą pažadino trimitų garsai. Keturiasdešimt aštuonias valandas šaukliai skelbė miestui ir daugybei jo brangių svečių apie karūnavimą. Kremliaus varpai turbūt skambėjo kaip paprastai, tačiau reginys buvo visiškai kitoks, ir Petras ketino barstyti ant žemės naujus brangakmenius. Gegužės 7 dieną

Petras ir Jekaterina įžengė į soborą visiškai kitaip negu per paties Petro karūnavimą prieš tris dešimtmečius. Vietoje šaulių buvo naujai sukurtų gvardijos pulkų kariai, vietoje mantijomis apsisiautusių bojarinų – eilė europietiškai apsirengusių dvariškių. Minioje tikrai buvo nemažai užsieniečių, neminint jau ištekėjusių Petro dukterų šeimų. Pati Jekaterina, kaip svarbiausias asmuo, vilkėjo išsiuvinėtą purpurinį apsiaustą su auksiniais papuošimais, atvežtą iš Paryžiaus, o Petras – dangaus mėlynumo šilko kaftaną ir kelnes, išsiuvinėtus sidabru, pasipuošęs priderinta skrybėle su puikiomis baltomis plunksnomis. Vedama uniformuotų ceremonmeisterių ir artimiausių Petro padėjėjų, švytinti visomis vaivorykštės spalvomis eisena buvo kontrastas vienspalvei auksinei Petro jaunystės laikų procesijai.

Iškilmėse dalyvavo daugiau įvairių socialinių sluoksnių atstovų, nei Maskvos soborai buvo kada nors matę. Tarp dvariškių buvo daugybė tokių, kurie sulaukė paaukštinimo ne dėl to, kad priklausė seniesiems klanams. Tai buvo nauji vardai, naujos manieros ir naujas didžiavimasis. Dar reikšmingesnis buvo Petras: jis pats, o ne cerkvės lyderiai atliko pagrindinį vaidmenį. Arkivyskupai sukalbėjo savo maldas, tačiau titulą naujajai imperatorei suteikė būtent jis – toji suklupo jam po kojomis, kad priimtų imperatoriškąją karūną, senoviškai atrodantį naują šedevrą, „išpuoštą perlais, deimantais ir nuostabaus grožio rubinu, didesniu už balandžio kiaušinį.“[71] Petrui pasilenkus uždėti karūną ant žmonos galvos, sobore įsiviešpatavo tyla, tačiau lauke buvo laukiama įsakymo pradėti šaudyti iš patrankų.[72]

Imperatorius jau seniai negalavo, iškilmės Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore buvo paskutinis jo viešas pasirodymas tą dieną. Tačiau Jekaterina dar turėjo dalyvauti svarbiuose renginiuose. Kaip ir kiekvienas senosios Maskovijos caras, buvusi skalbėja ketino aplankyti ją priėmusių pirmtakų kapus. Žengdama po auksiniu

baldakimu, kurį kiekviename kampe prilaikė rinktiniai ceremonmeisteriai, ji vedė savo palydą per aikštę Arkangelo soboro link. Viduje pabendravusi su Ivano Kalitos, Dmitrijaus Donskojaus ir Ivano Didžiojo dvasiomis, ji net pasimeldė už Ivaną Aleksejevičių, įbrolį, kuris kažkada valdė kartu su Petru. Tai buvo teatralizuota *tour de force*, duoklės Maskvos praeičiai atidavimas; apimta į ekstazę panašios šventumo nuotaikos, naujoji imperatorė gal bent trumpam nuoširdžiai susimąstė apie keistą savo kaip įpėdinės vietą. Ironiškai atrodė specialus Katerinos nusilenkimas kunigaikčiui vaikui, Dmitrijui iš Ugličiaus, kurio tariamų palaikų vaidmuo toks svarbus XVII a. pirmojo dešimtmečio kovose dėl teisėtumo.[73]

Diena pasibaigė švente su daugybe fejerverkų, tačiau pati Maskva joje buvo daugiau kaip dekoracija, o ne dalyvis. Ankstesnius karūnavimus lydėdavo dovanos ir maistas gyventojams, o šis buvo puota tik Petro elitui. Tiems, kurie gyveno Kremliuje, ir tiems, kurie dirbo jame ir meldėsi, atrodė keista tokia greita ir paviršutiniška išrinktų pastatų renovacija, tačiau netikėtas spalvingų pasipūtusių dvariškių atvykimas atrodė daugiau nei invazija. Naujai paplatintas, naujai nutiestas centrines gatves buvo užplūdę užsienietiški šilkai ir livrėjos. Plačiapečiai gvardiečiai su unifomomis paprastiems miestiečiams kėlė baimę. O kai skųsdamasis drėgme ir nepatogiais kambariais dvaras išvyko, Kremlius vėl buvo paliktas neišvengiamam irimui.

Tokia dvasia prasidėjo imperinė epocha. Nuo XVIII amžiaus pradžios iki XIX a. pabaigos daugybė valdovų – vyrų ir moterų, godžių, pamišusių, užsieniečių ir kartais net teisėtų – norėjo būti karūnuojami Kremliuje. Kai ateidavo metas rinktis paskutinio poilsio vietą, paprastai jie pageidaudavo kuo prašmatnesnės (ir artimesnės savo dvasia draugijos) – taigi beveik visi buvo palaidoti Sankt Peterburge. Tačiau kiekvieno jų valdymo pradžioje, o dažnai

vos tik gvardiečiams paslėpus ginklus, kuriais buvo atvedę laimėjusį kandidatą į valdžią, dvariškiai pasipuošdavo naujais drabužiais ir patraukdavo į Maskvą karūnavimui. Kremliuje būdavo suremontuojami ir išvalomi soborai, uždangstomos supelijusios sienos, o virtuvėse prasidėdavo ilgos visuomeninio maitinimo kampanijos. Visame Baltajame mieste ir Kitai Gorode daugybė gyventojų (neišskiriant ir gana turtingų) būdavo išsiunčiami į užmiestį, o jų kambariai paruošiami naujai atvykusiems gyventojams. Beveik kiekvienas dvaro didikas turėjo būstą Maskvoje – dauguma senojoje sostinėje išlaikė dvarus, – tačiau skaitant jų nusiskundimus ir paskalas galima suprasti, kaip jie gyveno ir buvo pasirengę kentėti būsimus speigus ir suodžius, nepatogumus ir neišvengiamą mėšlo kvapą.[74]

Laimė, po visų formalių švenčių daugelis galėdavo atsipalaiduoti. Pirmojoje Rusijos sostinėje vyravo patogi apleistumo ir kaimo anarchijos atmosfera, manieringi dvariškiai čia pasijusdavo tarsi atsidūrę senos raudonskruostės auklės glėby. 1762 m., kai pareiga tarnauti caro dvare buvo galiausiai pakeista ir didikai galėjo rinktis gyventi ten, kur panorėdavo, dauguma iškart išvyko iš Sankt Peterburgo į senąją sostinę.[75] „Jie čia išlaiko daugybę tarnų, – pažymi vienas anglų keliautojas, – mėgaujasi grubesne ir daugiau kainuojančia senovine feodalinio stiliaus prabanga ir nėra nustelbti imperatoriaus aplinkos kaip Sankt Peterburge.“[76] Imperatorė Jekaterina Didžioji (valdžiusi 1762–1796 m.) savo atsiminimuose pritarė, kad Maskvos didikai „laimingai praleisdavo visą gyvenimą dienų dienas važinėdami karieta, pakinkyta šešetu žirgų, kuri slepia nuo liaudies akių paties šeimininko nešvarą ir jo namų netvarką visom prasmėm, o ypač ūkine“. Rodos, jai neįtiko net ir kilmingos Maskvos moterys, jų papuošalai ir prabangūs drabužiai („įspūdingi“, kaip pastebėjo įžvalgioji Jekaterina), neapdairiai parinkti tarnaičių, Jekaterina suabejojo ir jų švara. „Vargu ar kas išdrįstų pasakyti, – užbaigė imperatorė, – kad jie tokie pat žmonės kaip mes.“[77]

Tačiau pirmoji sostinė nebuvo koks nors užutekis. Iš tikrųjų XVIII amžius buvo didžiausio jos aukštuomenės suspindėjimo laikotarpis, tarsi senajam elitui nereikėjo nieko daugiau kaip tik Petro mirties, kad pradėtų savo noru priimti pamokas, kurių jis siekė išmokyti prievarta. Gaivi nuotaika pasklido po Maskvos salonus (pati jų sąvoka dar prieš keletą metų buvo neįsivaizduojama); žmonės skaitė ir diskutavo, flirtavo ir siuntė dabitiškus savo sūnus į keliones po Europą. 1749 m. Kremliuje buvo atidaryta architektūros mokykla, vadovaujama įtakingojo Dmitrijaus Uktomskio (1719–1774), o 1755-aisiais Maskvoje duris atvėrė pirmasis Rusijos universitetas.

Viena iš vakarėlių temų buvo senovės pasaulių atradimas. 1738 m. visa Europa (prie kurios Maskva dabar priskyrė ir save) sužavėta sekė, kaip darbininkas, kasdamas žemę netoli Neapolio, atrado Herkulanumo miestą, palaidotą po vulkaniniais pelenais pirmajame amžiuje išsiveržus Vezuvijui. Kai po dešimtmečio ispanų ekspedicija atkasė Pompėją, rusų didikai vieni pirmųjų užfiksavo tą vietą piešiniuose. Tai tikriausiai paskatino susirūpinti ir Rusijos praeitimi, tad geografinės ekspedicijos, vadovaujamos Vladimiro Tatiščevo, ėmė tyrinėti kai kurias Rusijos vietas, tarp jų ir viduramžių Vladimirą. Tačiau tai, ką tie pionieriai surado, vargu ar nudžiugino. Apstulbino ne tik architektūros stilius (jokios tvarkos, jokios geometrijos, jokios pusiausvyros), bet nuvylė ir tai, kas išliko, nes pagrindinė statybinė medžiaga buvo dūlantis medis.[78] Visi sutiko, kad klasikinė Italija buvo ne tik geriau išsilaikiusi, bet ir kur kas išvaizdesnė.[79]

Pradėta rūpintis miestais ir jų pastatais. Sankt Peterburgas buvo didingas projektas (ar bent taip atrodė pažvelgus į praeitį), o dabar to paties stiliaus norėjo ir kiti centrai. Todėl visai suprantama, kad rusų projektuotojai ieškojo įkvėpimo Europoje. Petras Didysis 1709 m. pats asmeniškai vadovavo pirmajam rusiškam

Džakomo Barocio da Vinjolos garsiojo traktato „Penkių architektūros taisyklių kanonas“ leidimui. Tame darbe buvo aiškinamos simetrijos ir proporcijos taisyklės, atkakliai reikalaujama tikslaus matavimo (o ne spėliojimo ar improvizavimo). Šis traktatas tapo XVIII amžiaus rusų architektų biblija.[80] Amžiaus viduryje kiekvienas rafinuotas mokymas reikalavo perskaityti dar ir Vitruvijaus ir Paladijaus darbus. Norėdami įsitikinti, kad ten aprašytos vietos iš tikrųjų egzistuoja, daugelis rusų, nukeliavusių į Romą, ypatingai buvo sužavėti Mikelandželo freskų restauravimu ant Kapitolijaus kalvos. 1763 m. iki pamatų sudegė viduramžiškas Tverės miestas. Ketinimas jį atstatyti suteikė galimybę pasitikrinti jau išmoktas pamokas. Pradėjęs kilti nepriekaištingų neoklasikinių formų miesto centras su plačiomis gatvėmis ir erdvia elegancija buvo džiaugsmingai pasveikintas. Tverės gracingumas atskleidė padriką ir purviną jos broliškų miestų chaosą. Prasidėjo lenktyniavimas siekiant pagal europietišką pavyzdį pertvarkyti visus Rusijos miestus.[81]

Tačiau Kremliaus situacija vis dar tebebuvo sudėtinga. Kai Maskvos šviesuomenė aptarinėjo planus, kaip racionaliai pertvarkyti savo miestą, paprasti žmonės (juk jų daugiau) buvo ištikimi savo pamėgtoms religinėms vietoms.[82] Vėlesni valdovai improvizavo. Pavyzdžiui, XVIII a. penktojo dešimtmečio pabaigoje imperatorė Jelizaveta (valdžiusi 1741–1761 m.) nurodė savo mėgstamam architektui Bartolomėjui Frančeskui Rastreliui (1700–1771) pastatyti jai Kremliuje naujus Žiemos rūmus. Didžiulis medinis pastatas, užbaigtas 1749 m. (ir kur kas paprastesnis už savo bendravardį Sankt Peterburge, taip pat Rastrelio pastatytą Jelizavetai), savo prilipdytais fligeliais gluminęs lankytojus, stovėjo iki 1838-ųjų. 1812 m. būtent čia Napoleonas praleido keletą siaubingų savaičių bergždžiai laukdamas Rusijos pasidavimo *Grande Armée*.[83]

Įrengus Žiemos rūmus, Kremliaus netapo tinkama gyventi vieta, Jelizavetos įpėdinei Jekaterinai Didžiajai teko ryžtingai im-

tis plačios apimties patobulinimo darbų. Tai atrodo kiek ironiška, nes toji vokiečių kilmės imperatorė aiškiai bjaurėjosi Maskva. Jos nuomonė apie Kremlių nepagerėjo nei apsilankius ten Jelizavetos valdymo metais, nei po ligos, kuria ten persirgo būdama jauna nuotaka (ir po kurios jos galva buvo nuskusta plikai). Visada darbšti Jekaterina laikė Maskvą „tinginystės vieta", ir netgi didinga jos istorija, atrodo, jos nesužavėjo. „Niekur žmogus neras daugiau fanatizmo, – smerkė ji, – daugiau stebuklingų paveikslų kiekviename žingsnyje, daugiau cerkvių, daugiau dvasininkų, daugiau vienuolynų, daugiau tikinčiųjų, daugiau elgetų, daugiau vagių, daugiau nenaudingų tarnų namuose – ir kokiuose namuose, kokiuose nešvariuose..."[84] Nepaisant to, Jekaterina suprato, kad toji ikoniška Maskvos tvirtovė rusų širdyse užima ypatingą vietą. Ji pasirinko tą miestą karūnavimui ir po to ilgam pasiliko sostinėje, o savo valdymo laikotarpiu keletą kartų buvo ten sugrįžusi valstybės reikalais. Jei kalbėtume apie parkus, kraštovaizdį ir egzotiškas sales, savo ambicijomis tose srityse jai neprilygo nė vienas to meto Europos valdovas.[85] Labiausiai ji stengėsi dėl Sankt Peterburgo ir jo užmiesčio rūmų, tačiau neapleido ir Maskvos.

Jekaterina atvyko į Rusiją (būdama penkiolikos metų) kaip kunigaikštytė Sofija Frederikė Augustė iš Anhalto-Cerbsto. Jai buvo lemta tapti karališkąja nuotaka, nepatrauklaus Petro Didžiojo vaikaičio, būsimojo Petro III, žmona.[86] Kai 1761 m. architektų komitetui buvo nurodyta informuoti Maskvos Senatą apie tai, kaip Kremliuje vyksta paruošiamieji darbai jaunojo caro karūnavimui, ji jau buvo išsiskyrusi su Petru III. 1737 m. tvirtovė buvo iškentėjusi dar vieną niokojantį gaisrą. Po jo reikėjo skubiai atnaujinti pagrindinių soborų freskas, nes pro gaisro metu sudegusias lubas neretai prasiskverbdavo lietus ir sniegas, trukdydamas viduje laikyti pamaldas.[87] Senoviniame Išganytojo sobore augo medžiai, išlindę pro stogą.[88] Visur buvo pridaryta tiek žalos, kad labiau nukentėję pasta-

tai buvo dangstomi laikinomis tvoromis. Tarp tokių pastatų buvo ir Petro Didžiojo arsenalas.[89] Rusų meistrai įsigudrino paslėpti skaldą ir suodinus nuo gaisro akmenis už didžiulių paauksuotų vėliavų, tačiau buvo aišku, kad labai greitai reikės išleisti daug pinigų.

Bet kuriuo atveju, būtent ne Petras III (kuris buvo nužudytas), o pati Jekaterina 1762 m. rugsėjį išdidžiai įžengė pro Kremliaus vartus, kad sublizgėtų daugybėje karūnavimo iškilmių renginių. Ceremonijos nevaržė jokie standartai, net ir rusiški.[90] Imperatoriškoji Jekaterinos karūna, pagaminta specialiai tai progai, buvo papuošta beveik 5 000 deimantų; jos apranga (sidabrinio brokato suknelė su šermuonėlio apvadais tarsi įspūdingas tortas) kainavo mažiausiai 20 000 rublių. Už tuos pinigus galėjo būti sutvarkyta daugybė stogų ir freskų. Tačiau nors iškilmės buvo kvapą gniaužiančios, už dekoracijų ir toliau tęsėsi lėtas irimas. Ne vėliau kaip po aštuonerių metų, 1770 m., Jekaterina galiausiai patvirtino svarbiausių soborų atnaujinimo grafiką. Tik rimti ir dievobaimingi menininkai, rašė ji, turėjo ten dirbti: „Tokie žmonės, kokius galima rasti vienuolynuose.“ Tie asmenys turėjo suprasti, kad atnaujinimo darbai turėtų būti užbaigti „be patikrinimų, ten, kur buvo auksas, jis ir turi būti grąžintas, o ne uždažyta geltonais dažais“. Tačiau Jekaterina patvirtino modernių aliejaus pagrindu sukurtų pigmentų naudojimą (juk jie ilgiau laikėsi). Ji negalėjo to žinoti, bet jie sunaikino senovinį freskų tinką. Toks jos kišimasis ateityje tapo taisykle. Freskos buvo tiek taisomos ir valomos beveik prieš kiekvieną karūnavimą iki pat XX amžiaus pradžios, kad po ryškiais aliejiniais dažais jau buvo neįmanoma įsivaizduoti originalų.[91]

Ir vis dar trūko erdvės – tikrai įspūdingos erdvės – valstybės įvykiams. Jelizavetos rūmai buvo maži (pagal imperijos standartus), senieji karališkieji kambariai (*terema*) nebetinkami gyventi, o Briaunotieji rūmai ankšti ir senamadiški. Aleksejaus Michailovičiaus mediniai Kolomenskojės rūmai, kuriuose planavo apsistoti

Jekaterina, buvo tokios pavojingos būklės, kad imperatorė įsakė juos nugriauti.[92] 1767 m., kai Jekaterina, veikiama savo draugų Paryžiaus *philosophes*, sušaukė Įstatymų leidžiamąją komisiją pasitarti dėl rusų valdžios, Kremliuje buvo tik elementariausi patogumai. Ir tikrai, iš pradžių tie 460 delegatų neturėjo kitos išeities, kaip susirinkti Čiudovo vienuolyne, o pirmasis jų susitikimas su Jekaterina, „naujuoju Justinianu", įvyko XVII amžiaus audiencijų salėje, kuriai trūko reikiamos elegancijos. Visas susirinkimas, papildytas nedidelės tarnų armijos, galiausiai buvo perkeltas į Sankt Peterburgą.[93]

Spindinčiame naujajame Jekaterinos amžiuje Kremliaus griuvimas tapo tautos gėda. Imperatorė reikalavo karališkų rūmų su aikšte paradamas, aikščių ir galiausiai tinkamos audiencijų salės, tuo metu vadintos „lankymo vieta". Bet Maskva to neturėjo. Iškilo ir architektų klausimas, nes tai buvo imperinio masto projektas. Tinkamas tai užduočiai žmogus buvo Vasilijus Baženovas (1737–1799). Šis plačiai žinomas kūrėjas dar būdamas jaunuolis laimėjo stipendiją studijuoti Europoje, kur triukšmingai pagarsėjo ir buvo apdovanotas medaliu Paryžiuje. Italijoje jis buvo priimtas ir į Bolonės, ir į Florencijos akademijas. Romoje jis buvo sužavėtas Šv. Petro bazilika ir paveiktas architektūros galimybių pabrėžti imperijos galią. Tačiau Baženovas buvo maskvietis iki širdies gelmių – jis užaugo Kremliuje ir jo apylinkėse. Joks užsakymas nebuvo toks patrauklus kaip galimybė pakeisti jo ikonišką vietą, galbūt netgi tapti Maskvos Mikelandželu. Vietoje Ivano III Trečiosios Romos Baženovas įsivaizdavo pirminį, imperinį, originalą. Jo idealas buvo racionali pasaulietiška imperija, o ne uždara teokratija. Jo nuomone, Petro klasicizmo įkvėptas arsenalas buvo puikiausias pastatas ant Kremliaus kalvos.[94]

1768 m. Baženovas iš valdžios gavo įgaliojimą „Kremliaus ekspedicijai".[95] Įkvėpta Tverės sėkmės, Jekaterinos prižiūrima nedidelė grupė paprašė jo parengti pranešimą, numatyti svarbiausias re-

novacijas ir sukurti naujų patalpų planą. Tačiau Baženovas nebuvo linkęs pasitenkinti nedideliu remontu ir nauja audiencijų sale. Jo kritikai Sankt Peterburge, tarp kurių buvo ir poetas Gavrila Deržavinas, nujautė nesėkmę. Jie buvo girdėję, kad tie planai tokie ambicingi, jog atrodė lyg iššūkis pačiai gamtai.[96] Tai buvo ne daugiau, nei ištisus dešimtmečius buvo darę europiečiai, nuo Kristoferio Reno iki Brauno Gabiojo, panašų projektą Sankt Peterburgo Baltijos pelkėse buvo atlikęs Rastrelis. Tačiau čia buvo Maskva, nuo pat pradžių Baženovo projektas atrodė abejotinas.

Buvo pradėta nuo vietos ištyrimo. Baženovas žinojo, kad nuo Petro laikų buvo planuojama pakeisti Kremliaus ašį, pastatyti naują didžiulį įėjimą prie arsenalo, taip, kad tvirtovė, kadaise pastatyta siekiant apsaugoti Maskvą nuo iš pietų ateinančių armijų, būtų pasisukusi šiaurės vakarų kryptimi, Sankt Peterburgo link.[97] Baženovas susižavėjo ta idėja, tačiau netrukus nusprendė, kad didžiuliai rūmai stovės ant Maskvos upės kranto, fasadu atsigręžę į Zamoskvorečės rajoną. Tokia orientacija į pietus suteiktų naujiesiems rūmams puikų priėjimą prie vandens. Tuo tarpu viduje turėtų būti patalpa iš keleto įspūdingų kvadratų (ar verčiau iš ovalų – apskritimo ir deimanto formos paradinės aikštės). Bjaurus purvas amžiams išnyktų po geometrinėmis marmuro plokštėmis. Būsimi rūmai – milžiniškas pastatas – išaugtų virš įspūdingos pirmojo aukšto kolonados, kuri tęstųsi pusę mylios. Nors tai būtų stambus statinys, jis atrodytų tarsi plaukiantis, tokios lengvos būtų jo proporcijos; jo fligeliai bei kupolai nustelbtų Šv. Petro baziliką Romoje. Sulig kiekvienu Baženovo pieštuko brūkštelėjimu aiškėjo didžiausių Europoje rūmų kompleksas, antroji Kapitolijaus kalva. Žinoma, negerai, kad skersai kelio stovėjo senosios tvirtovės sienos ir bokštai. Tačiau su panašiais sunkumais tikriausiai buvo susidūrę ir tie, kurie tobulino Romą.

Pirmieji turėjo būti nugriauti ilgai trūniję *prikazai*. Daugiau abejonių kilo dėl Černigovo kankiniams skirto soboro nuvertimo, tačiau tas XVI amžiaus pastatas ištisus dešimtmečius buvo apleistas ir darėsi pavojingas. Nugriovę jį, darbininkai ant Maskvos upės kranto pradėjo statyti sienas ir tris bokštus. Jekaterina entuziastingai sutiko su visais Baženovo planais. Ji net įsikišo, norėdama įsitikinti, ar būsimų pokylių salių virtuvės bus patogios, domėjosi kiekviena kasinėjimo darbų detale. Atrodė, kad pagaliau pasekus Tverės pavyzdžiu bus pertvarkytas visas Maskvos centras.

Baženovas buvo tarsi apsėstas. Dabar, kai jis įsivaizdavo bendrą vaizdą, puolė gaminti detalų naujojo komplekso modelį. Iš tiesų jis padarė du modelius: pirmąjį atmetė jo patronė, imperatorė, todėl kantriai ėmėsi kito. Ištisus metus jis buvo užsiėmęs modelių kūrimu, įsitaisęs su savo projektuotojų komanda specialiai pastatytuose namuose (tarp arsenalo ir Čiudovo vienuolyno), kuriuose buvo penkiasdešimt trys langai. Vien jiems pastatyti reikėjo visų metų. Ten sukurti mažyčiai rūmai buvo tikras šedevras. Modeliuotojams reikėjo gerai išdžiovinto medžio, todėl Baženovas naudojosi mediena iš nugriautų Kolomenskojės rūmų. Kai kuris nors karkasas būdavo baigtas, jo komanda sumaišydavo gipsą mažiems liejiniams, o kai kuriose vietose buvo pridedama tikro marmuro, norint išbandyti jo tobulumą ir atspalvį.

Architektui reikėjo išgauti šviesų ir spalvų žaismą, todėl nuo pat pradžių drauge su jo meistrais dirbo ir dailininkai. Reikėjo sukurti miniatiūrines būsimų sienų ir lubų plokščių interjerų versijas, tobulas iki mažiausių smulkmenų. Jekaterina ryžtingai pasipriešino išgirdusi, kad už sukurtus „užbaigtus paveikslus", nors tai buvo tik maketai, teks sumokėti jai, tačiau vėliau už Baženovo miniatiūras sumokėjo 60 000 rublių.[98] Modeliai buvo tokie tikroviški, kad net tapo atrakcija keliautojams. Miniatiūriniai naujųjų rūmų pastatų liejiniai padėjo sukurti pažangią architektūros mokyklą: Ba-

ženovo padėjėjas, talentingasis Matvejus Kazakovas, naudojo juos mokydamas jaunuosius braižytojus. Tie projektai buvo nuostabus reformatoriaus svajonių išsipildymas. Pati Jekaterina išleido įsaką, kad Baženovo sukurti pastatų modeliai turi būti atviri visuomenės apžiūrai, „išskyrus žemesniuosius sluoksnius".[99]

Tačiau 1771 m. Maskvą užpuolusiam marui nerūpėjo nei socialinė kilmė, nei išsilavinimas. Jis buvo mirtinas net ir XVIII amžiuje, per visą jo siautėjimo laiką mirė maždaug ketvirtis Maskvos gyventojų (arba apie 57 000 žmonių).[100] Pačiame jo įkarštyje, 1771 m. rugpjūtį, mieste kasdien mirdavo ne mažiau kaip devyni šimtai žmonių, o išlikę gyvi buvo apimti siaubo. Kai pradėjo sklisti gandai, kad maro dėmės pasirodė ant Švč. Mergelės ikonos, kuri buvo laikoma atviroje koplyčioje netoli Kremliaus, kilo maištas. Prie vienų iš svarbiausių miesto vartų ėmė rinktis – ir platinti marą – minios. Maskvos arkivyskupas Amvrosijus įsakė sąmyšį sukėlusią ikoną saugoti Čiudovo vienuolyne, kol epidemija pasibaigs, tačiau toks poelgis, kai iš žmonių buvo atimta teisė matyti, garbinti ir net liesti nutapytą Švč. Mergelės veidą, išprovokavo lemtingą sukilimą. „Maskva yra minia, – rašė Jekaterina Volterui, – o ne miestas."[101] Minia šturmavo Kremlių ir įsilaužė į vienuolyną, o vėliau sučiupo ir nužudė ir patį Amvrosijų.[102] Per visą tą sumaištį Baženovas ėjo sargybą modelių namuose ir stebėjo už langų plūstančius maištininkus. Jo mokiniai šnabždėjosi, kad jis buvo pasiryžęs kautis už savo darbą iki paskutinio kraujo lašo.[103]

Jo darbas prie to projekto neatsinaujino iki 1772-ųjų pradžios. Niūriai, tačiau ryžtingai nusiteikęs Baženovas išbandė modelius iš balto Miačkovo akmens, pastatė mūrinius, o jo žmonės sutvirtino kiekvieno ruso trokštamus išsaugoti istorinius pastatus (ypač tris didžiuosius soborus ir Ivano Didžiojo bokšto varpinę). Turbūt jis trumpam sustabdė darbus ir sunerimo sužinojęs, kad Arkangelo soboro sienose atsirado pirmieji įtrūkimai. Dauguma griovimo darbų

palei upės krantą buvo užbaigti, atverdami nuostabų senojo statinio vaizdą, tačiau sudrumsdami požeminius vandenis ir sujudindami povandenines uolas. Nepaisant viso to, 1772 m. rugpjūčio 9 dieną buvo padėtas pirmasis pamatų akmuo. Ceremonijai buvo išvalyta milžiniška aikštė, o kiekviename jos kampe stovėjo dorėninės kolonos, simbolizuojančios Europą, Aziją, Afriką ir Ameriką. Ant vienos jų buvo užrašyti aleksandrinai, lyginantys Kremlių su nuostabiausiais klasikinės Graikijos ir Romos statiniais. Kai buvo iškasta pirma duobė (arčiausiai „Europos“ kolonos), kaip rašė vienas ceremonijos dalyvis, „visų veiduose atsispindėjo džiaugsmas, sumišęs su noru išvysti sėkmingą to pastato užbaigimą“.[104]

Tačiau Jekaterina nepametė galvos. Imperatorė nedalyvavo nei abiejose Baženovo paskyrimo iškilmėse, nei ceremonijoje, įvykusioje 1773 m. birželio mėnesį, kai architektas pats iškilmingai įmūrijo plytas su Jekaterinos ir jos sūnaus Pavelo simboliais, turėjusias pažymėti pagrindinių rūmų fligelių pradžią. To įvykio prabangai jau trukdė lėšų stygius. Baženovo kritikai stengėsi atkreipti savo valdovės dėmesį į tikėtiną tolesnę žalą Arkangelo soborui. Architektas nukeliavo į Sankt Peterburgą, veikiausiai paprašyti pinigų, tačiau įtampa pasirodė per daug didelė, ir jis taip sunkiai susirgo, kad darbai sustojo keliems mėnesiams. Gamta, kaip skeptikai ir pranašavo, pasirodė stipresnė už žmogaus valią. Ir Didieji rūmai buvo pasmerkti stiliaus pokyčiams. Kai Europos susižavėjimas griuvėsiais ir egzotika sustiprėjo, Jekaterinos skonis pasikeitė. Dabar jai lyg ir patiko gotika, ji norėjo tyrinėti kinų porcelianą.

Baženovas niekada nepastatė savo rūmų. Pagrindinis jo palikimas Maskvos centre yra stulbinanti privati rezidencija, Paškovo namas, stovintis ant kalvos priešais Kremlių (dabar jis Lenino bibliotekos dalis). Vietoje Kremliaus perstatymo tas Maskvos genijus buvo paskirtas prie projektų Caricyne, vietovėje už miesto, kurią Jekaterina įsivaizdavo kaip užmiesčio rezidenciją. Jis suplanavo jai

gana daug gotikinių parko pastatų, tačiau jie niekada nebuvo užbaigti. Kalbant apie Kremlių, didžiausias Baženovo indėlis buvo jo fantastiškai detalus modelis. Vėlesniame amžiuje jis buvo eksponuojamas Kremliaus muziejuose, tačiau buvo nepatogus objektas parodoms, nes jam reikėjo visos salės. Sovietiniu laikotarpiu jis atsidūrė Dono vienuolyne, nacionalizuotose erdvėse, kuriose galiausiai atsirado pakankamai didelis kambarys (buvęs soboras) jam eksponuoti. Tačiau kai 1991 m. ten sugrįžo vienuoliai, modelis vėl dvidešimčiai metų pradingo iš akiračio. Ir tiktai 2012-ųjų vasarą jo dalys pagaliau iškilo į dienos šviesą Maskvos Ščiusevo architektūros muziejuje. Muziejus neturėjo nė vienos pakankamai erdvios galerijos, tačiau dabar kai kurie šio kūrinio griežto didingumo pavyzdžiai pagaliau galės puikuotis, deja, tik kaip atskiri fragmentai, išstatyti dviejuose kambariuose.

Taigi naujųjų Kremliaus „susirinkimų erdvių“ klausimą galiausiai išsprendė ne Baženovas, o jo mokinys ir kolega Matvejus Kazakovas. Tas žmogus, jūrininko sūnus, – kuris niekada nebuvo išvykęs iš Rusijos (ir net nebuvo matęs Sankt Peterburgo), – pirmiausia lavinosi Uktomskio architektūros mokykloje. Tarp jo ankstyvųjų darbų buvo kai kurie Tverės pastatai ir paties Kremliaus konservavimas. Daug vėliau jis dirbo su Baženovu prie nepastatytųjų rūmų ir dažnai būtent jis prižiūrėdavo tikrąjį darbą, nuo akmenų tašymo iki pamatų ruošimo. Būdamas nepaprastai talentingas piešėjas, Kazakovas nupiešė daugybę Kremliaus tobulinimo vaizdų, tarp kurių buvo ir Kristaus Išganytojo soboro atstatymas, kuriam jis vadovavo, o taip pat kiekvieną Baženovo projekto istorijos puslapį.[105] Kai naujasis Maskvos arkivyskupas Platonas ieškojo architekto savo tarnybinei rezidencijai, kurios vietą prie Čiudovo vienuolyno buvo patvirtinusi pati Jekaterina, Kazakovas pasirodė tam tinkamiausias. Taip vadinami „Čiudovo rūmai“ buvo užbaigti 1776 m.

Nors šių rūmų gyventojai skundėsi triukšmu, kurį netoliese per visuotines šventes keldavo patrankos, netrukus jie tapo pačiais patogiausiais namais visoje tvirtovėje.[106]

1776 m. Kazakovas laimėjo dar didesnę brangią dovaną: naujos susirinkimų vietos užsakymą (kurio nepavyko atlikti Baženovui). Tas vienas gražiausių pastatų vis dar stovi ant Kremliaus kalvos. Trikampis neoklasikinio stiliaus statinys su elegantišku kupolu, vos matomu virš Raudonosios aikštės, dabar žinomas kaip Senatas. Jį atidarius, visuotinių pagyrimų sulaukė milžiniška aštuoniasdešimt vienos pėdos pločio priėmimų salė, daugybė vidinių kiemelių bei puikūs viršutinių aukštų kambariai. Kazakovo Senatas buvo neoklasikinių pastatų pavyzdys visoje Rusijos imperijoje, o architektas ir toliau puošė savo gimtąją Maskvą naujais universiteto rūmais (1782–1793), didžiuliu pastatu bajorų susirinkimams (1793–1801) ir daugybe privačių namų, dydžiu prilygstančių rūmams.[107]

Nepaisant to, kilo šiokių tokių abejonių dėl naujojo stiliaus rusiškumo. XVIII amžius Rusijoje apibūdinamas kaip „mėgdžiojimo ir mokymosi“ era.[108] Jeigu Maskovijos valstybę palygintume su medžiu, Petro tikslas buvo sukurti naują skiepūglį, išlaikant sveikas šaknis ir kamieną, tačiau pakeičiant regimą augalo viršutinę dalį į vaisingesnę ir galbūt patrauklesnę. Tas naujasis augalas sužydėjo valdant Jekaterinai, tačiau tai buvo dar tik bandomasis hibridas. Rusų tapatybės klausimas buvo sudėtingas, ir būsimajame tautinės valstybės amžiuje patvaldystės sėkmė (ypač Rusijos imperijos išsiplėtimas) viską dar labiau komplikavo. Po Jekaterinos mirties 1796 m. jos rūmuose buvo kalbama ir rašoma prancūziškai. Be to, jos iš Sankt Peterburgo valdoma imperija daugiau jau nebebuvo grynai rusiška, nes į jos sudėtį įėjo kai kurios Lenkijos dalys, buvęs Krymo chanatas ir dalis Kaukazo, Sibiro teritorijos, besitęsiančios iki pat Ramiojo vandenyno pakrantės. Jas jungė tiktai bendra valstybė, visoje teritorijoje nebuvo jokios vieningos kultūros. Rusija

susidūrė su dilema. Daugiau nebebuvo tenkinamasi mokymusi iš Europos (ypač Prancūzijai po 1789 m. įsitraukus į revoliuciją), o stengiamasi sugrįžti prie savo šaknų, atgaivinant pusiau užmirštą kalbą ir eklektišką vaizdinių stilių virtinę beieškant taip vertinamo unikalumo. Tačiau Petro hibridas buvo pažengęs jau per toli. Kad ir kokios tradicijos dar buvo išlikusios tarp arčiausiai žemės esančių valstiečių, kosmopolitiško Rusijos elito atžalos, Kremliaus dvariškiai ir sargybiniai, nebegalėjo pamiršti naujai išmoktų dalykų. Romantiškose svajonėse viešpatavo vien tik grįžimas į senąją Maskoviją.

7
Ugnies paukštė

Kiekvienas dvariškis, XIX amžiaus pradžioje su reikalais priverstas išvykti į Maskvą, tikriausiai laukdavo tos kelionės. Visų pirma, tai reiškė pabėgimą iš Sankt Peterburgo, kur viskas kainavo dvigubai ar trigubai brangiau ir nuolat buvo puikuojamasi prabanga. Be to, jis jautė stiprią, beveik atavistinę senojo miesto trauką. Kaip pastebėjo anglų inžinierius Džonas Peris, „Maskva yra gimtoji vieta, kurią rusai myli... jiems viskas ten sava."[1] Senoji sostinė buvo grynai rusiška. Nepaisant energingų Jekaterinos laikų projektų, joks planuotojas Maskvos nepadarė neįdomios. Sostinės kiemai buvo valstietiškumo ir naujoviškumo kratinys su raminančiu diendaržio kvapu, net didesnės gatvės daug kur buvo užblokuotos gynybinės sienos liekanų bei užterštų upių vingių.[2]

Nors Maskvoje jau buvo nemažai naujų rūmų su kolonadomis, ta vieta atvykėliams tebedarė viduramžiško miesto įspūdį. Po įstatymų, reikalaujančių statyti iš akmenų ir plytų, amžiaus trys ketvirčiai miesto pastatų tebebuvo mediniai, tarp jų ir naujasis teatras.[3] Neseniai nutiesti vamzdžiai dabar tiekė šviežią vandenį iš kaimo, esančio už dvidešimties mylių, tačiau saulei leidžiantis net visai šalia Kremliaus ant nuožulnių upės krantų visuomet būriuodavosi moterys su skalbinių pintinėmis ir vežikai su savo ištroškusiais arkliais. Turgavietėje tarp senų prekystalių, apkrautų viskuo – nuo drabužių ir popieriaus iki peilių ir saldžių ilgų gel-

tonų melionų – stumdėsi pyragėlių pardavėjai. Tai buvo vieta, kur žmogus galėjo avėti patogius antrarūšius batus ir sugaišti valandėlę Nikolskajos gatvės knygynuose ar paskaityti laikraštį *Vedomosti*.[4]

1810 m. Maskva buvo ne tik didžiausias, bet turbūt ir turtingiausias Rusijos imperijos miestas. 1811 m. surašymo duomenimis, gyventojų skaičius siekė per 270 000, bet jis keitėsi priklausomai nuo metų laikų. Nors Maskva buvo antroji sostinė, galima sakyti, tai buvo žiemos miestas, vieta, kurioje provincijos kilmingieji drauge su savo palyda – įkandin sekančiais tarnais ir pirkliais – praleisdavo šaltesnius mėnesius. Be to, čia vis daugiau dėmesio buvo skiriama kultūrai: Maskva didžiavosi pirmuoju Rusijos universitetu ir trimis akademijomis, mediniu teatru, keturiolika spaustuvių ir atskirais prabangiais klubais aukštuomenei bei turtingiems pirkliams.[5] Kad ir kokie turtingi jie buvo, tačiau jau nebegalėjo džiaugtis savo senąja civilizuotos kalbos monopolija. Paskutiniaisiais dešimtmečiais atsirado visiškai nauja klasė – inteligentija, ir nors jos įtaka tebebuvo gana nedidelė, tie išblyškę, uolūs, rašalu apsitaškę tipai dabar sudarė beveik 4 procentus miesto gyventojų.[6] Tuo tarpu didžiausiai socialinei grupei priklausė tarnai, prekybininkai ir smulkieji amatininkai – visi nelaisvi, privalantys mokėti metinius mokesčius ar dirbti pagal susitarimą savo šeimininkui. Vienas didikas galėjo valdyti savo namų ūkį Maskvoje turėdamas keletą šimtų tarnų: nuo virėjų, auklių ir vaikino, kuris šluodavo karietų kiemą, iki nuosavo baudžiauninkų choro narių ir netgi jiems priklausančių baudžiauninkų menininkų. Nė vienas tų žmonių negalėdavo išeiti (dažnai net vesti) be leidimo. Dėl jų vergiško darbo tik nedaugelis labiausiai mąstančių jų šeimininkų pasijusdavo nepatogiai.[7]

Visais metų laikais Maskvoje vyrų būdavo daugiau nei moterų, kartais daugiau negu du vienai moteriai. Taip buvo dėl to, kad baudžiauninkai, norėdami užsidirbti pinigų privalomiems mokesčiams, dažnai išvykdavo iš savo kaimų ieškoti darbo kur nors kitur,

paprastai ramiausiais žemdirbio metų mėnesiais. Keičiantis metų laikams, tokių žmonių, keliaujančių tarp Maskvos ir kaimo vietovių, būdavo pilni keliai, jų pastangas pateisindavo nedideli pinigai, kuriuos užsidirbdavo pardavinėdami batus, taisydami stogus ar radę darbo fabrikuose. Išvysčiusi prekybą, Maskva pamažu tapo popieriaus gaminimo ir tekstilės pramonės centru. 1812 m. senojoje sostinėje buvo daugiau nei keturi šimtai fabrikų ir, Jekaterinos Didžiosios pasipiktinimui, kai kurie jų buvo įkurti senajame miesto centre.[8] Ten buvo įsikūrusios ir kareivinės, paradų aikštės ir, kad įtiktų garsiajai rusų dvasiai, nesuskaičiuojama daugybė vienuolynų.

Pačiame tos nelygios socialinės krūvos viršuje pasaulis, atrodo, priklausė nedideliam aukštuomenės elitui.[9] Daug lengviau nei praeityje galintys mėgautis geriausiais Europoje meno kūriniais, madomis ir prabanga, tos privilegijuotos klasės nariai didelę savo gyvenimo dalį skirdavo elegantiškumui. Jie lošdavo ir gerdavo šampaną, bet Europa, kurią jie taip puikiai pažinojo, juos buvo išmokiusi ir kalbėtis savo malonumui. Kai jie susirinkdavo madinguose naujuose salonuose, diskutuodavo apie kultūrą, kalbą, Rusijos ateitį, bet daugiausiai apie jos praeitį. Jei išdrįsdavo rašyti prozą, ilgėdamiesi istorijos (o kai kada kamuojami įkyrių minčių apie pražūtį), jų raštai būdavo kupini romantizmo, primenančio didžiuosius vokiečius – Šilerį, Herderį, Getę, – kurių kūrinius daugelis jų buvo pradėję skaityti.[10] Tačiau net jeigu jie rašė rusų kalba, ne tokia elegantiška kaip prancūzų, pradėję girti kraštovaizdį, dauguma dairėsi į Italiją ar gotikos liekanas. Tarp pačių geriausių poezijos kūrinių buvo Gavrilos Deržavino (1743–1816) ir Konstantino Batiuškovo (1787–1855) eilėraščiai, tačiau vis dėlto jie buvo linkę vaizduoti europietišką peizažą kaip priešpriešą rusiškam, ir tai darė pasitelkdami graikišką ar lotynišką eilėraščio formą.[11]

Jausmai, kuriuos tie poetai tariamai jautė žvelgdami į Maskvą, turėjo būti pavyzdys kitiems to meto europiečiams. Į jausmingų

keliautojų amžių lengvai įžengė lyrinės odės, dauguma entuziastingai apdainavo tamsias girias, piemenaites ir Atėnų, Romos bei Neapolio pakrančių griuvėsius.[12] Iš tiesų tai buvo atgarsis tų senovinių vietų, po kurias rusų keliautojai klajojo Kremliuje paskutiniaisiais XVIII amžiaus metais.[13] Tiesa, ant tos nepaprastos kalvos nuolat būdavo triukšminga. Kremliaus vienuolynai zvimbė nuo šventų reikalų, soborai pritraukdavo didžiules minias, o prastesnės reputacijos užkampiuose slapstėsi valkatos ir kišenvagiai. „Blogiausias vagių urvas Maskvoje" – tokia buvo tuometinė nuomonė apie senąją vietą.[14] Tačiau literatūriška siela visada rasdavo ramią vietelę, o jei mėgo griuvėsius, galėdavo užsukti į rūmų kiemą. Miesto įtampa ten iš tikrųjų užleisdavo vietą tylai. *Teremos* buvo beveik apleistos; vien tik Briaunotieji rūmai tebevaidino rūmų įvykių šeimininką. Aleksejaus Michailovičiaus Pramogų rūmus (*Potešnyj dvorec*), taip pat labai netvarkingus, 1806 m. paskubomis atnaujino naujai paskirtas Kremliaus komendantas, tačiau nors juose kartkartėmis būdavo apgyvendinamos kelios didikų šeimos, jie niekada nebūdavo visiškai pilni.[15] Akys galėjo pailsėti žiūrint į pastatą, kurį Rastrelis sukūrė Jelizavetai XVIII a. penktąjį dešimtmetį (nors dabar jis buvo laikomas ankštu), kai tuo tarpu tarnybiniai kvartalai už jų, kuriuose gyveno armijos karininkai ir vyresnieji Kremliaus tarnautojai, nesunkiai galėjo likti nepastebimi (kaip ir krūvos akmenų jų apylinkėse[16]). Žodžiu, nors ta vieta ir neatitiko italų standartų, buvo tikrai romantiška, o jos griuvėsiai dvelkė liūdesiu ir ne vienu žiupsneliu rytietiškų prieskonių.

XVIII amžiaus viduryje Jekaterina Didžioji, būdama jauna nuotaka, savo laiškuose skundėsi įvairiais Kremliaus nepatogumais. Kai 1797 m. buvo karūnuotas jos sūnus, imperatorius Pavelas, dauguma karališkosios draugijos narių dėl tų pačių priežasčių pasirinko gyvenimą už tvirtovės ribų.[17] Tačiau romantika, gotikos įspūdžio trauka jau buvo suviliojusi į senąją vietą kitus. Kai kunigaikštytė

Golovina atvyko į naujojo caro karūnavimą Maskvoje, ji skundėsi, kaip ir daugelis, dėl persirengimo kambarių ir buduarų trūkumo, tačiau leido sau susižavėti bendru tvirtovės įspūdžiu. „Reikia turėti istoriko sugebėjimų, kad galėtum žodžiais apsakyti tą Kremliaus keliamą pagarbią baimę", – rašė ji tą pavasarį savo dienoraštyje.

> Reikėtų turėti poeto plunksną, norint išgarbinti įspūdžius, kuriuos sukelia ta senovinė nuostabi vieta. Soboras, rūmai, gotikinis stilius terasoms, baliustradoms ir skliautams suteikia nerealumo įspūdį, jie atrodo iškilę virš visos Maskvos.[18]

Kunigaikštytė neturėjo didelio noro – ir jokių akivaizdžių ketinimų – tiksliai ištyrinėti Kremliaus praeitį. Jos reakcija buvo pagrįsta fantazija ir sujungė gerai išauklėto žmogaus klasikinį jausmingumą su ką tik užsimezgusiu (tačiau konservatyviu) nacionalizmu bei gera (saugia) porcija baimės. Jai, kaip ir daugybei kitų rūmuose, Kremlius buvo tapęs naujos teatro rūšies butaforija. Prancūzų revoliucijos išvakarėse Jekaterinos įpėdinis atmetė viską, kas kvepėjo liberaliu kosmopolitiškumu. Vietoje to, imperatorius Pavelas, tik įžengęs į sostą, laikė būtinybe iš naujo patvirtinti savo ryšį su senosios Maskovijos dvasia. Atėjus karūnavimo laikui, įžengimui į senąją rusų sostinę jis pasirinko Verbų sekmadienį, atkurdamas kelių šimtmečių senumo iškilmių tradicijas. „Ta procesija, – rašė Golovina, – buvo grandiozinė."[19] Pati ceremonija su atgimimo ir dieviškojo paskyrimo obertonais įvyko per Velykas.[20]

Tačiau toks pažodinis praeities atkartojimas buvo tik apgaulinga išorė. Kad būtų karūnuotas, Pavelas įjojo į Kremlių (kai tuo tarpu kiti carai senovėje įeidavo); jis išrikiavo aikštėse modernius ginklus ir netrukus tyrinėjo visos vietovės atstatymo planus. Jo pasirinktas architektas buvo Kazakovas, o instrukcijoje nurodyti nauji rūmai, jojimo mokykla ir kabantys sodai.[21] Jei tas caras būtų ilgiau gyvenęs, būtų nugriauta tikrai daugybė pastatų, o dalis išva-

lytos erdvės būtų naudojama kaip paradų aikštė jo taip mėgstamai prūsiško stiliaus armijai. Panašiai atsitiko ir su jo planu pašalinti apleistus Petro Didžiojo žemės bastionus, patvirtintu 1799 m., kuris buvo atidėtas, o vėliau užmirštas.[22]

Pavelas niekada nebuvo populiarus valdovas. Atrodė, kad jo asmenyje blogiausios dvasinio mistiškumo savybės derėjo su viršilos sadizmu, o jo frankofobija (dėl kurios daugiausiai buvo kalta jo motina ir Robespjeras) erzino dvariškius, pamišusius dėl *philosophes*. Jekaterina skatindavo Paryžiaus madas ir skonius, bjaurėdamasi vien tik neišauklėtos minios vaizdu; o Pavelas buvo reakcingos grupės, atmetusios visą karalžudžių prancūzų kultūrą, narys.[23] Jo valdiniams buvo uždrausta vartoti žodžius, – tokius kaip „tėvynė", „pilietis" ar „klubas", – kuriuose jis įtardavo skambant revoliucinę gaidą. Vis labiau ir labiau represinio jo režimo laikais puotoms ir pobūviams skirtiems svečių sąrašams reikėjo išankstinio patvirtinimo, netgi muzika buvo cenzūruojama. Labai mėgęs uniformas ir kareiviškus batus, Pavelas primetė savo asmeninę nuomonę tautiniams drabužiams. Dėl politinių priežasčių buvo uždraustos apvalios (kaip priešingybė trikampėms) skrybėlės, o madingi frakai kaip magnetai traukė jo žandarus, iš kurių daugelis dėvėjo juos taip iškirptus, kad einant medžiaga puošeiviškai plevėsuodavo.[24]

Precedentas buvo akivaizdus, – Pavelas buvo didelis Petro Didžiojo gerbėjas, – bet Petro reformos buvo neatpažįstamai pakeitusios imperiją, o caro Pavelo atrodė beveik piktdžiugiškos. Jo priešai įgydavo pasitikėjimo kiekvieną kartą, kai jis priversdavo stebėti jį, išdidžiai žygiuojantį su savo pulkais. Jeigu sąmokslininkai delsė, tai tik todėl, kad negalėjo veikti nepritarus manomam įpėdiniui Aleksandrui Pavlovičiui, vyresniajam tirono sūnui; tačiau 1801-ųjų kovą net ir tas jaunuolis liovėsi priešinęsis minčiai apie švelnų suėmimą. Tačiau galutinis veiksmas nebuvo nei humaniškas, nei ypatingai teisingas. Istorijos vadovėliuose tai paprastai aprašoma kaip

„grumtynės", tokiu būdu išsisukant nuo užuominos apie kraujo praliejimą, jau nekalbant apie išankstinį apgalvojimą. Iš tikrųjų grupė dvariškių naktį įsiveržė į imperatoriaus miegamąjį norėdami jį suimti. Kai Pavelas pabandė pasislėpti už užuolaidos, vienas iš jų pagriebė sunkią tabakinę ir metė tiesiai jam į galvą. Tada prie sužeistojo puolė likusieji ir mirtinai jį sumušė, nors nė vienas niekada neprisipažino sudavęs lemtingą smūgį.[25] Žmogžudystė niekada nebuvo ištirta. Ji turėjo būti priskirta prie populiariausių nusikaltimų Rusijos istorijoje (būtų susidaręs įdomus sąrašas), tačiau tapo dar viena bjauria karalžudyste, ir vėliau ištisus dešimtmečius to nusikaltimo vietos Sankt Peterburge vengė ir kunigaikščiai, ir pravažiuojantys keliautojai.[26]

Naujasis imperatorius Aleksandras I (valdė 1801–1825 m.) buvo mylimiausias Jekaterinos anūkas. Jausmingas, protingas, tačiau pagarsėjęs kaip silpnavalis, tas dvidešimt penkerių metų jaunuolis greičiausiai apgailestavo dėl savo paties, nors ir pasyvaus, dalyvavimo tėvo nužudyme. Geriausiu atveju tai buvo nelaimę pranašaujanti naujos valdžios pradžia, tačiau ruošdamiesi sveikinti naują valdovą amžininkai nebuvo linkę pastebėti tragiškų ženklų. „Tu spinduliuoji kaip dieviškas angelas / Kilnumu ir grožiu", – rašė istorikas Nikolajus Karamzinas odėje, skirtoje Aleksandro įžengimui į sostą.[27] „Koks grožis, o ir kokia siela!" – pareiškė dar vienas kilmingas gerbėjas; kiti lygino jį su Apolonu.[28] Nors pats Aleksandras primygtinai reikalavo, kad jo karūnavimas būtų kuklus ir dalykiškas, ta proga į Maskvą suplaukė tokia daugybė žmonių, kad miesto gyventojų skaičius laikinai padvigubėjo.[29] Jei ir ne tikrovėje, tai bent jo žmonių vaizduotėje naujasis imperatorius pažadėjo įgyvendinti Jekaterinos Didžiosios lūkesčius, auksinį supratimo ir teisingumo amžių. Buvo kalbama apie baudžiauninkų išlaisvinimą, garbės kodeksus ir suklestėjimą. Ištisus mėnesius didžiulės minios rinkdavosi vien tam, kad išvystų to jaunuolio veidą.

Debesis, aptemdęs dangų, buvo kur kas kuklesnės kilmės europietis – išsišokėlis korsikietis Napoleonas. Tas puikus strategas buvo tapęs didesnės Vakarų Europos dalies šeimininku. Jis sunaikino paskutinį Prancūzijos revoliucinį režimą, o dabar elgėsi taip, tarsi būtų viršesnis (ar bent jau lygus) už bet kokį pasaulio valdovą. Jo sėkmė ir, kaip buvo manoma, po jo žygių pagerėjęs gyvenimas pelnė jam pagarbą, o kai kur ir keliaklupsčiavimą. Jis buvo tikras to laikotarpio didvyris, žmogus, galėjęs draugiškai šnekučiuotis su pėstininku ir iškoneveikti karališkojo kraujo princą. 1806 m. jis buvo nugalėjęs beveik visas Europos armijas (taip pat ir Rusijos), diktavo naują tvarką visame žemyne ir vadovavo tūkstantmetės šventosios Romos imperijos likvidavimui. Liberalaus rusų elito frankofilai buvo sužavėti, nors ne visada galėjo tai parodyti. Tačiau Maskvoje, kuri visada teikė pirmenybę vokiečių ir netgi anglų kultūroms, skirtingai nei galomaniškas Sankt Peterburgas, toks prancūzų pranašumas atrodė kaip patriotiškas kvietimas griebtis ginklų.[30]

Ketvirtadieninėse Maskvos salonų arbatėlėse buvo pradėta gvildenti nauja tema. Dabar buvo kalbama apie tautiškumą. Amerikos nepriklausomybė pradėjo diskusijas apie piliečius ir jų teisę valdyti, kai tuo tarpu prancūzų imperatorius atgaivino tuos pačius klausimus Europos centre. Kai pasaulis liepsnojo, rusų patriotai skaidėsi. Kai kurie buvo įkvėpti Napoleono naujo organizuoto valdymo vizijos, tačiau daugelį kamavo rusų valstybės galios, pasmerktos pražūčiai korsikiečio valdomoje Europoje, sunykimo klausimas.[31] Visi pripažino tą problemą, kad Rusijos dvariškiai vis dar susirašinėdavo, flirtuodavo ir nerimaudavo prancūziškai; nebuvo nei tikros rusų literatūros, nei vietinės aukštosios kultūros. Tačiau Rusija buvo galinga valstybė, ir patriotai ėmė garbinti ypatingas jos dorybes. Jie nusprendė, kad jų šalies istorinio didingumo kriterijus buvo pati patvaldystė. Netgi paaiškėjo, kad stipri valstybė, rusiškumas galėtų reikšti aukščiausią Rusijos kultūros

pasiekimą, nors nacionalinis stačiatikių tikėjimas turi beveik tokią pat reikšmę. Vienas iš ankstyviausių tos krypties šalininkų Maskvoje buvo Sergejus Glinka, vyresnysis kompozitoriaus brolis, tačiau pačiu žymiausiu ir neabejotinai pačiu produktyviausiu jos atstovu laikomas istorikas Nikolajus Karamzinas (1766–1826). 1811 m. pasirodė jo *Užrašai apie senąją ir naująją Rusiją*, kuriuose jis laikėsi antieuropietiškosios krypties ir garbino Romanovų dinastiją net ir prieš Napoleonui įžengiant į Rusiją.[32]

Valstybė, kurią matė Karamzinas, buvo tvirtai įleidusi šaknis į praeitį, o istorija tapo priemone jo dorybėms ištirti. Didžiausiam istoriko darbui, jo daugiatomei *Rusų valstybės istorijai*, užbaigti reikėjo kelių dešimtmečių, tačiau 1812 m. už jo studijos sienų didžiulio populiarumo buvo sulaukęs domėjimasis Rusijos praeitimi, beveik visada nacionalistiniu požiūriu. Elitas, kuris buvo užmiršęs, kaip skaityti iki Petro laikų buvusį raštą, ėmėsi sunkios užduoties jį suprasti. Praėjus šimtmečiui po Petro Didžiojo abėcėlės reformos, dokumentai, kuriuos jis turbūt buvo nesunkiai perskaitęs, glumindavo, o paskui sužavėdavo jo įpėdinius. Jie rinko senus dokumentus, krovė juos į medines spintas ir gilinosi į juos. 1804 m. Maskvos universitete buvo įkurta Rusų istorijos ir senienų tyrinėjimo draugija, o tuo pačiu metu kilmingi mėgėjai pradėjo redaguoti ir spausdinti viduramžių kronikas.[33] Žmonėms prieš akis iškilo istorija, kuri buvo prarasta – jos užrašai sudeginti, palaidoti ar tapę neįskaitomi – ir vėl jaudinančiai pamažu atrasta iš naujo. Tikrosios Rusijos praeities liekanos galiausiai bus atkastos tik po daugelio metų, tačiau tie moksliniai tyrinėjimai tikrai verti pagarbos.

Seni pastatai pradėjo traukti antikvarus su pensnė: architektūrinis Rusijos palikimas pirmaisiais Aleksandro valdymo dešimtmečiais buvo tyrinėjamas labiau nei kada nors anksčiau. Tačiau griuvėsius ne visada pavykdavo tinkamai išsaugoti. Romantiniam

požiūriui buvo svarbu ne išsaugoti istoriją, o greičiau ją pajusti. Tai buvo karta, ištikima mėgstamiausiems savo simboliams ir ženklams, rašiusi odes gebenėmis apaugusiems akmenims ir atsisakydavusi to, kas nepatogu, nemalonu akiai ir atvirai pavojinga. Nepakankamai sensacingą tikrovę romantikai buvo pasirengę pakeisti. Atsitiko taip, kad tuo metu, XIX amžiaus pradžioje, neskoningos Šv. Vasilijaus soboro Raudonojoje aikštėje sienos „dėl autentiškumo“ buvo perdažytos baltai.[34] Maskviečių dėmesį jau buvo atkreipusi mintis apie viešuosius dokumentus, svaresnius už atskiro asmens interesus ar skonį. 1806 m. daugumą Kremliaus viduramžiškų lobių perkėlus į naujas patalpas, komendantas privalėjo išleisti specialų įsakymą, draudžiantį savo tarnautojams pardavinėti iš to lobyno nedidelius (ir todėl patogius išnešti) daiktus.[35]

Esant tokioms aplinkybėms, Aleksandro karūnavimas sukėlė įprastinį skubotą susirūpinimą yrančio Kremliaus būkle, ir pirmąjį naujosios valdžios dešimtmetį buvo imtasi ambicingų, netgi neapgalvotų plataus masto griovimo darbų. Jiems vadovavo Piotras Stepanovičius Valujevas (1743–1814), buvęs caro Pavelo *protégé*, kurio prioritetus išduoda jo būdvardžių pasirinkimas aprašant pastatus karališkojoje teritorijoje: „sugriuvęs“, „pavojingas“, „purvinas“ ir „netvarkingas“.[36] Aišku, pačios Kremliaus sienos dabar tapo tokiais galingais Rusijos senovės simboliais, kad ruošiantis karūnavimui buvo pataisytos, sutvirtintos ir nuvalytos, tačiau kiti pastatai, tokie kaip Sretenskio soboras (pastatytas Ivano Rūsčiojo) ir apiręs bokštas virš įėjimo į *teremas*, buvo nugriauti be jokių skrupulų (to bokšto medžiagos kartu su Boriso Godunovo Kremliaus rūmais vėliau buvo parduotos). Už jų, kaip tik Kremliaus sienų papėdėje, stovinčios dvi seniausios rūmų kalvės buvo nušluotos kaip kokios šiukšlės.[37] Vodovzvodnajos bokštas, stovintis ant kampo šalia upės kranto, buvo nugriautas ir atstatytas 1806 m., kai imperatorės Jelizavetos rūmai buvo išplėsti

pristačius viršutinį aukštą ir kolonadą. Visi tvirtovės remonto darbai, vykę 1801–1809 m., kainavo apie 110 000 rublių.[38]

Tvarkingus ir harmoningus patobulinimus sveikino daugiausia įžymūs žmonės. Ten, kur anksčiau buvo griuvėsiai, dabar atsivėrė naujos, miesto gyventojams patrauklios erdvės. 1808 m. Valujevo žmonės nugriovė dalį XVII amžiaus sienos, ilgai irusios ir metų metus priglausdavusios nusikaltėlius ir visokius perėjūnus. Nors bet koks pasikeitimas sukeldavo nerimastingų dūsavimų, dėl to paminklo praradimo visuomenė buvo perkalbėta, atskleidus pirmojo Maskvos parko įkūrimo toje vietoje planus. Parkas, pilnas fontanų, buvo vieta, kurioje maskviečiai galėdavo kvėpuoti vakaro oru ir neabejotinai puikuotis naujais apdarais, atsivežtais iš Prancūzijos. „Mažai kas jaudinosi dėl to, kas vyksta Europoje, – rašė vienas amžininkas. – Kiekvienas buvo susirūpinęs dėl didžiojo tos dienos įvykio – naujojo Presnios tvenkinių parko atidarymo.“[39] Tuo metu buvo užbaigtas pirmasis trijų eilių Maskvos Tverskoj bulvaras, vasaros naktimis paversdamas miesto centrą dar patrauklesniu. 1811 m., Rusijos patriotinio karo išvakarėse, nedirbanti Maskvos gyventojų klasė galėjo pasijusti ypatingai privilegijuota. Keista, bet vienintelis planuotojų pamirštas dalykas buvo draudimo nuo gaisrų sistemos įsteigimas.

1812 m. liepos mėnesį paties caro apsilankymas padarė galą tam panašiam į sapną laikotarpiui. Karinė situacija buvo dramatiškai pablogėjusi. Santykiai tarp Aleksandro I ir Napoleono darėsi vis labiau įtempti ir nuo 1809-ųjų ir 1812-ųjų vasaros galiausiai visai atšalo. Niekas iš tikrųjų nebūtų galėjęs pasakyti, ką prancūzų imperatorius tikėjosi išlošti įsiveržęs į Rusiją, kaip ir sunku būtų tiksliai nusakyti, ką galvojo rusai, kai jiems nepavyko sudaryti su juo taikos sutarties, tačiau visa eilė tariamų įžeidimų, perdėtas niekinimas, ekonominė įtampa ir vietiniai neramumai palaipsniui vedė abu karališkuosius dvarus prie pavojingos akistatos. Turint omeny-

je būsimą kraujo praliejimą, diplomatinė nesėkmė buvo panašesnė į *danse macabre* nei į lunatiko vaikščiojimą. 1811–1812 metų žiemą prancūzai pradėjo rinkti pačią didžiausią armiją, kokią pasaulis buvo kada matęs, daugiatautes pajėgas, sukviestas iš visų napoleoninės Europos platumų, visiems laikams žinomos kaip *Grande Armée*.[40] Į rusų žemę priešas įžengė 1812 m. birželio 24 dieną: vasaros lygiadienis buvo geriausias metas karams Rusijoje. Po keturių dienų pats Napoleonas įjojo į Vilnių.

Invazija sukrėtė Aleksandrą, keletą dienų buvo bijoma, kad jis gali bandyti vadovauti kariniam atsakui. Laimei, jis buvo įtikintas pakelti tautos dvasią. Liepos mėnesį jis atvyko į Maskvą, kad pažadintų miestą iš sąstingio, o taip pat, turint omenyje prancūzų imperatoriaus sugebėjimą sukelti paprastus žmones maištui, kad užgniaužtų atsirandančias simpatijas Napoleonui. Abiem atžvilgiais tai pavyko. Didžiulės minios grūdosi aplink gražuolį imperatorių, kur tik jis ėjo; pats Kremlius buvo perpildytas. Pokylių salėse ir medžiais apsodintuose bulvaruose elegancijos vaikymasis užleido kelią naujai madai – patriotizmui. „Puošeivos liovėsi demonstravę save, – vėliau rašė satyriškai nusiteikęs Aleksandras Puškinas. – Ponas toks ir toks išmetė iš savo tabakinės prancūzišką tabaką; kitas sudegino tuziną prancūziškų brošiūrų; dar vienas metė gerti *Chateau Lafitte* ir puolė srėbti kopūstų sriubą. Jie visi prisiekė niekada nebekalbėti prancūziškai.“[41] Daugelis bendram tautos reikalui siūlė pinigų, baudžiauninkus-kareivius ir net savo pačių tarnybą. Miesto aikštėse buvo pastatytos raudono šilko palapinės, ir jaunuoliai stovėjo gyvosiose eilėse, kad įsirašytų į caro armiją. Tačiau tuo pat metu, nepaisant kalbų apie Maskvos šlovę, kiti rengė pabėgimo planus. Atrodė, tarsi Napoleonas vyktų paskui juos, užuot žygiavęs į Sankt Peterburgą.

Išgirstos naujienos netrukus patvirtino tą baimę. *Grande Armée* nekliudoma žengė pirmyn ir netrukus pasiekė Smolensko

sienas. Vykdami į rytus prancūzai buvo numatę užimti tą tvirtovės miestą; jis turėjo būti priešakinis atramos taškas, apsirūpinimo atsargomis centras. 1812 m. rugpjūtį Napoleonas tikėjosi, kad senoji tvirtovė pasiduos iš karto ir galbūt net pasveikins jo armiją, kuri visoms pavergtoms tautoms žadėjo brolybę ir laisvę. Kaip ten bebūtų, tai, kas vėliau įvyko, buvo baisiau nei paprastas pasipriešinimas. Didžiulės virš Dniepro iškilusios Smolensko tvirtovės sienos atlaikė pirmąjį puolimą. Tada, galbūt nuo atsitiktinių kibirkščių (o gal, nors ir neįtikėtina, dėl padegimo) kilo gaisras, kuris, kaip vėliau rašė vienas liudininkas, „pakilo visa savo pražūtinga didybe... ir su grėsmingais ir baisiais trenksmais sunaikino Smolenską".[42] Napoleonas buvo patenkintas, lygindamas degančio miesto vaizdą su „Vezuvijaus išsiveržimu".[43] Tačiau jo padėjėjai matė liepsnose pranykstančią savo būsimą atsargų bazę, o kartu su ja ir visas viltis, kad Rusijos liaudis pasveikins Napoleono atneštą laisvę.

Kai gaisras baigėsi, prancūzų karininkai išvyko pasižvalgyti po miesto griuvėsius. Daugelis pasiturinčių Smolensko gyventojų prieš pasirodant priešui buvo pabėgę, tačiau šimtai jų buvo įkalinti Boriso Godunovo rusiško mūro viduje. Tie vaizdai kėlė šleikštulį net labiausiai užgrūdintiems karo veteranams. „Kaip ir tūkstančiai kitų, – prisiminė vokietis kareivis iš prancūzų armijos, – žygiavau pirmyn, kai tarp dviejų visiškai sudegusių namų pamačiau nedidelį sodą, ant kurio medžių kabojo suanglėję vaisiai, o po tais medžiais gulėjo tikrąja to žodžio prasme iškepę penki ar šeši vyrai."[44] Maskvoje žinia apie gaisrą pasklido kaip maras. Maskvos gyventojams nereikėjo daug aiškinti apie negailestingų liepsnų ir svilinančio karščio siaubą. Tą pačią dieną žirgo nuomos mokestis senojoje sostinėje išaugo keturgubai, o iš jos vedantys keliai iki sutemų buvo užgrūsti karietomis ir vežimais.[45] Dauguma žmonių patraukė į rytus ir vakarus, Rostovo, net Kazanės link. Pavolgio mieste Nižnij Novgorode vasarnamių nuomos kaina per naktį išaugo trigubai.[46]

Maskvos gynyba priklausė nuo dviejų žmonių. Kariniai veiksmai buvo patikėti kunigaikščiui Michailui Kutuzovui, Rusijos–Turkijos karų ir ne taip seniai nepasisekusio žygio prieš Napoleoną Austrijoje veteranui. Buvęs Sankt Peterburgo ir Kijevo komendantas Kutuzovas suprato strateginę ir psichologinę Maskvos svarbą, tačiau teikė pirmenybę visos Rusijos išlikimui ir galutinei pergalei. Tuo tarpu civilinė Maskvos valdžia priklausė turtingam ir konservatyviam grafui Fiodorui Rostopčinui. 1812 m. buvęs ramus ir savimi patenkintas, dabar tas vyras pasišventė patriotiniam reikalui, net ir po Smolensko nelaimės tvirtindamas, kad niekada neatiduos Maskvos raktų prancūzams. Tas pažadas galiausiai buvo ištesėtas, nors tada niekas negalėjo net įsivaizduoti, kaip grafas tai padarys. Tuo tarpu jis vis dar rengėsi Maskvos gynybai. Nors beveik visi, galintys pabėgti, planavo tai padaryti, likusiems gyventojams, vadinamiems vargšams ar „tamsiems žmonėms", buvo išduoti ginklai. Kremliaus patrankos eilinį kartą buvo išvalytos ir nukreiptos į gatves.[47] Patriotiškas komendanto nusiteikimas rugsėjo šeštąją pelnė jam paties imperatoriaus padėkos laišką. Kaip ir daugybė kitų raštų to meto Rusijoje, jis buvo parašytas nepriekaištinga prancūzų kalba.[48]

1812 m. derlius buvo puikus: vaisiai – obuoliai ir slyvos – kaip niekad geri.[49] Toli nuo mūšių vietų lengvai galėjai užmiršti pavojų, gresiantį tūkstančiams jaunų kareivių gyvybių. Maskvoje sklido įvairūs gandai; buvo stengiamasi neprarasti vilčių, laikytis iš paskutiniųjų, net ir dabar, kai mieste buvo likę nedaug ryžtingų žmonių. Pats Kutuzovas, optimistiškai nusiteikęs, keletą kartų pažadėjo išlaikyti sostinę bet kokia kaina. 1812 m. rugsėjo 7 dieną jis su savo kariuomene dalyvavo vieną dieną trukusiame mūšyje, žiauriausiame, kokį tik Europa kada buvo mačiusi. Ta dvikova prie Borodino, netoli Možaisko, Maskvai buvo tiesiog kraugeriška.

Kovojama buvo nuožmiai, nepaliaujamai šaudant artilerijai, nedidelėje erdvėje, nuo aušros iki tamsos. Rusai prarado apie 45 000 žmonių, prancūzai – 28 000, tačiau tie skaičiai negali atskleisti visų tų skerdynių nuostolių.

Kai patrankos nutilo, Napoleonas, kaip įprastai, apžiūrėjo mūšio lauką. „Atrodė, kad viskas aplinkui dar labiau didina tą siaubą, – vėliau prisiminė vienas iš jo padėjėjų grafas Filipas Polis de Seguras. – Tamsus dangus, šaltas lietus, stiprus vėjas, išdeginta vietovė, visiškai tuščia ir lygi, nuklota nuolaužomis ir griuvėsiais... Tarp užmuštųjų kūnų klajojantys kareiviai, tuštinantys savo žuvusių draugų kuprines, kad patys apsirūpintų maistu." Daugelis pasislėpė po žuvusiųjų kūnais, o vienas rusas pasakojo keletą dienų išgyvenęs užmušto žirgo skerdienoje, graužaamas prapjautą mėsą. Kitą pavasarį pagaliau išvalę lauką rusai palaidojo iš viso 35 478 arklius, tačiau dar daugiau rado žmonių palaikų.[50] 1812 m. spalio pabaigoje, prancūzų armijai traukiantis, jos kareiviai, pastebėję virš apsnigtos žemės besisukančius ratu varnų pulkus, suprato, kad eina per buvusio mūšio lauką. Plyname lauke ant pavargusių kareivių išminto tako netrukus iškilo nesuskaičiuojama daugybė šiurpių pusiau užkastų kūnų.[51]

Naktį po mūšio Maskva vis dar budėjo, Kremliuje ir visoje Raudonojoje aikštėje laikydama pamaldas. Tikintieji susirinko Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore pasimelsti; kiti pasisiūlė slaugyti 22 000 sužeistųjų, – sviedinių ir stambių kulkų padarytos žaizdos buvo baisios, – kuriuos jau gabeno į miesto ligonines ir laikinas palatas.[52] Tačiau Maskva dabar jau iš tiesų buvo beveik neapsaugota. Rostopčinas vis dar tvirtino, kad ji atsilaikys, tačiau net jam taip kalbant buvo duotas įsakymas supakuoti ir išvežti istorines miesto brangenybes. Kremliaus brangakmeniai, ikonos ir auksas buvo gabenami į pietus ir rytus, prie Volgos ir į Vladimirą; kiti daiktai, tarp kurių buvo ir dalis Čiudovo vienuolyno archyvo,

palaidoti po Kremliaus sienomis.[53] Tačiau laiko buvo mažai. Rugsėjo 13 dieną, kai Kutuzovo padėjėjai ruošėsi vėl susiremti su prancūzais, jis paskelbė nutarimą palikti senąją sostinę. „Maskva tai ne visa Rusija, – paaiškino jis. – Išgelbėti Rusijai mums reikalinga armija; o kad išgelbėtume armiją, privalome atsikratyti minties ginti Maskvą.“ Tą vakarą Rostopčinas, spjaudydamasis iš įniršio, buvo priverstas įsakyti atsitraukti visiems, o taip pat ir Kremliaus įgulai. Ji išžygiavo grojant kareiviškam orkestrui, nes „pagal Petro Didžiojo kodeksą įgula palieka tvirtovę skambant muzikai“.[54] Kaip ten bebūtų, per daug greitai tie būgnų ir žygiuojančių kareiviškų batų garsai užleido kelią tylai.

Kai išžygiavo paskutinis kareivis, atėjo Rostopčino eilė atsisveikinti su Maskva. Paskutiniai jo veiksmai buvo įsakymas atsitraukti ugniagesių komandai ir paskandinti miesto laivyno bei gaisrinės laivus. Po to jis atidarė kalėjimo vartus, ir dėl to visą naktį vyko plėšikavimai, kurių mastas išlieka nežinomas. Tačiau išlaisvintieji, kuriuos liudininkai aprašo kaip „purviną pasibjaurėtiną minią“, ir plėšikai, atvykę iš aplinkinių kaimų, padėjo įgyvendinti Rostopčino suplanuotą prancūzų sutikimą. Prie savo paties rūmų vartų Voronove, į pietvakarius nuo Maskvos, jis paliko skelbimą, skirtą įsibrovėliams, kuriame užsimenama apie tai, ką jis buvo sugalvojęs:

> Aštuonerius metus dirbau šio krašto labui ir laimingai čia gyvenau su savo šeima. Kai tūkstantis septyni šimtai dvidešimt mano dvaro gyventojų paliks jį jums priartėjus, aš pats geriau padegsiu savo namus, nei leisiu juos suteršti jums. Prancūzai! Maskvoje palikau jums dvi savo rezidencijas su baldais, vertais pusės milijono rublių. Čia rasite vien tik pelenus.[55]

Tačiau *Grande Armée* kareiviams tos rezidencijos atrodė dar visai geros. Daugelis karininkų buvo tokie tikri dėl jų laukiančių malo-

numų, kad net buvo įsidėję savo vakarinius drabužius.[56] Tai, ką jie iš pradžių pamatė rusų sostinėje, nusivylimo nežadėjo. Grafas de Seguras prisimins tą vaizdą iki pat mirties:

> Prieš mus atsivėrė keistas, neaprėpiamas kokių dviejų šimtų devyniasdešimt penkių cerkvių ir pusantro tūkstančio puikių gyvenamųjų namų reginys... Jie buvo sugrupuoti aplink įspūdingus trikampius rūmus... Milžiniškas turgus, pirklių miestas, atskleidžiantis visų keturių pasaulio šalių turtingumą. Tie pastatai, parduotuvės, o taip pat ir visi rūmai buvo uždengti blizgančiais spalvotais geležiniais lakštais... Nuo vienintelio saulės spindulio tas stulbinantis miestas ima spindėti tūkstančiais įvairių spalvų; sužavėtas keliautojas sustoja apakintas to reginio... Virš to puikaus įspūdingo teatro mes patys pasijutome einantys didingoje procesijoje aidint mus apsupusių tautų sveikinimo šūksniams.[57]

Pagaliau tai buvo motyvas, kuriuo galėjo patikėti išsekę kareiviai, atpildas už kraują ir pastangas, už daugybę mėnesių kelyje. Napoleonas, kuris nebuvo didelių miestų užgrobimo naujokas, sustojo palaukti įprastos delegacijos. Ir tik po ilgoko laiko tarpo, kai niekas nepasirodė su miesto raktais bei duona su druska, tas Maskvos tylos gilumas ėmė žeisti. Tyla jau atrodė grėsminga. Prancūzams prisiartinus prie Kremliaus, kurio vartai buvo užsklęsti, ji buvo nutraukta „baisių laukinių klyksmų", atsklidusių iš vidaus. Tvirtovė buvo ne visiškai tuščia: išvykus pagrindiniam konvojui, joje buvo pasilikę apie penki šimtai kareivių, jie prisijungė prie triukšmingos gyventojų minios, vyrų ir moterų, kurie visi buvo „nusigėrę kaip gyvuliai". Dabar ant prancūzų pasipylė jų keiksmų („baisių prakeikimų") lietus. Maskva buvo užimta be jokio šūvio, tik iššauta iš pabūklo į atvirus Kremliaus vartus, o po to vienas iš gynėjų užpuolė Napoleono apsaugos karininką net mėgindamas jam įkąsti, kai šis bandė jį nuginkluoti.[58] Taip buvo sukliudyta didingam užkariautojo įžengimui pro Borovickio vartus, tačiau tai neaptemdė jo

pasitenkinimo užėmus tą rusų tvirtovę. „Ankstesnės Napoleono viltys, – pastebėjo Seguras, – atgijo išvydus tuos rūmus – kurių architektūra buvo ir gotikinė, ir moderni, ir Romanovų, ir Riurikaičių.“ Jis įsitikino, kad sostas vis dar tebebuvo savo vietoje, net tiksėjo daugybė Kremliaus laikrodžių.[59] „Tas miestas didelis kaip Paryžius“, – rašė savo žmonai imperatorius. Jis jautėsi „viskuo aprūpintas“.[60]

Bet tą pačią naktį vaizdas pasikeitė. Kol Napoleonas, apsuptas savo armijos, ilsėjosi Kremliuje, ant aukštų mūro sienų budintys jo sargybiniai tamsiame Maskvos danguje pastebėjo neįprastą pašvaistę. Prancūzams atvykus, kilo keletas nedidelių gaisrų, visi dėl kareivių neatsargumo. Kiek žinoma, šįkart buvo padegta tyčia, suderinus padegimą taip, kad gaisrui įsiliepsnoti padėtų ekvinokcinis vėjas. „Visi, pasakoję apie tai, buvo pastebėję baisiai atrodančius žmones nuplyšusiais skarmalais, – vėliau rašė Seguras, – šmėkščiojančius tarp liepsnų ir papildančius tą siaubingą pragariško pasaulio vaizdą.“ Liepsnos kamuolys, apėmęs kunigaikščio Trubeckojaus rūmus, sudegino juos. Gavus tą signalą, buvo padegta bursa; liudininkai pranešė matę rusus, apsirengusius kaip policininkus, degutuotais pagaikščiais kurstančius ugnį. Prancūzai puolė kapoti atkakliausius padegėjus kardais, bet tie baisūs kirčiai negalėjo išmušti deglo iš kiekvienos rankos.[61] Vos po valandos liepsna virto nepaliaujamu riaumojimu, kurį pertraukdavo tik griūvančio mūro ir geležinių stogų sproginėjimas ir dundesys. Prancūzų imperatorius ir jo padėjėjai staiga atsidūrė baisiame pavojuje, nes Kremliaus arsenale dar buvo likę sprogstamųjų medžiagų, o jie patys neseniai į tvirtovę buvo atsivežę artilerijos bateriją, ir, kad būtų saugiau, pastatę ją po rūmų langais. Visą naktį ir kitą rytą Napoleono žygio ir jo paties gyvybės ateitis priklausė nuo kylančių į orą kibirkščių užgaidų.[62]

Keletą valandų imperatorius su savo palyda tūnojo rūmuose, žingsniuodamas medinėmis grindimis ir žvalgydamasis į kiekvieną

langą, pro kurį praeidavo. Trokštami lobiai išnyko jo akivaizdoje; jis keikė rusus dėl jų barbariškumo. Nekreipdamas dėmesio į savo padėjėjų prašymus, jis atsisakė anksti išvykti. Rugsėjo 15 naktį, kaip pranešė vienas jo karininkų, nuo įsisiautėjusios ugnies lauke buvo taip šviesu, kad buvo galima skaityti be jokių žibalinių lempų. Tačiau kita diena buvo siaubinga. Net ir Napoleonas neišlaikė, kai pagaliau ugnis apėmė Kremliaus arsenalą. Buvo nutarta pasitraukti ir keliauti Peterburgo link, į Petro rūmus. Tuo metu tvirtovė, kaip rašė Seguras, jau „buvo apsupta liepsnų jūros".

Buvo nebeįmanoma praeiti nė pro vienus Kremliaus vartus, tačiau užpuolikų kariuomenė galiausiai atėjo prie šalutinių vartų ant uolų, išeinančių į upę. Tai buvo vienas iš slaptų Kremliaus kelių, šimtmečius trukusių remontų ir perstatinėjimų palikimas, tačiau uždariusi juos už savęs, imperatoriaus palyda suprato, kad vargu ar jų padėtis tapo geresnė. Jiems atitekęs miestas buvo virtęs blankia liepsnojančia dykyne. Seguras pasakoja:

> Pastebėjome siaurą gatvelę, ir ta, galima sakyti, buvo apimta ugnies. Ji mums atrodė greičiau kaip kelias į pragarą, nei būdas jo išvengti. Ėjome degančia žeme po degančiu dangumi tarp liepsnojančių sienų. Svilinantis karštis... beveik išdegino mums akis, kurių net nebuvo reikalo atmerkti... Nuo ėdančių dūmų, kibirkščiuojančių pelenų, pavienių suodžių dulkelių mūsų kvėpavimas darėsi trūkčiojantis, sausas, slopus, ir jau beveik dusome nuo dūmų.[63]

Tą dieną prancūzų elitas išsigelbėjo, padėjus vienam vietiniam žmogui, žinojusiam kelius, tačiau tūkstančiai kitų liko uždaryti spąstuose, pasmerkti pačiai žiauriausiai mirčiai. Seguro pranešimas galėtų būti lyginamas su tų rusų liudininkų, kurie pasakojo apie prancūzų armijoje kilusį maištą: plėšikavimą, žiaurų elgesį keršijant. Kiekvieną rusą jie įtarė esant padegėją. Kai kurie buvo laikomi kaip karo belaisviai, kiti buvo užkapoti vietoje.[64] Besibū-

riuojantiems žioruojančioje tamsoje išlikusiems gyviesiems vienintelis prieglobstis nuo karščio ir krintančių nuolaužų pasirodė esančios kapinės. Po šešių gaisro dienų, baisiausių, kokias Maskva kada buvo regėjusi, miesto griuvėsiuose pasirodė virtinės apgailėtinų, nerealių lyg vaiduokliai figūrų. Net ir išsisklaidžius dūmams, griuvėsiuose tebetvyrojo puvėsių, suodžių ir mirties tvaikas; tas keliantis pasišlykštėjimą dvokas buvo juntamas už keleto mylių.[65] Niekur negalėjai rasti nė vieno žalio lapo, horizonte nesimatė nė vieno medžio. Įsigalėjo apmaudi ekonomika. Bet kas galėjo nukniaukti puikią tabakinę ar sidabrinių šaukštų rinkinį, tačiau buvo neįmanoma gauti jokio maisto. Laukuose už Maskvos prancūzų armijos būriai stovyklos laužuose kūreno raudonmedžio baldus ir paauksuotus langų rėmus. Tačiau atėjus valgymo metui, vienintelė jų viltis būdavo kepta arkliena.[66]

Nors viskas buvo taip nusiaubta, Kremlius tebestovėjo daugiau ar mažiau sveikas – kaip rusiškumo simbolis, benamių prieglauda, o visai netrukus ir kaip magnetas grįžtantiems prancūzams. Napoleonas sugrįžo į tvirtovę rugsėjo 18 dieną. Jo nuotaika buvo subjurusi, o po dviejų dienų jo suvestinėje buvo paskelbta, kad „Maskva, vienas iš pačių gražiausių ir turtingiausių pasaulio miestų, daugiau nebeegzistuoja."[67] Vis dėlto nepaisant to praradimo, korsikietis iš paskutiniųjų stengėsi tarp griuvėsių sukurti šiokį tokį gyvenimą. Nors tos Maskvos valdžios beveik niekas nepalaikė, ji išleido įsakymą surinkti lavonus ir palaikyti taiką. Vakarais Kremliuje buvo rodomi teatro spektakliai, vyko koncertai, ypač išsiskyrė italo solisto pasirodymas akomponuojant fortepijonu.[68] Toks sprendimas atsiduoti laikiniems malonumams, gana keistiems tokiu metu, pasirodė vienas pražūtingiausių per visą Napoleono karjerą. Blėstant švelnesnėms rudens dienoms, mažėjo ir paskutinės prancūzų pasirinkimo galimybės. Napoleonas tikrai negalėjo tikėtis išmaitinti ir apgyvendinti savo armijos šiame mieste per žiemą. Tuščiose

arklidėse beveik nebebuvo pašaro arkliams. Atsitraukimas buvo neišvengiamas, ir kuo anksčiau jis būtų prasidėjęs, kaip vėliau pripažino ir pats Napoleonas, tuo būtų buvusi didesnė jo armijos galimybė išgyventi. Tačiau dabar paniuręs generolas ilgas valandas praleisdavo valgydamas, o ilgą slegiančią popietę – įsitaisęs fajetone su romanu rankose.[69]

Grįžę į tai, kas buvo likę iš tikrosios Maskvos, prancūzai pradėjo ieškoti grobio. Be prisiplėštų kailių, papuošalų ir kašmyro skarų, Napoleono vyrai įšdrįso pasiimti ar išniekinti net ir tai, kas nekenčiamiems rusams galėjo atrodyti labai vertinga. Prasidėjo nuolatinis Kremliaus niekinimas. Daug pasakojama apie arklius, laikomus cerkvėse, išlydytą auksą ir sidabrą (tam tikslui buvo pastatytas žaizdras) ir šventvagiškais pirštais čiupinėjamus karstuose gulinčius senųjų laikų šventuosius. Net buvo kalbama, kad „tie žvėrys" nukirto garbinamo caraičio Dmitrijaus lavonui galvą.[70] Napoleonas, nusižiūrėjęs auksinį kryžių, žibantį ant Ivano varpinės bokšto, įsakė jį nuimti, supakuoti ir nugabenti į Paryžių, kad papuoštų Invalidų bažnyčią. Kai kryžius pasiekė žemę (subyrėjęs į kelias dalis), ta nepaprasta brangenybė pasirodė esanti ne kas kita kaip paauksuotas medis. Tačiau išplėšę geriausių ikonų lentas, lempas ir rūmų papuošimus, prancūzai įsigudrino sulydyti iš viso 325 pūdus (11 700 svarų) sidabro ir 18 pūdų (648 svarus) aukso. Viskas buvo sveriama svarstyklėmis, kurias prancūzai buvo pastatę Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore. Šie skaičiai cituojami visuose rusų šaltiniuose. Pasakojama, kad ant vienos kolonos ilgus dešimtmečius buvo išsilaikęs paskubom pakeverzotas įrašas.[71]

Kadangi miesto užėmimas užsitęsė, netgi Napoleonas darėsi vis nekantresnis, kasdien vis dažniau lankydamas, muštruodamas ir tikrindamas savo kariuomenę. Kutuzovo rusai taip pat persigrupavo; antrąją spalio savaitę priešakiniai prancūzų kareivių būriai, ėję į vakarus, buvo įvilioti į spąstus ir išžudyti. Spalio 13 dieną, iš-

kritus pirmajam sniegui, Napoleonas pagaliau įsakė pasirengti grįžimui. Apsunkinta virtinės išsipūtusių nuo brangenybių krepšių prikrautų vežimų, *Grande Armée* buvo pasiruošusi keliauti namo. Tačiau prancūzų imperatorius dar turėjo patenkinti savo keršto troškimą. Kai jo palyda spalio 19 dieną jau buvo už vartų, jis įsakė užminuoti Kremlių. Minuotojai, vadovaujami maršalo Mortjė, paklusniai užkasė statines sprogmenų po Briaunotaisiais rūmais, arsenalu, didžiausiais gynybiniais bokštais ir Ivano Didžiojo varpinės bokštu. Pasak Seguro, rūmų požemiuose buvo sukrauta mažiausiai 183 000 kilogramų sprogmenų.[72] Po dviejų dienų, 1 valandą 30 minučių ryto, galingas sprogimas sudrebino žemę; už keleto mylių aplinkui išdužo langai, o keli žmonės, skubantys pasižiūrėti, kas nutiko, buvo sužeisti krintančių stiklų ir akmenų. Kompanija plėšikų, atėjusių į Kremlių išvykus paskutiniams prancūzams, išlėkė į orą; kaip pasakoja Seguras, „nutrauktos galūnės, susimaišiusios su pastato nuolaužomis ir su sulaužytais [ginklais], nuskriejo toli ir pasipylė baisiu lietumi".[73]

Napoleonas išgirdo tuos sprogimus stovykloje už dvidešimt penkių mylių. Jis tuojau pat išleido kreipimąsi, pakartodamas žodžius, kuriuos buvo pasakęs po Maskvos gaisro. „Kremlius, senoji tvirtovė, [rusų] monarchijos atsiradimo amžininkė, carų rūmai, liovėsi egzistavę."[74] Tai buvo ne tik įžūlus ir piktas, bet ir neteisingas pareiškimas. Arsenalas iš tikrųjų buvo virtęs griuvėsiais; Briaunotieji rūmai sudegė. Vienas iš išorinių bokštų sugriuvo iki pamatų, Nikolskio vartai ir keletas kitų bokštų buvo apgadinti, o ikoniškasis Ivano Didžiojo varpinės bokštas patyrė didelę žalą, jau nekalbant apie prijungtojo Filareto bokšto praradimą. Visgi tvirtovę minos tik apgadino, bet nesugriovė.

Pačiai Maskvai padaryti nuostoliai buvo kur kas didesni. Per keletą savaičių po prancūzų išvykimo maskviečiai surinko 11 959 žmonių kūnus ir 12 576 arklių lavonus. Vienur kitur gatves

buvo visiškai užblokavusios baisios pajuodusių kūnų krūvos.[75] Nors kai kurios miesto vietos beveik nenukentėjo nuo gaisro, dauguma centrinių rajonų buvo sugriauti iki pamatų. Tverės (Tverskaja) gatvėje buvo išlikę tiktai dvylika namų, o virš Kitai Gorodo griuvėsių tebestovėjo tiktai du.[76] „Visas kairysis miesto pylimas buvo pavirtęs į didžiulį juodą lauką, – vėliau rašė vienas liudininkas. – Stovėjo daug cerkvių, tačiau aplink jas mėtėsi apdegusios namų nuolaužos: vienur kyšojo kaminas, kitur voliojosi skardinė stogo plokštė; kai kur namas buvo išlikęs, bet nebebuvo ūkinių trobesių, o kitur riogsojo vien tiktai ūkiniai pastatai."[77] Mieste buvo 9 000 didesnių pastatų, apie 6 500 iš jų buvo sugriauta.

Grįžtantiems pabėgėliams, senosios Maskvos *beau monde*, turbūt skaudžiausia buvo sužinojus tą karčią tiesą. Rašytojo Ivano Turgenevo dėdė pasakojo: „Keršto troškimas yra šlovės šaltinis ir mūsų ateities didybės laiduotojas. Niekas nenori taikos."[78] Sunkus Maskvos išbandymas liepsnomis sudegino nacionalizmo retoriką, tačiau, kaip visada, ilgalaikės materialinės pasekmės priklauso nuo visuomeninės asmens padėties. Kaina, kurią sumokėjo eiliniai maskviečiai, – vargšai, neturintys pinigų atstatyti namus, – buvo sunkiai įvardijama. Daugybė – dešimt tūkstančių ar net daugiau – pasiturinčių Maskvos pirklių taip pat rado tik griuvėsius; jie prarado ir savo didžiulius namus, ir atsargas, o daugelis jų visą likusį gyvenimą sunkiai užsidirbinėjo pragyvenimui stovėdami už paprastų turgaus prekystalių.[79] Tačiau tikrasis elitas, Stroganovai ir Trubeckojai, aukščiausia karališkojo dvaro viršūnė, visą tą laiką savo turtus slėpė savo užmiesčio dvaruose. Nors vėlesniais dešimtmečiais stambieji magnatai lankėsi iškilmingose atminimo ceremonijose Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore ir būriavosi žavėdamiesi kiekvienu naujai nutapytu karo didvyrio portretu, jie atsipirko trumpalaikiškesne žala, daugelis pasistatė naujus rūmus, dar didesnius nei prarastieji. Nesutarimai su prancūzais netrukus

pasibaigė. Nesantaika dėl Maskvos gaisro priežasčių dar tęsėsi, tačiau Seguras įrodinėjo, kad jo versija yra iš pirmųjų lūpų. 1815 m. Rostopčinas išvyko į Prancūziją, nes jo duktė ištekėjo už Seguro sūnėno.[80]

Maskvos atstatymo procesas prasidėjo šokiruojančioje aplinkoje. Rusų kariuomenei vis dar tebekovojant mūšio lauke (o prancūzams vis dar būnant rusų žemėje), iš pradžių miestiečiai tikrai nepatyrė lengvos pergalės. Kremlius buvo paskubomis uždarytas; tą žiemą jis buvo visų vertybių, kurias sąžiningi žmonės rado ir ten padėjo, saugykla.[81] Tačiau pastatas buvo pusiau sugriuvęs ir toli gražu nepanašus į visiškai saugų. Patriotiškas heroizmas, kurį, kaip buvo tikimasi, turėjo uždegti Maskvos liepsnos, buvo apėmęs ne visus. Netgi policija griebėsi plėšikavimo. Beveik visiems pirmiausia rūpėjo paprasčiausias išlikimas. Kai iš aplinkinių vietovių į miestą valyti griuvėsių suėjo valstiečiai, jiems taip pat netrūko cinizmo ir paprasčiausio godumo.

Tačiau kančios sustiprino žmonių krikščioniškąjį tikėjimą. Sergejus Glinka išreiškė daugelio nuomonę, kad Rusija, panašiai kaip pats Kristus, paaukojo save (ir, žinoma, Maskvą), kad išgelbėtų nuo pražūties nuodėmingąją Europą.[82] Daugelis tikėjo, kad Maskvos žemėje šventieji vis dar daro stebuklus. Rusų tyrinėtojas Rostopčinui po prancūzų atsisveikinimo sprogimo rašė:

> Tuo nebūčiau patikėjęs, jeigu nebūčiau matęs savo akimis, nes, nepaisant to baisaus drebėjimo, nuo kurio išdužo beveik visų Maskvos namų langai ir kuris buvo girdimas už 40 varstų (26 mylių), stebuklingi Išganytojo (kabėjusio virš Išganytojo vartų) ir Nikolos Stebukladario (kabėjusio virš Nikolskio vartų) paveikslai ne tik nepatyrė jokios žalos, bet netgi lempos, kabojusios priešais juos, tebekabo ir dabar, o pačius paveikslus dengęs stiklas nė kiek neįskilęs.[83]

Kitas stebuklas buvo tai, kad pačių šventųjų kūnai buvo išvengę didesnio sužalojimo. Maskvos metropolitas užtikrino savo tikinčiuosius (ir taip atskleidė keistą prioritetų supratimą), kad mirtingi caraičio Dmitrijaus palaikai buvo išvežti iš Kremliaus prieš atvykstant priešų kariuomenei (sovietiniais laikais tokią pagarbą jis būtų parodęs Leninui). Gal prancūzų kareiviai ir nukirto kokiam nors lavonui galvą, bet tikrai nė vienam iš tų, kuriuos rusai laikė savo dinastiniais šventaisiais.[84]

Šventosios Maskvos tvirtovės širdies paslaptys išliko. Tiksliai neaišku, kokį vaidmenį jos atliko tą benamę žiemą badaujančių ir įsibaiminusių išlikusių gyvų žmonių gyvenime. Vargetos nepaliko memuarų. Tačiau kai įvairių visuomenės sluoksnių rusai pradėjo pasakoti istorijas apie gaisrą, paaiškėjo, kad Maskvos prisikėlimo raktas slypėjo miestiečių entuziazme. „Spalio mėnesį, – praėjus keturiasdešimčiai metų parašys Tolstojus, – be valdžios, be pamaldų ir šventųjų ikonų cerkvėse, be savo turtų ir namų, Maskva vis dar buvo ta pati Maskva kaip ir rugpjūčio mėnesį. Viskas buvo sugriauta, išskyrus tai, kas buvo neapčiuopiama, tačiau galinga ir nesugriaunama."[85] Tas „galingas" dalykas tikriausiai buvo liaudies įsitikinimas, nuoširdus prisirišimas prie gerai pažįstamų šventųjų ir vietinių relikvijų, jausmas, kurį apsukrūs dvariškiai ir miesto planuotojai buvo senokai praradę. Po keleto metų, XIX amžiaus viduryje, būtent Tolstojaus karta tai atras iš naujo.

Tačiau pirmaisiais mėnesiais po gaisro svarbiausia buvo miesto atstatymas. 1813 m. gegužės mėnesį Aleksandras I sukvietė specialią komisiją, kad pradėtų ruoštis miesto atstatymo darbams. Pirmieji planai buvo parengti tų pačių metų rudenį. 1814-aisiais prasidėjo plačios apimties darbai, tačiau užtruko šiek tiek laiko, kol pagrindinės aikštės ir bulvarai nebeatrodė kaip milžiniškos statybų aikštelės, dar ilgiau truko, kol miesto gyventojai vėl pasiekė ikikarinį gyvenimo lygį.[86] Pats caras neapsilankė Maskvoje daugiau

nei trejus metus. Per tą laiką buvo sunaikinti tiesioginiai mirties ir plėšikavimo įkalčiai.[87]

Maskva tais metais tikriausiai atrodė neįprastai erdvi. Netvarka ir sąvartynai užleido vietą naujoms elegantiškoms aikštėms. Kai Raudonoji aikštė įgavo dabartinį pavidalą, pagaliau pasiteisino trijų kartų architektų darbas, o Kremlius liovėsi buvęs kalvų apsupta sala. Petro žemės bastionai buvo išardyti, o iš Neglinajos upės nutiesti požeminiai vamzdžiai suteikė galimybę įrengti dvidešimt dviejų akrų Aleksandro sodus Kremliaus sienų papėdėje.[88] Jie buvo suprojektuoti sekant italų pavyzdžiu, sukurtas kraštovaizdis, fontanai ir olos. „Maskva gražėja, – 1820 m. rašė savo broliui pašto viršininkas. – Aplink Kremliaus sienas jie įkuria parką, kuris bus ne prastesnis už Presnios tvenkinius."[89] Miesto patobulinimai buvo tokie radikalūs, kad net trikdė kai kuriuos užsieniečius. 1839 m. prancūzas markizas de Kustinas, atvykęs iš Paryžiaus, negalėjo nuslėpti savo nustebimo. „Ką pagalvotų Ivanas III, – klausė jis, – jei šventosios tvirtovės papėdėje pamatytų senuosius savo tautiečius nusiskutusius, susigarbanavusius, frakuotus, su baltomis kelnėmis ir geltonomis pirštinėmis valgančius ledus...?"[90]

Maskvos rekonstrukcijos komisija dirbo iki 1842-ųjų. Kai ji užvertė paskutinį savo veiklos puslapį, jos nariai galėjo save pasveikinti. Gaisras pasirodė esąs palanki proga: projektuotojai išvalė miestą, bent jau jo centrą, nuo viduramžiškos netvarkos. Kaimiška jo išvaizda buvo pakeista, neoklasikinės tvarkos svajonė įgyvendinta. Griežti įstatymai užtikrino, kad dauguma naujų pastatų būtų pastatyti pagal nurodytą pavyzdį, suteikdami miestui neįprasto darnumo, o padrikumo įspūdį švelnino namų sugrupavimas į mažesnius, taisyklingesnius žemės plotelius. Miestas jau buvo mažiau izoliuotas nuo Sankt Peterburgo, nes abiejose sostinėse dabar veikė visuomeninė pašto karietų tarnyba, arklių traukiami diližanai, kuriais kiekvienas galėjo įveikti atstumą tarp miestų per dvi ar tris

dienas. Neilgai trukus tas laikas dar sutrumpės: 1851 m. tarp dviejų miestų bus atidaryta nauja, pirmoji Rusijoje, geležinkelio linija, vėl pagerinusi prekybą ir sukėlusi vietinių statybų bumą.[91] Tarp kitų naujų Maskvos patogumų buvo ypatingos (užpildomos žibalu) gatvių lempos, geresni kanalizacijos vamzdžiai, nauji fontanai ir priešgaisrinė tarnyba, kurioje dirbo daugiau kaip 1 500 žmonių ir 450 arklių.[92]

Patį Kremlių saugoti buvo patikėta specialiai komisijai, kuriai buvo pavesta ne racionalizacija, o autentiška rekonstrukcija. Jos tikslas buvo išlaikyti ir apsaugoti tą paminklą, kuris, kaip niekas kitas, buvo tapęs Maskvos ir netgi Rusijos simboliu. Kai miestas aplink jį buvo modernizuotas pagal dabar tokią pažįstamą neoklasikinę kryptį, Kremliaus reikšmė šiek tiek pasikeitė – jis turėjo atgimti kaip tautos simbolis. Jo dvasią kelianti vertė buvo taip plačiai pripažinta, todėl, nepaisant kitų imperinių lėšų poreikių, restauracijai buvo skirta įspūdinga pinigų suma. 1813 m. pabaigoje vien soborų rekonstrukcijai architektai buvo išleidę 294 500 rublių (karališką sumą).[93] Siekdami autentiškumo, kai kurie specialistai, įskaitant ir italų kilmės Dementijų Žilardį, ieškojo informacijos piešiniuose ir vietovės planuose, kuriuos prieš pusę šimtmečio buvo sukūręs to darbo pradininkas architektas Uktomskis. Net ir ten, kur buvo padaryta didelė žala, statytojai įsidrąsino apsaugoti pamatus ir pradines akmenų eiles, o kur nauja statyba buvo neišvengiama, kaip atsitiko su keliais tvirtovės bokštais, jie sumanė nukopijuoti tai, kas dar buvo išlikę. Siluetai, kylantys į atvirą dangų, vietiniams žmonėms, stebintiems iš gatvių apačioje, atrodė svarbesni nei kada nors anksčiau.

Tačiau akylesnis naujų bokštų kontūruose galėjo pastebėti kažką keisto. Pokarinės Maskvos architektai, kaip ir visi rusų intelektualai, troško atstatyti tą istoriškiausią paminklą rusams būdingu stiliumi. Kartai, kuri laikė komplimentu praeities pali-

kimo tobulinimą, praktiškai tai reiškė, kad statybininkai, atstatę Kremlių, pritaikė romantinį, net gotikinį stilių. Kazakovo mokinys Osipas Bovė sukūrė Nikolskajos bokštui naują (ir neturintį pavyzdžio) dekoratyvinį špilį; Sankt Peterburge Karlas Rosis suprojektavo prašmatnų Žengimo į dangų vienuolyną su kupolais, tinku ir net pseudogotikiniais fragmentais. Cerkvė, skirta Šv. Jekaterinai, buvo tokia išpuošta (ir tokia išsikišusi, užtverianti pagrindinį kelią į Kremlių iš Raudonosios aikštės), kad net tuo metu buvo laikoma netinkamai pastatyta. Panašios kritikos sulaukė kai kurie sugriauto Filareto pastato, kuris susijungė su Ivano Didžiojo bokštu, pakeitimai, tačiau patys ekstravagantiškiausi projektai, užbaigti gotikiniais bokštais ir klasikiniais frizais, buvo atmesti, kai, statant paprastesnį ir nuosaikesnį Žilardžio pastatą, buvo remiamasi XVIII a. šeštojo dešimtmečio brėžiniais.[94]

Tarp problemiškiausių griuvėsių buvo Nikolos Gostunskio soboras, pastatytas 1506 m. ir priglaudęs Nikolos, mėgstamiausio liaudies šventojo, ikoną. Tas pastatas stovėjo atviroje erdvėje už Ivano varpinės. Būdamas reljefiškas ir trapus, jis labai nukentėjo per prancūzų įsiveržimą, ir 1816 m., ilgai laukto Aleksandro I vizito išvakarėse, projektuotojai laikė jį neišvaizdžiu statiniu, o ne nacionaliniu turtu. Kai kurie Kremliaus komisijos nariai patarė jį rekonstruoti, galbūt kaip dar vieną pseudogotikinio stiliaus pavyzdį, tačiau kitiems ta vieta atrodė tinkamesnė didžiuliams kariniams paradams, ir būtent ta nuomonė galiausiai nugalėjo. 1817-ųjų rugpjūčio mėnesį kareiviai, vadovaujami miesto architektų, nugriovė senąjį soborą.

Tačiau nugriauti tokią seną cerkvę, dvasios simbolį, kurį taip gynė miesto gyventojai, nebuvo lengva. Kaip po dešimties metų pastebėjo Valujevas, Kremliaus pastatai buvo tapę kiekvieno reikalu, ir po 1812 m. atrodė, kad išlikę Maskvos paminklai iš dalies priklausė jos žmonėms. Metropolitas Augustinas rado sprendimą.

Šimtmečiu vėliau tai tapo pasirinkimo taktika, kai jaunieji Stalino komunistai turėjo cerkvę nugriauti. Metropolitas rašė:

> Sutinku [kad cerkvė būtų nugriauta], tačiau tiktai su sąlyga, kad tas darbas bus atliktas naktį ir kad iki ryto bus ne tik viskas nugriauta, bet ir viskas išvalyta taip, kad neliktų nė žymės, kad čia kada nors stovėjo soboras. Aš pažįstu Maskvą: jeigu pradėsite ką nors griauti įprastu būdu, negalėsite išvengti kalbų. Turite visus nustebinti, tai turi būti staigmena, tada jie tylės.[95]

Tai buvo gudrus, jei ir ne visai demokratiškas būdas. Augustinas, kaip vėliau ir bolševikai, suprato, kad pastatas iš tikrųjų gali išgaruoti iš atminties.

Kremlius kaip visuma atrodė visai užbaigtas be to senovinio paminklo. Sprendžiant iš likusių paveikslų, tvirtovė atlaikė daugybę remontų su tikra elegancija, nors menininkai buvo linkę tapyti ant šiukšlių krūvų bei pastolių. Daugumoje to meto paveikslų vaizduojama baltai auksinė tvirtovė, iškilusi virš miesto, nors viename jų tas mūro statinys vis dėlto nutapytas kraujo raudonumo dažais.[96] Tai neabejotinai buvo peizažas, priklausęs turtingiems ir išsilavinusiems, ponams ir ponioms. Mes galime dailininko akimis prabėgomis išvysti puikiai apsirengusią minią: džentelmenus aukštomis skrybėlėmis ir žvilgančiomis lazdomis, damas su skrybėlaitėmis, pirštinaitėmis ir krinolinais. Jie galėtų būti geriausi bet kurios Europos valstybės piliečiai, jų pasaulyje labai mažai rusiškumo (jau nekalbant apie romantinę Maskoviją). Juos išskiria ne jų tautos istorija, bet dabartinis jų turtingumas. Arklių traukiami vežimai išvažiuoja pro vienuolyno vartus, o uniformuoti Kremliaus sargybiniai stovi ramiai, jiems prie šonų kardai. Tą ypatingumo jausmą sustiprina ilgi geležiniai turėklai ir sargybinių būdelės su ryškiomis įstrižomis juostomis. XIX a. trečiojo dešimtmečio Osipo Bovės akvarelėje vaizduojama atstatytos

sienos dalis palei Raudonąją aikštę ir (asmeninis triumfas, nes jis kovojo už tą naujovę) neseniai pasodintos liepos aplink tvirtovės pylimus.[97] Tvirtovė buvo tapusi elito pasivaikščiojimų vieta. Aukštuomenė netrukus ėmė ten būriuotis, demonstruodama savo kambarinius šunis ir skėčius.

Rusų tautai tikrai reikėjo dar kažko, ne vien stilingo parko dykinėjantiems turtuoliams. Nė vienas negalėjo pamiršti 1812-ųjų. Pasakojama, kad ir pats Aleksandras nemėgo istorijos apie didžiąją Maskvos krizę, pirmenybę teikė labiau pergalingų savo akimirkų apmąstymams (o ypač įžengimui į Paryžių savo kariuomenės priešakyje 1814 m.).[98] Tačiau dešimtys tūkstančių aukų ir pačios Maskvos pelenai nebuvo taip lengvai užmirštami. Per trumpą mesijiško entuziazmo atokvėpį imperatorius leido sau būti įkvėptam rusų liaudies ir mistinės aukos vizijų.[99] 1813-aisiais jo dvaras paskelbė konkursą ilgalaikiam 1812 m. įvykių atminimo paminklui. Svarbu tai, kad nebuvo planuojama jo statyti pačiame Kremliuje. Aleksandras atsisakė svarstyti tokią galimybę. Buvo nuspręsta, kad paminklas turėtų būti Maskvoje.

Pastatai, paveikslų galerijos, fontanai, statulos ir parkai – viskas buvo braižoma ir aptarinėjama, tačiau galų gale buvo sutarta, kad pats svarbiausias turėtų būti soboras, šventas statinys, skirtas Kristui Išganytojui. Pasibaigė pirmasis konkurso turas. Preliminarūs brėžiniai, tolygūs Džakomo Kvarengio Šv. Petro bazilikos, besipuikuojančios Romos Panteone, versijai, netrukus buvo atmesti.[100] Kai tokios universalios idėjos ėmė sklandyti Sankt Peteburge, Maskvos mąstymas įgijo tautinį atspalvį. 1818 m. Raudonojoje aikštėje buvo pastatyta statula 1612 m. nugalėtojams Mininui ir Požarskiui. Ji buvo sukurta Kuzmos Minino miestui Nižnij Novgorodui, bet atsitiko taip, kad Maskva ją pastatė tautai, kuri buvo ortodoksiška, konservatyvi ir išdidi.[101] Reikšminga, kad šalmas, kurį bronzinis Požarskis buvo apglėbęs kairiąja ranka, apgalvotai

buvo sukurtas pagal originalą, kaip manyta (klaidingai), turėjusį priklausyti Aleksandrui Nevskiui.[102]

Per keletą ateinančių metų pergalė prieš Napoleoną įkvėps daugybės pastatų visoje Rusijoje statybą, įskaitant ir Sankt Peterburgo Kazanės soborą (kuriame saugomos iš prancūzų armijos atimtos vėliavos, o taip pat daugelio įsiveržėlių užgrobtų miestų raktai). Tačiau pačios Maskvos šventovės atstatymo planai ir toliau tebestovėjo vietoje. Atrodė, kad architektai svyravo tarp senojo „klasikinio" pasaulio ir naujojo, kraštutinio rusiškojo Maskvos nacionalizmo. Tačiau 1817 m. Aleksandras pagaliau patvirtino planą pastatyti soborą universaliu europietiškuoju (priešingu identiškam rusiškajam) stiliumi. Patrauklų architekto Aleksandro Vitbergo suprojektuotą įėjimą buvo numatyta iškelti virš Maskvos, Žvirblių kalvose. Pats Vitbergas apibūdino savo stilių kaip „egiptietiškai bizantiškai gotikinį". Nors tuos žodžius sunku suvokti vizualiai, jo eskizų albumai atskleidžia, ką jis turėjo galvoje.[103] Tame pastate – kuris turėtų būti milžiniškas – bus ir obeliskų, ir kolonų, ir didžiulis bizantiškas kupolas. Jo dvasia tarptautinė, o tai reiškė, kad jis greičiau universalus nei grynai slaviškas. Tačiau nuo pat pradžių tą projektą lydėjo įtampa. Nors buvo rasta lėšų ir buvo surinkta 11 275 vargšų baudžiauninkų ilgoms statyboms, Vitbergo vizija niekada nebuvo įgyvendinta. 1825 m. mirė Aleksandras I. Jo įpėdinis ir brolis Nikolajus niekada nebuvo už visuotinę brolybę.

1839-aisiais Rusijoje apsilankė markizas de Kustinas. Prancūzijoje dėl savo homoseksualumo patyręs pasmerkimą ir didelį asmeninį sielvartą, jis ieškojo temos savo tikrajai aistrai – rašymui. Imperija rytuose jau nebebuvo provincijos avanpostas; Napoleonui pralaimėjus, daugumai žmonių ji buvo tarsi europiečių politikos arbitras. O kartu juos traukė jos milžiniškas dydis ir neišmatuojama galybė. Kai Osmanų Turkija ėmė silpnėti, Rusija, atrodė, buvo jau pasiruo-

šusi užimti jos vietą, apžergusi sieną tarp Europos ir Azijos, stovėdama ant ribos tarp modernaus pasaulio patogumų ir pagundų verpetais kunkuliuojančių Rytų anapus. Kaip ir daugelis jo laikų europiečių, ypač prancūzų, de Kustinas vylėsi pats įsitikinti tuo Rytų barbariškumu, apie kurį planavo rašyti savo knygoje. Jis, kaip ir visi tokį tikslą turėję Rusijos svečiai, liko apstulbintas.

Jam iškilo įprastų nepatogumų. Kiekvienas keliavęs į Rusiją būtinai aprašydavo neapgyvendintas platumas, ypatingą klimatą ir nepaprastą rusų vyrų gebėjimą daug išgerti. Tam tikra prasme de Kustinas ir ieškojo būtent to, net budrios tvarkos sergėtojų priežiūros. Jį daug kuo žavėjo naujasis imperatorius Nikolajus I. Caras buvo dailios išvaizdos, bet griežtas; jis elgėsi kaip tikras despotas, raukydamasis nuo atsakomybės keliamos įtampos. Nors dėvėjo korsetą, kurį de Kustinas smerkė, atrodė esąs kilmingas ir net „panašesnis į vokietį negu į slavą“.[104] Imperatoriaus valdžia buvo ypatinga, absoliuti ir kerinti, tačiau, nors užėmė tokią aukštą padėtį, jis buvo vienišas. „Jei gyvenčiau Peterburge, – rašė de Kustinas, – tapčiau dvariškiu, ne iš meilės tai vietai ar dvarui, ne iš menkos tuštybės, bet trokšdamas atrasti kelią, galintį atvesti į širdį žmogaus, išsiskiriančio iš visų kitų.“[105]

Tačiau kai Sankt Peterburgo dvaras parodė savo tikrąjį veidą, tas svetimšalis suvokė jį esant dviveidišką. De Kustinas buvo patyręs Petro Didžiojo, Jelizavetos ir Jekaterinos laikų reformatorių bandymus, tačiau 1839 m., kai markizas lankėsi Rusijoje, toji šalis buvo beveik tiek pat europietiška kaip ir šiandien. Jos verslininkai užsidirbdavo pinigų iš prekybos Europoje, bibliotekos buvo užverstos europietiškomis knygomis, o jauni didikai keliavo lygiai taip pat kaip ir pasiturintys europiečiai. Netgi tie, kurie pasilikdavo namie, nesiliovė ėmę iš Europos to, ką galėdavo prisitaikyti – nuo madų iki technologijų ir net (su pritrenkiamais rezultatais) politinių idėjų. Tokioje aplinkoje Nikolajus skatino rusų

nacionalizmą, tačiau tai interpretavo ypatingai. 1833 m. konservatyvus jo patarėjas Sergejus Uvarovas apibrėžė rusų tautiškumą tokiais žodžiais: ortodoksiškumas, autokratija, nacionalinis savitumas. „Visa gudrybė ta, – pakomentavo muzikologas Richardas Taruskinas, – kad meilė šaliai buvo siejama ne su meile jos gyventojams, o su meile dinastiniam rangui."[106]

De Kustinas žiūrėjo į autokratinę politiką kaip į dalį keliautojo bagažo (nuo to laiko svečiai iš užsienio visada taip darydavo), tačiau tai, kuo jis iš tikrųjų gėrėjosi, buvo oficiali rusų parama. Nors tai tebuvo prabangių rūmų apsimetinėjimas, dvaro gyvenimas iš tikrųjų sudarė apgaulingą nacionalistinį įspūdį. Ištisus dešimtmečius susidurdamas su falsifikacija, Nikolajus tam tikroms dvaro ceremonijoms įvedė privalomus „tautinius" drabužius. Klaidingai suprasdamas tą naujovę kaip kažką amžino, de Kustinas aprašė prašmatnius galvos apdangalus, kuriuos privalėjo dėvėti elito moterys. „Jie labai senoviški, – rašė jis, – ir gražiems asmenims suteikia kilmingumo bei originalumo." Per karališkosios princesės vestuves jis žavėjosi „rusiškais, kitaip tariant, persiškais vyrų kostiumais". Tie žmonės „su savo ilgais rūbais ir ryškiaspalviais diržais... atrodo tarsi didžiulis turkiškas kilimas".[107] Prancūzų svečiui nerimą kėlė ne tai, kas dvare buvo egzotiška ar svetima, o greičiau europietiškumas, kuriuo Jekaterinos Didžiosios paunksmėje tie „priimti išmuštruoti totoriai" siekė civilizuoto gyvenimo. „Aš tikrai nepriekaištauju rusams už tai, kokie jie yra, – paaiškino markizas, – kaltinu juos, kad apsimetinėja esą tokie, kokie mes esame."

Tokiam požiūriui ėmė pritarti ir kai kurie Rusijos elito atstovai. Epochoje, kurioje kiekvienas išsilavinęs pilietis diskutavo apie šalies ateitį, mąstytojai matė išsigelbėjimą tradicijose – ir slavų, ir ortodoksų. Maskva buvo tikrieji liaudies dvasios namai, o de Kustino laikais tas miestas buvo tapęs konservatyvių istorikų ir filosofų Meka. Tarp jų buvo ir antikvaras Ivanas Snegirevas, kuris užsii-

minėjo ir literatūros cenzūravimu (vienas jo darbų buvo patikrinti Biblijos ardomąją veiklą), menininkai ir restauratoriai Fiodoras Solncevas ir Aleksandras Veltmanas, ir jų mecenatai iš Golicynų ir Stroganovų klanų.[108] Tiems žmonėms rūpėjo istoriniai tyrinėjimai, religiniai ritualai ir ištikima tarnyba imperatoriui. De Kustinas, atvykęs į Maskvą, rado būtent jų Rusiją. Jis nenusivylė savo atvykimu į senąjį miestą:

> Pirmas žvilgsnis į slavų sostinę, ryškiai iškilusią krikščioniškųjų Rytų platybėse, kelia neišdildomą įspūdį... Tarsi visas laukas būtų pridengtas sidabrine kauke. Trys ar keturi šimtai cerkvių... atrodo lyg didžiulis pusskritulis, tad kai žiūri į miestą saulei leidžiantis ar audringą vakarą, nesunku įsivaizduoti, kad matai ugninę vaivorykštę.

Miesto centre laukė dar labiau jaudinantys reginiai:

> Maskvos citadelė nepanaši į rūmus. Tai Rusijos tvirtovė, garbinamas prieglobstis, kuriame ilsisi tą šalį globojantys šventieji, tai ir vaiduoklių kalėjimas... Tame nuostabiame kūrinyje tvirtumas užleidžia vietą grožiui, užgaida – elegancijai: jis kaip tirono sapnas, baisus, tačiau pilnas galybės; jis turi kažką tokio, kas nepaklūsta amžiams... architektūra nesusijusi su jokiomis modernios civilizacijos reikmėmis: legendinių laikų palikimas, kalėjimas, rūmai, šventovė, tvirtovė tautos priešams, kalėjimas tautai, atrama tironams, nelaisvė liaudžiai.[109]

Žiūrint iš romantinio požiūrio taško, rūpesčių kėlė Nikolajus planai modernizuoti Kremlių. Autokratas Maskvoje visada jausdavosi laisvai. 1818 m., kai imperatorius dar tebebuvo Aleksandras, Nikolajus pakeitė senuosius Čiudovo rūmus, pastatą, kurį 1776 m. Kazakovas buvo sukūręs archivyskupui Platonui, ir, užuot išsikraustęs iš jų, kai įžengė į sostą, keletą kartų juos plėtė ir rekonstravo. Nepaisant visų jo pastangų, tas pastatas, dabar vadinamas „Nikolajaus rūmais“, anot jo, atrodė „nepatogiai mažas“. Reikėjo

naujos rezidencijos, ypač dėl to, kad jis planavo praleisti daugiau laiko tame istoriniame mieste. „Mes parodysime jums, kokie darbai atliekami Kremliuje, – pažadėjo Nikolajus de Kustinui. – Mano tikslas yra pritaikyti tų senų pastatų architektūrą šiandienos reikmėms."[110] Prancūzas buvo priblokštas. „Tai tikras išniekinimas, – rašė jis. – Jei būčiau imperatorius, geriau pasistatyčiau tvirtovę laukuose, negu pajudinčiau bent vieną senosios Kremliaus tvirtovės akmenį."[111]

Tai buvo klasikinis neteisingas užsieniečio supratimas. Ten, kur de Kustinas įžvelgė vietą, vaizdingą kaip senasis Pekinas, lobyną, gal net pramogų parką, Nikolajus matė savo tėvoniją ir tai, kad reikia remonto. Kadangi carui buvo visiškai priimtina konservatorių pagarba Maskovijai, neketino atstatyti Kremliaus europietišku stiliumi. Senoji Rusijos architektūra, kaip sutiktų kiekvienas slavofilas, išreiškė jos modernių laikų dvasios esmę. Ir ta pati dvasia galėtų pasitarnauti atstatant iš naujo, arba, kaip pasakė vienas konservatorius, „mokyti ateinančias kartas apie Rusijos tvirtumą ir neįveikiamumą".[112] Be Maskovijos, kitas pavyzdys statytojams buvo Bizantija, nes ten, be abejonės, glūdėjo stiprios ortodoksų valstybės, dvasinės imperijos, prototipo, kuriuo Rusija dabar (vėl) troško apsimesti prieš popiežišką ir protestantišką Europą, idėja. XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje iš senosios Bizantijos nebedaug ką buvo galima nukopijuoti, tačiau svarbiausia buvo pati mintis.

Nikolajų žavėjusiam rusiškam stiliui trūko skoningumo ir pagarbos praeičiai. Tas akį rėžiantis, net ksenofobiškas rusiškas šovinizmas, ta Nikolajaus laikų slavofilija buvo apgalvota ir atrinkta. Be to, tai buvo elito poza, o Kremliaus pertvarkymo atidėliojimas labiausiai paveikė vargšus. Tačiau tokia poza netrukus tapo įpročiu. Vienas iš ryškiausių to stiliaus paminklų, įmantriais „tautiniais" kostiumais persirengusių (ir prancūziškai kalbančių) dvariškių architektūrinis atitikmuo buvo Didieji Kremliaus rūmai.

Kremliaus pastatų prižiūrėtojas baronas Bodė stebėjo, kaip Nikolajus priima sprendimą:

> 1837-ųjų rudenį Imperatorius atvyko į Maskvą. Jo Didenybė pastebėjo, kad senieji rūmai pernelyg negražūs ir maži, vaikštinėjo po juos, pirmiausia po bojarinų terasą, kur ketino pastatyti naują didelę salę. Suprasdamas visus to projekto nepatogumus, o taip pat būtinybę didinti sosto menę, imperatorius, nuėjęs į priėmimo salę, kitaip tariant, į buvusią imperatorienės Marijos Fiodorovnos studiją, sustojo, patyrinėjo planus ir įsakė pristatyti prie rūmų naują salę [dabartinę sosto menę, arba Šv. Andrejaus salę]... Tuo tarpu Imperatoriui buvo pranešta, kad baigia sugriūti senieji [Jelizavetos] rūmai. Tie rūmai paskubomis buvo atstatyti po 1812-ųjų gaisro, 1815 m., laukiant atvykstant buvusio Imperatoriaus Aleksandro I. <...> Nuodugniai ištyrinėję lubas ir stogus, [inžinieriai] įsitikino būtinybe užtikrinti tų rūmų saugumą, atsižvelgiant į būsimus gaisrus. Turbūt būtent tai ir paskatino Imperatorių apsispręsti pastatyti naujus rūmus, tvirtesnius ir labiau derančius prie pirmosios sostinės didingumo.[113]

Po to reikėjo rasti architektą, ir nors artimiausią dešimtmetį rūmuose jų dirbo keletas, niekas neprisiėmė didesnės atsakomybės negu Konstantinas Tonas (1794–1881). Jo vardas taps sinonimiškas tam pseudobizantiškam architektūros stiliui, XIX amžiaus viduryje išreiškusiam Nikolajaus I oficialųjį tautiškumą, tačiau Tonas nebuvo joks užkietėjęs slavofilas. Jis mokėsi Sankt Peterburge o, kalbant profesionalų terminais, subrendo dirbdamas Europoje. Kai patraukė Nikolajaus dėmesį, jis jau buvo dirbęs Paryžiuje, Romoje, kur padėjo restauruoti antikinius rūmus ant Palatino kalvos.[114] Tačiau Tonas žinojo, kaip patenkinti Rusijos autokrato norus. Jo darbai Maskvoje, didinga geležinkelio stotis (1844–1851) bylojo apie pagarbą įsivaizduojamai praeičiai nepamirštant moderniausių patogumų. Tiesioginis įkvėpimas jam buvo Riurikaičių Maskovija (Tonas išstudijavo senąsias jų cerkves), o kur kas

tolimesnė senovė – jos autokratiškas, ortodoksiškas variantas – kerėjo bizantiškais kupolais, o tai reikalavo daugybės aukso. Dauguma kritikų komentavo, kad pastatams trūko viduramžių Maskvos architektūrai būdingos elegancijos. Vienas specialistas apibūdino Tono darbą kaip „horizontalią žemišką masę“, kitas rašė apie „sausą didingumą“.[115] Tačiau du didžiausi Tono pastatai buvo sukurti, kad patenkintų caro erdvės – ir didybės – reikalavimą, nepaisant praeities, kurią jų statyba nušlavė, pagerbimo.

Didieji rūmai nebuvo pirmasis (ir ne pats garsiausias) šio architekto užsakymas Maskvoje. 1831 m. Tonas pradėjo statyti kitą pastatą – Kristaus Išganytojo soborą 1812 m. įvykiams Maskvoje paminėti. Tada tuometinis imperatorius davė leidimą, o vieta palei Maskvos upę buvo tinkamesnė negu apleistas Vitbergo pylimas ant Žvirblių kalvų. Naujasis pastatas turėjo būti didžiulė bizantiško stiliaus (kai kurie istorikai linkę jį vadinti „senuoju rusišku“) bazilika, veikiau paminklas rusų valstybei nei Rusijos liaudžiai.[116] Maskvos geležinkelio stoties statybose Tono ištobulintos technologijos ypač pravertė tada, kai atėjo laikas sutvirtinti kupolą. Tačiau net ir šis ambicingas architektas negalėjo vienu metu skirti pakankamai dėmesio dviem milžinams – XIX a. penktąjį dešimtmetį visą savo dėmesį ir jėgas jis sutelkė rūmų ant Kremliaus kalvos statyboms.

Dideli darbo įkainiai griovė visus planus. Kiekvienas rangovas norėjo pats pasirinkti darbininkus (pačiam Tonui būtų patikę geležinkelio inžinieriai), derinimo darbai buvo tarsi košmaras, o kainos kas mėnesį vis kilo.[117] Keblumų kėlė ir Nikolajus, nes beprotiškai viskuo domėjosi, reikalavo dažnų ataskaitų ir išsakydavo begalę nereikšmingų įsakymų. Vargšui Tonui, kuris, be to, buvo priverstas kentėti visus rusiškos žiemos šalčius, vis pritrūkdavo kelių darbo dienų, ir jis turėdavo teisintis kaip mokinukas.[118] Būdamas Sankt Peterburge, Nikolajus bandė nurodinėti dėl parketų ir koklių, uždavinėjo nesibaigiančius techninius klausimus apie šil-

dymą ir tikrino virtuvių, kaminų bei kanalizacijų įrangą. Jis labai domėjosi įrengimų kainomis. Kaip atsargiai paaiškino Bodė, „Jo Imperatoriškoji Didenybė asmeniškai dalyvauja faktiškai kiekvieną dieną, ir visi darbai, nuo pradžios iki pabaigos, atliekami pagal Jo Imperatoriškosios Didenybės nurodymus.“[119]

Didžiausia problema buvo pati vieta. Nikolajus norėjo, kad jo rūmai stovėtų pietvakariniame Kremliaus kalvos kampe, tačiau joks pastatas neturėjo užstoti senesnių rūmų bei cerkvių. Net milžiniškas ceremonijų kanceliarijos bokštas Vatikano vidury nebūtų sulaukęs tiek dėmesio. Tono sprendimas buvo paprastas. Į savo projektą jis įtraukė ypatingas laiptų konstrukcijas. Tarsi suakmenėję trapūs mūrai Briaunotieji rūmai, Teremo rūmų dalys ir daugybė cerkvių – įskaitant keletą pačių seniausių Kremliuje – buvo užgožti naujo statinio ir tarsi tapo jo dalimi. Naujosios rūmų dalys su senosiomis buvo sujungtos apeiginiais laiptais ir skliautuota priėmimų sale. Seniausia – Kristaus Išganytojo – cerkvė Kremliaus žemėje atsirėmė į rūmų kiemą, aplink kurį iš trijų pusių stūksojo Tono sienos. Auksiniai Maskvos carų rūmai buvo pakeisti Šv. Georgijaus sale, atsarginiais rūmais po Tono naująja Šv. Andrejaus sale ir istoriniu bojarinų dvaru žemiau salės, pavadintos šv. Vladimiro garbei. Tęstinumo iliuzija triumfavo. Net naujieji kabantieji sodai priminė pilnas palmių aprasojusias oranžerijas. Toks traktavimas buvo sumanus, tačiau ne visi svečiai buvo patenkinti. „Kaip rusų sudaryta komisija galėjo leisti statyti tokį bjaurų milžinišką statinį tokioje šventoje vietoje, – rašė Majo grafas, apsilankęs Kremliuje dar tebevykstant darbams 1845 m., – gali suprasti tiktai tie, kuriems aiški pastatų Trafalgaro aikštėje paskirtis.“

1849 m. Kremliaus Didieji rūmai buvo baigti. Tai buvo didžiausias pastatas ant Kremliaus kalvos, jis iki šiol tebėra pats įspūdingiausias. Jis puikiai išreiškė savo imperatoriškojo globėjo vertybes, nors anksčiau minėtas Majo grafas nebuvo vienintelis

asmuo, manęs, kad jie „panašesni į Mančesterio medvilnės fabriką nei į šventojo Kremliaus imperatoriaus rezidenciją".[120] Užbaigtas kolosas, kainavęs apie dvylika milijonų rublių, galėjo pasigirti didžiausia audiencijų sale, kokią tik Rusija kada nors buvo mačiusi, milžiniška erdve, kurios ilgis buvo beveik du šimtai pėdų, triskart ilgesnė nei Briaunotieji rūmai. Ir tai buvo tik viena iš penkių tokių erdvių; rūmuose vienu metu galėjo tilpti keletas minių. Šalia viešųjų patalpų pastate buvo septyni šimtai privačių apartamentų.[121] Patys elegantiškiausi iš jų, atskirai nuo pagrindinio gyvenamojo fligelio, buvo skirti imperatoriškajai šeimai. Caras buvo didžiausias šeimyninės laimės šalininkas.

Kiek yra žinoma, Nikolajus buvo patenkintas. Oficialaus Kremliaus rūmų atidarymo proga jis apibūdino juos kaip

> puikų architektūros kūrinį, kuris bus naujas mano numylėtos senosios sostinės puošmena, juo labiau kad jis lygiai tiek pat harmoningai dera prie aplinkinių pastatų, kurie mums šventi, kaip ir prie pasaulietiškų paminklų, pastatytų svarbiausiems mūsų tautos istoriniams įvykiams atminti.[122]

Siekdamas pabrėžti rūmų sakrališkumą, caras apgalvotai pasirinko atidarymo laiką. Didieji Kremliaus rūmai buvo iškilmingai atidaryti 1849 m. per Velykas, ir imperatorius su šeima dalyvavo religinėse apeigose atstatytoje Išganytojo cerkvėje, mėgstamiausioje caro šventykloje, kuri dabar buvo naujojo pastato dalis. Nuo Pavelo karūnavimo 1797 m. tai buvo pirmasis kartas, kai rusų valdovas per Velykas buvo Maskvoje, ir pirmąkart per ilgus dešimtmečius Išganytojo cerkvė pasirodė tinkama tokiam garbingam renginiui. Naujasis metropolitas negalėjo nuslėpti savo džiaugsmo. Savo pamoksle jis paaiškino, kad

> valdovai, kaip privatūs asmenys, statosi namus, kad turėtų prieglobstį – jaukų, deramą jų padėčiai ir atitinkantį jų poreikius bei

> visuomeninius įsipareigojimus. Tačiau to neužtenka mūsų Carui, kuris nori gyventi ne atskirai, bet visiškoje vienybėje su savo liaudimi ir savo imperija. Todėl jis, trokšdamas, kad jo namas būtų Caro ir Imperijos simbolis, sukūrė Įstatymų Lentelę, arba Akmeninę Knygą, kurioje galime įskaityti savo dabarties didybę, šventai gerbiamą praeities atminimą ir pavyzdį ateičiai.[123]

Tačiau pasirodė, kad tas „šventai gerbiamas atminimas" buvo atrinktas. Tai, ką iš tikrųjų padarė Tono didieji rūmai, buvo naujo Kremliaus sukūrimas, atstatant ir suteikiant pirmenybę reikšmingomis laikomoms vietoms, o su kitomis pasielgiant keistai nepagarbiai. Aleksejaus Michailovičiaus Išganytojo cerkvei, kaip ir keletui kitų rūmuose, buvo suteikta didesnė garbė, ji buvo labiau išpuošta. Naujoji stogo danga buvo suprojektuota taip, kad nepraleistų vandens. Tačiau viena iš seniausių visame Kremliuje cerkvių, senovinis pastatas, skirtas šv. Jonui Pranašui, buvo nugriauta. Sunaikinus ją, buvo užverstas ištisas ikimongoliškosios Maskvos istorijos puslapis, tas pats nutiko ir didelei daliai kitų paminklų.

Šv. Jono cerkvė buvo XV amžiaus mūrinis pastatas prie Borovickio vartų. Ji pati nebuvo labai įspūdinga, tačiau tai buvo turbūt pirmoji religinė vieta visoje kalvoje. Po jau įprastų gaisrų cerkvė daug kartų buvo atstatyta, nebeliko jos pirminio vaizdo, ir jau net senosios architektūros puoselėtojai tik abejingai ją pagirdavo, tačiau ta vieta, kaip sutiktų visi maskviečiai, buvo šventa. 1814 m. per atstatymus prie to pastato rasti mediniai poliai leidžia spėlioti, kad tai buvo Petro Stebukladario Kremliaus rezidencija.[124] Ivanas Snegirevas aprašo ją kaip „seniausią iš cerkvių", o kiti pažymi, kad jos iškilmės, Šv. Jono diena, sutapo su vidurvasario Ivano Kupalos švente, šventa pagonių diena, kurią rusų tautosakininkai tik pradeda atrasti iš naujo. Visi dar labiau susijaudino, kai visiškai nugriovus cerkvę giliausiuose po ja esančiuose žemės sluoksniuose buvo rasta kaulų, dar ir arklio kaukolė, ir tai

pakišo mintį (to vylėsi tyrinėtojai), kad ta vieta kadaise buvo regėjusi gyvulių aukojimą.[125]

Jaunas Kremliaus arsenalo muziejaus darbuotojas, vardu Ivanas Zabelinas, vėliau detaliai papasakojo, kaip viskas buvo. 1846 m. Nikolajus I, apsilankęs patikrinti, kaip vyksta jo pastato statybos darbai, pastebėjo, kad senoji cerkvė užstoja ypač gražų vaizdą į naujuosius jo rūmus nuo Maskvos Akmeninio tilto. Tiltas buvo nepajudinamas, o rūmai – jo pasididžiavimas, todėl cerkvė privalėjo būti pašalinta; detales jis paliko architektams. Ir tiktai liaudies protesto baimė – pamoka iš Valujevo laikų – sulaikė neatidėliotiną nugriovimą. Tačiau net ir baronas Bodė sutiko, jog ta cerkvė pernelyg trapi, kad būtų galima ją perkelti nesugadintą. Tad buvo pritarta jos nugrovimui, ketinant perkelti šventus tos cerkvės objektus į patalpą virš Borovickio vartų. Buvo pasiūlyta tik vienintelė nuolaida – kad galbūt kada nors ten bus pastatyta atminimo lenta, žyminti tą vietą, kur, kaip manė visi tyrinėtojai, maskvėnai meldėsi dar prieš priimdami krikščioniškąjį tikėjimą.[126]

„Kai ta cerkvė buvo nugriauta, – rašo Zabelinas, – vaizdas nuo kito upės kranto buvo dar nemalonesnis akiai. Seniausioje Maskvos vietoje atsivėrė kreiva erdvė, plati ir tuščia, tarp pastatų, išsimėčiusių palei upės vingį, kuriems trūko bent kokio taisyklingo fasado."[127] Ir de Kustinas negalėjo net pagalvoti apie tą didingą naująjį stilių. Nors jam trūko Zabelino istorinių žinių, tačiau toms baltoms akmenų plokštėms jautė antipatiją. Jis išstudijavo Tono rūmų planuose lygius paviršius ir tvirtas linijas ir pasibjaurėjęs padarė išvadą, kad „visi, kurie dar turi bent menkiausią grožio supratimą, turėtų pulti imperatoriui po kojom ir maldauti, kad jis pasigailėtų savo Kremliaus... Jis naikina šventąją tvirtovę, juk net Bonaparto sprogdintojams nepavyko išjudinti nė mažiausio jos akmens."[128]

8
Nostalgija

Autentiškos Rusijos paieškos sukėlė naują energijos pliūpsnį. Atvežtinės idėjos, susidūrusios ir susijungusios su naujai atrastomis rusiškosiomis, sudarė sąlygas kultūros aukso amžiui. Nuo Aleksandro Puškino iki Levo Tolstojaus, nuo Glinkos iki Čaikovskio – menas pasiekė tokias aukštumas, kad nedaug kas tuometinėje Europoje galėjo su juo varžytis. Kad ir kaip Kustinas būtų norėjęs, kūriniai neapsiribojo aiškiai „tautinėmis" temomis, ir dauguma jų paliko nuošaly politikos ir net tapatybės klausimus.[1] Tačiau viena vėlyvojo imperinės Rusijos kultūrinio gyvenimo sritis, bent jau kai ji vystėsi Maskvoje, buvo susijusi su dar kai kuo. XIX amžius buvo rusų istorijos aukso amžius, epocha, kuri prasidėjo nuo Nikolajaus Karamzino ir pasibaigė lengvai skaitomu plačios apimties Vasilijaus Kliučevskio (1841–1911) veikalu. Tarp jų stovi dar vienas milžinas – Sergejus Solovjovas (1820–1879), dvidešimt devynių tomų enciklopedinės pasakojamosios Rusijos istorijos autorius. Jis buvo surinkęs medžiagos parašyti daug daugiau, tačiau būdamas penkiasdešimt devynerių metų mirė, taip ir neužbaigęs savo darbo.[2]

Šiandien dauguma tų raštų atrodo pasenę, gal net niūrūs. Kaip ir Karamzinas, Solovjovas buvo iš tokių žmonių, kuriuos vėliau Josifas Stalinas pavadino archyvų žiurkėmis. Vienas po kito išleidžiami jo kūriniai nedaro jokių nuolaidų skaitytojui, o tuo tarpu mažiau talentingų jo amžininkų raštai, nors ir informatyvūs,

dažnai tikrai pompastiški. Per amžius grūdintos Maskvos bibliotekos darbuotojai dabar užjausdami gūžčioja pečiais, atnešę man knygas, kurių niekas nebuvo užsisakęs ir, žinoma, skaitęs, ko gero, nuo tada, kai dar nebuvom gimę. Tačiau antroji XIX amžiaus pusė, atradimų epocha, tikrai buvo jaudinanti. Ne tik dėl to, kad patys įvykiai buvo dramatiški (nors tai neabejotinai padėjo). Svarbiausia, kad istorija turėjo didelę reikšmę. Praeitis, rusų praeitis, dabar buvo nacionalizmo medžiaga, ir kai tokio lygio rašytojas kaip Fiodoras Dostojevskis mąstė apie viską dvasinės filosofijos terminais, tiems, kurie buvo proziškesni, reikėjo faktų. XIX amžiaus Maskvoje pagelbėti galėjo būtent istorikai, įkvėpdami skaitytojus įrodymais, kad, po galais, visas Rusijos kelias, – kaip liudija praeitis iki Petro – buvo šventas, vertingas ir nepaprastas.[3]

Pagal apibrėžimą, dinastinio valdymo sistemos visada privalo pabrėžti jų tęstinumą. Kremlius per amžius buvo svarbus tos pasakos liudininkas ir pagrindinis valstybės veiksmų pasireiškimo laukas. Net Sankt Peterburgo klestėjimo laikais, nors buvo atsižadėta Maskvos papročių, drabužių ir kalendoriaus, senoji sostinė kaip visuma labai daug reiškė rusų tautiškumo idėjai. Tačiau kai Sankt Peterburgas pradėjo kvėpuoti anilininiu Europos pramoninės revoliucijos oru, Maskva tapo ta vieta, kur Rusija vis dar galėjo būti savimi.[4] Nebuvo apgailestaujama dėl Petro Didžiojo reformų, tačiau didėjo nostalgija slaviškam autentiškumui, kuris, kaip manė daugelis, buvo prarastas. Maskvos salonuose ir vis dažniau bibliotekose konservatoriai atkūrinėjo savo kolektyvinę praeitį kaip naująją Bizantiją, Trečiąją Romą ir šventąją imperiją kartu paėmus. Kremliuje, kuris buvo viena iš svarbiausių to judėimo vietų, drauge dirbo istorikai ir menininkai, atstatinėdami senuosius pastatus, įkurdami muziejus ir kovodami su archyvais.

Antrojoje XIX amžiaus pusėje Maskva buvo tapusi veiklos, kuri apėmė istorijos, archeologijos, architektūros išsaugojimo ir

net tautosakos disciplinas, epicentru.[5] Jos universitetuose vyko susirinkimai, kuriuose būdavo skaitomi dokumentai (o Kliučevskis ir Solovjovas užimdavo garbingas pirmininkavimo vietas); turtingi jos aukštuomenės nariai pirkdavo ir saugodavo ištisus archyvus, paremdavo mokslininkus ir kolekcionuodavo meno kūrinius. 1861 m. miestui buvo perduota mirusio Peterburgo antikvaro grafo Nikolajaus Rumiancevo knygų ir kitų daiktų saugykla, ir kiti kilmingi mecenatai pirko rankraščius, kurie antraip tikriausiai būtų pradingę. Daugelis pagal visų laikų aristokratų tradiciją norėjo, kad jų kolekcijos būtų atviros moksliniam tyrinėjimui.[6] Menininkams, kuriems reikėjo daugiau materialinės paramos, Maskva dabar taip pat buvo šiuolaikiškų mecenatų, turtingiausių ir negailestingiausių pirklių ir pramonininkų buveinė. Galbūt garsiausias jų buvo pirklys magnatas Pavelas Tretjakovas, padėjęs pagrindus žymiausiai miesto gimtojo meno galerijai, kai 1892 m. padovanojo Maskvai savo kolekciją (ir pastatą, kuriame ją būtų galima eksponuoti).[7]

Dideli kultūriniai pokyčiai atsispindėjo ir dvaro gyvenime. Jis ilgėjosi ankstesnių laikų, įsivaizduojamų kaip dievobaimingų turtuolių epocha, tyrumo. Amžiaus pabaigoje paskutinysis Dievo pateptasis caras Nikolajus II (valdęs 1894–1917) net sugebėjo save įtikinti, kad paprasti žmonės garbina jį tiesiog su meile.[8] Jo politikos esmė buvo nostalgija (pirminė to žodžio reikšmė susijusi su tėvynės ilgesiu). 1900 m. balandžio mėnesį Nikolajus Maskvoje šventė Velykas. Jis buvo pirmasis tai daręs caras nuo tada, kai 1849 m. Nikolajus I atidarė Didžiuosius Kremliaus rūmus, ir ta aplinkybė buvo labai svarbi jo asmeniniame dvasiniame gyvenime. Kaip Nikolajus II rašė motinai, jie su žmona Aleksandra „praleido geriausią dienos dalį“ lankydamiesi šventose Kremliaus vietose ir „spręsdami, kurią cerkvę pasirinks rytinėms pamaldoms ar vakarinėms mišioms... Be to, mes nemažai skaitėm apie „Maskvos laikus“ [t. y., sunkmetį].“ Kaip jis pridūrė, „niekada nemaniau, kad galiu

pasiekti tokių religinės ekstazės aukštumų... Dabar esu toks ramus ir laimingas."[9]

Maskvietiškas naujojo caro romanas tęsėsi. 1906 m. dešimtosioms jo karūnavimo metinėms garsus Nikolajaus juvelyras Karlas Faberžė sukūrė vieną garsiausių savo įžymiųjų velykinių kiaušinių su Kremliaus ir jo Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro vaizdais.[10] Tą žavų mažmožį caras tais metais padovanojo savo žmonai, tačiau jis toli gražu neprilygo nostalgiškoms jų pramogoms. Pavyzdžiui, 1903 m. vasarį sutuoktiniai vadovavo neužmirštamam maskviečių maskaradui, į kurį visi svečiai privalėjo atvykti pasipuošę autentiškai atrodančiais XVII amžiaus drabužiais. Kaip Nikolajus pažymėjo savo dienoraštyje, „salė atrodė labai gražiai, pilna žmonių, atrodančių tarsi iš senovės Rusijos", o vienas liudininkas pavadino tą vaizdą „panašų į sapną".[11] Nors Rusija stovėjo ant pilietinių neramumų slenksčio, visą Nikolajaus valdymo laikotarpį buvo iškilmingai švenčiamos istorinės sukaktys, kurių pati įspūdingiausia buvo 1913 m. įvykęs Romanovų įžengimo į sostą trišimtųjų metinių paminėjimas.[12] Po karališkosios kelionės po visą šalį, jis baigėsi didžiulėmis iškilmėmis Kremliuje.[13] Maskviečiai istorikai ketino banketuose, puotose ir įvairiose Maskovijos iškilmėse parodyti specialiai surengtą parodą, kurioje buvo eksponuojamos 147 retos, dar prieš Petro I laikus kurtos ikonos, o taip pat audiniai, sidabras ir dokumentų originalai. Daugelis tų daiktų buvo pasiskolinti iš privačių miesto kolekcijų. Elitui, net ir buržuazijos atstovams tas iškilmingas auksinės praeities paminėjimas buvo tikras patriotinis žygdarbis.[14]

Apskritai praeitis labiausiai traukė tuos, kurie baiminosi būsimų pokyčių. XIX amžius dažnai siejamas su įtampa ir pereinamuoju laikotarpiu, kuriame iškilo tokios radikalios asmenybės kaip Aleksandras Hercenas (1812–1870), Michailas Bakuninas (1814–1876) ir Georgijus Plechanovas (1857–1918), rusų socializmo, anarchizmo ir rusiškojo marksizmo judėjimų pradininkai.

XX a. pirmąjį dešimtmetį Rusijoje veikė keletas revoliucingų partijų, daugybė būsimų politinių teroristų ir vos apsiplunksnavęs profsąjungų judėjimas. Tuo metu nedaugelis labiau pasiturinčių maskviečių – notarų, profesorių ir verslininkų su savo neseniai įgytais pinigais ir rankų darbo cigarais – rūpinosi tais perdėtai mandagiais jaunuoliais ir namie gamintomis bombomis. Beveik niekas nebuvo girdėjęs apie komunizmą, o revoliucija daugumai tebuvo kadaise prancūzus ištikęs siaubingas įvykis. Daugelis – taip pat ir keletas istorikų – tą entuziazmą vykdyti terorą laikė tam tikru psichikos sutrikimu.[15] Rusų piliečiai buvo apimti nevilties, sunkus gyvenimas skatino juos burtis į slaptą uždraustą darbininkų organizaciją.

Tačiau Maskvos gatvėse ir pusrūsių kambariuose, kur žmonės gyveno be cigarų, buvo dažnai diskutuojama apie revoliuciją ir Karlą Marksą. Nuo 1861-ųjų per dešimtmetį miesto gyventojų skaičius staiga išaugo 65 procentais, o 1902 m. jau viršijo milijoną.[16] Naujakuriai, besišlaistantys aplink smukles, turgų ir gatvės prekystalius, gal ir buvo vargšai, tačiau daugelis dar įstengė nusipirkti pigių suvenyrų.[17] Senose fotografijose – rusai jas mėgsta – pavaizduotos minios amžių sandūros mieste, su daugybe parduotuvių ir sinagogų, kur netikėtai daug folkloro bei istorijos ženklų. Kai kurios afišos ir reklamos skolinosi pasakų įvaizdžius (populiari buvo vandenų dvasia *rusalka*), kai kuriose buvo vaizduojami tokie įžymūs pastatai kaip šv. Bazilijaus bei Sucharevkos bokštai, tačiau dažniausiai kartodavosi Kremliaus motyvas. Jis puikuodavosi ant pieštų atvirlaiškių, žurnalų viršelių ir šokoladinių saldainių dėžučių. Jis staiga atsirado ir tūkstančiuose, milijonuose ikonų. XIX a. paskutiniame dešimtmetyje Palecho ir Mstioros dirbtuvės jas gamino masiškai, tarsi muilo gabalus; vienintelio Cholmų kaimo meistrai galėdavo pagaminti jų daugiau nei milijoną per metus, netrukus Kremliaus atvaizdas tapo šventosios Rusijos simboliu.[18] Laikui bėgant tvirtovė pasirodė ant masiškai gaminamų šalikų ir

pašto ženklų, ant spausdintų kalendorių ir spektaklių programų viršelių.[19] Rusiškas stilius iš tikrųjų tapo preke, o Kremlius – iškart atpažįstamu firminiu ženklu.

*

Šis stilius buvo XIX amžiaus išradimas. Jis kėlė susidomėjimą ankstyvaisiais meno kūriniais, sukurtais epochoje, dar nesugadintoje neoklasikinės revoliucijos, išsimėčiusiomis Rusijos cerkvėmis, valstiečių drabužiais ir įvairių mokyklų ikonomis, tačiau XIX amžiaus pasiekimas buvo tų skirtingų, eklektiškų ir ne visada tikrai rusiškų objektų interpretacija ir sulydymas į visiškai naują meninę kalbą. Atpažįstamas iš silpnybės svogūno formos kupolui ir *kokošnikui* (dekoratyvios rusiškos lanko formos juostos), tas stilius buvo toli gražu ne paprastas. Jo šalininkai kaip šarkos rinko viską: nuo valstiečių medžio drožinių iki taurių, ir būtent čia savo vaidmenį atliko Kremliaus vertybės. Beveik nepaliestos, o dažnai net tapusios pelių ir žiurkių aukomis, tos tvirtovėje laikomos ikipetrinių laikų Maskovijos relikvijos ištisą amžių reiškė ne ką daugiau nei senas šlamštas; geriausiu atveju į jas buvo žiūrima kaip į keistenybių rinkinį. Praėjo daug laiko, kol jos vėl buvo atrastos. Tačiau galiausiai apleistos ikonos ir puošnūs, nepatogūs pasisavinti ginklai, sunkūs apeiginiai atributai ir apgriuvusių pastatų motyvai tapo nacionalinės kultūros atgimimo įkvėpimo šaltiniu. Prašmatnios ir šiek tiek egzotiškos jų spalvos, pavidalai ir įrašai nuo to laiko iki šiol yra Rusijos simboliai.

Nuo Petro Didžiojo laikų Arsenalo rūmuose sukaupti daiktai buvo eksponuojami keliomis progomis. Dar 1755 m. vyko diskusijos dėl nuolatinės parodos erdvės įkūrimo rūmuose, oficialiai vadinamuose Argamakovo rūmais. Tačiau tai įvyko tik 1801 m., kai Aleksandras I savo karūnavimo išvakarėse pradėjo domėtis tuo, kad niekas rimtai nepasirūpino Kremliaus kolekcijos saugojimo sąlygomis.[20] Paaiškėjo, kad įvairiose Kremliaus vertybių saugojimo patal-

pose netvarkingai suversta tūkstančiai daiktų. Ikonos buvo daugiau ar mažiau žinomos, tačiau kai kurių kitų daiktų pirminė paskirtis išliko galvosūkis. Paslaptingas atrodė auksinis ąsotis, sujungtas su didele egzotiška kriaukle, sunku buvo tiksliai nusakyti net ir labiau pažįstamų daiktų paskirtį.[21] Toje kolekcijoje buvo ne tik prašmatnių religinių drabužių, perlais inkrustuotų XVII amžiaus mitrų, bet ir brangakmeniais išpuoštų bokalų bei dvaro lėkščių, išraižyto metalo taurių, daugybė kalavijų ir lankų, balnų, pakinktų ir puošnių žirgų šarvų. Ilgus dešimtmečius tie daiktai nebuvo tyrinėjami. Kai kurie iš jų tikrąja to žodžio prasme jau buvo sutrūniję.

Kai tik Sankt Peterburgas surado tą kolekciją, kilo problemų. Vienas iš kebliausių klausimų buvo ją saugojančio personalo išlaikymas. Jų skaičius, kaip pastebėjo buhalteriai, augo kaip grybai po lietaus, net tai kolekcijai nykstant. Visų darbų Kremliuje prižiūrėtojas pedantiškasis Piotras Valujevas nedelsdamas pertvarkė ir personalą, ir vertybes, nors manė, kad visi „nenaudingi“ daiktai turėtų būti parduoti.[22] Kiti manė, kad reikėtų sužinoti tikrąją tų senovinių drabužių bei netekusių blizgesio kardų vertę. Sankt Peterburgo Menų akademijos prezidentas Aleksejus Oleninas (1763–1843), siūlė nuodugniai ištirti tokius radinius, jo manymu, tai atskleistų klasikinę (t. y., europietišką) viduramžių Rusijos kultūros kilmę ir atstatytų seniai prarastus ryšius su bendrais europiečių protėviais Graikijoje ir Romoje.[23] Tuo metu tai buvo viliojanti idėja, tad 1806 m. caras įsakė, kad Arsenale ir jo dirbtuvėse likę objektai būtų sutvarkyti ir nuodugniai ištirti.[24]

Oleninas dirbo su ta kolekcija nuo 1807 m., prisijungęs prie nedidelės kitų specialistų ir entuziastų grupės, ir dar tais pačiais metais buvo išleistas pirmasis katalogas, kurį parengė A. F. Malinovskis. Bet kokio autentiškumo įrodymo užduotį apsunkino pasiturinčių patriotų, kurie siūlė savo pačių saugomus daiktus, įkarštis. Netgi keletas visuomeniškos dvasios valstiečių atgabeno į Maskvą

daiktus, rastus savo šeimininkų laukuose.[25] 1810 m. architektas I. V. Jegotovas užbaigė specialų puikaus neoklasikinio stiliaus pastatą, skirtą visų tų objektų laikymui. Valujevas ėmėsi kuratoriaus pareigų – užduoties, kurią atliko su įprastu užsidegimu.[26] Tačiau problemos, susijusios su kolekcija, nesibaigė. Iš pradžių kilo panika ir skubus susiruošimas kelionei prieš įžengiant Napoleonui; su vertybėmis, kurios 1814 m. buvo sugrąžintos iš Nižnyj Novgorodo, buvo taip neatsargiai elgiamasi, kad kai kurie trapiausi daiktai, įskaitant audinius ir porcelianą, buvo nepataisomai sugadinti.[27] Dar daugiau buvo prarasta, kai daugybė mažesnių daiktų, taip pat ir retų rankraščių rinkiniai (ir iš paties Karamzino archyvo) pražuvo po Maskvos gaisro.

Tas sunaikinimas buvo katastrofiškas – 1814 m. rūmų kolekciją reikėjo gelbėti kaip turtą iš skęstančio laivo. Vis dėlto Napoleono pasikėsinimas į tėvynę įkvėpė naują pagarbą senosios Rusios palikimui. Žmonės galbūt gerai nesuprato tų daiktų tikrosios vertės, jau nekalbant apie tai, kaip geriausia juos laikyti, tačiau dvaras ir kai kurie intelektualai pradėjo suvokti, kad Rusija turėjo savo meną, stiliumi ir dvasia besiskiriantį nuo europietiškojo. 1825 m. Nikolajaus I įžengimas į sostą sukėlė nesėkmingą nepatenkintos rusų inteligentijos maištą, tačiau įkvėpė patriotus. Imperatorius jų entuziazmą panaudojo savo politinėje programoje. Nors nuomonės skyrėsi, jis kiek galėjo rėmė meną ir dvaro stiliaus vientisumą. Tiksliai sudėlioti Rusijos meno istoriją buvo keblu, tai privertė Nikolajų konsultuotis su dvaro meno žinovais. Susidūrimas su nesuprantamu raštu sukėlė nemažą painiavą, nes Nikolajaus kartai senoji rusų kalba beveik prilygo graikų kalbai. Be to, reikėjo atsakyti į keblius klausimus apie rastų daiktų kilmę. Būtų buvę žymiai paprasčiau, jei rastoji dokumentacija būtų buvusi tiksli ir nuosekli.

Nikolajus nebuvo mokslininkas, o jo interesai visada buvo pragmatiniai. Susidūręs su neaiškios kilmės ir paskirties brange-

nybių kolekcija, jis ir toliau tebeteikė pirmenybę oficialaus tautiškumo rėmimui, ir tam tikslui jam reikėjo kažko, kas galėtų paaiškinti tą praeitį. Oleninas puikiai žinojo, ką rekomenduoti. XIX a. ketvirtąjį dešimtmetį jis paskatino imperatorių pasamdyti daug apdovanojimų pelniusį menininką Fiodorą Solncevą (1801–1892) Kremliaus kolekcijai ištirti ir aprašyti.[28] Vėliau Solncevas prisimins, kad jam buvo pavesta patvirtinti dokumentais Rusijos „senuosius papročius, drabužius, ginkluotę, cerkvės ir imperijos įrangą, kasdienius daiktus ir archeologinę bei etnografinę informaciją“ nuo VI iki XVIII amžiaus.[29] Jo atliktas milžiniškas darbas (jei ne jo paties vardas) netrukus išgarsės, jis vis dar tebeformuoja daugumos žmonių supratimą apie „tikrąjį“ rusišką stilių.

Solncevo darbas neapsiribojo kopijavimu; caras dar pavedė jam sukurti ornamentų rusiškais motyvais, kuriais būtų dekoruotas naujasis „Kremliaus“ porcelianinis penkių šimtų dalių pietų servizas. Tam darbui užbaigti prireikė šešiolikos metų (paskutiniai indai buvo išdegti 1847 m.), tačiau servizas buvo įspūdingas ir naudojamas visada, kai tik dvarui prireikdavo rusų tautinės temos, – garsiausia tokia proga buvo trišimtosios Romanovų dinastijos metinės 1913 m.[30] Antrasis servizas, šįkart Nikolajaus sūnui, Didžiajam kunigaikščiui Konstantinui Nikolajevičiui, buvo išdegtas vėliau, 1840-aisiais. Abiem užsakymams Solncevas pasitelkė savo Kremliaus kolekcijos tyrinėjimus, ir nors kai kurie jo nukopijuotų daiktų buvo pagaminti pas carą tarnavusių užsieniečių (ar bent jau rusų, dirbusių vadovaujant vokiečiams, škotams ir persams), tas porcelianas tapo nacionalinio meno pavyzdžiu. Pavyzdžiui, daugybė Kremliaus lėkščių buvo pagamintos pagal XVII amžiaus dizainą, o charakteringa taip vadinama „Aleksandro Nevskio“ šalmo (kuris, ironiška, bet buvo pagamintas nostalgiškais pirmojo Romanovų caro valdymo laikais) forma vėl buvo panaudota kuriant Didžiojo kunigaikščio Konstantino naujojo kavinuko dangtelį.[31]

1834 m. labai užsiėmusiam Solncevui senojoje Kremliaus rūmų dalyje dar buvo pavesta atnaujinti kai kuriuos kambarius, priklausiusius Michailui Romanovui.[32] Tie *teremai* tapo – ir vis dar tebėra – jo naujos, įsivaizduojamos praeities versijos išraiška. Sienų ir koklių spalvos buvo sodrios ir turtingos, raštai sudėtingi, organiški, tarsi tai būtų pievų gėlės iš rusų pasakų. Dalis to dizaino buvo autentiška (Solncevas išgelbėjo ir nukopijavo viską, kas buvo išlikę), tačiau daug kas buvo improvizuota, o kai kas – jo kūrybinės vaizduotės rezultatas. Pavyzdžiui, baldai buvo išgelbėtų baldų iš Kolomenskojės kopijos, tačiau lovos su sunkiomis drapiruotėmis neturėjo jokių istorinių sąsajų su kambariais, kuriuose jos stovėtų. Spalvų gama, kur dominavo sodri raudona ir žalia, buvo pasirinkta tam, kad pažadintų Solncevo norimą romantišką pojūtį.[33]

Apskritai tas restauravimas, prie kurio dar prisidėjo tokie architektai kaip Tonas ir F. F. Richteris, buvo beveik toks pat kūrybiškas kaip visiškai naujas dizainas. Davęs valią vaizduotei, menininkas ir jo pagalbininkai darė tam tikrą klastotę (tuo atžvilgiu Solncevas buvo panašus į Britanijos Ogastą Pjudžiną ir Prancūzijos Eženą Violė le Diuką[34]). Tačiau ta klastotė buvo be galo įtakinga, ir daugumai tebėra artimiausia maskvėnų praeičiai iš visų jiems pasiekiamų dalykų. Kitas iš naujo atrastas – daugeliu atvejų, iš naujo išrastas – rezultatas buvo Kremlius kaip meno kūrinys. Tai sutapo su platesniu gimtojo kraštovaizdžio supratimu, nes XIX a. šeštajame dešimtmetyje net ir Rusijos aristokratija pradėjo pripažinti, kad sidabriniai beržai, kurių jų žemėse visur pilna, yra tokie pat gražūs kaip ir kokia nors kiparisų giraitė Italijoje.[35]

Kremlius tapo atgyjančios kultūros vertybių saugykla. Rusai buvo įpratę dairytis į klasikinį bei rafinuotą europietišką meną, tačiau dabar galėjo didžiuotis kiekvienu namie sukurtu šedevru. Kai 1853 m. pačioje didžiausioje Solncevo akvarelių kolekcijoje buvo

pristatyta užbaigta knyga, šešių tomų *Rusų valstybės senovės liekanos*, ji žymėjo meno suvokimo ir skonio takoskyrą, o dauguma joje parodytų objektų buvo vertybės iš Kremliaus Arsenalo. Čia buvo ir garsioji kailiais apkraštuota Monomacho kepurė, ir išsiuvinėtų audinių fragmentų, kalavijų rankenų, lempų laikiklių, karietų rankdarbių, dekoratyvių balnų. Spalvos buvo ryškios ir aiškios, dominavo raudona, auksinė, smaragdinė ir mėlyna. Patekęs į Solncevo rankas, kiekvienas garbingas daiktas taip stulbinančiai pagražėdavo, kad nekilo jokia mintis apie užsitęsusį kultūrinį apsileidimą, jau nekalbant apie pelėsius.[36]

Tačiau tikrovėje net ir dirbant Solncevui kolekciją įžūliai puolė kandys ir pelėsiai. Dėl to kaltas buvo pats 1810 m. muziejaus pastatas. Bijodamas gaisrų, Jegotovas tyčia pastatė jį be krosnių, ir ketvirtajame dešimtmetyje visur prasiskverbianti drėgmė, atrodė, buvo pasiruošusi sunaikinti tai, ko nepastebėjo pelės ir Napoleonas. Rusų nacionalizmo epochoje tokių niokojimų nebuvo galima leisti, tad Nikolajus I patvirtino visiškai naujo muziejaus projektą. Prie Borovickio vartų buvo paskirta vieta. Konstantinas Tonas turėjo galimybę pastatyti muziejų kaip Didžiųjų rūmų priestatą.[37] Naujasis pastatas buvo tokio pat stiliaus, toks pat tvirtas ir (kaip ir rūmai) užėmė išskirtinės archeologinės svarbos vietą. Gaila, bet ta vieta buvo tiriama ir kasinėjama paskubomis, tad net jeigu ten kadaise ir buvo senovinis kelias ar atsiskyrėlio urvas, Maskva niekada to nesužinojo. Vietiniai paveldo puoselėtojai taip pat neturėjo galimybės tyrinėti Godunovo rūmų griuvėsių, paskutinio didesnio ten stovėjusio pastato.[38] Dar vienas nusivylimas ištiko 1851-aisiais, kai naujojo Tono muziejaus tarnautojai suprato, kad nebuvo pasirūpinta Godunovo rūmų griuvėsių konservavimu. Jiems jau ir taip atrodė, kad už darbą nepakankamai mokama, o dabar vienintelė vieta, kur galėjo valyti, taisyti ar tyrinėti rastus daiktus, buvo Didžiųjų rūmų priestato rūsys.[39]

Todėl, kai muziejus buvo užbaigtas, Kremlius pasidarė dar panašesnis į uždarą rusų carų nuosavybę, nei buvo kada nors anksčiau. Ten dirbę tyrinėtojai atvykę dažnai rasdavo pastatą užrakintą be jokio įspėjimo.[40] O šiaip ten buvo įleidžiami daugiausiai tik maskviečiai ir ypatingi, prieš tai patikrinti svečiai. Kiek laisvesnę sistemą įvedė Nikolajaus I įpėdinis Aleksandras II (valdęs 1855–1881), tačiau nuo XIX a. devintojo dešimtmečio rūmams vėl buvo paskirta griežtesnė kontrolė. Įėjimo bilietus buvo galima įsigyti tik iš policijos administracijos, tokia procedūra puikiai paaiškina dabartinius apribojimus. 1914 m. norintieji ten patekti taip pat turėdavo pateikti įrodymą, kad jie gyvena Maskvoje arba, jeigu nebuvo vietiniai, pateikti raštišką prašymą (atskiroje įstaigoje kitame pastate) prieš dvi savaites iki planuojamo apsilankymo.[41] Dar labiau muziejaus lankymą ribojo jo darbo valandos – nuo dešimtos valandos ryto iki antros popiet, tris kartus per savaitę rugsėjo–gegužės mėnesiais. Vis dėlto Rūmai ir Arsenalas drauge paėmus paskutiniaisiais carizmo metais kasmet sulaukdavo vidutiniškai apie ketvirtį milijono lankytojų.[42]

Užsieniečiams galiojo kitokios taisyklės, tai rodė, kaip glaudžiai naujasis Rusijos nacionalizmas buvo susijęs su oficialiąja ortodoksų bažnyčia. Kai Arsenalo brangenybės turėjo būti atrenkamos 1867 m. parodai Paryžiuje, rusų valdžia atsisakė leisti tiems daiktams iškeliauti teisindamasi, kad šventi daiktai neturėtų būti išstatyti kaip eksponatai vulgariam apžiūrinėjimui.[43] Paryžiaus visuomenė turėjo tenkintis piešinių rinkiniu. Prieš šešiasdešimt metų kai kurias to paties lobio dalis puikiausiai būtų buvę galima parduoti ar rasti trūnijančias rūsyje, o dabar užsieniečiai, netgi kuratoriai ir specialistai, negalėjo nieko tyrinėti, nebent būtų pasistengę prieš tai gauti Maskvos policijos leidimą.

Tačiau tiems, kuriems pavykdavo gauti bilietus, Arsenalas pasiūlydavo žvilgtelėti į kitą pasaulį. Tai buvo Romanovų šeimos

kolekcija, karališkosios dinastijos privati nuosavybė, ir todėl ji atrodė eklektiška ir neturinti pusiausvyros. Iš tikrųjų ji net nebuvo visiškai pilna, nes 1858 m. Aleksandras II įsakė, kad kai kurie daiktai, rinktinės sidabro lėkštės ir baldai, būtų perkelti į jo paties muziejų atstatytame Romanovų bojarinų name Varvarkos gatvės rajone.[44] Kai kurie kiti trūkumai buvo įtartini kaip neištirti nusikaltimai: nedidelių, telpančių į kišenę brangakmenių buvo mažiau nei stambių ir žinomų, kurių niekada nepavyktų parduoti. Gausiausia buvo ginklų bei transporto priemonių ekspozicija (ceremonijų karietoms buvo skirta visa salė), tačiau galima buvo pamatyti ir šiokių tokių kasdieninio rūmų gyvenimo pėdsakų, ypač karališkųjų moterų. Atskiras kambarys buvo skirtas ekstravagantiškajam Baženovo Kremliaus modeliui, objektui, kuris greitai tapo niekam nereikalingas (ir vis dar tebėra toks), o šalia jo stovėjo senesnis Kolomenskojės rūmų modelis, Maskovijos, kuri dabar tautai buvo arčiau širdies, palikimas. Labiausiai akį traukė garsiosios brangenybės ir karališkosios regalijos. Jos buvo laikomos dviejuose kambariuose – Monomacho kepurei net buvo skirta atskira vitrina. Lankytojai galėjo pamatyti ir karūnavimo drabužius. Šalia jų buvo pridėtos diplomatų dovanos, taip pat unikalūs inkrustuoti sostai iš Istafano, kurių vienas pagamintas Borisui Godunovui, o kitas Aleksejui Michailovičiui, karieta, padovanota Anglijos karaliaus Džeimso I, ir nuostabiausia pasaulyje angliško Tiudorų sidabro kolekcija.[45]

Nepaisant vėl išaugusio susidomėjimo, vargu ar Kremlius buvo vieša institucija ir jau tikrai ne muziejus. Jo likimas priklausė nuo Sankt Peterburgo rūmuose priimtų sprendimų ir nuo to, kiek jam pinigų galėjo skirti vadovybė.[46] Laimei, trys XIX amžiaus Rusijos imperatoriai jautė Maskvai tikrą meilę, ir net viską pertvarkantis Aleksandras II, gimęs Nikolajaus rūmuose Kremliuje 1818 m.,

vadino tą miestą (kurio jis tikrai nemėgo) „mano gimtine".[47] Gebenėmis apaugusio apsileidimo metai artėjo į pabaigą. „Kadangi Maskva yra Rusijos širdis, – iškilmingai aiškinama 1856 m. vadove, – Kremlius yra ne tik mūsų baltosios akmeninės Maskvos širdis ir siela, bet ir sėkla, iš kurios išaugo rusų carizmas."[48] Tokia pagarba protėviams buvo nuoširdi, tačiau netrukus tai tapo anachronizmu. Europa keitėsi, net baltoji akmeninė Maskva negalėjo likti nuošaly. 1856-ieji buvo metai, kai naujasis Henrio Besemerio plieno gamybos būdas sukėlė pramoninę revoliuciją visame pasaulyje. Buvo perrašoma pačios žmonijos istorija. Netoli Diuseldorfo, šalia Erkrato, darbininkai rado dalis kaukolių, vėliau tapusių neandertaliečių kultūros pavyzdžiais. Po trejų metų, 1859 m., Čarlzas Darvinas parengė savo griaunančio poveikio knygą *Apie rūšių atsiradimą dėl natūralios atrankos*.

Kad ir kaip stengėsi konservatoriai, tokio masto pažangos veržimosi nebuvo įmanoma sulaikyti. Plieno amžiuje prievarta ir represijomis besiremianti politinė sistema, net ir reguliariai tepama švento rusiškumo jausmo dozėmis, galėjo tiktai perkaisti ir įstrigti. Labiau mąstantys Rusijos politinės klasės nariai tai suvokė jau Aleksandro I valdymo laikais, ir maištingojo jo įpėdinio Nikolajaus I mirtis 1855 m. atvėrė kelią nedideliems pokyčiams. Didžiausia reforma (jos penkiasdešimtmetis 1911 m. buvo vienintelis jubiliejus, kurį Romanovai nusprendė ignoruoti) buvo įvykdyta po šešerių metų, 1861-aisiais. Tapęs savo tėvo paveldėtoju, Aleksandras II leido suprasti, kad ketina panaikinti baudžiavos instituciją. Tai buvo teisingas, beveik neatremiamas, gerai apmąstytas nutarimas. Jis buvo priimtas tuo metu, kai visas civilizuotas pasaulis metė iššūkį vergijai. Taip pat spėjama, kad konservatoriai buvo įbauginti. Rusijos atveju atrodė, tarsi juos būtų išdavęs pats valdovas. „Vargas Rusijai, – rašė vienas Maskvos istorikas, – jeigu ji pati nuvers tą atramą ir nutrauks amžiais trukusius abiem pusėms naudingus ry-

šius."[49] Jei Karamzinas būtų buvęs dar gyvas, panašiai būtų parašęs ir jis. „Baudžiauninkai turi būti išlaisvinti, – kartą kandžiai pastebėjo jis, – tik tada, kai ir vilkas bus sotus, ir avis sveika."[50]

Faktiškai tas išvadavimo manifestas buvo ribotas, sudėtingas ir apdairus, toli gražu nepanašus į principingą anglakalbio pasaulio kovos prieš vergiją dalyvių pasipriešinimą. Tačiau baudžiavos pabaiga buvo lėtas ryšių su praeitimi nutraukimas, prasidėjo reikšmingi pokyčiai. Keletą metų po to Aleksandras II pasirašinėjo įstatymus, suteikiančius ribotai vietinei valdžiai ilgalaikio švietimo galimybes ir plačią juridinę reformą, prisiekusiųjų teismus. Galbūt jis būtų nuėjęs ir dar toliau, jei tos politinės nuotaikos nebūtų sudrumstęs (švelniai tariant) 1866 m. įvykęs pasikėsinimas į jo gyvybę. Ir taip jau prislėgtas ir sukrėstas savo vyresniojo sūnaus, neabejotino įpėdinio Nikolajaus Aleksandrovičiaus, mirties prėjusiais metais, Aleksandras II dabar pradėjo išimtinai pasikliauti tik konservatyvių patarėjų klika.[51] Penkiolika metų buvo pažymėti sprogimais, šūviais ir plaktukų kaukšėjimu kartuvių statybose. Tačiau tas represyvus karas su teroru pasirodė esąs bergždžias, ir 1881 m. kovo mėnesį, nepaisant jo agentų pastangų, imperatorius, dabar pradėjęs šeštą dešimtį, buvo sudraskytas į skutelius bombos, padėtos jo karietoje važiuojant per Peterburgą. Jis mirė nepraėjus nė kelioms valandoms, o to įvykio vaizdas (ypač kraujas) nedavė ramybės sukrėstoms visų ištikimų jo pavaldinių vaizduotėms. Pati karališkoji šeima net negalėjo apie tai kalbėti.

Aleksandro II įpėdinis Aleksandras III niekada neužmiršo, kad paveldėjo sostą po baisių savo tėvo kančių. Jis buvo nepalenkiamas reakcionierius, o jo valdymo metai buvo ištisa nesibaigiančių areštų, priverstinės emigracijos ir baudžiamųjų tremčių, cenzūros, veidmainiavimo ir plataus naudojimosi informatoriais istorija. Tačiau ji prasidėjo karūnavimu. Tas įvykis buvo atidėtas iki 1883 m.

pavasario, o per tą laiką rūmų menininkai galėjo pritaikyti vietą naujam skoniui. Nuo Petro Didžiojo valdymo laikų Briaunotųjų rūmų (kurie kartais pasitarnaudavo kaip teatras) vidaus sienos buvo išdažytos baltai, apmuštos audiniais ir nukabinėtos klasikiniais medalionais.[52] Ruošdamasis savo karūnavimo šventei, Aleksandras pavedė grupei ikonų meistrų iš Palecho restauruoti interjerą, kad jis „atrodytų taip kaip senovėje". Ta komanda, vadovaujama brolių Belousovų, triūsė ištisus mėnesius, daugiausiai naudodamiesi XVII amžiaus Ušakovo piešiniais. Nors užbaigtam darbui stigo subtilumo (man jis buvo panašus į viduramžišką prerafaelitų brolijos pastišą), senųjų laikų kunigaikščių ir bojarinų dinastijos iš tikrųjų priminė šventąjį dinastinio valdymo amžių.[53] Karūnavimo dieną susirinkę pietautojai, sėdėdami tarp sodriai ištapytų sienų, galėjo grožėtis viduryje salės sustatytomis eilėmis lentynų, kurios, kaip ir tolimojoje praeityje, lūžo nuo senovinio aukso ir sidabro iš Kremliaus lobyno. Lauke nestovėjo jokie romėniški triumfo vartai, ir netgi įspūdingo ta proga išleisto atminimo albumo grafinis dizainas buvo grynai rusiškas, o ne klasikinis.[54]

Karūnavimui pasirinktas laikas sutapo su Kristaus Išganytojo soboro atidarymu (pagaliau). Kaip paminklas gelbstinčiai liaudies pasiaukojimo 1812 m. jėgai, ta didžiulė Tono šventovė kitomis aplinkybėmis gal būtų pasirodžiusi metanti iššūkį Kremliaus dominavimui Maskvos padangėje. Joje buvo laikomos svarbios karo relikvijos, o sienose išraižytas žuvusiųjų vardų sąrašas. Pastate galėjo tilpti 10 000 žmonių, o jo kupolas, neapdainuotas XIX amžiaus inžinerijos stebuklas, buvo aukštesnis net už garsųjį Ivano Didžiojo varpinės bokštą. Iš pradžių į soboro iškilmingo atidarymo planą turėjo būti įtrauktos patrankos, trimitai ir Čaikovskio 1812 m. sukurtos uvertiūros premjera. Tačiau Aleksandro II įžengimas į sostą privertė pakeisti ir net iš naujo apgalvoti simboliką. 1883 m. gegužės 30 dieną, kai naujojo imperatoriaus šeima ir dauguma ministrų

bei dvasininkų žingsniavo procesijoje iš Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro į Tono pastatą ir atgal, buvo aišku, kad naujaisiais laikais šio soboro vaidmuo turėtų būti dinastijos imperijos ribų pratęsimas palei upę, atimant Maskvos viešąją erdvę tarnavimo autokratijai vardan.[55] Praėjus keliasdešimčiai metų po imperatoriaus mirties, 1912 m. gegužės 30 dieną, soboro laiptų viršuje buvo atidengta didžiulė Aleksandro II statula. Jos pasižiūrėti atėjo Nikolajus II ir jo žmona (kurios žavingą baltą tualetą užbaigė skėtis), visi dvasininkai ir patarėjai, tačiau kai tas monstras iškilo virš minios, įdėmiai žvelgdamas į Maskvą ir Kremlių iš savo didžiulio sosto, atrodė, tarsi miestas būtų užkariautas milžino.[56]

Tačiau Kremlius tada jau turėjo savo milžiną, kuriam nebuvo jokios konkurencijos. Šiandien garsiausias Aleksandro III įžengimo į sostą paminklas yra Sankt Peterburge. 1883 m. Aleksandras III užsakė šventyklą, dabar žinomą kaip Išganytojo Pralieto Kraujo cerkvė, ir ji buvo pastatyta neabejotinai nostalgišku (kaip buvo suprantamas pastišas) neorusišku stiliumi, užbaigtu spalvingomis mozaikomis ir standartiniais svogūno formos kupolais. Tačiau nors Sankt Peterburgas dėl tų statybų kentėjo ištisus žlugdymo metus (ir vis dar kenčia tą užbaigtą pastatą), Maskvos elitas surado savo būdą nužudytam carui paminėti. Vadovauti darbui ėmėsi S. N. Tretjakovas, meno kolekcininko brolis, ir būtent jis sugalvojo, kad paminklas turėtų stovėti prie Kremliaus rūmų, kur gimė Aleksandras II. Tam kaip tik pasirodė tinkama senųjų *prikazų* vieta, o grunto apžiūrėjimas pridėjo atitinkamą *frisson*, atradus šimtus galbūt po mongolų antpuolio paskubomis palaidotų skeletų.[57] Tas kruvinas precedentas buvo puiki pradžia, tačiau žinia, kad šioje vietoje vyko mongolų antpuoliai, menkai tepadėjo būsimo paminklo projektui. Statulos nederėjo prie senojo Kremliaus, o Aleksandras niekada nebuvo žmogus, mėgęs sutanas ir žvakes. Galiausiai, po trijų konkursų ir daugybės laimėjusiojo argumentų,

kurį laiką tas projektas – kuris dalyvavusiems atrodė tarsi dvasinis išbandymas – tapo absurdiškai plataus užmojo.[58] Jis taip pat įgijo karališkąjį globėją – paties Aleksandro III brolį, dievobaimingą, pedantišką ir reakcingą Didįjį kunigaikštį Sergejų Aleksandrovičių, kuris 1891 m. pavasarį tapo Maskvos generalgubernatoriumi.

Pirmasis akmuo Aleksandro paminklui Kremliuje buvo padėtas 1893 m. gegužės 14 dieną, skambant varpams ir saliutuojant 133 šautuvams (tuo tarpu palaidotųjų kaukolės buvo tyliai nugabentos į Maskvos Universitetą). Po penkerių su puse metų, išleidus vos du milijonus rublių, 1898-ųjų rugpjūčio mėnesį užbaigtą statinį atidarė naujasis caras Nikolajus II. Iškilęs virš Maskvos upės, ypač kai naktį būdavo apšviestas, jo centrinis objektas buvo bronzinė nužudytojo imperatoriaus statula, maždaug keturis kartus didesnė už natūralų dydį. Ji stovėjo virš atviros galerijos su 152 kolonomis, betikslės erdvės, kuriai maskviečiai labai greitai pritaikė „boulingo aikštelės“ pavadinimą. Rausvas Suomijos granitas užbaigė tą ansamblį, kurio nemėgo net patys nedrąsiausi Maskvos inteligentai. Tuo tarpu viduje vyravo romantiškai istorinė tema. Menininkų komanda sukūrė mozaikinį apskritimą vidury kolonadų, kurios vedė lankytojus per tariamai tęstinos rusų istorijos devynis šimtus metų. Pagrindinius vaidmenis atliko trisdešimt trys oficialiai patvirtinti valdovai nuo Vladimiro iki Nikolajaus I ir galiausiai – visų didžiausias – pats Aleksandras II.[59] Pagrindinis įrašas ant fasado bylojo: „Aleksandrui II su meile nuo jo liaudies.“[60]

Keista, nors paminklas Aleksandrui stovėjo tik keletą mėnesių, daugybė paprastų maskviečių, atrodė, tikrai atidavė jam dalį savo gyvenimo. Statinys buvo pasaulietiškas ir prieinamas, o reginys nuo jo viršaus didingas. Išgrįsta erdvė po tomis kolonadomis tapo mėgstamiausia vieta ponioms, norinčioms pasigrožėti vaizdais, ir ponams, kurie neturėdami ką veikti privalėjo jų laukti. Tūkstančiai kuklesnių mirtingųjų laikė tą mozaiką vertingu įvadu į jų

tautos istoriją ar bent jau vieta, kur galima atvesti savo svečius, kai lauke lyja. Vienas iš apsukresnių Maskvos tekstilės fabrikų pasipelnė, pradėjęs pardavinėti austas skaras su to paminklo vaizdu (raudonos arba kreminės spalvos fone), apkraštuotas skoningais žalsvais krašteliais su įkomponuotais karališkaisiais portretais, pavaizduotais medalionuose.[61]

Ta patogi praeities versija tapo dar labiau viliojanti, kai išaugo ekonominių pokyčių tempai. Kai Maskvoje sparčiai daugėjo gyventojų, o naujų fabrikų kaminai bei triukšmingos mašinos vis labiau ėmė drumsti ramybę, dar labiau traukė praeities ilgesys. Dėl gundančių užsienietiškų prekių ir įžūlių idėjų išaugo ir pavojus žmonių rusiškumo jausmui. Pats Kremlius nebuvo saugus. 1893 m. miesto gyventojas pavarde Kazakovas atkreipė dėmesį į tai, kokia apgailėtina citadelės būklė, palyginti su Aukštutinėmis prekybos halėmis (dabar paprastai vadinamomis GUM), tais rūmais iš stiklo ir geležies, traukiančiais dėmesį anapus Raudonosios aikštės. Kai buvo statoma ir atstatoma tiek daug namų, Kremliui verkiant reikėjo skubios pagalbos; jo renovacija, kaip Koževnikovas rašė savo esė žurnale *Rusų archyvas*, reiškė „šventą sūnų pareigą savo tėvams". „Kad taptų tokios, kokios turėtų būti, – tęsė jis, – Kremliaus sienas reikia ne švariai nuplauti, ne nudažyti, o meniškai išdekoruoti rankų darbo piešiniais... visas, nuo viršaus iki apačios... pavaizduojant scenas iš Rusijos istorijos dramos." Siūlomos temos buvo patriotinės: didvyriška Rusijos pozicija pasaulio kryžkelėse, jos šventosios kovos istorija, jos karas su kitatikiais azijiečiais ir (kaip rašo Koževnikovas) „islamo fanatikų armijomis".[62] Dabar tokia mintis atrodo keista, tačiau tuo metu būtų kilęs stichiškas masinis judėjimas, jei būtų pakviestas koks nors dailininkas, kad atliktų tą darbą. Jam puikiausiai būtų galėję vadovauti du broliai, Viktoras ir Apolinarijus Vaznecovai (1848–1926 ir 1856–1933), kurių darbai tais metais apėmė tapybą,

keramiką, medžio raižymą ir net architektūrinius projektus, davusius tautai tokią Maskoviją, kurios ji, atrodo, troško.[63]

Tikrasis Kremliaus gyvenimas nebuvo toks romantiškas, tačiau neturėjo nieko bendra ir su nepaprastu prekybiniu bruzdėjimu Maskvos gatvėse. Po to, kai buvo pastatytas Sankt Peterburgas, gyvenimo tempas tvirtovėje sulėtėjo. 1909 m. Čiudovo vienuolyne, kuriame didžiausio pakilimo metais tilpdavo trys šimtai vienuolių ir jų tarnų, gyveno tiktai septyniasdešimt du vyrai, iš kurių dvidešimt trys buvo nereligingi rūmų tarnai.[64] Panašiai nyko Žengimo į dangų moterų vienuolynas; 1917 m. jo sąstatas sumažėjo vos iki penkiasdešimt vieno.[65] Abi institucijos nuo savo klestėjimo laikų buvo priverstos rasti naujų lėšų gavimo būdų: vyrai pardavinėdavo žvakes, šventąsias knygas ir pašventintą duoną, o moterys pindavo kryželius iš palmių šakelių ir gamindavo dirbtines gėles pardavimui.[66] Tuo tarpu, nors ceremonijos carams vis dar buvo didingos (o Sinodo choras, giedojęs Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore, vis dar tebebuvo Maskvos kultūrinio gyvenimo stebuklas), kasdieninės pamaldos daugelyje Kremliaus cerkvių vyko atmestinai. „Pamaldos buvo prastai suplanuotos, – 1911 m. apsilankęs vakarinėse pamaldose prisiminė vienas svečias, – žemi diakonų ir giedotojų balsai visiškai nederėjo, cerkvė buvo tuščia ir tamsi, visa tai man kėlė labai nemalonų įspūdį.“[67]

Už cerkvės ribų, žemėje, vėliau apaugusioje piktžolėmis ir net medžiais, dabar beveik visur viešpatavo pratybų aikštės tvarka. Nors svečiams, jei tik būdavo tinkamai apsirengę, dieną buvo leidžiama vaikštinėti apie tą kalvą, pati Soboro aikštė buvo aptverta tvoromis ir apstatyta sargybinių būdelėmis. Naktį visi vartai ir pagrindinės gatvės būdavo uždaromos. Sargybiniai buvo pastovaus rūmų personalo, saugomo nuo netinkamų politinių pažiūrų, dalis. Kiti gyventojai buvo policininkai ir grenadieriai, be to, Kremliu-

je visą darbo dieną dirbo ir keli gydytojai, architektai, pribuvėja ir galiausiai keletas buhalterių. Visą tą sąstatą užbaigė armija tarnų (pagal jų pačių dokumentus vadinamų „liokajais"[68]). Daugelis ir gyveno toje vietoje – 1905 m. buvo apie du šimtus tokių oficialių gyventojų – tačiau sąlygos čia buvo kuklios (nedaugeliui tekdavo daugiau nei vienas mažas kambarys), o aplinka buvo slegianti. Net ir atsitiktiniai nakties svečiai buvo stebimi, o kartais ir suimami.[69]

Pačių tarnautojų gyvenimo būdas ir darbas buvo apatiškas ir net nuobodus. 1862 m. Sofija Bers, rūmuose gyvenusio gydytojo duktė, Kremliaus cerkvėje kėlė vestuves. Jaunikis buvo Levas Tolstojus, kuris vėliau panaudojo tą sceną (net ir tai, kaip jis sutrikęs paskutinę minutę ieškojo švarių marškinių), aprašydamas Kitės ir Levino vedybų ceremoniją savo romane *Ana Karenina*. Kaip ir išgalvotoji Kitė, tikroji Sofija praleido visą dieną verkdama, tačiau jai pavyko susitvardyti „tokios daugybės pašalinių, daugiausiai tarnautojų", susirinkusių pasižiūrėti, akivaizdoje. Kaip rašo Tolstojus, „tie, kurie atvyko per vėlai, kad patektų į vidurį minios, susigrūdusios prie langų, stumdėsi ir ginčijosi, ir bandė įlįsti pro grotas."[70] Tiems žmonėms atrodė visai normalu, kad kai imperatoriškajai šeimai reikėdavo apgyvendinti daugiau svarbių svečių (tai atsitikdavo beveik kiekvienos valstybinės šventės proga), mažiau reikšmingi Kremliaus gyventojai – ištisos šeimos – privalėdavo palikti savo kambarius, kartais netgi ilgiems mėnesiams.[71] „Kremliaus gyvenimas slegiantis, – grįžusi po apsilankymo savo tėvų apartamentuose pasakojo jaunoji Tolstojaus žmona. – Tai primena tą niūrų, tingų, beprasmį mano gyvenimą vaikystėje."[72]

Tokios aplinkybės nepasidavė net ryžtingoms pastangoms. Turbūt būdavo gana keista ateiti iš miesto į ramias Kremliaus aikštes, linktelėti sargybiniams ir įžengti į Arsenalo archyvą. Tas pastatas buvo milžiniškas, visas spindintis auksu; kaip priešingybė, prastai apšviesti rašomieji stalai buvo siauri, netvarkingi ir griežtai

funkcionalūs. Ir net XIX amžiaus nacionalistai istorikai negalėjo laikytis atokiau nuo tvirtovės, nes, be jos brangakmenių ir įspūdingo aukso, didesnis Arsenalo turtas buvo daugybė dokumentų. Dauguma jų buvo atsiradę maskvėnų *prikazuose*, ir, kai keitėsi Kremliaus kraštovaizdis, perkelti kaip nereikalingas bagažas iš lentynų į saugyklą. Tuos rinkinius sudarė sąskaitų knygos ir sutartys, gaisrų įstatymų detalės ir visų Kremliuje dirbusių pasamdytų užsieniečių vardai. Dokumentacija buvo nepilna – kai kurios archyvo dalys buvo sudegusios, o kiti dokumentai dingo daugybės Romanovų laikų pertvarkų metu. Tačiau tai buvo medžiaga profesionaliam tyrinėjimui. Kol liokajai už gretimų durų rūmuose tingiai valė sidabrinius šaukštus, nauja istorikų komanda pradėjo rašyti.

Jie ėmėsi darbo tikrai be jokio ypatingo apšvietimo ir neužsimovę švarių baltų pirštinių. Jie nebuvo panašūs į šių laikų archyvų tyrinėtojus, tik siekė atkurti išsamų tų laikų vaizdą ir dvasią. Senajai kartai atstovavo Ivanas Snegirevas (1792–1868) – istorikas, etnografas, oficialus cenzorius ir užkietėjęs konservatorius. XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje Maskvoje jis dirbo profesoriumi, o jo palikimą sudarė istoriniai pranešimai apie garsius paminklus, tarp kurių buvo ir keletas Kremliaus cerkvių, o žinia apie jo pastangas netrukus pasiekė net Londono Britų muziejų. Snegirevas jautė didelį malonumą šifruodamas dokumentus, kurių negalėdavo perskaityti turtingi globėjai („jie sako, kad XVII amžiaus rašysena tarsi kokia stenografija“, – rašė jis 1841-aisiais[73]), ir naudojosi tuo sugebėjimu durims pas ikipetrinių laikų carus atidaryti.

Kaip atskleidžia Snegirevo dienoraščiai, jis užsiėmė ne tik mokslinėmis, bet ir dvasinėmis paieškomis. Jis nuolat lankydavosi Čiudovo vienuolyne ir Dievo Motinos Ėmimo į dangų sobore, o jo meilė dulkėtiems popieriams buvo gilaus religinio tikėjimo dalis. Kitaip sakant, jis skaitė ir rašė, ieškodamas pilno šventumo ir nepaliesto Europos įsivaizduojamo miesto, kuriame gimė tas me-

nas ir religija, kuriuos jis mylėjo. Anapus cerkvės jis bendravo su daugeliu konservatyvių Rusijos patriotų, taip pat ir su Maskvos menininkų elitu. Jis leisdavo vakarus rašytojų Sergejaus Glinkos ir Ivano Turgenevo draugijoje, sekiojo po Kremlių Fiòdorą Solncevą ir skaitydavo paskaitas Konstantinui Tonui apie pastatą, kurį planavo pastatyti. Rašytojas Aleksandras Veltmanas (1800–1870), vėlesnis Arsenalo muziejaus kuratorius, tapo draugu (kaip ir kai kurie kiti aukštuomenės nariai – daugiausiai Golicynai), kuris rėmė Snegirevą pirkdamas senovinius rankraščius ir prašydamas juo iššifruoti. Tačiau Snegirevo žmona nesižavėjo tokiu vienuolišku jo skoniu, grįžęs jis rasdavo ją piktą, net įširdusią. Dienų dienas jis praleisdavo bibliotekose. „Aš ir toliau užsiimu savo reikalais, – rašė istorikas 1843 m. sausio mėnesį, – kuriems mano žmona labai trukdo.“[74]

Snegirevas darė įtaką elitui ir tuo naudojosi skatindamas talentus ir pritraukdamas į savo projektus naujus protus. Tarp jo *protégés* buvo jaunuolis iš Tverės, vardu Ivanas Zabelinas (1820–1908). 1837 m., kai pastarasis buvo priverstas apleisti savo studijas dėl pinigų stygiaus, Snegirevas pasiėmė jį dirbti su dokumentais neseniai tapusiuose prieinamais Kremliaus archyvuose. Zabelinui buvo mokamas menkas atlyginimas, bet jam buvo leista gyventi Kavalerijos namuose už Kremliaus rūmų ir suteikta galimybė pačiam pasinerti į mirusių maskvėnų carų gyvenimus. Tai temai Zabelinas paskirs geriausius savo gyvenimo metus, nors jam teko vadovauti ir sėkmingoms archeologinėms ekspedicijoms į Krymo stepes.[75] 1842 m. Snegirevas patvirtino pirmąją Zabelino publikaciją, straipsnį, pagrįstą Kremliaus dokumentais. Lygiai po dvidešimties metų tas jaunuolis užbaigė savo pirmąjį šedevrą, XVII amžiaus Kremliaus studiją, pavadintą *Vidaus gyvenimas ir maskvėnų carai*.

Snegirevas ir jo globotinis gyveno pasaulyje, atsiribojusiame nuo liberalių reformų ir revoliucingos politikos. Snegirevui patrio-

tizmas buvo šventa pareiga, beveik neatskiriama nuo religinių pamaldų. Pavyzdžiui, 1855 m., dieną, kai mirė Nikolajus I, skambant varpams ir šaudant patrankoms virš išsigandusios triukšmingos minios, Snegirevas prisijungė prie rinktinės Maskvos elito grupės Kremliaus Čiudovo vienuolyne pasiklausyti imperatoriškojo įpėdinio manifesto. Ta liūdna nuotaika jam buvo labiau prie širdies negu triukšmingas minios susibūrimas. „Įsimintina, – pastebėjo jis, – kad Nikolajus I mirė tą pačią dieną ir valandą (penktadienio vidurdienį), kaip ir Kristus, kentėjęs dėl mūsų, kai buvo nukryžiuotas.“[76] Nesvarbu, kad velionis caras buvo išpuikėlis, kad buvo sugriovęs didesnę dalį Snegirevo gerbiamo pastato. Ištikimas pavaldinys privalėjo žiūrėti į mirusį valdovą su pamaldžia baime.

Zabelino patriotizmas buvo ne toks dvasingas. Jis nebuvo Nikolajaus I gerbėjas ir rašė, kad imperatorius subjaurojo Kremliaus rūmus ir nevykusiai atliko remonto darbus. Kaip neturtingų tėvų sūnus, jis sveikino 1861 m. baudžiavos panaikinimą su džiaugsmo ašaromis akyse, nors po to staiga nutraukė bet kokius liberalius reikalavimus.[77] Tačiau jis, kaip ir Snegirevas, nuoširdžiai tikėjo, kad Rusija buvo tauta, turinti likimą. Labiausiai jis neapkentė tų radikalių studentų, būsimųjų carizmo duobkasių. Jis taip pat smerkė didelį būrį emigrantų, kurie, patogiai gyvendami Vakarų Europos miestuose, kritiškai rašė apie Rusiją. Cituodamas rusišką posakį, jis pastebėjo, kad „negalima išnešti ginčų iš trobelės“. Tačiau idėjos, labiausiai suteršusios tautos gyvenimą, jo manymu, kilo iš caro lenkų katalikų pavaldinių, didelės mažumos imperijoje, stipriai susijusios su Europa. „Laisvė, nepriklausomybė, pasitikėjimas savo jėgomis, savivalda, – kritiškai rašė jis 1861 m., – šiuo metu tarsi kenksmingi garai mūsų idėjoms, kaip kokia epidemija.“[78]

Toks šovinizmas buvo kaip slapti nuodai naujajame rusų mąstyme. Kultūrinio grynumo paieškos galėjo lengvai sužlugti, meilė

visiems rusiškiems daiktams išsigimti į neapykantą tam, kas užsienietiška ir nepažįstama. Visą XIX amžių į Europą buvo įsimetusi antisemitizmo gangrena, tačiau Rusijoje tos laukinės sėklos buvo atsargiai auginamos. Iš tikrųjų, rusiška versija buvo tokia netaiki, kad 1891 m. Aleksandro III brolis, didysis kunigaikštis Sergejus Aleksandrovičius, jautėsi galįs reikalauti Maskvos išvalymo nuo žydų kaip būtinos sąlygos priimti į tarnybą miesto generalgubernatorių. Turbūt dar keisčiau, kad miesto valdžia noriai sutiko, ir 1891–1892 m. du trečdaliai žydų tautybės Maskvos gyventojų vietinės policijos buvo išvaryti iš savo namų. Daugiau kaip 15 000 žmonių buvo priversti išgyventi keliuose, priklausydami nuo trapaus provincijos gyvenimo gailestingumo.[79] Tai buvo keistas būdas laimėti liaudies ištikimybę ir meilę, tačiau maskvietiškų šovinistų kasta jam pritarė. Zabelinas buvo lakesnės vaizduotės (palyginti su didžiuoju kunigaikščiu, tai nedaug ką pasako), tačiau 1905 m., kai jo numylėta Maskva įsitraukė į šėlstančią revoliuciją, senasis žmogus kaltino „amžinąjį žydą [viečnyj žid] su savo intrigomis“, o ypač „žydiškus [židovskije] laikraščius“. Asmeniškai Nikolajus II nusprendė, kad „devynios dešimtosios tų triukšmadarių yra žydai“,[80] o Zabelinas (bešališkai) sutiko. „Mes turėjome pečenegus, – pastebėjo jis savo dienoraštyje, – polovcus, totorius, lenkus, daugybę įvairių europiečių, kurie vadovavosi prancūzų švietimu. Dabar turime revoliucinę žydų invaziją... pateikiamą rusų liaudžiai kaip geriausią iš geriausių.“[81]

Tai pastūmėjo nostalgiją į gilią neviltį: buvo kurstoma neapykanta, įžeidinėjama istorija, įsigalėjo klasta, žudymas, puikybė. Tačiau tuo metu pati netolerancija net prisidėjo prie rusiško stiliaus patrauklumo, bent jau konservatyviuosiuose ratuose. Nelengva toleruoti nacionalistinį judėjimą, tačiau paskutiniaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais daugeliui žmonių jis atrodė ne daugiau atstumiantis negu tai, kaip pati Rusija traktavo Anglijos Menų ir amatų judėjimą.

1900 m. taip vadinamo „rusiškojo atgimimo" polinkis į maskviečių aukštojo meno ir susigrąžinto folkloro pavidalus ir formas darė įtaką viskam: nuo tapybos ir architektūros iki žurnalistikos, literatūros ir tekstilės dizaino. Kaip 1910 m. skundėsi Maskvos Architektų sąjungos pirmininkas, „praeities medžiaga" taip veikia tautos vaizduotę, kad pasaulio nebegalime vadinti „nauju ir originaliu".[82]

1846 metais imperatoriui Nikolajui I maloniai leidus Sankt Peterburge buvo įkurta pirmoji Imperatoriškoji archeologijos draugija. 1864-aisiais tuo pavyzdžiu pasekė Maskva, tačiau Maskvos Archeologijos draugija pasirodė esanti reikšmingesnė.[83] Pelnytai įgyta gera dokumentų tyrinėjimo reputacija pavertė tą draugiją viena geriausiai išmanančių apie architektūros išsaugojimą imperijoje, nors paskutinė jos kampanija, Kremliaus Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro remonto projektas, liko labiausiai ginčytinas ir net žalingas.[84] 1918 m. pasikeitus santvarkai porevoliucinio Maskvos elito atstovai pasmerkė savo elgesį su freskomis kaip vandalizmą – restauratoriai tebuvo nuvalę dažų sluoksnį, užteptą ant senųjų freskų, – tačiau žala galėjo būti dar didesnė. Tą cerkvę buvo ketinama iš naujo papuošti kaip garsųjį Kremliaus interjerą bizantiška mozaika: pertapytos freskos atrodė kur kas geriau. Draugijos nariai laimėjo ginčą ir dėl cokolio, pagrindo, ant kurio Fioravantis buvo pastatęs tą pastatą XV amžiuje. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse inžinierių komandai pavyko pažeminti visą Soborų aikštę ir grąžinti tam garsiam statiniui jo pirmykštes proporcijas.[85]

Tačiau kelias, vedęs draugiją prie tokių pasiekimų, buvo toli gražu ne be kliūčių. Zabelinas, pasižymėjęs archeologas, dalyvavo 1869 m. įvykusiame pirmajame didesniame Archeologijos draugijos suvažiavime, neabejotinai reikšmingame miesto praeičiai. Jam tai buvo baisus nusivylimas. Kaip ir daugelis tokių buvusių ir būsimų susirinkimų, pastarasis pasirodė – kaip jis pavadino – tarsi ko-

kia naminių gyvulių paroda, ilgi ir nuobodūs, riboti, egoistiški asmeniniai pasirodymai. „Nuobodu net rašyti apie tai, – rašė jis savo dienoraštyje. – Nė vienas nieko neišmanė savo srityje.“ Su tokia pat atleistina pagieža jis pažymėjo, kad didysis istorikas Michailas Pogodinas (1800–1875) nieko neužsiminė apie jo paties *Maskvėnų carų vidaus gyvenimą*.[86] Tačiau pasipūtę vyrai su auksinėmis laikrodžių grandinėlėmis (ten buvo ir Solncevas) nebuvo vienintelė tos draugijos problema. Jos projektai, nuo sentimentalaus archainimo iki caro užgaidų tenkinimo, visada įveikdavo sunkiausias kliūtis, tačiau daugiausia kliūčių kilo nutarus šalia Kremliaus statyti viešąjį muziejų – tai buvo pirmasis ir didžiausias draugijos planas.

Aleksandras II leido suprasti, kad norėtų įkurti tokį muziejų – ekspozicijos pasakotų Rusijos istoriją per karo prizmę. 1869 m. Archeologijos draugija sudarė komisiją, kuriai vadovavo kunigaikštis Aleksejus Uvarovas, ir netrukus jos nariai įtemptai mąstė apie būsimo muziejaus objektus ir jų reikšmę faktų ištroškusiai visuomenei. Pasakojimai apie pažangą, romantiką ir rusiškąjį unikalumą niekada nekėlė abejonių, tačiau muziejus netrukus atitolo nuo vaikiško Aleksandro dėmesio sutelkimo į karą. Komisija teikė pirmenybę praplėsti jo siūlomą sritį ir įtraukti visą Rusijos istoriją, o visų pirma – Maskvos. Minėtas pastatas, atidarytas caraičio Aleksandro Aleksandrovičiaus (būsimojo Aleksandro III) garbei, netrukus tapo žinomas paprasčiausiai kaip Maskvos istorijos muziejus.[87]

Draugijos judėjimas į priekį buvo skausmingai lėtas. Vienas iš jos veiklos stabdžių buvo 1872 metų politechnikos paroda, puikiai nusisekęs įvykis viešosiose erdvėse aplink Kremlių, pažymintis dušimtąsias Petro Didžiojo metines. Patrauklūs stendai įspūdinguose laikinuose paviljonuose kvietė maskviečius susipažinti su geriausiais mokslo (taip pat ir istorijos) pasiekimais, o eksponatai, kuriuos sudarė neseniai atrasti dokumentai ir senoviniai antspaudai

iš tvirtovės, buvo aptarinėjami visame mieste.[88] Visuomenės apetitas neabejotinai buvo sužadintas, ir istorikai norėjo pasinaudoti ta proga. Kai didžiosios palapinės ir spalvoti žibintai buvo išgabenti, Archeologijos draugijos nariai džiaugėsi sužinoję, kad kai kurie įdomiausi parodos eksponatai atrinkti nuolatinei jų muziejaus ekspozicijai, be to, jų naujajam pastatui paskirtas visas namų kvartalas šiauriniame Raudonosios aikštės gale. Tai visai netoli Kremliaus ir suteikė svarią priežastį prašmatnaus rusiško stiliaus šalininkams juo pagrįsti muziejaus projektą. Faktas, kad daugelį charakteringiausių tos tvirtovės bruožų įkvėpė užsieniečių idėjos, buvo patogiai nutylėtas.

Tarp architektų vyko nuožmi konkurencija. Tarp pateikusių svarstyti savo projektus buvo Fiodoras Šechtelis (vėliau pagarsėjęs savo rusiško *moderno*, Art Nouveau rūšies, versija) ir Nikolajus Šokinas, vienas iš patrauklaus naujojo Politechnikos muziejaus architektų. Tačiau konkursą laimėjo Vladimiras Šervudas, britų kilmės rusas, su savo projektu, pavadintu „Tėvynė". Eklektiškas jo projektas buvo grynai ir iš esmės rusiškas, bent jau taip buvo linkę aiškinti to meto žmonės, o jo įkvėpimo šaltinis neabejotinai buvo Kremlius. Arkinių langų ir palapinės formos stogas, prašmatnių frontonų, išraitytų linijų ir gotikinių portikų – visko buvo Šervudo projekte, išskyrus nuoseklumą. Zabelinas (savo garbei) liko neįtikintas. Viename pirmųjų vadovaujančios grupės susirinkimų jis pažymėjo, kad tas stilius jungia skirtingas nederančias dalis, piktavališkai pastebėjęs, kad kai kurios akmeninės plokštumos remiasi senąja italų architektūra. „Italijoje jos neegzistuoja, – atšovė vienas atsidavęs nacionalistų šalininkas, – o kadangi Aristotelis [Fioravantis] statė rusų stiliumi, tos [plokštumos] turi būti rusiškos."[89]

Dar daugiau ginčų kilo, kai buvo prieita prie parodų salių aprūpinimo: tai, visų pirma, buvo reta galimybė parodyti tikrąjį tautos veidą. Specialistai, turintys labai skirtingas nuomones, pykosi

dėl tokių klausimų kaip Europos vieta, paprastų žmonių svarba, kokioje vietoje derėtų parodyti karo įvykius, ir (žinoma) dėl įėjimo taisyklių. Zabelino nuovokumo dėka galiausiai muziejus buvo atidarytas. 1884 m. Uvarovas mirė ir muziejaus direktoriumi tapo Zabelinas.[90] Muziejaus salės buvo nuostabios, išdažytos ryškiomis spalvomis, patraukli vieta pasivaikščiojimui, kad ir ką lankytojas norėtų pamatyti. Galerijose būriavosi minios maskviečių, o nukeliavę į erdvias sales jie patekdavo į pilną netikėtumų, jaudinantį pasaulį. Jie sužinojo, kad dinozaurų kaulai buvo surasti jų pačių miškuose. Laidojimo urnų vieta buvusi apleistuose kurganuose visai netoli Tverės kelio. O pagoniško aukojimo pėdsakai (ir kiek proziškesnės senovinės monetos) buvo ištraukti tiesiog iš po jų pačių gatvių.[91]

Tokie eksponatai teikė daug daugiau džiaugsmo nei bet koks nuobodžių carų sąrašas. Nors Archeologijos draugija įdėjo palyginti nedaug pastangų toje srityje, Zabelinas visuomet primygtinai reikalavo, kad archeologija ir istorija būtų „dešinioji ir kairioji to paties mokslinio organizmo rankos“.[92] Dėl tokios pažiūros Kremlius atrodė ypatingai viliojantis. Normaliais laikais rūmų administracija nebūtų leidusi jokio tos šventos kalvos kasinėjimo. Geriausiu atveju tai būdavo galima daryti tik vykstant suplanuotiems statybos darbams, ribodavusiems mokslines galimybes.[93] Tačiau niekas negalėjo paneigti, kad ten galima rasti lobių. XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje, kai Tonas pradėjo ruošti senųjų rūmų pastatų vietą savo didžiajam monolitui, tyrinėtojai buvo apspitę ją kaip varnų pulkas. 1837 m. tarp pirmųjų jų radinių buvo išlikusi nesugadinta pradingusi cerkvė. XIV amžiuje dievobaiminga Dmitrijaus Donskojaus žmona Jevdokija ją buvo pastačiusi prisikėlusio Lozoriaus garbei, ir tas vardas pripildė jos atradimą tikro patoso. Kai tas užmirštas pastatas buvo atkastas po rūmų pamatais, maskviečiai pradėjo domėtis, kas dar galėtų būti palaidota toje vietoje.[94]

Paaiškėjo, kad ten būta ikimongolinių laikų pėdsakų, jau nekalbant apie kitus nepaprastai svarbius dalykus. Tarp įspūdingiausiųjų, taip pat atrastų Tono rūmų statybos darbų metu, buvo suguldytų stambių ąžuolinių rąstų eilės. Zabelino manymu, jie galėjo būti dar iš Ivano Kalitos valdymo laikų: tai buvo ąžuolinės sienos, kurią jis buvo pastatęs aplink tvirtovę 1339 m. žiemą, liekanos.[95] Jų padėtis ir akivaizdžiai ten buvę gilūs apsauginiai grioviai palei liniją nuo Borovickio iki Išganytojo vartų suteikė galimybę istorikams įsivaizduoti, kokio dydžio ir formos buvo pirmoji tvirtovė, kuri pasirodė buvusi daug mažesnė, negu jie manė. Mažesni objektai suteikė nemažai žinių apie pirmųjų tvirtovės gyventojų buitį. Ten buvo ikimongolinių rusėnų sidabrinių papuošalų, monetų rinkinys ir netgi tuščias rūsys, kurio paskirtis, nors tai, kas jame buvo laikoma, jau seniai suiro, tikriausiai buvo saugoti senųjų vietos gyventojų grūdus.[96] 1847 m. nugriovus Šv. Jono Krikštytojo cerkvę prie Borovickio vartų, buvo rasta dar daugiau sidabrinių monetų ir pora auskarų. Kai neseniai susikūrusi Archeologijos draugija atkreipė į juos dėmesį, susijaudinę tyrinėtojai ėmė tvirtinti, kad Kremliuje tikriausiai buvo gyvenama jau IX amžiuje, tai galėjo būti net pagonių apeigų vieta.[97]

Tačiau kur kas dramatiškesni įvykiai prasidėjo 1891 m., kai Maskvoje pasirodė profesorius iš Strasbūro, vardu Eduardas Tremeris, atvykęs tariamai ieškoti kažkokios retos knygos. Jo pasakojimas patraukė miesto dėmesį, nes Tremeris tvirtino, kad jis ieško knygos, kurioje rašoma apie 1479-ųjų Rusiją, Sofijos Paleologės karavaną.[98] Kaip Bizantijos įpėdinė, aiškino jis, ji vežėsi su savimi kolekciją, kurioje buvo kadaise dingusios knygos graikų, lotynų, hebrajų ir aramėjų kalbomis, įstatymai, reti rankraščiai ir klasikos kūriniai. Manoma, kad ten turėjo būti mažiausiai aštuoni šimtai knygų – šį skaičių XVI amžiuje buvo patvirtinę tokie dvariškiai kaip Andrejus Kurbskis ir Maksimas Graikas. Beraštis Sofijos vy-

ras Ivanas III iš tų knygų neturėjo jokios naudos, o jo sūnus Vasilijus buvo per daug užsiėmęs medžiokle, kad sėdėtų ir skaitytų. Šiaip ar taip, buvo pasakojama, kad Ivanas Rūstusis buvo sužavėtas jų grožio ir, galimas dalykas, tekstų. Ta kolekcija buvo pati svarbiausia legendinės jo bibliotekos dalis ir toks vertingas palikimas, kad jis atsisakė su ja išsiskirti. XVI a. šeštajame dešimtmetyje jis pasikvietė vokietį, vardu Vetermanas, kad išverstų senuosius raštus į rusų kalbą. Išminčius paskirtu laiku atvyko į Maskvą ir buvo supažindintas su didžiąja kolekcija, tačiau pasirodė, kad jis nebuvo linkęs paklusti Ivano taisyklėms. Atsisakęs dirbti paslaptingoje požemio prietemoje, jis pasisiūlė nupirkti tuos turtus. Ivanas, patyręs eilinį pykčio priepuolį, jį išvijo (per lengva bausmė tokiems laikams), o visą biblioteką, laikomą dviejose didžiulėse akmeninėse dėžėse, perkėlė į tvirtovės rūsį ir saugojo už kelerių užrakintų geležinių durų.[99]

Tremerio audiencija buvo aprašyta vieno nežymaus žurnalo, išleisto 1834 m., straipsnyje. Jo autorius – toks fon Dabelovas, profesorius iš Pabaltijo miesto Dorpato. Savo tyrinėjimų Rygoje, Narvoje ir Revelyje metu, rašė Dabelovas, jis rado keletą senų užrašų ir kai kurios dalys buvo parašytos rašysena, panašia į Ivano Rūsčiojo. Iššifravęs likusias dalis, jis padarė išvadą, kad tie užrašai tai fragmentai sąrašo, kurį buvo parengęs Vetermanas savo trumpos viešnagės Kremliuje XVI a. šeštajame dešimtmetyje metu. Į tą katalogą buvo įtraukti mažiausiai aštuoni tomai klasikinės istorijos, iš kurių viena buvo Cicerono; ten taip pat buvo Tacito, Salustijaus ir Livijaus rankraščių originalai, Justiniano *Rankraščių* kopija ir dalis Virgilijaus *Eneidos*. Manoma, kad tarp graikiškų tekstų buvo dingę Aristofano ir Polibijaus darbai, o taip pat ir daugybė kitų knygų iš Konstantinopolio rūmų bibliotekos.[100]

Fon Dabelovas išnyko Dorpato rūke, tačiau Tremeris, pasirodęs, kai Maskvos susidomėjimas istorija buvo toks didžiulis, tapo garsenybe. Jis papasakojo visuomenei, kad Leidene rado doku-

mentus, kurie atrodė tarsi XIV amžiuje nukopijuotos dar senesnio rankraščio dalys. Jis atvyko į Maskvą ieškodamas likusiųjų dalių, nes tikėjo, kad dauguma jų turėtų būti Maskvoje – jas turėjo būti atsivežusi Sofija. Tekstas, kurį jis rado po to, buvo pradingusioji *Iliados* dalis, apie kurią, kiek jis suprato, tarp Kremliaus archyvarų jau sklido gandai.[101]

Žinia apie nepaprastai vertingų raštų biblioteką sukėlė sensaciją. Maskvos spaudoje pasirodė jaudinantys straipsniai, o dar daugiau buvo diskutuojama, kur gauti tų žurnalų ateityje.[102] Sergejus Aleksandrovičius, reakcingasis Maskvos generalgubernatorius (o dabar Istorijos muziejaus direktorius ir Zabelino viršininkas), tučtuojau suformavo komisiją tiems įrodymams tyrinėti ir patarinėti privalomų kasinėjimų metu. Jiems vadovavo kunigaikštis Ščerbatovas, jis kartu su skeptiškuoju Zabelinu atstovavo Istorijos muziejui. Jiems prižiūrint, darbininkai kasinėjo po svarbiausiais Kremliaus istoriniais bokštais, atverdami požeminius gynybinius įrengimus, tačiau nerasdami jokių užantspauduotų durų pėdsakų. Jie dar kartą pabandė atidengti požeminius praėjimus, kurie galbūt kadaise viduramžiais jungė strategiškai svarbius rūmų pastatus, ypatingą dėmesį atkreipdami į Arkangelo soborą, kadangi kai kurie manė, jog tos knygos turėtų būti užkastos netoli Ivano kapo. Tas darbas nebuvo visiškai beprasmis: atkasti keli pradingę pastatai, taip pat ir XIV amžiaus iždinės pamatai.[103] Aišku, būtent Ivano bibliotekos tyrinėtojai taip ir nerado.

Jau pats Istorinio muziejaus įkūrimas buvo daug laiko atimantis darbas, tačiau darbštusis Zabelinas ir toliau rašė. 1902–1905 m. atskirais sąsiuviniais buvo išleistas paskutinis reikšmingesnis jo darbas *Maskvos miesto istorija*. Knyga buvo parašyta vadovaujant Maskvos miesto valdybai, turtingai ir didingai Dūmai, o jos tikslas buvo skatinti pilietinį pasididžiavimą.[104] Tačiau nors jo tema

oficialiai ir buvo miestas, Zabelinas pasirinko rašyti Kremliaus istoriją, pasakojamą tarsi pasivaikščiojimo po jį metu. Tvirtovė buvo jo pirmoji meilė, ir dabar jis drauge pateikė ir to meto anekdotus, ir dešimtmečiais trukusių tikrų tyrinėjimų rezultatus. Į jo knygą buvo sudėti pasakojimai apie rūmų gyvenimą, valdžią ir net kalėjimus. Architektūros žinios joje jungėsi su dramatizmu ir dvasine lemtimi. Ta knyga, išsami ir moksliška, yra ir himnas kankinių ir rusų didvyrių Kremliui. Tai paaiškina, kodėl XXI amžiaus pradžioje, naujojoje istorinio šovinizmo eroje, ji buvo išleista keletą kartų.[105] Tačiau Zabielino knyga nebuvo paskutinis darbas apie carinį Kremlių. Tas nuopelnas priklauso Sergejaus Bartenevo (1863–1930) darbui (dabar taip pat pakartotinai išleistam).

Bartenevas buvo garsaus Maskvos istoriko, žurnalo *Rusų archyvai* pagrindinio redaktoriaus Piotro Bartenevo sūnus. Savaime suprantama, kad turėdamas tokias šaknis jaunesnysis vyras atmetė istoriją muzikos ir kompozicijos vardan. Tačiau Kremlius ypatingai jį traukė, galiausiai jis prisijungė prie jo personalo kaip kuratorius. 1912 m. jis išleido garsiausią savo knygą, elegantišką Didžiųjų Kremliaus rūmų istoriją, išleistą ir rusų, ir (už dvigubai didesnę kainą) prancūzų kalbomis. Knygoje buvo nušviesta visa tos vietos istorija, taip pat ir pirmųjų akmeninių Ivano III rūmų apžvalga, o paskui skaitytojai pakviečiami į pribloškiančią ekskursiją po tuometinius rūmus, jų cerkves ir ceremonijų sales. Knygoje buvo daugybė nespalvotų fotografijų, o kai kuriose jų paskutinįkart buvo užfiksuoti ikirevoliuciniai pastatai, tokie kaip Kristaus Išganytojo soboras, vėliau nušluotas nuo žemės paviršiaus. Knygoje nebuvo aptarinėjami paskutinieji atstatymo darbai (interjerai parodyti taip, tarsi tai būtų puikiai išsilaikiusių originalų versijos), tačiau ji neabejotinai pripildė rusų širdis pasididžiavimo.

Tačiau ambicingiausias Bartenevo planas buvo trijų tomų viso Kremliaus istorija *Maskvos Kremlius senovėje ir dabar*.[106] Nors

buvo išleisti tik pirmieji du tomai, tas darbas buvo glaustas kaip enciklopedija. Jos skaitytojai, jei turėtų tinkamo dydžio stalą, galėtų rasti tikslius kiekvienos dantytos sienos ir bokšto matmenis. Jie galėtų sužinoti, kaip tos sienos buvo pastatytos ir apdengtos stogais, kokie buvo iškasti pamatai, o dažnai ir kas būtent už tai sumokėjo. Jei pageidautų skaityti chronologiškai, galėtų sekti Maskvos carų istorijas ir viską įsivaizduoti analizuodami penkių šimtų metų senumo rusų ir užsieniečių žemėlapius ir piešinius. Bartenevas citavo tokius tyrinėtojus kaip Karamzinas ir Kliučevskis, tačiau įterpdavo ir ilgas originalių dokumentų ištraukas. Tos knygos buvo beveik neįmanoma skaityti, ji galėjo būti skirta nebent tiems, kas gyveno Kremliuje ir daugiau ar mažiau juo domėjosi. Faktiškai Bartenevas dirbo su oficialiu Kremliaus vyriausiojo valdytojo kunigaikščio Odojevskio-Maslovo palaiminimu, jie abu gyveno kaimynystėje tuose pačiuose Kremliaus Kavalerijos namuose.[107] *Maskvos Kremlius* atspindėjo to meto akademines nuotaikas, tačiau taip pat ir svarbiausias XIX amžiaus fantazijas apie Kremlių kaip vietą, kuriai jaučiama baiminga, beveik religinė pagarba.

Bartenevo *Maskvos Kremlius* buvo parašytas įmantria XIX amžiaus Rusijos dvaro kalba, tačiau iki šiol bet kas gali pasigėrėti pačia originaliausia jo idėja. Tai žemėlapis, Kremliaus planas, ant kurio pažymėti kiekvieno žinomo pastato, dingusio ar išlikusio, kontūrai. Keturios spalvos – raudona, geltona, mėlyna ir žalia – padeda orientuotis chronologiškai, kadangi egzistuojantys pastatai pažymėti raudonai, o išnykę viduramžių statiniai (patys seniausi) – žaliai. Žemėlapis labai didelis, jo plotas daugiau kaip trys kvadratinės pėdos, tačiau detalės tokios smulkios, kad, norint įžiūrėti atskirų vietų datas ir pavadinimus, reikėtų didinamojo stiklo ir kantrybės. Visu tuo apsirūpinus, būtų galima išskirti XV amžiaus bojarinų dvarus, cerkvių šešėlius, stačiakampius senųjų *prikazų* kontūrus ir Petro Didžiojo bastionų įdubimus (pastarie-

ji geltoni, nes priskiriami neoklasikiniam laikotarpiui). Sudėtingi kadaise sugriautų rūmų pastatų kontūrai pažymėti mėlyna spalva, po raudonomis daug vėlesnių Tono statinių linijomis. Tai kerintis, visiškai užvaldantis dokumentas, jis vis dar naudojamas. Kai pirmą dieną apsilankiau Kremliaus bibliotekoje, jos darbuotojai atnešė man sumontuotą jo kopiją, didesnę už stalą, ir paliko skaitykloje.

Tačiau, kaip ir daugumą istorinių šaltinių, tą nuostabų kūrinį reikėtų skaityti kritiškai. Bartenevas žemėlapyje parodo Kremlių ne tokį, kokį pažinojo, ir net ne kaip jis augo ir didėjo bėgant laikui, tačiau tokį, kokį norėjo įsivaizduoti. Istorinės aplinkybės, netgi cerkvių praradimas ar sugriovimas Petro Didžiojo žemės darbų metu – viskas vedė į kilnų rezultatą, puikią dabartį. Dar svarbiau, iš to žemėlapio nematyti nė žymės įsiveržiančio modernaus gyvenimo. Pavyzdžiui, vienintelis dalykas, kurį jis rūpestingai pavaizduoja, yra anglimi kūrenama elektros gaminimo stotis, kuri tada ką tik buvo užbaigta statyti Kremliaus vietovėje. Pastatyta 1896 m. ir skirta gausioms iliuminacijoms caro Nikolajaus II karūnavimo proga, ji tebebuvo pusiau slapta, nes visas likęs miestas savo pirmosios elektrinės turėjo laukti daugiau kaip ketverius metus.[108] Iki XX a. trečiojo dešimtmečio dauguma gatvių pasiliko dujų (arba žvakių ir žibalo) amžiuje. Tie naujieji Kremliaus patogumai sukėlė tokią painiavą, kad dar daug metų rūmų pareigūnai negalėjo nuspręsti dėl uniformų, kurias privalo dėvėti jų techninis personalas. Dėl to klausimo jie vis dar ginčijosi, kai 1917 m. vasarį žlugo monarchija.[109]

Dar vienas dalykas, apie kurį nekalbama Bartenevo žemėlapyje, yra architektūros stilius (naujieji Tono rūmai pažymėti ta pačia pergalinga raudona spalva kaip ir senovinis Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboras), ir tam nėra jokių politinių paaiškinimų. Tad jo skaitytojas turėtų nors kiek pažinoti tą vietą, kad suprastų, ką reiškia Senato aikštės viduryje matoma nedidelė raudona linija – taip

autorius pažymi šventą vietą. Iš tikrųjų tai buvo dar vienas paminklas, didelis rusiškojo atgimimo stiliaus metalinis kryžius, kurį sukūrė Viktoras Vaznecovas žmogžudystės, išgąsdinusios konservatorius ir ištikimus rusų patriotus, vietai pažymėti. 1910 m., kai buvo išleistas Bartenevo žemėlapis, tam paminklui buvo tik dveji metai, o jo istorija bus amžinai gyva kiekvieno Kremliaus gyventojo atmintyje.

Drama prasidėjo 1905-ųjų sausio mėnesį, kai didysis kunigaikštis Sergejus Aleksandrovičius, dėl savo reakcingų pažiūrų tapęs tiesioginiu teroristų taikiniu, persikėlė į Kremliaus Mažuosius Nikolajaus rūmus (taip vadinamus, kad būtų galima atskirti juos nuo Didžiųjų rūmų, kuriuos Nikolajus I pastatė vėliau) dėl savo paties, šeimos ir tarnų saugumo. Didysis kunigaikštis tapo dar turtingesnis į sostą įžengus jo sūnėnui Nikolajui II. Nors Sergejus Aleksandrovičius buvo ištikimas vyras ir rūpestingas šeimininkas savo artimiausiems šalininkams, jo kaip valdytojo nelankstumas netrukus ėmė kelti dvarui nerimą. 1905 m. sausio mėnesį jis atsisakė Maskvos generalgubernatoriaus pareigų, tačiau pavojus jo gyvybei tebegrėsė.

Didysis kunigaikštis Sergejus turbūt buvo pirmoji karališkosios šeimos auka kylančioje revoliucijos audroje. Nacionalistiniam rusų projektui nepavyko įtraukti visų gyventojų. Didžioji dalis Rusijos vargšų nebuvo įtikinti; istorinis menas nepaveikė tvankiuose rūsiuose lindinčių darbininkų ar neišbrendančių iš skolų valstiečių. Žmonės galėjo linksmintis šventėse ar džiaugsmingai sveikinti savo carą, tačiau sunkus gyvenimas traukė juos prie menkiausios revoliucijos kibirkšties. Tarp labiausiai atstumtųjų buvo studentai, pasibjaurėję imperijos represijomis, šovinizmu ir savimi patenkintųjų pasitikėjimu, kad neturtingieji nusipelnę – ir jiems tai net patinka – tokio likimo. 1904 m. karas su japonais atskleidė visą Rusijos silpnumo mastą. Kita vertus, būtent vargšai prisiėmė svarbiausią smūgį, kentėdami maisto nepriteklių ir prailgindami

darbo valandas bei aprūpindami kareivius, turinčius eiti į mirtį. Imperijos elitas neįvertino visuomenės nuotaikų, bet kokį protestą priskirdami atskiriems nepatenkintiesiems. 1905 metų sausio mėnesį taiki protestuotojų minia Sankt Peterburge buvo caro kazokų sukapota į gabalus. Tas žiaurus įvykis, visiems žinomas kaip Kruvinasis sekmadienis, buvo kvietimas visai tautai sukilti. Visos liaudies įniršio didėjimas buvo viena iš priežasčių, kodėl grįždamas į Maskvą Sergejus Aleksandrovičius, kasdien tikėdamasis užpuolimo, buvo uždraudęs savo padėjėjams važiuoti su juo vienoje karietoje, baimindamasis dėl jų gyvybių.

Teroristas Ivanas Kaliajevas priklausė Revoliucinei socialistų partijai, grupuotei, kurios tikslas buvo sugriauti esamą sistemą valstiečių vardu. Jis keletą kartų buvo atvykęs į Kremlių – jo veidas buvo ten pažįstamas – tačiau kai 1905 m. sausio 17 dieną įėjo pro vartus, tarp laikraščių, kuriuos kaip įprastai nešėsi, buvo paslėpta bomba. Tą šaltą rytą arti nesimatė nė gyvos dvasios. Didžiojo kunigaikščio karietos ratai girgždėjo per sniegą, vežėjas ragino žirgus Nikolskio vartų link. Karietai apvažiavus Senato pastatą, Kaliajevas metė bombą, ir auka žuvo vietoje sudraskyta į gabalus. Didžiojo kunigaikščio našlė Jelizaveta Fiodorovna, girdėjusi sprogimą, išbėgo iš rūmų, kur pora ką tik pusryčiavo, ir puolė į kruviną sniegą, rinkdama savo vyro kūno dalis. Vienas mokinys vėliau prisiminė, kaip jis ir jo draugai, kitą dieną važinėdamiesi rogutėmis, rado dar daugiau kūno gabalėlių. Keletas didžiojo kunigaikščio pirštų, vis dar apmaustytų sunkiais žiedais, sprogimo buvo nublokšti ant Senato stogo.[110] Tai viena detalių, neužfiksuota Bartenevo žemėlapyje.

1905 m. revoliucija užgriuvo Maskvą su baisia jėga. Nei imperijos valdžia, nei Dūma nebuvo pasirengusi tokiam stipriam liaudies įniršiui. Pati buržuazija buvo susiskaldžiusi, kai kurie palaikė reformos būtinumą, o kiti prakeikė kiekvieną maišto reikalaujantį

proletarą. Zabelinas, dabar jau senas, dienoraštyje surašė visą sąrašą niūrių žodžių – besikeičiančio pasaulio leksikoną. „Revoliucija, – pradėjo jis. – Komitetas – rezoliucijos – peticijos – delegatai – kadrai. Kvalifikacija. Funkcijos. Funkcionuoti. Įgyti kvalifikaciją. Provokatorius." Vėliau, tais pačiais metais, jis pastebėjo:

> Visi nustojo klausinėti; užuot tai darę, jie atkakliai REIKALAUJA, kad jų gyvenimo sąlygos būtų pagerintos, kad būtų sutrumpinta darbo diena ir padidinti atlyginimai, ir jie reikalauja to TUOJAU PAT. Be to, jie reikalauja TUOJAU PAT įvesti demokratinę respubliką. Rusija [*Rusia*] darosi panaši į beprotnamį... tai kaip maro ar choleros epidemija.[111]

Tačiau tai, žinoma, buvo nepraeinantis skausmas. 1905 m. sausio mėnesį trečdalis Maskvos darbininkų pradėjo streiką protestuodami prieš Kruvinojo sekmadienio skerdynes Sankt Peterburge. Pavasarį liaudies nuotaikos dar labiau sustiprėjo, ir kairiosios politinės partijos, įskaitant demokratus ir socialistus, gavo svarų pretekstą. Kraštutiniausi konservatoriai atsakė apsiginkluodami patys, Rusijoje kilo konfliktai tarp protestuotojų ir budrių grupuočių, tokių kaip juodašimtininkai, nacionalistai ir antisemitinės galvažudžių gaujos. Maskvoje jas vienijo laikraštis *Moskovskije viedomosti*, kurį skaitydavo tokie žmonės kaip Zabelinas. Pogromai, nusiaubę kitus Rusijos miestus, Maskvą aplenkė, kadangi ji jau buvo netekusi daugumos savo žydų. Ministras pirmininkas kunigaikštis Vitas be reikalo įspėjo carą, kad „rastų energingų kareivių, kurie numalšintų sukilimą vien tik jėga".[112] Viskas, apie ką pajėgė galvoti Nikolajus, buvo tik represija; būsimi mėnesiai sugriovė jo svajones apie mistinę vienybę su liaudimi. Baisaus valstybės brutalumo akivaizdoje darbininkai ir net Dūmos nariai atsakė tolesniais streikais, spalio mėnesį visas miestas buvo apimtas sąstingio. Vien tik armija ir policija atrodė palaikanti imperatoriaus nuomonę, kad geriausias at-

sakymas yra panaudoti karines pajėgas. Nikolajus II laiške motinai verkšlendamas prisipažino: „Aš neturiu kuo daugiau pasikliauti, išskyrus sąžiningąjį [policijos viršininką] Trepovą."

Vitas galiausiai įtikino carą išleisti konstituciją, jos paskelbimas 1905 m. spalio mėnesį vėl išvedė žmones į gatves, šį kartą švęsti. Tačiau tas „pūlinys", Nikolajaus žodžiais tariant, dar nebuvo „pradurtas".[113] Radikalių dešiniųjų grubumas išprovokavo dar vieną protrūkį. Spalio 18 dieną, praėjus dienai po konstitucijos manifesto perskaitymo, budrieji dešinieji nužudė Maskvos socialistų lyderį Nikolajų Baumaną, sukeldami naują konfliktą. Tą žiemą, kai miestui grėsė anarchijos pavojus, įvyko dar daugiau masinių streikų, o darbininkų rajonuose iškilo barikados.[114] Metai baigėsi lemiamomis kautynėmis Maskvos gatvėse. Trepovas ir kazokai bandė įvesti tvarką nuo pat gruodžio pabaigos, tačiau režimas jau buvo praradęs moralinį autoritetą. Vėliau protestas buvo nutildytas areštais ir entuziastingu kartuvių naudojimu, tačiau darbininkų rajonuose niekas nebekėlė tostų už Kremlių.

Esant tokioms aplinkybėms, nesunku buvo nujausti artėjančios katastrofos ženklus. Revoliucingas lyderis Leonas Trockis vėliau 1905 m. pavadino „generaline repeticija", tačiau tą rudenį gatvės, pilnos raudonų darbininkų vėliavų, tikrai neatvedė bolševizmo tiesiai į jų Jeruzalę. Net penkerius metus, likusius iki Pirmojo pasaulinio karo, dar buvo laiko ir erdvės tokiems kaip Bartenevas kurti savo nostalgiškus ir romantiškus žemėlapius, o leidėjams spausdinti (ir pardavinėti) Vaznecovo paveikslus, vaizduojančius viduramžišką rusų pasaulį.[115]

Atėjo laikas atsisveikinti su nostalgiškomis svajonėmis. Kai nuo caro Kremliaus visiems laikams ėmė kristi uždanga, beveik nebuvo laiko gaišti su pačiu paskutiniuoju karūnavimu, kuris įvyko 1896-aisiais. Nikolajaus II karūnavimas buvo įvykis, sutelkiantis dėmesį į aukščiausios valdžios, to švento ryšio, jungusio carą ir

žmones, paslaptį.[116] Jos pirmtakai siekė Bizantiją, įsivaizduojamą kaip „idealią krikščionių valstybę“, o per ją ir pasaulį, skleidusį daug ryškesnę šviesą nei nuobodi Europa ir jos varginanti viduri-nioji klasė.[117] Laimingieji svečiai, gavę karūnavimui išleistus albu-mus, kuriuose pasirodė tokie sentimentai, galėjo prisiminti apie praeities karūnavimų tęstinumą. Tos knygos, parašytos puikiausiu atkurtu rusišku stiliumi, buvo pilnos nuostabių iliustracijų, drauge ir dviejų ankstesnių karūnavimų piešinių, o tekstas apėmė gyvą tos ceremonijos tūkstantmečio istoriją (ne ištisai klaidingą), pamažu įdiegdamas reikalingą pagarbios baimės jausmą. Kiekviena kara-liškoji regalija buvo rūpestingai aprašyta, išanalizuotas kiekvienas gestas. Vien pačios tų leidinių apimties ir prabangaus jų popieriaus užteko, kad gavėjui užgniaužtų kvapą.

Pasaulio spauda taip pat prisijungė prie komentarų, išvardijusi buvusius carus ir paminėjusi būsimo puikaus reginio precedentus. Rusijoje dar buvo išleista ir daugybė pigių istorijų, kad patenkin-tų visuomenės poreikius. Viena tokių buvo Tokmakovo *Visų rusų carų ir imperatorių karūnavimų istorinis aprašymas*. Knygoje pa-teikiamas vaizdingas pasakojimas, nors beveik kiekviena detalė iki Petro Didžiojo valdymo laikų galėjo būti tik numanoma. Ten netgi buvo Riuriko portretas, datos, nors niekas negalėjo tvirtin-ti, kad tas žmogus iš viso egzistavo, jau nekalbant apie tai, kaip jis atrodė (pakankamai ginčytinai, nes dailininkas pavaizdavo jį tamsiaakį, su ūsais ir barzda).[118] Dar ten buvo tvirtinama apie tęs-tinumą, ilgam apsistojant ties pasakojimais apie dinastijų kapus ir Romanovų sostus. Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboras, kurio kupolai vis dar buvo prakiurę, laukdami Archeologijos draugijos sprendimo dėl kapitalinio remonto, karūnavimo albume buvo ap-rašytas kaip „kukli savo dydžiu, bet didžiulė savo istorine svarba ir ritualais, pati brangiausia Rusijos ir jos pirmosios sostinės Mask-vos širdis“.[119]

Visuomenė vis labiau jaudinosi, tačiau pats Nikolajus nelabai troško būsimo pasirodymo. Kaip jis 1896 m. pavasarį rašė savo motinai, tas pasiruošimas jam labai priminė tėvo karūnavimą, ir, neišvengiamai, jo ligą bei mirtį. Balandžio 27 dieną jis prisipažino:

> Brangioji Mama, aš esu tikras, kad turime priimti tas sudėtingas ceremonijas Maskvoje kaip Dievo atsiųstą tvarką, nes kiekviename žingsnyje turėsime pakartoti viską, ką patyrėme tomis laimingomis dienomis prieš trylika metų! Mane guodžia vienintelė mintis – kad daugiau gyvenime mums nebereikės vėl dalyvauti tokiose apeigose.[120]

Tai buvo vienas pranašingų komentarų, tačiau atėjus tai dienai jis nedaug tepadėjo. Naujajam imperatoriui tos ištęstos ceremonijos pasirodė varginančios. Drabužiai, pasiūti visos armijos darbščių vienuolių, buvo sunkūs, be to, jis nerimavo dėl savo pasipūtusios žmonos su ilga mantija. Atpildas už visa tai jam buvo, kaip visada, „galvų jūra", jo žmonės, besigrūdantys išreikšti jam savo meilę. Tūkstančiai jų sugužėjo į ankštą Soborų aikštę: garbingi kviestiniai svečiai, uniformuoti sargybiniai ir atstovai iš kiekvieno imperijos kampelio. Suskambus garsiesiems Kremliaus varpams, Nikolajus galėjo įsivaizduoti esąs pačiame viduryje to amžino reginio, švento ir nutvieksto šviesa tarsi viduramžių paveikslas, – nors ir be krauju suteptų kalavijų ir kankinimo scenų – stebuklingai pasirodęs tikrame gyvenime.

Tačiau šventę aptemdė žinios apie masines mirtis liaudies karūnavimo šventėje Chodynkos vietovėje. Nebuvo numatyta, kad tokią dieną viskas pasisuks tokia linkme. Liūdna žinia pasklido per tradicinę karūnavimo šventę, tą ritualinę dovaną, kurią maskviečių carai visada dovanodavo savo pavaldiniams. Londono *Times* pastebėjo (pačiu manieringiausiu tonu): „Ne mažiau kaip penki tūkstančiai vargšų žmonių buvo apgyvendinti ir pamaitinti

per Caro ir Carienės viešnagę Maskvoje, o karūnavimo dieną įvyko iškilmingi pietūs, kuriuose dalyvavo dešimt tūkstančių neturtingų žmonių."[121] Tačiau šventė, surengta maskviečiams, karūnavimo puota po atviru dangumi, baigėsi liūdnai. Auštant stichiškai judantys besilinksminantieji užpuolė kioskus, kur buvo sudėti karūnavimui skirti atminimo ženklai ir maistas, ir išsigandusių pasaulio žurnalistų akivaizdoje minia pavirto į daugybę kūnų, sužeistų, sutryptų, mirštančių. Kai kurie vėliau kaltino paniką sukėlusius gandus, kad jiems neužteks maisto, o daugelis atkreipė dėmesį į klastingai nelygų grindinį. Žmonėms parkritus nebuvo jokių vilčių juos išgelbėti. „Turbūt kokie 2 000 žmonių žuvo vietoje, – rašė Londone leidžiamas *Graphic*, – o daugelis iš 1 200 patekusių į ligoninę vargu ar išgyvens." Didžioji dalis lavonų buvo „taip sudarkyti, o drabužiai nuplėšti, kad beveik neįmanoma buvo jų atpažinti."[122]

Tačiau kol į Maskvos kapines buvo vežami mirusieji, Kremlius žibėjo tarsi kalėdinė eglutė. Tradiciškai per karūnavimus būdavo uždegamos lempos (iliuminacijos buvo vienintelis dalykas, kurio neišvengė net Aleksandras III), tačiau šįkart jos tiesiog apakino minią, užliedamos svečių pilnas sales dirbtine šviesa ir kviesdamos į šventę net praeivius. Imperatorienė Aleksandra buvo pastačiusi pirmąjį komutatorių, apšviečiantį Ivano Didžiojo varpinės bokštą ir kitas Kremliaus istorines vietas. „Tarsi deimantai, rubinai ir smaragdai tarp daugybės kitų brangakmenių, – rašė vienas sužavėtas kronikininkas, – Ivano Didžiojo ir Kremliaus bokštai stovėjo iškilę virš apšviestos sostinės ir jos šviesų jūros."[123] Tautinės rusų spalvos – raudona, mėlyna ir balta – išryškino vaizdingus jų kontūrus žemų pavasario debesų fone. Vakarai tą gegužę buvo drėgni, visuomenės nuotaika niūri ir prislėgta, tačiau tvirtovė visa spindėjo virš netvarkingai išmėtytų stogų kaip vaiko vaizduotės pilis, princo ir princesės svajonių namai pasakoje.

9
Akropolis

Konservatizmas buvo ne vienintelė Nikolajaus laikų Rusijos kultūrinė naujovė. XIX amžiuje buvo galima pastebėti ir jos atkaklų bei energingą pokyčių reikalavimą. Pasaulis už jos ribų išgirdo tuos signalus gana vėlai. Reikėjo laiko, kad būtų pastebėta, koks kūrybiškas gali būti tos nenuilstamos energijos poveikis. 1913 m. gegužės mėnesį, kaip rašoma visuose vadovėliuose, Paryžiuje prasidėjo Igorio Stravinskio baleto *Šventasis pavasaris* spektakliai, atliekami Sergejaus Diagilevo su puikia Rusų baleto trupe. Vingrios medinių pučiamųjų melodijos įtraukė į pagrobimo ir paaukojimo dramą, žiūrovai, tarp kurių buvo ir Morisas Ravelis bei Gertruda Štein, jau nekalbant apie šokio kritikus iš visų laikraščių – nuo *New York Times* iki *Le Figaro,* – liko apstulbinti ir pasibaisėję. Vėliau kai kurie liaupsino nežabotą pagonišką veiksmą scenoje, tačiau daugelis buvo įžeisti to apgailėtino barbarizmo.[1] Jei kritikai būtų žinoję jų Vaznecovą ar tyrinėję naujausią rusų meną, galbūt būtų stebėjęsi mažiau. Šiais laikais meno kūriniai, nors ir tokie novatoriški kaip baletas, visai nepanašūs į tuos XIX amžiaus pabaigos folkloro ir archaiškumo bandymus.[2] Be to, jame parodyta grėsmė buvo būdinga ir daugeliui kitų viešų diskusijų Rusijoje, kur konfliktai atskleisdavo, kas tęsis daug ilgiau nei šokių kritiko jausmų protrūkis kultūrinėje spaudoje. Politikoje, kaip ir mene, imperija buvo pasiekusi savo lūžio tašką.

1914 m. atidaryta paroda kai kurias iš tų tendencijų iškėlė į paviršių, bent jau tas, su kuriomis buvo susijusi tapyba. Meno mylėtojų draugija, įsikūrusi Didžiosios Dmitrovkos (Bolšaja Dmitrovka) gatvėje, ta proga pasipuošė ryškiomis geltonomis vėliavomis. Nors žiūrovų buvo nedaug, patys dailininkai tryško entuziazmu. Keletas pasivadinusios Būgnų valetais grupės narių buvo dirbę Prancūzijoje, ir vienas jų įkalbėjo Pikaso atsiųsti savo drobes į parodą. Prie jo prisidėjo ir Žoržas Brakas bei Anri Le Fokonjė, tačiau didžiąją daugumą parodos sudarė vietiniai darbai. Ryškios spalvos užliejo aplinką tarsi netikėta muzika: Aleksandro Lentulovo Šv. Bazilijaus soboro paveikslas atrodė gyvesnis už patį pastatą, o jo kubistinė Maskva tiesiog liepsnojo. Vis dėlto dauguma kritikų nesuprato jų jėgos. Jie pažymėjo, kad ta grupė turi silpnybę *nature morte* („ten tokia daugybė obuolių"), tačiau skundėsi, kad jų patys ambicingiausi paveikslai neišlaikė natūralizmo išbandymo. Kai kurie darbai iš tiesų prieštaravo bet kokiems dėsniams. Pavyzdžiui, viena drobė buvo padengta kažkokiomis žalsvomis geometrinėmis formomis, o pačiame centre menininkas pavaizdavo tikrą loterijos bilietą. Patikrinus kataloge, paaiškėja, kad paveikslas vadinasi *Ponia tramvajuje*.[3] Jo autorius Kazimieras Malevičius buvo žmogus, kuris glumindavo savo draugus tapytojus, jau nekalbant apie kritikus. „Kūryba, – netrukus parašė jis, – paveiksluose pasireiškia tik tada, kai juose vaizduojama forma neturi nieko bendro su gamtos jau sukurtais dalykais."[4]

Tame avangardo amžiuje Maskva vėl atrado savo vaizduotės galią. Mieste rado prieglobstį įvairių sričių novatoriai, nuo kompozitoriaus Aleksandro Skriabino iki teatro direktoriaus Konstantino Stanislavskio. To meto architektūrinis palikimas, išlikęs mūriniuose, vingiuotais metalo dirbiniais papuoštuose Fiodoro Šechtelio *moderne* stiliaus rūmuose, vis dar priverčia daugelį apsilankiusiųjų sustoti ir apstulbti, pamačius tas rausvas sienas su ištapytomis gėlė-

mis gatvėse netoli Patriarcho tvenkinių. Nors šiandien jos atrodo abejotinai, politinės ir socialinės tų dešimtmečių viltys buvo pagrįstai jaudinančios. Į vieną visumą jungėsi mokslas, menas ir socialinės fantazijos: optimistai svajojo apie visuotinę laimę, turtingumą, nemirtingumą. Tas pats filosofas galėjo rašyti apie liaudies amatus ir kosminę kelionę į Marsą, tas pats menininkas aptarinėjo spalvų fizikos rezonansą ir savaeigės oro skraidyklės planą. Net ir Kremlius atliko tam tikrą vaidmenį, nes vienas svajotojas, įkvėptas dvasinio Rusijos kelio, pateikė jo kupolus ir bokštus kaip architektūrinį utopinių bendruomenių ryšių prototipą.[5] Jam (ir begalei kitų) ikoniškas tos tvirtovės siluetas buvo ne tiek paveldas, kiek nuoroda į ateitį, kurioje unikali Rusijos dvasia atpirks pasaulį. Beveik viskas atrodė įmanoma, atrodė, kad viltis, neįgyvendinta ir neištirta, sujungė svajotojus veikti išvien. Aukštų, grėsmingų, labai neutopiškų tikrojo Kremliaus sienų papėdėje Rusijos sidabro amžiaus energija ištirpo vaivorykštės spalvose kaip ir tie šamaniški būgno garsai.

Pasisekė, kad tai buvo ir ekonominio pakilimo laikai. XX amžiaus pradžioje maskviečių elitui priklausė beveik tik šeimos, praturtėjusios iš prekybos, pramonės ir investicijų. Milijonieriai Tretjakovai ir Riabušinskiai, Morozovai ir Botkinai turėjo tikrą politinį užnugarį, ir jų žmonės dominavo miestą valdančiame parlamente, Dūmoje.[6] Daugelis buvo lakios vaizduotės visuomeniniai rėmėjai, būtent jie sumokėdavo už naujas koncertų sales, meno galerijas ir eksperimentinį teatrą, kur vykdavo tokie spektakliai kaip Antono Čechovo *Vyšnių sodas*. Tarp kitų jų planų buvo požeminės transporto sistemos, metro, kurį inžinieriai tikėjosi atidaryti 1920-aisiais, projektas.[7] Tokios technologijos kaip ši leido miestui plėstis visose plotmėse. Vien tik 1916 m. tramvajai atliko 405 milijonus reisų, daugiau kaip po 300 kiekvienam miestiečiui.[8] Dar viena nauja technologija, keltuvas, buvo įkvėpta maišto prieš visur esančių pseudobizantiško stiliaus pastatų nepatogumus. Borisas Pasternakas rašė:

> Prasidėjus naujam amžiui, viskas pasikeitė, tarsi mostelėjus burtų lazdele. Maškvą staiga užvaldė didžiųjų sostinių prekybos ir komercijos dvasia... Prieš tai kiekvienoje gatvėje stovėjo milžiniški dangų remiantys mūriniai pastatai. Dabar Maskvoje – ne taip, kaip iki šiol Sankt Peterburge – atsiranda nauja rusų architektūra, kaip ir dera jaunam, moderniam, gyvam šalies centrui.[9]

Greito miesto augimo vaisiai nebuvo lygiai padalyti. 1905 metų neramumai, policijos numalšinti ir užgniaužti, ruseno kaip žarijos, laukiančios skersvėjo. Kai kur jas dar žarstė grupės revoliucionierių, bet ypač – įvairūs aktyvistai marksistai, kai kurie prisijungę prie didesnių nelegalių partijų. Neteisingumas padėjo jiems suformuluoti politinius tikslus ir patraukti milijonus potencialių rinkėjų. Neturtingieji, žinoma, patys turėjo mažiau galios, ir tas faktas taip pat padėjo paaiškinti kai kurių rajonų, kuriuose jie buvo pasmerkti gyventi, apleistumą ir degradavimą. Vien tik Maskvoje nuolatinis gyvenamųjų vietų trūkumas vertė juos įsikraustyti į rūsius ir barakus, nuomotis kambarius keletui valandų ir kartu su politinėmis idėjomis dalytis blakėmis. Nenuostabu, kad tame mieste buvo beveik didžiausias mirtingumas Europoje.[10] Pagrindinės to priežastys buvo labai aukštas naujagimių mirtingumo lygis ir švaraus vandens bei kanalizacijos neturėjimas, be to, žmonės beveik nežinojo darbo įstatymų, nelaimingi gamybiniai atsitikimai buvo kasdienybė, o miesto ligoninėse nuolat trūkdavo vietų.[11] Skirtumas tarp turtuolių ir vargšų buvo baisus, provokuojantis ir didėjantis.

Ir tada, nebegalvodama apie meną ar duoną, Rusija įstojo į Europos karą. „Tegu Caro ir Jo liaudies vienybė tampa dar stipresnė, – skelbė Nikolajus II savo manifeste. – Tegu Rusija pakyla kaip viena visuma.“[12] Kaip ir kiekvienos kitos europiečių tautos, taip ir jo valdiniai, išgėrę didelį gurkšnį tokios retorikos, tuo lemtingu karštu laikotarpiu užmiršo kitus rūpesčius. 1914 m. birželio 28 dieną

buvo nušautas Austrijos erchercogas Francas Ferdinandas. Liepos 23 dieną Serbija gavo Austrijos ultimatumą, grasinantį baudžiamuoju karu. Serbai kreipėsi į rusus pagalbos, ir Sankt Peterburgas, svajodamas apie slavų brolybę ir įtaką Balkanams, atsiliepė. Liepos 30 dieną Rusijoje prasidėjo visuotinė mobilizacija. Rugpjūčio mėnesį Maskva iškėlė tautines vėliavas, prasidėjo rinkliava nukentėjusiems nuo karo, ir buvo džiaugsmingai sveikinama kiekviena naujai surinkta grupė rekrutų, pražygiuojančių pro Kremliaus sienas.

Tvirtovė neseniai buvo pasirodžiusi netinkama moderniems Maskvos verslininkams. Tikrasis gyvenimas persikėlė į krantines – prekiautojų kioskai, restoranai ir teatrų palapinės. Tačiau karas vėl suteikė Kremliui reikšmės; jo praktinis vaidmuo dabar prilygo apeiginiam. Apsaugotas nuo priešų kulkosvaidžių, jis tapo Rusijos karūnos brangakmenių ir didžiosios dalies tautos aukso bei sidabro lydynių saugykla. Imperinio Sankt Peterburgo brangenybėms, taip pat tokių pažeidžiamų sąjungininkų, kaip Rumunija, valstybės aukso atsargoms laikyti buvo įrengta speciali patalpa.[13] Tuo tarpu Kremliaus kaip imperinių rūmų, carų nuosavybės, statusas leido Romanovams vėl pradėti jais naudotis. 1914 m. Aleksandra įsakė, kad kur nors ant Kremliaus kalvos būtų įrengta ligoninė karininkams. Tokia nuolaida paprastiems žmonėms buvo pavojinga, nes reiškė pašventintos žemės išniekinimą, tačiau ta idėja pabrėžė šventą karo pobūdį. Tai, kad ligoninė buvo pavadinta imperatorienės vardu, suteikė jai asmeniškumo, tiesioginę nuorodą į jos personą. Buvo numatyta, kad joje bus penkiasdešimt vietų, nors kritiniu atveju buvo ketinama „užimti ją visą“.[14] Kai atvyko pirmi sužeistieji, imperatorienė paprašė, kad jai būtų praneštas kiekvieno karininko vardas ir informacija apie jo sužeidimą. Įspūdis, kad visi tie vyrai buvo beveik kaip šeima, dar labiau sustiprėjo per 1915 m. Velykas (ir dar kartą 1916-aisiais), kai kiekvienas Imperatorienės Aleksandros Fiodorovnos ligoninės

pacientas gavo asmeninę dovaną, nedidelį kinišką kiaušinį, ant kurio ranka buvo išpieštas imperijos herbas.[15]

Tačiau tai, kas prasidėjo kaip kilnus veiksmas, netrukus tapo absurdu. Rusijos karas buvo nelaimė. Kariuomenė buvo drąsi – jos narsa mirties akivaizdoje buvo legendinė – tačiau ji nebuvo pasirengusi kovoti tame nuožmiame kare. Vien tik pirmaisiais metais Rusija prarado apie keturis milijonus žmonių.[16] Kareiviai dėl prasto transporto tinklo savo krašte ir smukusios moralės pralaimėdavo geriau aprūpintiems ir geriau vadovaujamiems priešininkams. Jeigu imperatorienė būtų radusi laiko paskaityti pranešimus apie „savo“ karininkus, ji būtų sunerimusi dėl detaliai aprašytų sviedinių skeveldrų padarytų žaizdų, sunkių sužeidimų ir amputacijų. Kremliaus ligoninė pradėjo savo darbą tarsi Marijos Antuanetės žaisliukų ferma XVIII amžiaus Versalyje, pilname sniego baltumo rūmų paklodžių ant lovų, tačiau baigė skurde ir chaose. Sužeistųjų padėtis buvo beviltiška, jų skaičius pribloškiantis. Nukreipusi visą dėmesį į dvaro problemas, imperatorienė jais nebesidomėjo, palikdama tą veiklą Maskvos miesto valdžiai.[17] Aleksandros Kremliaus ligoninė buvo įkurta retai lankomame muziejuje, vietoje gana nuobodžios ekspozicijos, skirtos 1812 m. Maskvos karui.

1917 metų Rusijos revoliucija iš pagrindų pakeitė Kremliaus reputaciją, amžiams susiejusi jį su raudona vėliava. Tačiau įžanginiai tos dramos įvykiai prasidėjo Sankt Peterburge, kurio vokiškai skambantis pavadinimas įsiliepsnojus karui buvo pakeistas į labiau slavišką Petrogradą. Tas sutvirtinantis perkrikštijimas, kaip ir miesto patriotiškas entuziazmas, išnyko taip greitai, kaip ir Maskvos po 1914-ųjų. Nuo tautinių politikų Imperijos Dūmoje iki fabrikų darbininkų, rėmusių kariuomenę, eilės praradusių pasitikėjimą Nikolajumi II, atrodo, kasdien vis išaugdavo. 1915 m. caras asmeniškai apsiėmė vadovauti ginkluotosioms pajėgoms, ir tas žingsnis

pasmerkė karą, o paskui ir pačią monarchiją pralaimėjimui. Kadangi jis duodavo įsakymus fronte, atrodė esąs kaltas dėl kiekvieno naujo pralaimėjimo, kai tuo tarpu sugrįžus į namus jo vyriausybė svirduliavo nuo vienos krizės prie kitos, abejotinai vadovaujama nepopuliarių ministrų ir užsienietės sutuoktinės, „tos vokietės“ imperatorienės Aleksandros.

Tačiau šimtametę carizmo instituciją sužlugdė ne karas, o vargšai, prašantys duonos. Sostinėje ilgus mėnesius siautė badas, daugiausiai dėl transporto sistemos sutrikimo. Tačiau įvykius paspartino netikėtas pokytis. 1917 m. vasario 23-ąją, Tarptautinę moters dieną, minios buvo pasirengusios trumpam pamiršti savo bėdas ir prisijungti prie taikios demonstracijos dėl lygių teisių. Demonstrantai buvo nustebę, nesulaukę tikėtino caro kazokų pasipriešinimo. Represijų nebuvimas, sumišęs su tikrais jų nusiskundimais dėl maisto ir laisvės, padrąsino didesnes minias ateiti ir kitas dvi dienas, ir netrukus centrinės miesto gatvės buvo protestuotojų rankose. Vasario 25 dieną lemtingas Nikolajaus II įsikišimas pavertė tuos neramumus į revoliuciją. Iš savo štabo būstinės fronte caras įsakė Petrogrado Karinės apygardos vadui „numalšinti tuos neramumus iki rytdienos“. Po to sekė kraujo praliejimas, lygiai taip, kaip ir 1905-aisiais, tačiau šįkart daugybė įgulos kareivių, įskaitant ir daug paaugliško amžiaus naujokų, pradėjo palaikyti minios pusę.[18] Per visą naktį tūkstančiai prisijungė prie Petrogrado darbininkų, pasmerkdami caro žiaurumą ir neteisingą manifestą. Kadangi valstybės priežiūros įrankiai išnyko tiesiog žmonių akyse, atrodė, kad dingo senosios baimės ir draudimai. 1917 m. kovo pradžioje Nikolajus II, paskutinis Romanovų caras, buvo priverstas atsistatydinti.[19]

Netrukus įvyko skubios derybos, po kurių Imperijos Dūma pasitraukė užleisdama kelią naujajai Laikinajai vyriausybei. Niekam nebereikalingi politikai, jau tapę vakardienos žmonėmis, gludino jos juridines detales, o tuo tarpu žmonės, privertę žengti

tokį žingsnį, – liesi vaikinai ir pavargusios moterys, kareiviai ir atskalūnai policininkai – rinkosi į audringus triumfuojančius susirinkimus, leisdami ambicingas rezoliucijas apie visų laisvę ir teises. Daugelis sudarinėjo savo darbo vietose savivaldžias tarybas (arba sovietus). Jie ištisas dienas ir naktis praleisdavo karštai diskutuodami. Kad ir kokie visi buvo alkani, nuotaika mieste buvo optimistiška, net šventiška. Niekas neįsivaizdavo, kokie sunkumai jų laukia ateity. Atrodė, kad įmanoma laimėti net ir karą. Rusija buvo tapusi respublika.

Maskva pasekė imperijos sostinės pavyzdžiu daug neprotestuodama. Viena vertus, jos policija buvo pasiruošusi pasipriešinti bet kokiems pokyčiams, tačiau kai miestą pasiekė žinia apie Nikolajaus atsistatydinimą, senoji santvarka suiro kaip kandžių suėsta užuolaida. Britų verslininkas Alanas Monkhausas atvyko į fabriką, kurio įrengimus rado keistai nutilusius. Kai jis paklausė būrelio darbininkų, kas atsitiko, jie atsakydami ištarė „choru tik vieną žodį – laisvė."[20] Lauke jau buvo pilnos visos aikštės. „Didžiąją minios dalį sudarė žmonės, kurie dar tą patį rytą meldėsi už gerą imperatoriškosios šeimos sveikatą, – vėliau rašys Maskvos darbininkas Eduardas Dunas. – Tačiau šiandien gatvėse vyko šventė... Aš jaučiau tą džiaugsmingą nuotaiką, kai kiekvienas sutiktas atrodo tau toks artimas, tavo paties kūnas ir kraujas, kai žmonės žiūri vienas į kitą pilnomis meilės akimis."[21] Dieną buvo atidaryti kalėjimai ir išlaisvinti nukentėjusieji nuo carizmo represijų. Sumanūs prekiautojai nukrovė savo prekystalius ilgais raudonais kolenkoro kaspinais; visos jų atsargos kaipmat buvo išgraibstytos, įsisiautėję besilinksminantieji pradėjo plėšyti tas juostas į mažesnes skiauteles – kad revoliucijos ženklelių užtektų visiems.[22] Netgi persilaužę kareiviai, kurie buvo atsiųsti, kad užbaigtų tą karnavalą, įžygiavo į miestą su raudonais kaspinais, pririštais prie savo šautuvų durtuvų, džiaugsmingai dainuodami „Marselietę".

Į tą Maskvos išvadavimą nebuvo įtraukta karališkoji šeima, kurios didesnė dalis dar buvo Petrograde, tačiau Romanovų tvirtovė ir rezidencija negalėjo ilgai likti nepaliesta. Praėjus ne daugiau kaip keturioms dienoms po caro išvykimo Maskva jau turėjo naują miesto valdžią, apsirūpinusią visiškai naujais antspaudais ir įspūdingomis valdžios dokumentų atsargomis. Dekretai vyniojosi kaip telegrafo juosta, įsteigdami komitetus, patvirtindami laisves ir apibūdindami naujas teises. Ilgai netruko, kad dienotvarkėje pasirodytų ir Kremlius. Kaip buvusi karališkoji nuosavybė, jis daugiau nebepriklausė jokiai dinastijai ar klikai. Naujoji administracija aneksavo jį demokratinės Maskvos vardan drauge atleisdama rūmų darbuotojus, kaip pavaldžius nuverstam carui.[23] Netrukus revoliucionieriai išplėšė Kremlių, išgrobstė ar suniokojo ten buvusias vertybes.

Dekretas, skelbiantis, kad Kremlius yra Maskvos nuosavybė, reiškė dar vieną laisvės gūsį, tačiau, kaip ir daug kas tomis dramatiškomis savaitėmis, tai buvo neteisingai suprasta. Pertvarkyti tą didingą aptvertą kompleksą nebuvo taip paprasta. Iš vienos pusės, ten buvo visos brangenybės, didžiulės aukso atsargos. Gatvės buvo pilnos žmonių, šaunamųjų ginklų ir buvusių kalinių, o pagiežingi rūmų tarnautojai greitai atkreipė dėmesį, kad niekas nesugeba taip kaip jie rūpintis tvirtove ir jos vertybėmis. Naujoji administracija pasitraukė, netrukus ten jau įsakinėjo kunigaikštis Odojevskis-Maslovas, kuriam buvo pavykę išlaikyti Kremliaus valdytojo postą (ir savo rezidenciją Kremliuje). Kad ir ką galėjo pagalvoti Maskvos valdžia, kunigaikštis pasirūpino, kad nebūtų paliestas, net ir miesto karinių pareigūnų, nė vienas rūmams priklausantis daiktas be jo raštiško pritarimo. Visiškai pasitikėdamas savimi, jis išsiderėjo, kad bet koks objektas, pradingęs pirmosiomis revoliucijos valandomis (į tą sąrašą buvo įtraukta daug rūmų arklių), tuojau būtų sugrąžintas.[24]

Paprastesni Kremliaus tarnautojai taip pat nesnaudė. 1917 m. balandį jie įkūrė profesinę sąjungą. Į jos reikalavimus buvo įtrauktas geras užmokestis, darbo saugumas, be to, rūmų tarnų nebebuvo galima vadinti liokajais. Anot tarnų, jų atlyginimai nebuvo didinami nuo 1902 m. ir buvo daug mažesni negu jų kolegų Petrograde. Būtų gerai atitaisyti skriaudą, tačiau dauguma troško išsaugoti savo pensijas ir išlaikyti savo kambarius. Nuomos brangimo ir socialinio neužtikrintumo laikotarpiu net ir seno pastato rūsys buvo didelis turtas.[25] Odojevskis-Maslovas bandė išsiaiškinti, kas įkūrė naująją sąjungą, tačiau niekur nerašoma, kad būtų ėmęsis kokių nors drausminančių veiksmų.[26] Pagaliau tą pavasarį jam būtų pravertusi bet kokia pagalba, žmogus, galintis apginti senąją vietą, kad jos nusistovėjusi tvarka pasiliktų nepaliesta. Didesnių atlyginimų ir garantuotų pensijų prašymai buvo šauksmas tyruose, tačiau personalas sulindo į savo ankštus butus, rado vietos ant grindų savo benamiams draugams ir giminaičiams ir laukė, kas bus.

Vis dėlto Maskvos menininkai kartkartėmis pagalvodavo ir apie ateitį. Balandžio mėnesį susirinkimas, kuriame turėjo būti aptartas jų vaidmuo naujojoje valstybėje, buvo taip išgarsintas, kad jis turėjo vykti pastate, paprastai rezervuotame populiariam Saliamono cirkui.[27] Pasidalyti savo nuomonėmis apie demokratiją ir meną atėjo trys tūkstančiai žmonių, kurie aptarė viską, nuo teatro ir muzikos iki knygų ateities. Jame dalyvavo Malevičius kartu su savo įsivaizduojamu varžovu Vladimiru Tatlinu, taip pat ir kai kurie Būgnų valeto grupės nariai (ypatingai Piotras Končialovskis), ten buvo – gerokai besiskiriantys nuo jų – ir milijonierius kolekcininkas Sergejus Ščiukinas (kuriam Matisas ką tik buvo nutapęs *La Danse* kopiją) ir Tretjakovo galerijos kuratorius Igoris Grabaris, garsusis neseniai išleistos rusų meno istorijos autorius.

Tuos labai skirtingus žmones kartu suvedė ne tik jaudinančios aktualijos, tačiau ir galimybė pakeisti kultūrinį Rusijos gyvenimą.

Ten dalyvavę idealistai kalbėjo apie kiekvieno žmogaus kūrybiškumą, buvo išsakyta daug aistringų pažadų įkurti klubus masių švietimui. Vis dėlto Kremlius buvo paliktas stūksoti apleistas tarsi į krantą išmestas griozdiškas laivas, tačiau, laimei, avangardas suplanavo, ką su juo daryti. Jie sugalvojo paversti jį milžinišku muziejaus centru, erdve, apimančia jau egzistuojantį istorijos muziejų ir keletą miesto centre esančių rūmų (o vėliau ir paties Ščiukino). Tai būtų didžiulis įspūdingas kompleksas. Atvirumo akimirkomis netgi nuobodusis Grabaris vadino Kremlių „Rusijos akropoliu", ir tas pavadinimas greitai prigijo. Atvira visiems tvirtovė galėtų parodyti viską, kas geriausia (Grabaris mintyse jau tai atrinkinėjo); didžiulė paroda leistų svečiams nukeliauti į pasaulio ateitį. Laiškas, kurį tą birželį Grabaris parašė Aleksandrui Benua, įpareigotam vadovauti Petrogrado Ermitažui, spinduliavo kūrybingu optimizmu.[28] Benua, padedamas grupės, susibūrusios aplink Maksimą Gorkį, įskaitant tokias asmenybes kaip Ivanas Bilibinas, Fiodoras Šaliapinas ir Vladimiras Majakovskis, galėtų padėti Grabariui įkurti panašų muziejų kitoje sostinėje.[29]

Tačiau Grabaris, kaip ir Benua bei jo draugai, visų pirma norėjo apsaugoti praeities vertybes. Kai kurie menininkai galbūt svajojo iš viso sugriauti istoriją, pakeisti viską nuo plakatų meno iki gyvenamosios erdvės, tačiau Grabariui labiau rūpėjo išsaugoti Kremlių ir visą jo turinį.[30] Tame tauriame darbe jam padėjo numizmatas V. K. Trutovskis, vadovaujantis Maskvos Archeologų draugijai, kuris atkakliai siekė tapti naujųjų laikų pirmuoju Arsenalo kuratoriumi.[31] Maskvos valdžia labai susidomėjo Grabario akropolio sumanymu, tačiau nebuvo nei laiko, nei pinigų atrinkti daiktus. Kaip ir Petrogradas, Maskva laukė, kol bus sušauktas išrinktasis Steigiamasis susirinkimas, kuris turėjo sukurti ką tik gimusios valstybės įstatymų bazę, o tuo tarpu visa Rusija dar kariavo. Sunkioje padėtyje atsidūrusi miesto valdžia, turinti per mažai

rublių pastatų priežiūrai (ir nė vieno dar utopiškesniems planams), dalį 1917 m. vasaros praleido pardavinėdama egzotiškus augalus iš rūmų šiltnamių.[32]

Vėliau, rudenį, buvo daug kalbama, bet nieko iš tikrųjų nenuspręsta, kaip Kremlius turėtų išsiskirti iš visų kitų šalies institucijų. Pažvelgus į praeitį, darosi aišku, kodėl sužlugo Rusijos demokratinė revoliucija. Euforija buvo puikus dalykas, bet ilgam tautos nesutarimų ji neužkamšė. Laikinoji vyriausybė, nesugebanti išvesti šalies iš karo ir stokojanti duonos ir šautuvų, vėl sugrįžo prie represijų, padidindama darbo valandų skaičių, bausdama streikuotojus ir keldama grėsmę revoliucijos pasiekimams. Jos nusikaltimai nuosavybei ir buržuazijai atėmė galimybę pradėti žemės reformą kaime (didžiausias apsileidimas valstiečių imperijoje) ir paliko ją visai netrokštančią iš naujo suderinti darbo teisių. Rugsėjo mėnesį tai pilnai gerų norų, tačiau silpnai valdžiai net ir aštuonių darbo valandų diena pasirodė per daug radikali. Jos konservatyvumas galėjo tik padėti kairiosioms partijoms, taip pat ir gerai organizuotoms bolševikų grupuotėms, veikiančioms didesniuosiuose miestuose ir tarp armijos bei laivyno naujokų. Apskritai sovietai, tarybos, kurias žmonės išsirinko patys, įgijo vis daugiau pasitikėjimo, politiniais terminais kalbant, jų veikla buvo vis efektyvesnė. Jos, o ne Laikinoji vyriausybė tapo teisėta demokratijos tribūna. Kiekvieną savaitę žmonės iš fronto sulaukdavo vis niūresnių naujienų. Liaudies armija pradėjo dezertyruoti. 1917 m. spalio mėnesį, kai politiniai sovietų lyderiai rengėsi susitikti Antrajame kongrese, kuris visiškai nepriklausė nuo Laikinosios vyriausybės, vien tik oficialus violetinis rašalas galėjo užkirsti jiems kelią į valdžią.

Sovietai į savo tautinį suvažiavimą buvo išrinkę delegatus, ir Kongresas, tarsi įvairių politinių partijų kubistinis skiautinys, atrodė, kupinas vilčių pradėjo diskusijas. Daugiausiai buvo kai-

riųjų, tačiau jų partijų nuomonės skyrėsi – tiek diskutuojant apie nuosavybės teises, tiek kalbant apie Rusijos įsipareigojimą toliau dalyvauti kare. Bolševikų lyderis Vladimiras Leninas, norėdamas išvengti to, ką jis laikė tuščiais ginčais, aplenkė Kongresą (ir uzurpavo demokratines žmonių teises), užgrobdamas valdžią dar jo oficialaus sušaukimo išvakarėse, darbininkų, kareivių ir jūreivių vardu šturmuodamas Žiemos rūmus. Faktiškai tai buvo sėkmingas vienos partijos manevras. 1917 m. spalio 25 dieną pagal senąjį kalendorių, o lapkričio 7 dieną pagal jo vyriausybės vėliau įvestąjį, Leninas išleido manifestą, skelbiantį, kad Rusija perėjo į liaudies rankas. Jo lozungas „Visa valdžia sovietams" reiškė atvirai remiamą darbininkų vyriausybę. Iš tikrųjų tai, ką jis ketino įkurti, buvo bolševikų valdyba, proletariato diktatūra, kurios smulkesnės detalės bus apsvarstytos kada nors ateityje. Kaip senatvėje pripažino vienas iš kongreso dalyvių, nors bolševikų elitas ir buvo apsisprendęs paimti valdžią, tačiau „turėjo labai miglotą supratimą" apie tai, ką su ja daryti vėliau.[33] Pradžioje Lenino partija vargiai galėjo tvirtinti, kad visiškai kontroliuoja Petrogradą. Kol negalėjo padaryti jokios pažangos, bolševikų šalininkai, susibūrę (ir beveik visada ginkluoti) į padalinius, vadinamus Kariniais revoliuciniais komitetais, susidurdavo su jų patvirtintų taisyklių laužytojais. Maskva buvo svarbiausias miestas, kurį jie turėjo užimti.

Kontrarevoliucijai, laukiančiai jų šaltoje sostinėje, vadovavo pati miesto valdžia, užverbavusi daugybę savanorių – daugiausia armijos kadetų – tuojau pat, kai tik sužinojo naujienas iš Petrogrado. Bolševikų pusėje buvo revoliucionieriai profesionalai, darbininkai (taip vadinami Raudonieji sargybiniai), be to, daugybė kareivių, pasisakančių prieš bet kokį karo pratęsimą. Visi jie buvo apsirūpinę ginklais: iš fabrikų jau pavasarį buvo dingusios visos granatos ir kulkos. Kova buvo rimta.[34] Tačiau kol rusai šaudė į rusus, pačiame mieste gyvenimas tęsėsi. Vieną pačių niūriausių

dienų Alanas Monkhausas Maskvos Menų teatre žiūrėjo spektaklį *Vyšnių sodas,* bet grįždamas namo netikėtai buvo apšaudytas iš kulkosvaidžio.[35] Gatvės vaikėzai ragino vienas kitą mestis po kulkomis ant Nikolskio gatvės kampo; neatsargiausieji rizikavo beprasmiškai žūti.[36] Nuožmūs mūšiai vyko aplink miesto Dūmą ir telegrafo pastatą, tačiau pats kovos epicentras buvo Kremlius.

Raudonieji užėmė citadelę tuojau pat, kai tik juos pasiekė Lenino signalas iš Petrogrado. Nesėkmės prasidėjo tada, kai jie negalėjo jos išlaikyti. Armijos kadetų padalinys ir antibolševikų būriai (vėlesniuose sovietų pranešimuose dažnai vadinami „junkeriais“) griebėsi paprastos gudrybės: jų vadas Riabcevas nužygiavo prie vartų ir pasakė okupantų pajėgoms, kad manevras Maskvoje nepavyko. Bolševikai Kremliuje, kaip ir tiek daug lengvatikių gynėjų praeityje, atidarė Trejybės vartus, o Riabcevas nedelsdamas šturmavo citadelę ir pagrasino nulinčiuosiąs visus, kurie buvo jos viduje. Jo vyrai užsidarė Mažuosiuose Nikolajaus rrūmuose, paėmė likusius raudonuosius įkaitais ir prie kiekvienų vartų pastatė sargybinius. Aukso atsargos, pasak kai kurių liudininkų, išliko nepaliestos, tačiau visi arsenalo ginklai paskubomis rekvizuoti.[37]

Buvo akivaizdu, kad bolševikai negalės valdyti Maskvos, kol neatgaus Kremliaus, tačiau Raudonųjų metodai išgąsdino bemaž visus. Netrukus po Riabcevo pergalės artilerija, įsikūrusi Žvirblių kalvose, pradėjo šaudyti į garbingas Kremliaus sienas. Tai buvo tarsi švenčiausios šalies vietos išniekinimas; net pasklido gandas (neteisingas), kad sugriautas Šv. Vasilijaus soboras. Rusija nesugebėjo rasti amunicijos, kad laimėtų karą Europoje, pastebėjo vienas Kremliaus šventikas, bet neatrodė, kad žmonėms trūktų išteklių šaudyti vienam į kitą.[38] Keletą valandų bolševikai buvo liovęsi šaudyti, baimindamiesi dėl savo padarytos žalos, tačiau artileristų vadas, bolševikas, astronomijos profesorius Šternbergas, galiausiai įveikė savo draugų protestus ir nukreipė ginklus į tvirtovę antrą

kartą.[39] Kai žinia apie Kremliaus apšaudymą pasiekė Petrogradą, naujasis švietimo komisaras Anatolijus Lunačiarskis pasipiktinęs pareiškė atsistatydinąs iš pareigų. „Mano kantrybė baigėsi, – rašė jis. – Kremlius, kuriame sukauptos svarbiausios Petrogrado ir Maskvos meno vertybės, apšaudomas artilerijos... Nebegaliu to daugiau pakęsti.“[40]

Faktiškai tą pačią dieną junkeriai pasidavė (o Lunačiarskis netrukus vėl griebėsi savo darbo). Tačiau kovos dar tęsėsi beveik savaitę, žuvo šimtai maskviečių. Rūmų kiemuose už Kremliaus sienų dabar kraujo klanuose gulėjo žuvusiųjų kūnai. Maskvos proletariatas gedėjo kontrrevoliucijos aukų, buržuazija – savo kritusių studentų ir neišsipildžiusių vilčių. Žuvusieji kadetai, paaukoję gyvybes, kaip apgailestavo vienas konservatyvių pažiūrų miesto istorijos profesorius, „Dievas žino už ką“, lapkričio 3 dieną (pagal senąjį kalendorių) buvo palaidoti. Centrinėje miesto Žengimo į dangų cerkvėje įvyko ilgos laidotuvių apeigos, tačiau vėliau buvo sunku rasti kapines, kurių savininkai būtų norėję priimti tuos karstus, nes kontrrevoliucinės jėgos buvo suskaldytos ir įbaugintos.[41] Tačiau darbininkai buvo palaidoti pačioje garbingiausioje Rusijos žemėje – jų kapai buvo iškasti prie pat Kremliaus sienų. Tai buvo vieta, visai neseniai mačiusi karališkuosius paaukštinimus, skirtus išsirikiavusiems kareiviams, besirengiantiems į kovą.[42] Šįkart ištikimas revoliucinio menininkų korpuso narys architektas Pavelas Malinovskis buvo užverbuotas planuoti butaforiją ir paradą kritusiųjų atminimui pagerbti.[43]

Laidotuvių pasižiūrėti iš Petrogrado į Maskvą atkeliavo amerikiečių rašytojas Džonas Rydas. Lapkričio 10 dieną jis matė „raudonų vėliavų jūrą“, kai tūkstančiai gedinčių miestiečių pagal Malinovskio choreografiją plaukė per Raudonąją aikštę. Naktį prieš tai Rydas klaidžiojo tarp tamsių sienų su studentu gidu, atidžiai klausydamasis kastuvų garsų, kad rastų bendro kapo vietą. „Mes

žiūrėjome žemyn, – rašė jis, – į dvi milžiniškas duobes, dešimties ar penkiolikos pėdų gylio ir penkiasdešimties jardų ilgio, kurias didžiulių žibintų apšviesti kasė šimtai kareivių ir darbininkų." Tokio masto darbui užbaigti neužteko vienos pamainos, ir kai rašytojas jau norėjo išeiti, pamatė, kaip atvyko dar viena grupė, paėmė įrankius ir ėmė „kasti, kasti, nepratardami nė žodžio". Tokiu būdu, nepaisant sniego ir tamsos, duobės iki aušros buvo iškastos, paruoštos raudančioms gedėtojų eilėms ir raudonais audeklais užtiestiems karstams, „bjauriems dirbtinių gėlių vainikams" ir jūrai improvizuotų raudonų vėliavų. Pati vieta jau rodė, kaip pasikeitė kiekvieno iš jų gyvenimas. Studentas, mostelėjęs žemių krūvų link, paaiškino Rydui: „Čia, šventoje vietoje, švenčiausioje visoje Rusijoje, mes laidosime pačius savo švenčiausius. Čia, kur carų kapai, ilsėsis mūsų Caras – Liaudis."[44]

Prie to kapo nebuvo jokių šventikų. Lapkričio 9 dieną specialiai sušauktame susirinkime cerkvė pasmerkė paprastų vaikinų laidojimą šventoje žemėje ir nutarė sušvelninti tą šventvagystę prieš carus ir šventuosius organizuodama pamaldas ir procesiją. Kapo palaiminimą uždraudė ir Maskvos revoliucinė valdžia. Lapkričio 21 dieną, kai cerkvės lyderiai vis dėlto pabandė dalyvauti procesijoje prie kapo ir apšlakstyti jį šventu vandeniu, juos pasitiko sovietų kareiviai.[45] Tačiau vėlesniais metais ta vieta pasidarė naujo tipo religiniu simboliu, relikvija, kuria rūpinosi komunistai. Jos kankiniai prisidėjo prie visų Raudonosios aikštės paradų iškilmingumo, jų auka, kaip ir Kristaus, transformavosi į šventą veiksmą. Naujoji santvarka reiškė pretenzijas į istoriją, siekdama suleisti savo ištroškusias šaknis į šventą žemę kaip ir kiekvienas caras. Tačiau nors ta vieta buvo labai susijusi su istorija ir ištisus šimtmečius pagerbiama tokiais ritualais kaip Verbų sekmadienio procesija, Maskvos darbininkai turbūt ir patys pastebėjo, kad kapai buvo anapus Kremliaus sienų, o ne tarp jų.[46]

Bandydami sutvirtinti tautos valdžią, bolševikai apsimetė, kad jų artilerija nepadarė jokios žalos. Kremlius, tvirtino jie, mūšyje dėl Maskvos beveik nenukentėjo. Grabaris, dabar dirbantis naujajam režimui, atkakliai teigė, kad padaryta žala ne ką didesnė už praėjusiame dešimtmetyje atliktą sunkaus rankų darbo restauraciją.[47] Tačiau tiesa buvo kur kas nemalonesnė. Net ir patys naiviausi naujosios santvarkos gerbėjai turėjo sutikti, nors ir slapta, kad Kremliaus būklė buvo tautos gėda. Bolševikų artilerija sugadino pagrindinius Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro kupolus ir Dvylikos apaštalų cerkvės sienas. Du kiti istoriniai soborai, Apreiškimo ir Arkangelo Michailo, buvo visi skylėti, abiejų vienuolynų ir garsiojo Ivano Didžiojo varpinės bokšto sienose taip pat žiojėjo kulkų ir artilerijos sviedinių paliktos skylės. Kremliaus sienos keliose vietose buvo pramuštos, o keletas bokštų beveik sugriauti. Stebuklas (ar bent jau taip manė dauguma žmonių), bet šv. Nikolajaus ikona, kabėjusi virš Nikolskio vartų, liko nepažeista, taip kaip ir 1812 m., tačiau siena už jos buvo suskilinėjusi ir apdegusi. Pastatų viduje ant griuvėsių krūvų gulėjo ikonos ir knygos. Arsenalas buvo išplėštas, kaip ir patriarcho zakristija su savo perlais ir auksu. Visur mėtėsi stiklo šukės, medžio nuolaužos ir įmantrūs fragmentai – viskas, kas buvo likę iš rūmų lobių ir cerkvių įrengimų.[48]

Nepaisant stulbinamo įstatymų leidimo plano (ir be jokio biudžeto), Maskvos naujai įgalioti bolševikai gavo leidimą saugoti apgriautus pastatus ir juose laikomas brangenybes.[49] Keletą jaudinančių dienų Kazimierui Malevičiui buvo leidžiama prižiūrėti meną, tačiau tai nedavė jokių rezultatų. Žmogus, kuris vėliau kvietė išalkusiuosius „deginti Rafaelį ateities vardan“, netrukus buvo nukreiptas tinkamesnių tikslų link. Grabaris, padedamas menininkų grupės, į kurią įėjo ir kubistas Lentulovas, buvo pakviestas į pagalbą, tačiau pažangai pasiekti reikėjo centrinės valdžios paramos.[50] Galiausiai į Kavalerijos namus persikėlė prižiūrėtojų administracija – jūreiviai ir

šauliai su geromis revoliucinėmis rekomendacijomis, bet neturintys jokio supratimo apie senovinius daiktus. Laimei, dauguma eilinių rūmų tarnautojų vis dar ėjo savo pareigas, saugodami tai, kas liko iš imperinio palikimo, tačiau buvo neaišku, kaip ir kada jiems bus sumokėta. Galbūt norėdami tai kompensuoti, tarnautojai vogė viską, ką tik panešė, pardavinėjo likusius arsenale ginklus.[51] Jie netrukus pamokė savo draugus, kaip surasti slaptą koridorių, pastatytą anglimi kūrenamai elektrinei prie Trejybės vartų aptarnauti.[52]

Prekių mainai ir nusikaltimai buvo būdingi to meto reiškiniai. Kai oficiali Rusijos ekonomika sustojo, jos bankininkystė ir gamyba buvo paralyžiuotos, atsirado neoficiali rinka, kur žiedai ir laikrodžiai buvo mainomi į maistą, ginklai į traukinių bilietus, kailiniai į anglies gabalus. Nors gatvės viduryje galėjai nusipirkti deimantų, duona tapo beveik nepasiekiamai brangi. Net toks garbingas žmogus kaip Grabaris galėjo būti įtrauktas į neteisėtą prekybą, kadangi 1918 metų pavasarį duonos kepalo kaina staiga pakilo gerokai virš jo kasdieninio atlyginimo.[53] Vėliau naujoji valdžia išleido įsakymus nacionalizuoti turtingųjų dvarus kartu su visu turtu, tai buvo tyro vandens gurkšnis prabangos prekėms, šįkart plėšiamoms pusiau oficialių vagių. Susiklosčius tokiems keistiems ekonominiams santykiams, sagė ar vėrinys, kadaise buvę brangenybės, galėjo būti parduoti už keletą gabalėlių maisto, kurio pakako pasisotinti vos kelioms valandoms. Tuo laikotarpiu daugybę gaujų labiau domino kerštas nei nauda; niekas nežino, kiek daug visko sugriovė įniršusios minios 1917–1918 m. žiemą. Grėsė realus pavojus, kad kartu pradings išties vertingi daiktai. Daugelis ir pradingo: taip buvo prarasta iš paties Kremliaus pavogta auksinė relikvijų skrynia, pagaminta 1486-aisiais, retas pačios viduramžių Rusijos auksakalio darbas.[54]

Viską reikėjo perduoti nepriekaištingai bolševikų priežiūrai, tačiau Lenino komanda Petrograde per keletą mėnesių pati su-

tvarkė tą reikalą. Tuo metu vargu ar visoje šalyje buvo nors vienas muziejus, kurio personalo nebūtų galima apkaltinti vagiliavimu. Tačiau kai Rusijos ortodoksai ruošėsi švęsti Kalėdas, pagaliau ėmė plaukti rezoliucijos, o 1918 m. sausio 5 dieną Kremliaus ėmėsi pats Lunačiarskis. Jo dekrete buvo skelbiama, kad „visi pastatai Kremliaus teritorijoje, meno ir istorijos paminklai, nepaisant jų pirminės nuosavybės teisės ar fakto, kad jais naudojosi tam tikri departamentai ar institucijos, neišskiriant cerkvių, soborų bei vienuolynų, yra laikomi respublikos nuosavybe."[55] Svarbiausia dabar buvo apsaugoti Liaudies meninį palikimą nuo pačios liaudies.

Tai buvo klasikinis naujos valstybės valdžios išbandymas, ir bolševikai vos jį išlaikė. Siekiant užkirsti kelią veiklai, dėl kurios kyla tautinio paveldo sunaikinimo grėsmė, kitaip sakant, paprasčiausias vandalizmas, buvo suformuota nauja organizacija – Istorijos ir meno paminklų apsaugos Liaudies komisariatas. „Neapykanta, kurią rusų liaudis jaučia ankstesniems savininkams... negali būti nukreipta prieš nekaltus objektus", – įsakė Lunačiarskis.[56] Vis dėlto užmiestyje degdavo dvarai, o prie didžiųjų miesto rūmų vartų rinkdavosi plėšikai. Puoselėtas planas paversti Kremlių muziejumi turėjo palaukti. Dabar jis vėl privalėjo atlikti ne tokį didingą milžiniškos Maskvos vertybių saugyklos vaidmenį. Iš tikrųjų Maskvos naujasis Paminklų komisariato skyrius jau buvo vadinamas paprasčiausiai Kremliaus komisija, nes tvirtovėje buvo laikoma daugybė dėžių su atgautu grobiu. Jos vadovas, žmogus, atsakingas už visą Maskvos paveldą, buvo Pavelas Malinovskis.

Keturiasdešimt devynerių metų architektui, kurio didžiausias darbas buvo provincijos pirklio Nikolajaus Bugrovo vasarnamis, naujos pareigos buvo svaiginamas pasiekimas. Lygiai dvejus metus (kol kažkas, turintis geresnius ryšius, nusičiupo tą darbą) Malinovskis buvo atsakingas už visus Maskvos muziejus ir bibliotekas, galerijas, rūmus ir visą Kremlių. Kaip visi ir tikėjosi, jis įsikūrė citadelėje,

nors jo buvimas ten džiugino tikrai ne visus. Atvykusi pirmąją dieną dirbti jo komandos narė savo darbo vietą rado dar neparuoštą. Pasibeldus į keletą durų, niekas nenurodė jai Malinovskio kabineto („sabotažas“, pagaliau pripažino komisaras jiems susėdus).[57] Nors jis ir buvo vienintelė konservatyviojo Maskvos luomo, meno ekspertų ir akademikų, į kuriuos žvelgė iš aukšto, viltis, jie laikė savo naująjį draugą per daug besikišančiu į svetimus reikalus neramiu žmogumi: „atstumiantis, bjaurus mažas žmogėnas, nekeliantis pasitikėjimo.“[58]

Bet kuriam, laikančiam save rusų kultūros saugotoju, dar nemalonesnis buvo kitas personalo pagausėjimas Kremliaus Kavalerijos namuose. Malinovskio padėjėju buvo paskirtas antrarūšis menininkas, vardu Jevgenijus Oranovskis („visiškas kvailys, ir turbūt tiek pat piktavališkas“[59]), o į jo pareigas įėjo Maskvos vertybių, taip pat ir visko, ką jam atneštų raudonieji sargybiniai, registravimas ir saugojimas.[60] Svarbiausia buvo išvengti jų sunaikinimo, išvežimo ir pardavimo juodojoje rinkoje, dėl to nė vienas paveikslas ir nė vienas papuošalas negalėjo likti jo nepastebėtas. Miestiečiai, panorę laikyti istorinės ir meninės vertės objektus savo namuose, ir net jau įkurtų muziejų kuratoriai, siekiantys išlaikyti turimas kolekcijas, dabar turėjo prašyti Oranovskio dokumentų. Neregistruotos vertybės galėjo būti konfiskuotos. Registracija vyko pačiame Kremliuje tik antradieniais, ketvirtadieniais ir šeštadieniais, 12 valandą 30 minučių.[61]

„Kas dieną vis naujas įstatymas, – užrašė kažkoks maskvietis ant vieno iš miesto namų, – tačiau vis dar neturime duonos.“ Įstatymų tikrai buvo daug. Tačiau tuo pačiu metu netgi pareigūnai atrodė susipainioję dėl nacionalizuotos nuosavybės, taip pat ir tos, kurią paliko turtingiausi Maskvos gyventojai išvykdami iš šalies, statuso. Dėl tokios maišaties kiekvieną rytą nedidelis Oranovskio kabinetas būdavo užverčiamas kalnais daiktų.[62] 1918 m. sausio pradžioje tarp pavogtų („saugomų“) daiktų, kurių dauguma buvo

sukrauti į dėžes Kremliaus Arsenalo patalpose, jo sąraše buvo europiečių paveikslų, antikvarinių daiktų ir 30 000 knygų iš Aleksejaus Uvarovo, Maskvos Archeologų draugijos įkūrėjo, bibliotekos.[63] Kovo mėnesį pareigūnas, atsakingas už Kremliaus Arsenalą, rašė skųsdamasis, kad tiek daug daiktų – tarp jų ir vietinės cerkvės orkestro instrumentai bei visa krūva radijo telegrafo įrangos – ten buvo atvežta per klaidą, todėl nebeliko vietos dirbti jo žmonėms.[64]

Apie Oranovskio darbo stilių galima spręsti iš jo atsiminimų. Pirmosiomis savaitėmis apieškodami Didžiuosius Kremliaus rūmus jis ir jo žmonės aptiko paslėptas brangenybes, kurias 1917 m. Laikinoji vyriausybė buvo perkėlusi į Maskvą saugoti. Tarp jų buvo ne tik porceliano ir aukso, bet ir dėžės rinktinio vyno, kurį, kaip labai disciplinuoti bolševikai, vyrai laikė greičiau skysto pavidalo pagundos šaltiniu negu vertybe (ar menu). Oranovskis įsakė visą tų dėžių turinį išpilti į rūmų kanalizaciją. Kaip jis didžiuodamasis rašė, „svaiginantis tų vynų kvapas tvyrojo rūmuose dar daug mėnesių."[65]

To pareigingo samdomo menininko gyvenime vėliau buvo ir šviesesnių akimirkų. Tvirtas jo pagalbininkas buvo Ginklų muziejaus kuratorius Trutovskis, o bendradarbiauti su cerkve padėjo Kremliaus dvasininkas arkimandritas Arsenijus. 1918 m. vasario mėnesį aristokratiškas Kuskovo dvaro – rūmų nuostabiai vaizdingoje vietoje Maskvos pakraštyje – savininkas asmeniškai pasisiūlė padėti išgelbėti reto porceliano kolekciją.[66] Tačiau daug dažniau Oranovskis dirbo slepiamo įniršio atmosferoje. Už Kremliaus ribų turtingi žmonės jį pažinojo kaip žmogų, tikrinantį jų privačių saugyklų turinį, paimantį sau (arba naujajai valstybei) bet ką, kas galėtų būti laikoma menu, kol dar Lenino slaptosios tarnybos visko neišgrobstė. Išlikęs Maskvos menininkų elitas – vis dar save laikantis vieninteliais įmanomais meno kūrinių ir knygų saugotojais – neapkentė jo ir juokdavosi iš jo prasčiokiškų manierų bei pomėgio pietauti iš kiniško rūmų porceliano.[67] Niekas iš tikrųjų nenorėjo

atiduoti jam savo daiktų. Tą alkaną žiemą jis dirbo nekūrenamuose kambariuose, tad jo uolume ir aistroje siekiant „apsaugoti" brangenybes, kurias bolševikai antraip galėtų parduoti, buvo galima įžvegti nemažai didvyriškumo. Jis kovojo su perpardavinėtojais ir įžeista minia, net su tvarkos sergėtojais. Tarp šedevrų, kuriuos tas žmogus iš jų buvo išplėšęs 1918 m., buvo du pistoletai, nusagstyti deimantais, priklausę garsiam armijos vadui generolui Brusilovui.[68]

Tačiau niūriomis tos pirmosios žiemos dienomis niekas nesijautė esąs didvyris. Vienuoliai ir vienuolės, archyvarai, tapytojai ir rūmų tarnautojai, slapta kūrendami židinius, gerdavo arbatą ir drebėdavo nuolatiniame šaltyje. Nors Maskvos menininkai vis dar svajojo apie savo avangardinį akropolį, tačiau reikėjo labai tvirto tikėjimo, religinio ar politinio, kad pirmaisiais 1918 m. mėnesiais patikėtum šviesia Kremliaus ateitim. Jo viduje tvyrojo prieblanda, kartais net grėsminga, nors ištikimi senojo režimo tarnai mėgindavo apsaugoti šventuosius kambarius užraktais. Cerkvės atstovai kūrė planus, kaip užkasti savo brangenybes, sklido gandai, kad kai kurios jau pradėtos gabenti slaptais tuneliais, iškastais po sienomis. Tačiau visur tvyrojo netvarka. Dabar už rūmų langų nebebuvo lavonų, tačiau vis dar gulėjo griuvėsių krūvos, o ant sniego pilamos atmatos viliojo varnas ir žiurkes. Kai šiek tiek atšildavo, vartų įėjimai pavirsdavo purvynais, o dumblinose aikštės balose atsispindėjo Ivano Didžiojo varpinės bokštas. Kaip vėliau pastebėjo vienas Lenino padėjėjų, ciniškai suversdamas kaltę prancūzams, „1812 m. Napoleonas paliko Kremlių labiau prišiukšlintą, sugriautą ir purviną negu ponai junkeriai [1917 m.]."[69]

Žiemą Kremliaus ateitis galėjo labai pasikeisti. Vis dar tebebuvo galimybė, kad jis taps muziejumi-parku; bet kokiu atveju, jis greitai virto apsaugotu nacionalinių vertybių banku. Tačiau nors jo šeimininkai kalbėjo apie remontą, padaryta buvo nedaug, ir Kremlius

galėjo neatlaikyti dar vieno gaisro ar beveik sugriūti.[70] Nepraėjus nė keturiems mėnesiams po Lenino vyriausybės perversmo, Kremliaus likimas buvo nuspręstas. Tada bolševikų elitą prispaudė pilietinis karas. Jiems reikėjo saugios tvirtovės ir patogioje vietoje esančios sostinės, iš kurios galėtų kontroliuoti visą teritoriją. Tuos abu poreikius patenkino Maskva, be to, ji garsėjo istorine praeitimi ir turtais, išgelbėjusiais keletą trapių praeities režimų. Petrogradas pasitarnavo kaip proletariato revoliucijos lopšys; Maskva buvo rusų liaudies žemių motina.[71] Leninas nemėgo tos vietos, tačiau neturėjo kito pasirinkimo.[72] 1918 m. vasario mėnesį bolševikų vyriausybė slapta susitarė grąžinti savo sostinę ten.[73]

Į perkraustymą buvo įtraukta keletas šimtų žmonių, įskaitant visus tokių naujai suformuotos vyriausybės organų, kaip Centrinis vykdomasis komitetas ir Liaudies komisarų taryba, narius drauge su būtiniausiais kartu dirbusiais tarnautojais. Visų jų centre buvo pats Leninas, dabar toks brangus asmuo, kad buvo saugojamas kaip bičių motinėlė avily. Logistinis skausmas perkeliant visą karo metų vyriausybę buvo niekas, palyginti su nerimu dėl Lenino gyvybės. Relokacijos planas buvo laikomas paslaptyje, visiems paskelbta dezinformacija (ir paneigta, kad vyriausybė kada nors persikels), netgi vyriausybės nariams (taip pat ir Leninui) nebuvo iš anksto tiksliai pasakyta, kaip ir kada jie turės išvykti.[74] Kad atitrauktų tariamų priešų dėmesį, Lenino kolega Vladimiras Bonč-Brujevičius suorganizavo Centrinio vykdomojo komiteto narius – politikus, kareivius ir jūreivius – vykti į parodomąją kelionę traukinio vagonais, priklausiusiais paties caro šeimai.[75] Ta ilga kelionė net dviem traukiniais kovo 10 dieną, sekmadienį, prasidėjo oficialiu sujudimu ir nuodugniu keleivių patikrinimu, prieš jiems susėdant į tamsia oda ir gobelenais su monogramomis išmuštą vagoną.

Leninas su žmona ir seserimi ne tokiu įtartinu traukiniu į Maskvą atvyko kitą naktį. Panašu, kad šiame mieste jis visada

tikėjosi padaryti Kremlių savo baze, ir ČK, saugumo ir (vėliau) teroro agentai, tinkamu laiku buvo jį apsupę.[76] Nuo 1918 m. kovo mėnesio į tvirtovę buvo įleidžiami tik asmenys, turintys leidimą, trokštamą *propuską*, o jį išduodavo tiktai Kremliaus komendantas.[77] Tos pareigos buvo suteiktos buvusiam jūreiviui Pavelui Malkovui, artimai bendradarbiavusiam su slaptosiomis tarnybomis, o jo įgaliojimai prilygo (o netrukus ir pralenkė) Malinovskio pareigas savo meno imperijoje. Tačiau gyvenimo sąlygos Kremliuje tebebuvo vargingos, ir atvykus Leninui su savo palyda dar nebuvo nei telefonų, nei naujų sargybos postų. Kaip ir daugelis kitų aukštų pareigūnų, pirmosios pasaulyje proletariato revoliucijos vadas pirmąją naktį praleido penkių žvaigždučių Nacionaliniame viešbutyje. Jo kaimynai buvo kiti bolševikų korifėjai, o dar daugiau buvo apgyvendinta kaimyniniame Metropolio viešbutyje (prašmatniame, tačiau apgadintame artilerijos sviedinių) ir ne mažiau didingame Liukso viešbutyje.[78]

Vėlesniais metais išaugus valdžiai ir į bolševikų sostinę atsikrausčius dar daugiau pasipūtusių skubančių pareigūnų, buvę viešbučiai ir net buvę rūmai buvo naudojami kaip aukščiausio lygio vyriausybiniai namai. Sužymėti ir suregistruoti jų porcelianas ir paklodės buvo paskirstyti ambicingiems provincialams, daugelis jų buvo atvykę į sostinę tik su viena drabužių pamaina.[79] Gyvenamųjų vietų taip trūko, kad žmonės buvo dėkingi keliese dalydamiesi vienu kambariu, kai tuo tarpu apartamentai buvo tikrai prabangūs. Tačiau kiekvienas politikas, kad ir kaip patogiai įsitaisęs kadaise buržuazijai priklausiusiame bute, galiausiai siekdavo gyventi Kremliuje. Jis buvo aukščiau už viską. Kai užsiverdavo didieji vartai, pro kuriuos netrukus būdavo praleidžiami tiktai naujojo elito pareigūnai, miestas beveik išnykdavo iš akiračio; jų skruzdėliškos pergalės ir maži nusivylimai menkino Kremliaus didybę. Galėjai būti arba jame, arba aiškiai už jo ribų.

Leninas panoro į jį persikelti jau po pirmos nakties. Jo padėjėjai buvo sumanę duoti jam apartamentus ir kabinetus Senate, tačiau jiems paruošti būtų reikėję keleto savaičių, o jis buvo labai nekantrus, tad laikinai turėjo būti ištuštintas dviejų kambarių butas Kavalerijos namuose.[80] Tai buvo blogas ženklas Oranovskiui ir jo personalui. Jų darbas (taip pat įtraukęs juos į konfliktą su aukštus postus užimančiais meno pirkliais, rinkusiais pinigus Lenino veiklai) jau buvo kruopščiai tiriamas, o dabar, atrodo, jų vietai grėsė išnykimas. Tačiau Leninas tuose ankštuose dviejuose kambariuose ilgam nepasiliko. Vėliau, tais pačiais metais, kaip ir buvo planuota, vadas persikėlė į didesnį ir pastovesnį butą trečiajame Senato aukšte, kambarius, kur galėjo turėti biblioteką ir kur jis ir jo žmona Nadežda laikė numylėtinį katiną.[81] Butas buvo modernus – su keltuvu ir vidaus tualetu („Ideal Standard") apšildomame kambaryje.[82] Tačiau Leninui labai trūko gaivaus oro naktimis, ir 1920 m. jo Kremliaus apartamentai buvo praplėsti pridėjus laikiną darbo kambarį ant stogo, paslėptą didžiulio pastato įdubime. Ten jis mėgdavo kiekvieną vakarą ilsėtis, užliūliuotas pilietinio karo paralyžiuoto miesto tylos. Po aštuoniasdešimties metų Lenino Kremliaus apartamentų muziejaus kuratorius ilgėjosi tos erdvės ant stogo. Tai buvo pėdsakas tų pirmųjų didvyriškų dienų, kol dar nebuvo atėjęs laikas, kai vadai galėjo pasistatyti, ką tik norėjo.[83]

Valdžia, žinoma, buvo svarbiausia, tad jai reikėjo suteikti patalpas susirinkimams ir kabinetus. Senate visada vykdavo susirinkimai – tokia buvo jo paskirtis – todėl jis puikiausiai tiko naujajam revoliuciniam kabinetui. Liaudies komisarų taryba susirinkdavo ilgame kambaryje, jos nariai susėsdavo ant oda aptrauktų kėdžių aplink bajumi apdengtą stalą. Viename jo gale stovėjo senoviška rusiška krosnis, ir rūkantieji turėdavo atsisėsti prie jos tam, kad jų įprotis netrukdytų tvarkingu gyvenimo būdu pagarsėjusiam bolševikų lyderiui.[84] Didesni susirinkimai, Bolševikų partijos

kongresai ir konferencijos, šaukiami maždaug kas antrus metus, kartais vykdavo Didžiuosiuose Kremliaus rūmuose. Kadangi jie galėdavo užsitęsti keletą dienų, reikėjo valgyklos, ja tapo XV amžiaus Briaunotieji rūmai. Kareiviai riebaluotomis palaidinėmis ten stumdydavosi su partijos pareigūnais, nuolat kalbėdamiesi ir skubėdami. 1922-aisiais, nepaisant slaptų rūmų personalo pastangų, istorinės sienos jau buvo suodinos, o kilimai ir parketai taukuoti. Garai iškilnojo senovinį sienų tinką, o cigarečių dūmai užteršė orą. Arčiausiai esantys keli rūmų kambariai, taip pat ir cerkvė, buvo naudojami gyventojų skalbiniams džiovinti. Langai būdavo paliekami atviri vasarą ir žiemą, ir, kaip vėliau rašė inspektorius, gyventojų pradėtą daryti žalą užbaigė sniegas ir vėjas.[85]

Taip atsainiai naudojamos Kremliaus erdvės paliko nedaug vietos sentimentams. Valdžios darbuotojams reikėjo tualetų ir mašininkių, slaptosioms tarnyboms – rūsių, visiems reikėjo valytojų ir aptarnaujančio personalo, o kur dar kareiviai, garnizonas su visais savo didžiuliais sprogstamųjų ginklų sandėliais. Visas kraštas buvo nuskurdęs ir nuniokotas pilietinio karo, tačiau naujojo elito atstovai samdėsi tarnaites, kai kurie ir virėjas, o pats Leninas turėjo ištikimą vairuotoją Stepaną Gilį. Senasis rūmų personalas pajėgė išsilaikyti, o kai kas net pradėjo mokyti naujuosius savo šeimininkus, kaip naudotis porcelianu bei peiliais ir šakutėmis.[86] 1918-ųjų viduryje Kremliuje knibždėte knibždėjo namų šeimininkių ir vairuotojų, asmens sargybinių ir auklių ne vienos, bet daugybės naujoviškai gyvenančių šeimų vaikams. Tą vasarą Kremliuje gyveno 1 100 žmonių, iš kurių 450 buvo čia atsikraustę nuo revoliucijos.[87] 1921 m. pabaigoje čia jau gyveno 2 100 žmonių, nes prireikė daugiau personalo ir tarnų. Senasis Kremlius, kuriame oficialiai gyvendavo tik du šimtai tarnų, dar niekada nebuvo patyręs tokio antplūdžio. Sugrupuoti gyventojai buvo sugrūsti į 325 butus, kurie toli gražu ne visi buvo tinkami gyventi.[88]

Leonas Trockis, kurio vaidmuo tais pirmaisiais mėnesiais buvo beveik toks pat svarbus kaip Lenino, prie naujosios aplinkos priprato nesunkiai:

> Kremlius su savo viduramžiškom sienom ir nesuskaičiuojamais paauksuotais kupolais atrodė kaip visiškas revoliucinės diktatūros tvirtovės paradoksas... Iki 1918 m. kovo aš niekada nebuvau buvęs [jo] viduje ir apskritai nepažinojau Maskvos, išskyrus vienintelį pastatą – Butyrkų kalėjimą, kurio bokšte tą šaltą 1898–1899 m. žiemą praleidau šešis mėnesius.[89]

Dabar jis gyveno paauksuotų veidrodžių ir kareliškojo beržo pasaulyje: „Dykaduoniško ponų klasės gyvenimo aromatas sklido nuo kiekvienos kėdės." Jo atmintyje išliko dekoratyvus laikrodis, papuoštas Kupidono ir Psichės figūromis. Netrukus po to, kai jis ten įsikraustė, vieno pokalbio su Leninu metu laikrodis pradėjo mušti valandas. „Sužiurome vienas į kitą, – rašo Trockis, – tarsi būtume pagavę vienas kitą galvojant tą patį: netyčia išgirdome praeitį, atsėlinančią iš už kampo. Supami jos iš visų pusių, elgėmės su ja be jokios pagarbos, tačiau ir be jokio priešiškumo, veikiau truputį ironiškai."[90]

Kitokia nuotaika slėgė tuos, kurie turėjo kovoti, kad gautų kambarį. Tinkamų gyventi pastatų buvo tik trys: Senatas, Kavalerijos namai ir dalis Didžiųjų rūmų. Daugelis kitų, įskaitant ir Mažuosius Nikolajaus rūmus, buvo per daug apleisti, kad juos būtų galima kam nors naudoti (nors Leninas keletą kartų bandė perkalbėti specialistus[91]), o kareivinėse dabar gyveno latvių šaulių padalinys. Trockio sesuo Olga ir jos vyras Levas Kamenevas persikėlė į Kavalerijos namus (kurie buvo tokie prašmatnūs, kad jie net laikė žeminančiu dalyku mokėti nuompinigius), kurį laiką ten butu dalijosi ir Stalinas su savo būsimu pakaliku Viačeslavu Molotovu. Kitiems, tarp kurių buvo ir proletariato poetas Demjanas

Bednas, buvo duoti kambariai Didžiųjų rūmų „Froilen koridoriuje“. Tai buvo priestatas, kuriame trūko elementarių sanitarinių sąlygų ir nuolat buvo šalta.[92]

Malkovas su savo draugu Malinovskiu taip pat ėmė ieškotis vietos.[93] Kai architektas tyrinėjo rūmus, Malkovo dėmesį patraukė cerkvė. Kaip jis prisiminė, religingi Kremliaus gyventojai, „plevėsuodami juodais skvernais... gyveno pagal savo įstatymus ir nekreipė dėmesio į mūsiškius“. Dar blogiau, „aš turėjau aprūpinti tuos žmones, kurių daugelis buvo priešo broliai, nuolatiniais ir vienkartiniais leidimais įeiti į Kremlių: kaip tokiu būdu apsaugosi Kremlių nuo priešiškų elementų!“[94] Buvo įprasta sakyti, kad po plevėsuojančiu šventiko skvernu pradingsta brangenybės. Progai pasitaikius Malkovas pareiškė turįs parodyti miestui cerkvės „tvirtovę“, prikištą paslėptų Kremliaus lobių. Toks fanatikas kaip jis pasaką priėmė už gryną pinigą. 1918 m. balandžio archyvų dokumentas patvirtina, kad Malkovo pareigūnai iš tikrųjų iš Čiudovo vienuolyno perėmė savo žinion slaptavietę su daiktais, tarp kurių buvo trylika kryžių, keturios auksinės ikonos, septynios deimantais inkrustuotos mitros, auksinė žvaigždė ir auksinė skrynia su šventomis relikvijomis. Tikintieji jau buvo išnešę iš Žengimo į dangų vienuolyno penkias taures, dvi evangelijas, lempų, mitrų ir kitų vertybių.[95]

Bolševikai visą šventikų padermę smerkė kaip šnipus. 1918 m. liepos mėnesį Malkovas buvo įgaliotas iškraustyti daugumą Čiudovo vienuolių, nors dar vyko atskirų moterų apklausos.[96] Liepos pabaigoje išsikraustė apie trečdalis Kremliuje gyvenančių vienuolių, ten dar likę vyrai ir moterys buvo patys religingiausi.[97] Tie žmonės įrodinėjo (ir tikrai tuo tikėjo), kad jų pareiga yra melstis prie šventųjų kapų. Jie pasižadėjo dirbti visus darbus, taip pat ir fizinius, kepti komunijos duoną ir šveisti savo celes. Tačiau vasaros pabaigoje pareigūnui, pavarde Kuznecovas, parašius savo šeimi-

ninkams raportą, vienuolių dienos buvo suskaičiuotos. Kremliaus vienuolyne buvo paliktos tik trisdešimt trys moterys, pažymėjo jis, ir dauguma jų buvo senos, per daug iškaršusios, kad galėtų dirbti padienius vienuolių darbus. Mažiausiai devyniolikai jų buvo per penkiasdešimt, o tokio amžiaus, pasak jo, „moteris laikoma netinkama dirbti".[98] Tokia negarbinga pastaba užbaigė religinę tradiciją, klestėjusią ant Kremliaus kalvos šešis šimtus metų.

Dabar Malkovas galėjo panaudoti kai kurias senojo vienuolyno patalpas kaip kambarius. Kremliuje trūko ervės, dėl patalpų virė konkurencija. Tokios aplinkybės iškilo į viešumą, kai Trockio žmona Natalija Ivanovna nusičiupo geriausią darbą, kurį anksčiau buvo dirbęs Malinovskis, tvarkydamas Maskvos meno reikalus. Naujoji vadovaujanti ponia buvo priimta tikintis, kad rūmai bus paversti muziejumi. 1920 m. tas tikėjimas atvedė į aštrų ginčą su Stalinu. Nesutarimas kilo dėl kambarių fligelyje, vedančiame iš Didžiųjų Kremliaus rūmų į Arsenalą. Tų kambarių troško daugelis: jie buvo apstatyti elegantiškais baldais ir puikiai apšviesti. Ten jau gyveno Lunačiarskis, vienuose ar dvejuose kaimyniniuose apartamentuose buvo įsikūrę kiti laimingi draugai, tačiau Natalija Ivanovna buvo nepatenkinta sužinojusi, kad neišauklėtas gruzinų komisaras nori prie jų prisijungti. Kaip ji aiškino savo laiškuose Leninui, fligelis atsiveria tiesiai į Arsenalo iždinę. Tai turi būti didžiojo muziejaus dalis, ji turi būti uždaryta, nes vis tiek ten nepatogu ir „pragariškai šalta", kadangi nėra nei šildymo, nei modernaus vandentiekio.

Į ginčą įsitraukė tokie svarbūs žaidėjai, kad Leninas buvo priverstas pats jį išspręsti. Jis atliko keletą tyrimų ir pasibaisėjęs išsiaiškino, kad karališkieji apartamentai baigia sunykti, juk „šalia XVIII amžiaus gobelenų laikomi samovarai ir ant Augsburgų stalų džiovinami kūdikių drabužėliai".[99] Galiausiai ten bet kada galėjo kilti gaisras. Stalinui nebuvo leista užimti puikiųjų kambarių,

ir kiti kolonistai netrukus buvo iškraustyti. Tačiau šioje istorijoje galiausiai buvo Stalino viršus. 1921-aisiais, jam grįžus iš pilietinio karo pietų fronto, vadas apdovanojo jį apartamentais Nr. 1 taip vadinamame *Potešnyj* korpuse, kuris buvo griūvančių Aleksejaus Michailovičiaus *Potešnyj* rūmų dalis. Tai buvo didelis, erdvus butas, kuriame savo kambarius turėjo ir vaikai, ir tarnai, tačiau apie Lenino prisirišimą prie tos vietos, apie jos statusą, perdavus jį Stalinui, galima spręsti iš fakto, kad ankstesnis jo gyventojas buvo moteris, labai artima Lenino širdžiai – jo tariama meilužė, gražioji Inesa Armand.[100]

„Mieste daugelis kalbėdavo apie orgijas Kremliuje", – rašo apie tuos laikus savo atsiminimuose raudonasis sargybinis. Jis turėjo omenyje ne seksą (tai atsiras vėliau), bet didžiausią tuo laikotarpiu gyvenusių žmonių problemą – maistą. „Rusų inteligentai, – tęsia jis, – žinodami, kad visų kartų rusų carų lobiai buvo saugomi [Kremliuje], manė, kad bolševikai persivalgydavo."[101] Tuo metu, kai visa šalis badavo, tokie gandai ne tik buvo visai suprantami, bet ir kenkė. Už Kremliaus sienų, prastų derlių ir apleistų ūkių šalyje, vidutinis maskvietis 1918 m. per dieną suvalgydavo apie 1700 kalorijų – tokia mityba buvo artima badui.[102] Turėti bet kokių maisto atsargų, kad ir paprasčiausių, buvo prabanga. Karštas maistas buvo vienas iš Kremliaus gyvenimo privalumų. Tačiau tai būdavo toli gražu nepanašu į vėlesnes sovietmečio bakchanalijas. Žemesnysis Kremliaus personalas gaudavo tik svarbiausio maisto, iš pradžių net elitas valgydavo kukliai. „Be šviežios mėsos, – rašė Trockis, – jie patiekdavo ir sūdytos jautienos. Miltuose ir miežiuose būdavo smėlio. Vien tik raudonosios ketos ikrų būdavo gausiai, kadangi liovėsi jų eksportas."[103]

Tačiau toks asketiškumas ilgai nesitęsė. Tereikėjo vos kelių mėnesių, kad už Kremliaus sienų susiformuotų hierarchija, „aukštes-

nysis“ personalas taptų viršesnis už „žemesnįjį“ ir beveik visi gyventų geriau nei mažesnieji išorinio pasaulio mirtingieji. Buvo teisinamasi tuo, kad užsiėmę visuomenės tarnai negali švaistyti savo laiko buitiniams darbams, o to pasekmė buvo vis didesnė prabanga. Valdant sovietams, nauju caru turėjo būti pati liaudis, tačiau tuo atžvilgiu bent jau jų lyderiai apsiribojo veikla savo naudai. Gandai apie privilegijas, sklidę Maskvoje 1920 m., pasidarė tokie bjaurūs, kad jiems ištirti ir pranešti Leninas įkūrė specialią komisiją.

Jos surinkti duomenys atskleidė veidmainiško vis augančio pertekliaus vaizdą. Didžioji dauguma Kremliaus personalo valgė Centrinio vykdomojo komiteto valgykloje, kur kiekvienam asmeniui būdavo leidžiama suvalgyti net virš 100 gramų (apie 4 uncijas) mėsos ar žuvies vienu prisėdimu. Į porciją taip pat įėjo duona, daržovės, ryžiai, sviestas ir cukrus, kurių jokiais būdais nepavadintum puotos maistu. Ramybę sudrumstė patiekalai, ruošiami atskirai elitui. Buvo manoma, kad Liaudies komisarų tarybos ministrams kiekvienam valgymui reikia 300 gramų (12 uncijų) mėsos arba žuvies, dvigubai didesnio nei kitam personalui kiekio ryžių arba makaronų ir keturis kartus daugiau nei įprastai duonos.[104] Jokiame vėlesniame dokumente nenurodyta, kad tie kiekiai kada būtų oficialiai sumažinti.[105] Atvirkščiai, privilegijų vis daugėjo. Pavyzdžiui, elito šeimos, kurioms atrodė, kad gyventi Kremliuje nepatogu, netrukus galėdavo pasiimti maisto davinius (ir tarnų) į savo namus kaime. XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje buvusių milijonierių užmiesčio dvarai, kurių garsiausias buvo naftos magnato Zubalovo, buvo atiduoti Rusijos stalinams ir dzeržinskiams. Nuo 1918 m., kai Leninas atvyko į Gorkį gydytis kulkų sužeidimų, jis praleisdavo ten vis daugiau laiko, kvėpuodamas grynu oru dvare, neseniai priklausiusiame generolui ir poniai Reinbotams.[106]

Zubalovo valdose esančiuose užmiesčio namuose poilsiavo daug asmenų, tas malonias vasaros dienas ketvirtojo dešimtmečio

Kremliaus vaikai vėliau prisimins savo memuaruose. Jau Lenino laikais buvo gausiai aprūpinama tuo, kas eufemistiškai buvo vadinama valstybiniais poilsio namais. „Mes išleisime aukso, – 1918 m. gegužės mėnesį pažadėjo Leninas, – tačiau poilsio namai bus pavyzdiniai tik tada, kai galėsime parodyti, kad juose dirba geriausi gydytojai ir administratoriai, o ne įprastiniai sovietiniai šundaktariai ir stuobriai."[107] Be to, vadas pageidavo slapto transporto ryšio tarp visų slėptuvių kompleksų ir Kremliaus, tuo tarpu jo žavusis elitas buvo priverstas tenkintis nedideliu automobilių parku. Automobilius buvo galima pamatyti einant pro Kavalerijos namus, už taip vadinamo rūmų „vaikų fligelio", pro tinkuotą arką. Garažai buvo apgriuvusiuose pastatuose, dvokiantys benzinu permirkusiais skudurais, prie jų buvo ir sunkvežimių, šarvuotų mašinų ir kitų stambių mechaninių žvėrių kiemas. Apleistame kampe už jų Malkovui buvo parūpinta rami vieta. Jos prireikė 1918 m. gavus nurodymą sušaudyti tariamą Lenino žudikę Fanę Kaplan. Jis atliko egzekuciją, o šūvio garsą bandė nuslėpti įjungęs keleto sunkvežimių variklius. Vėliau kažkur netoliese aplaistęs benzinu Malkovas sudegino moters palaikus.[108] Tuo tarpu kaimynystėje, pasiruošę tarnauti naujiesiems Kremliaus šeimininkams, blizgėjo eilė išsirikiavusių pakardų, rols-roisų ir, kol 1918 m. per įkaitų dramą nebuvo atimtas iš Lenino vairuotojo, vienas iš paties caro mėgstamiausių *Delaunay-Belleville* limuzinų.[109]

Automobiliai buvo laikomi šiapus sienų, nes Kremliaus gyventojai bijojo visko – nuo vagysčių iki vaikų pagrobimo ir nužudymo. Ta baimė buvo visiškai suprantama. Kai 1918 m. kovo mėnesį čia atsikėlė valdžia, ką tik buvo prasidėjęs blogiausias pilietinio karo laikotarpis; ateinančiais mėnesiais bus kovojama prie Dono, Urale, Sibire, Ukrainoje ir netgi netoli Maskvos. Trockis padėjo išvesti sovietinę liaudį iš Europos karo, tačiau ir toks sprendimas pasiro-

dė kontraversiškas. Sutartis su Vokietija, pasirašyta 1918 m. kovo mėnesį Brest-Litovske, numatė turtingiausių Rusijos imperijos žemių (Lenkijoje, Pabaltijyje ir Ukrainoje) atsisakymą, tai buvo sąjungininkų išdavystė. Tuo pat metu naujosios santvarkos socialinė programa buvo pasipelnyti iš savo priešų kiekvienoje gatvėje, kur gyveno turtingesni žmonės. Nelaimingi gyventojai, sučiupti ten dar kartą, kartais kovodavo dėl savo žemės ir šeimos, kartais dėl Lenino pažadų, o turbūt dažniausiai vien dėl išlikimo. Retkarčiais, remiami prastai parengtų britų, amerikiečių ir net prancūzų monarchistų, nacionalistų, vietinių patriotų ir anarchistų, jie patys nusitaikydavo į raudonuosius. Vieną niūrią akimirką 1918 m. vasaros pradžioje padėtis tapo tokia pavojinga, kad Leninas įsakė nužudyti visą karališkąją šeimą, kuri buvo įkalinta Uralo miesto Jekaterinburgo dvare. Jo pareigūnai nedelsdami įvykdė įsakymą. 1919 m., kai Baltųjų generolas Antonas Denikinas artinosi nuo Tulos ir Oriolo, priversdamas naująją sostinę ruoštis apsiausčiai, pačios Maskvos padėtis tapo kritiška.[110] Karo veiksmai tęsėsi ir 1920-aisiais, alindami kraštą ir žmones, jau iškankintus pasaulinio karo.

Kova už Rusijos ateitį matė degančius ištisus kaimus, vaikų žudynes; ji buvo visokių įmanomų žiaurumų – nuo suluošinimų iki kanibalizmo – liudininkė. Karas ištobulino žudymo meną, kuris darė įspūdį net žmonėms, užaugintiems pasakomis apie viduramžių šventuosius. Tačiau smurtas nebuvo vienintelė nelaimė, su kuria dabar susidūrė naujos sovietinės valstybės piliečiai. Pirmasis pasaulinis karas paliko gripo epidemiją, ir rusai, kaip ir visi kiti, mirė dešimtimis tūkstančių. Tuo tarpu masinis pabėgėlių judėjimas padėjo lengvai plisti kitoms nelaimėms, įskaitant dizenteriją, dėmėtąją šiltinę ir cholerą (Kremliaus svečių dezinfekavimui buvo įrengtos dvi dezinfekcijos patalpos[111]). Niekas iš tikrųjų nežino, kiek naujosios Lenino respublikos piliečių mirė, nes užrašų nebuvo įmanoma išsaugoti, tačiau manoma, kad 1917–1921 m.

žuvo maždaug 9–14 milijonų žmonių.[112] Be to, du ar trys milijonai pabėgo, kai kas į Europą, kiti į Kiniją. Tiems, kurie liko, ateitis atrodė niūri. Pati Maskva ištuštėjo, jos gyventojų sumažėjo apie 50 procentų. Išlikusieji buvo sulysę ir įdubusiomis akimis, atsargiai stebėjo įvykius, sutrikę ir įsibaiminę.

Naujoji santvarka negalėjo gyvuoti be tų žmonių fizinės pagalbos, jų darbo ir jų sugebėjimo kovoti. Tačiau jai reikėjo dar kai ko, kas tokiomis sąlygomis buvo neįmanoma: tikrų revoliucinių įsitikinimų. Juk Leninas tetroško pertvarkyti pasaulį. Karo laimėjimas jam buvo lemtingas, ir Raudonoji armija, vadovaujama Trockio, atliko veiksmingus, nors kartais ir beviltiškus žygius, kad sutriuškintų visas mūšio lauke organizuojamos kontrrevoliucijos formas. Tačiau už fronto linijos, o ypač Maskvoje, svarbiausias naujųjų laikų įrankis buvo būtent Čeka, taip vadinama Felikso Dzeržinskio Ypatingoji komisija. Ji buvo panašesnė į karinę negu į slaptąją, negailestingesnė už daugelį armijų, o jos įrankiai buvo teroras, bauginimas ir skerdynės baisiu mastu. 1918 m. rugpjūčio mėnesį, paskatinta sėkmingo Petrogrado bolševikų lyderio nužudymo ir pasikėsinimo į Lenino gyvybę Maskvoje, ji pradėjo masinių egzekucijų programą. Tūkstančiai kūnų dažnai būdavo paliekami ten, kur parkrisdavo. Tuo buvo siekiama pamokyti gyvuosius, kaip reikia mąstyti, o kai vyko kultūrinės revoliucijos, tai buvo chrestomatinis pavyzdys. Priešais buvo laikomi perpardavinėtojai ir dvasininkai, baltagvardiečiai, net parduotuvių savininkai. 1918 m. vasaros pabaigoje saulės spindulius kas rytą užtemdydavo debesys musių.

Tačiau kad ir kokios galingos būtų kulkos, jų neužteko daugumos žmonių širdims užkariauti. Ir tai vertė susirūpinti, nes bolševikai nebuvo tikri galvažudžiai. Popieriuje – o kai kur ir realybėje – tai buvo svajotojų valdžia, todėl buvo manoma, kad jiems galėtų padėti kūrybingi Rusijos menininkai. 1917 m. meno pasaulio optimistai džiūgavo, įsivaizduodami revoliuciją kaip savo šansą įgyven-

dinti ilgai brandintas fantazijas ir pertvarkyti žmonių gyvenimą. Jiems prireikė kelerių metų, kad suprastų, jog naujasis jų globėjas širdies gilumoje buvo tradicijų puoselėtojas, kad Lenino svajonės – atgyvenusios, o ne nukreiptos į žvaigždes. Erdvėlaiviai ir kubistiniai paveikslai buvo ne esmė. Kaip pabaigoje suprato kiekvienas, marksizmas į progresą žiūrėjo kaip į tik viena kryptimi vedančius bėgius, kuriais, stotelė po stotelės, kratosi pirmyn žmonija, tarsi keliaudama senu autobusu su atkakliais krumpliaračiais. Vienintelis tikrasis menininkų darbas buvo padėti bambantiems keleiviams laikytis teisingo maršruto. Kad tai pasiektų, jie pirmiausiai turėjo sukurti naują šventųjų ir kritusių didvyrių kanoną, komunistinį stilių, nes buvo manoma, kad tai geriausias būdas įkvėpti prietaringas abejojančias mases. Kaip ir beveik kiekvieno senų laikų caro dvariškių, taip ir tos revoliucinės valdžios tarnų buvo paprašyta rasti būdą, kaip praktiškai panaudoti rusų istoriją.

Akivaizdžiai gera vieta pradėti buvo „feodalinis" Kremlius, senųjų laikų bastionas ir simbolis, Raudonoji aikštė bei visas Maskvos centras. Tai buvo vietos, kuriose istorija galėjo būti iš esmės perrašoma. Tas darbas prasidėjo 1917 m. lapkričio mėnesį kartu su kankinių rekviem aplink Kremliaus kapus, ir tęsėsi, kai ant Senato stogo buvo iškelta pirmoji raudona vėliava. Įtarieji, be abejo, net ir tada žvairavo į dvigalvius caro erelius, nes jie kontroliavo viską, kas virš proletariato citadelės buvo tikrai matoma, tačiau pirmąkart nebebuvo to, ką galima laikyti aiškiu taikiniu. 1918 metų balandžio mėnesį Centrinio vykdomojo komiteto dekretas, patvirtintas Lunačiarskio, įsakė, kad paminklai, kuriems, kaip manoma, trūksta meninės vertės, – o tokios buvo neseniai gyvenusių carų, jojančių ant žirgų, statulos – neatidėliojant turi būti nugriauti. Vietoje jų kiek įmanoma greičiau turi būti suprojektuoti ir pastatyti nauji kūriniai, šlovinantys revoliucijos vertybes ir didvyrius. Komisarų paskelbti menininkų konkursai, buvo tikimasi, pritrauks naujų

dalyvių, o ne tik tą patį buržuazinių estetų ratelį. Dar buvo tikimasi (iš tikrųjų buvo išleistas įsakas), kad konkursų dalyviai turės apsiriboti pigiomis medžiagomis. Laimėję dailininkai, nesvarbu, kokia jų kilmė (bet geriausia, jei ji būtų proletariška), gaus lėšų, kad sukurtų pirmuosius naujos – populiarios – praeities simbolius.[113]

Numatomas sugriovimas buvo palyginti lengviausia viso to reikalo dalis. 1918 m. balandžio pabaigoje Leninas susidūrė su būreliu kažką sunkiai dirbančių jaunuolių iš Kremliaus įgulos. Pasakojama, kad jie patys sugalvojo nuversti kryžių nuo neorusiško Vaznecovo paminklo nužudytajam Didžiajam kunigaikščiui Sergejui Aleksandrovičiui. Netrukus buvo nugriautas visas statinys, o Leninas pasakė, kad vietoje jo reikėtų pastatyti paminklą didžiojo kunigaikščio žudikui Kaliajevui.[114] Kiti carizmo pūliniai, įskaitant Aleksandro III (šalia Kristaus Išganytojo soboro) ir Aleksandro II (Kremliuje) statulas, nusekė paskui kunigaikščio kryžių į vežimus, nors kažkas įsigudrino pabėgti su visu pastarojo metalu, turbūt su Kremliaus sargybinių pagalba.[115] Nauji darbai vyko stulbinamai sklandžiai. Revoliucinis menas turėjo griauti nusistovėjusias religines pažiūras ir žmonėms buvo leista patiems atrinkti naujų paminklų statymo konkursų laimėtojus. Tačiau kai kurių darbininkų ir daugumos valstiečių meninis skonis buvo konservatyvus. Tai buvo pradžia, visur pradėjo dygti rūškanų barzdotų vyrų – Markso, Lenino, netgi Spartako ir Čaikovskio – biustai.

Paties Lenino supratimas apie skulptūrą ir daugelį kitų dalykų buvo kaip kaimo mokytojo. Pasitaręs su jaunu architektu N. D. Vinogradovu, jis sudarė sąrašą istorinių asmenų, kurių biustus norėtų matyti, be to, pareikalavo, kad pamokomi įrašai ir bareljefai būtų pritaikyti garsiems pastatams, pradedant nuo Kremliaus. Būtent Leninas paprašė, kad didžiulė Tolstojaus statula būtų pastatyta priešais pagrindines Kremliaus Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro duris.[116] dabar tokie paminklai – ir, žinoma, panašios pa-

ties Lenino statulos – yra labai būdingos sovietiniam menui, tačiau trečiojo dešimtmečio pradžioje iš tikrųjų buvo pilna kur kas labiau stulbinančių, net šokiruojančių projektų. Savo kūriniais troško prisidėti visi novatoriai, nuo Lentulovo ir Malevičiaus iki Vladimiro Tutlino. Proletarų poetas Michailas Gerasimovas vienu momentu bandė pavaizduoti Kremlių kaip milžinišką dinamą, apšviečiančią tautos sielą naujos rūšies magnetine energija.[117] Leninas buvo paliktas piktintis savo kambaryje. Kai jis panoro Karlo Markso biusto, neatsirado nė vieno, galinčio jį nulipdyti.[118]

1918 m. kilusi įtampa buvo tiesiogiai susijusi su revoliuciniu kalendoriumi, kadangi gegužės 1 dieną turėjo vykti darbininkų linksmybės, pirma didelė pirmosios pasaulyje proletariato revoliucijos šventė. Maskva buvo sostinė dar tik tris mėnesius, tačiau Leninas visada jautriai žiūrėjo į minios propagandą, o tai reiškė, kad Raudonojoje aikštėje įvyks paradas. Kremlius turėjo parodyti savo revoliucinį veidą. Vadovauti eisenai bolševikai pasamdė du garsius brolius, menininkus Leonidą ir Viktorą Vesninus. Buvo pažadėta pinigų, aprūpinta leidimais, ir Pavelas Malkovas aplakstė miestą ieškodamas vėliavėlių papuošti gatvėms. Balandžio pabaigoje mūrininkai pastatė pakylą. Visur mėtėsi dėžės su vėliavomis ir virvės. Dirbtuvės pusrūsiuose netoli Kremliaus sienų buvo išvalytos, kiekvieną dieną ten galėjai matyti būrius moterų, palinkusių prie darbo.

Tos moterys turėjo susiūti milžiniškus gabalus raudono audeklo, o to darbo tikslas paaiškėjo, kai šventės rytą patekėjo saulė. Visų nuostabai, Kremliaus apvalusis Kutafijos bokštas buvo visas įvyniotas į raudoną medžiagą. Dviguba raudonų vėliavų eilė vedė nuo jo į Trejybės bokštą, sukurdama pačiame Kremliuje purpurinį koridorių. Visžalių augalų girliandos žadėjo pavasarį ir gamtos gėrybes, o liepsnojančios vėliavėlės skelbė darbo laisvę ir Sovietų respublikos pergalę. Tačiau nebuvo pamiršta ir gedulinga pasiaukojimo

tema. Ta proga kankinių kapai prie Kremliaus buvo apdėti velėnomis ir apkrauti gyvomis gėlėmis. Kiekvienas būrys, pražygiuodamas pro šalį, pagarbos ženklan nuleisdavo vėliavas ar vėliavėles, o prie Kremliaus sienų už žemių pylimų buvo išsirikiavusios juodos vėliavos. Rugpjūčio mėnesį, kai buvo remontuojamas Kremliaus Išganytojo bokštas ir laikrodis, mechanikas perkabino garsiuosius varpus. Nuo to laiko 6 valandą ryto jie gyvai ir garsiai skambindavo „Internacionalą", tačiau, jei valdžia pareikalaudavo, 9 valandą ryto ir dar kartą 3 valandą po pietų grodavo laidotuvių maršą.[119]

Po gegužės parado praėjus vos kelioms dienoms, Kremliuje įvyko atmintinos pamaldos. Per amžius tam tikros klasės maskviečiai rinkdavosi į Dievo Motinos Ėmimo į dangų soborą, į svarbiausią ortodoksų religijos šventę, krikščionišką amžino gyvenimo šventimą. Per amžius procesija su kryžiumi, lydima šimtų tikinčiųjų, išnešdavo gerąją Velykų žinią į gatves su ikonomis, giesmėmis ir virtinėmis dvasininkų. Tai buvo daug šventesnės ir tikriausiai labiau mėgstamos iškilmės negu Kalėdos Vakarų Europoje, o 1918-aisiais jos išpuolė kaip tik iškart po bolševikų Gegužės pirmosios dienos. Toks atsitiktinis sutapimas turbūt ir padėjo įtikinti Leniną išleisti specialų leidimą, kad Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboras būtų atidarytas įprastinėms pamaldoms ir procesijai.[120] Oranovskis, atsakingas už visų rūšių Kremliaus vertybes, prisiminė tą epizodą kaip labiausiai įtemptą jo gyvenime; latvių šauliai stovėjo įsitempę sargyboje, kai suskambo didieji varpai ir užplūdo minia. Kremlius nematys kitų tokių Velykų septynis dešimtmečius.[121] Nepasikartos tas visas bruzdesys, kai grėsė pavojus lyderių gyvybėms, jau nekalbant apie auksą ir religinį meną. Prašymas organizuoti mažesnę procesiją 1918 m. lapkritį buvo Malkovo atmestas, motyvuojant tuo, kad kadaise buvusi cerkvės nuosavybė Kremliuje yra kataloguojama.[122]

Tuo tarpu už Kremliaus ribų ginčas dėl pačios Rusijos darėsi vis skaudesnis. Cerkvė netrukus tapo vieninteliu didesniu bolševikų varžovu dėl tautos dvasios. 1917 m., prieš bolševikų vyriausybės perversmą, pasauliečiams buvo įmanoma vienu metu laikytis ir utopinių, ir ortodoksinių idėjų, švęsti Gegužės pirmąją ir Velykas su ta pačia vilties dvasia. Net ir tokie pionieriai kaip Tatlinas turėjo ortodoksiškų šaknų, o daugelis avangardistų didžiausio įkvėpimo semdavosi iš senųjų ikonų. Lenino partija atmetė tą padalintą ištikimybę. Visai įtikėtina, kad buvo nužudyta mažiausiai 9 000 dvasininkų, daugiausiai 1918 m. Lenino žodžiais, „daugiausiai reakcionierių yra... tarp dvasininkų, kuriuos geriau... reikėtų sušaudyti“.[123] Nebuvo geresni ir patys šventieji. 1918 m. pavasarį būrelis pamaldžių žmonių, sunerimę dėl Kremliaus uždarymo, pasiprašė saugoti Čiudovo vienuolyno įkūrėjo metropolito Aleksijaus palaikus ir perkelti karstą į saugesnę vietą.[124] Tai buvo santūrus prašymas, apsaugantis vadą nuo bet kokių nepatogumų. Tikintieji siekė, kad Aleksijaus, kaip ir kitų Kremliaus šventųjų, kūnas būtų prižiūrimas, nes tai buvo tikrai šventas žmogus, nepabūgęs net mirties bausmės. Lenino ranka parašyta pastaba pavedė savo padėjėjui atmesti tą prašymą. Vietoje to, karstas tuojau buvo atidarytas, o jo turinys liudininkų akivaizdoje ištirtas.[125] Kurį laiką buvo derinama, tačiau 1919 m. grupė bolševikų „mokslininkų“ išvyniojo ir išeksponavo Aleksijaus palaikus kaip nacionalinės kampanijos prieš ikirevoliucinių šventųjų kultą dalį.[126]

Toks žiaurus gestas padėjo sunaikinti vienos religijos rūšies praktikavimą, tačiau Lenino partija dar nebuvo sukūrusi nieko svarbaus, kuo galėtų ją pakeisti. Toks prioritetas visiškai paaiškina Lenino nepakantumą paminklams. Nors 1918 m. balandžio mėnesį buvo pradėta jo kampanija dėl „paminklų propagandos“, iki gegužės pabaigos visoje Maskvoje ant pjedestalų vis dar nebuvo marksų. Ir Lunačiarskis, ir Malinovskis susidūrė su Lenino „nuostaba

ir pasipiktinimu", netrukus vadas pareikalavo, kad tinginiai turi būti įvardyti ir įkalinti. Liepos viduryje kiekvienas daugiau ar mažiau garsus skulptorius buvo užsiėmęs Lenino nurodytos personos kūrimu. Marksas, Engelsas ir Ogiustas Blanki buvo svarbiausi, tačiau buvo vaizduojami ir Brutas ir Robespjeras, lygiai kaip ir Šopenas, Volteras, Bethovenas ir lordas Baironas. Kaip paprastai, pastebėjus, kad moteriškos lyties asmenis neišvengiamai nusvėrė daugybė vyrų, atsakingajam komitetui tai pasirodė įtartina. Sąraše, kurį sudarė šešiasdešimt du vardai, tiktai vienas (revoliucinės populistės Sofijos Petrovskajos) buvo moters. Turbūt todėl visada naudingas Oranovskis gavo užsakymą sukurti velionės aktorės Veros Komisarževskajos, vaidinusios Niną pirmajame spektaklyje pagal Čechovo „Žuvėdrą", skulptūrą.[127] Taip moterų kontingentas padvigubėjo, tačiau projektui vis tiek trūko ne tik dažų, bet ir kompetencijos. 1918 m. rugsėjo mėnesį, dar prieš atidengiant XVIII amžiaus visuomenės veikėjo, kritiko Aleksandro Radiščevo biustą (sukurtą Leonido Šervudo), jis paprasčiausiai pradingo. Leninui, išklausiusiam apie tai pranešimą, „labai pasikeitė nuotaika".[128]

Be abejo, buvo įamžintos ir kai kurios pergalės. 1918 m. pavasarį skulptorius S. T. Konenkovas („Rusijos Rodenas") priėmė užsakymą sukurti Kremliuje taip Lenino trokštamą bareljefą. Juo tariamai buvo siekiama pagerbti 1917 m. aukas, tačiau gilesnis jo tikslas buvo pažeminti krikščioniškąsias ikonas, prieš kurias tikintieji (ir net nelabai tikintys) vis dar stabtelėdavo, nusilenkdavo ir tyliai persižegnodavo. 1918 m. lapkričio mėnesį buvo atidengtas Konenkovo darbas – angelas, vardu „Genijus". Kūrinys buvo padarytas iš keturiasdešimt devynių atskirų ryškiai glazūruotų dalių, tačiau jo stilius turėjo daugiau bendrumų su folkloru nei su kubizmu. Tekančios saulės fone žmogaus figūra vienoje gigantiškoje rankoje laikė iškėlusi raudoną vėliavą, o kitoje žalias palmės šakelės.[129] Dėmesys buvo atkreiptas į avangardo architektus ir skulptorius; jų užduotis

buvo ne išreikšti dvasines tiesas ar individualų kūrybingumą, bet šviesti rusų mases. Gal avangardinis žurnalas *Lef* ir skelbė, kad atėjo laikas pralenkti konservatyvųjį meną, kuris visada „reikalavo“ „nuolankaus mentaliteto, minkšto kaip vaškas“.[130] Tačiau Lenino motyvai buvo ne tokie tyri, o galutiniai rezultatai nebuvo utopiniai.

Pagrindinis susirėmimas toje kovoje dėl tautos dvasios buvo tamsiausias iš visų. Kai pilietinio karo mūšiai nurimo, Rusiją užpuolė badas, negailestingas tarsi Senojo Testamento maras. Žmonių kančios paskatino teikti materialinę pagalbą tokius skirtingus aukotojus kaip Jungtinių Valstijų vyriausybė ir popiežius.[131] Rusijoje rinkti pinigus ir padėti skirstyti maistą pasisiūlė, nors ir pati būdama palaužta, ortodoksų cerkvė. Jos lyderiui patriarchui Tichonui net pavyko sudaryti brangenybių, kurias parapijos cerkvės galėtų pasiūlyti parduoti, kad surinktų dalį prašomų lėšų, sąrašą.[132] Tai ignoruodamas Leninas pareikalavo, kad visas cerkvių turtas būtų atimtas. Vargu ar jo tikslas buvo piniginė vertė. „Būtent dabar ir tiktai dabar, – aiškino jis slaptoje direktyvoje, – kai bado apimtuose regionuose pasireiškia kanibalizmas, o keliai užversti šimtais, jei ne tūkstančiais lavonų, mes galime (ir todėl privalome) su pašėlusia ir negailestinga energija vykdyti cerkvės vertybių konfiskavimą.“[133] Pilietinis karas buvo beveik laimėtas, ir ta paskutinė pastanga, Lenino manymu, garantuotų pergalę.

Nutarimas likviduoti cerkvės turtą buvo priimtas Kremliuje 1921 m. gruodžio pabaigoje. Vadovaujamas nepakantaus Trockio, Centrinis vykdomasis komitetas kūrė kruopščius planus, kaip išvengti pasipriešinimo, todėl buvo susitarta, kad rekvizuotos brangenybės turėtų būti pervežamos keleiviniais traukiniais, o ne prekiniais vagonais. Visuomenės reakcija visiškai pateisino tokias atsargumo priemones. Net ir Maskvoje, prisotintoje paruošiamąja agitacija ir propaganda, tos rekvizicijos sukėlė širdį veriančius protestus. Niekas nesuprato, kodėl turėtų būti nusavinti tie didžiai vertinami daiktai,

ypač kai vis dar trūko duonos. „Badaujantiems reikia maisto, o ne aukso", – nutarė vieno fabriko darbininkai, kažkas net išdrįso pakišti mintį, kad badas buvo Kremliaus „buržujų" kaltė. Jeigu Leninas ir jo varnai atsisakytų pareigų, šnibždėjosi jie, mes galėtume išsirinkti valdžią, kuri mus visus pamaitintų.[134] Tokios kalbos bolševikams kėlė didelę įtampą: tai buvo pilietinio karo dvelkimas, Baltųjų sargybinių ir šventikų nuodai. *Izvestija* ragino darbininkus ir valstiečius „išdeginti" dvasininkų kontrrevoliuciją „karšta geležimi".[135]

1922 m. pavasario pabaigoje Maskva paleido savo banditus. Ginkluotos gaujos atvyko grobti ir pakuoti evangelijų, ikonų rėmų ir taurių; apieškotose cerkvėse žiojėjo atviri karstai. Tikintieji raudojo, kai, kartais iš vietinių cerkvių, o kartais ir iš didingų aptvertų Rusijos miestų soborų buvo išnešami švininiai ir sidabriniai karstų antvožai. Petrograde ypač stropi komanda išlaužė svertais karstus Piotro ir Pavelo sobore. Jie nuplėšė perlų vėrinį nuo seniai mirusios Jekaterinos Didžiosios kaklo, tačiau kai atidengė Petro karstą ir jo viduje pamatė didžiulį ir stulbinamai gyvai atrodantį kūną, pasitraukė atatupsti, net pamiršę teroro misiją.[136] Tai buvo nepaprasta senojo režimo pergalė. Raudonieji visur buvo paruošę kulkosvaidžius. Leninas pareikalavo, kad jį kasdien informuotų apie sušaudytų dvasininkų skaičių.[137]

Ir Kremliaus cerkvės tokių užpuolimų neišvengė. Iš tikrųjų kaltinimas, kad „aukšti asmenys" gyvena kaip carai, padėjo galutinai nuspręsti jų likimą. Maskvos visuomenė stebėjo, kaip nuo Kremliaus sienų buvo plėšiamos ikonų lempos ir baldakimai. Grabario parašytas nusiskundimas dėl XV amžiaus pabaigos paveikslų, tokių trapių, kad negalėjai tikėtis, jog jie išliks išnešus į lauką, neapsaugojimo niekada nesulaukė atsakymo.[138] Mėgstamiausioje Aleksejaus Michailovičiaus rūmų Išganytojo Už Auksinių Grotų cerkvėje buvo išardytas ir išlydytas sidabrinis ikonostasas, kuriame buvo Ušakovo ir jo amžininkų darbai. Sidabrinės durys ir išpuoštos relikvijų skrynios iš

Čiudovo vienuolyno taip pat buvo konfiskuotos. Tačiau, nepaisant tokio naikinimo, viso Kremliaus grobio lydinys buvo mažesnis už tą, kurį išsivežė Napoleonas.[139] Kaip ten bebūtų, tuo metu, kai nusilpusi pasaulio rinka jau buvo užtvindyta visokio plauko rusų grobio, neįtikėtina, kad pusė tonos aukso galėjo apsaugoti revoliuciją.

Visa ta kampanija prieš religinį meną prieštaravo sovietų ekonominiams interesams. Geriau informuota vyriausybė būtų skyrusi laiko meniškų brangenybių, relikvijų, unikalių ikonų ir netgi smulkesnių sakraliojo meno darbų vertės nustatymui. Bandymams tai padaryti dažnai sutrukdydavo vietinių rekvizicijos komandų uolumas – jos plėšė viską, neatsižvelgdamos į instrukcijas apie subtilius daiktus, ir gabendavo dėžes su grobiu į liejyklas, antrąkart į jas nė nežvilgtelėję.[140] Vienas iš keleto pareigūnų, turėjusių tam procesui įtakos, nuvargęs, tačiau nekalbus Grabaris, pamėgino įsikišti ir išgelbėti kai ką iš brangiausio savo tautos palikimo. Jis netgi paprašė valstybės maklerio kuriam laikui sustoti, palaukti, kol jis ir jo kolegos išmokys Europą suprasti (ir sumokėti už jį) puikų Rusijos religinį meną.[141] Tačiau nugalėjo bolševikų užsispyrimas: tai cerkvės likvidavimas, Dievo mirtis, ne tik būdas gauti pinigų. Didžiosios ikonų kolekcijos – taip pat ir tos, kurios yra Švedijoje ir Jungtinėse Valstijose, – surinktos būtent to laikotarpio varžytinėse. Kai kurios vertybės, taip pat ir daugelis siuvinėtų religinių apeigų drabužių Vašingtono Hilvudo kolekcijoje, buvo nupirktos Maskvos labdaros parduotuvėse.

Specialistai galėjo tiktai reikalauti, kad patys rafinuočiausi ir garsiausi objektai būtų įvertinti Arsenalo rūmuose. Per devynis kampanijos mėnesius muziejuje buvo išpakuota iš viso daugiau kaip 10 000 atskirų cerkvės meno kūrinių. Tačiau buvo neįmanoma jų visų susekti ir išgelbėti. Grabaris praleido daug bemiegių naktų saugodamas daiktus, kurie kitaip galėjo dingti, medžiodamas kiekvieną naują siuntą ir beveik tiesiogine to žodžio prasme

ištraukdamas kai kuriuos daiktus iš lydymo krosnies.[142] Tai buvo sekinantis ir slegiantis darbas, tačiau, kaip ir bet kas kitas menininkų bendruomenėje, jis buvo sekamas, nes bolševikai buvo likę vieninteliai miesto globėjai. Konservatoriai galėjo arba dirbti su jais, arba būti sušaudyti kartu su kunigais.

Kai viena religija kentėjo tokius dažnus smūgius, kita – ar bent jau įsitikinimų sistema – džiaugėsi akivaizdžia valstybės globa. Tačiau bolševizmas nebuvo nei pasaulinis, nei amžinas, o jo švenčiausias simbolis po 1924 m. buvo Lenino kapas. „Vieną dieną, – pareiškė Lenino draugas Leonidas Krasinas, – ta vieta žmonijai bus svarbesnė už Meką ar Jeruzalę."[143] Leninui mirus, sielvartaujantys jo bendražygiai išrinko jam laidojimo vietą šalia 1917 m. žuvusiųjų kapų, o paminklui suprojektuoti komitetas pasamdė Aleksejų Ščiusevą, architektą, kurio (kaip 1813 m. Vitbergo) vienas įkvėpimo šaltinių buvo Egipto piramidės.[144] Ščiusevo projektai (buvo pastatyta keletas mauzoliejų, iš pradžių medinių, paskui marmurinis) pasirodė didingi, nors ir labai paprasti, o pats kapas buvo taip garbinamas, kad visiškai nustelbė ten jau buvusius kankinių kapus, kurie buvo perdirbti į neišvaizdžius geometrinius blokus. Jis taip pat išstūmė spalvingą Konenkovo bareljefą, kurio lengvabūdiškumas dabar sudarė kontrastą tai šventovei.

Nuo to laiko Kremlius vėl priklausė išimtinai elitui. Revoliucija kovojo dėl daugelio dalykų, tačiau jai pasibaigus laimėjo prisiplakėliai, padugnės, plėšikai ir apsukruoliai. Negailestingai utilitarinei ateinančių laikų aplinkai avangardas buvo nereikalingas, ir planai siekiant išsaugoti Kremlių buvo pamiršti drauge su daugybe kitų dar utopiškesnių jo vilčių. Tas procesas truko dar keletą metų, nes svajonės miršta daug lėčiau negu žmonės, tačiau pirmojo Sovietų Rusijos dešimtmečio pabaigoje ta trumpa karšta Kremliaus akropolio bobų vasara galiausiai pasibaigė.

10

Raudonoji tvirtovė

Uždaras ir saugomas, XX a. trečiojo dešimtmečio Kremlius tikriausiai atrodė kaip nuošali negyvenama vieta. Tačiau už tų grėsmingų sienų Maskva vis dar buvo išsaugojusi revoliucinę energiją ir viltis. Trečiojo dešimtmečio pradžia buvo utopistų klestėjimo metas, ir kurį laiką tie metai buvo visai palankūs tūkstančiams maskviečių, kurie vertėsi smulkia prekyba. Kai menininkai ir svajotojai kūrė savo geresnio ateities gyvenimo planus, prekybininkai (kurių buvo kur kas daugiau) ir toliau pirko, pardavinėjo ir taupė realiame pasaulyje, užsidirbdami pragyvenimui prie prekystalių ar ant šaligatvių. Šalia jų už cerkvių durų vis dar galėjai rasti tylų pamaldumą, o kiekvieno pasivaikščiojimo po miestą metu bent kartą netikėtai susidurti su ortodoksų tikėjimu. Vokiečių socialistas Valteris Benjaminas buvo šio chaoso įtrauktas ir sužavėtas. 1927 m. Maskva, rašė jis, buvo vieta, kurioje gyvenimas virė taip, „tarsi būtų ne dvidešimt penki laipsniai šalčio, o šviestų karšta Neapolio saulė“. Vienintelis jį nervinantis dalykas buvo begalė cerkvių. Maskvos kupolai ir auksiniai skliautai Benjaminui priminė galimą slaptąją architektūros misiją. Vidaus patalpos, baiminosi jis, greičiausiai buvo „pritaikytos pogromams“.[1]

Maskvoje ir toliau derėjo sena ir nauja, tačiau atrodė, kad kurį laiką viršų buvo paėmęs laikinumas. Tai buvo viena iš daugelio problemų, žlugdžiusių entuziastingiausių revoliucijos rėmėjų

planus jiems pradėjus kurti pirmąją pasaulyje darbininkų valstybę. Toli nuo džiaugsmingo laisvalaikio, sveikos ir visuotinės brolybės, sovietinis rojus atrodė nuolat apsėstas piktųjų dvasių. Maskvoje tai labiausiai pasireiškė apgyvendinimo, sveikatos ir darbo srityse. Masinė pilietinio karo metų emigracija netrukus buvo pamiršta, ir miesto gyventojų skaičius pamažu augo. Be biurokratų, slaptosios tarnybos ir partiečių, kiekvieną vasarą į sostinę atvykdavo dešimtys tūkstančių žmonių, besitikinčių gauti sezoninio darbo – visiems reikėjo rasti gyvenamąją vietą. 1921–1927 m. nedarbas išaugo keturgubai; 1929-ųjų pradžioje darbo neturėjo vienas žmogus iš trijų. Dirbančiam ar bedarbiui, kiekvienam reikėjo transporto, gydytojų ir maisto, ir miesto tarnybų darbas netrukus pasiekė kritinę įtampą. „Argi tai socializmas, – 1926 m. pavasarį fabriko darbininkų mitinge paklausė vienas kalbėtojas, – jei darbininkai gauna keturiasdešimt rublių už savo fizines pastangas, o valdžios žmonės – tris šimtus rublių už tai, kad rodo mums kelią į socializmą? Visai kaip praeityje, kai šventikai rodydavo mums kelią į dangų."[2]

Buvo akivaizdu, kad Maskvai būtina pertvarka. Tai pritraukė ambicingiausių Europos žmonių. Trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiuose naujus pastatus sostinei siūlė visas sąrašas tokių žvaigždžių kaip Erichas Mendelsonas, Valteris Gropijus ir Le Korbiuzjė, pateikę stambių bendresnio pobūdžio dizaino idėjų. Vietinių sovietinių architektų galvose taip pat dūzgė naujos idėjos. Išsilaisvinę iš senų suvaržymų ir skonių, tokie novatoriai kaip El Lisickis ir Konstantinas Melnikovas pradėjo projektuoti stiklinius dangoraižius ir ištisus priemiesčius ant aukštų atramų. Buvo suplanuota netgi trečiojo dešimtmečio sodo miesto versija, padalinta į zonas pramonei ir darbininkų namams.[3] Net ir daliai tų planų kada nors užbaigti nepakako pinigų, tačiau XX amžiaus tarpukario dešimtmečiai turbūt buvo vienintelis laikas Rusijos istorijoje, kai jos architektai sugebėjo vesti pasaulį, užuot bėgę jam iš paskos.[4]

Revoliucija atnešė šiokios tokios naudos konservatoriams. Kaip pastebėjo Igoris Grabaris, ryžtingas turtuolių nuosavybės užgrobimas buvo tarsi atviras kvietimas tyrinėti jų turtą. Netgi cerkvė galėjo įsileisti specialistų komandas. Vienintelė būtina sąlyga buvo reikiamos formos leidimas. Kadangi Grabaris, galima sakyti, galėjo juos atsispausdinti pats, jis surado laiko perpildytame pareigų grafike prižiūrėti masiškai ardomą senąjį tinką. Jis ieškojo tikrojo rusų meno – viduramžių daiktų, o kad juos surastų, buvo pasirengęs sugriauti beveik viską, kas nebuvo mažiausiai šimto penkiasdešimties metų senumo. Kiti taip pat griebėsi retos progos tyrinėti. Pavyzdžiui, nuo 1923 iki 1928 metų grupė, vadovaujama architekto Piotro Baranovskio, atrado seniai pradingusius XVII amžiaus magnato Vasilijaus Golicyno rūmus.[5] Jie rado juos nudaužę tinką nuo kvadratinio miesto centro bloko, atidarę senus langus ir nugriovę bjaurų tarnybinį priestatą. Jau nekalbant apie akivaizdžią istorinę to pastato reikšmę, jis buvo retenybė mieste, praradusiame tiek daug savo palikimo, visi buvo sužavėti.[6] Prie jų prisijungė net ir slaptosios tarnybos, nors joms pats svarbiausias dalykas buvo užtikrinti, kad būtų visiškai kontroliuojami visi slaptieji praėjimai, kuriuos tarp tų rūmų rūsių ir Kremliaus galėjo įrengti Golicynas ir didžioji kunigaikštytė Sofija.[7]

Be to, miesto pertvarkymas nebuvo kontroliuojamas kokios nors bloga lemiančios politinės klikos. Iš pradžių net trūko racionalaus plano. Prikėlus vienus senus statinius, kiti jau buvo begriūvantys. 1922 m. pirmiausia buvo nugriauta XIX amžiaus koplyčia, pašvęsta Aleksandrui Nevskiui, kuri, kaip kažkas iš futuristų skundėsi, trukdė miesto centrinės gatvės eismui. Cerkvė buvo bejėgė reaguoti, o Grabaris, kaip miesto meninis konsultantas, neprotestavo, nes tas pastatas buvo bjaurus. Cerkvė buvo greitai nugriauta iki pamatų, ir toks sprendimas atvėrė vartus panašių planų srautui.[8] Grabaris netrukus atrodė beveik patenkintas. Jis taip

jautėsi ne vien dėl to, kad jam nepatiko faktiškai viskas, kas buvo pastatyta nuo Konstantino Tono laikų. Jis būtų buvęs toks pats laimingas patvirtindamas dar senesnio ir labai vertinamo pastato nugriovimą, jei taip būtų galėjęs išgelbėti daug patrauklesnio ir labiau verto dėmesio projekto medžiagą.[9] Trečiajame dešimtmetyje kova su religinėmis pažiūromis jam buvo tikras laimėjimas: taikstymasis prie naujojo režimo padėjo išlaikyti pavydėtiną darbą, kur jis galėjo sėkmingai įgyvendinti renovacijos planus.[10]

Tačiau 1927 m. spaudimas priimti viską, ko reikalavo naujosios santvarkos pokyčiai, privertė kai kuriuos kitus paminklų saugojimo stovyklos žmones pasijusti labai nepatogiai. Tais metais jie nesėkmingai mėgino išvengti paskutinių Maskvos barokinių triumfo arkų, taip vadinamų Raudonųjų vartų, nugriovimo. Kad apsaugotų vertingiausius dar išlikusius kultūros paminklus, kai kurie iš jų susijungė į grupę *Staraja Moskva* (Senoji Maskva). Piotras Sytinas, keleto svarbių Maskvos istorijų autorius, ypač vertino Petro Didžiojo Sucharevkos bokštą, kurį įsivaizdavo kaip dar vieno naujo muziejaus centrą. Piotras Baranovskis, vadovavęs darbams Golicyno rūmuose, daug brangaus savo laiko praleido Kazanės sobore, smarkiai perdirbtame XVII amžiaus pastate Raudonojoje aikštėje, restauravo jį atidžiai atsižvelgdamas į pirminį dizainą. Kiti architektai lygiai taip pat kruopščiai darbavosi Kremliaus Čiudovo vienuolyne, kurio pagrindinės cerkvės (dabar jau be vienuolių) buvo garsūs senojo rusiškojo stiliaus paminklai. Kaip ir Šv. Bazilijaus soboras ir pačios Kremliaus sienos, tai buvo svarbiausias liaudies palikimas, be jų Maskva atrodė neįsivaizduojama. Tačiau artėjo lemtingas persilaužimas, o 1927 m. lapkričio mėnesį minint dešimtąsias bolševikų revoliucijos metines padėtis ėmė sparčiai blogėti. Netrukus restauratorių dirbtuvės Leningrade (buvusiame Petrograde) buvo uždarytos, senoji imperijos sostinė palikta trūnyti. Visur, net Maskvoje, didėjo spaudimas „išvalyti“

(tai yra, nugriauti) religinius ir imperijos pastatus. Pasklido nerimą keliantis gandas, kad rengiamasi atstatydinti Lunačiarskį, konservatyvių pažiūrų Švietimo komisarą.[11]

Kai Stalinas paskelbė savo radikalaus ekonomikos pakeitimo planą, kultūrinio karo šalininkai buvo sužavėti. Šalies pertvarkymo projektas buvo pramonės ir žemės ūkio penkmečio planas, prasidėjęs 1928-aisiais. Taip atsirado visiškai nauja sovietinė ekonomika, didžiulių fabrikų ir galingų laukų, išsirikiavusių kombainų, važiuojančių per auksines kviečių mylias, svajonė (ar košmaras). Stalinas įsakė vykdyti priverstinę privačių ūkių kolektyvizaciją, paskui kurią sekė valstybės vadovaujama grūdų rekvizicija. Buvo akivaizdu, kad ateityje nebeliks nieko seno ar neryžtingo. Ideologija, kuri galėjo pateisinti milijonų valstiečių mirtis ateities vardan, vargu ar galėjo leisti savo pažangos įkūrėjui matyti senovines sienas. Per Maskvą nuaidėjo sprogimo garsas. Tai buvo antroji revoliucija, taip vadinamas „didysis atotrūkis" nuo praeities, ir po penkerių metų buvo paskelbta pergalė. Galutinis Maskvos rekonstrukcijos („kovos su senove") planas nebuvo patvirtintas iki 1935-ųjų, tačiau kraštovaizdis jau buvo visiškai pasikeitęs. „Senoji, feodalinė, kilmingoji, pirkliškoji ir buržuazinė Maskva augo ir vystėsi lėtai, – 1934 m. paskelbė žurnalas *Klasių kova*. – Tačiau proletariato pergalė čia atvertė naujus istorinius pasaulinės reikšmės puslapius... Stalino vardu prasidėjo naujas socialistinės sostinės statybų etapas."[12]

Vienas praradimų – Sucharevkos bokštas, nugriautas dabar jau puikiai pažįstama trukdymo eismui dingstimi. 1934 m. Baranovskio rūpestingai restauruotas Kazanės soboras buvo rekvizuotas kaip valgykla vyrams, kasusiems metro tunelius, o po dvejų metų galutinai nugriautas, atseit, kad neužstotų kelio didžiuliams Raudonosios aikštės paradams.[13] Net ir atrastieji Golicyno rūmai buvo nušluoti nuo žemės paviršiaus, šįkart tam, kad užleistų vietą

monumentaliam bankui. Viename tuo klausimu sušauktame planavimo susirinkime, kur ant popierinio žemėlapio buvo išdėlioti centrinių miesto pastatų modeliai, Stalinas pakėlė miniatiūrinę Šv. Bazilijaus cerkvę nuo Raudonosios aikštės ir trumpai pasvarstė, kaip viskas atrodytų, jeigu jos nebūtų.[14] Cerkvės buvo pasigailėta, tačiau Maskva prarado šimtus kitų istorinių pastatų, lygiai kaip ir daugybę centrinių vingiuotų gatvių bei žalių kiemų, suteikusių jai kaimišką dvasią. Geriausiu atveju, kai kurie miesto paminklai buvo pakelti su velenais ir perstatyti į kitą vietą atėjus laikui praplatinti bulvarą. 1937 m. tokiu būdu buvo perkeltas generalgubernatoriaus namas Tverės gatvėje (Tverskaja), toje vietoje pastatytas Kazakovo, tas pats nutiko ir buvusiam Anglų klubui.[15] Tačiau rezultatas buvo bauginanti tuštuma, nebeturinti tokio patogumo ir išskirtinio charakterio, nebeliko ūksmingų alėjų. Stalinas norėjo erdvės visiems tankams ir žygiuojančiai kariuomenei; atsitiko taip, kad jo palikuonys vis dar tebegyvena vėjų užpučiamoje vietoje.

Tačiau, su tankais ar be jų, svarbiausi religiniai pastatai buvo pasmerkti. Atvirame kare, kurio nuo 1929 m. prireikė ekonomikos pertvarkai, vietiniai gyventojai turėjo pasirodyti aktyviai antireligingi. „Dinamitas, – paskelbė vienas toks klasių kovų karys, – tapo tikru sąjungininku mūsų nepalenkiamoje kovoje prieš ortodoksus.“[16] Vien tik per šešis 1929 m. mėnesius Maskvoje buvo uždaryta keturi šimtai religinių pastatų, įskaitant paskutiniąją veikusią cerkvę Novodevičės vienuolyne.[17] 1929 m. liepos mėnesį viena labiausiai gerbiama šventovė, Iberų Mergelės koplyčia, buvo išgriauta siekiant atlaisvinti priėjimą prie Raudonosios aikštės. Tai buvo pakilus laikas, planuotojai tikriausiai daug diskutavo. Ta koplyčia trukdė minioms laisvai judėti. Tačiau naujieji Maskvos valdovai slapta nerimavo ir dėl jos svarbos, kuri buvo tokia didelė, kad net vėliau, naujaisiais laikais, su raudonomis vėliavomis žygiuojantys komunistai praeidami pro tą vietą kartais persižegnodavo.

Stiprios aistros visur buvo tramdomos. Krikščionys jautėsi apsupti ir sutrypti. Vis dėlto bent jau miestuose tikėjimas bolševikų elito, siekiančio įslaptintų tikslų, priimtais sprendimais ir veikla prilygo priešingoje stovykloje esančių ortodoksų religijos atstovų tikėjimui. 1929 m. „antikalėdinė“ demonstracija pagrindiniame Maskvos centro parke pritraukė 100 000 dalyvių. Panašaus populiarumo sulaukė ir kitus dvejus metus vykę „antikalėdiniai“ ir „antivelykiniai“maršai.[18] Iškentusi ilgus senojo režimo inkvizitorių represijų ir net smurto dešimtmečius, antiklerikalų darbininkų klasė buvo euforijoje. Tiesa, ateistus kai kurie klausimai vis dar trikdė: nors jie niekada visiškai neapsiprato su bedieviška mirtimi, suvokė, kad privalėjo pamiršti šventikus ir atmintinai išmoktas maldas. Jų sezoninės šventės, iškylos po atviru dangumi ir mojavimas vėliavėlėmis paraduose neabejotinai buvo remiami valdžios, tačiau tos revoliucijos galia atsirado iš tikros rusiškos dvasios.[19]

Galiausiai buvo atkreiptas dėmesys į patį pompastiškiausią religinį pastatą Maskvoje – Konstantino Tono Kristaus Išganytojo soborą. Net po 1917 m. tas pastatas buvo dar likusio religinio gyvenimo centras. Ten, kai tik galėdavo, dar giedodavo garsūs chorai, o iki 1929-ųjų tikintieji tebestodavo į eilę prie jo didžiųjų durų, kad gautų žaliuojančių šakelių ir kalėdinius palaiminimus. Tačiau, skirtingai nei Kremlius, priešais kurį tas pastatas stovėjo, jo iš tikrųjų nebuvo galima pertvarkyti, nes niekas ilgai negalėjo patikėti, kad iš to panašaus į urvą interjero ir marmuro galima būtų padaryti puikų darbininkų klubą. 1931 m., kai planuotojai ieškojo vietos savo parodomajam šedevrui – Sovietų rūmams, buvo nuspręsta soborą nugriauti. Iki to laiko dar likę miesto ortodoksų tikintieji buvo išmokę atsargumo. Protestuoti išdrįso nedaugelis. Senstantis menininkas Apolinarijus Vaznecovas bandė apginti despotiškai valdomą Tono pastatą (ir meno kūrinius jo viduje), tačiau jo motyvai buvo susiję su paveldu, o ne su tikėjimu. „Nesunku, – rašė jis, –

sugriauti, tačiau kai kultūros ir meno paminklas bus sunaikintas nepalikus pėdsakų, per vėlu bus gailėtis."[20]

Partijos laikraštis *Izvestija* atsisakė spausdinti Vaznecovo laišką. Tai buvo aiškiausias signalas, kad nugriovimas patvirtintas (jeigu ne paragintas) aukščiausiu lygmeniu. Didžiulis pastatas, kurtas septynis dešimtmečius, išnyko per keletą savaičių. Slaptųjų tarnybų pareigūnams kaip įprasta akylai stebint, darbininkų komandos plėšė nuo kupolų aukso lapus ir vario plokštes. Kiti stengėsi nuleisti keletą sunkių varpų, o treti netgi nulupinėjo medžio raižinius ir vidaus plyteles. Kai viskas buvo parengta ir vieta liko saugi, per vieną naktį buvo susprogdintas karkasas, palikęs griuvėsius, kuriuos išvalyti užtruko keletą mėnesių. Laimikis buvo sukrautas į flotilę arkliais traukiamų vežimų (sovietinė svajonė apie visuotinę mechanizaciją dar nebuvo išsipildžiusi), o uolus išrinktųjų menininkų ir projektuotojų ratelis rankiojo viską tarsi godūs gandrai – kai kurie vildamiesi perdirbti varpų metalą savo pačių kūriniams, kiti – supakuoti ir išvežti bronzines duris ir išdrožinėtas statulas. Nepaisant ketvirtojo dešimtmečio Didžiosios depresijos, pasaulyje visada atsirasdavo turtingų pirkėjų.[21]

Soboro pradingimas visiškai pakeitė Maskvos horizontą. Tačiau, kaip jau buvo pradėję murmėti abejojantys, bolševikams labiau sekėsi griauti miesto paminklus, negu susitarti dėl to, kuo juos pakeisti. Visada būdavo imamasi fantastinių planų, kuo geresnių, tuo labiau neįmanomų. Viename buvo siūloma pastatyti labai aukštą Sunkiosios pramonės komisariatą senosios prekyvietės vietoje (GUM pastatas); iš Ivano Leonidovo eskizų galima suprasti, kad jis turėjo pranokti patį Kremlių.[22] Tada atėjo eilė Kongresų rūmams, dar vienam būsimam aukščiausiam pastatui pasaulyje, buvusio Tono soboro vietoje. Dėl gigantiško banko turėjo būti nugriauti Golicyno rūmai. Be to, nuolat buvo planuojama statyti monumentalius fabrikus. Tačiau buvo daug lengviau nubraižyti projektus, nei

įgyvendinti tas beprotiškas idėjas. Tikrovėje nepriekaištinga miesto reputacija buvo ne didesnė už šūsnį akmenų, o 1934 m., galiausiai sugriovus Kitai Gorodo sienas ir vartininkų namelių bokštus, skaldos krūvos dar labiau išaugo.[23] „Žmogus, kuris manė pažįstąs Maskvą, netrukus suprato, kad šitos Maskvos jis nepažįsta", – kandžiai pastebėjo humoristai Ilfas ir Petrovas.[24] Miestas jau niekada nebeatgavo savo dvasios, ir netgi dabar keistos spragos ir bjaurios, nelygiai išknistos gatvės verčia puolusį į neviltį dėl nutrintų kojų svečią spėlioti, ką būtent turėjo omenyje jų projektuotojai.

Atsakymas – ar vienintelis atsakymas – buvo tai, kad jie bandė sukurti modernų miestą su koncentriniais žiedais, kurių centrinis taškas turėjo būti Kremlius, vis dar viduramžiškas.[25] Tačiau čia planuotojų svajonės užleido kelią galingesnio elito projektams, nes tai, kas įvyko tvirtovės viduje ar šalia jos, niekada nebuvo pateikta visuomenės aptarimui. Pagaliau jei tai būtų patikėta Maskvos gyventojams, Kremlius tikriausiai būtų virtęs didžiuliu muziejumi, parku ar net ateities kosmoso misijų baze. Galbūt jis būtų panaudotas religijos ar net karingojo ateizmo tikslais. Nepaisant jo nerealios šlovės, revoliucija nepadarė jo liaudies nuosavybe. Kremlius, kaip ir valstybės valdžia, galiausiai priklausė mažumai... Kadangi Kremlius buvo tarsi knyga, reikėjo kiek paredaguoti, tačiau galiausiai naujasis elitas, paties Stalino klika, išmokė senąsias sienas kalbėti bolševikiškai rusiškai. Patekęs į jų rankas, Kremlius tapo Raudonąja Rusijos tvirtove, siluetu su penkiomis šviečiančiomis elektrinėmis žvaigždėmis, buvusiu ir turbūt išlikusiu pasauliui kaip sovietinės galios simbolis.

Dėl savo, kaip tautos citadelės, svarbos Kremliaus architektūrinis likimas klostėsi pagal ypatingas taisykles. Bolševikai (iš pradžių tai buvo asmeniškai ponia Trockaja) pradėjo nuo pastatų skirstymo į kategorijas pagal jų meninę ir istorinę vertę. 1925 m. sprendžiant

Kremliaus likimą, atsirado dar ir naudingumo sąvoka, suteikusi naujai valdžiai daug naujų galimybių. Kolonada aplink buvusį paminklą Aleksandrui II (3 kategorija) buvo nugriauta per kelias savaites, ir vieta, kur Maskvos jaunimas prieškario vasarų popietėmis vaikštinėdavo ir flirtuodavo, pavirto į gazolino sandėlį.[26] Tačiau pagal pradinį Trockajos planą seniausios cerkvės ir du vienuolynai buvo aptverti iš visų pusių dėl jų istorinės reikšmės (1 kategorija), todėl mažai kas tikėjosi, kad pirmasis svarbus Kremliaus pastatas, kuris turės netrukus išnykti, bus Konstantino ir Jelenos cerkvė tvirtovės pietrytiniame kampe.[27] Vykdomosios komisijos įsakymu 1928 m. jis buvo nugriautas, tariamai siekiant padidinti aplinkinį parką ir padaryti vietos naujajai sporto aikštelei.

Po metų, kai ten vis dar riogsojo krūvos akmenų, o tos sporto aikštelės nebuvo nė ženklo, Lenino bibliotekos direktorius, senas bolševikas, vardu Vladimiras Nevskis, išdrįso pareikšti protestą dėl prarasto paveldo, tačiau jo balsas nebuvo išgirstas.[28] Dar mažiau kalbesnė buvo peticija, parašyta neseniai paskirto paties Kremliaus architektūros direktoriaus D. P. Suchovo, kuris jau nerimavo dėl savo darbo.[29] Jis su bendraminčiais 1928 m. pavasarį tepasiekė, kad būtų atidėti planai nugriauti gotikinę Šv. Jekaterinos cerkvę Kristaus Žengimo į dangų vienuolyne bei išlydyti daugumą Kremliaus varpų.[30] Tačiau atokvėpis buvo trumpas. Vos po vienerių metų, 1929 m. balandžio mėnesį, pasklido žinia, kad abu Kremliaus vienuolynai (1 kategorija) pasmerkti. Partijos aukščiausioji taryba atmetė paskutinę minutę gautą Lunačiarskio protestą kaip „antikomunistinį savo dvasia ir visiškai neprideramą savo tonu".[31] Tai buvo tarsi užuomina: liepos mėnesį Švietimo komisaras buvo atleistas iš pareigų. Dviejų vienuolynų vieta buvo paskirta karinio auklėjimo mokyklai.

Šįkart praradimas buvo iš tikrųjų didelis. Čiudovo vienuolynas, įkurtas metropolito (ir šventojo) Aleksijaus mongolų valdymo

laikais, buvo viena iš svarbiausių Rusijos vietų. Seniausi jo pastatai buvo reikšmingi paminklai; kai kurios jo ikonos (ir vienuolyno soboro ikonostasas), freskos bei sienų raižiniai buvo reti meno kūriniai, jo žemėje buvo istoriniai kapai, įskaitant ir paties Aleksijaus. Paskutiniais metais vienuolyno kriptoje buvo laikomi Didžiojo kunigaikščio Sergejaus Aleksandrovičiaus palaikai, nors tai galbūt ir nebuvo geriausia korta konservatorių rankose. Daug labiau tikėtina, kad pastatų gynėjai galėjo bent jau prašyti, kad jiems būtų duota laiko nupiešti ir nufotografuoti interjerus. Garsiausi šalies paminklų apsaugos specialistai paprašė, kad jiems būtų duota laiko ištirti ir sukataloguoti tą vertingą erdvę. Leninas, be abejo, pripažino tų pastatų reikšmę, nes jis kadaise buvo patvirtinęs remonto planą, kad būtų pataisyta 1917 m. padaryta žala. Kaip architektas Suchovas ir jo šalininkas konservatorius istorikas N. N. Pomerancevas 1929 m. rašė Michailui Kalininui, buvo ironiška, o gal net tragiška, kad „vertingi mūsų kultūros, patyrusios revoliucijos metų vargus“, paminklai išnyks vadinamais geresniais laikais.[32]

Kristaus Žengimo į dangų moterų vienuolynas buvo lygiai toks pat svarbus. Per amžius tas didingas religinis pastatas buvo karališkųjų Rusijos moterų laidojimo vieta. Pirmoji ten palaidota ponia buvo Dmitrijaus Donskojaus našlė Jevdokija, vienuolyno įkūrėja, vėliau – Ivano Rūsčiojo mylimiausia pirmoji žmona, jo intrigantė motina Jelena Glinskaja ir didžioji kunigaikštytė Sofija Paleologė. Kadangi karališkieji karstai gulėjo tvirtuose akmeniniuose sarkofaguose, buvo svarbūs jau vien archeologiniu požiūriu, nes juose buvo kapo daiktų, tokių kaip medžio raižiniai, audiniai, nuo kurių reikėjo mokėti nuvalyti amžių dulkes. 1929-ųjų vasarą Kremliaus restauracijos dirbtuvių (organizacijos, remiamos Švietimo komisariato, vadovavusio šiam užmiršimui) nariai surinko reikiamą pinigų sumą, apsirūpino diagramoms reikalingu popieriumi ir pasirengė ištirti visą teritoriją.[33] Didžioji dalis aukso ir sidabro iš

vienuolyno buvo išvogta 1922 m., bet ikonostasas pagrindiniame sobore vis dar tebebuvo. Liepos mėnesį specialistai išardė jį, kad būtų saugiai laikomas. Tuo tarpu buvo skubiai patvirtintos sąlygos, kuriomis bus laikomi karališkieji karstai, prieš perkeliant juos paskutinę akimirką į Arkangelo soboro kriptas.[34]

Tokia situacija labiausiai buvo nepatogi prieš visuomenę. Kiekvieną rytą būriai žmonių rinkdavosi prie vienuolyno sienų, ištiesdami degtuką, kad uždegtų vienas kitam cigaretę, gal pasidalydami aktualiu anekdotu. Išlikusiose fotografijose figūros niūriais veidais, dulkėtais batais, vienmarškiniai leidžia ten savo trumpas pietų pertraukas. Visi jie buvo specialistai, visi turėjo Kremliaus leidimus bei milicijos išduotus dokumentus, tačiau vieni buvo atėję išmatuoti ir nupiešti paminklų, o kiti – įsitikinti, kad būtų teisingai padėtas dinamitas jiems susprogdinti. Pasitikėjimas vienų kitais tikriausiai buvo labai trapus. Vieną rytą, kai išsaugojimo ir išlikimo darbai dar toli gražu nebuvo baigti, meno istorikai, atvykę į darbą, pamatė, kad per naktį senosios sienos virto griuvėsiais.

Tų nuostolių nebuvo įmanoma atlyginti. Užuot švaistę laiką protestams, specialistai atkreipė dėmesį į XVI amžiaus freskas Čiudovo vienuolyno Arkangelo Michailo Stebuklo sobore, kuris vis dar tebestovėjo. Kremliaus paminklų apsaugos vadovas buvo įspėtas, kad įamžinti jas liko vos kelios savaitės, tad gruodžio pradžioje jis paprašė kolegos specialisto A. I. Anisimovo kai kuriuos geriausius pavyzdžius iškirsti ir saugoti. Temperatūra lauke buvo nukritusi. Seni pastatai nebuvo kūrenami, todėl konservavimo darbuotojai turbūt kankinosi nusitraukdami ir vėl užsimaudami pirštines, pūsdami sugrubusius skaudančius pirštus. Panašiai buvo ir 1929 m. gruodžio 17 dieną, kai Anisimovas dar tikėjo, kad turi dvi savaites, per mažai laiko tokiai subtiliai užduočiai. Bet atvykęs į darbo vietą pamatė, kad viskas buvo susprogdinta dar iki aušros. Likusią žiemos dalį jis rausėsi griuvėsiuose, pasiryžęs išgelbėti kiek-

vieną išlikusį fragmentą, kol dar nebuvo per vėlu. Jo sankaupų dalys dabar saugomos kaip brangakmeniai paties Kremliaus muziejuje.[35] Vladimiras Nevskis iš Lenino bibliotekos rašė apgailestaudamas, kad buvo prarasti du „XV, XVI ir XVII amžiaus Rusijos architektūros kūriniai... kuriuose buvo saugomi XV amžiaus rusų meistrų darbai, stulbinamos freskos ir neįsivaizduojamo tobulumo senoviniai šedevrai."[36] Ir jis, ir nelaimingasis Anisimovas netrukus baigė savo dienas viename Stalino lagerių.

Iš tikrųjų niekas netikėjo tuo pasakojimu, kad Centro vykdomajam komitetui Kremliaus vienuolynų vietos reikėjo karinio auklėjimo mokyklai. Net ir modernėjančiais laikais nedaugelis Maskvos architektų būtų gavę pavedimą ją statyti, nors galiausiai to darbo ėmėsi I. I. Rerbergas, žmogus, dabar geriau žinomas dėl vienos Maskvos geležinkelio stoties projekto.[37] Užbaigtas kompleksas buvo nepraktiškas, be to, sunku buvo suprasti, koks karinis auklėjimas galėtų vykti šalia Politbiuro posėdžių salės.[38] Mokykla netrukus buvo uždaryta, o jos pastatas paskirtas kontoroms, valgyklai ir, po keleto metų, Kremliaus teatrui. Tuo tarpu faktas, kad Stalinas ir jo padėjėjai buvo patenkinti taikstydamiesi su griovimo darbų triukšmu ir dulkėmis, atskleidžia, kad iš tikrųjų jie tiesiog negalėjo pakęsti vienuolynų sienų, net ir apleistų, vaizdo, nes mokykla galėjo būti pastatyta bet kur kitur. Kaip jie ir norėjo, visų religinių pastatų pėdsakai išnyko. 2007 m. buvęs Kremliaus gyventojas mane įtikinėjo, kad jokių panašių pastatų niekada ir nebuvo. Stebėdamasis mano neišmanymu, jis pakartojo: „Kremliuje niekada nebuvo vienuolynų."[39] Bolševikai, aišku, būtų pasekę jo pavyzdžiu.

Kur kas lengviau buvo perstatyti Tono Didžiuosius Kremliaus rūmus. Šįkart reikėjo apsirūpinti geresniu suvažiavimų centru. Žinoma, tam būtų tikę Sovietų rūmai, pastatyti vietoje pradingusio Kristaus Išganytojo soboro, tačiau tas dangoraižis buvo dar tik

projektuojamas (ir niekada nebuvo pastatytas). Tuo tarpu Komunistų partijai reikėjo salės, kurioje tilptų keletas tūkstančių delegatų, su tokiais patogumais kaip tualetai ir vaigyklos. Iki tol jie naudojosi Didžiuoju teatru, tačiau Didieji rūmai Kremliuje buvo kur kas daugiau žadanti vieta. Komanda, vadovaujama architekto I. A. Ivanovo-Šico, pradėjo dirbti 1932 m, buvo nurodyta užbaigti visą darbą po aštuoniolikos mėnesių, prieš Septynioliktąjį Partijos suvažiavimą.[40] Stambūs vyrai nerangiai stūmė pilnus įrankių karučius, iš kiekvieno iš anksto buvo pareikalaujama dokumentų – kiekvieną dieną – iš saugumo. Rudolfas Petersonas, Kremliaus komendantas, pakeitęs Pavelą Malkovą, vėliau prisiminė tą ceremoniją kaip logistinį košmarą.[41]

Iš tikrųjų nedaug kas iš mačiusiųjų galėjo apraudoti rūmų sales, pavadintas šv. Andrejaus ir šv. Aleksandro vardais. Kaip ir daug kas tuo metu, Didieji rūmai buvo labiau turtingi nei skoningi. Aukso lakštai ir marmuro imitacija buvo nuplėšti, dvi didžiulės salės perdirbtos į vieną. Rezultatas buvo milžiniška erdvė, pavadinta Sverdlovo sale velionio Lenino padėjėjo garbei, kuri vėliau po to buvo apmušta medžiu (Stalino mėgstamiausiu) ir apstatyta žemėjančiomis eilėmis kėdžių. Tokie pokyčiai didesnių konservatorių protestų nesulaukė. Tačiau kur kas didesnis pavojus grėsė aplinkinėms vietoms, tarp jų ir pačioms seniausioms ant Kremliaus kalvos. XV amžiaus Briaunotieji rūmai jau keletą metų tarnavo kaip valgykla, tačiau architektai dabar atidžiai stebėjo Raudonuosius laiptus, paskutinius (nors ir kopiją) išlikusius iš baldakimais uždengtų laiptų, kurie kadaise buvo sujungę pirmojo aukšto karališkąją terasą su Soborų aikšte. 1934 m. ta atgyvena buvo nugriauta, kad užleistų kelią patogesniam valgomajam ir tualetams. Tuo metu kilo problema dėl seniausio Maskvos pastato, Kristaus Išganytojo soboro. 1932 m. tuose maldos namuose buvo eksponuojami komunistų, iš kurių garsiausi Leninas ir

Sverdlovas, laidotuvių vainikai.[42] 1990-aisiais Aleksejaus Rykovo duktė, kadaise gyvenusi netoliese, papasakojo tyrinėtojui, kad jos tėvas buvo įsitikinęs, jog tos cerkvės likimas nuspręstas, nes ji užstojo langus buto, kuriame 1932 m., kai žuvo Rykovas, gyveno Stalino pakalikas Lazaris Kaganovičius.[43] Tokios trivialios priežastys, vertos tokio imperatoriaus kaip Nikolajus I, gal ir būtų atlikusios savo vaidmenį, tačiau lygiai taip pat įtikėtinas faktas, kad Stalino dvaras vargu ar galėjo pakęsti, kad cerkvė būtų palikta ramybėje. Ji galėjo būti unikali tautos giliausios praeities liudininkė, tačiau tai nepadarė jos reikšmingesnės sovietams. Cerkvė buvo per daug arti rūmų, be to, ryškios elektros šviesos amžiuje ji smirdėjo žvakių vašku, carizmu ir pelėmis.

Cerkvė buvo nugriauta vieną pavasario naktį, greičiausiai 1933 m. gegužės 1 dieną. Fejerverkai buvo labai parankus dalykas užmaskuoti tikriesiems sprogimams. Nors dabar archyvų šaltiniai patvirtina, kad nutarimą nugriauti tą cerkvę Politbiuras priėmė 1932 m., griovimo darbų, kurie buvo atidžiai stebimi slaptųjų tarnybų, detalės išlieka neaiškios.[44] Viešumas buvo užsmaugtas, todėl cerkvės praradimas užsienyje nė nepastebėtas. 1955 m., praėjus dviem dešimtmečiams po to, kai ji pavirto į dulkes, meno istorikas Arturas Voisas išleido Kremliaus studiją, kurioje buvo skyrius su iliustracijomis, skirtas seniausiam pastatui, kuris, kaip jis klaidingai manė, dar buvo išlikęs.[45] Netgi dabar nugriovimo fotografijos išlieka neprieinamos, lygiai kaip neaiškus originalaus raižyto akmens likimas. 1933 m. svarbu buvo ne keverzoti istorijos paraštėse, bet laiku perrašyti visus skyrius, ištrinant nepatogius praeities įvykius, tarsi jų niekada nebūtų buvę. Išnyko net tos cerkvės pamatai. 2009 m., kai leidausi į ekskursiją po slaptuosius Kremliaus kambarius, mano gidė apsidairė po rūmų kiemą ir papūtė lūpas. Jos nuomonė apie sovietinį daugiaaukštį, kuris stovėjo senojo soboro vietoje, buvo ūkiška: „Kiaulidė visada ir liks kiaulide."

Kremliaus pertvarkymas vis spartėjo. 1937 m. Stalino įsakymu iš vartų sarginių pradingo Nikolajaus ir Išganytojo paveikslai. Vien tiktai artimo Stalino draugo Abelio Enukidzės pasiūlymas nudažyti raudonų plytų išorines sienas pilkai privertė režimą trumpam stabtelėti. Mintis perdažyti sienas buvo pamiršta, tačiau 1935 m. buvo atsižvelgta į Grabario nuomonę ir pagaliau nuo bokštų pašalinti dvigalviai ereliai.[46] Iš pradžių juos pakeitė trys didžiulės metalinės žvaigždės, papuoštos Komunistų partijos kūju ir pjautuvu, tačiau nors jos buvo nusagstytos pusiau brangiais akmenimis, metalinės jų detalės netrukus surūdijo, o ir pačios žvaigždės buvo per sunkios. 1937 m. minint dvidešimtąsias revoliucijos metines jos paeiliui buvo išardytos ir pakeistos raudonomis žvaigždėmis, kurias šiandien žino visi. Pagaminti iš rubino spalvos stiklo ir iš vidaus apšviesti elektros lempučių, tie pakaitalai, kurių kiekvieno skersmuo daugiau nei dešimt pėdų, suteikė kaip tik tokį įvaizdį, kokio reikėjo. Žvaigždės buvo tokios tvirtos, kad pergyveno Sovietų imperiją.[47] Kremlius peržengė maskviečių praeities ribas. Dabar kur kas niūresnis ir stipriai saugomas, jis buvo nepriekaištingas Stalino sostinės vėjų perpučiamų aikščių ir granitinių krantinių centras.

Tačiau tvirtovės viduje dar tebebuvo kampelių, kurių reformatoriai tikrai nebandė pertvarkyti. Net ir Stalinas nepakėlė kūjo prieš Dievo Motinos Ėmimo į dangų soborą, nors daiktai iš jos lobyno vis dingdavo, kad finansuotų valstybės projektus.[48] Kaip vieta, kur buvo karūnuojami visi valdovai nuo Ivano Rūsčiojo, ji turbūt skleidė ypatingą aurą, ir ne vien tik pačiam Stalinui. Apsireiškimo ir Arkangelo soborai taip pat išliko, nors jų freskos ir ikonos labai nukentėjo nuo drėgmės, kuri atsirado tuoj po to, kai 1918 m. jie buvo uždaryti. 1938-aisiais grupė specialistų iš Kremliaus Arsenalo paskelbė tuos pastatus „chaotiškais, purvinais ir netvarkingais“. Praėjus dvidešimčiai naujojo amžiaus metų, pribloškė tai, kad brangūs sietynai buvo rasti grindų plytelių krūvoje,

o bažnytinės vertybės, turėjusios būti laikomos muziejuje, suverstos į krūvą dviejose spintose.[49] Net muziejaus kuratoriaus pažintys negalėjo padėti, mat muziejus turėjo kitų rūpesčių.

Prieš savo vyro mirtį Natalija Trockaja sugebėjo išlaikyti Ginklų salę kaip valstybės muziejų, tačiau ji netapo visuomenės traukos vieta, kaip ji buvo numačiusi. Geriausiu atveju, per mėnesį ten apsilankydavo keletas grupių, visada iš anksto užsiregistravusios, dažnai iš aukštesnių profsąjungų ar valdžios sluoksnių. Užsienietis, kuris ketvirtajame dešimtmetyje lankėsi ten su ekskursija, buvo nustebęs, kai pamatė, kad jo rusas gidas pavydžiai žiūri į senovinį bedekerį, kurį šis nešiojosi kišenėje. Paaiškėjo, kad tas rusas, vietinis žmogus, niekada anksčiau nebuvo įžengęs į Kremlių, o dar mažiau skaitęs ką nors apie jo praeitį.[50] Tačiau iki karo, kol Maskva nebuvo susidūrusi su bombardavimu ir galima invazija, Ginklų salė nebuvo visiškai uždaryta. Didžiausia jos problema buvo apsiginti nuo valdžios maitėdų, kurių dauguma į vertybes žiūrėjo kaip į didelį kiekį stiprios valiutos.[51] Pirmasis prisistatė Pomgolas, 1921 m. pagalbos badaujantiems komitetas. Nuo 1928 m. atėjo eilė Finansų komisariatui (Narkomfin), jo pinigų poreikis didėjo sulig kiekvienu žingsniu industrializacijos ir tarpukario persiginklavimo link. Nebesvarbi buvo didžiulės kolekcijos daiktų vertė. Svarbiausia buvo juos išvežti į užsienį: ikonas, perlais papuoštas mantijas, brangakmenius ir Faberžė kiaušinius – tokios buvo žaidimo taisyklės. Už Maskvos ribų išlikę tautos vienuolynai vienas po kito buvo uždaryti, o brangenybės iš jų saugyklų pasirodydavo Kremliuje katalogavimui (ir rūšiavimui prieš išvežimą) beveik kiekvieną savaitę. 1929 m. muziejaus direktorius Dmitrijus Ivanovas daugiau nebegalėjo pakelti įtampos. Jo sveikata pašlijo ir jis pasitraukė iš tarnybos. Po to savo postus paliko didžioji dalis geriausių jo darbuotojų.[52]

Ivanovo įpėdinis buvo tikras naujojo režimo vaikas. Jam atėjus darbininkų rojuje darbai buvo skirstomi labiau atsižvelgiant į

kandidato socialinę kilmę negu į tinkamą profesinę patirtį.[53] Vienintelis darbdavys šalyje – valstybė – užtikrino, kad darbininkai „nuo suolelio" būtų pakelti į direktorius, į švietimo ir mokslo valdybas ir, Kremliaus atveju, kuruoti neįkainojamo meno muziejų. Sergejus Monachitinas, 1929 m. atkeltas iš Boretso ginklų fabriko, siekė likviduoti muziejaus „patriarchalinį" paveldą, tuo parodydamas, kad pritaria pramonininkų aukso reikalavimams.[54] 1930 m., kai vyko Šešioliktasis Partijos suvažiavimas, jis sutiko paskirti ekspoziciją gynybai, išdėstydamas savo dabar jau tuščiose vitrinose objektus, iliustruojančius plieno produkciją ir ginklų gamybą. Marksistų istorinio progreso planas diktavo temas vėlesnėms parodoms, kurios dažnai skyrė pagrindinį dėmesį gamybos priemonių vystymo etapams. Paaiškėjo, kad muziejaus kolekcijoje nebebuvo beveik nieko, kas galėtų parodyti, koks buvo slavų darbininkų gyvenimas taip vadinamame feodaliniame amžiuje, todėl, kad sukurtų tinkamą nuotaiką, turėjo būti padaryti modeliai ir nupiešti kraštovaizdžiai. Kitaip sakant, tikrąsias vertybes, kurias muziejus buvo praradęs, pakeitė klastotės.

Kol tarnautojai pakavo tikrąjį muziejaus pasididžiavimą, dabar virtusį tik krūva aukso ir sidabro, jų viršininkai pakeitė jį eksponatais, kurie neturėjo nieko bendro su ta vieta, jos istorija ir apskritai su bet kokia tikrove. Nuolaidumas neišgelbėjo žmonių nuo suėmimo. 1934 m. gruodžio mėnesį savo kabinete Leningrade buvo nužudytas Stalino draugas Sergejus Kirovas, o jo žudikas buvo įsigudrinęs apsirūpinti tiek galiojančiu leidimu į miesto Partijos valdybą, tiek užtaisytu revolveriu. Stalinas nusprendė, kad visur turėtų būti sustiprintas saugumas. Kiekvienam iš jo aplinkos, tikrajam elitui, buvo paskirta etatinių asmens sargybinių komanda, buvo imtasi visų atsargumo priemonių – nuo pasiklausymo įrangos automobiliuose iki slaptų kodų, įrengtų beveik visur.[55] Neišvengiamas buvo ir Kremliaus personalo valymas, Monachitino komanda

buvo ne išimtis.[56] Patį Ginklų muziejaus direktorių pakeitė Kuprijanas Maslovas, buvęs Raudonosios armijos vadas, turįs dvylikos metų darbo saugumo organuose patirtį.[57] Kitas muziejaus personalas pradingo Maskvos slaptųjų tarnybų tvirtovėje Lubiankoje, o daugelis likusiųjų metė savo pareigas ir pabėgo, kol jų neištiko panašus likimas. 1936 m. Ginklų muziejus beveik nebeveikė.

Vis dėlto naujasis direktorius norėjo, kad ta vieta atrodytų klestinti, tad siekė pasauliui padaryti gerą įspūdį. 1936 m. balandžio mėnesį, kai bet kuris maskvietis, norintis gauti naują tarnybą, galėjo tikėtis stovėti šešias valandas eilėje, Maslovas paskelbė, kad jo tarnautojai turi būti „apsirengę švariais drabužiais" ir kad jie turi būti „tvarkingi ir mandagūs vienas su kitu ir su lankytojais". Jis įtikinėjo, kad kiekvienas, kad ir koks alkanas bebūtų, gali prisiversti šypsotis. Jis manė, kad darbuotojai turi būti pasipuošę ir pasitempę, siuvėjų pasiūta apranga padėtų lankytojams iš pirmo žvilgsnio pastebėti tarnautojų orumą. Ta apranga – vietinės gamybos kaklaraiščiai ir batai, skrybėlės, marškiniai, švarios apykaklės ir netgi moteriškų kojinių poros – galėtų būti parodos apie sovietinį gyvenimą dalis.[58] Tačiau iki 1939-ųjų neatsirado nė vieno siuvėjo, galinčio aprengti personalą. Muziejuje buvo likę tiktai du gidai.[59]

1934 m. sausio mėnesį naujai įrengtuose Kremliaus rūmuose susirinko Septynioliktasis Sovietų Sąjungos Komunistų partijos suvažiavimas. Jame dalyvavo beveik du tūkstančiai delegatų, kurie atvyko iš kiekvienos sovietinės imperijos respublikos ir regiono. Dvi savaites jie klausė daug beprasmiškų kalbų ir varginančių, iš anksto parašytų diskusijų. Salėje buvo labai karšta, ir delegatus, kurie dažnai įtemptai kalbėdavo tris ar keturias valandas, ne visada išgirsdavo sėdintieji gale, tačiau suvažiavimo nuotaika buvo tokia pakili, kad jis vėliau buvo pavadintas „nugalėtojų suvažiavimu".

Tuo tarpu privačiame gyvenime bent jau vienas liudininkas jį perkrikštijo „nugalėtojo suvažiavimu".[60] Josifo Stalino pirmenybė, vėliau pavadinta „asmenybės kultu", partijos elite įsigalėjo nuo 1929 m. pabaigos, kai valstybės kontroliuojama spauda šventė savo penkioliktąjį gimtadienį (nors iš tikrųjų jis buvo penkiasdešimt pirmasis[61]). Savo negailestinga politika jis buvo nugalėjęs visus konkurentus. 1934 m. suvažiavimo metu Trockio jau nebebuvo, tačiau visi kiti, užlipę ant kalbėtojo pakylos, giedodavo Stalinui ditirambus. Tokių buvo daug – nuo Zinovjevo ir Kamenevo (buvusių Lenino padėjėjų) iki Bucharino, Rykovo ir Tomskio (trejeto, neseniai apkaltinto pasipriešinimu besaikiams Stalino ekonominiams planams), – ir visi jie buvo kovos, politikos ir pilietinio karo veteranai. Po penkerių metų visi buvo mirę, o daugiau kaip pusė jam plojusių delegatų areštuoti arba sušaudyti.

Vienas šiurpios Stalino galios laidas buvo šnipų ir galvažudžių, atsiskaitančių tik jam, tinklas.[62] Nuo Ivano III laikų, jei ne nuo dar anksčiau, kiekvienas Kremliaus režimas liguistai daug dėmesio skirdavo kontrolės sistemoms, užraktams ir sekimo langeliams, sargybiniams ir slaptiems perėjimams, tačiau Stalinas buvo pažengęs toliausiai. Sistema, kurią jis paveldėjo po Lenino mirties, rūpinosi slaptumu. Beveik kiekvienas vyriausybės darbas buvo šifruojamas ir koduojamas, o informacija apie viską – nuo visuomenės neramumų iki tautos tikrosios ekonominio gyvenimo padėties – buvo klasifikuojama.[63] Šios veiklos kaina paaiškėjo 1922 m., kai vadovaujantis Bolševikas pasiūlė šimto milijonų rublių atlygį už portfelį su slaptais dokumentais ir dešifravimo kodu.[64] Kremliaus viduje per pilietinį karą šalies vadovai naudojosi lauko telefonų sistema, kuri buvo daug saugesnė už įprastą komutatorių, kol 1923 m. buvo įrengtos naujos slaptosios linijos.[65] Tačiau Čeka ir jo įpėdiniai GPU bei NKVD jų visų slapta klausėsi, o už jų buvo papildomos, dar labiau slaptos grupės, asmeninis Stalino tinklas, raportuojan-

tis tiesiogiai jo kabinetui apie viską, nuo ekonomikos iki vietinių gandų ir Kremliaus komendanto silpnybių. Technologijos atliko savo vaidmenį, Kremlius buvo apraizgytas vamzdžiais, koridoriais ir slaptomis „blakėmis"[66], tačiau stropios apklausos, ilgi įstatymų projektų svarstymai bei žemiausio lygio nusikaltimai valstybės vardu (pirmiausia – įsilaužimai ir šantažai[67]) sudarė valstybės pagrindą. „Negalėjai net nusičiaudėti, – pastebėjo buvęs Kremliaus padėjėjas, – kad nesužinotų GPU."[68]

Nors Stalinas gyveno Kremliuje, jo kabinetas iš pradžių buvo įkurtas Centro komiteto pastate prie Senosios aikštės, kur biurokratai su kitais tarnautojais dirbo su valstybiniais dokumentais. Persikelti į saugesnį butą jį paskatino tariamas pasikėsinimas į jo gyvybę. 1931 m. jis ir Centro komiteto Slaptasis skyrius perkėlė dalį valdybų į kampinį namą prie Senato pastato (dabar perkrikštytą „Kremliaus korpusu Nr. 1"), netoli Nikolskio vartų. Naujasis Stalino kabinetas, pora kambarių, buvo asketiškas, pilnas dūmų ir aprūpintas knygomis, žemėlapiais, gaubliu ir Lenino bei Kutuzovo portretais.[69] Norėdamas jį pasiekti (jei turėjai reikiamus dokumentus), privalėjai užlipti neužtiestais kilimu laiptais iš kiemo ir pereiti pilną sargybinių prieškambarį. Už jo – per įspūdingai nusitęsusį koridorių (atrodantį „kaip muziejus" – pavadino jį vienas liudininkas[70]), buvo keletas kabinetų, iš kurių didžiausias – priimamasis, kuriame dirbo asmeninis Stalino personalas. Iki savo mirties 1935 m. vado dešinioji ranka buvo Ivanas Tovstucha. Vėliau šios pareigos atiteko Aleksandrui Poskrebyševui, Centro komiteto Slaptojo skyriaus viršininkui, koordinavusiam viską – nuo Stalino dienotvarkės iki slaptų žvalgybos pranešimų išklausymo.[71] Niekas neįžengdavo į Stalino kambarį nepasikalbėjęs su Poskrebyševu, niekas negalėdavo pasikalbėti su Poskrebyševu be Stalino asmens sargybinio Nikolajaus Vlasiko pritarimo. Stalinas naudojosi paslaptimis, suvokė baimės galią.

Kita patikima jo priemonė dažnai būdavo nuoširdus materialinis dosnumas. Maskvėnų valstybė nuo pat pirmųjų Romanovų valdė dovanodama privilegijas (kaip priešingybę teisių gerbimui), ir šis dvaras naudojo panašią techniką.[72] Ketvirtajame dešimtmetyje parduotuvės buvo tuščios, o privati prekyba išnykusi, todėl prekės būdavo išdalijomos, paslaugos suteikiamos nemokamai, užuot viešai jas nupirkus, žmonės neturėjo vartojimo pasirinkimo. Net paprasti tarnautojai, įskaitant fabriko bei žemos kvalifikacijos darbininkus, gaudavo nedidelius maisto paketus lygiai taip kaip ir kiekvienos savaitės algą. Partijos nariai, elitas, galėjo tikėtis žymiai daugiau privilegijų, kurių dydis priklausė nuo užimamos padėties. Kai kurie važiuodavo atostogauti į kurortus prie Juodosios jūros, kiti atidarinėjo ikrų skardines, tačiau bet kokios rūšies privilegija buvo piliečio vertės įrodymas, o jos atšaukimas dažnai pranašaudavo nemalonę ir galimą suėmimą. Tais laikais Gulago šešėlyje kokybiškos medžiagos atraiža ar batų pora buvo retas ir brangus dalykas. Jų atsiradimas buvo tikra parama. Kai išpakuodavai savo brangią dėžutę, atlygį už narystę Partijoje, džiaugsmas radus žuvies konservų skardinę būdavo tolygus žiniai, kad tau atidėtas mirties nuosprendis.

Tie maži malonumai suvažiavimo metu buvo labai svarbūs. Šiaip ar taip, provincialams buvo didelė garbė apsilankyti sostinėje, jau nekalbant apie patį Kremlių, tačiau buvo ir kitų ženklų, rodžiusių partijos žmogaus vertę. Pavyzdžiui, 1930 m. birželio mėnesį kiekvienas Šešioliktojo suvažiavimo delegatas gavo visą rinkinį žetonų, kuriuos galėjo iškeisti į prekes. Jų sąrašas būtų padaręs garbę XVII amžiaus maskvėnų dvarui. Atplėšęs voką, aišku, paženklintą oficialiu violetinio rašalo antspaudu, kiekvienas sužinodavo, kad gali nusipirkti tris gabalėlius muilo (du ūkiško, vieną šiek tiek švelnesnio), po 800 gramų (1¾ svaro) mėsos ir sūrio, kilogramą (šiek tiek daugiau nei 2 svarus) dešros ir konservų atsargų, cukraus ir cigarečių. Delegatams buvo parūpinti ir neperšlampantys

lietpalčiai, kostiumo medžiaga, po du apatinių drabužių komplektus ir batų pora. Kaip vienas cinikas pastebėjo savo asmeniniame dienoraštyje, partiečiai, „audringai ploję“ kalboms apie šalies „ekonominius pasiekimus“, tai darė dėl savo asmeninio džiaugsmo, nes vos prieš kelias valandas viešbučio kambaryje buvo išpakavę gabalą brangiojo muilo.[73] Gal ir žema buvo stovėti eilėje su visais kitais, net priimti tą feodalinio stiliaus dovaną, tačiau nė vienas nenorėjo prarasti savo paketo – dešros, lietpalčio ir visko – delsdamas, kai iš jo būdavo pareikalaujama balsuoti. Tai buvo suvažiavimas, kuris pergalingai sutiko įvykdyti tautos ekonomikos penkmečio planą per ketverius metus.

Tokioje sistemoje buvo savaime suprantama, kad elitas galėjo turėti visa, kas geriausia. Kremlius buvo labiau privilegijuotas už bet kokį klubą. Pirma, trečiojo dešimtmečio pradžioje atsirado parduotuvė (neišradingai pavadinta „Kremliumi“), įsikūrusi pirmajame buvusio virtuvės fligelio aukšte, kur neturintiems specialaus leidimo nebuvo galima prekių nei pamatyti, nei nusipirkti. Uždara parduotuvė pasirodė tokia gera idėja, kad sumažinusios prekių gausą ją nusižiūrėjo visos visuomeninės organizacijos – nuo slaptųjų tarnybų iki didesnio fabriko ar šachtos.[74] Siekiant apsaugoti Kremliaus pirkėjų privatumą (ypač kai patalpos persikėlė į GUM-ą), elitinės parduotuvės langai būdavo maskuojami milžiniškais alkanųjų ir išnaudojamųjų pasaulio čempionų, Lenino ir Markso, plakatais.[75] Netrukus atsirado privačios klinikos, privatūs poilsio namai ir privati valgykla. Lidija Šatunovskaja, 1920-aisiais gyvenusi virš Kremliaus valgyklos, prisimena, kad ten būdavo nuolatinis judėjimas. Pavakariais, kaip patvirtino kitas liudininkas Sergejus Dmitrijevskis, toje valgykloje rinkdavosi visa Maskvos politinė klasė. Maistas būdavo tradicinis ir rusiškas – namuose kepta duona ir maži pyragaičiai, pienas, gira ir nesibaigiantys puodeliai arbatos, tačiau kainos, kaip pastebėjo Šatunovskaja, buvo „praktiškai simbolinės“.

Kai Maskva vaikščiojo alkana, o valstiečiai badavo, Kremliaus pietautojai triukšmingai sėdėdavo prie riebios sriubos su agurkais, o jų pokalbiai – toje saugioje vietoje – visada nukrypdavo į aukščiausius sluoksnius.[76] Tačiau higiena čia šiek tiek skyrėsi nuo įprastinių visuomenės normų. Pavyko sužinoti piktantišką detalę – beveik visas tas veidmainiškas elitas kuo nors sirgo.[77]

Nors gandai apie uždaras parduotuves ir privačias sanatorijas sukūrė galios aurą, toje darbininkų valstybėje buvo svarbu, kad teisybė būtų nuslėpta. Niekas nė nemanė puikuotis savo turtais, niekas ir negalėjo, nes nė vienas nebuvo tikrai saugus, juk valstybė galėjo viską atimti taip pat greitai, kaip ir buvo davusi. Netgi senesnieji politikai ir administratoriai turėdavo prašyti nedarbingumo lapelio ir pinigų bei leidimo atostogauti.[78] Kremliuje visi galėjo dirbti laisvai apsirengę. „Staltiesės švarios, – rašė Dmitrijevskis, – tačiau atmosfera naminė." Jis abejojo, ar trečiajame dešimtmetyje visoje tvirtovėje buvo daugiau kaip trys smokingai, o Lunačiarskis („tas dendis") buvo vienintelis asmuo, kuris vieną jų nuolat dėvėdavo. Užsienio reikalų komisariato protokolo viršininkas, žmogus, pavarde Florinskis, kartą pabandė padaryti tinkamą įspūdį nukeliavęs pasitikti užsienio svečio su pasiskolinta aukšta skrybėle. Kai gatvėje prie Kremliaus jį pamatė būrelis berniukų, pradėjo džiaugsmingai plodami šokinėti aplink jo automobilį ir šaukti: „Cirkas atvažiavo, cirkas atvažiavo!"[79]

Pasakojimus apie šeimynišką, netgi kuklų gyvenimo Kremliuje būdą patvirtina beveik visi šaltiniai. Būtent kenksminga valdžios strategija, ne vien tik gerovė pražudė vaikus, tokius kaip Viačeslavo Molotovo duktė, kuri dar būdama mokinė pradėjo vartoti alkoholį.[80] Stalino duktė Svetlana Alilujeva tvirtino, kad jos vaikystė buvo patogi, bet jie nebuvo turtuoliai. „Bute buvo du kambariai vaikams, ir aš gyvenau kartu su aukle, – rašo ji. – Ant kambario sienų nebuvo vietos paveikslams – jos buvo apstatytos knygų len-

tynomis. Be to, dar buvo ir biblioteka, Nadios [Stalino žmonos] kambarys ir mažytis Stalino miegamasis, kuriame stovėjo stalas su telefonais... Butas buvo paprastas, su buržuaziniais baldais."[81] Daugelio kitų butai buvo labiau panašūs į išmėtytus viešbučio numerius, o kai kurie atrodė perkrauti baldų, nes geriausia, kas buvo likę iš rūmų, – dailios kėdės ir indaujos, paauksuoti veidrodžiai ir kita – buvo rekvizuota ir išgabenta Finansų komisariato grifų.[82] „Mes gyvenome tarsi saloje, – prisimena Nami Mikojan. – Tačiau tai nebuvo nei egzotiška, nei prabangu. Gyvenimas už tų raudono mūro sienų buvo labiau panašus į patogų, ramų kalėjimą."[83]

Tačiau kitas gyventojas pridūrė, kad aptarnavimas citadelėje buvo nepriekaištingas: „mandagus, diskretiškas, kuklus."[84] Toje proletariato laisvės šalyje tarnų, kurie kiekvieną rytą kūrendavo Kremliaus krosnis, buvo paprašyta avėti minkštas šlepetes, kad komisarai galėtų pamiegoti.[85] „Komfortas buvo akivaizdus, – pastebėjo Nami Mikojan, – tai rodė švarios paklodės."[86] Ten buvo tarnaičių ir auklių, valdžios vyrai galėjo tikėtis, kad po spektaklio šokėjos ir artistės išgers drauge taurę vyno. Vlasikas ir Poskrebyševas mėgo jaunas merginas, Enukidzė žavėjosi baletu, Bonč-Brujevičius rengdavo legendinius menininkų vakarėlius, o Michailas Kalininas, senstelėjęs ministras pirmininkas, mėgo operetę.[87] Net pačios populiariausios teatro žvaigždės žinojo, kad neturės pasirinkimo, jeigu bus pakviestos vėlyvų pietų. Sibiro darbo lageriuose buvo daugybė talentingų moterų.

Politikų ir patrauklių moterų žvaigždžių meilės ryšiai buvo leidžiami (o užslaptintuose slaptųjų tarnybų lizduose mielai laukiami), nes jie nusikaltėliams atverdavo kelią šantažui.[88] Tačiau skandalai buvo kitas reikalas, nes iš sovietinių lyderių buvo tikimasi, kad visuomenei pasirodys esą nepriekaištingos reputacijos. Patys maloniausi jų vakarėliai vykdavo saugiose vietose už Maskvos, jų *dačiose* ir kurortuose per atostogas. Visi žinojo, kad Enukidzei patiko

šokėjos ir kad slaptųjų tarnybų viršininkas Jagoda buvo pasileidęs, tačiau savo asmeniniame gyvenime stengėsi išlaikyti gero bolševiko įvaizdį. Kai Kalininas ir žavinga jo viešnia primadona Tatjana Balč vieną vakarą buvo pastebėti Maskvos gatvės eismo kamštyje, už tą nediskretiškumą jiems teko brangiai sumokėti. Jų automobilį apsupo minia, ir miestiečiai, atpažinę politiką ir dailių formų gražuolę šalia, ėmė švilpti ir įžeidinėti juos, mėtydami akmenis ir grumstus.[89] Kitą rytą kaip koks išdykęs mokinukas garbingas pagyvenęs rusų politikos veikėjas turėjo nepatogią akistatą su Stalinu.

Antra vertus, ne baltos paklodės ir kvepiantis muilas, o būtent priėjimas prie informacijos ir protekcijos darė gyvenimą Kremliuje tokį laimingą. Palikti tvirtovę reiškė prarasti beveik viską. Nors trečiajame dešimtmetyje kai kurios citadelės dalys buvo panašios į landynes, buvo beveik neįmanoma iškeldinti gyventojų.[90] Kremliaus gyventojai, nuo Bonč-Brujevičiaus iki proletariato poeto Demjano Bedno, pasitelkė įvairiausias apgaules, kad tik išsilaikytų savo butuose.[91] Jei kas nors numirdavo, prasidėdavo paniška sumaištis siekiant apsaugoti savo erdvę. 1931 m., bandant sumažinti susigrūdimą ant kalvos, kai kurie gyventojai buvo pakviesti persikelti į naujai įrengtus Krantinės namus, patogius apartamentus su vaizdu į Maskvos upę, tačiau reakcija buvo labai vangi. Gal ta naujoji vieta ir turėjo savo sveikatingumo centrą ir uždaras parduotuves, kliniką ir kino teatrą, be to, prieš senus Kremliaus vonios kambarius bei senamadiškas krosnis galėjo didžiuotis centriniu šildymu bei neribojamu karšto vandens kiekiu, tačiau kiekvienas suprato, kad vienintelė ambicingam politikui tinkama vieta buvo tvirtovė.

1932 m. lapkričio 8 naktį, kai vyras užtruko per pietus Kremliuje švenčiant penkioliktąsias bolševikų revoliucijos metines, Stalino žmona Nadežda Alilujeva pasišalino į savo dailiai įrengtą miegamąjį su aviečių rausvumo kilimais. Ji buvo šventiškai pasipuošusi,

tačiau išsitraukė rožę, kurią buvo įsisegusi į plaukus. Tada nusimetė paltą, kurį buvo apsivilkusi, kai norėdama užbaigti savo gyvenimą sunerimusi vaikščiojo po rūmus. Priėjusi prie tualetinio stalelio, kur laikė savo *Chanel* kvepalų buteliukus, paėmė Valterio pistoletą, kurį iš Berlyno jai buvo atsiuntęs brolis, ir šovė tiesiai sau į širdį.[92] Stalinas neieškojo jos, ramiai nuėjo miegoti į savo mažąjį miegamąjį, tad kūną, gulintį kraujo klane, kitą rytą rado namų tvarkytoja Karolina Til. „Buvo taip keista, – prisiminė Svetlana, kuriai tuo metu buvo tik septyneri. – Staiga visi ėmė verkti, o mes buvome išsiųsti į *dačią* Zubalove."[93]

Nadežda neišlaikė nusivylimo ir įtampos. Ji nebegalėjo kęsti pasakojimų apie valstiečių kančias, mirtis, melus. Stalinas nelankė jos kapo Novodevičės kapinėse, tačiau šis praradimas sudavė jam didesnį smūgį, negu jis kada nors pripažino. Labai greitai jis išsikraustė iš buto Kremliuje, kuriame jie kartu gyveno (iš pradžių pasikeitė su Bucharinu, o po to persikėlė į Senatą). Tačiau ta mirtis, kurią Stalinas laikė išdavyste, pastūmėjo jį imtis kraštutinių priemonių. Kai oficialiai buvo paskelbta, kad Nadežda mirė nuo apendicito, jo personalas ėmėsi užtušuoti teisybę. Kremliaus tarnai, žinoję teisybę, vienas po kito buvo atleisti arba suimti. 1935 m. pabaigoje buvo saugu, nes kiekviena valytoja ar virėja, dirbusi citadelėje, raportuodavo tiesiai slaptosioms tarnyboms. Iš Nikolajaus Ježovo, kuris anksčiau vadovavo Vidaus reikalų komisariatui (NKVD), archyvo bylų galima suprasti, kad Nadeždos mirties aplinkybių slėpimo kampanija prasidėjo iš karto ir tęsėsi iki pat karo išvakarių. Tarp aukų buvo Kremliaus komendantas Rudolfas Petersonas, kuris buvo laikomas kaltu dėl tos istorijos nutekėjimo, ir Nadeždos krikštatėvis Abelis Enukidzė, Centro vykdomojo komiteto vadovas ir žmogus, kuris iš tikrųjų vadovavo Kremliaus elito gyvenimui.

Tačiau Stalino geriau suplanuotos kampanijos visada buvo sukurtos, kad pataikytų daugiau nei į vieną taikinį. Nadeždos mirtis

sutapo su jo ilgai planuotu kraujo kerštu buvusiems Lenino padėjėjams Levui Kamenevui ir Grigorijui Zinovjevui. 1932 m. jam niekas negrėsė, bet Stalino pasirinkta taktika buvo sunaikinti priešą visiškai, ne tik nustumti jį į šalį. Dėl tos priežasties nuo 1933 m. vasaros slaptųjų tarnybų surinktoje medžiagoje buvo ir klausimų, susijusių su Nadežda, su Kremliaus gandais, tačiau taip pat ir su tariamais senų Stalino priešų nusikaltimais. Viskas buvo susieta, įbauginti liudininkai (arba kaltinamieji), antroje, trečioje ar dar vėlesnėje apklausoje sulaukdavo netikėtų klausimų, galiausiai galėjo suprasti, kas vyksta. Dauguma per daug sutrikdavo ir neišvengdavo kulkos.

1933 m. vasarą Kremliaus Centro vykdomosios komisijos bibliotekoje vienas personalo narys pranešė, kad kažkas iš darbuotojų vis paima skaityti užsienietiškus žurnalus. Ypač įtartina buvo viena bibliotekininkė, apie kurią sklido daug gandų: kad ji buvusi aristokratė, jos profesiniai interesai susiję su Persija ir ji pasakodavo apie automobilius, kuriais važinėjo Partijos lyderiai. Pasak jos viršininko, ta moteris, pavarde Muchanova, domėjosi signalinėmis sistemomis, o jos brolis buvo inžinierius. Viską vainikavo tai, kad jai pasitaikė būti Kamenevų drauge, o tarp jos pažįstamų pastebėta keletas buvusių trockininkų.[94] Jie visi vienas kitam padėdavo – kartais dėl buto ar maisto, kartais dėl leidimų į Kremlių. Tokie dalykai buvo kaip tik tai, ką reikėjo žinoti slaptosioms tarnyboms.

Atėjo vasara. Ta istorija (prasimanymų voratinklis) galėjo baigtis kaip ir daugelis kitų, tarsi byla Lubiankos rūsiuose: užantspauduota, įrišta ir žlugusi. Muchanova, kurią darbdavys apibūdino kaip „tipišką buržua, visada kenksmingą“, 1933 m,. gruodžio mėnesį paliko savo darbą Kremliaus bibliotekoje.[95] Tačiau byla gulėjo laukdama, 1935-aisiais buvo vėl atnaujinta. Tada buvo nužudytas Sergejus Kirovas – tas nusikaltimas įrodė, kokie negarbingi gali būti santvarkos priešai. Nors Kirovas buvo nušautas Leningrade (o jo žudikas garantuotai buvo vyras, kurio žmoną jis suvedžiojo[96]),

Stalinas atsakė uždarydamas Kremlių. Virėjos ir valytojos turėjo įeiti pro skirtingus vartus ir eiti į darbą vis kitu keliu.[97] Pagaliau atėjo metas atsikratyti kiekvienu tykojančiu priešu, o Stalino žmonės puikiai žinojo, kaip tai padaryti. Ježovas, kuris vadovavo tai kampanijai, visą pavasarį dažnai privačiai lankydavosi Stalino Kremliaus kabinete Senato pastate, neabejotinai pranešdamas apie visos operacijos taktiką ir progresą.[98] 1935 m. balandžio mėnesį, su šiokia tokia tardytojų pagalba, netgi moterys, valiusios Kremliaus grindis, ramiai prisipažino žinančios apie strichnino slaptavietes ir paslėptus ginklus.

Artėjančiai krušai iškart buvo atrinkta keletas paukštyčių. Kaip visiems buvo žinoma, Kremliuje vis dar buvo personalo, dirbusio rūmuose paskutiniųjų carų valdymo laikais. Tokie tarnai, kuriuos į darbą buvo priėmęs ne naujasis režimas, daugiau nebebuvo laikomi patikimais. Buvo suabejota ir dėl daugybės likusiųjų. 1935 m. tardymų metu paaiškėjo, kad daugelis valytojų ir tarnaičių į Kremlių buvo priimtos 1920-aisiais per ten jau dirbusius draugus ar gimines.[99] Tinkama saugumo kontrolė buvo vykdoma, tačiau bet koks nedidelis draugų ratelis buvo laikomas veikiančiu šnipų tinklu, savitarpio lojalumo ir priedangos tinklu, neturinčiu nieko bendro su Vadu, su Stalinu. Apskritai buvo per daug išduodama Kremliaus leidimų (dar viena klaida, už kurią netrukus turėjo sumokėti Kremliaus komendantas Rudolfas Petersonas). Pasirodė, kad iš tvirtovės buvo skleidžiami gandai.[100] Kai Stalinas skaitė savo paties personalo bylą, sąrašas priežasčių atsikratyti viso būrio žmonių vis didėjo.

1935 m. pavasarį prasidėjo rimti tardymai. Kiekvienos bylos svarbiausia problema buvo Nadeždos mirtis. Bibliotekininkė galbūt išgirdo, kad Stalinas ją nušovė ar kad ji nenumirė miegodama. Gerdama arbatą prirūkusioje virtuvėje ji galėjo papasakoti valytojai, kaip manė sargybinis, kad Nadežda nusižudė, gal dėl to, kad jai

nebuvo priimtina jos vyro politika, bet gal ir dėl to, kad jis mušė ją ir įžeidinėjo, o gal kas nors galėjo įtikinti, kad buvo dar kitaip, ir Nadežda paprasčiausiai mirė per anksti.[101] Kaip ir daugumoje NKVD tardymo ataskaitų, tuose užrašuose minima daug dalykų, apie kuriuos sovietiniam žmogui tuo metu nebuvo leidžiama mąstyti ir kalbėti. Pavyzdžiui, verta buvo pažymėti, kad keletas Kremliaus tarnų buvo sučiupti kalbantis apie tai, kaip gerai gyvena dauguma europiečių. Taip pat buvo užfiksuota keletas atvirų kalbų (tai buvo tiesa, todėl labai pavojinga) apie badą Ukrainoje.[102]

Abelis Enukidzė, „dėdė“ Abelis, buvo populiarus žmogus, mėgstamas paties Stalino šeimos rate. Iš slaptųjų tarnybų raportų apie jį paaiškėjo, kad jis tapo minkštaširdis ir prisireikus draugams dalydavo darbus bei smulkias išmaldas. Iš tikrųjų, jo nuopelnas buvo tai, kad tiek daug asmenų iš intelektualų bei kosmopolitų opozicijos (judėjimo, tapatinamo su Trockiu) buvo priversti išeiti iš darbo Kremliaus bibliotekoje. Ježovas apkaltino Enukidzę korupcija – ja turbūt buvo galima apkaltinti kiekvieną valstybės pareigūną, valdantį biudžetą. 1935 m. jis prarado darbą, nors buvo paliktas gyvas dar porą metų. Tuo tarpu Kamenevas galėjo tik nustėręs stebėti, kaip apie jį buvo renkami žiaurūs, fantastiniai ir nuodugniai apgalvoti prasimanymai. Muchanova buvo pirmoji tos dėlionės dalis, tačiau 1935 m. buvo apklausinėjami ir kiti Kremliaus pakalikai, paprastai net po keletą dienų. Galiausiai byla buvo sufabrikuota, suformuodama taip Stalino trokštamą paveikslą apie Kremliaus teroristų ląstelę, susijusią su Kamenevu, jo broliu ir žmona. Sąmokslininkų tikslas, žinoma, buvo ne kas kita kaip paties Vado nužudymas. Dėlionė buvo užbaigta 1935 m. viduryje. Sakoma, kad Kamenevas ramiai leidosi Senato koridoriais į savo paskutinį pokalbį su Stalinu. Tačiau Zinovjevas, kaip buvo kalbama, pakeliui į tvankią Kremliaus studiją pargriuvo ir jį turėjo nunešti du jo asmens sargybiniai.

Kai 1935 m. Kremliaus įvykiai ėmė spartėti, Rudolfas Petersonas, patikimas citadelės komendantas ir Raudonosios Vėliavos ordino savininkas, pabandė išvengti nelaimės nusiųsdamas pareiškimą Saugumui. Kaip jis paaiškino, 1933 m. vasara buvo siaubingų statybos darbų laikotarpis. Jis dėjo visas pastangas, kad didžioji Kremliaus rūmų salė laiku būtų užbaigta Septynioliktajam suvažiavimui. Todėl jis galbūt deramai nelankė marksizmo-leninizmo užsiėmimų, jo žmonės, dirbdami iki paryčių ir per išeigines, nesurado laiko perskaityti paskutinių brošiūrų. Be to, jis prisipažino, kad deramai nebendradarbiavo su suomiais, estais ir žydais, bet galbūt taip saugojosi galimų užsienio tinklų ir nepaprastų visuotinės brolybės priešų. Dar daugiau bėdų jis turėjo dėl savo girtavimo, o ypač dėl pranešimų, kad didžiosios salės užbaigimo vakarą buvo toks girtas, kad ten šoko, dainavo ir bučiavo statybininkus, tačiau net ir tai kitu metu nebūtų sukėlę keblumų. Visas personalas gėrė, vyrai dažnai pasirodydavo girti ir darbe.[103] Svarbiausia buvo tai, kad Petersonas, kaip ir Enukidzė, buvo sekamas žmogus: Kremliaus nebūtų galima išvalyti, jeigu jo saugumo režimas pasirodytų esąs silpnas. Buvo rasti visi įkalčiai, kokių tik jai reikėjo.[104] Naujasis komendantas neabejotinai turėjo būti aukštas pareigas užimantis slaptųjų tarnybų pareigūnas, be to, privalėjo turėti asmeninių ryšių su Ježovu.

Tas 1935 m. Kremliaus įvykis galiausiai pareikalavo 110 žmonių gyvybių. Kaip vėliau pasakė tvirtovės personalas – uždarame susirinkime, kuriam vadovavo pats Ježovas, – „tiktai draugo Stalino dėka buvo įmanoma demaskuoti slaptą... niekšų... lizdą".[105] Kremliaus biblioteka buvo uždaryta, o keletas kitų patogumų dingo per vieną naktį. Tarp jų buvo ir privati ligoninė, įsikūrusi netoli Kremliaus Vozdviženkos gatvėje. Stalinas rūpinosi savo sveikata. Į ilgaamžiškumo paieškas jis buvo įsitraukęs lygiai taip pat, kaip ir persekiojamas priešų baimės. Jam reikėjo gydytojų, tačiau jis ir

nepasitikėjo jais, ne tik dėl to, kad pats turėjo jų visą komandą, kuri dirbo slaptoje toksikologijos laboratorijoje Lubiankoje bandydama sukurti neišaiškinamus nuodus.[106] Tuo metu, kai Ježovas bandė atsikratyti Enukidze ir jo žmonėmis, kitas Stalino padėjėjas, Karlas Paukeris, buvo pasiųstas atlikti Kremliaus medikų valymo.

Paukerio komanda papasakojo apie melodramatiškus atradimus. Agatos Kristi epochoje sovietų slaptųjų tarnybų darbuotojai būtų galėję parašyti ne prastesnį detektyvą. Kai kurios klaidos, jų tvirtinimu, atskleistos ligoninėje, galėjo būti tiktai aplaidumo pasekmė: piliulių buteliukai be etikečių, vartojimo kiekiai neteisingai perskaitomi. Pacientas gaudavo kofeiną vietoje kodeino. Tačiau kai buvo įtarta, kad pradingo dvylika cianido kapsulių, sekliai suprato, kad turi bylą.[107] Ligoninėje, kaip ir pačiame Kremliuje, senesnieji darbuotojai ir specialistai buvo kruopščiai patikrinti ir atleisti. Į kaltinimus, kurie didžiojo valymo metais buvo tapę norma, Paukerio komanda mėgo įtraukti buvusius baltagvardiečius, nusikaltėlius ir užsienio agentus. Vieno, neįprastai (slaptųjų tarnybų darbuotojai visada buvo manieringi parinkdami žodžius) pripažinto homoseksualiu, nusikaltimas buvo atskleistas sužinojus, kad jis yra „labai religingas" ir pas jį dažnai lankosi dvasininkai.[108] Po to sekė bauginimai ir represijos, ir medicina, kaip ir inžinerija, agronomija bei dauguma istorinių tyrinėjimų, tapo potencialiai pavojinga profesija. Tačiau toks buvo ir daugelio saugumiečių darbas. Sakoma, kad Stalino padėjėjas Paukeris turėjo asmeniškai sekti Zinovjevo egzekuciją. Netrukus po to jis pats buvo nušautas, galbūt todėl, kad jautėsi taip saugiai, kad net pašaipiai šypsojosi pristatydamas savo pranešimą.[109]

Kremlius tapo siaubą keliančia vieta. „Mes bijodavome pro jį praeiti", – kartojo maskviečiai, prisimindami savo pamėgtą vietą Stalino valdymo laikais. Aišku, ten vykdavo valstybinės ceremo-

nijos ir oficialūs banketai. Sakoma, kad Stalinas 1935 m. pasakė spartuolių komandoms daug daugiau sveikinamųjų kalbų negu bet kuriais metais prieš tai ir po to, tačiau nors šviesos buvo ryškios ir maisto daug, paties Kremliaus niekas daugiau nešildė.[110] Keletas likusių gyventojų, atrodė, jo nekentė. Kremliaus įvykių išvakarėse elitinių politikų skaičius Kremliaus butuose siekė vos tuziną. „Jis buvo negyvas, – paaiškino Sergo Mikojanas (Stalino užsienio prekybos ministro sūnus). – Vien tik akmenys." Stalino duktė, gyvenusi Kremliuje dvidešimt penkerius metus, tvirtino, kad ji „nebegalėjo jo pakęsti".[111] Ketvirtojo dešimtmečio viduryje pats vadas retai kada ten praleisdavo naktį, labiau mėgdavo miegoti už penkių mylių esančioje *dačioje*, specialiai jam pastatytoje po Nadeždos mirties. Išradinga Kremliaus komendanto persekiojimo kampanija sugebėjo išvaikyti netgi varnas, besibūriuojančias virš citadelės, nes Stalinas negalėjo pakęsti tų paukščių.[112] Linksmiausias padarėlis tvirtovėje tikriausiai buvo Bucharino lapė, buvusi jo augintinė. Praėjus keleriems metams po to, kai buvo nušautas lapės šeimininkas, Svetlana Alilujeva prisiminė stebėdavusi ją, žaidžiančią slapstynes Tainickio parke, ir stengdavusis, kad jos nepamatytų vyrai pilkais drabužiais.[113]

Vien jau apsauga buvo slegianti. Asmens sargybiniai buvo prilipę prie savo VIP-ų kaip erkės, Kremliaus elitą sekė ir Stalino pareigūnai.[114] Kai drauge susirinkdavo keletas Stalino klikos narių, o taip būdavo beveik kiekvieną dieną, sargybinių padaugėdavo, o ketvirtadieniais, kai Politbiuras rinkdavosi į savo susirinkimus, visas Kremlius būdavo uždaromas. Svetlana Alilujeva prisiminė tas siurrealistines procesijas, kurios kartais vykdavo naktimis, kai po vieno iš tokių susirinkimų jos tėvas panorėdavo pasižiūrėti filmą. Vėliau Stalinas paprastai sukviesdavo Politbiurą į patį kino teatrą, vietą, įrengtą buvusioje Didžiųjų rūmų konservatorijoje, tačiau iki 1939 m. Politbiuras dar buvo šiek tiek panašus į kolektyvinę

valdžią.[115] Oficialūs reikalai Senato pastate pasibaigdavo devintą ar dešimtą vakaro, o tada visa grupė vykdavo žiūrėti filmų: eidavo per šaltą apleistą aikštę į rūmus su jaunąja Svetlana priešaky. Vartai būdavo užrakinti, sienos pilnos pasiklausymo priemonių, niekas negalėjo prisiartinti prie Kremliaus iš išorės nepastebėtas, tačiau ir tas padrikas būrys turėjo būti lydimas šarvuoto automobilio, lėtai besikratančio tarp tamsių pastatų.[116]

Įtarinėjama buvo viskas. Sergo Mikojanas prisiminė, kaip jo tėvas gavo dėžę vyno iš Kaukazo, ir kiekvienas jo butelis turėjo būti nuneštas patikrinti. Lyderių vaikai negalėjo iš miesto atsinešti į namus saldainių dėžučių. Joks svečias negalėjo atsinešti jokio ryšulio, nė vienas krepšys nelikdavo nepatikrintas.[117] Vis dėlto net ir Stalinas negalėjo visą laiką praleisti Kremliuje. Didžiausias pavojus grėsdavo, kai lyderiai turėdavo keliauti. Stalino įpėdinis Nikita Chruščiovas prisiminė, kaip tas didysis žmogus liepdavo savo vairuotojui kiekvieną kartą važiuoti vis kitu keliu, kai vykdavo į Kremlių ar iš jo. Jis naudojosi savo paties Maskvos planu, ir nei vairuotojas, nei asmens sargybinis iš anksto nežinodavo maršruto.[118] 1949 m. viena trumparegė moteris, kuri buvo tokia neatsargi, kad išsitraukė operos žiūronus norėdama pamatyti, kurią valandą rodo centrinis miesto laikrodis, netyčia pateko į Stalino automobilio akiratį, kai šis lėkė pro Borovickio vartus. Ji buvo suimta ir praleido šešerius metus darbo stovykloje.[119] Vienas maskvietis, gyvenęs Mochovaja gatvėje priešais Kremlių, pasakojo man, kad jo tėvo fotoaparatas ir filmas buvo konfiskuoti kitą rytą po to, kai jis padarė lemtingą klaidą vienintelį kartą klaptelėjęs fotoaparatu kambaryje, pro kurio langus matėsi Kremliaus sienos.[120]

Kremliuje buvo ir slaptų požemių. Stalino agentai žavėjosi tuneliais ir slaptais kambariais. 1923 metais, restauruojant Golicyno rūmus, slaptosios tarnybos suderino savo planus su naujais bandymais surasti pradingusią Ivano Rūsčiojo biblioteką, žemutiniame

Ochotnyj Riad gatvės gale ieškodama požeminių patalpų ir geležinių durų.[121] Nuo to laiko kasinėjimai miesto centre ištraukdavo saugumiečius iš jų šiurpių miegamųjų su žibintuvėliais ir matavimo ruletėmis rankose.[122] Visada žavėjęsis didžiaisiais Rusijos praeities vadais, Stalinas pats tuo susidomėjo, ir 1933 m., kai apsaugai vadovavo Petersonas, civilis mėgėjas, pavarde Steleckis, gavo leidimą kasinėti Kremliaus viduje. Aptariant darbų eigą Petersonas pasakė tyrinėtojui, kad jo paties žmonės (visi iš slaptųjų tarnybų), dirbdami karo mokyklos statybose (aišku, jis turėjo omenyje tą vietą, kur stovėjo jau jų nugriauti du vienuolynai), nerado jokių patalpų. 1934 m. pradžioje Steleckis paklusniai kasinėjo priešingoje tvirtovės pusėje, buvo išvežtas didelis kiekis žemių iš Arsenalo bokšto papėdės.[123] Jam padėjo architektas Ščiusevas, kuris buvo pats radęs seną tunelį (netrukus atidarytą elitui kaip privatų įėjimą prie Senato bokšto) kasant Lenino mauzoliejaus pamatų duobes.[124] Šmėkštelėjo viltis, kad netrukus apie Kremliaus praeitį bus sužinota kažkas tikrai nauja, tačiau operacija buvo nutraukta, nes 1934 m. rudenį turėjo vykti Partijos suvažiavimai, o po to sekė Sergejaus Kirovo mirtis.

Visuomenė nori sužinoti šiek tiek daugiau apie tą požemių sistemą. Pasakojimai apie paslaptingą pasaulį po jų miestu tebežavi maskviečius net ir dabar. Jie tiki, kad Kremliaus katakombos pakankamai plačios, kad sutalpintų didelę dalį tautos aukso atsargų bei didžiulę susisiekimo sistemą.[125] Stalinas neabejotinai įsirengė dar ir slėptuvę nuo bombų, savo bunkerį, kuris turėjo mažiausiai du išėjimus ir labai tvirtas sienas. 1994 m. restauruojant Senatą statybininkai rado dar vieną slaptą tunelį, kur buvo galima (akivaizdi nuoroda į pokario slaptųjų tarnybų viršininką Lavrentijų Beriją) slapta klausytis paties Stalino.[126] Be to, nuolat sklando pasakojimai apie slaptą metro. Užbaigus miesto metro buvo pastebėta, kad viešoji jo linija, prasidedanti Aleksandro

parko pakraštyje ir besitęsianti per Kijevo geležinkelio stotį, buvo neįprasta, nes ėjo per visą miestą kaip visos kitos linijos. Maskviečiai iš karto nusprendė, kad ten turi būti slapta atšaka, paralelinė linija, vedanti po Kremliumi. Jeigu ji eitų iš ten paskui pagrindinę viešąją liniją, kaip visi žinomi tarnybiniai tuneliai, tai galėtų lengvai pasiekti Stalino *dačią*. Dažniausiai pasakojama, kad įsakymas baigti slaptos linijos statybą buvo duotas po karo, kai Stalinas bijojo atominės atakos.[127] Tačiau vienintelis žinomas maršrutas, kuriuo važiuoja senamadiškas požeminis traukinys, jungia Senato pastatą su gretima Senąja aikšte, nors anuomet galėjo tęstis ir toliau po Maskva.[128]

Koks bebūtų tos ypatingos linijos ilgis („vargu ar tai transporto arterija", – atkakliai tvirtina buvęs Kremliaus padėjėjas[129]), nėra jokių abejonių, kad Stalino fortas vis dar stovi virš požeminės transporto sistemos labirinto, didesnio už „Pindar" tinklą, kurį Vinstonas Čerčilis pastatė po Londono Dauningo gatve. Kremliaus archeologinių tyrinėjimų direktorė Tatjana Panova neparodė man savo sudėtingų gruntinių vandenų ir geologijos žemėlapių, kai vartėme neišspausdintą tos vietos studiją. „Tai slapta, – primygtinai kartojo ji, versdama puslapius iki saugesnės medžiagos, – slapta, slapta. Jūs negalite žiūrėti." Kad ir kaip stengiausi (juk tie žemėlapiai visiems būtų naudingi), nepamačiau nieko, išskyrus spalvotas linijas, kurių dauguma turbūt reiškė senąsias geologines eras. 2010 m. paprašiau Michailo Gorbačiovo draugo ir vertėjo Pavelo Palačenkos, kad pagaliau padėtų man išsiaiškinti apie tą mitinį metro.

> Žinoma, jis egzistuoja. Visi žino, kad jis yra. Tačiau jeigu ir rastumėte ką nors, kas iš tikrųjų buvo jį matęs, jeigu rastumėte ką nors, kas tikrai žino, jums niekada neatskleistų jokių detalių. Jie niekada nepasakys nieko. Jie juk negali jums pasakyti, kad tai vis dar tebėra dalis Kremliaus slapto susisiekimo tinklo, ar ne?

Prieš mums pakeičiant temą, jis surimtėjo. „Jeigu jums iš tikrųjų reikia apie tai sužinoti, esu tikras, kad tokių faktų gali pateikti jūsų pačių žvalgyba."

Šaltis, kurį pajusdavo miestiečiai baisiausiais masinių suėmimų ir slaptų egzekucijų metais (1937–1938) praeidami pro Stalino Kremlių, išliko tol, kol gyveno senasis diktatorius. Tačiau 1939 m. sovietų politikos atmosfera pasikeitė, o kartu su šiuo įvyko ir dar vienas svarbus Kremliui pasikeitimas. Dar neseniai atrodė, kad senasis fortas, sprendžiant iš raudonų žvaigždžių, reiškia visuotinę brolybę, dabar jis (ir vėl) tapo Rusijos bastionu. Europai artėjant prie karo, sovietų kalbos tonas pakrypo dešinėn, proletariato vienybę pakeitė patriotizmas. Garsiajame 1938 m. Aleksandro Gerasimovo paveiksle, dabar saugomame Tretjakovo galerijoje, vaizduojamas Stalinas ir jo gynybos vadas Klimentas Vorošilovas, vaikštinėjantys pilkais Kremliaus pylimais ir aiškiai besirengiantys gelbėti Maskvą. Tuo metu niekas tiksliai nežinojo, su kuo ruošiasi kovoti, tačiau viskas bylojo apie didelį gynybinį karą. 1941 m. gegužę, likus tik mėnesiui iki vokiečių įsiveržimo, Stalinas pats sukvietė karinį susirinkimą Kremliaus salėje, įspūdingai pasirodydamas kaip karo vadas, tačiau atsitiktinai savo patriotiniams tikslams panaudodamas ir tvirtovę.[130] Didvyriškos Rusijos praeities temos netrukus bus atgaivintos karo laikų propagandai. Atidėję Karlą Marksą į šalį (pagarbiai), žmonės dabar dar kartą sužinojo, kaip Rusija kovojo su Napoleonu ir jį nugalėjo ir kokį šalmą dėvėjo Dmitrijaus Donskojaus laikų raitelis. Sovietinių filmų industrija išleido nemažai istorinių epų, įskaitant ir tokias bombas kaip *Aleksandras Nevskis* (1938) ir (kur „vaidina" ir pats Kremlius) *Ivanas Rūstusis* (1944).

Tačiau užgriuvęs karas beveik sužlugdė valstybę. 1941 m. vasaros pabaigoje ir rudenį keletą mėnesių tikras pavojus grėsė net ir Kremliui. Daugelis jo garsių gyventojų ir dauguma svarbiausių

ministerijų buvo evakuota (o Lenino palaikai išvyko atostogauti į Sibirą). Paslaptingosios radžio, kuris 1941 m. gegužės mėnesį dėl saugumo buvo sukrautas tvirtovės požemyje, slėptuvės likimas išlieka neaiškus, tačiau įprastesni Ginklų muziejaus objektai buvo išvežti į Sverdlovską (anksčiau žinomą kaip Jekaterinburgas, miestą, kuriame pasitiko savo mirtį paskutinieji Romanovai) kartu su nedideliu būreliu atkakliai juos saugančių muziejaus darbuotojų.[131] Tuo pačiu metu visiškai slaptai pionieriai minavo svarbiausius sostinės pastatus, sprendžiant iš Kremliaus archyvų dokumentų, į tą sąrašą buvo įtrauktas ir jis.[132]

Dabar pakrikštytas „šalies smegenimis", tas architektūrinis ansamblis buvo stebimas specialiųjų pajėgų, o kai kurie jų buvo pasislėpę pastatuose aplink Raudonąją aikštę ir gavę įsakymą šaudyti į kiekvieną, kuris panašus į priešą.[133] Auksiniai Kremliaus kupolai buvo užmaskuoti juoda medžiaga, o aplink jį pristatyta netikrų pastatų, kad suklaidintų atakuotojus iš oro. Net ir į tokią tvirtovę vokiečių bombonešiai keletą kartų pataikė.[134] 1941 m. spalio mėnesį, kai vermachto karininkai jau beveik galėjo įžiūrėti miestą per lauko žiūronus, maskviečiai sukėlė paniką, ir slaptosios tarnybos turėjo žiauriai įsikišti, kad sustabdytų masinį bėgimą iš miesto. Tačiau pats Stalinas pasiliko. 1941 m. lapkričio mėnesį jis dalyvavo iškilmingame mitinge 1917 m. revoliucijos metinėms paminėti požeminėje Majakovskio metro stotyje – visai suprantamas atsargumas, kai miestui grėsė bombardavimo pavojus. Tačiau kitą dieną jis stebėjo kasmetinį karinį paradą nuo atviros pakylos ant Lenino mauzoliejaus, mojuodamas Sovietų Sąjungos kariuomenės būriams, kai šie žygiavo per Raudonąją aikštę, o iš jos – tiesiai į frontą.

Tai buvo didingas spektaklis. Stalinas vis dar mėgdavo nakvoti savo akylai saugomoje *dačioje*, dažnai ten dirbdavo net dienomis, tačiau Kremlius aprūpino jį įspūdingomis būstinėmis, kuriomis jis buvo pasirengęs pasinaudoti. Per visą karą propagandinėse

nuotraukose sovietų lyderis buvo rodomas savajame Kremliaus kabinete – priimantis raportus, tikrinantis žemėlapius, konsultuojantis aukščiausius generolus. O vizitų į tą apmuštą paneliais kabinetą įrašai patvirtina tą mitą: beveik kasdien vadas dirbo jame visą pusdienį, paprastai priimdamas žmones nuo vėlyvos popietės iki ankstyvųjų ryto valandų.[135] 1942 m. rugpjūčio mėnesį Stalinas Kremliuje priėmė Čerčilį (britų ministras pirmininkas atsisakė pasiūlymo ten apsistoti). Atvykusioje delegacijoje buvo keletas britų pareigūnų ir Jungtinių Valstijų diplomatinis personalas, tačiau įrašų pastaboje sakoma, kad visi vyresnieji užsienio reikalų ministerijos žmonės buvo priversti palaukti už vidinio kabineto durų laukiamajame.[136] Toks paslaptingumas sudarė iliuziją (ne visai teisingą), kad Stalinas vedė tą karą savarankiškai.

Kremlius ne tik priminė sovietų liaudžiai, kaip sunkiai jų vadas dirba, bet ir suburdavo į iškilmingas rusų pergalių šventes. Dvi iš jų tikrai atrodė neperskiriamos. 1943 m. rugpjūčio mėnesį, pažymint sovietų pergalę prie Oriolo, Maskvoje nuaidėjo 120 šautuvų saliutų. Tolesnės šventės buvo tiksliai surežisuotos, kiekvienąkart atkreipiant dėmesį į sostinės prioritetą, vadą ir Kremlių. Vienas tokių ironiškiausių reginių buvo iškilminga repatriacija – 1945 m. vasario mėnesį iš Sverdlovsko sugrįžo Ginklų muziejaus lobiai. Karūnos ir ikonos, kadaise laikomos bjauriomis atgyvenomis, (kai kuriais atvejais) išsaugotos, nes buvo per daug išskirtinės, kad būtų parduotos kolekcininkams, dabar buvo sugrąžintos į tvirtovę kaip nacionalinis palikimas. Jų traukinį pasitiko Kremliaus garbės sargyba, o dėžės su jomis buvo įneštos į rūmus didingais marmuriniais laiptais.[137]

Tai buvo spindintis priminimas apie rusų valstybės šlovę, ir ateinančiais metais valstybė, o ne jos piliečiai turėjo vaidinti didvyrį Stalino istorijos versijoje. Net ir skirtingi žmonės giliai širdyje dar tebetikėjo paskendusia šešėliuose savo praeitimi, kai svarbiausioje vietoje atsidūrė valstybės galia ir valstybės skleidžiama ideologija.

1945 m. birželio mėnesį merkiant lietui įvyko ilgai lauktas sovietų pergalės paradas. Prie Kremliaus sienų susirinkusios minios buvo peršlapusios, gretose žygiuojantys vyrai atrodė sušalę; netgi planuotas aviacijos paradas turėjo būti atšauktas. Nors Stalinas didžiausius nuopelnus dėl pačios pergalės priskyrė sau, ryškiausią vaidmenį toje ceremonijoje tą dieną vaidino armijos didvyris maršalas Georgijus Žukovas. Kaip vyriausiasis kariuomenės vadas, jis jojo tos eisenos priešakyje ant išdidaus baikštaus žirgo. Jam puikiai sekėsi jį suvaldyti, tačiau tiems, kurie prieš revoliuciją buvo mokęsi istorijos, baisaus pasipūtimo ženklas buvo tai, kad jis pasirinko įjoti į Raudonąją aikštę pro citadelės Išganytojo vartus. Tas kelias buvo toks šventas, kad net carai pagarbiai nulipdavo nuo žirgų ir eidavo pro juos pėsčiomis. Tą naktį net Stalino didžiąją priėmimo kalbą 2 500 karininkų didžiojoje Kremliaus rūmų salėje aptemdė bloga lemiantys ženklai. Vadas, aišku, padėkojo armijai už jos pastangas, tačiau sovietų žmones pavadino „mažais sraigteliais", paprasčiausiomis negailestingos valstybės mašinos detalėmis.

Jei jau taip, paskutiniaisiais Stalino gyvenimo metais sustiprėjo Kremliaus izoliacija. „Tai jau nebebuvo administracijos kompleksas, – rašė liudininkas, – o tuščia ir slegianti dykynė. Į jo teritoriją buvo uždrausta įeiti."[138] Dešimtmetis po karo visiems rusams buvo atšiaurus laikotarpis. Milijonai neteko namų, milijonai vergavo. Nebuvo kito pasirinkimo, kaip tik atstatyti fabrikus ir sugriautas transporto linijas, tačiau patyrus tiek vargų ir bemiegių sielvarto naktų daugeliui buvo sunku prisiminti, kad infrastruktūra ir gamyba svarbiau nei užuojauta žmogui. Prarasto paveldo klausimas buvo dar skaudesnis. Ištekliai – darbo ir atsargų – buvo tokie menki, kad vargu ar buvo galima pateisinti rūmų atstatymą ar sienų pratęsimą, kai tokia daugybė žmonių vis dar buvo be namų. Tačiau didžiavimasis senaisiais simboliais taip pat daug ką reiškė,

buvo jaučiamas nuolatinis spaudimas atkurti žymiuosius paminklus tokiose vietose kaip Leningradas, Pskovas ir Novgorodas. Tas klausimas buvo iškeltas Maskvoje jau 1944 m., kai buvo nurodyta (su oficialiu paraginimu), kad 1947 m. bus minimas aštuonišimtasis miesto jubiliejus. Vienas to meto rašytojas pakvietė savo draugus miestiečius „atidžiai įsiklausyti į praeities balsą... Mes privalome prisirišti prie savo tautos šaknų."[139]

Toks patriotinis užsidegimas netrukus pasidarė neprotingas. Tautos istorija, tarnaudama savo permainoms, nuo 1944 metų vasaros buvo nuvertinta. Vietoje jos ištikimi komunistai privalėjo įbrukti savo ideologiją ir vadus. Nors Partija pati pradėjo kalbą apie jubiliejų, Maskvos komitetas nusprendė, kad miesto įkūrimo jubiliejaus paminėjimas turėtų būti visų pirma karinis. Vienas jo narys netgi iš anksto nustatė, kad rusams reikia „daugiau politikos ir mažiau istorijos".[140] Kremliaus vaidmuo artėjančiose iškilmėse pasidarė neapibrėžtas. Buvo nuspręsta laikyti jį Sovietų Rusijos valstybės įsikūnijimu ir nemirtingojo Lenino dvasine tėvyne. Ta dingstimi 1945 m. birželio mėnesį buvo patvirtintas milijonus kainuojantis restauracijos planas.[141] Įtampa prislėgė architektus, kuriuos Stalinas kviesdavosi į savo kabinetą Senate – dažnai vidury nakties – pasikalbėti apie darbus toje uždaroje ir beveik tuščioje vietoje. Jis domėjosi pedantiškai, nes tai buvo beveik asmeniška. Etninės įtampos ir netgi atviro nacionalistinio maišto prieš Sovietų imperiją metu jis tikėjosi paskelbti Kremliaus rusiškumą. Tos tobulų dantytų sienų linijos, išlikusios ir šiandien, ir keleto cerkvių detalės (įskaitant Nuėmimo nuo kryžiaus cerkvę) atspindi Vado skonį ir interesus.[142]

Komandoje, vadovavusioje renovacijos projektui, buvo keletas garsių žmonių. Vienas konsultantų, D. P. Suchovas, dar trečiajame dešimtmetyje bandė išsaugoti Kremlių, o kitas, I. V. Rylskis, vienu metu vadovavo Valstybinėms paminklų konservavimo dirbtuvėms. Ten buvo net ir jau pagyvenęs Grabaris, svajojantis atstatyti nedidelę

tvirtovės dalį taip, kaip ji atrodė, kai XV amžiuje ją pastatė italai.[143] Tai sukėlė daug triukšmo, galiausiai buvo rastas kompromisas – maždaug XVII amžiaus vidurys. Tačiau kilo problemų dėl plytų, nes niekas daugiau tokių nebegamino, ir, kaip Aristotelis Fioravantis ir Borisas Godunovas, Stalino restauratoriai įsteigė savo pačių fabriką. Pokario krizės viduryje tas ypatingas padalinys per rekordinį laiką sugebėjo pagaminti pusantro milijono paveldinio pastato plytų.[144] Dar dirbo akmenų mūrininkai, skaldydami kalkakmenį, kurio reikėjo pataisyti daugiau nei trims šimtams dekoratyvių sienų ir bokštų viršūnėlių. Kad statybos galėtų vykti ir žiemą, buvo sugalvota kūrenti lauko krosnis, kurios skleistų į Kremliaus sienas garus ir palaikytų jų šilumą temperatūrai nukritus, niekam nerūpėjo, kaip spaudžiant stingdančiam šalčiui jautėsi patys darbininkai.[145]

Už Kremliaus ribų 1947 m. Maskvos jubiliejaus istorinės detalės buvo atmieštos didele stalinistinės propagandos doze. Pavyzdžiui, nauja monumentali legendinio miesto įkūrėjo statula buvo puiki, kadangi atspindėjo visuotinai priimtą požiūrį į patį Staliną, tačiau tikra akademinė istorija galėjo būti pavojinga. Kai Maskvos istorikas Piotras Sytinas išleido šventinį leidinį, kuriame buvo klasikinė užuomina į tariamai suomišką Maskvos pavadinimo kilmę – apie tokią etimologiją kadaise buvo užsiminęs Zabelinas – užsitraukė nemalonę. Buvo nutarta, kad tik išdavikas gali sieti rusų sostinę su pralaimėjusiais priešais.[146] Nostalgija taip pat kėlė įtarimą, nes ta romantiška istorijos rūšis galėjo lengvai išsiskaidyti į pasakojimą apie kunigaikščius, užsieniečius ir net cerkvę. Todėl į visus septynis ikisovietinės praeities amžius buvo žiūrima kaip į tikrojo pasakojimo preliudiją, o „tikra“ istorija buvo leidžiama laikyti tiktai įvykius po 1917 m. Kaip pasakė Maskvos miesto Komunistų partijos draugas Popovas, auksinių kupolų Maskva turėjo užleisti kelią raudonų žvaigždžių Maskvai, net ir savo jubiliejaus metais. Miesto jubiliejui prožektoriais buvo apšviesti bjaurūs pastatai, tokie kaip Valstybės

planavimo ministerija, tačiau visos cerkvės paliktos tamsoje. Šventiniuose albumuose vaikams buvo siūloma pavaizduoti Raudonąją aikštę be Šv. Bazilijaus soboro, kad būtų išvengta galimų klausimų apie religiją.[147] Vaikus bus galima nuraminti naujovišku malonumu – ledais, visi galės gėrėtis fejerverkais.

Aštuonių šimtų metų jubiliejui skirti suvenyriniai Kremliaus vadovai, ploni ir pigiai išleisti pokario sunkmečiu, buvo sovietinės apgavystės šedevras. Menininko Matorino medžio drožinių kolekciją pristatė viena Karamzino citata. „Kremlius, – skelbia ji, – yra didingos istorinės atminties vieta." Tačiau kituose puslapiuose dėmesio centre tikrai ne istorija – daugelyje jų matome besišypsančių sovietinėmis kepurėmis pasipuošusių darbininkų veidus.[148] Kitas suvenyras, šįkart fotografijų rinkinys, prasideda nuo Lenino ir Stalino, pastarasis pavaizduotas savo paneliais apmuštame kabinete. Ten yra Lenino mauzoliejaus fotografija, kurioje įsigudrinta sustingusį Ščiusevo kubą parodyti kaip už jo stovinčio (daug senesnio) Senato bokšto inspiraciją, ir dar ten yra Komunistų partijos suvažiavimų didžiojoje salėje nuotraukų. Iš keleto istorinių fotografijų išskirti *teremai*, nes jie buvo pastatyti „1637 m. rusų meistrų" (jokios užuominos apie vargšą Džoną Talerį), tačiau vieninteliai kiti praeities fragmentai tėra karo trofėjai. Ypač stulbina tai, kad visoje knygoje nėra nė vienos jokios Kremliaus cerkvės nuotraukos.[149]

Suvaržytas Piotras Sytinas, praradęs teisę pasakyti tai, ką norėjo, galėjo tiktai cituoti Staliną. „Maskva, – rašė jis, – yra pavyzdys kiekvienai pasaulio sostinei."[150] Jos širdyje naujai perdažyta raudonoji tvirtovė tarsi groteskiškas žaisliukas plūduriavo asfalto jūroje, kuriuo ją apsupo paskutinė miesto projektuotojų grupė. O gal ji buvo panašesnė į apgailėtiną padarą, raganosį ar paskutinįjį drontą, atgabentą iš tolimo pasaulio kaip egzotišką keistenybę ir dabar pasmerktą tylioje vienatvėje stovėti svetimame, nepažįstamame krašte.

11

Kremlinologija

Amerikiečių rašytojas Džonas Steinbekas turėjo ilgai derėtis, kol jam buvo leista apžiūrėti Kremlių. 1947 m. Steinbekas lankėsi Rusijoje su fotografu Robertu Kapa. Nors kiekvienas jų judesys buvo stebimas, jiedu plačiai keliavo, aplankydami pokario Stalingrado griuvėsius, Sovietų Gruziją ir Ukrainos kviečių laukus. Tačiau suorganizuoti trumpą pasivaikščiojimą nuo jų viešbučio iki Kremliaus buvo kur kas sunkiau, šį kartą Kapa turėjo palikti savo fotoaparatą. „Mes priėjome ilgą stipriai apsaugotą pylimą, – rašo Steinbekas. – Prie įėjimo stovėjo kareiviai. Jie paprašė mūsų pasakyti pavardes ir kruopščiai ištyrė mūsų leidimus, o paskui suskambėjo varpelis ir karinis eskortas įėjo su mumis pro vartus." Tai buvo tarsi perėjimas iš dienos į sutemas; net jų gidas, rusas, specialiai parinktas tam darbui, niekada gyvenime nebuvo lankęsis Kremliuje. Vieta atrodė skurdi, beveik tuščia. „Pabuvę vos dvi valandas tuose karališkuose rūmuose, pasijutome taip prislėgti, kad negalėjome atsipeikėti visą dieną, – pastebėjo Steinbekas. – Tai kaip buvo galima juose gyventi!" Paskandinusi tą patirtį viskyje, porelė padarė išvadą, kad Kremlius yra „niūriausia vieta pasaulyje".[1]

Jie negalėjo įeiti į teritoriją, kurioje dirbo Stalino pareigūnai, jiems buvo uždrausta apsilankyti soboruose. Jų ekskursija prasidėjo ir pasibaigė rūmuose ir senosiose *teremose*. Tai buvo padrika istorijos pamoka, ir vargu ar būtų užtekę laiko sudrebėti susidūrus

su caro Ivano šmėkla. Kaip ir beveik visi buvę ar būsimi svečiai, pora amerikiečių su tuo susitaikė bandydami įtikinti save, kad pamatė autentiškų viduramžių daiktų, tačiau jų gidas – jei būtų turėjęs drąsos – galėjo paprieštarauti. Rūmų kambariai ir koplyčios, kurias matė Steinbekas ir Kapa, nebuvo nei „neįprasti ar senoviški“, nei „išlaikyti lygiai tokie, kokie ir buvo“.[2] Nuo 1917 m. ištisus dešimtmečius jie buvo plėšiami, naikinami ir apleisti. 1935 m. valymas buvo išstūmęs paskutinius senuosius tarnus, o daugelis neseniai buvusių jų šeimininkų mirę. Netgi Stalinas, daugelį metų citadelei vadovavęs genijus, Kremliuje praleisdavo vis mažiau ir mažiau laiko. Naktimis Kremliaus tamsa turbūt atrodė beveik apčiuopiama.[3] Kartais atrodydavo, kad joje pranyksta net jo bokštai, nes Maskvos centrinio rajono gatvės buvo menkai apšviestos. Kai nešviesdavo mėnulis, tamsoje tarsi keistos planetos kabojo penkios raudonos žvaigždės, iki karo suremontuotos ir pataisytos, o dabar ryškiausios visoje apylinkėje.

Toje tamsoje pirmasis Stalino mirties ženklas turbūt buvo silpna elektros lemputė, uždegta pirmoji iš daugelio, kai ėmė skambėti telefonai. Tirono aplinkos narių nebuvo namuose – jie stebėjo jo *dačią* priemiestyje – tačiau jų šeimos laukė žinių, telefonai skambėjo ir Kremliaus komendantui bei jo padėjėjui, turėjusiam pažadinti tarnautojus. Kol visi bandė susigaudyti, kas ką tik atsitiko, prie Išganytojo vartų suspindo juodo automobilio žibintai. Įdardėjus per grindinio akmenis į vidų, jie buvo užgesinti Senato kieme, prie Kremliaus korpuso Nr. 1. Svarbiausias keleivis automobilyje buvo Lavrentijus Berija, Stalino slaptųjų tarnybų vadovas: jis atvyko tiesiai nuo vado mirties patalo apieškoti kabineto ir ištuštinti seifo.[4] Jame buvo dokumentai, kuriuos Stalinas naudojo norėdamas atverti ir užverti žmonių širdis – jų asmeninių silpnybių įkalčiai, dar gulėjo pranešimai apie besaikį valstybinį smurtą. Pats būdamas šmeižimo ir šantažavimo ekspertas, slaptųjų tarnybų vadas norėjo, kad visa tai

padėtų apsaugoti jo paties pretenziją į laisvą sostą. Kaip paaiškėjo, jam nepavyko, ir Berijos draugai nušovė jį vos po mėnesio. Tačiau Kremlius ir toliau tebebuvo apgavysčių įsikūnijimas, atgręžęs savo niūrų veidą pilnam sąmokslų ir neramumų pasauliui. Nors po Stalino mirties kai kurios tvirtovės dalys buvo atvertos visuomenei, kitose tvyrojo tyla, nesimatė nė vieno lankytojo. Vado patalpos buvo tokios paslaptingos, kad pašaliečiai buvo linkę pavadinti visą valdžią – milicininkus, politikus, generolus ir kitus – vienu žodžiu: Kremlius.

Per trumpą laiką Stalino imperija buvo pasiruošusi naujam pavasariui. Jo mirtis 1953 m. kovo mėnesį atvėrė kelią daugeliui pavėluotų reformų. Iš Gulago (kurio Steinbekas tikrai nepamatė) buvo paleista dešimtys tūkstančių politinių kalinių; Rusijos piliečiai džiūgavo, tarsi pabudę iš ilgiausio miego. Ir Kremlius išniro iš gilios tamsos, pirmieji naujųjų laikų Naujieji Metai 1954 m. sausį buvo švenčiami sietynų ir dekoratyvių lempelių šviesoje. Centre, karštai prikūrentos Šv. Georgijaus salės nišoje, žėrėjo didelė, girliandomis papuošta eglė. Skambėjo muzika ir spontaniškas juokas, o Kremliaus aikštės pirmąkart per daugelį metų pamatė pirmąjį sniego mūšį.[5] Praėjus daugiau kaip metams, buvo priimtos pirmosios lydimos ekskursijos, o 1955 m. visuomenei pagaliau buvo atverti Kremliaus parkai. Saugumo atžvilgiu tokia laisvė buvo įmanoma vien tik dėl to, kad paskutinis Stalino įpėdinis Nikita Chruščiovas buvo pasirinkęs rezidenciją kitur, tokiuose pat uždaruose namuose ant Lenino kalvų. Pasakojama, kad jo žmona Nina Petrovna kategoriškai atsisakė gyventi mirusio tirono kambariuose Kremliuje. 1955 m. iš tvirtovės buvo išsikraustę paskutiniai likusieji privilegijuotieji Kremliaus gyventojai, tarp jų ir Mikojanai bei Molotovai, palikdami tarnus valyti, sodinti krūmus tuščiuose teniso kortuose ir atidarinėti užrūdijusius langus.[6] Gyvybingas pokytis – vieta tapo prieinama visuomenei. Tai buvo, kaip kažkas vėliau pasakė, „pirmasis žingsnis sovietinio režimo liberalizavimo link".[7]

Šis žingsnis Kremliaus atgimimą pavertė pramoga turistams. Per daugybę amžių Kremlius buvo matęs įvairiausių minių, net svetimšalių okupantų kariuomenių, tačiau niekada anksčiau nematė poilsio drabužiais vilkinčių nuobodžiaujančių ekskursantų grupių. Pokarinė Sovietų Sąjunga buvo tokia šalis, kur per atostogas būdavo reikalaujama organizuotis į grupes, gana bedžiaugsmes (iš dalies tam, kad skatintų sveiką produktyvumą), ir Kremlius tapo numatyta Maskvos maršruto dalimi. Pirmieji lankytojai buvo iš pačios sostinės: fabrikų darbininkai, kontorų tarnautojai, išdidūs vaikai, pasipuošę raudonais Komunistų partijos jaunimo organizacijos – pionierių – kaklaraiščiais. Netrukus Kremlius pradėjo traukti piliečius iš Ukrainos ir Pabaltijo, ir (išimtinais atvejais) tolimų rytinių respublikų. 1955 m. buvo pasamdytas naujas personalas ir įrengta naujų patogumų didesnei miniai, tokių kaip požeminės rūbinės, rakinamos spintelės ir dvi eilės šlykščių viešųjų tualetų Kutafijos bokšto papėdėje. Be viso to, taikiai šviečiant Maskvos saulei, buvo prisodinta gėlių ir įrengtas parkas lankytojams pasivaikščioti.[8] Naktimis vis dar būdavo uždegamos raudonosios žvaigždės, tačiau tikrasis tos kartos Kremliaus simbolis buvo purpurinė sovietų vėliava.

Ši vėliava pritraukė ir užsieniečių: drąsuolių, mokslininkų ir kairiųjų. Maskva tapo egzotišku tarptautinių kelionių tikslu, ji nebebuvo atskirta nuo pasaulio. 1956 m. čia buvo atvežta Pikaso darbų paroda, lydima prancūzų filmų sezono.[9] Rusai ir užsienio svečiai, gyvenę sovietiniuose viešbučiuose, susipažino su Europos taikos balandžiu. Anot garsaus politologo Frederiko Barghorno, 1956-ųjų vasarą atvykusio iš Jeilio, tais metais amerikiečiams buvo išduota apie 3 000 sovietinių turistinių vizų. Jo paties kelionė praėjo gana sklandžiai (po kelerių metų jis buvo sučiuptas nemokšiškai šnipinėjantis), jis pastebėjo, kad „negirdėjo nė vieno žodžio Stalino garbei“.[10] 1957 m. į Maskvos Tarptautinį jaunimo festivalį atvyko 30 000 užsieniečių, Kremlius juos pasitiko įvairiaspalvėmis vėliavomis

(vos tik užsieniečiams išvykus, vėl sugrįžo raudonosios), naujais asfaltuotais takais ir įvairiomis kalbomis išleistais vadovais.[11] Tuo tarpu rusai plūsdavo pro vartus visais metų laikais, nuo septintojo dešimtmečio Kremlių kasmet aplankydavo 4–5 milijonai lankytojų.[12] Jų komentarai daug pasako apie to meto dvasią. „Ačiū, ačiū ir dar kartą ačiū mūsų Partijai ir vyriausybei, – išlieja savo jausmus vienas pilietis „lankytojų knygoje". – Ačiū Sovietų Sąjungos Komunistų Partijai už šio Rusijos praeities paminklo išsaugojimą."[13]

Per Nikitos Chruščiovo, kaip Sovietų Sąjungos lyderio, dešimt valdymo metų buvo matomas ryškus atsitraukimas nuo stalinizmo. Jo garsioji kalba, pasakyta 1956 m. Dvidešimtajame Komunistų partijos suvažiavime, tiesiogiai užsipuolė velionį diktatorių.[14] Tai buvo pirmasis kartas, kai Partijos lyderis atvirai kalbėjo apie Stalino tironiją, o po to pripažinimo kelis mėnesius tęsėsi slaptos derybos su elitu. Chruščiovas ir pats žinojo, kad turėjo daug ką nuslėpti, kaip pasielgė akmeniniais veidais šalia sėdintys jo draugai.[15] Kol Stalinas buvo gyvas, jie visi sutiko su priemonėmis, kurias dabar buvo raginami pasmerkti, ir nors dauguma sutiko, kad reforma (ir pats santvarkos išlikimas) priklauso nuo teroro atsisakymo, tiesioginės užuominos į istorinius nusikaltimus atrodė tarsi kokia šventvagystė, burnojimas prieš lyderio kultą, kurį visi karštai išpažino. Tačiau nebuvo jokios kalbos apie paties komunizmo atsisakymą. Vietoje Stalino kulto klika susitarė propaguoti pagarbą Leninui, „Lenino principai" (kad ir ką tai reikštų) tapo jos kriterijumi. Naujojo jų sovietinio rojaus sėkmė priklausė nuo iliuzijos. Valgyklose, kur darbuotojų vagiliavimas buvo toks įprastas, kad ten nebuvo jokio maisto, išskyrus pilką sriubą ir stiklines dantis geliančios arbatos, sienos buvo apklijuotos tapetais su krintančiais vaisiais ir blizgančia šviežia duona. Šalies, negalėjusios pagaminti tinkamų džinsų, didvyris buvo kosmonautas Gagarinas.

Iliuzija buvo ir pavyzdinė Kremliaus teritorija. Vieta, kurioje buvo planuojama viskas: nuo teokratiškos valdžios iki plienu padengtų technologinių utopijų, naujajame pasaulyje buvo įpareigota atlikti tam tikrą vaidmenį. Tik iškilo klausimas, kokią idėją pasirinkti. Chruščiovo režimas buvo ne mažiau priešiškas ortodoksų cerkvei negu Stalino, be to, jis buvo daugiatautis, negalintis pasikliauti vien tik Senosios Rusijos korta. Todėl tame radijo amžiuje jis panaudojo Kremlių, kad sovietinio gyvenimo ritualams būtų sugrąžintas patikimumas, netgi jaukumas. Tai padaryti padėjo milžiniška Kalėdų (ar greičiau Naujųjų Metų) eglė, kuri kiekvieną žiemą nušvisdavo Šv. Georgijaus salėje, ištisos kartos gerai išauklėtų Maskvos vaikų buvo kviečiami į kasmetinę šventę Kremliuje ja pasigėrėti. Naujųjų Metų išvakarėse šeimos dešimtyje Sovietų Sąjungos laiko zonų susirinkdavo aplink savo radijo aparatą (televizija daugumai buvo tolima svajonė) laukdami pirmojo mechaninio laikrodžio dūžio Kremliaus Išganytojo bokšte. Tai ir vėl buvo ironiška: geriausia, ką ta valstybė galėjo nuveikti viduržiemy, buvo laiko pažymėjimo šventė.

Gal ten, kur gyveno Stalinas, ir galėjo atsirasti tuštuma, tačiau propagandininkai netruko sukurti alternatyvų asmenybės kultą. „Kiekvienas Kremliaus pastatas ir kiekvienas akmuo yra didingos rusų valstybės liudininkas, – tokiais žodžiais pradedamas 1956 m. vadovas. – Tačiau vienas Kremliaus pastatų ypatingai brangus mūsų liaudžiai ir visiems pažangiems žmonėms viso pasaulio šalyse. Jis kalba ne tiek apie praeitį, kiek apie dabartį ir ateitį, žmonijos kaip visumos ateitį.“[16] Tokie lūkesčiai buvo tarsi saviapgaulė, nes kiekvienas sovietų pilietis numanė, kas jo laukia netolimoje ateityje. 1955 m. trečiajame Senato pastato aukšte buvo atidarytas Lenino muziejus-butas, su visa mirusio vado 18 000 tomų biblioteka, siaura jo lova, kėdėmis ir vrtuvės puodais, kurių Krupskaja niekada nepasivargino panaudoti.[17] Čia, kaip sužinojo lankytojai,

„didysis genijus ir pasaulio proletariato vadas V. I. Leninas su savo artimiausiais draugais pilietinio karo metais organizavo frontą ir planavo kovą prieš kapitalistų intervenciją". Čia „gimė ir didysis sovietų elektrifikacijos planas".[18] Ten net buvo tarptautinės proletariato revoliucijos tėvo, žaidžiančio su kačiuku, paveikslas.

Kitas žingsnis buvo žengtas 1961 m., kai Kremliuje buvo iškilmingai atidarytas propagandos skyrius.[19] Jis sukūrė srautą lėkštų frazių, tačiau paprasti žmonės puikiai žinojo, kur buvo jų vieta, o ji (nebent jie ateidavo su oficialia ekskursija) paprastai būdavo eilėje. Apsilankymas Kremliuje buvo skiriamas kaip atpildas už gerą pilietiškumą. Visiems kitiems patekti į bet kurį Kremliaus muziejų buvo labai sunku.[20] Muziejaus darbo laikas buvo trumpas, lankytojų skaičius ribotas, o gidams buvo duoti nurodymai sukalbėti litaniją apie rusų meistriškumą (darbininkų indėlį), o ne vilioti lankytojus sultingo carų gyvenimo kąsneliais. „Kremlius yra neišsenkantis nuostabus įvairių rūšių propagandos šaltinis, – energingai tvirtino muziejų ekspertai. – Čia vyksta įvairūs tyrinėjimai, plačiosios liaudies masės turi galimybę susipažinti su meno ir istorijos vertybėmis, kad būtų išauklėti visapusiškai išsilavinę žmonės, aktyvūs kovotojai už geresnę žmonijos ateitį."[21]

Užbaigę savo ekskursiją po Kremlių (svarbiausios kalvos įžymybės, pagrindiniai paminklai, Soborų aikštė ir, jei pasisekdavo, Arsenalas ir brangakmeniai), dauguma ekskursijų nusekdavo paskui savo gidus pro išėjimo vartus žemyn į Aleksandro parką. Ekskursijų vadovai rekomenduodavo aplankyti Lenino mauzoliejų, nors bet kuriuo metų laiku eilės prie jo būdavo grėsmingai ilgos.[22] Aplankyti Leniną reiškė pasidalyti kažkuo didingesniu nei paprastas pasididžiavimas; tai buvo tarsi koks sakramentas. Negalėjai kūprintis, spjaudytis ir netgi sutrypti nuorūkos. Maskvos mokiniai išmoko tai dar vaikystėje, nes kai kurie jų, stodami į jaunuosius pionierius, svajojo apie tai, kad bus atrinkti į garbės sargybą budėti

prie pat Lenino kūno. Kai jiems būdavo užrišamas raudonas kaklaraištis, nedaugelis jų nuoširdžiai didžiuodavosi, tačiau šaipytis prie paties Iljičiaus nebuvo leidžiama.[23]

Taigi Chruščiovo valdžios laikotarpis buvo tikras atšilimas, labiausiai tuo metu pagyvėjo išsilavinę maskviečiai. Šeštajame dešimtmetyje nedideliam jų rateliui pirmąkart per daugiau kaip dvidešimt metų buvo leista profesionaliai ištirti Kremlių. Pastatai, nuo 1935 m. skirti slaptosioms tarnyboms, staiga buvo perduoti Kultūros ministerijai. Ginklų salės muziejus taip pat laikinai praplėstas, prijungiant neseniai ištuštėjusius maršalo Vorošilovo kambarius Didžiųjų rūmų fligelyje.[24] Buvo pasamdytas naujas tyrinėjimo personalas, jauni vyrai, turintys istorijos mokslinius laipsnius, o nuo 1963 m. pirmąkart per pusę šimtmečio kiekvienai salei buvo paskirtas kuratorius.[25] Jie dirbo įsprausti į ideologijos rėmus, tačiau neprivalėjo akivaizdžiai meluoti. Vadove *Kreml'Moskvy* buvo skyriai apie keleto garsiausių Maskvos autoritetų įkurtus viduramžių ir renesanso fortus, taip pat ir apie architektūros istoriką V. F. Snegirevą.[26] *Po Kremliu*, knyga, kuri buvo išleista 1957 m. Jaunimo festivaliui, vis dar tebelaikoma pavyzdine. Tarp ją sukūrusių autorių yra ir architektas restauratorius A. I. Chamcovas, ir Kremliaus muziejų kuratorė A. A. Gončiarova.[27]

Stalino šešėlis vis dar sklandė ore. Arsenalo darbuotojams ir vėl teko jį prisiminti, nes šeštojo dešimtmečio pabaigoje buvo planuojama atidaryti parodą, kurią sudarė vado dovanos, gautos per ketvirtį valdymo amžiaus. Kolekcija buvo surinkta ir įtraukta į katalogą, viskas vyko labai sklandžiai, net bilietai parodos lankytojams dviem skirtingomis progomis jau buvo parengti, tačiau kiekvieną kartą vis atsirasdavo priežastis viską atidėti. Galiausiai paroda buvo iškraustyta, salių darbuotojai ketino grąžinti tuos daiktus į komendanto kabinetą, kitaip žinomą kaip KGB direktoratą. Tuo metu, kaip ir visada, slaptųjų tarnybų darbuotojams reikėjo

papildomos erdvės, tačiau tikriausiai jie turėjo ir kitų patalpų. Tiesą sakant, jie visada atidžiai stebėjo Maskvos carų muziejų, ir nors saugoti Lenino šventovę buvo gyvybiškai svarbu, niekas nežinojo, koks apgaulingas gali būti išorinis Stalino taurių, paauksuotų šarvuočių ir groteskiškų trapių Išganytojo bokštų blizgesys.[28]

Dar keistesnis palikimas buvo seniai mirusio žmogaus veido atkūrimas. Gyvenimo pabaigoje Stalinas įsakė, kad būtų atidarytas Ivano Rūsčiojo karstas ir ištirti kaulai bei kaukolė. Užmūrytas kapas neteko savo paslapties 1953 m. balandžio mėnesį, praėjus mėnesiui po paties Stalino mirties, tačiau tiktai 1965 m. garsus rusų „veidų atkūrėjas“ teismo antropologas M. M. Gerasimovas išspausdino savo išvadas. Netrukus buvo atidaryti abiejų Ivano vyresniųjų sūnų karstai, visi trys skeletai susilaukė profesinio Gerasimovo dėmesio. Kaip visada, pirmenybę jis teikė veidų rekonstrukcijai. Iš Ivano kaukolės jis atkūrė kresną vyrą – gyvenimo pabaigoje caras turėjo būti apkūnus, net nutukęs – ir pridėjo išsišovusį viršugalvį bei irzlią burną. Atvaizdas buvo įtikinamas, modelio žvilgsnis buvo žiaurus ir ištvirkęs. Tačiau tai nebuvo modernaus pasaulio diktatorius. Gerasimovas rašė:

> Tas skeletas buvo pridengtas suplyšusiais vienuoliško drabužio skutais. Virš galvos ir ant veido buvo vienuoliško gobtuvo ir juostelės su išsiuvinėtais maldų tekstais liekanos. Krūtinę dengiančios vienuolio prijuostės viršuje buvo išsiuvinėta nukryžiavimo Golgotoje scena.[29]

Tokios detalės galėjo sukelti nerimą Kremliuje, kur religija buvo tabu. Ivanas vis dar buvo rusų didvyris, tačiau vienuoliai tikrai buvo nepageidaujami. Kremliaus soborai taip pat liko kultūrinėje užmarštyje. Religinės apeigos čia nevyko nuo 1918 m., o šeštajame dešimtmetyje juos verkiant reikėjo renovuoti, todėl dažnai jie būdavo tiesiog uždaryti. Pavieniai jų remonto planai kenkė (kartais tikrąja to žodžio prasme) kitiems valdžios prioritetams. Vėliau pa-

minklų konservavimas simboliškai būdavo užsakomas, kad sutaptų su tokiais jubiliejais kaip penkiasdešimtosios sovietų valdžios metinės 1968 m. arba Maskvos Olimpiada 1980 m. Tai nebuvo nuosekli veikla. Paskubomis užbaigtas darbas dažniausiai palikdavo naujų neatidėliotinų problemų.[30] Svarbiausi Kremliaus statiniai buvo pakibę ant ideologinio priimtinumo krašto, o pastoliai trukdydavo turistams. Buvo nuspręsta, kad religija (be to, kad religiniai vaizdai gražiai atrodė atvirukuose) vis dėlto galėjo skatinti sovietų pasididžiavimą. „Nepaisant Kremliaus soborų ryšių su religinėmis apeigomis“, – pripažino archeologų konferencija 1970 m., jų išsaugojimas „sustiprino nacionalinio susipratimo ir patriotizmo jausmus kovoje prieš tėvynės priešus ir padėjo pilietinio atsakingumo ugdymo procese.“[31]

Kad ir koks varganas ir ribotas buvo biudžetas, visus varžė iškraipyta ideologija, Kremliaus darbuotojai galiausiai įžengė į galimybių erą. 1960 m. mirė Igoris Grabaris. Karta, atėjusi po jo, buvo išauklėta jau visai sovietiškai, tačiau kultūrą jaunesnysis intelektualus elitas vertino lygiai taip pat kaip ir jų tėvai. Naujos tarnautojų komandos atkakliai dirbo, rūpestingai rašydamos dokumentus, aptardamos kilmę ir autorystę ir tyrinėdamos senovinius dažus. Buvo išleidžiama drąsių kolektyvinių leidinių, tačiau svarbiausios buvo oficialios konferencijos, begalinės, tvankios ir prestižiškos. Užsienyje į sovietinių tyrinėtojų atradimus buvo žiūrima pro pirštus (arba jie būdavo atmetami dėl tendencingumo), tačiau Kremliaus bibliotekos knygos liudija daugybės jo specialistų darbuotojų heroizmą. Jie analizuodavo skulptūrų fragmentus, rekonstruodavo freskas ir atkurdavo ankstyvuosius didžiųjų soborų pavidalus.[32] Turėdami tokį mažą biudžetą ir dažnai kišantis komendantui bei politiniam elitui jie pasiekė tikrą erudiciją.[33] 1979 m. pirmąkart per penkiasdešimt metų už Rusijos ribų įvyko jungtinė paroda, siekianti pademonstruoti Kremliaus kultūros

vertybių gausą. Joje buvo XVI amžiaus relikvijų skrynios ir paauksuotos 1568 m. Evangelijų kopijos, Monomacho kepurės kopija ir XII amžiaus vidurio ikonų. Nepaisant Šaltojo karo, „Kremliaus turtai“ buvo eksponuojami Niujorko Metropoliteno muziejuje.[34]

Pokario metai ir sovietų archeologams buvo pakilimo laikotarpis, nes atsivėrė galimybės kasinėti tokius karo sugriautus regionus kaip Novgorodas, Pskovas ir Kijevas. Tuo tarpu palaidota Maskvos Kremliaus istorija išliko paslaptinga. Stalino laikais kasinėti buvo beveik neįmanoma: požeminius darbus kontroliavo slaptosios tarnybos. Chruščiovas buvo mažiau susijęs su Saugumu, tačiau kaip tik dėl jo atvirumo Maskvos specialistai susidūrė su nauja problema. Dabar atsirado galimybė kasinėti ir netgi buvo įmanoma gauti valstybės finansavimą, tačiau vis nepavyko sutarti, kam turėtų atitekti privilegija pirmam kasinėti Kremlių.[35]

Atsakymą netikėtai pasufleravo viešieji požeminiai tualetai už vartų. Duobė jiems buvo iškasta dar 1956 m. vasarą, kai archeologas Michailas Rabinovičius, žmogus, žinomas dėl savo ekspedicijų į Novgorodą, pirmąkart aplankė neseniai atidarytą Kremlių. Po daugelio metų jis vis dar prisiminė tą siaubą, apėmusį prie bilietų patikrinimo įėjimo išvydus žemėje žiojėjusį plyšį. Geležinis didžiulės žemkasės kaušas pasemdavo žemę, ir sulig kiekvienu milžinišku grybštelėjimu pakeldavo šešių šimtų metų senumo istoriją. Negaišdamas laiko Rabinovičius, žvangant ir dundant didžiulėms mašinoms, pareikalavo telefono. Po keleto bandymų jis surado reikiamą žmogų. Kremliaus komendantas Aleksandras Vedeninas pasirodė esąs kultūringas žmogus, besidomintis istorija. Mašinų varikliai buvo išjungti.[36]

Tai buvo staigus ir netikėtas debiutas. Rabinovičius surinko komandą, į kurią įėjo ir garsus jo kolega, pavarde Nikolajus Voroninas, ir pradėjo kasinėti. Tais metais tiedu vyrai sudarė senosios Neglinajos krantinės planą, tačiau didesni atradimai dar tik laukė.

Nors atrodė, kad jiems buvo lemta dirbti milžiniškų kranų šešėlyje, tai buvo pirmoji komanda, kasinėjusi vakarinę ir šiaurės vakarų Kremliaus dalį naudodamasi moderniomis tyrinėjimo priemonėmis. Darbas visada būdavo atliekamas skubotai, paskutinę minutę, tada vėl griebiamasi kitos didžiulės konstrukcijos plano. Keletą vasarų archeologai turėjo skubėti dėl nekantrių sklypų šeimininkų, stengdamiesi nepažeisti nurodytų terminų, didelę dalį darbų atlikdavo nepatyrę savanoriai. Tačiau 1963 m., praėjus dvejiems metams po paskutinių tokių ekspedicijų, Voroninas ir Rabinovičius paskelbė spaudoje apie savo radinius. Tai buvo pirmoji iš tikrųjų nauja medžiaga apie ankstyvąją Kremliaus istoriją, pasirodžiusi spaudoje nuo Sytino pranešimų ketvirtajame dešimtmetyje.[37]

Technologijos ir paskirtas laikas buvo tokie riboti, kad Rabinovičius ir Voroninas dažnai nenuveikdavo nieko daugiau kaip tik patvirtindavo XIX amžiaus teorijas. Nuolat buvo jaučiamas įprastinis ideologinis spaudimas, nes net ir tuo metu nebuvo galima nukrypti nuo oficialiosios linijos. Vis dėlto jie galėjo pridėti svarbių detalių apie pirminę Kremliaus topografiją, senųjų įtvirtinimų projektą bei išplanavimą ir tūkstančio metų kūrimosi pavyzdžių. Taip pat jie aptiko carienės kambarių pamatus (pastatytus Natalijai Naryškinai XVII amžiaus pabaigoje), senųjų *prikazų* liekanas ir Boriso Godunovo rūmų pėdsakus. Jie atrado, kad Kremlius turėjo giliausias miestiškas šaknis. Tai, kad jame buvo fortas, o paskui prekyvietė, rodo, jog tai niekada nebuvo žemdirbių gyvenvietė. Geram komunistui, kuris visada laikė valstiečius žemiausiu ir labiausiai netašytu socialiniu luomu, tokios naujienos buvo tikras snobiškas komfortas.

Po Voronino ir Rabinovičiaus 1967 m. Kremliaus pirmąja oficialia archeologe buvo paskirta N. S. Šeliapina. Valdžia taip pat sutiko finansuoti archeologinių radinių parodą, nors vieta, kurią jai parinko, buvo nepatraukli požemio galerija po Apsireiškimo soboru.

Paroda, egzistuojanti ir šiandien, laikinai buvo uždaryta, kai po 1979 m. pastatą uždarė remontui.[38] Tačiau tie, kurie tuo metu jos pasigedo (ir tebepasigenda dabar, nes įsigyti bilietą nelengva), galėjo guostis mintimi, kad ji tikriausiai labai nuobodi. Pigiai išleistame parodos kataloge iš tiesų buvo nedaug patrauklių masėms dalykų. Bronzos dirbinių fragmentai ir spalvoto stiklo šukės suteikė didelį malonumą profesionalams, tačiau net ir išsilavinusiems visuomenės nariams eksponatai atrodė niūrūs. Galiausiai jeigu istorija iš tikrųjų prasidėjo nuo Markso ir Lenino, tai buvo neaišku, koks žmogus pagamino tą pusiau supuvusį XVII amžiaus šaulio batą.[39] Sovietmečio žmonėms istorija buvo paprastesnė, tvirtesnė, ryškesnių spalvų; joje nebuvo vietos autentiškam praeities audiniui.

Nepaisant turistų bei tyrinėtojų grupių, Kremlius tebebuvo visų pirma valdžios teritorija. Tai kėlė problemų, nes senoji muziejaus-rezervato idėja nebuvo visiškai užmiršta. Mirus Stalinui, niekas gerai nežinojo, kaip su ta vieta pasielgs jo įpėdiniai. Galimybė, kad bus leista ją perimti kuratoriams, buvo didelė, ne vien dėl to, kad šeštojo dešimtmečio politikai asmeniškai pažinojo neseniai čia gyvenusius, virtusius vaiduokliais. Visiškai apleisti senosios vietos neleido ne tiek jos simbolinė vertė, kiek praktinė nauda. 1953 m. citadelė buvo tirono svajonė, saugoma jo paties parinktų sargybinių ir aprūpinta karine technika, kurios užtektų vidutiniam karui.[40] Daugybė jo valstybinių kambarių bei kabinetų buvo apgriuvę, tačiau su saugia pasiklausymo įranga, be to, po žeme buvo ir bunkerių, ir susisiekimo tinklų.[41] Tuo metu, kai kiti rusai turėjo stovėti eilėse, kad paskambintų telefonu, Kremliuje buvo nuosavas telefonas ir belaidė sistema (įrengta iškart už Senato). Naujausios technologijos (dėl savo charakteringų skambučių lyderių telefonai buvo vadinami „gegutėmis“) dar neleido tiesiogiai bendrauti su pasauliu, bet tarpusavyje Kremliaus gyventojai galėjo tai daryti labai

paprastai.[42] Sistema, pasibaigus Šaltajam karui, pasikliovusi komunikacijomis ir dešifravimo įranga, atvežta iš Britanijos (o išvystyta Malverno laboratorijose), buvo politinio elito, kurio hierarchija iš dalies priklausė nuo priėjimo prie tos įrangos, pasididžiavimas.[43]

Palikti visa tai likimo valiai būtų buvę išlaidu, tačiau Chruščiovas tikrai svarstė apie tai. Jis nerimtai traktavo planą perkelti dalį vyriausybės toliau nuo Maskvos centro aukštyn į vėjuotus pietvakarius. Stalinas buvo pasirinkęs tą rajoną pokarinio universiteto kompleksui, o kaimynystėje buvo uždaras plotas žemės, kur stovėjo elito namai, suteikiantys visus šeimyniškų santykių patogumus. Jau tada norėta ten perkelti vyriausybę. Chruščiovas galiausiai pasiliko Kremliuje, tačiau, būdamas tikras valstietis savo kilme, bandė padaryti tvirtovę panašesnę į namus, dalį jos apsodindamas vaismedžių sodu. Obelys atrodė kaimiškai, tačiau tam projektui prireikė šimtų tonų geros žemės. Chruščiovo, kaip ir senovės Romanovų carų, noras pareikalavo didžiulių išlaidų, nors jo atveju žemės aukštyn į fortą buvo ne nešiojamos kibirais, jas vežiojo visa flotilė chaki spalvos sunkvežimių.[44]

Įsikūręs štabą, Chruščiovas ėmė galvoti apie Kremliaus aplinkos vaizdą. Stalino Maskvos plane buvo svarstoma apie paminklinių bokštų žiedo sukūrimą, kuris buvo suvokiamas kaip įtvirtintų vienuolynų, supusių miestą maskvėnų laikais, modernus įpėdinis.[45] Tas projektas buvo atidėtas dėl prasidėjusio karo, ir galiausiai iš aštuonių suplanuotų buvo pastatyti tiktai septyni dangoraižiai (vienas jų buvo universitetas). Gotikiniai jų pavidalai, turintys daug aukštų ir špilių, tarsi paties Kremliaus Išganytojo bokšto hipertrofiška versija vis dar stūkso virš miesto smogo kaip pikti troliai. Kiekvieną jų ketinta pastatyti unikalų: tvirtą, masyvų ir erdvų. Nebuvo gailima lėšų marmurinėms detalėms, liftams, apšildymui ar krištoliniams sietynams. Tai buvo Stalino rūmai, o Chruščiovo supratimu, jie buvo elitiški ir slegiantys, tarsi groteskiški

balti drambliai mieste, kur trūko gyvenamojo ploto. Jie buvo per dideli, kad būtų galima nugriauti, tačiau 1955 m. Komunistų partija oficialiai nutarė, kad jie estetiškai nepriimtini, ir Leonidas Poliakovas, nuo 1945 m. vyriausias Maskvos miesto architektas, buvo priverstas grąžinti Stalino premiją, kurią buvo gavęs už vieno neseniai užbaigto *Leningradskaja* viešbučio projektą.[46]

Kiti Stalino projektai nebuvo įgyvendinti. Panteono, skirto laikyti mirusių vadų palaikams (jis turėjo stovėti Raudonojoje aikštėje priešais Kremlių), projektas buvo nutrauktas praėjus vos keliems mėnesiams po Stalino mirties. Tas pats nutiko Sovietų rūmų, milžino, kurį buvo numatyta pastatyti vietoje Tono Kristaus Išganytojo soboro, projektui. Jo architektas Borisas Jofanas daugumą planų buvo padaręs 1953 m., bet tada nelauktai jie buvo atidėti. Chruščiovas rado, kaip panaudoti tą vietą, ir 1960 m. ji buvo iškasta, išlyginta ir pripildyta vandens, kad miestas turėtų šildomą baseiną po atviru dangumi.[47] Tai išsprendė milžiniškos tuštumos problemą trisdešimčiai metų, be to, derinosi su Chruščiovo populizmu, jo nusistatymu apgyvendinti, pamaitinti ir išauklėti socialistines mases. Tai buvo metai, kai maskviečiai tikėjosi „pasivyti ir pralenkti Ameriką", ir visiems šypsojosi perteklius, sveikata ir laimė. Žmonės plaukiojo (jei tik gaudavo nustatyto pavyzdžio gumines maudymosi kepuraites), o vietoje didžiausio visų laikų komunizmo paminklo garavo ir teškėjo šiltas vanduo.

Chruščiovas niekada nesikuklindavo savo ambicijų. Jis buvo lyderis, mėgęs spindėti savo Kremliaus scenoje. Priėmimas, skirtas pirmos moters kosmonautės Valentinos Tereškovos garbei, įvykęs Tono Didžiuosiuose rūmuose 1962 m., prieš dešimtmetį būtų neįsivaizduojamas. Britų svečias prisimena:

> Ten buvo patiekalų su šalto rūkymo jautienos filė, tokia švelnia ir minkšta, kad mėsa tirpo burnoje kaip snaigės; rūkytų ir šviežių eršketų iš Volgos; Ramiojo vandenyno lašišų; Kamčiatkos krabų; grybų

> su grietine arba laukinių paukščių frikasė milžino antpirščio dydžio sidabrinėse taurėse; o pilnuose grūsto ledo dubenyse – pikantiški raudonieji lašišos ikrai ir ikrai iš Kaspijos, stambūs, žibantys visomis spalvomis, nuo geltonos iki tamsiai pilkos.[48]

Tarp staltiesėmis uždengtų stalų sukiojosi minia „stambių rusų su kostiumais“ ir – beveik skandalingai – užsieniečiai, visi ištiesę kaklus virš skanaus maisto, visai nežiūrintys į puotos šeimininkus. Iš tiesų, ta erdvė pasirodė šiek tiek per ankšta. 1954-aisiais, praėjus beveik penkeriems metams po Kinijos komunistinės revoliucijos, Chruščiovas buvo apsilankęs Beidžinge, kur draugai priėmė jį didžiulėje konferencijų ir banketų salėje. Norėdamas būti pranašesnis, Sovietų lyderis pradėjo svajoti apie savo rūmus. Skubiai atmetęs vietą ant Lenino kalvų, jis nusprendė statyti juos Kremliuje.[49] „Chruščiovas nebuvo koks bukaprotis, – vėliau kandžiai prisiminė Molotovas. – Jis buvo kultūriškai atskirtas.“[50]

Rūmai, kuriuos Chruščiovas turėjo galvoje, turėjo būti pakankamai dideli įvairiems susirinkimams bei iškilmingiems suvažiavimams su plojančiomis miniomis. Kai politikams jų nebereikės, jie galėtų būti pertvarkyti į teatrą, tai būtų didesnė, geresnė, prašmatnesnė vieta sovietinei operai ir baletui. Ta idėja – ir biudžetas – greitai augo. Įgyvendinti tą svajonę Sovietų lyderis nurodė savo mėgstamiausiam architektui M. V. Posochinui, žmogui, ką tik pastačiusiam jam poilsiavietę Picundoje prie Juodosios jūros. Posochinas (aišku) sutiko suprojektuoti, sukonstruoti ir užbaigti visą pastatą iki 1962 m. Partijos suvažiavimo. Dvejus metus, dirbdami dieną ir naktį, jo vyrai gręžė, kasė ir kalė. Kartą, kad nebūtų gaištamas laikas skaičiuojant, pastatytam balkonui išbandyti į viršutinį aukštą pakviestų kareivių buvo paprašyta sunkiai žygiuoti.[51] Kai maskviečiai skundėsi, kad tas pastatas užstos vaizdą, Chruščiovas liepė jiems žiūrėti iš kitos pusės. Jis nusileido tik tada, kai protestuotojai aršiai užsipuolė dėl dalies Kremliaus sienų išardymo –

atsisakydamas to plano aspekto, tačiau išlaikydamas – ir padidindams – beveik visus kitus.[52] Suvažiavimų rūmai, sustingęs kolosas iš stiklo ir spindinčio akmens, ir dabar tebėra labiausiai nemėgstamas didžiulis pastatas ant Kremliaus kalvos, tačiau nors kai kurie mano, kad jis turi išnykti (kaip kaimynystėje buvęs *Rossiya* viešbutis, nugriautas 2006 m.), dauguma rusų intelektualų šiandien sutinka, kad jis turėtų likti kaip savo laikų dvasios liudininkas.[53]

Vienu metu Chruščiovo pastatas nusipelnė daugybės įprastų aplodismentų. Profesorius Nikolajus Kolis, metropoliteno stočių projektuotojas veteranas, pareiškė, kad „rūmai ne tik atitinka visus gausius funkcionalius reikalavimus, bet ir reprezentuoja naujas aukštumas socialistinės architektūros formavimosi kelyje".[54] Be jokios ironijos Chruščiovas gyrė tą neįsivaizduojamai šlykštų griozdą kaip derantį prie tos vietos, „susijusios su didžiojo Lenino veikla", grožio. Pats Posochinas mėgo vadinti jį „taktišku" ir „lakonišku", nors jo šešių tūkstančių vietų salę ir dar kokių dviejų su puse tūkstančio vietų banketų erdvę ant stogo vargu ar galima apibūdinti kaip minimalistinę.[55] Pagirtina, kad Posochino pastatas neiškilo aukščiau pagrindinės Kremliaus stogo linijos, tačiau, norėdamas pasielgti kiek įmanoma taktiškiau, turėjo giliai įlįsti į istorinę žemę. To proceso metu dingo XIX amžiaus Jegotovo Ginklų muziejus ir keletas senesnių rūmų, tačiau didžiausia žala buvo padaryta po žeme. Kaip vėliau pastebėjo paminklų konservavimo specialistai, tas neapgalvotas kasinėjimas suardė požeminio vandens drenažo pavyzdžius po Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboru ir kai kuriomis Kremliaus sienų dalimis. Jo pataisymas kainavo 50 milijonų rublių, apytikriai šešis kartus daugiau už pradinę pastato vertę.[56]

„Ta vieta buvo atlaisvinta pašalinus keletą pagalbinių pastatų, nelabiai svarbių architektūrinės ar meninės vertės atžvilgiu ir neįdomių istoriškai, – rašė Posochinas 1974 m. – Vienintelis iš jų iš-

saugotas – Kavalerijos korpuso dalis, išeinanti į Komunistų gatvę. Antrajame jo aukšte buvo pirmasis Lenino butas Maskvoje, kai jis čia gyveno ir dirbo 1917 m. kovo–balandžio mėnesiais."[57] Inžinierius, dalyvavęs naujųjų rūmų konstravime, neseniai buvo pakvietęs mane į ekskursiją. Jis jau nebesididžiavo tais rūmais, tačiau ir nesiteisino. Su leninistiniu pakilimu jis dar prisiminė atidarymo vakarą – tik su bilietais, visiškai uždarą paskutinio socializmo paminklo šventę. Jo motinai ypatingą įspūdį padarė apsilankymas vonios kambariuose. Jie, kaip ir šokėjų rūbinės bei ultramodernūs oro kondicionieriai, buvo įrengti rūsyje. Tačiau, skirtingai nei tualetai už Kremliaus vartų, patalpos požemiuose buvo išklotos marmuru, durys turėjo užraktus, o popierius kabojo ritinėliuose ant veleno (paprastai jį nenorom dalydavo sėdintis prie durų budėtojas). Net muilas buvo nemokamas, ir toks švelnus – visai kaip tas, kurį gaudavo Stalino laikų delegatai.

Galima sakyti, Chruščiovą sužlugdė jo entuziazmas. 1964 m. Sovietų lyderis buvo pasidaręs panašus į paršą, klounas ir plepys. Jis visiškai nesuvokė pokario ir postalinistinės Sovietų Sąjungos tylos poreikio; sistema geriausiai veikė tada, kai žmonės jautėsi saugūs. Būdamas impulsyvus ir pilnas geriausių norų, Chruščiovas sulaužė keletą nerašytų taisyklių. Elitas negalėjo jam atleisti pasiūlymo, kad pareigūnai turėtų tarnauti ribotą nustatytą laikotarpį – tas veiksmas išgąsdino daugybę sistemų ir artimų savo galvosena privačių asmenų. Nes masėms – šachtininkai, ūkininkai ir fabrikų inžinieriai – piktinosi, kad jis neapsaugojo jų nuo skurdo ir neapibrėžtumo. Kremliaus priėmimai sukeldavo pasipiktinusias kalbas, kad jis ir ministras pirmininkas Bulganinas „prageria tautos turtą". „Chruščiovas atidaro duris kiekvienam, kiekvieną vaišina pietumis, – 1958 m. murmėjo rusai, – nors mes, darbininkai, neturime ko valgyti."[58]

Stalino laikais tokia opozicija būtų buvusi sunaikinta dar prieš jai atsirandant. Ironiška tai, kad vienas iš didingiausių Chruščiovo valdžios laikotarpio liudijimų buvo būdas nuversti valdžią be kraujo praliejimo. 1964 m. spalio mėnesį nedidelė grupelė, vadovaujama Leonido Brežnevo ir jo politinių draugų (Aleksejaus Kosygino, Michailo Suslovo ir Nikolajaus Podgorno) lyderiui išvykus atostogauti, susitiko Kremliuje ir sukūrė jo priverstinį, bet labai patogų atstatydinimo planą. Chruščiovo lėktuvui nusileidus Maskvoje, viskas jau buvo padaryta. Septyniasdešimtmetis buvęs lyderis dingo iš visuomenės akiračio, galiausiai iš Kremliaus gelmių išniro kiti ir netrukus užėmė atituštintus kabinetus ir palinko prie reformos, sulaukusios visuotinio pritarimo.

Vienas iš pirmiausiai pažadėtų dalykų buvo „kadrų stabilumas", o tai reiškė darbus draugams (be to, darbus iki gyvos galvos). Kad sukurtų tokią plačią ir atsparią valdžios struktūrą, jie apdairiai atskyrė dvi Sovietų politikos dalis – Komunistų partijos ir valstybės. Nuo Lenino laikų jos iš dalies sutapo: Partija vadovauja, ministerijos vykdo, o abiejų pareigos kartu dar ir dubliuojasi. Kiekvienoje vyriausybės šakoje ar ekonominėje direktorių valdyboje buvo partinė ląstelė, o Partija savo ruožtu turėjo savo sekretorius, prižiūrinčius kiekvieną vyriausybės elementą. Realiai vadovavo būtent partija, ne vien dėl to, kad prisiėmė atsakomybę už strategiją: jos nariai komunistai geriausiai numatė ateities įvykius. Chruščiovas manė vadovaująs ir partijai, ir valstybei, tačiau jo įpėdiniai (iš pradžių) nusprendė kiekvienai jų paskirti atskirus lyderius. Partijos lyderio mantija toje paslaptingoje sistemoje atiteko jos generaliniam sekretoriui, penkiasdešimt aštuonerių metų Leonidui Brežnevui, ištikimam biurokratui iš Dniepro slėnio Ukrainoje.

Anot velionio istoriko Dmitrijaus Volkogonovo (turėjusio beprecedentinį priėjimą prie svarbių dokumentų), iš visų Sovietų Sąjungos lyderių „Brežnevo asmenybė buvo pati sudėtingiausia. Jis

buvo vienpusiškas žmogus, mąstęs kaip vidutinis partijos funkcionierius, tuščiagarbis, atsargus ir paprastas."[59] Be to, jis buvo mergišius (kaip ir kiekvienam, prisimenančiam jo senatvę, man sunku tuo patikėti), mėgo skanų maistą, daug rūkė ir tiesiog buvo pamišęs dėl medžioklės.[60] Jo tuštybė buvo legendinė, paskutiniaisiais metais jo beveik niekas taip nedžiugino kaip medalių ir apdovanojimų įteikinėjimas ir gavimas. Tačiau savo valdymo viduryje jis buvo pagarsėjęs kaip politinis prisitaikėlis, todėl ne toks pastebimas kaip Chruščiovas, be to, apsukrus vadovas, pasižymintis kerštingumu ir gudriais taktiniais sugebėjimais. „Jis mokėjo, – įsitikinęs Michailas Gorbačiovas, – suskaidyti varžovus, sukelti abipusį jų įtarimą, o vėliau elgdavosi kaip vyriausias arbitras ir taikdarys."[61]

Tokie talentai kaip šis buvo būdingi Kremliaus politikai, tačiau Brežnevas buvo sugalvojęs dar vieną planą. Skirtingai nei Chruščiovas ir Stalinas, jis nusprendė palikti tvirtovę. Kai kiti tenkinosi remontu ir naujomis lentelėmis ant durų, tas generalinis sekretorius (žengdamas žingsnį, kai kurių lyginamą su Ivano Rūsčiojo atsitraukimu į Aleksandrovskajos slobodą[62]) apsisprendė visiškai pasišalinti, pasiimdamas su savimi rinktinį personalą. Kaip partijos žmogus, jis pareiškė pirmenybę teikiąs pilkam Centro komiteto pastatui Senojoje aikštėje, Stalino mindžiotoje žemėje. Jam trūko Kremliaus charizmos, bet jo neslėgė baisūs prisiminimai ir turistų minios. Jo energetinis centras buvo atsarginis įėjimas, ketvirtas aukštas. Niekas negalėjo ten apsilankyti, prieš tai nesutvarkęs dokumentų aukščiausiu lygmeniu. Darbuotojai buvo pagarbūs, o atmosfera rafinuota. Priėmimas vyko griežtai pagal sąrašą. Išeiginė diena buvo antradienis, nes būtent taip savo savaitės darbotvarkėje nusprendė nedidelė Brežnevo grupė, efektyviai nustatinėjusi darbo laiką visai imperijai.

Kremlius, kaip vėliau pastebėjo vienas amžininkas, „tapo labiau valstybinės valdžios simboliu užsieniečiams negu gyva šalies širdi-

mi".[63] Staiga jis netgi įgijo neutraliteto reputaciją. Po Brežnevo išėjimo jokia reikšmingesnė politinė organizacija nesinaudojo juo kaip baze. Šešias dienas per savaitę jis buvo vyriausybės namai, tačiau juose gyveno tik palyginti nereikšmingi Ministrų tarybos darbuotojai. Kiekvienais metais Chruščiovo rūmuose vykdavo didžiuliai susirinkimai, tačiau nors tai buvo aukščiausi šalies valdžios organai, užsienio žurnalistai greitai juos pakrikštijo „didžiausiu pasaulio guminiu antspaudu".[64] Kai pašaliečiai norėdami sutaupyti laiko sovietinę valdžią vadindavo „Kremliumi", iš šios vietos jau buvo išgaravęs magiškas valdžios aromatas, užleisdamas vietą muziejams, įstaigoms ir priėmimų salėms, kurias prižiūrėjo karo komendantas.

Tačiau antradieniais pusiausvyra vėl pasikeisdavo, nes tą dieną forte rinkdavosi aukščiausias Sovietų Sąjungos sprendimus priimantis komitetas – Politbiuras. Ši tradicija – ir prašmatnūs kambariai – išliko nepakitusi iki 1991-ųjų. Tas slaptas ratelis susirinkdavo Riešutmedžio kambaryje, išmuštame paneliais ir apstatytame tarsi Londono klubas, o paskui visas susirinkimas susėsdavo kitoje, daug erdvesnėje, patalpoje. Kad ir kokie nuobodūs būdavo debatai, o senstelėję grupės nariai tapdavo mieguisti, Kremlius sukurdavo istorinę nuotaiką. Netrukus beveik niekas niekur negalėjo įvykti negavus leidimo iš šio prirūkyto kambario. Kiekviena smulkmena galėdavo sužlugdyti. 1983 m. rugsėjo 1 dieną, kai valdžioje buvo Brežnevo įpėdinis Jurijus Andropovas, Politbiuras aptarinėjo savaeigių transporto priemonių važiuoklių gamybą, spalvotosios televizijos sistemas, darbo produktyvumo padidinimo metodus, demografinius tyrinėjimus, pagalbą Afganistanui ir kas kalbės per šešiasdešimt šeštųjų Spalio revoliucijos metinių iškilmes. Tokių malonių diskusijų viduryje gynybos ministrui Dmitrijui Ustinovui buvo perduotas raštelis, informuojantis, kad sovietiniai lėktuvai ką tik pašovė Korėjos keleivinį lėktuvą su daugiau kaip dviem šimtais civilių keleivių.[65] Šiaip ar taip, tada visi buvo priblokšti.

Politbiuras tapo valdymo pavyzdžiu, toks įtakingas ir apeigiškas kaip bojarinų taryba. Tačiau jo nariai negyveno Kremliuje ir išvykdavo vos tik užbaigę savo reikalus. Stebėdamas blizgančius juodus limuzinus, antradienių popietėmis lekiančius pro Kremliaus Išganytojo vartus, valdžią būtų atpažinęs keliautojas laiku iš bet kurio Rusijos praeities etapo. Automobiliai išvažiuodavo pro vartus, skirtus vien tik jiems, o gatvėse būdavo sustabdomas eismas. Tačiau ne visi važiuodavo į dešinę, partijos pastato Senojoje aikštėje link. Kai kurie, tarp jų ir pats griežtasis Ustinovas, vykdavo į Gynybos ministeriją, kurios apetitas ginklams ir technologijoms išeikvojo galybę lėšų. Kiti kupini pasitikėjimo pasukdavo į kairę, Lubiankos link.[66] Nuo septintojo dešimtmečio sovietų valdžia pasikliovė KGB, Stalino slaptosios tarnybos įpėdine, ir ta milžiniška organizacija turėjo savo valdybas ir politinę atramą. Ji šnipinėjo sovietinius piliečius, vargino ir slapta klausydavosi užsieniečių, tačiau stebėjo ir pačios Sovietų Sąjungos lyderius.[67] Bet kokia trikdanti smulkmena (rusiškai tai vadinasi *kompromat*) buvo tam tikra valiutos forma, pirkėjų – galybė. Kai Viačeslavas Kostikovas, kuris 1991 m. dirbo Boriso Jelcino atstovu spaudai, pradėjo naudotis kabinetu, kurį paveldėjo Kremliuje, pastebėjo, kad jo knygų spinta turi perdirbtą atbuląją pusę. Už jos buvo slaptos durys, vedančios į kambarį su praustuvu ir lova. Centre buvo didelis seifas, toks sunkus, kad senovinės grindys galėjo neatlaikyti ir įlūžti į apatinius kambarius. Dvigubomis sienomis, tarp kurių pripilta smėlio, tas monstras kadaise saugojo Brežnevo kompromato prieš kolegas ir aukštąjį elitą atsargas.[68]

Nesantaiką keliantys asmeniniai žaidimai buvo slapti; netgi kai kurie elito nariai nesuvokė šnipinėjimo masto. Visuomenės ir viso pasaulio akyse sovietinis Kremlius buvo vieningas, vis dar mėgstamiausias režimo ginklas, keliantis pašaliečiams pagarbią baimę. Oficialiuose priėmimuose Brežnevas jausdavosi kaip namie,

pasirodydavo sietynų šviesoje, kad pasakytų neilgą kalbą ir paspaustų ranką. Vašingtone ir Londone aukšto lygio delegacijos – žinoma, ir tos, kuriose būdavo valstybės vadovas, – būdavo sutinkamos prie Baltųjų rūmų laiptų ar prie įėjimo į Dauningo gatvės 10, tačiau sovietai sulaužė visas taisykles. Jų užsienio svečiai būdavo priversti eiti – atrodė, mylių mylias – aukštyn laiptais ir begaliniais koridoriais aplink Didžiuosius rūmus. Pasak vienos viešnios, tas maršrutas buvo painus, „tarsi eilė kiniškų dėžučių“, be to, vargino centrinio šildymo karštis. Galiausiai susierzinusiems ir perkaitusiems lankytojams būdavo mostu parodoma palaukti stovint panašios į urvą prašmatnios salės vidury, kol staiga tolimajame jos gale atsidarydavo dvigubos durys. Tada įžengdavo sovietiniai šeimininkai, žvalūs ir atsipalaidavę. Visa tai buvo sugalvota tyčia, yra žinoma, kad Brežnevas su kai kuriais svečiais būdavo nekantrus. Kai pirmąkart apsilankė naujai paskirtas britų užsienio sekretorius Deividas Ovenas, jo vertėjas atsitiktinai nugirdo, kaip sovietų lyderis paklausė savo užsienio reikalų ministro Andrejaus Gromykos, ar iš tikrųjų būtina pakviesti tokį neteikiantį vilčių asmenį išgerti arbatos.[69]

Brežnevo šlovė kasmet augo, bent jau tame apsimestiniame pasaulyje, kokį jis buvo susikūręs. 1971 m. jis nusprendė sugrįžti prie savo pirmtakų valdymo stiliaus, pridėdamas valstybės vadovo titulą prie savo dabartinio Generalinio sekretoriaus vaidmens. Kremliaus kabinetas derėjo prie naujų pareigų. Nors Brežnevas pirmenybę vis dar teikė savo lizdui Senojoje aikštėje, jis užvaldė ir Senato apartamentus. Juokais jie buvo vadinami „aukštumomis“, iš dalies dėl to, kad Brežnevas vengė žemesnio aukšto, kur kadaise dirbo Stalinas.[70] Buvo pritaikyti kambariai ir įrengtas didžiulis kabinetas su ištaigingu priimamuoju, mažesnė asmeninė Brežnevo studija, o vėliau medicininės pagalbos kabinetas

bei nedidelė privati valgykla.[71] Brežnevo gyvenimo pabaigoje buvo skirta papildomų milijonų, kad Senato kieme būtų pastatyta marmurinė salė, suprojektuota taip, kad būtų nematoma iš Raudonosios aikštės ir iš kitų Kremliaus apylinkių vietų. Ji buvo užbaigta 1983-ųjų pabaigoje ir skirta partijos Centro komiteto plenariniams posėdžiams.[72]

Tuometinis Kremlius vis dar buvo vienintelė vieta, kur sueidavo visa sovietinė vadovybė. Pripažindami jo svarbą (ir dar dėl to, kad nedaugelis užsieniečių galėtų suprasti sudėtingas jo valdžios struktūras), kapitalistinio pasaulio politologai sudarė naują terminą – „Kremlinologija" – apibūdinti darbui, netrukus tapusiam svarbiausiu abipusiu diplomatiniu tikslu ir akademinės specializacijos paslaptimi. Sovietų vadovybė buvo svarbi – dar viena atominė supervalstybė – tačiau suprasti ją buvo nelengva. Sunku patikėti, bet Kremliaus stebėtojai nekantraudami laukdavo, kuris griežtas, atstumiančios išvaizdos vyras valstybiniame parade stovės arčiausiai lyderio. Šiandien tai galbūt atrodo absurdiškai, tačiau tuo metu nebuvo kitų būdų nustatyti hierarchijai. Viską pasakydavo detalus laipsniškumas; pirmosios komunistinės supervalstybės politinis elitas iš tikrųjų ištisas valandas spręsdavo, kuris iš jų trečias lips į tribūną. Žinoma, būdavo medalių ir banketų, tačiau kiekvienas Maskvoje dirbantis pareigūnas suprato, kad tikrieji aukštos padėties ir įtakingumo požymiai – kabineto vieta ar telefono ryšio sujungimo greitis.[73]

Rusiškų pavardžių ir institucijų sąrašai buvo painūs – Stalino laikų komentarai kur kas paprastesni – tačiau svarbiausi buvo rūpestingi, ilgi ir nuobodūs tyrinėjimai, kas kur stovėjo sovietinių iškilmių metu. Juk tai buvo žmonės, ginantys tam tikrų organizacijų interesus. Vyko tikros kovos dėl išteklių, biurokratinės politikos, be to, rimtos diskusijos apie politiką. „Brežnevas, – kaip vėliau rašys Gorbačiovas, kuris galėjo tai žinoti, – buvo priverstas

sumaniai manevruoti tarp įvairių Politbiuro frakcijų."[74] Jo valdymo pabaigoje tarp tų grupių buvo „karinis-ideologinis" konservatorių blokas (kuriam iš tiesų priklausė pats Brežnevas) ir grupuotė, atviresnė reformoms, kurios nariai manė, kad atėjo laikas įveikti šalies atsilikimą ir išspręsti ekonomines problemas. Ironiška, kad tai grupei vadovavo pats KGB šeimininkas Jurijus Andropovas. Tačiau sovietams žodis „reforma" reiškė, kad viskas bus pagaminta jų pačių. Niekas negalvojo apie laisvąsias rinkas. Net pats Gorbačiovas vėliau pasakys: „Mūsų tikslas yra realizuoti visą socializmo potencialą. Nusivils Vakaruose tie, kurie tikisi, kad mes išsižadėsime socializmo."[75]

Yra daugybė įrodymų, kad rusai palankiai galvojo apie tą laikotarpį. Nepažindami kitokio gyvenimo, dauguma jų tikėjo, kad jų politinė sistema pažangesnė, moksliškesnė ir, aišku, teisingesnė už bet kurią kitą.[76] Tačiau paaiškėjus to teisingumo detalėms, tikriausiai būtų šokiruotas pats Karlas Marksas. Gal Leninas ir dirbo nenuilstamai, bent jau kol turėjo jėgų, tačiau 1966 m. Brežnevas įvedė taisyklę, kad Politbiuro nariai per metus turėtų dešimties savaičių atostogas, o taip pat įsakė sutrumpinti 9 valandų darbo dieną iki 5 valandų ir įvedė privalomą pietų pertrauką.[77] Tai padaryta siekiant išvengti pernelyg didelio persitempimo – tą grupę sudarė jau pagyvenę žmonės – o taip pat ir dėl to, kad generaliniam sekretoriui liktų laisvo laiko išvykti į medžioklės namelį Zavidove, vos už devyniasdešimties mylių nuo Maskvos, kur galėdavo tikėtis sumedžioti elnių ar šernų. Atvira paslaptis buvo tai, jog elnias būdavo sugaunamas ir pririšamas, kad jis negalėtų prašauti pro šalį.[78]

Sovietinio gyvenimo socialiniai skirtumai buvo ne tokie ryškūs, kaip tvirtina pavyduoliai. Daugybė kitų ekonomikų – ir, be abejo, Jungtinėse Valstijose – pasižymėjo didesniais skirtumais tarp turtuolių ir didžiausių vargšų.[79] Sovietinis atvejis buvo neįprastas dėl savo veidmainiavimo ir to kankinamo, beveik šventi-

kiško slaptumo. Kaip ir anksčiau, bet koks pelnas būdavo pasveriamas ir išdalijamas; bosas prarasdavo viską, jei žlugdavo jo karjera. Iš dalies tai paaiškino, kodėl tiek daug politikų norėdavo dirbti iki mirties. Tačiau išdėstytos pagal rangą privilegijos taip pat prisidėjo prie tos tvirtos „mes ir jie" struktūros, „hierarchijos komplekso", kaip pasakė Dmitrijus Volkogonovas.[80] Raisa Gorbačiova, atvykusi į sostinę iš Stavropolio, tvirtino buvusi sukrėsta tokio nelogiškumo ir švaistymo. Ji palygino tai su privilegijų sistema, kurią ji ir jos vyras buvo radę Petro Didžiojo Rangų lentelėje, pastebėjusi, kad naujai atvykę į Maskvą gaudavo *dačią* ir butą „pagal savo vietą ant hierarchijos laiptų", o ne „pagal savo išteklius ar poreikius".[81] Patogumai buvo tiktai visko pradžia.

Ta sistema prasidėjo nuo Lenino „Kremliaus davinio", joje atsispindėjo daug senesnės mokėjimo natūra sistemos. Tačiau dabar į privilegijuotųjų eiles įėjo visa virtinė naujų pareigūnų ir administratorių, kurių daugelis dirbo Kremliaus apylinkėse ir Senojoje aikštėje. Augančiam šio modernaus dvaro tarnautojų skaičiui tvirtovės patogumų nebepakako. Didžioji dalis jų maisto buvo gaminama Senosios aikštės virtuvėse, kur buvo ir 1 000 vietų valgykla. Pats Kremlius galėjo aprūpinti maistu tiktai ketvirtį jų, nors čia buvo atskiras valgomasis arsenalo įgulai. Tačiau elitas nešvaistė nė minutės eilėms. Nuo Stalino laikų Politbiuro nariai mėgavosi paskirtų asmeninių virėjų aptarnavimu (tiems žmonėms, visada kruopščiai tiriamiems slaptųjų tarnybų, nebuvo leidžiama niekam pasakoti, kur jie dirba). Skrupulingai atsižvelgiant į hierarchiją, visus Politbiuro narius aptarnaudavo trys virėjai, o kandidatus į narius – du. Kiekvieną patiekalą paragaudavo gydytojas, o po to maistas būdavo padedamas į saugų šaldytuvą dvidešimt keturioms valandoms ir laukiama, ar nepradės veikti nuodai.[82] Matyt, jei gydytojas išgyvendavo, tie delikatesai būdavo saugiai patiekiami, nors Brežnevo medžioklės Zavidove trofėjai būdavo patikrinti ir

atkeliaudavo tiesiai į jo lėkštę. Kartais, ypač suvalgęs tikrai puikų patiekalą, jis mėgdavo nukrypuoti į virtuvę ir pakšteleti savo mėgstamiausiai virėjai į įkaitusį skruostą.[83]

Netoli Kremliaus buvo specialus gurmaniškų produktų paketų elitui sandėlis – Gorbačiovas kartą jį pavadino „pašarų loviu".[84] Aprūkusios valgyklos dingo praeityje. Aštuntajame dešimtmetyje Kremliaus maisto tarnyba turėjo savo mėsos tiekėją (su savo nuosavomis kaimenėmis) ir naudojosi geriausių Maskvos virtuvės šefų paslaugomis. Kiekvieną dieną į surinkimo punktą Granovskio gatvėje (dabartiniame Romanovo skersgatvyje) būdavo suvyniojamos ir nusiunčiamos septynios tonos paruoštos mėsos – kepsnių ir menčių, dešrų ir kumpių.[85] Gražiai įrengtas Gastronomas Nr. 1 (dažnai dar vis jausmingai pavadinamas senuoju Jelisejevo vardu) turėjo specialų skyrių parduotuvėje Gorkio gatvėje elitiniams klientams, kaip ir stikliniai GUM-o rūmai priešais Kremlių už Raudonosios aikštės. Kremliuje buvo ir siuvėjų, sovietinius lyderius aprūpindavusių grubiais pilkais kostiumais, kuriuos visiems būdavo privaloma dėvėti (galų gale, medžiaga aiškiai buvo sovietinės gamybos), kirpėjų ir odontologų, o Kremliaus garaže – flotilė limuzinų.[86] Svarbiausia, jog visa tai reiškė, kad nė vienai Kremliaus pareigūno žmonai nereikėdavo stovėti eilėse ar verdant kopūstienę jaudintis dėl skonio. Kūrybingesniems asmenims ta sistema buvo korupcijos rojus. Apsukrūs įkyruoliai, tarp kurių labiausiai pagarsėjo Brežnevo duktė Galina, pardavinėdavo retas prekes juodojoje rinkoje, ir, bent jau ji, tenkino aistrą jauniems vyrams, cirkui ir deimantams.[87]

Kremlius garsėjo puikiu medicininiu aptarnavimu. Ne per toliausiai nuo garsiojo maisto sandėlio Granovskio gatvėje buvo privati klinika, kurioje dirbo asmeniniai lyderio gydytojai ir buvo kambarys, skirtas naudotis išimtinai generaliniam sekretoriui.[88] Kaip žinoma, Kremliaus gydytojai turėjo daugiau darbo devinto-

jo dešimtmečio pradžioje, kai šalis buvo labai seno ir dažnai labai nesveiko žmogaus rankose. Brežnevas buvo įtariamas turįs priklausomybę migdomiesiems vaistams, o vėliau kentėjo ir dėl silpnos širdies (keletą mėnesių prieš mirtį jį ištiko didesnis priepuolis), emfizemos ir kelių vėžio rūšių. Tačiau jis atsisakė atsistatydinti, nepaisant šaipymosi ir daugybės anekdotų. „Visi atsistoja, kad galėtų būti įneštas vadas", – kandžiai pastebima viename jų, o daugelyje apie jį kalbama taip, tarsi jau būtų seniai numiręs ir padaryta jo iškamša. KGB vadovas Andropovas, atrodo, ragino tą tuščiagarbį silpną seną žmogų rodytis viešai, o ypač per televiziją, išstatydamas jį visuomenės pajuokai.[89] Tačiau tame žaidime dalyvavo ir kiti. „Politbiuras, sveikatos ministras Petrovskis bei jo įpėdinis Čiazovas ir Kremliaus medicininės tarnybos vadovai iš tikrųjų eksperimentavo, norėdami pamatyti, kaip ilgai mirtinai sergantis senis atrodys dirbantis", – rašė Volkogonovas, kuris buvo tos šarados liudininkas.[90] Galiausiai žmonės taip įprato galvoti apie Brežnevą kaip apie vaikštantį lavoną, kad jo galutinė, kliniškai neatšaukiama mirtis buvo tikras siurprizas.[91]

Tačiau 1982 m. lapkričio 10 dieną jis galiausiai numirė. Galimi įpėdiniai buvo žmonės, dirbę su juo aukščiausiuose sluoksniuose, ir nė vienas nebuvo jėgų žydėjime. Geriausias būdas atspėti, koks tinkamiausias politinis įpėdinis, būdavo palaukti ir pažiūrėti, kas bus atsakingas už buvusio lyderio laidotuvių rengimą.[92] Brežnevo atveju tokia garbė atiteko Jurijui Andropovui. Tačiau jis jau sirgo – buvo silpni inkstai – ir ta jo negalia paskatino naująjį KGB šefą Viktorą Chebrikovą pasiūlyti diskretišką Kremliaus Senato bokšto pakeitimą. Tai buvo eskalatorius, sukurtas pakelti neįgaliesiems į vienuolikos pėdų aukštį ant Lenino mauzoliejaus platformos. 1983 m. liepos mėnesį jis buvo įrengtas.[93] „Lenino eskalatorius" įrodė esąs patogus (jei ne gyvybiškai būtinas) beveik kiekvienam Politbiuro nariui ir svarbus Andropovo įpėdinio Konstantino

Černenkos padėjėjas. Tas žmogus, dar viena emfizemos auka, atsilygindamas paskyrė valstybinę premiją projektuotojui, sukūrusiam pneumatinį vamzdį, kuriuo valdžios dokumentai nukeliaudavo iš Senosios aikštės į Kremlių ir grįždavo atgal per dvi minutes ir kuris leido apsieiti be vyrų ir moterų su mažais vežimėliais, seną Kremliaus galvosūkį „partija–valstybė–santykiai“ dariusių panašų į farsą.[94]

Politinės stagnacijos kaina buvo didelė. Sovietinė ekonomika iškreipta ir išeikvota, nutekėję ištekliai supervalstybės rankose išaugę, kai tuo tarpu piliečiai stovėjo eilėse dėl pagrindinių maisto produktų. Valdanti administracinė sistema (kaip ją vadino net jos lyderiai) negalėjo varžytis su greitomis Vakarų naujovėmis – nuo vaistų bei mikroschemų iki alaus. Planinė ekonomika taip pat turėjo trūkumų, ir jei kam prireikdavo pakelio vinių ar madingų batų, turėdavo leistis į ilgą kelionę – dvi ar tris dienas sausakimšu traukiniu. Didesnės valstybės institucijos – armija ar KGB – dirbo kaip atskiros galingos imperijos, aprūpintos maisto ir žaliavų atsargomis, slaptomis laboratorijomis ir atskirais viešbučių tinklais, namais bei ligoninėmis. Jie negalėjo laimėti karo Afganistane, kurį 1979 m. pradėjo Brežnevas ir Ustinovas, tačiau ta karinė nesėkmė tikrai nepaskatino jų imtis spręsti nepritekliaus namuose problemų. Kaip rašė Gorbačiovas, „1985 m. pradėjęs eiti Generalinio sekretoriaus pareigas, iš karto susidūriau su visa lavina problemų.“[95]

Kai tapo sovietų lyderiu, Michailui Gorbačiovui buvo penkiasdešimt ketveri. Gal buvo ir kitų kandidatų, tokių kaip užsienio reikalų ministras Andrejus Gromyko ar Maskvos partijos bosas Viktoras Grišinas, tačiau Gorbačiovas buvo vienintelis, apie kurį Konstantino Černenkos mirties naktį Politbiuras rimtai negalvojo. Vėliau jų sutarimas pasikeitė. „Susirinkusiųjų akyse atsispindėjo vos slepiamas džiaugsmas, – rašė būsimasis Gorbačiovo padėjėjas

Anatolijus Černiajevas, pasakodamas apie Centro Komiteto plenumą, kuris susirinko, kad antspaudu patvirtintų sprendimą. – Nežinomybė baigėsi, dabar Rusijai laikas turėti tikrą lyderį."[96] Radijo stotys visoje imperijoje pareigingai grojo Šopeno laidotuvių maršą, tačiau Kremliuje nuotaika buvo optimistiška, net šventiška.

Pirmųjų Gorbačiovo valdžios mėnesių skiriamasis ženklas buvo vilties protrūkis. Nors naujasis lyderis liko partijos žmogumi, prisiekęs „tobulai išsivysčiusio socializmo visuomenei", jis siekė pašalinti kūrybingumo kliūtis.[97] Jo pirmajame reformos plane buvo reikalingas, būtinas, tačiau labai pavojingas savimi patenkintų kyšininkų puolimas. Jis net energingai ėmėsi Kremliaus „pašarų lovio". Nors tas žmogus atrodė netinkamas, jau buvo atkreiptas dėmesys į jo užsienietiškus kostiumus ir liekną, ypatingai traukiančią akį, elegantiškai apsirengusią žmoną. „Turime pradėti nuo savęs, – pasakė jis Politbiurui 1986 m. balandį. – Banketai, dovanos, priėmimai – mes juos remiame ir dalyvaujame. Įvairių rangų partijos vadovai turi savo tiekimo centrus, jų žmonos niekada neina apsipirkti... Dėl viso to kalti mes patys."[98] Kaip priešingybė tam yra pasakojimai apie Raisos Gorbačiovos vartojimo įpročius – sklido gandai, kad ji apsiperka pas Kartjė ir Pjerą Kardeną. „Tai, ko tikrai nežinojo lengvatikė Vakarų visuomenė, – vėliau rašė ištikimas liudininkas, vienas Kremliaus vertėjų, – buvo faktas, kad daugumą tų istorijų paskleidė arba smarkiai išpūtė KGB."[99]

Kokia bebūtų tiesa, jau buvo aišku, kad kiekvienas rūpestingai apgalvotas Gorbačiovo žingsnis būdavo derinamas ir veikiamas tam tikros opozicijos. Kai kurios problemos – daugybės metų blogo valdymo pasekmės. Pavyzdžiui, netrukus po tos kovingos Politbiuro kalbos 1986 m. sekė branduolinė Černobylio katastrofa, nelaimė, kuri tarsi surinko į vieną vietą visus sovietinės infrastruktūros ir valdžios trūkumus. Tačiau jokia svarbi reforma negalėjo sugriauti įstatyminių turto valdymo teisių, kai tuo tarpu *glasnost*, arba atvirumo

politika, kurią Gorbačiovas skatino branduolinio incidento išvakarėse, grasino pradėti prieš savininkus raganų medžioklę. Armija ir Saugumas iškart pasiruošė sutikti pavojų, kaip ir bet kokios institucijos vadovai, kurių išlikimas priklausė nuo esamos padėties. Tuo tarpu tradicinė darbininkų klasė puolė savo lyderių pertvarkos, arba *perestroikos*, politiką, dėl jų atlyginimų didinimo ir istorinių tos klasės privilegijų sampratos pavojaus. O dar buvo radikalūs reformatoriai ir kiti ekstremistai, visada raginantys Gorbačiovą eiti dar toliau. Žvelgiant į praeitį, valdžioje jis išbuvo ilgiau negu užtikrino aplinkybės. Kaip vėliau rašė partijos lyderio padėjėjas Andrejus Gračiovas, „žmonės retai klausia, kiek vyriausybės perversmų pavyko išvengti Gorbačiovui per šešerius su puse pertvarkos metų."[100]

Tačiau tas malonus naujasis Kremliaus lyderis sužavėjo platesnį pasaulį. Kad ir ką žmonės galvojo apie jį namie, visur kitur nuomonė apie jį buvo tokia palanki, kad, kaip prisiminė Černiajevas, tai „reiškė tarsi gauti garbės laipsnį iš tarptautinės bendruomenės", ir tai pelnė jam Nobelio Taikos apdovanojimą.[101] Tarp pirmųjų Gorbačiovo prioritetų buvo derybos dėl ginklavimosi mažinimo Vašingtone bei Sovietų Sąjungos karo Afganistane užbaigimas. Dar įspūdingesnis buvo jo demokratinių pokyčių Rytų Europoje skatinimas, procesas, prasidėjęs demonstracijomis gatvėse ir pasiekęs kulminaciją, kai žlugo visi nuvaryti komunistiniai režimai. Tos pergalės neturėjo precedento, tačiau lyderis visada mėgo pažadėti tiek daug, kad patrauktų visuomenės dėmesį. Bendraudamas su visuomene ar fotosesijose Berlyne, Londone ir Niujorke generalinis sekretorius sužavėdavo didžiules garbinančias jį minias, ir žurnalistai pradėjo rašyti apie gorbimaniją ar netgi gorbazmą.[102] Su juo flirtuodavo tvirta jo rėmėja Margaret Tečer, juokais (o vieną kartą ir Gorbačiovo automatiniu plunksnakočiu) apsisvaidydavo Ronaldas Reiganas, net Džordžas Bušas vyresnysis buvo pakerėtas paskutiniojo ir tragiškiausio komunistinio sovietų lyderio kerų.[103]

Jis buvo žvaigždė džiaugsmingai sveikinančiose gatvėse, aukščiausio lygio susitikimuose, užsienio kelionėse, televizijos interviu. Tačiau nors Gorbačiovas buvo žmogus, mėgęs keliauti (atgaivinęs tai po ilgų gerontokratijos metų), jis ir Kremlių pripildė gaivios atvirumo dvasios, kartais net pasirodydamas turistų zonose ir apstulbindamas ten besisukiojančias minias.[104] Senoji vieta, susijusi su šaltuoju karu, buvo puiki dekoracija fotografuotis. Gorbačiovo darbuotojai sukūrė ten savotišką kabinetą su sovietine vėliava ir daugybe netikrų telefonų, kur lyderis galėdavo kalbėtis su žurnalistais už apšviesto stalo.[105] Oficialesni susitikimai vykdavo Didžiųjų rūmų iškilmių salėje, kur gyvai besišypsanti komanda priimdavo Tečer ir Reiganą, Helmutą Kolį ir Fransua Miteraną.[106] Tačiau viskas – nuo netikro kabineto iki veidrodžiais nustatytos galerijos – buvo teatras. Kaip partijos žmogus, Gorbačiovas pasirinko dirbti Senojoje aikštėje. Pagrindinis jo kabinetas ten ir liko, ir ten visada buvo jo, kaip politiko, tikrieji namai.[107]

Nors *glasnost* buvo jo žlugimo priežastis, beveik kiekvienas sutinka, kad ji buvo didžiausias Gorbačiovo pasiekimas. Dmitrijus Volkogonovas pavadino ją „unikaliu pavyzdžiu, kaip vien tik tiesa galima pasiekti tai, kas buvo ne galingos valstybės galioje".[108] Tai buvo revoliucija, kur idėjos veikė kaip svaidomieji ginklai. Iš pradžių taikiniai buvo biurokratai, korupcija ir eufemizmai, slepiantys žlugimą. Tačiau po to dėmesys buvo sutelktas į praeities didvyrius, tuos vyrus rūsčiais veidais, kurių skulptūrų galvos puikavosi kiekvienoje aikštėje ir susirinkimų salėje. Stalinas buvo lengvas taikinys: Gorbačiovas pats jį apibūdino kaip „nusikaltėlį, neturintį jokios moralės".[109] Tačiau kai kritika nukrypo į Leniną ir Komunistų partiją, sovietų valdžios dienos buvo suskaičiuotos. Ta santvarka nuo sukūrimo dienos buvo paremta melu ir pusiau tiesa. Istorija buvo įsprausta į ankštus oficialius rėmus, išvalyta nuo

trukdančių epizodų ir papuošta žavėti patriotiškas minias. Tačiau *glasnost* tarsi kerštinga šmėkla grąžino tikrąją praeitį.[110] Buvo priverstos atsidaryti archyvų durys, ir pirmąkart tos kartos atmintyje visus politikos įvykius nulemdavo žmonių spaudimas gatvėse – jie ginčijosi, klausinėjo ir reikalavo savo teisių. Maskvoje tie balsai netrukus nulėmė daugpartinius rinkimus, o tokiose respublikose kaip Gruzija ir Lietuva buvo griežtai pareikalauta nepriklausomybės. Kai Gorbačiovas vis dar tebegynė partiją ir sąjungą, raudona vėliava ant Kremliaus Senato kupolo palaikė revoliuciją – ir valstybę – kurios daugelis norėjo nusikratyti.

Kitą paskutinio Sovietų Sąjungos šokio etapą taip pat pradėjo Gorbačiovas. Kad suteiktų sustingusiam savo šalies piliečių gyvenimui nors kiek energijos, jis pareikalavo naujos, renkamos, įstatymų leidžiamosios valdžios, SSRS Liaudies deputatų suvažiavimo. Rinkimai įvyko 1989 m. kovo mėnesį. Rezultatai buvo iš anksto nulemti: didžioji dalis vietų buvo rezervuota Komunistų partijai, komjaunimui (jauniesiems komunistams) ir profsąjungoms, ir kampanijoje buvo leista dalyvauti tiktai vienai politinei partijai (Komunistų). Tačiau buvo ir kitokių požiūrių, nes atsirado koalicijos, pasivadinusios „platformomis“ ar „neformaliomis grupuotėmis“. 2 250 dalyvių 1989 metų gegužės mėnesį susirinko Chruščiovo rūmuose Kremliuje, per televiziją rodomi jo debatai tapo pliuralistinės politikos bandymų sklypu. Už Sovietų Sąjungos ribų 1989-ieji buvo komunizmo užtemimo Europoje metai, o Berlyno sienos nugriovimas tų metų lapkričio mėnesį tapo galimybių ir vilties simboliu. Liaudies deputatų suvažiavimas buvo kaip nerangus žvėris, toli gražu ne toks patrauklus, palyginti su dainuojančiomis Rytų berlyniečių miniomis. Tačiau apstulbintoje Rusijoje jis sukūrė puikią tribūną kylančioms demokratijos amžiaus žvaigždėms.

Viena tokių žvaigždžių buvo Borisas Jelcinas, vienu metu buvęs partijos lyderis, o dabar mėgstamiausias rusų liaudies tribūnas.

Jis buvo išrinktas į 1989 m. suvažiavimą kaip Maskvos atstovas, tepraėjus vos ketveriems metams po to, kai pirmąkart atvyko į sostinę iš Uralo miesto Sverdlovsko (Jekaterinburgo). Ironiška tai, kad būtent Gorbačiovas 1985 m. ir padarė tą apkūnų vyrą įžymų, paskyręs jam Centro komitete pareigas, į kurias įėjo vadovavimas sunkiajai pramonei, transportui ir planavimui, o taip pat ir architektūros reikalams.[111] Atrodė, kad abu politikai drauge dirba puikiai, nes tuo metu Jelcino energija ir atvirumas patiko pertvarka užsiimančiam generaliniam sekretoriui. 1985 m. pabaigoje Gorbačiovas paaukštino savo proteguojamąjį į Maskvos partijos lyderius, pakeitęs ilgai ten dirbusį konservatorių Grišiną. Eidamas tas pareigas, Jelcinas pelnė populistinę reputaciją, džiugindamas maskviečius važinėjimu jų autobusais ir kovodamas kaip ir jie su biurokratais. Kaip prisiminė Gorbačiovas, „aš laikiau sostinės miesto komiteto sekretoriaus parinkimą pavykusiu."[112]

Tačiau Kremliaus tikroji *perestroikos* politika viduje buvo prieštaringesnė. Jelcinui ypač nepatiko lėtas jos tempas ir ten vykęs asmenybių konfliktas. „Politbiure taip pat reikėjo atsikratyti kulto, – rašė Černiajevas. – Vienintelis jo narys [Gorbačiovas] kalbėdavo, o kiti klausydavosi."[113] 1987 m. Jelcinas paprašė Gorbačiovo atleisti jį iš Maskvos ir Politbiuro postų. Tas laiškas buvo atmestas (Gorbačiovas atostogavo), tačiau spalio mėnesį prasidėjo atviresnis maištas. Keturias valandas Kremliuje vykusios diskusijos apie septyniasdešimtųjų bolševikų revoliucijos metinių planus viduryje Jelcinas pareiškė norįs sužinoti, kada lyderiai ketina imtis svarbesnių pertvarkos klausimų. Jis tvirtino, kad jo paties darbas tapo neįmanomas, ir leido suprasti, kad elito konservatoriai planuoja jam sutrukdyti. Užuot atsakęs į esminius jo klausimus, Gorbačiovas leido kolegoms pasmerkti tą protrūkį kaip nepaklusnumą. Tas susidūrimas žymėjo moralinio Jelcino pranašumo pradžią.[114] Jis buvo nušalintas nuo abiejų savo oficialių pareigų, tačiau tai reiškė,

kad buvo laisvas sakyti tai, ką norėjo. 1989 m. jo rinkiminė kampanija rėmėsi antikorupcijos ir reformos programa. 1990 m. liepos mėnesį, jau tapęs žiniasklaidos žvaigžde, jis žengė dar ryžtingesnį žingsnį ir atidavė savo Komunistų partijos nario bilietą. „Kalbant apie Jelciną... turbūt buvau per daug liberalus, – vėliau pareiškė Gorbačiovas. – Turėjau išsiųsti jį dirbti ambasadoriumi į Didžiąją Britaniją ar į kokią buvusią britų koloniją.“[115]

Tačiau dabar jau buvo per vėlu tai padaryti. Jelcinas statė nepriklausomos valdžios pagrindus, belsdamasis į seniai apleistus ideologinius etninio rusų patriotizmo klodus. 1989–1990 m. žiniose dominavo nacionalistinės demonstracijos, kurių kulminacija buvo vienašališki nepriklausomybės paskelbimai Baltijos šalyse ir ginkluoti sukilimai Kaukaze. Lygiai taip pat ir rusai bandė savo nacionalistinius mandatus, nebūdami tikri dėl keblios padėties savo imperijoje, tačiau norėdami rasti aiškesnę savo pačių tapatybę. Tokioje atmosferoje Gorbačiovas pasiūlė pataisyti konstituciją ir įsteigti naują postą – SSRS prezidento, kuris atsiskaitytų tiesiogiai Liaudies deputatų suvažiavimui. Tuo žingsniu buvo ketinama sustiprinti Sąjungą, išlaikyti beatsiskiriančias respublikas drauge suteikiant joms vienintelį (ir įžymų) nominalų vadovą. 1990 m. kovo mėnesį be liaudies pritarimo suvažiavimas išrinko į tą postą Gorbačiovą. Kremlius buvo sutvarkytas kaip oficiali naujojo prezidento rezidencija, ir kol trečiajame aukšte kas savaitę tebesirinkdavo Politbiuras, Senatas tapo oficialia Gorbačiovo baze. Po penkiolikos mėnesių, kai aplink jį skaidėsi Sovietų Sąjunga, Kremlius faktiškai buvo vienintelė jo kontroliuojama teritorija.[116]

Pasaulyje vyko perversmas. Paskatinti savo kaimynų Rytų Europoje sėkmės, sovietų piliečiai didino reikalavimus; ypač iškalbi buvo Lietuvos kampanija dėl nepriklausomybės. Minios rinkosi net Maskvos gatvėse, kai kas kvietė Gorbačiovą „prisiminti Rumuniją!“ ir lygino jį su nekenčiamu Čaušesku, kuriam 1989 m. gruo-

džio mėnesį Bukarešte buvo įvykdyta mirties bausmė.[117] Tai buvo neteisinga, nes būtent Gorbačiovas pirmas ir paleido nuo grandinės tą liaudies potvynį Europoje, tačiau netolimos praeities šlovė padarė vis didėjantį represyvų jo požiūrį pasibaisėtiną. Apleistas beveik visų reformos šalininkų, jis tapo belaisviu Politbiuro vanagų, žmonių, kurie geriau būtų sunaikinę visas sovietų respublikas, negu leidę bent vienai jų eiti savo keliu. 1991 m. sausio mėnesį sovietų kariuomenės pajėgos įžengė į Lietuvos sostinę Vilnių. Demonstracijos buvo numalšintos keturiolikos gyvybių kaina. Tik dėl ankstesnių Gorbačiovo reformų tas smurtas buvo rodomas per televiziją, o sovietų tankų vaizdas dar kartą užtemdė visą Europą. Prezidentas – ir Sovietų Sąjunga – amžiams prarado moralinį argumentą.

Tačiau buvo neaišku, ar didžioji dalis sovietinių piliečių pasirengusi atsisakyti savo imperijos. 1991 m. kovo mėnesį Gorbačiovas pirmininkavo referendumui dėl Sąjungos ateities. Ant rinkimų biuletenio buvo užrašytas klausimas: „Ar jūs manote, kad yra būtina išlaikyti SSRS kaip atnaujintą lygių suverenių respublikų federaciją, kurioje būtų užtikrintos visos visų tautų žmonių teisės ir laisvės?"[118] Nedaugelis rusų (Baltijos respublikos buvo atskiras atvejis) greitai atsakė „ne", tačiau vis dėlto balsų daugumos „taip" reiškė kažką panašaus į demokratijos pergalę. Tačiau valstybės, turinčios sudaryti siūlomą federaciją, sparčiai keitėsi, ir Gorbačiovo sprendimas paskirti tiesiogiai išrinktą kiekvienos naujos respublikos prezidentą sudavė lemiamą smūgį Sąjungos ateičiai.

Pirmąkart 1989 m. kazachų lyderio Nursultano Nazarbajevo išsakytas pasipriešinimas tokių prezidentų paskyrimui reiškė regioninės autonomijos pertvarkytoje Sovietų Sąjungoje padidėjimą.[119] „Galbūt iš šalies žiūrint tokia „prezidentų", iš tiesų neturinčių realios valdžios, kolekcija atrodė juokinga", – vėliau mąstė Jelcinas.[120] Tačiau ta kampanija jam pasitarnavo. Išrinktų suvažiavimų sukūrimas vadovaujant Gorbačiovui suteikė Jelcinui naują politinę

platformą ir 1991 m. jis jau pirmininkavo rusų parlamentui, organizacijai (formaliai atskaitingai plenariniam Liaudies deputatų suvažiavimui), kuri rinkdavosi pastate prie Maskvos upės, vadinamame Baltaisiais rūmais. Atviros, populistinės Jelcino kalbos suteikė jam būdingų bruožų, kuriuos galėjo atpažinti susierzinę rinkėjai. Dabar jis galėjo laimėti tiesioginį mandatą jiems vadovauti. „Ne visi Jelcino aplinkos nariai atrodė taikiai nusiteikę, – vėliau prisiminė Gorbačiovas. – Jie buvo pasirengę karštai dervai."[121] 1991 m. birželio 12 dieną, suskaičiavus rusų prezidentūros balsus, paaiškėjo, kad viską susišlavė Jelcinas.

Sovietinio pasaulio konservatoriai neturėjo jokių šansų prieš nacionalistines jėgas. Tačiau demokratinių metodų jie niekada nelaikė labai svarbiais. 1991 m. vasarą, kai būrelis naujai išrinktų prezidentų, tarp kurių buvo ir Jelcinas bei įgijęs palankumo Nazarbajevas, susitiko su Gorbačiovu aptarti naujos ir išsivadavusios Sąjungos ateities, po Maskvą pasklido kitokios, daug slaptesnės, kalbos. Į sąmokslą buvo įsitraukę senesnieji Kremliaus padėjėjai: Gorbačiovo patarėjas Valerijus Boldinas ir ginkluotųjų pajėgų vadai, vidaus reikalų ministerija ir KGB. Kai tik Džordžo Bušo agentai gavo apie tai informacijos, Amerikos prezidentas ėmėsi veiksmų. Jungtinių Valstijų ambasadorius Džekas Metlokas asmeniškai pranešė tą naujieną Gorbačiovui: amerikiečiai turėjo žinių apie sąmokslą jį pašalinti, planuojamą birželio 21 dieną. Pasak Černiajevo, Gorbačiovas tik nusijuokė. „Tai visiškai neįtikėtina, – atsakė jis. – Tačiau aš vertinu tai, kad Džordžas pasipasakoja man savo rūpesčius."[122]

Iš tikrųjų viskas buvo puikiai suplanuota. Jie pasivadino Valstybės komitetu nenumatytiems valstybiniams atvejams, GKČP, o jų sąmokslas buvo gremėzdiškas kaip ir pats pavadinimas. Rugpjūčio 18 dieną, kai Gorbačiovas buvo išvykęs kasmetinių atostogų į Forosą Kryme, ministro pirmininko Valentino Pavlovo kabinete Kremliuje susirinko grupė senesniųjų pareigūnų, ginkluotų bu-

teliais ir stiklinėmis ir supami pusiau užbaigtų planų chaoso. Jų tikslas buvo atšaukti galimą Sąjungos suirimą ir grąžinti senąją Brežnevo laikų tvarką. Vienas iš pirmų jų veiksmų buvo delegacijos deryboms su Gorbačiovu pasiuntimas. Vėliau tą vakarą, kai jie sužinojo apie jo atsisakymą bendradarbiauti, kai kurie tikrai norėjo, kad niekada nebūtų prisidėję prie to sąmokslo, bet dabar jau buvo per vėlu, ir vienintelė panacėja buvo gėrimas. Kelio atgal nebebuvo, tačiau kelias pirmyn reikalavo kur kas ryžtingesnių veiksmų, nei tie žmonės galėjo numatyti. Kremlius dar kartą tapo sąmokslo liudininku, tačiau šįkart gurkšnojant sušilusį valdišką konjaką tvyrojo apgailestavimo ir abipusio kaltinimo atmosfera.

Du pagrindiniai sąmokslininkų taikiniai buvo prezidentai Gorbačiovas (SSRS) ir Jelcinas (Rusijos). Gorbačiovas buvo uždarytas namų areštui vyriausybinėje viloje Forose. Tuo pačiu metu specialiosios pajėgos iš suskilusios karinės „Alfos" divizijos susirinko miškuose aplink Jelcino *dačią* Maskvos priemiestyje Archangelskojė, gavusios įsakymą būtinai jį suimti. Rugpjūčio 19 dieną maskviečiai pabudo nuo bloga lemiančio tankų ir šarvuočių dundėjimo. „Perversmo vadovai nusprendė priblokšti miestą didžiuliu karinės ginkluotės ir pajėgų demonstravimu, – prisiminė Jelcinas. –

> Į perversmo sąmokslininkų tragediją žiūriu kaip į tragediją viso būrio vyriausybės biurokratų, kuriuos sistema buvo pavertusi sraigteliais ir atėmusi bet kokius žmogiškus bruožus... Tačiau būtų buvę daug blogiau, jei tas būrys šaltų ir panašių į robotus sovietinių biurokratų būtų sugrįžęs vadovauti šaliai."[123]

Visur buvo pilna drąsos pavyzdžių. Pačioje Maskvoje minios, susidūrusios su sąmokslininkų tankais, rizikavo savo gyvybėmis. Forose Gorbačiovas buvo laikomas keletą dienų. Kai sąmokslo vadai viešai pareiškė, kad prezidentas susirgo, aplinka išsigando dėl jo saugumo: įtampa neabejotinai turėjo pasekmių Raisai, kuri vėliau

patyrė smegenų hemoragiją. Tačiau būtent Jelcinas prasilaužė pro ginkluotą kordoną aplink savo namus ir nuvažiavo tiesiai į rusų parlamento pastatą, Baltuosius rūmus, išsaugojusius didžiausią pasitikėjimą. Tuo metu, kai jis atvyko į savo kabinetą, lauke jau buvo susirinkę šimtai maskviečių, protestuojančių prieš būrį tankų. Rusų prezidentas pro juos praslinko (Kremlius ne vienintelis vyriausybinis pastatas Maskvoje su slaptu įėjimu), tačiau smurtas – ir teatrališka nuotaika – galiausiai vėl privertė jį sugrįžti į lauką ir prisijungti prie minios. „Aš užlipau ant tanko ir išsitiesiau visu ūgiu, – prisimena Jelcinas. – Galimas daiktas, tuo metu aiškiai jaučiau, kad mes laimime, kad negalime pralaimėti. Jaučiau visišką aiškumą, absoliutų vieningumą su žmonėmis, stovinčiais aplink mane."[124] Jis atsistojo ir perskaitė kreipimąsi į Rusijos žmones, o paskui trumpam nutilo, kad pakalbėtų su žmonėmis tanke, tapusiame jo tribūna. Tanko viduje jis tepraleido vos keletą minučių, tačiau nufilmuota medžiaga ir fotografijos tapo simboline visų žmonių pergale.

Perversmas buvo paskutinis sovietinio režimo atodūsis. Jo vadovai suorganizavo savo pačių žmonių užpuolimą, akivaizdžiausią demokratijos paneigimą, ir jų išdavystė diskreditavo pagrindines žlungančios valstybės institucijas: KGB, Komunistų partiją ir Generalinį štabą. Užuot įvedę karinį režimą, tankai atsitraukė ant šaligatvių, apkaišyti ilgakotėmis raudonomis gėlėmis. Beveik kiekvienos respublikos sostinėje liaudies koalicijos suskubo skelbti savo nepriklausomybę nuo užsitraukusio gėdą sovietinio režimo. Tarp daugelio dalykų, kuriuos Gorbačiovas buvo pasirengęs apmąstyti iš naujo, buvo ir jų reikalavimai. Iš savo apartamentų Forose sovietų prezidentas vėl pradėjo valdyti Kremliaus pulkus ir įsakė jo komendantui užantspauduoti sąmokslininkų kabinetus bei atjungti jų telefonus.[125] Jis atsisakė priimti sąmokslininkus, net ir tuos, kurie kadaise buvo jo draugai, nusprendęs kurti naują santvarką

su naujais, nesugadintais žmonėmis. Kai Gorbačiovą skraidinęs lėktuvas nusileido Maskvos oro uoste, jo laukusiems žurnalistams jis pasakė: „Grįžtu iš Foroso į kitą šalį, ir pats dabar esu kitas žmogus.“[126] Tačiau svarbiausias klausimas dar buvo neišspręstas. „Taip, mes laimėjome, – rugpjūčio 23 dieną komentavo *Izvestijos* korespondentas. – Tačiau mūsų pergalė tik suteikia mums progą, galimybę. Ar mes ir mūsų vadovai žinome, kaip ją išnaudoti?“[127]

Prieš paskutiniams Gorbačiovo gynėjams išsiskirstant iš Baltųjų rūmų, Borisas Jelcinas paskelbė, kad persikelia į Kremlių. Žmogui, taip tikinčiam likimu, tikrai nebuvo kito pasirinkimo. Kad ir kaip Gorbačiovas stengėsi nuo to apsaugoti, Jelcinas kūrė naują epochą. Jo paties manymu – ir daugelis jį palaikė – jis buvo ir Rusijos gelbėtojas, viena tokių asmenybių, kurios visada savo valdžią įkurdavo Maskvos citadelėje. Įtampos ir netikrumo laikotarpiu senoji vieta atrodė sutarimo pakaitalas, ką tik susivienijusios tautos simbolis. Nors dar niekas tikrai nežinojo, kas yra Rusija, tačiau 1991 m. rugpjūčio 24 dieną virš Kremliaus sienų buvo iškelta Rusijos vėliava – raudona, balta ir mėlyna.

Tuo metu tiksliausiai Jelcino persikėlimą buvo galima paaiškinti taip: jis perėmė tvirtovės kontrolę vardan paprastų žmonių. Juk šis prezidentas buvo pagarsėjęs važinėjimu autobusais kaip eilinis žmogus. Ir net kai drąsiai nestovėjo ant tanko, jis buvo tikras rusas su deramomis manieromis ir troškimais. „Kremlius buvo stabilumo, ilgalaikiškumo ir apibrėžtumo simbolis tuometinėje politikoje, – aiškino pats Jelcinas. – Jei mano valdžios kryptis būtų reformos, tokį pareiškimą išdėstyčiau savo oponentams persikraustydamas į Kremlių.“[128] Tačiau Jelcino ambicijas buvo galima paaiškinti ir kitaip. Būdamas impulsyvus ir nepakantus, Jelcinas, atrodo, troško sosto.[129] Jis taip pat siekė apsaugoti savo pareigas. „Visa šalies gynybinė sistema sutelkta Kremliuje“, – aiškino jis.

Citadelė buvo didžiulio tinklo centras: „Čia siunčiami visi užšifruoti pranešimai iš viso pasaulio, o pastatų apsaugos sistema ištobulinta iki smulkiausių detalių.“[130] Kaip jis vėliau pridūrė, vartodamas šiurkštokus žodžius, – tik kitas perversmas gali atplėšti žmogų nuo valdžios, jeigu jis jau ten patekęs.[131]

Ironiška buvo tai, kad rezidencijoje vis dar buvo kitas lyderis, Michailas Gorbačiovas. Gal Komunistų partija ir buvo apsijuodinusi (o Jelcinas nedelsdamas tą rugpjūtį turėjo su ja reikalų, areštuodamas jos turtą ir uždarydamas svarbiausias įstaigas), tačiau kovo referendume žmonės paprašė Gorbačiovo atkurti Sovietų Sąjungą, o vis dar sovietiškai atrodantį Kremlių palikti savo oficialiu štabu. 1991 m. pabaigoje keturias savaites Maskvos tvirtovėje buvo du prezidentai, o tai reiškė ir dvi prezidento patarėjų komandas, dvi protokolų rūšis ir nuolatinius konkuruojančių televizijų komandų susidūrimus, joms besivaržant tarpusavyje per rusų ir sovietų valstybės vadovų spaudos konferencijas.

Kai kurios institucijos laikui bėgant išnyko. Beveik iš karto, lydimas daugybės įžeidinėjimų, Komunistų partijos Centro komitetas buvo iškraustytas iš savo pastato Senojoje aikštėje. Ta vieta, jau nebe neliečiama, tapo 150 000 kvadratinių metrų nekilnojamuoju turtu pačiame miesto centre, kurio rinkos kaina siekė 137 milijonus rublių.[132] Kiekvieną dieną rinkdavosi minios protestuotojų, kurie pirmiausia reikalavo pamatyti slaptas bylas, dėl to rugpjūčio 29 dieną dviejų ar trijų šimtų žmonių minia pagrasino šturmuosianti pastatą. Vien tik ginkluoti sargybiniai išgelbėjo viduje esančius biurokratus.[133] Tarp paskutinių jį paliekančiųjų buvo Černiajevas. Jam ir jo komandai buvo duotos vos trys valandos, ir kai ėjo paskutinės minutės, veidų jūra gatvėje darėsi vis grėsmingesnė. Galiausiai pasirodė slaptųjų tarnybų darbuotojai ir išvedė pareigūnus į rūsį. „Ten mūsų sargybiniai ilgai skambinėjo telefonais“, – rašo Černiajevas. Išgąsdinta grupė sekė paskui milicininkus vis giliau

po pastatu, įžengdama į tunelius, kur prieš tai nė vienas nebuvo lankęsis. Ten laukė ryškiai apšviesta *podzemka*, požeminis tramvajus. Černiajevo komanda išsigelbėjo po kiek laiko požeminiais keliais atvykusi į Kremliaus Senato prieigas.[134]

Išvalius partijos *aparatą*, Senoji aikštė tapo Rusijos vyriausybės štabu. Kremlius buvo paskirtas prezidento personalui. Jelcino komanda įsikūrė name nr. 14, buvusiame teatre senojoje vienuolyno vietoje, be to, čia buvo ir jo prezidentūra, matoma iš Senato, bet ne tokia didžiulė. Gorbačiovas vis dar buvo užėmęs prašmatniausius kambarius, tačiau Jelcino padėjėjai persikėlė į savuosius šelmiškai džiūgaudami, pasiilgę papuošimų ir valdžios naudos. Buvusiems 14 namo gyventojams, atkakliems sovietinės epochos šalininkams išsikraustyti buvo duotos vos kelios valandos, ir daugelis buvo priversti palikti daugybę bylų, o taip pat, kaip paaiškėjo, ir visų Jelcino telefoninių pokalbių stenogramas – nuo jo ir Gorbačiovo konflikto 1987 m.[135] Tokie dalykai turėjo tikrai sugadinti nuotaiką, tačiau Jelcino stovyklos viduje taip pat buvo jaučiama įtampa. Tą politiškai laisvą vasarą du artimiausi rusų prezidento padėjėjai, Viktoras Iljušinas ir Genadijus Burbulis, po perversmo praleido daug brangaus laiko aptarinėdami Kremliaus kabinetus, kurie turėjo greitai būti renovuojami pagal trokštamą „europietišką“ standartą, pristatant nedidelį priestatą ir privačią gimnastikos salę.[136] Jelcinas paliko juos ginčytis: rugpjūčio pabaigoje jis išvyko atostogauti.

Jam išvykus prasidėjo chaoso ir politinių skandalų laikotarpis. Tačiau, kad ir kokia netikrumo atmosfera vyravo tą rudenį, kai kurie epizodai buvo netgi komiški. Dėl gresiančio Sovietų Sąjungos žlugimo tvirtovėje ėmė trūkti vyno, nes Kremliaus rūsiai buvo aprūpinami *cabernet* iš Sovietų Moldavijos (kuri netrukus tapo žinoma kaip Moldova, ir nebe sovietinė), o kai pasibaigė paskutinės jo atsargos, niekas negalėjo prisiversti užsakyti užsienietiško

pakaitalo.[137] Naujieji Kremliaus darbuotojai, susidūrę su daugybe telefonų, turėjo kviesti apsaugos tarnybą, kad išsiaiškintų, kaip jie veikia.[138] Buvo akivaizdi ir asmeninė Jelcino ir Gorbačiovo konkurencija. Andrejus Gračiovas, tada Gorbačiovo prezidentūros spaudos sekretorius, prisiminė, kas atsitiko spalio 28 dieną, kai Gorbačiovas turėjo priimti Kipro prezidentą. Jekaterinos salę, kur tradiciškai vykdavo tokie priėmimai, iš anksto buvo užsakęs Jelcinas, todėl Gorbačiovas buvo priverstas pasinaudoti studija-kabinetu, kuris buvo įrengtas devintajame dešimtmetyje jo pasirodymams per televiziją. Dabar tai atrodė gana pikantiška, kadangi visa ta baterija fotogeniškų telefonų ant jo stalo niekada nebuvo su niekuo sujungta. Kažkas pastebėjo, kad vienos kabineto durys buvo persikreipę. Kai jos suposi skersvėjyje, girgždėjo taip garsiai, kad vertėjai negalėjo suprasti, ką lyderiai bando pasakyti. Buvo iškviestas Kremliaus sargybinis, kad palaikytų jas uždarytas iš kitos pusės, kol pasibaigs posėdis.[139]

Girgždėjimas ir beprasmiai telefonai buvo puikios Gorbačiovo prezidentavimo po 1991 m. rugpjūčio metaforos. Beveik visų buvusių sovietinių valstybių vadovai vis dar dalyvaudavo pokalbiuose su juo siekiant sukurti naujo tipo Sąjungą, tačiau tuo pačiu metu Jelcinas asmeniškai rinko įtakingus veikėjus kurdamas planą suskaidyti visą imperiją į dalis.[140] Viešumoje jis kalbėjo apie tai, ką Rusija galėtų padaryti pati viena. Kai jis pasirodydavo televizorių ekranuose, visada fone matydavosi Rusijos trispalvė. Gorbačiovo protokolo komanda, priešingai, paskutinę akimirką nuolat spręsdavo klausimą, ką pasirinkti – rusų ar sovietinę vėliavą. Jei sovietų prezidentas būtų galėjęs, visada būtų rinkęsis pastarąją, o jo asmeninis lėktuvas „Sovietų Sąjunga“ iki pat pabaigos didžiavosi raudona uodega ir sparnais.[141]

Tačiau netrukus nebeliko jokios sovietų žemės, virš kurios jis galėtų skristi. 1991 m. gruodžio 1 dieną Ukrainos, mylimiausios ir

artimiausios Rusijos kaimynės, žmonės triukšmingai nubalsavo už nepriklausomybę. Tai buvo paskutinis smūgis Gorbačiovo planui atkurti Sovietų Sąjungą, ir leido Jelcinui koziriuoti jį sutartimi, dėl kurios jis jau buvo pusiau slaptai derėjęsis Baltarusijos Belovežo gamtos draustinyje.[142] Ten suvažiavę naujų, nepriklausomų, tautų atstovai paskutinįkart drauge aptarė savo bendras problemas. Gorbačiovo tikslas, jo, kaip Sąjungos prezidento vaidmuo, priėjo aklavietę.

Tomis paskutinėmis savaitėmis buvo apie ką pakalbėti, tačiau prieš gimstant naujajai Rusijos versijai buvo ne vien tik idėjų, bet ir tikrų daiktų, kuriuos reikėjo perduoti. 1991 m. gruodžio mėnesį Jelcinas perėmė plačią branduolinių ginklų sistemą: „mygtukas“ atkeliavo „branduolinio portfelio“, pagaminto *Samsonite*, pavidalu – jame buvo skaitmeniniai kodai.[143] Tačiau kai laikrodis rodė nulį valandų, Gorbačiovas įteikė Jelcinui keletą slaptų bylų. Slaptuose Kremliaus dokumentuose buvo detalių apie Černobylio nelaimę, tačiau svarbiausias vaidmuo teko istorijai, ir tie užrašai liudijo daugybę oficialiai paneigtų veiksmų. Prezidento archyve buvo saugomos paslaptys apie Afganistano karą, apie politines represijas valdant Chruščiovui, o ant daugelio dokumentų buvo Stalino pieštuko žymės – vienas tokių pasirodė esąs originalus 1939 m. Molotovo–Ribentropo pakto projektas. Rimtos bylos, pavyzdžiui, apie užtaisytas branduolines bombas, jau pusę amžiaus vieno generalinio sekretoriaus būdavo perduodamos kitam. Centro komiteto darbuotojai visada neigdavo jų buvimą, ir *glasnost* laikotarpiu jų neatskleidė netgi Gorbačiovas. „Paimkite, – pasakė jis paskutiniajam įpėdiniui. – Tai dabar priklauso jums.“[144]

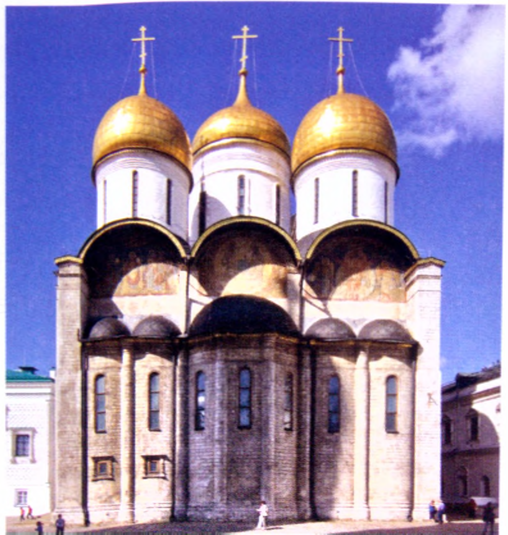
Tarp nedaugelio paskutiniojo dviejų lyderių susitikimo Riešutmedžio salėje liudininkų buvo Andrejus Gračiovas. Tai yra, jis ir kiti artimiausi padėjėjai dešimt valandų laukė artimiausiame vestibiulyje. „Vienintelis mūsų informacijos šaltinis, – pasak Gračiovo, – buvo Ženia, Kremliaus padavėjas, kuris siuvo pirmyn ir

atgal tarp Riešutmedžio salės ir virtuvės, nešiodamas butelius ir lėkštes."[145] „Mūsų pokalbis buvo užsitęsęs ir sudėtingas", – vėliau tvirtino Jelcinas, nors Gračiovo šaltinis pasakojo, kad „atmosfera atrodė puiki".[146] Spaudoje Ženios biuleteniai tikrai nepasirodė, o valstybinio radijo kanalai laikydamiesi sovietinės tradicijos be paliovos transliavo „Gulbių šokį" iš *Gulbių ežero.* Tačiau kitą dieną, vėl tame butaforiniame televizijai skirtame kabinete, Gorbačiovas iškilmingai pasirašė paskutinį savo prezidentinį pareiškimą, plunksnakotį pasiskolinęs iš CNN darbuotojo. Paskutinis jo kaip prezidento kreipimasis didingas, ir jis ištarė istorinę frazę. „Aš priėmiau šį sprendimą, – paaiškino jis, – pagrįstą principų apsvarstymu."[147]

Po kelių akimirkų viskas buvo baigta. Filmavimo kameros nusekė Michailą Gorbačiovą į Senatą, kur jis pradingo kabinete.[148] Tuo metu, kai užsienio žurnalistai buvo pasirengę pradėti filmuoti aplinkines gatves, nuo Senato stogo pradingo sovietų vėliava. Vėliau, maloniai leidus privačiai rusų įmonei, pasauliui buvo parodytas jos nuleidimo spektaklis. Nors profesionalams jos nufilmuoti nepavyko, grupė maskviečių užsienietišku *kamkorderiu* užfiksavo nuleistą paskutiniąją raudoną Kremliaus vėliavą. Viena jų VHS kasetės kopija kainuoja mažiau nei penkiasdešimt JV dolerių.[149]

1. Simonas Ušakovas (1626–1686), *Maskovijos valstybės medis*, 1668 m.

2. Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboras.

3. XVI amžiaus Maskvos mokykla, *Įžengimas į Jeruzalę (Verbų sekmadienis).*

4. *Būk palaiminta, dangiškojo caro kariuomene (XVI amžiaus vidurys).*

5. Joanas Blau. *Kremlenagradas,* 1662 m.

6. Ivano Didžiojo varpinė.

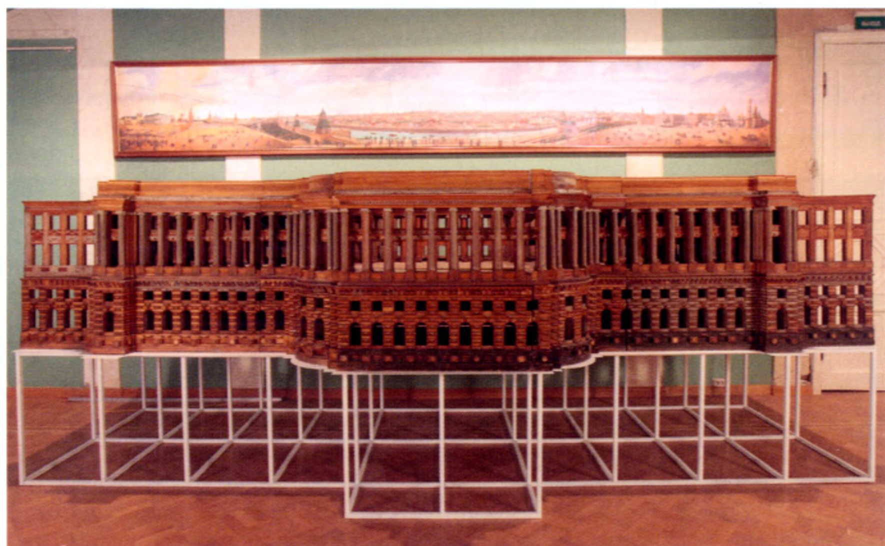
7. Caro Michailo Fiodorovičiaus Romanovo karūnavimo ceremonija Briaunuotuosiuose rūmuose, 1613 m. liepa.

8. *Verbų sekmadienio procesija priešais Kremlių*, nupiešta pagal vokiečių diplomato Adamo Olearijaus eskizus 1671 m.

9. Piteris Pikartas (1638–1737) ir studentai, *Maskvos panorama 1707 metais* (fragmentas).

10. Baženovo Didžiųjų Kremliaus rūmų modelis. Galutinai patvirtinta versija: centrinė fasado dalis iš Maskvos upės pusės, 1772–1775 m. Mastelis 1:48.

11. Baženovo Didžiųjų Kremliaus rūmų modelis. Pirmoji versija: centrinės dalies vidaus fragmentas, 1769–1773. Mastelis 1:48.

12. Johanas Kristianas Oldendorpas, *Maskvos gaisras 1812 metų rugsėjį*.

13. Fiodoras Jakovlevičius Aleksejevas, *Soborų aikštė Maskvos Kremliuje* (XIX amžiaus pradžia).

14. Žano Baptisto Arno Kremliaus ir Išganytojo bokšto vaizdas.

15. Patriarcho rūmų vaizdas, F. Dreheris pagal F. G. Solncevą (1801–1892).

16. Kunigaikščio Nevskio šalmas, F. Dreheris pagal F. G. Solncevą (1801–1892).

17. Fiodoras Jakovlevičius Aleksejevas, *Kristaus Išganytojo cerkvė,* 1800–1810 m.

18. Briaunuotųjų rūmų vidus.

19. XX amžiaus pradžios atvirukas su paminklo carui Aleksandrui II atvaizdu.

20. Gatvės prie Išganytojo bokšto ir Kremliaus sienų vaizdas, apie 1898 m.

21. S. P. Bartenevo Kremliaus žemėlapis iš knygos *Maskvos Kremlius senovėje ir dabar*, XX amžiaus pradžia.

22. Anri Žervė, *Caro Nikolajaus II ir carienės Aleksandros karūnavimas Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų cerkvėje 1896 m. gegužės 14 dieną*, eskizas.

23. Raiti kareiviai, saugantys Kremliaus Nikolskio vartus per 1917 metų Vasario revoliuciją.

24. 1917 metų lapkričio mėnesį artilerijos sviedinių apgadintas Čiudovo vienuolynas.

25. Leninas (trečias iš kairės) prie Kremliaus sienų iškilmingo S. T. Konenkovo memorialinio bareljefo *Genijus* atidarymo iškilmėse 1918 m. lapkričio 7 dieną.

26. Aleksandras Gerasimovas, *Josifas Stalinas ir Klimentas Vorošilovas Kremliuje*, 1938 m.

27. Pergalės paradas Raudonojoje aikštėje 1945 metais.

28. Lenino mauzoliejus Raudonojoje aikštėje.

29. Grupė svarbiausių Partijos asmenų – Leonidas Brežnevas, Nikolajus Podgornas, Valteris Ulbrichtas iš Rytų Vokietijos, Michailas Suslovas ir Mongolijos lyderis Jumžagijnas Cedenbalas – ant Lenino mauzoliejaus per Visasąjunginio Jaunimo ralio nugalėtojų sutikimo ceremoniją 1966 m. rugsėjo mėnesį.

30. Sovietų Sąjungos prezidentas Michailas Gorbačiovas ir Rusijos prezidentas Borisas Jelcinas Kremliaus spaudos konferencijoje 1991 m. spalio mėnesį.

31. Briaunuotųjų rūmų eksterjeras su rekonstruotų Raudonųjų laiptų vaizdu (1992–1994).

32. Rusijos prezidentas Vladimiras Putinas (kairėje) ir buvęs prezidentas Borisas Jelcinas ant rūmų apeiginių laiptų per Putino inauguracijos ceremoniją 2000 m. gegužės 7 dieną.

12

Normalus gyvenimas

Borisas Jelcinas atsikraustė į Gorbačiovo kabinetą, vos tik valytojos ištuštino šiukšlių dėžę. Tą patį vakarą nuo buvusio prezidento durų buvo nuimta žalvarinė lentelė (vėliau Jelcino žmonės tvirtins, kad išeidami Gorbačiovo darbuotojai atsikeršydami išardė dalį instaliacijų ir pasiglemžė keletą parkerių auksinėmis plunksnomis su tarnybiniais ženkleliais).[1] Nebeliko septynis dešimtmečius virš Senato rūmų stogo plevėsavusios raudonos vėliavos, ir daugelis tikėjosi, kad taip pat greitai išnyks ir visas kitas sovietinis palikimas. Optimistai buvo linkę laikyti visą komunistų valdžios laikotarpį paklydimu, eksperimentu; jie įtikinėjo, kad Rusijai atėjo laikas sugrįžti į savo tikrąjį kelią. Jei kam ir kilo abejonių dėl to, ką tai galėtų reikšti, turint omenyje neramią, eklektišką Maskvos istoriją, pergalės euforijos apimti žmonės į juos nekreipė dėmesio. Kai sutinkant Naujuosius 1992 metus Kremliaus Išganytojo bokšto laikrodis išmušė dvylika kartų, garsųjį varpų skambėjimą užgožė fejerverkų garsai. Liejosi šampanas, žmonės dainavo: visi tikėjo, kad dabar turi teisę vadinti tai, ką buvo pradėję, normaliu gyvenimu.[2]

Prasidėjo vargai ir nežinomybė. Problemų, su kuriomis susidūrė naujoji respublika, sąrašas būtų buvęs iššūkis net daug stipresnei ir labiau įsigalėjusiai santvarkai. Žmonių degradavimas, menkas produktyvumas, viešųjų infrastruktūrų suirimas – sovietinis palikimas buvo pats save gerokai apgadinęs. Tačiau ir skubotos

naujosios valstybės ekonominės reformos sukėlė papildomą įtampą, tapusią didelio mirtingumo, rekordinio nusikaltimų skaičiaus, milžiniškos infliacijos ir įvairaus nepritekliaus – nuo maisto iki priešvėžinių vaistų – priežastimi.[3] Rusų Vidaus reikalų ministerija apytikriai apskaičiavo, kad 1993 m. 85 procentai naujų privačių bankų buvo susiję su organizuotais nusikaltimais. Tas pats buvo ir beveik pusei šalies verslo, visai nekėlė nuostabos tai, kad net ir sąžiningas prekiautojas nebūtų galėjęs išlikti nemokėdamas už apsaugą (liaudiškai vadinamą „stogu") ir nesilaikydamas nusikaltėlių pasaulio taisyklių.[4] 1989–1993 m. oficialus žmogžudysčių Maskvoje laipsnis išaugo aštuonis kartus; tikrasis jų skaičius turbūt buvo dar grėsmingesnis.[5] Nestebino tai, kad beveik niekas nebuvo pasirengęs rizikuoti dėl naujosios respublikos ateities gerovės. Paskutinis dešimtmetis patyrė didžiulį Rusijos kapitalo nutekėjimą į saugius prieglobsčius, tokius kaip Londonas ir Niujorkas. Kadangi didesnė jo dalis buvo išvežta nelegaliai, nustatyti skaičių yra sunku, tačiau 1990–1995 m. laikotarpio sąmata svyruoja tarp 65 ir 400 bilijonų JAV dolerių.[6]

Tokioje nieko gero nežadančioje aplinkoje Rusijos vadovai susidūrė su iššūkiu sukurti patikimą, atsparią ir garbingą valstybę. Siekdami tokio tikslo carai naudojosi religine ikonografija ir stulbindavo vieša prabanga; Leninas šaukėsi švento kankinių ir proletarinės revoliucijos kraujo. Nuo Ivano Rūsčiojo ir Michailo Romanovo iki Stalino, niekas nesitikėjo, kad naujai įkurta santvarka suklestės be įtikinamos genealogijos ir tam tikros misijos formos. Tačiau paskutiniame dešimtmetyje naujoji valstybė negalėjo pasirinkti nė vieno iš tų dalykų. Daugumoje visuomenių – tokių, kurios tikrai neabejoja savo normalumu, – apie pinigų pasidalijimą nekalbama, ir jie beveik visada kur nors nuteka. Tačiau pokomunistinė Rusija susidūrė su moraline krize. Jelcinas troško įsitikinti, kad Rusija jau nei sovietinė, nei komunistinė, tačiau ji nebuvo eu-

ropietiška ir jos žmonės nebuvo pasirengę priimti Vakarų triumfo. Tai paliko tuštumą, savotišką apsvaigimą, ypač visuomenėje, kuri taip ilgai buvo gyvenusi visapusiškos sėkmės idėjų šešėlyje.

Respublika, kurią paveldėjo Borisas Jelcinas, vis dar galėjo tvirtinti esanti didžiausia šalis pasaulyje, tačiau ji daugiau jau nebebuvo nei supervalstybė, nei dinastinės monarchijos sostas, nei egzotiška ar net didinga. Net ir jos kadaise galinga armija jau nebeatrodė ypatingai bauginama. Visoje Rusijos istorijoje tokiomis aplinkybėmis kaip šios, kad sukurtų teisėtumą, netvirtos ir išsišokėlės santvarkos griebdavosi praeities pavyzdžių, tačiau net ir tai naujosios Rusijos lyderiams buvo neįmanoma. Vargu ar ta valstybė galėjo garbinti sovietinį laikotarpį, ir net jei jos lyderiai buvo iškilę kaip komunistai, daugelis padarė karjerą smerkdami kapitalistines vertybes ir privilegijų sistemas. Tuo metu, kai vadovavo partijai Sverdlovske, Jelcinas buvo įsakęs nugriauti pastatą, kur kalėjo Nikolajus II ir jo šeima. Jis įrodinėjo, kad ta vieta neturėtų tapti šventove. Ironiška, kad būtent šventovės buvo tai, ko jam, kaip prezidentui, reikėjo.

Jeigu Jelcinas būtų pasitaręs su savo senais draugais, buvusių senosios SSRS respublikų vadovais, jis būtų išgirdęs, kokią naudą jiems atnešė nacionalistinė retorika pasitelkiant istorines kančias, kad sukurtų naujas tautas ar bent jau laimėtų milijonus balsų. Tačiau rusų politikai per daug nesinaudojo tuo argumentu, ne vien dėl to, kad tai buvo tauta, istoriškai engusi kitas. Dar viena problema buvo tai, kad Maskva vis dar vadovavo imperijai. Naujosios Jelcino valstybės gyventojai, kurių 1991 m. buvo beveik 148 milijonai, etniškai daugiausiai (daugiau nei 80 procentų) buvo rusai, tačiau labai svarbus buvo ir Sibiras su nafta ir dujomis, ir tokios gentinės šiaurės Kaukazo priekalnių teritorijos kaip Čečėnija, Šiaurės Osetija ir Kabarda-Balkarija, kurios formaliai priklausė Rusijai[7]. Siekdama prisijungti tas naudingas mažumas, Maskva pakrikštijo naująją savo šalį

„Rusijos Federacija". Šis pavadinimas, paveldėtas iš sovietinių laikų, tariamai siūlė lygiateisę įvairių jos regionų žmonių partnerystę. Iš tikrųjų Rusijos centras ir rusų tauta dominavo politiniame kraštovaizdyje ir tebediktavo kultūrinį toną. Tačiau reikėjo daugiau: tam tikro didingumo ir charizmos, ryžto ir bendro pasididžiavimo.

Atsakymą galėjo duoti pati demokratija, juk daugelyje šalių valdžiai tikro didingumo suteikia sutarimo idėja. Kai 1991 m. rudenį supuvusi sovietų imperija iširo, nebuvo jokios priežasties pripažinti, kad rusai tam tikra prasme pasmerkti amžinai tironijai ar kad jų ateitis surišta ir surakinta istorijos. Atėjo proga sukurti naują valstybę. Žinoma, Baltieji rūmai Maskvoje buvo toli gražu ne karališki; jie labiau panėšėjo į oro uosto terminalą nei į rūmus. Be to, juose įsikūręs parlamentas buvo išrinktas vadovaujantis sovietiniais įstatymais ir tebebuvo korumpuoto sovietinio pasaulio kūrinys. Tačiau net ir tą anachronizmą galėjo ištaisyti nauji rinkimai. Deja, paties Jelcino ambicija sukosi apie vienintelį jam žinomą tikrą laimėjimą, Kremliaus stiliaus valdžią. Kadangi jo kabinetas jau buvo tvirtovėje, jis paliko svarbiausius klausimus savo padėjėjams, grupei, nelabai trokštančiai varginamų rinkiminių kovų. Prabėgo lemiama vasara, ir 1991 m. spalio mėnesį tie samdomi rašeivos ir demagogai vėl užėmė įprastas savo vietas Baltuosiuose rūmuose.[8]

Rusijos tragedija tapo tai, kad jos parlamento lyderiai labiau domėjosi savo šiurkščiomis kovomis dėl valdžios negu viltimi ir laisve. 1993 m. pavasarį ta frakcija galiausiai pabandė apkaltinti Jelciną, kad pati užvaldytų Kremlių. Bandymas nepavyko, tačiau pagrindiniai jo kurstytojai ir toliau naudojosi kiekviena vilties teikiančia liaudies nepsitenkinimo apraiška. Gegužės 1 dieną, per komunistų pavasario šventę, gatvėse ir aikštėse prie Kremliaus susirinko didžiulės opozicijos rėmėjų minios, reikalaujančios geresnių pensijų, darbo ir pagrindinių socialinių garantijų. Milicija buvo nepasiruošusi, įvyko smarkių susidūrimų, buvo padegtų automo-

bilių.[9] Panašios demonstracijos mieste tęsėsi daugiau kaip penkis mėnesius, kartais lydimos daugybės dainų, kartais Stalino portretų.[10] Pavienės raudonos vėliavos ir nuožmios minios tapo gaižios, prieštaraujančios demokratijos simboliu.

1993 m. rugsėjo 21 dieną, kai Jelcinas pagaliau paleido Aukščiausiąją Tarybą, Rusijos parlamentą, tas nepasitenkinimas peraugo į krizę.[11] Tokią akimirką kiekvienas demokratijos rėmėjas turėtų išeiti į gatves, tačiau dauguma liko ramiai sėdėti namuose. Dalis jų vėliau tvirtino, kad buvo paprasčiausiai susirūpinę savo išlikimu. Jie turėjo rimtą priežastį – buvo įbauginti obstruktyvios ir savanaudiškos Baltųjų rūmų politikos. „Mes buvome labai pavargę nuo politinių mitingų ir staigių pokyčių, rietenų ir skandalų, – vėliau pripažino vienas žurnalistas. – Tenorėjome tiesiog gyventi."[12] Visiškai priešingai nei 1991 m., kai Rugpjūčio perversmo opozicija buvo sutelkusi tūkstančius reformos rėmėjų, minioje, susirinkusioje ginti Baltųjų rūmų, buvo komunistai, pensininkai ir ksenofobiški rusų šovinistai.[13] Jelcinas apsupo visą teritoriją tankais, šįkart mirtį nešantys sviediniai turėjo darbo. Net oficialiais duomenimis, Baltųjų rūmų apsiaustyje žuvo 147 žmonės, tačiau manoma, kad nukentėjusiųjų buvo žymiai daugiau.[14] „Rašydamas pro langą girdžiu pažįstamą garsą, panašų į fejerverkus, – rašo liberalas žurnalistas Otas Lacis. – Bet tai ne fejerverkai. Tai tankų sviediniai, griaunantys Baltuosius rūmus. Ir tai ne Kaukazas ar Pamyras; tai Maskvos centras."[15] Po aštuonerių metų, kai buvo bandoma pareikalauti prezidento pasiaiškinti, kritikai tvirtino, jog jis neleido, kad į pagalbą sužeistiesiems Baltųjų rūmų gynėjams ateitų gydytojai, kol neįsitikino savo pergale. „Kai priėmiau strateginį sprendimą, – vėliau didžiavosi Jelcinas, – nebekvaršinau sau galvos absurdiškais klausimais, ar galėjau pasielgti kitaip ir rasti kitų būdų."[16]

Intelektualai ir žurnalistai bijojo antidemokratiškų komunistų perversmo, tad Jelcino smurtas tuo metu nesusilaukė daug kritikos.

Jungtinių Valstijų ambasadorius Tomas Pikeringas nebuvo vienintelis pareiškęs, kad nugalėta Baltųjų rūmų frakcija yra „fašistai“.[17] „Tikiu, kad prezidento Jelcino demokratinės rekomendacijos tvirtos, – tvirtino reformos šalininkas Baltųjų rūmų deputatas Levas Ponomariovas. – Jis daug kartų buvo įrodęs savo įsipareigojimą demokratinėms institucijoms.“[18] Tačiau „demokratinis“ buvo keistas žodis kalbant apie žmogų, kuris galėjo džiaugsmingai tvirtinti, kad „kažkas turi vadovauti šaliai“.[19] Jelcino valdymo idėja buvo paprasčiausiai išlikti valdžioje.[20] Kitas amerikiečių diplomatas Tomas Grehemas vėliau neramios posovietinės Maskvos užrašuose aprašė pesimistišką patirtį. 1995 m. jis pasakojo: „Vidaus politikoje tėra nedaug demokratų ir nėra nė vieno klano, įsipareigojusio demokratijai, nepaisant priešingos retorikos. Į demokratiškas procedūras, taip pat ir rinkimus, žiūrima kaip į kovos dėl valdžios priemones.“[21]

Po 1993-ųjų perversmo buvo prarasta galimybė sukurti naują Rusiją remiantis demokratiška daugpartine politika. Anarchija ir maištas pasirodė daug stipresnis pavojus už bet kokį valdžios kraštutinumą. Meistriškai žongliruodamas istorija, Jelcinas siūlė rusams tai, ko jie manė norį: tvirtos Kremliaus valdžios. Praėjus kelioms savaitėms po antiparlamentinio pučo, jis pasirašė naująją konstituciją, dokumentą, kurį rusų politikos analitikė Lilija Ševcova pavadino „ne tiek visuomenės ir valdžios susitarimu, kiek pergalingosios pusės manifestu“.[22] Jos terminai buvo nedviprasmiški. Prezidentas turėjo būti valstybės vadovas, Saugumo Tarybos vadovas ir užsienio bei gynybos politikos kūrėjas. Jis turėjo įgaliojimus skirti ministrą pirmininką ir aukštesniuosius asmenis tokiose institucijose kaip Centrinis bankas, Prokuratūra ir aukštesnieji teismai. Be to, jis (ar ji) dar galėjo leisti potvarkius, turinčius įstatymo galią. Tie *ukazai*, kurių pats pavadinimas primena senus carizmo laikus, suteikė Jelcinui beveik autokratinę valdžią. Vieninteliai debesys

jo horizonte buvo rinkimai, turėję vykti kas ketverius metus. Papildoma sąlyga – prezidentas galėjo tarnauti ne daugiau kaip dvi kadencijas iš eilės, tačiau naudingas tolesnis sakinys leido kandidatuoti pakartotiniuose rinkimuose.[23] Oficiali prezidento rezidencija buvo Kremlius.

Iš naujo kuriant rusų valstybę, raudonoji Maskvos tvirtovė buvo dar kartą betampanti garsi. 1993 m. spalio 6 dieną garbės sargyba, stovinti prie Lenino mauzoliejaus nuo trečiojo dešimtmečio, buvo pašalinta, o ceremonijos, susijusios su „postu nr. 1", galų gale buvo perkeltos prie netoliese esančio Nežinomo kareivio kapo. Po to komisija, vadovaujama Rudolfo Pikojos, žmogaus, atsakingo už visus rusų archyvus, svarstė naujosios politikos simbolius. Raudonosios Kremliaus bokštų žvaigždės pasirodė per daug brangios, kad būtų nuimtos, tačiau 1993 m. pabaigoje iš rusų herbo buvo išmesti sovietiniai kūjis ir pjautuvas, užleidę vietą dvigalviui ereliui.[24] Prezidentas tik delsė pasmerkti patį komunizmą. Nors iš visos šalies aikščių ir įstaigų buvo pašalintos statulos ir portretai, įstatymo projektas dėl Lenino kūno iškraustymo iš mauzoliejaus Raudonojoje aikštėje buvo patyliukais išmestas.[25]

Galima sakyti, pagrindinė Jelcino problema buvo ne atėjimo į valdžią neteisėtumas, kadangi jis buvo ir išrinktas, ir paskelbtas prezidentu, tačiau tai, kad jo vyriausybė absoliučiai neturėjo valdymo charizmos. Naujoji konstitucija aiškiai uždraudė valstybės ideologiją. Tuo sakiniu buvo norima pergudrauti komunistus, tačiau tai buvo nuoroda ir į politinių idėjų nebuvimą. Netgi naujosios respublikos nacionalinis himnas, Glinkos XIX amžiuje sukurta „Patriotinė giesmė", dabar pakeitusi įkvepiantį ir gerai žinomą sovietinį himną, neturėjo oficialių žodžių. Pati sistema buvo kokia tik nori, bet ne charizmatiška. Vyriausybės institucijos už dvaro ir Jelcino prezidentinio klubo ribų buvo silpnos ir menkai gerbiamos, dar mažiau sugebančios kelti mokesčius ar kontroliuoti

nusikaltimus nei bet kuri jų sovietinių pirmtakių. Pilietis, kuris jausdavo grėsmę, labiau buvo linkęs kreiptis į privačias apsaugos kompanijas ar mafijos grupuotes negu į miliciją. Kremlius turėjo savo gyvenimą, privilegijuotą ir konkuruojantį, tačiau už jo ribų Rusija vis dėlto nebuvo teisinė valstybė.[26]

Kaip ir seniau, buvo nuspręsta valdžios idėją padaryti patrauklesnę pasiskolinus truputį didingumo iš praeities. Besiilgint prarasto šalies stabilumo ir išdidumo, Jelcino stilius ėmė keistis. 1994 m. kaip susitaikymo gestas, planuotas dar Gorbačiovo laikais, įvyko karalienės Elžbietos II ir princo Filipo valstybinis vizitas į jo sostinę, pirmasis britų monarchų apsilankymas nuo 1917 m. bolševikų revoliucijos.[27] Jos Didenybės garbei skambėjo visi Kremliaus varpai – per paskutinius septyniasdešimt metų retai galėdavai išgirsti tą garsą. Prezidentas buvo atidus ir paslaugus, jo personalas nepriekaištingas. Viskas vyko labai sklandžiai, įskaitant ir kebloką pasikeitimą diplomatinėmis dovanomis, nors jų parinkimas abiem pusėms buvo tikra kančia. Ceremonijoje, įvykusioje Didžiųjų rūmų žiemos sode, karalienė įteikė Jelcinams – Borisui ir jo žmonai Nainai – medinę lakuotą dėžutę, kurios miniatiūriniuose skyreliuose buvo Bakingamo rūmų sodų augalų sėklos. „Ak, Boria! – britų vertėja išgirdo, kaip Naina sušnibždėjo savo vyrui. – Dabar galėsime turėti savo Bakingamo rūmus!“ „Mūsų nusivylimui, – vėliau prisipažino Jelcinas, – dauguma tų sėklų nesudygo.“[28]

Tačiau prezidentas buvo sentimentalus, kaip ir Naina, ir visada jautė nostalgiją carams. Organizatoriaus pasitenkinimui, 1998 m. liepos mėnesį jis net pasirinko dalyvauti Nikolajaus II ir jo šeimos palaikų perlaidojimo Sankt Peterburge ceremonijoje. Nuo to laiko nacionalinės atgailos įkarštis pasiekė tokias aukštumas, kad panaši ceremonija turėjo būti surengta ir Maskvoje, nes kai kurie kritikai tvirtino, kad pirmosios valstybinės laidotuvės nebuvo pakankamai

didingos.[29] Jelcinas mėgo didybę ir pamaldumą. „Iš tikrųjų, kaip liūdna, – išsipasakojo jis savo dienoraščiui po pamaldų Sankt Peterburge, – kad mes praradome tą mūsų istorijos pilnatvės ir tęstinumo jausmą. Kaip gera būtų, kad jis grįžtų į mūsų šalį.“[30]

Tuo tarpu visuomenė apie pilnatvę ir istorinį tęstinumą turėjo savo supratimą. Kadaise sovietiniai piliečiai jautė aistrą titulams ir etiketui, ir kompanijos netrukus puolė kurti naujus herbus. Tačiau stipraus, sveiko, morališkai priimtino kolektyvizmo ilgesys Rusijai (ar Rusijos Federacijai) tapo geriausia senų (ypač religinių) pastatų atgaivinimo priežastimi. Paprastų žmonių susidomėjimas senovės paminklais augo dešimtmečiais iki Sovietų Sąjungos žlugimo. Jų šventasis globėjas buvo prityręs architektas Piotras Baranovskis, kurio išlikimas devintajame dešimtmetyje suteikė jam paveldo saugojimo krikštatėvio statusą. 1969 m. jis buvo sukūręs architektūros konservavimo mokyklą saugodamas Maskvos pastatus, dėl kurių išgelbėjimo kovojo: Krutickojės rezidenciją (*podvorje*), buvusį vienuolyną ir vyskupo rūmus, kurie ilgą laiką nyko prižiūrimi Valstybinio istorijos muziejaus administracijos.[31] Tačiau po 1991-ųjų prarastų pastatų prikėlimas virto manija. Kiekvienas išgelbėtas ar atnaujintas paminklas atrodė kaip naujas žingsnis tolyn nuo sovietinės praeities, tikrų vertybių pergalė; tai padėjo senosioms cerkvėms tapti ramybės oazėmis triukšmingame rytietiškame turguje, į kokį Maskva dabar buvo panaši. Be to, tai buvo labai naudinga politiniu požiūriu. Tie projektai atnešė milijoninius pelnus. Tuo tarpu nostalgija galėjo tapti politikos pakaitalu, ir net Jelcinas galėjo būti vaizduojamas kaip menų globėjas. Pagaliau Kremlius būtų tapęs garsiausių restauracijos projektų centru, tačiau senoji tvirtovė buvo ne pirmasis paminklas investitoriaus sąraše. 1991-ųjų pradžioje garsiausi darbai buvo reprodukcijos ir brėžinių kopijos pastatų, kuriuos lygiai taip pat energingai vos prieš šešiasdešimt metų minios buvo pavertusios griuvėsiais.

Pirmasis laisvoje Rusijoje rekonstruotas pastatas buvo Kazanės soboras Raudonosios aikštės pakrašty. Tas įspūdingas statinys buvo nugriautas 1936 m., tačiau išliko trečiojo dešimtmečio Baranovskio piešiniai, ir 1991 metais komanda, vadovaujama vieno jo studento Olego Žurino, įsipareigojo atstatyti jį. Baranovskis negalėjo apžiūrėti senojo pastato pamatų, tačiau Žurinas nusprendė atkurti tikslų to originalaus akmeninio statinio atvaizdą. Jis buvo pakeitęs medinę cerkvę, pastatytą 1625 m. kunigaikščio Požarskio lėšomis norint atsidėkoti už Maskvos išgelbėjimą XVII amžiaus sunkmečio laikotarpiu. Žurino veikla buvo aiškus istorinis rezonansas; jis pasakė žurnalistams norįs, kad jo cerkvė būtų kaip nacionalinio rusų susitaikymo naujaisiais laikais simbolis.[32] Tai buvo pokomunistinis pranešimas, tačiau Žurinas dirbo kaip bolševikas, užsibrėžęs užbaigti tą projektą per trejus metus.

Naujoji Žurino cerkvė buvo (ir tebėra) įspūdinga, ši sėkmė paskatino kitus atstatyti Iberų vartus ir koplyčią prie šiaurės vakarų įėjimo į Raudonąją aikštę. Paskutinio dešimtmečio viduryje buvo pertvarkyta atvira erdvė už Kremliaus Aleksandro sodų. Maniežo aikštę buvo išvalęs Stalinas, kad atlaisvintų vietą milžiniškoms demonstracijoms, tvirtinančioms jo valdžią, tačiau 1991–1993 m. parodė, kad didžiulės minios valstybėje, kuri nesugeba jų kontroliuoti kaip Stalinas, gali greitai sugriauti pilietinės taikos iliuziją. Buvo rasta išeitis (patogi laukiantiems investitoriams) – sukurti triukšmą ir pramogas. Maskvos meras Jurijus Lužkovas pasiekė tokį tikslą pavedęs pastatyti vandens parką su srovėmis ir fontanais. Kadangi naujajai Rusijai trūko rimtų idėjų – ir net savų herojų, – mero architektas toje vietoje pridėliojo griozdiškų rusiškų pasakų personažų statulų.[33] Daugybė požeminių parduotuvių po tuo disneilendišku kraštovaizdžiu pritraukė tūkstančius dėkingų pirkėjų ir padidino progą pasipelnyti. 1997 m., kai Maskva šventė 850-ąsias įkūrimo metines, tas parkas prie pat Kremliaus sienų su-

traukė didesnes minias nei bet koks kitas autentiškas praeities statinys. Net ir reklaminiame jubiliejaus logotipe buvo pavaizduotas pasakiškas Kremliaus siluetas vietoj tikrojo.[34]

Vis dėlto ambicingiausias projektas buvo Konstantino Tono Kristaus Išganytojo soboro rekonstrukcija. Nors šio pastato nugriovimas ir buvo brutalus veiksmas, tos labiausiai išsiskiriančios Maskvos cerkvės pasigedo ne visi. Plaukimo baseinas, kurį jos vietoje buvo įsakęs pastatyti Chruščiovas, pasirodė esąs ypač populiarus: kasmet juo naudojosi apie penkis milijonus žmonių, dešimt kartų daugiau, nei lankė visas Maskvos cerkves, net paskutinio dešimtmečio pradžioje.[35] Nepaisant to, 1993 m. jis buvo uždarytas. Nebuvo viešų pasitarimų, tačiau galiausiai buvo pranešta, kad ta vieta paskirta monumentaliam posovietiniam Rusijos atsigavimui. Ten, kur bolševikai buvo suplanavę pastatyti bokštą, išreiškiantį 1917 m. spalio revoliucijos vertybes, naujasis režimas skelbė, kad taip pat didingai jis bus pastatytas vardan to, kuo naujoji Rusija privalėjo būti. Suvokdami tokį dviprasmiškumą, vietiniai menininkai ir architektai nubraižė išradingus planus, primenančius novatoriškus atminimo projektus, tuo metu statomus Berlyne. Vienas jų buvo metalinis, panašus į pastolius statinys, tiksliai atkartojantis išnykusio soboro kontūrus (ir tokiu būdu parodantis milžinišką jo dydį), atskleidžiantis jo esmę.[36]

Tačiau tai, ką Maskvos meras turėjo omenyje, buvo nostalgiška (ir pelninga) pagarba XIX amžiui. Nuo 1994 m. soborų projektas buvo sutelktas į vienintelį tikslą – atkurti (ar bent pamėgdžioti) Tono pastatą. „Mūsų revoliucija, – pareiškė Lužkovas, – tai tik lėtas sugrįžimas prie normalios tvarkos."[37] Kad tuo įsitikintų, jis suorganizavo viešųjų santykių kampaniją, populiarindamas tą idėją tarp rusų rinkėjų, kurių daugelis išliko skeptiški, ir ne vien dėl kainos. Paprastų žmonių entuziazmą sustiprino asmeniniai prašymai paaukoti statybai pinigų. 1995 ir 1996 m. keliautojai Maskvos

metro būdavo apspintami pamaldžiai atrodančių pensininkų, barškinančių rinkliavos dėžutėmis su išnykusio soboro atvaizdais. Ne atsitiktinumas buvo tai, kad tais metais vyko rinkimai (parlamento ir prezidento). Komunistų partija sėkmingai rinko balsus, Jelcino ir Lužkovo reitingams labai padėjo ketinimai atstatyti soborą – saldžios užuominos apie Rusijos atgimimą ir imperinės Maskvos atminimą. Meras taip didžiavosi tuo planu, kad net padovanojo memorialinę soboro lėkštę Maiklui Džeksonui, kai dainininkas 1996 m. spalio mėnesį apsilankė Maskvoje.[38]

Kristaus Išganytojo soboras buvo atstatytas per metus. Dar tiksliau, išoriniai pastoliai buvo nuimti per 1997 m. jubiliejų, prašmatnios atidarymo ceremonijos metu. Po to daugiau kaip dvejus metus vyko užbaigiamieji darbai, įspūdingas vidaus dekoravimas, kuris, manoma, buvo būtinas siekiant atskleisti valstybės išlaikomos ortodoksų cerkvės didingumą ir grožį. Lužkovo architektai naudojo betoną, o ne įprastą akmenį, be to, tuščiavidurėse kolonose buvo įrengti liftai, kuriais žmonės galėjo greitai pasikelti į apžvalgos aikštelę po kupolu. Tas didžiulis pastatas buvo jau ne tiksli kopija, bet greičiau milžiniška brangi klastotė, pažadas, duotas spaudžiant kumščius, kad pasisektų, apgaulingas ir iškalbingas. Skirtingai negu kitos klastotės, jis buvo nepigus, ir nors kaina niekada nebuvo atskleista, apytikriai paskaičiuota, kad buvo išleista 250–500 milijonų JAV dolerių. Manoma, kad didelė dalis pinigų buvo paimta iš sąjunginio biudžeto tuo metu, kai Rusijos provincijos išgyveno ekonomikos žlugimą.[39] Likusieji pinigai buvo paprastų žmonių, žymiai daugiau – turtuolių iš Lužkovo aplinkos aukos. Tos įžymybės, tikrieji naujosios Rusijos normalaus gyvenimo versijos paveldėtojai, įamžinti memorialinėse lentelėse aplink kupolą. Šis paminklas iš tikrųjų atspindi savo laiko dvasią: dabar oligarchų galerija užima vietą, kurią Tonas savo pirmajame sobore buvo paskyręs 1812-ųjų didvyriams.[40]

Ant upės kranto spindėjo surogatinis soboras, tačiau charizmatiškiausias miesto paminklas tebebuvo Kremlius. Jis reprezentavo Rusiją taip, kaip ginčytinas Lužkovo monstras tikrai nebūtų galėjęs. Tačiau tvirtovė buvo patyrusi nedidelį statuso pasikeitimą, kurio pasekmės išliko neaiškios. 1990 metų gruodžio mėnesį naujojo Sovietų Rusijos atvirumo pasauliui ženklan Maskvos Kremlių ir Raudonąją aikštę UNESCO paskelbė Pasaulinio paveldo vieta – viena iš keleto tuometinėje sovietinėje erdvėje. Tiesioginė nauda buvo moralinė: toks priklausymas reiškė tarptautinį Kremliaus statuso pripažinimą „žmogaus kūrybinio genijaus šedevru".[41] Tačiau aplodismentai ir tas turtas brangiai kainavo. Tarptautiniai paminklų apsaugos standartai reikalavo, o UNESCO nurodė, kad rusų valdžia turi „išlaikyti dabartinę vietos formą, ypač pusiausvyrą tarp paminklų ir neapstatytų zonų".[42] Standartuose nebuvo nurodyta, kad ateityje nebus galima statyti bet kokių betoninių rūmų, tačiau jie, bent jau oficialiai, draudė pelningą rekonstrukciją.[43] Pagaliau UNESCO domėjosi (nors ir menkai), ar paminklai prieinami visuomenei, ir tai užkirto kelią bet kokiam sugrįžimui į Stalino epochai būdingą uždarumą. 1992 m. rusų parlamento pirmininkas Ruslanas Chasbulatovas atnaujino idėją paversti tvirtovę į muziejų-parką. Tas pasiūlymas buvo atmestas kaip politinė gudrybė siekiant sutrukdyti Borisui Jelcinui.[44]

UNESCO netrukus suprato, kad geranoriškos jos taisyklės Rusijoje turėjo nedaug įtakos. 1992 m. Jelcinas patvirtino pirmuosius savo planus pastatyti mišraus stiliaus pastatą Kremliuje. Projekte buvo numatyta nugriauti nušiurusį tualetų ir visuomeninio maitinimo pastatą Soborų aikštės kampe, todėl turėjo atsiverti keletas nemažų erdvių. Kai tie pagalbiniai pastatai buvo nuversti, kompanija *Mosprojekt-2* pradėjo brangiai kainuojančią senųjų XIX amžiaus Raudonųjų laiptų rekonstrukciją.[45] Kremliuje, kaip ir rusų politikoje, tai nebuvo auksinė Moskovija, ne Romanovų šven-

tenybės labirintas, o tik mišrus išvestinis XIX amžiaus oficialiojo nacionalizmo stilius. O pirmasis iš daugybės prabangių, pelningų Kremliaus darbų buvo Raudonieji laiptai. Netrukus Jelcinas pasirašė ir Didžiųjų Kremliaus rūmų restauravimo projekto planą, įsipareigojantį atgaivinti XIX amžiaus sosto menę.[46] 1997 m. minėdami Maskvos jubiliejų žmonės mėgo pasakoti anekdotą apie tai, kaip Jelcinas su Lužkovu varžėsi norėdami įsitikinti, kuris auksinis kupolas – Kremliaus ar Kristaus Išganytojo soboro – spindi ryškiau.

Atsakingas už beveik visus Kremliaus projektus buvo linksmas žmogus, pavarde Pavelas Borodinas. 1999 metais *New York Times* aprašė jį kaip „rusą, kuriam žmonės mėgsta duoti kyšius".[47] Borodinas turėjo įvairių titulų, tačiau labiausiai jis buvo žinomas kaip Prezidento reikalų direktorius – į tas pareigas įėjo prezidento nekilnojamojo turto išlaikymas bei restauravimas. 1998 m. Borodinas nustatė, kad šalies vadovo imperijos vertė daugiau kaip 600 bilijonų JAV dolerių (tai ir sąjunginės *dačios*, apartamentai, be to, vyriausybei priklausantys viešbučiai bei ministerijų pastatai). Tačiau didžiausia garbė atiteko Maskvos Kremliui. Borodino kabinetas nepaviešino jokių sąskaitų („tie dalykai ne visuomenės reikalas", – 1999 m. *The Economist* žurnalistui pasakė spaudos atstovė[48]), tačiau jo išlaidos siekė dešimtis milijonų. Vėliau buvo imtasi Senato, tikrosios prezidento buveinės. Prižiūrint Borodinui, oficialios Jelcino rezidencijos restauravimas 1994–1995 m. buvo užbaigtas per rekordiškai trumpą laiką. Jo kaina lieka neatskleista, tačiau per vienos kompanijos, *Mabetex Inžinerinis Projektas*, kontroliavusios materialinius interesus tame darbe, rankas perėjo milijonai.[49] Pasiteisinimas, kad toks brangus projektas naudingas visumenei, buvo abejotinas, nes po pertvarkos didesnė Senato dalis apribota lankytojams, o į restauravimo darbus buvo įtrauktas ir vienos iš visuomenės pramogų vietos, Lenino apartamentų-muziejaus, išardymas.[50] Tačiau rezulta-

tas buvo įspūdingas, tuo rusų apžvalgininkai galėjo įsitikinti patys, kai jų prezidentas pasirodydavo televizijoje slysdamas per parketų upę ar pasirašinėdamas dokumentus prie prašmatnaus stalo.

Toks stilius buvo skirtas padaryti įspūdį rusų oligarchams, kurie mėgdavo užeiti į Jelcino dvarą. Kaip vėliau rašė pats prezidentas, kai tokie bilijonieriai kaip Michailas Chodorkovskis ar Vladimiras Potaninas atvykdavo į Kremlių, jie turėdavo suprasti, „kad atėjo audiencijos pas valdžią, o ne paplepėti su kokiu nors dėdule".[51] Kai Senato renovacija buvo užbaigta, Borodinas nukreipė dėmesį į Didžiuosius Kremliaus rūmus. 1997–1998 m. Rusija patyrė ekonominę krizę ir nevykdė tarptautinių finansinių įsipareigojimų, o statybininkų ir menininkų komandos dirbo atstatinėdamos sunaikintas sales ar bent jau siekdamos, kad jos atrodytų kaip senos. Jų darbas buvo išreklamuotas, kai keletas atleistų Kremliaus darbuotojų atskleidė, kad dar egzistuoja originalaus interjero fragmentai, nuslėpti per 1933 m. išardymą.[52] Tos didžiai vertinamos detalės buvo iš naujo padengtos ir panaudotos sukurti tikslioms rūmų kambarių kopijoms, nors kartais iš pigių medžiagų. Galiausiai sudėtingi paauksuoti lipdiniai ir carų simboliai buvo nukopijuoti ir profesionaliai įtaisyti. Detaliems ir subtiliems darbams reikėjo įgudusių specialistų, tad tokiems išskirtiniams projektams kaip raižiniai ir grindų parketas, kurių didesnė dalis buvo pervežta į Maskvos daugiabučius ir ten sumontuota, buvo pasamdyti Florencijos meistrai.[53] Tačiau ne visi darbuotojai atvykėliai buvo prestižiški. Pagrindinius darbus atliko mažai uždirbantys darbininkai, kurių dauguma atvyko nelegaliai dirbti į Maskvą iš Centrinės Azijos ir buvusios Jugoslavijos valstybių. Vizų ir oficialių darbo leidimų šalyje toks „juodas" darbas buvo nesaugus. 1998 m. buvo atskleista, kad tiems žmonėms ištisus mėnesius būdavo nemokama, kai darbo sąlygos tokios kenksmingos, kad daugybė jų susirgo, mažiausiai vienas mirė.[54]

Tačiau atvykėlių nelegalus darbas nebuvo svarbiausias gandas, atėjęs iki Borodino. Jelcino padėjėjas turėjo nepaprastai jautrią uoslę pinigams. Tarp anekdotų, paplitusių Maskvoje 1999 m., buvo vienas pasakojimas iš jo gyvenimo Sibire laikų. Toje istorijoje pasakojama, kad kartą jis atsisakė priimti mersedesą, kurį atsidėkodama jam bandė padovanoti viena vokiečių kompanija – jis buvo suorganizavęs jai pelningą valstybinį sandėrį. „Aš negaliu imti kyšių, – sakoma, jis tikino vokiečius, – tačiau, žinoma, jūs visada galite jį man parduoti." Vokiečių atstovams paprašius įvardyti kainą, kaip pasakojama, jis nė minutės nesudvejojo. „Dvidešimt kapeikų, – pasakojama, atsakė Borodinas, – ir paimsiu du."[55] Toks įžūlumas Jelcino Maskvoje paprastai sulaukdavo juoko, o ne šaukimo į teismą, tačiau paskutinio dešimtmečio pabaigoje politinė atmosfera pasikeitė. Antroji prezidento kadencija ėjo į pabaigą, ir konstitucija, jau nekalbant apie jo prastą sveikatą, nebeleido jam dar kartą kandidatuoti. Skandalas, 1999 m. kilęs dėl Borodino, pasitarnavo visuomenės pasibjaurėjimui turtuoliais, tačiau tai buvo varžybų dėl politinės Rusijos įpėdinystės dalis, dėmesio centre atsidūrė neseniai įvykusi Kremliaus renovacija.

Byla prieš Borodiną buvo pradėta 1997 m., kai šveicarų generalinė prokurorė ir kovotoja prieš mafiją Karla Del Pontė pranešė apie tyrimą dėl rusų pinigų plovimo. 1998 metų pavasarį vyriausiasis Rusijos prokuroras Jurijus Skuratovas, į kurį Del Pontė kreipėsi prašydama pagalbos, pradėjo savo tyrimą, kurio objektas buvo tariama korupcija žmonių, artimų pramonės magnatui Borisui Berezovskiui ir Jelcino šeimai. Kaltinimai galimais nusikaltimais kilo dėl įtarimo, kad Borodino ir Jelcino dukterys Jelena ir Tatjana gavo dešimtis milijonų dolerių kaip atlygį už Kremliaus sutartis. Kilo neaiškumų ir dėl *Mabetex* ir jo albanų kilmės direktoriaus Bedžeto Pakolio. Kai atrodė, kad Del Pontė ir Skuratovas su savo bylomis pajudėjo į priekį, 1999 m. vasario mėnesį Jelcinas staiga

paskelbė, kad vyriausiasis prokuroras nutraukė neišspręstą bylą. Gegužės mėnesį rusų televizijos apžvalgininkai nustatė priežastį – ar bent jau pretekstą, – kai jiems buvo suteikta galimybė pažiūrėti vulgarų klipą ar filmą (iš anksto paskelbtą), kuriame buvo rodomas Skuratovas, pramogaujantis viešbučio lovoje su dviem prostitutėm.[56] Prokuroro tvirtinimas, jog filmas suklastotas siekiant užkirsti kelią korupcijos tyrimui, nedaug tepadėjo.

Nors Rusijos Dūmos (naujojo parlamento) deputatai tebereikalavo Jelcino apkaltos dėl daugybės kitų nusikaltimų, Skuratovo tyrimas buvo sėkmingai užgniaužtas. 1999 m. rugpjūčio pradžioje šveicarų pinigų plovimo tyrimas taip pat susidūrė su kliūtimis, kai Del Pontė netikėtai buvo „paaukštinta" dirbti Tarptautiniame teisme Hagoje. Pėdsakai būtų ir atšalę, bet tą patį mėnesį italų laikraštis *Corriere della Sera* atskleidė detales apie kredito korteles, rastas per kratą *Mabetex* biuruose Lugane. Pasirodė, kad ta kompanija reguliariai apmokėdavo kai kurių Kremliaus žvaigždžių, tokių kaip buvęs Jelcino asmens saugumo komandos vadovas Aleksandras Koržakovas, o taip pat Jelcinas ir dvi jo dukterys, sąskaitas.[57] Vėlesni tyrimai Šveicarijoje, kuriems padėjo informatorius Felipė Turoveris, metė įtarimo šešėlį ant kitų aukštas pareigas užimančių rusų, taip pat ir Borodino.[58]

Tačiau ta gresianti audra taip niekada ir neprasidėjo. Išsigelbėjimo detalės vis dar lieka neaiškios. Nors Rusijoje stengtasi viską užglaistyti, tačiau likusios spragos akivaizdžios. Skandalas tikrai nenulėmė prezidento įpėdinystės (juk buvo įtraukta per daug potencialių kandidatų), tačiau, kaip vėliau paaiškėjo, Jelcinui pasirinkus Vladimirą Putiną, visi, susiję su ta byla, galėjo tik džiaugtis. Būtent Putinui atėjus į valdžią Skuratovas buvo pagaliau atleistas, kaltinimai Jelcino šeimai užmiršti ir 2001 m. balandžio mėnesį už Rusijos vyriausybės sumokėtą 2,85 milijono JAV dolerių užstatą iš Šveicarijos kalėjimo buvo paleistas Borodinas.[59] „Esu be galo dėkingas

Vladimirui Vladimirovičiui Putinui, – paskelbė sugrįžęs į Maskvos Šeremetjevo oro uostą įtariamasis kriminalinis nusikaltėlis, – už jo pagalbą, už jo padorumą, už jo buvimą tikru žmogumi."[60]

Bedžetas Pakolis iš *Mabetex* 2000 m. sėkmingai iškėlė Skuratovui bylą už šmeižtą. Paskui jis ėmėsi rimtesnių dalykų, ir 2011 m. vasario mėnesį buvo išrinktas Kosovo prezidentu; tas pareigas ėjo tiktai du mėnesius, nors ir toliau tebetarnavo savo mylimai valstybei užimdamas aukštą postą. Jo kompanija klestėjo, dirbdama ypač išsiskiriantį darbą naujojoje Kazachstano sostinėje Astanoje. Vienas projektų buvo didžiuliai nauji prezidento rūmai senam Jelcino draugui Narsultanui Nazarbajevui.[61] Maskvoje – plūste plūstančios sutartys. 2007 m. UNESCO pareiškė Rusijos valdžiai oficialų protestą dėl naujų pastatų aplink Raudonąją aikštę ir Kremlių statybos masto ir intensyvumo. Tame pačiame susitikime ji paprašė ataskaitos apie to paveldo objekto saugojimą ateityje. Prašymas buvo pakartotas 2008 ir 2009 m., komitetas ir dabar dar laukia oficialių atsakymų. Kai 2012-aisiais UNESCO susirinko Sankt Peterburge, Kremlius nebuvo įtrauktas į oficialiąją dienotvarkę, tačiau ekspertai įspėjo, kad nuolatinis Rusijos vyriausybės susitarimo dėl istorinio tvirtovės vientisumo laužymas, turint omenyje du visiškai naujus pastatus, gali pasibaigti jos išbraukimu iš Pasaulinio paveldo sąrašo 2013 m. pabaigoje.[62]

Nepaisant niūrių pranašavimų, Pavelas Borodinas klestėjo. 2002 m. kovo mėnesį Šveicarijos teismas nubaudė jį 177 000 JAV dolerių pinigine bauda, tačiau jis atsisakė pripažinti savo kaltę. Pinigai buvo paimti iš užstato, kurį prieš metus už jį buvo sumokėję Rusijos mokesčių mokėtojai.[63] Tačiau vis tiek ta suma buvo nereikšminga, bent jau kai kuriems iš jo pasaulio. 2006 m. lapkričio mėnesį klestintis buvęs padėjėjas viename prabangių savo dvarų Maskvos priemiestyje šventė šešiasdešimtąjį gimtadienį. Žurnalistų iš paskalų skilčių planus suardė atsisakiusi atvykti Dženifer Lo-

pes, tačiau tarp svečių buvo Federalinio parlamento pirmininkas Sergejus Mironovas, buvęs gynybos ministras Pavelas Gračiovas ir vienu metu kandidatavęs į prezidentus Vladimiras Žirinovskis. Milžiniškas tortas buvo grietinėle užpildytas Maskvos Kremliaus modelis, o viena dovanų – Didžiųjų Kremliaus rūmų formos papuošalų dėžutė.[64]

Rusijos gyventojai brovėsi per restruktūrizacijos, skolų ir tarptautinių įsipareigojimų vargus, o jų lyderiai, atrodė, negalėjo nieko jiems pasiūlyti, išskyrus pasakas, atitraukiančias dėmesį nuo tų sunkumų. Statulos, atsiradusios beveik kiekviename Maskvos parke, tarp jų ir nepaprastai keistas paminklas rusų laivynui, liudijo, kad ne tik meno, bet įvairiose srityse buvo priimami trikdantys, neatitinkantys tikrovės ir dažnai visiškai netinkami sprendimai. Tačiau nevadovaujamo plaukimo pasroviui epocha netrukus turėjo pasibaigti. Likus šešiems mėnesiams iki antrosios Jelcino kadencijos pabaigos, 1999 m. gruodžio 31 dieną, naujo tūkstantmečio išvakarėse, Borisas Jelcinas pareiškė apie savo atsistatydinimą. Laikas tai žiniai buvo parinktas taip, kad viskas atrodė kaip šventinė mylimo senelio dovana. Bet kokius ardančius tvarką smūgius slopino faktas, kad žiniasklaida tą naujieną pateikė pačiame Naujametinio vakarėlio įkarštyje. Jelcinas leido suprasti, kad visų rinkėjų vardu parinko tinkamą įpėdinį. Tas asmuo, nors palyginti žinomas visuomenėje, 1999 m. buvęs paskirtas Ministru pirmininku ir juo išlikęs, kaip Jelcinas užtikrino savo klausytojus, buvo „stiprus žmogus, tinkamas būti prezidentu“. Vladimiras Putinas nedelsdamas turėjo perimti vyriausiojo valstybės prižiūrėtojo pareigas. Jelcinas pasakė rusų žmonėms, kad „pasitiki nepaprasta jų išmintimi“. Pristatęs Putiną visuomenei, pasitraukiantis prezidentas paskelbė, kad jis neturi „jokių abejonių dėl žmonių būsimo pasirinkimo“ per rinkimus, kurie dabar buvo perkelti į kovo mėnesį.[65]

Tuo metu Vladimirui Putinui buvo keturiasdešimt aštuoneri metai. Visą gyvenimą praktikavęs dziudo, jis buvo ne tik stiprus, bet ir nuosaikus, už ką rusų elektoratas, įpratęs prie ligotų ir nepastovių lyderių, buvo iš tiesų dėkingas. Tačiau į Maskvą iš savo gimtojo Sankt Peterburgo jis buvo atvykęs palyginti neseniai, politikai į jį vis dar žiūrėjo kaip į pašalinį. Putino rėmėjai susidūrė su sunkia užduotimi, kai teko supažindinti visuomenę su jo politine linija. Buvęs sovietmečio KGB leitenantas-pulkininkas Putinas, dabar FSB lyderis, pasižymėjo tinkamomis savybėmis (tvirto charakterio, mėgstantis reformas). Ir tapęs prezidentu stengėsi formuoti pozityvų idealaus Saugumo pareigūno įvaizdį.

Tačiau kai tą sausį praėjo Naujųjų Metų išvakarių euforija, Kremliaus stebėtojai buvo nusivylę. Putinas, kaip rašė politikos analitikė Lilija Ševcova, nebuvo „charizmatiška ar ryški asmenybė“. Jis pasižymėjo „kuklumu, nuobodumu... ir talentu vartoti gatvės žargoną“.[66] Ji būtų dar labiau nuliūdusi, jei būtų prisiminusi, kad ankstyvieji Stalino konkurentai, tokie kaip Levas Trockis, kadaise labai panašiai apibūdino patį Staliną. Net Jelcinas vėliau konfidencialiai gailėjosi dėl tokio savo proteguojamojo pasirinkimo[67]. Tačiau prezidentas pasiliko. 2000 m. kovo mėnesį Putinas pasinaudojo baimės uraganu – čečėnų terorizmo šmėkla, kurią buvo sukūrusios jo paties saugumo tarnybos, – ir sugrįžo į Kremlių surinkęs 52.94 proc. balsų ir laimėjęs prieš artimiausią savo konkurentą Komunistų partijos lyderį Genadijų Ziuganovą, kuris surinko 29.21 proc.[68] Po ketverių metų garantavęs klestėjimą, pagrįstą tarptautine Rusijos naftos ir dujų kaina, jis apsirūpino dar labiau įtikinamu laimėjimo koeficientu. 2008–2012 m. buvo Jelcino 1993 metų Rusijos konstitucijoje nurodytas ketverių metų pertraukos laikotarpis po dviejų prezidento kadencijų, tačiau 2012 m. Putinas vėl sugrįžo į Kremlių, tik šįkart ten dar geriau jautėsi.

Naujosios santvarkos lozungai figūravo jau pačioje jos atsiradimo pradžioje; kokie bebūtų asmeniniai Rusijos lyderio tikslai, viešumoje jis palaikė antikorupciją, vyriškumą ir nenuilstamą kovą prieš nusikaltimus. Visų pirma, Putinas simbolizavo pastovumą, kurio troško daugelis posovietinų rusų. Jie kalbėjo apie normalų gyvenimą, tarsi tai būtų kokia nors teisė, vis dėlto žmonės tenorėjo patikimos valdžios, susilaikančios nuo įkyrių reikalavimų. Kadangi iš tikrųjų valstybė buvo labai silpna, Putino režimas uoliai stengėsi rūpintis jos įvaizdžiu. Užuot kalbėjęs apie skurdo ir gėdos baimę, tas lyderis pažadėjo, kad jo žmonės vėl galės jausti pasididžiavimą, įliedamas jų taip mėgstamo patriotizmo, atmiešto ksenofobija, ypač orientuota į vakarus.

Balsuotojai buvo taip nuraminti ir jų dėmesys atitrauktas, kad dauguma ignoravo už tos pasakos slypinčius varginančius ir liūdnus faktus, tačiau kaina, kurią jie sumokėjo už neveiksmingą valdžią, buvo didelė. Putino valdymo metais tebedidėjo nusikaltimų skaičius,[69] o pirmajame XXI amžiaus dešimtmetyje dėl teroristinių išpuolių Rusija prarado daugiau piliečių nei bet kuri kita išsivysčiusi šalis. Vienintelės dar niūresnių rekordų vietos buvo Irakas ir Afganistanas.[70] Valdžios pareigūnų korupcija pasiekė tokį aukštą laipsnį, kad 2005 metų pabaigoje ministerijų postai ir valdybos, kaip buvo manoma, perleido per rankas daugiau negu 10 milijonų JAV dolerių.[71] Kalbant apie investavimo patikimumą, oficialus rusų kapitalo atsitraukimas 2010 metais viršijo 40 bilijonų JAV dolerių, nebuvo jokių požymių, kad ateityje įvyks kokių pokyčių.[72] Tačiau Putinas daugybę žmonių sugebėjo įtikinti, kad jų šalis grįžo į savo esminį kelią. Net dar prieš jam užimant šias pareigas 1999 m. gruodžio 29 dieną, jo vardas buvo pasirodęs po internetiniu Kremliaus straipsniu apie tautos ateitį, pavadintu „Rusija naujojo tūkstantmečio išvakarėse“. Jame buvo akcentuojama, kuo ta vieta išskirtinė, atmetant atvežtines vakarietiškas idėjas, tokias kaip išraiškos laisvė.

„Rusams, – rašė Putinas, – stipri valstybė yra ne anomalija... bet tvarkos šaltinis ir garantas, bet kokio pokyčio iniciatorius ir pagrindinė varomoji jėga.“[73] Tai buvo ne kokia nors atvežtinė demokratijos svajonė, o tas normalus gyvenimas, kurį jis pasižadėjo sukurti.

Žinoma, Kremlius buvo vienintelė įmanoma Putino valstybės bazė. Pats Rusijos lyderis, atrodė, geriau jautėsi savo ištaigingoje užmiesčio *dačioje*, traukdamas pintas gelsvo Sankt Peterburgo alaus Toniui Bleirui ar už stalo vaišindamas svečius.[74] Netrukus jo žinioje buvo ir geresnių rūmų, sklido gandai, kad pastatyti kontroversiškiausius jų, stovinčius saugomame miške prie Juodosios jūros Praskovjevkos miestelio, kainavo bilijonas dolerių.[75] Tačiau tai, ką teikė Kremlius, buvo neįkainojama. Jeigu Rusijai iš tikrųjų buvo lemta tapti stipria valstybe, čia buvo jos amžinoji šventa vieta, tautos citadelė. Jelcinas kažkada buvo pasakęs: „Ta vieta turi keistos magijos, istorijos dvelksmo magijos. Pasąmonėje įsijungia apsaugos mechanizmai, genetinės atminties mechanizmai: žmonės aiškiai supranta, kad vis dėlto tai yra Kremlius, Rusija, mano šalis.“[76] Kaip ir ankstesni rusų lyderiai, Putinas prisidėjo prie raudonosios tvirtovės auros. Jam padėjo tai, kad mokykloje istorija buvo jo mėgstamiausias dalykas.[77]

Praeitis – ar išgalvota jos versija – tapo dar vienos valdžios įrankiu. Kad sukurtų romantišką aureolę, naujasis režimas pasinaudojo carų romantika beveik taip pat kaip ir Jelcinas. Televizija filmuodavo oficialius susitikimus ir net mažesnius susirinkimus, vykusius auksu ir krištolu tviskančiose Kremliaus salėse. Tačiau, skirtingai nei jo pirmtakai, Putinas leido savo žmonėms vėl norėti tapti gerais sovietiniais piliečiais. Viešuose pokalbiuose vis labiau didėjo patriotinės kovos vaidmuo, kuris šiuolaikiniams rusams asocijavosi su kilniomis kančiomis, asmeniniu heroizmu ir pasaulinio lygio karine šlove. Jaudinanti rusų kompozitorių muzika vis dar vertė stipriau plakti daugelio širdis, kaip ir valstybinis him-

nas – perdirbtas sovietinis karo metų himnas, kurį Putinas atgaivino 2000 m. pabaigoje.[78] Kritikai skundėsi, kad grįžimas į Stalino laikus įžeidžia nesuskaičiuojamas jo aukas, tačiau jų protestai nedavė jokios naudos. Jelcinas kartais atrodydavo kaip užsieniečių liokajus, to supuvusio kapitalizmo kūrinys. Putinas niekada tokio vaidmens nebūtų atlikęs. Jo idėjos buvo lygiai tokios, kokias troško išgirsti dauguma rusų.[79] 2000–2003 m. pakartotiniai balsavimai atspindėjo rusų tikėjimą ypatingu savo šalies keliu, jos „unikaliu gyvenimo būdu ir dvasine kultūra“, „lemtimi“ ir, neišvengiamai, jos tvirta ir centralizuota valdžios tradicija.[80]

Naudojimasis praeitimi buvo ilgas ir sistemingas, tačiau aukščiausią laipsnį pasiekė rinkimų laikotarpiu. 2007 m., kai buvo pradėti kurti planai apie galimą (antikonstitucinę) trečią prezidento kadenciją iš eilės, kino žiūrovai pamatė pasisekimą turėjusį filmą *1612*, sukurtą didelio Putino gerbėjo Nikitos Michalkovo. Filme, kurio veiksmas vyksta sunkmečio pabaigoje, pasakojama Maskvos išvadavimo iš įsiveržusių lenkų istorija. Kažkodėl reikėjo, kad beveik kiekvienoje Michalkovo interpretacijos epo scenoje pasirodytų stebuklingas vienaragis, padaras, neturintis nieko bendro su dokumentų patvirtintais tikrųjų Romanovų narvalo ilčių pirkimais. „Man svarbu, kad publika jaustų pasididžiavimą“, – pasakė žurnalistams filmo režisierius Vladimiras Kotinenko. Jis norėjo, kad jaunimas kovą su priešais laikytų „ne kažkuo, kas vyko senovės istorijoje, bet dabartiniais įvykiais“.[81] Filmas buvo pradėtas rodyti Maskvoje Nacionalinės vienybės dieną, lapkričio 4-ąją, per šventę, kuri 2005 m. pakeitė sovietinės revoliucijos paminėjimą. Filmo idėja, kad vėlyvieji sunkmečio laikai atvėrė kelią naujam maskvėnų aukso amžiui, paskatino kritikus iš liberaliosios spaudos pavadinti visa tai „šlamštu“.[82]

Tačiau įvaizdžio kūrėjai tos užuominos nesuprato. „Ar mes mylime Maskvą?“ – 2007 m. klausė konservatyvioji *Moskovskaja*

Pravda. Tokio klausimo pretekstas buvo internetinis balsavimas, kuriame rusų rinkėjams nepavyko priskirti Kremliaus prie septynių šiuolaikinio pasaulio stebuklų. Išvadoje, išdėstytoje keliuose romantinės prozos puslapiuose, buvo sakoma, kad tikri patriotai turėtų pasisakyti už vietą, kurią poetas Lermontovas pavadino „Rusijos altoriumi". „Mes privalome branginti savo ryšius su viskuo, kas įvyko ir įvyks šalyje, kurioje gimėme. Mūsų tėvų šalyje – lotyniškai *patria* – mūsų tėvynėje."[83] Kad padėtų žiūrovams geriau suvokti nepaprastą tų tautos namų didingumą, netrukus Putino įvaizdžio kūrėjai pateikė kitą istorinį pavyzdį: X amžiaus Bizantiją. 2008 m. per televizijos kanalą *Rossija* parodytas pseudodokumentinis filmas liaupsino tos senovės imperijos turtus, jos biurokratines struktūras ir viską matančius saugumo tarnybų tinklus.[84] Vienintelis trūkumas, pripažintas autoriaus (asmeninio Putino nuodėmklausio archimandrito Tichono Ševkunovo), buvo silpna ankstyvosios Bizantijos konstitucinė valdymo sistema, kuri tariamai reikalavo rinkti imperatorius keturioms kadencijoms, užuot patepusi juos visam gyvenimui.[85] Tai pasirodė neįkandama net Putino kabinetui, o reforma, kurią vėliau tais metais prastūmė jo įpėdinis Dmitrijus Medvedevas, tiktai pratęsė būsimas prezidento kadencijas nuo ketverių metų iki šešių.

Įvyko dar keletas kitų pasikeitimų, ne vien dėl to, kad internetas ir liberalioji spauda reiškė kadaise neišgirstas skeptikų nuomones. 2007-aisiais kilo skandalas, kai ilgai lauktas mokyklinis vadovėlis *Nežinoma 1945–2006 m. Rusijos istorija* nuėjo per toli pateisinęs Staliną, aprašydamas jį kaip „veiklų vadovą". Knyga buvo atšaukta ir pataisyta.[86] Tačiau prezidentas ir jo rėmėjai tęsė savo gyvąsias istorijos pamokas. Atrodė, kad Putinas buvo tapatinamas su reformas vykdžiusiais valstybės veikėjais iš Rusijos praeities, ypač su Nikolajaus II ministru pirmininku Piotru Stolypinu, ir jam patiko būti į juos panašiam. Jelcinas buvo papuošęs savo kabinetą Kremliuje realaus dydžio Petro ir Jekaterinos Didžiosios statulomis, tačiau

2005 m. dekoracijos Senatą pavertė tikru panteonu. Oficialūs lankytojai – ir televizijos žiūrovai, kurie matė tas statulas ir portretus ekrane, – niekada neabejojo, kuriuos Rusijos likimo pranašus tos statulos turėjo įkvėpti.[87] Tačiau joks istorinis atgimimas nebuvo labiau netinkamas už naująjį slaptosios tarnybos kultą. Paskutinis dešimtmetis buvo Rusijos atgailos dešimtmetis. Istorikai tada dirbo kaip archeologai, sutelkdami gyvuosius ir žmogaus teisių gynėjus ilgoms pastangoms, kad atskleistų Stalino smurto apimtį, mirties ir represijų įkalčius. FSB nebuvo įtraukta į tuos žiaurumus, tačiau niekas negarbino jų sovietinių pirmtakų, Čeka ir NKVD.

2004 m. pradėtas rodyti naujas televizijos serialas *Kremlius-9* iš pradžių atrodė visai nepavojingas. Filmo tikslas buvo papasakoti istorijas, kurios kadaise buvo palaidotos archyvuose. Tyrinėtojai daugiau dėmesio skyrė elitui, o ne liaudžiai, ir pasakojo apie vidinį Stalino ratą, karo metų valdžią ir net Brežnevo sveikatos pablogėjimą. Serialo pavadinimas susijęs su slaptosios tarnybos departamenu, ilgai saugojusiu aukščiausius asmenis. Tačiau tai, kas buvo susiję su Čeka, niekada nebuvo taip, kaip atrodė. Kameros vedė žiūrovus į daugybę įdomių kelionių, tačiau kuriama nuotaika buvo panaši į romano apie Šaltojo karo slaptuosius agentus. Nusikaltimai ir konkurencija politikoje buvo parodomi kaip išgalvotai atrodančio Kremliaus užsiėmimai, kur gyvenimas visada vyko pagal kitokias taisykles; tikrasis žmonių masinių mirčių ir nevaldomo žiaurumo košmaras buvo ignoruojamas. O šių dienų Kremliuje viskas buvo gerai arba normalu. Tai buvo vieta, į kurią rusai turėtų vėl žiūrėti su pasididžiavimu. Autorius Pavelas Konyševas pajuokavo: „Jie statė bokštus net XVII amžiuje, tarsi jau būtų žinoję, kad ateities Rusija bus pirmoji, pasiuntusi žmogų į kosmosą.“[88]

FSB ir jos pirmtakai tyliai džiaugėsi oficialiais sveikinimais. Daugiau nebereikėjo sukti galvos dėl žudynių, sadizmo ar korupcijos. 2008 m. devyniasdešimtųjų Čeka įsteigimo metinių išvaka-

rėse grupė patriotų pasiūlė, kad XIII amžiaus kunigaikštis Aleksandras Nevskis taptų saugumo tarnybas globojančiu šventuoju, prilygindami tą šlykštų darbą dorybės pavyzdžiui.[89] Kremlius taip pat buvo įtrauktas į Čeka įvaizdžio reabilitaciją. Buvo išleista įspūdinga atminimo knyga, skirta slaptosios tarnybos jubiliejui – raudonais viršeliais, nedideliu tiražu. Aukotojų sąraše buvo visų didesnių valstybinių archyvų vadovai, o cituojamuose dokumentuose – daug duomenų, paprastai neprieinamų mokslininkams. To darbo tema buvo saugumo tarnybų, kaip Kremliaus sargybinių, istorinis vaidmuo.[90] Buvo galima suprasti, kad dabar viskas atvira, Čeka ir jo įpėdiniai nebeturi ko slėpti. Iš tikrųjų šventoji šalies širdis, Maskvos Kremlius, turėjo dėkoti jiems už savo išlikimą.

2001 m. birželio mėnesį Kremlius buvo išrinktas svarbiausia turistų traukos vieta, aplenkusi Baltuosius rūmus, Kolomenskojė ir netgi Tretjakovo galeriją. Nors tie objektai buvo nelabai dideli pagal tarptautinius standartus (nuo 2000-ųjų Luvre kasmet apsilankydavo daugiau nei aštuoni milijonai žmonių), jų lankytojų skaičius išliko didžiausias, palyginti su bet kuria Maskvos pramogų vieta. 2010 m. jis siekė šiek tiek daugiau nei penkis tūkstančius per dieną. Tačiau Sergejus Chlebnikovas, Kremliaus komendantas, pripažino, kad svečių priėmimas reikalauja patobulinimų. Pačiu laiku buvo patvirtinti planai Kremliuje pardavinėti maistą. Fotografavimo taisyklės taip pat buvo neoficialiai sušvelnintos. Kremliaus muziejaus tarnyba netgi pasiruošė pagerinti savo įvaizdį (ir pajamas) pardavinėdama firminius gaminius, tokius kaip rašikliai ir marškinėliai, o 2010 m. gruodžio mėnesį būsimoms degtinės partijoms buvo sukurti tokie ženklai kaip „Kremliovka“ ir „Kremlius“.[91] „Didžiuojuosi, kad mano šalis turi tokį architektūros paveldą, – rašo svečių tinklapyje vienas lankytojas. „Būti Maskvoje ir nepamatyti Kremliaus, – rašo kitas, – yra neįmanoma.“[92]

Apsilankiusieji Kremliuje susiduria su istorija, tai tarsi žaidimas. „Apžiūrėkite Romanovų carų rūmus, – prie Raudonosios aikštės klykia per megafonus gidai. – Pamatykite Ivano Rūsčiojo sostą; išvyskite rusų imperatorių brangakmenius, garsiąją Monomacho karūną.“ Nusipirkę bilietą, jūs galėsite apžiūrėti praeities palikimą, netgi užmesti akį į uždraustą pasaulį. Suviliotam vilties ir pažadų, beveik kiekvienam turistui Kremlius tampa svarbiausia jo viešnagės Maskvoje vieta. Drąsiai praėję pro sargybinius, lankytojai įeina pro Trejybės vartus, nuo Kutafijos bokšto pereina per tuščią griovį (amžiams prarastos Neglinajos dugną). Iš ten jie skuba į Soborų aikštę. Įveikę neilgą aplinkkelį, pamato rūmus, kur gyveno Stalinas, tačiau istorija, kurios ieško tie šiuolaikiniai piligrimai, yra tiksliai apibrėžta: kaip ir oficialusis XIX amžiaus nacionalizmas, ji yra ortodoksiška ir autokratiška. Jos ieškodami, beveik visi netrukus žavėsis mirusių Riurikaičių karstais, Apsireiškimo soboro ikonostasu ir kvapą užimančio Fioravančio Dievo Motinos Ėmimo į dangų soboro erdve bei spalva. Keletas laimingųjų, apsiginklavusių pasais, apžiūrės ir Didžiuosius Kremliaus rūmus. Kol jie vedžiojami nuo vieno marmurinio urvo prie kito, jų gidas stengsis, kad lankytojai pajustų, kiek darbo vadovaujant Pavelui Borodinui įdėta išardant Stalino 1934 m. Suvažiavimų salę. Ekskursija, kurioje dalyvavau, tebuvo tarsi sovietinės erdvės atvirukas, blankus ir užlankstytais kampais. Tik tai, kas neseniai buvo renovuota, atrodė prašmatniai ir tikroviškai.

Viršutiniuose rūmų aukštuose, už liūtų ir keleto sunkių durų, auksas ir marmuras užleido vietą sodrioms raudonai ir žaliai spalvoms, XIX amžiaus Fiodoro Solncevo ambicingai Teremo rūmų vizijai. Tada buvo sumanyta sukurti Maskovijos fantaziją, pagrįstą egzotišku rusiškumu; šių laikų tikslas yra atsigręžti į carų imperiją. Tačiau dabar, kaip ir tuomet, ramina įspūdis, kad tvirtovė skirta apžiūrėti. Ar žmonės patys lankosi Kremliuje, ar mato jį televizorių

ekranuose, jis skatina rusų pasididžiavimą. Žmonės mato tai, ką tikėjosi pamatyti, ir tie ryškūs pastatai, rodos, patvirtina: net užėjus dar vienam sunkmečiui, vėl atgimtų kita ugnies paukštė.

Statant tikriausiai prireikė daugybės aukso lapų – Apsireiškimo soboras tiesiog spindi nuo to metalo. O modernių akmeninių naujųjų Raudonųjų laiptų blizgesį beveik užgožia šalia spindinčios restauruotų rūmų sienos. Tiktai nedaugelis pamatys draudžiamų apžiūrėti daugybę sunaikintų kambarių – socialinių pokyčių ir ciniško valstybės vandalizmo rezultatą. Senate esanti prezidento biblioteka kartais parodoma televizijos žiūrovams kaip veiklios valdžios vitrina, apvainikuota garsiuoju Stalino gaubliu. Tik muziejaus darbuotojai (ir tokie svečiai kaip aš – dėkoju šiems žmonėms) gali užlipti į yrančią buvusią cerkvę, aukštai virš Soborų aikštės, kurioje laikoma tikra tyrinėtojo biblioteka, su suskilusiomis plytelėmis išklotu vonios kambariu, lašančiu čiaupu ir parudavusia nuo senų arbatžolių kriaukle. Tie patys kuratoriai yra vieninteliai, matantys paprastą medieną ir kalkes užrakintose rūmų cerkvėse. Niekam daugiau nepavyks išgirsti, kad rusų istorija yra sudėtinga, ginčytina ar fragmentiška. Glotnus akmuo ir pažįstama puošyba sukuria veidrodinį paviršių, tokį lygų, kad nebelieka jokių blogų minčių. Tai tinka šiai valstybei, jei piliečiai yra patenkinti ir net apsnūdę. Kad ir kas vyktų užkulisiuose, turistinis Kremlius skirtas būti įspūdingas, bet neiššaukiantis, prašmatnus, nepriekaištingas ir šiek tiek nuobodus.

Naujojoje ekspozicijoje Ivano Didžiojo varpinės bokšte gyvai pristatoma ta oficialioji kryptis. Man pasisekė gauti bilietą, nors lankytojų skaičius ribojamas. Mes apžiūrėjom ekspoziciją trise. Visas tris mus atvedė į bokštą pora prižiūrėtojų, paskubomis uždarę ir užrakinę mums už nugarų sunkias duris. Apsirūpinusios asmeninėmis ausinėmis mažame apskritame žemutinio aukšto kambaryje pradėjome ekskursiją. Ant baltai nutinkuotų sienų projektorius perkėlė dalį viduramžių Kremliaus vaizdų, ir, komentatoriui

pasakojant įprastą romantišką istoriją, ant tam skirtose nišose sustatytų daugybės XIV amžiaus kalkakmenio plytų, Ivano Kalitos laikų relikto, žybsėjo šviesos. Taip prasidėjo pasaka, pirmasis iš keleto puikiai dokumentais pagrįstų skyrių, kuris įtraukė mus, aukštas po aukšto, sulig kiekvienu žingsniu atskleisdamas dar daugiau tikros ir organiškos praeities grožio. Aukščiausias taškas (tikrąja to žodžio prasme) buvo įžymiausių varpų aplankymas – kiekvienas jų buvo prabangios, herojiškos Kremliaus istorijos liudininkas. Mes buvome paragintos suduoti per juos, kad įvertintume jų skambėjimo toną (tokį aidintį, tokį vyrišką), o paskui, vis dar stebint prižiūrėtojams, galėjome sustoti ir pasigėrėti reginiu.

Dvi kartu su manimi buvusios jaunos moterys (tikros keistuolės) darė tai, ką būtų darę daugelis kitų turistų – ėmė fotografuoti viena kitą. Tačiau aš pirma norėjau pasidairyti po Maskvą. Rytuose matėsi Soborų aikštė, o pietų pusėje, už Maskvos upės, galėjau įžiūrėti žemai išsimėčiusį priemiestį, kuris prasideda nuo Didžiosios ordos kelio keteros. Ant Maskvos upės kranto stūksojo atgimęs Lužkovo soboras, o toliau mačiau mažiausiai tris stambius įmantrius Stalino bokštus, taip pat didžiulį Maskvos valstybinio universiteto kompleksą. Tačiau viena pusė buvo atitverta virve. Nebuvo jokio priėjimo prie vaizdo į Kremliaus prezidentūros pastatą. Net administracinis blokas nr. 14, stovintis senojo Čiudovo vienuolyno vietoje, neprieinamas neturintiems specialių leidimų. Šiandien Kremliaus lankytojai mielai prileidžiami prie kontroliuojamos rusų istorijos dalies, tačiau šių laikų politika, kaip bet kokia praeities nesėkmių ar žlugimo liekana, saugoma saviškiams. Automobilių, įlekiančių į Senato aikštę, langai užtamsinti.

Realių politikų susirėmimai, kompromisai, korupcija ir sandėriai slepiami todėl, kad viskas priklauso nuo mito. Kaip ir daugelis preities režimų, šiandieninė rusų valdžia ir toliau slapstosi už ikoniškų Kremliaus sienų ir veidrodinio jo tobulumo. Tie galingi

pastatai moko, kad Rusija visada buvo stipri. Jos dvasia sukūrė tą nepaprastą tvirtovę. Nors Europa verčia juos kovoti, kad jų šalis išlaikytų pasaulinės valdžios vietą, jos žmonės rodo tokią drąsą ir atkaklumą, kad negali būti nugalėti išorinio pasaulio. Vienintelis jų priešas yra netvarka viduje, kad jį nugalėtų – apsisaugotų nuo savo pačių netobulumo – jie pagrįstai sveikina stiprius, blaiviai mąstančius vadovus; faktiškai būtent tokie žmonės ir pastatė tą tvirtovę. Todėl šiame pasakojime atsiranda mintis, kad būtent Rusijos žmonės, o ne jų lyderiai yra kalti dėl bet kokios tironijos atsiradimo. Net galime galvoti, kad niekas nepasikeitė nuo tų tamsių laikų, kai Riurikas ir du jo broliai (bent jau taip pasakojama senovės kronikose) buvo pakviesti valdyti karingų genčių aplink Novgorodą, kadangi jos negalėjo gyventi taikoje be kieno nors pagalbos iš svetur. Kaip neseniai įvykusiame elito susirinkime Valdajaus klube, organizacijoje, artimai susijusioje su dabartine vadžia, pranešė Harvardo istorikas Ričardas Paipsas, rusų žmonės „nori stipraus vadovo... Rusijai visada reikėjo tvirtos rankos... to priežastis yra daug gilesnė, nei įprasta manyti.“[93]

Iš pirmo žvilgsnio, šiandieninis Kremlius yra tarsi esė laisva tema. Jo perduodama žinia hipnotizuojama, tarsi kartotųsi kažkas aiškaus ir pažįstamo. Kai po jį vaikštinėja paklusnios grupės, jis padeda gerai informuotam ir apdovanotam fantazija lankytojui įsivaizduoti jau pradingusius dalykus, tokius kaip kadaise sugriautų senovinių cerkvių šmėklos, išdegintos patrankų žymės ar dabar jau palaidotame purve giliai įsispaudusios vėžės arkliais traukiamų vežimų, įlinkusių nuo sunkių po paskutinio gaisro vežamų akmenų. Tuščiose erdvėse, ten, kur seniau buvo *prikazai*, ar tose, kur kadaise buvo tarnų ir rūmų šnipų namai, net gali pamatyti seniai numirusių maskvėnų šešėlius – vienus su vėzdais rankose, kitus apsiginklavusius kumščiais, trokštančius grobio, teisingumo ar atkakliai reikalaujančius tikro caro. Mąstantis lankytojas gali įsivaizduoti

raudonas vėliavas, minias, ledinę Stalino laikų tylą. Tačiau tiktai tie, kurie tikrai pažįsta savo istoriją, nepaisydami visos romantikos ir paauksuotų kupolų, pasakys, kad valstybė, kurios vėliava čia plevėsuoja, yra jau kita, nauja, labiau dėl gyvųjų pasirinkimo nei dėl amžino likimo. Jos kūrėjai ne toje klaidžiojančioje minioje, kad ir kokio masto bebūtų rusų žmones pykdantys suokalbiai įvairiais istoriniais momentais. Ta sistema ne vien tik kažkokios miglotai suvokiamos kolektyvinės būtybės, vadinamos Kremliumi, gaminys. Galutinė atsakomybė, kad ir kas bebūtų, priklauso konkretiems žmonėms, ir jie turi tikrus vardus.

Žiūrėdama į Kremlių per amžių laiko tarpą, suprantu, kokie skirtingi vienas po kito sekę režimai juo naudojosi – ir jį pakeitė – stengdamiesi suleisti šaknis į nesvetingą šiaurės žemę. Tai buvo jaudinanti kelionė iš viduramžių miškų į spindintį XVIII amžiaus dvarą ir toliau – per Lenino revoliuciją – į slaptą prezidento, turinčio juodąjį diržą, pasaulį. Kartkartėmis tvirtovė būdavo naujų grupuočių atsiradimo liudininkė: naujų kunigaikščių, naujų dinastijų, o kartais visiškai naujų santvarkų. Nedaugelis turėjo neginčijamų pretenzijų į Rusijos sostą, tačiau prieš daug laiko kiekvienas turėjo apsimesti kaip nors reiškiančiu dieviškąją valią. Žodis buvo ir tebėra galingas, tačiau jį visada įkūnija realūs žmonės, ne perduotos palikuonims akmens lentelės su užrašais. Visais laikais valdovo tikslas yra likti valdžioje. Kremliaus istorija yra pasakojimas apie išlikimą: ji neabejotinai epiška, tačiau joje nėra nieko neišvengiamo. Reikėtų gerai apgalvoti, ar verta garbinti šių laikų rusų valstybę, kaip ir buvusius režimus, ir tam tikri žmonės už tai neabejotinai turi būti priversti atsakyti. Tokia išvada gal ir neatrodo džiaugsminga, tačiau galiausiai ji kaip tik ir padės išsilaisvinti.

Pasakojimas, prasidėjęs nuo vienos ikonos, artėja prie pabaigos su dviem ikonom. 2010 m. rusų spauda pranešė jaudinantį atradimą.

Pora ikonų – garsieji Išganytojo ir šv. Nikolajaus paveikslai, kadaise kaboję virš Kremliaus sargų būdelių bokštų, – pasirodė išgyvenę stalinizmo laikų valymą. Ištisus dešimtmečius buvo manoma, kad tos ikonos, kurių viena buvo priskiriama XVI amžiui, buvo sunaikintos dvidešimtųjų revoliucijos metinių garbei 1937 m. Tačiau daugiau kaip po septynių dešimtmečių ortodoksų religinė organizacija, pasivadinusi Šv. Andrejaus Pirmojo Pašauktojo fondu, surengė kampaniją išorinei mūro pusei ištirti tikėdamiesi aptikti vertingų meno kūrinių pėdsakų. Palaikomi Kremliaus administracijos (valstybės saugumo tarnybų vadovo Jevgenijaus Murovo, o taip pat Kremliaus komendanto bei Kremliaus muziejų direktoriaus), to fondo ekspertai 2010 m. gruodžio mėnesį pradėjo tyrinėti tai, kas buvo po storu apsauginiu sienų dangos sluoksniu.

Balandžio mėnesį jie paskelbė džiugią žinią. Pasakojama, kad darbininkai, kuriems ketvirtajame dešimtmetyje buvo įsakyta sunaikinti tas ikonas, iš tikrųjų jas tik užmūrijo. Jie tai atliko taip meistriškai, kad senieji dažai dabar gali būti restauruoti ir atstatytas pirmykštis vaizdas. Atradimas buvo labai patogus valdžiai. Buvo pasakojama, kaip dievobaimingi rusai kadaise – visuotinio teroro laikais – rizikavo savo gyvybėmis, kad išgelbėtų stebuklingus Maskvos paveikslus. Nacionalinio Rusijos atgimimo amžiuje tokie pat pamaldūs meno ekspertai ketino vėl atgaivinti ikonas.[94] Kol reikiamos mūro vietos dar buvo paslėptos po tamsiomis uždangomis, lojali spauda iš anksto parengė papildomą istorinį foną. Tos ikonos, priminė žurnalistai skaitytojams, 1917 m. išvengė apšaudymo ir artilerijos sviedinių. Laikraščiuose buvo perspausdinta garsioji fotografija, kurioje matėsi suodini Nikolajaus veido bruožai. Ta istorija tikrai nesibaigė 1917 metais. Abi ikonos buvo iškentėjusios 1812 metų prancūzų okupaciją ir gaisrą, o beveik lygiai prieš du amžius jos (ar jų pirmtakės) išliko po katalikų lenkų vandalizmo. Ne mažiau kompetentinga asmenybė nei Graba-

ris trečiajame dešimtmetyje patvirtino jų autentiškumą. Jos abi buvo nacionalinės vertybės, atgyjančios rusų valstybės palikimas. 2010 m. liepos mėnesį Išganytojas buvo išstatytas parodai, ir kai vėl apsilankiau 2012 m., nepriekaištingas šv. Nikolajus švelniai žvelgė iš nišos netoli buvusio Stalino kabineto lango.

Ikonos yra tarsi rusų dvasingumo veidrodžiai. Šventasis, atvaizduotas atvirkštinėje perspektyvoje, šviesa atspindėta; tik maldoje, o ne pasaulietiškame gyvenime žmogus gali susijungti su šventuoju anapus ištapytos lentos. Todėl man atrodo, kad toms atidengtoms ikonoms visiškai tinka žvelgti į mus nuo Kremliaus sienų. Nors jos liudija apie nenugalėtą rusų tautą, tačiau nekviečia į gatves minios, kad pažvelgtų, kas slypi giliau po tuo paviršiumi, jau nekalbant apie įtikinėjimą. Ne kiekvienas rusas panorės, o šiais laikais ir vargu ar turės laiko, nusilenkti ikonai, o juo labiau susimąstyti apie praeities reikšmę. Tačiau tie paveikslai, su visu naujai atrodančiu savo išbaigtumu, sukuria ypatingą nuotaiką, pridėdami dar vieną spalvos potėpį prie idėjos, kurią supras, sąmoningai ar ne, beveik kiekvienas praeivis. Ekspertai, dirbę Kremliuje, jausdamiesi kažkaip nepatogiai mane įtikinėjo, kad tos ikonos yra tikros, tačiau vargu ar tebevaldant dabartiniam režimui būtų svarbu, jei paaiškėtų, kad abi jos tėra tikslios klastotės. Žmonės pamatys tai, ką nori pamatyti, ir jie tiki, nes tai jiems patogu, ypač šalyje, kur būti opozicijoje dažnai pavojinga. Mažiau nei prieš šimtmetį maskvėnų, kurie dabar žegnojasi ir atranda ikonas, seneliai degino tokias pat garsias ikonas kaip šios, liepsnodami priešingu tikėjimu. Kremliui lemta būti tokiam pastoviam kaip ikonų tapytojo auksas, nesvarbu, ar Kremliaus šeimininkai valdys teisinę, ar korumpuotą, pažangią ar reakcingą valstybę, ar ji bus pirmoji pasaulyje, ar uždara ir nebendraujanti.

Išnašos

ĮVADAS

1. Walter Benjamin, „Moscow“, *Reflections, Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*, red. Peter Demetz (New York, 1978), p. 97–100.
2. Marquis de Custine, *Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russia*, Daniel J. Boorstin pratarmė, įvadą parašė George F. Kennan (New York, 1989), p. 412–414.
3. Mark Frankland, *The Sixth Continent: Russia and the Making of Mikhail Gorbachev* (London, 1987), p. 5.
4. Interviu su K. A. (Tony) Bishop, CMG, OBE, 6, 2006 liepa.
5. Geriausias to įrodymas – jausmų protrūkis po Maskvos 850 metų jubiliejaus šventimo 1997 metais. Pavyzdžiui, skaityti Petr Palamarchuk, „Moskva kak printsip“, *Moskva*, 6 (1997 birželis), p. 3–7.
6. Apie tuos vadovėlius ir piktnaudžiavimą istorija skaitykite Liudmilos Rybinos ir Jurijaus Afano straipsniuose *Novaia Gazeta*, 2007 rugsėjo 24.
7. *The Moscovia of Antonio Possevino, SJ*, vertė Hugh F. Graham (Pittsburg, Pa., 1977), p. 7, 11.
8. Literatūros apie tokius užsienio keliautojus labai daug. Bibliografijos ieškoti Marshall Poe, *Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources* (Columbus, Ohio, 1995).
9. Kad paminėčiau du asmenis iš skirtingų politinių stovyklų, galiu pacituoti italų socialistą Antonijų Gramsci, kuris rašė kupinus nusivylimo komentarus apie silpną pilietinės visuomenės padėtį Rusijoje (*Prison Notebooks*, red. G. Hoare, G. Nowell-Smith (London, 1971), p. 238), ir lenkų kilmės amerikietį Ričardą Paipsą, kurio klasikinė *Russia Under the Old Regime* (New York, 1974) skaitoma kaip griežta šios valstybės kritika.
10. Walter Laqueur, *The Long Road to Freedom* (London, 1989), p. 8.
11. David Satter, *It Was a Long Time Ago, and It Never Happened Anyway* (New Haven, Conn. and London, 2012), p. 228.

12. Dmitry Shlapentokh, „Russian history and the ideology of Putin's regime through the window of contemporary movies“, *Russian History*, 36 (2009), p. 279, 285.
13. James H. Billington, *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture* (New York, 1970), p. 62.

1. PAMATINIAI AKMENYS

1. Muziejaus vaizdo medžiagos apie šią ikoną ieškoti http://video.yandex.ru/users/queenksu/view/26/
2. V. Rodionov, red., *The Tretyakov Gallery Guide*, 4-asis leidimas (Moscow, 2006), p. 30.
3. T. N. Nikol'skaia, *Zemlia Viatichei: K istorii naseleniia basseina verkhnei i srednei Oki v IX–XIII vv.* (Moscow, 1981), p. 177; taip pat žiūrėti T. D. Panova, „Istoriia ukreplenii srednevekovoi Moskvy XII–XIV vekov“, *Materialy i issledovaniia*, vol. XV, p. 86–93. Diskusijos apie tyrinėjimuose dalyvavusį archeologą ieškoti M. G. Rabinovich, „O nachal'nom periode istorii Moskvy“, *Voprosy istorii*, 1 (1956), p. 125–129.
4. Nikol'skaia, *Zemlia Viatichei*, p. 244–247.
5. Tai buvo Michailo Jurjevičiaus ir Rostislavovičių kunigaikščių Jaropolko ir Mstislavo armijos. I. E. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy* (Moscow, 1904; 2005), p. 38.
6. Įdomios galimų pasaulio kilmės versijų apžvalgos ieškoti Zabelin; *Istoriia goroda Moskvy*, p. 51–55.
7. Viatičiai mokėjo Chazarų chanatui duoklę iki X amžiaus, tačiau išliko beveik nepriklausomi iki Jurijaus Dolgorukio valdymo laikų XII amžiuje. Nikol'skaia, *Zemlia Viatichei*, p. 12.
8. Žiūrėti Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and its Significance for Medieval Russia* (Cambridge, 1986), p. 5–34; prekybos keliais domėjosi Zabelinas (*Istoriia goroda Moskvy*, p. 38), juos tyrinėjo archeologų komanda ketvirtajame dešimtmetyje statant Maskvos metro. *Po trasse pervoi ocheredi Moskovskogo metropolitena imeni L. M. Kaganovicha* (Leningrad, 1936), p. 12–13.
9. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 33. Ant tų monetų buvo data – 862 metai. Daugiau apie pačią gyvenvietę, kuri XII amžiuje išaugo į nedidelį miestelį, žiūrėti Rabinovich, „O nachal'nom periode“, p. 126–128.
10. Al-Mukadassi, pacituota Martin, *Treasure*, p. 12.
11. Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus* (Cambridge, Mass., 1981), p. 23.

12. Diskusijos apie tai kilo jau XVIII amžiuje. Žiūrėti Pritsak, *Origin*, p. 3–4.
13. Tie liudijimai apžvelgiami Simon Franklin, Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus, 750–1200* (Harlow, 1996), p. 38–39.
14. Martin, *Treasure*, p. 46.
15. Dmitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* (London, 1971), p. 181–185.
16. Tas pasakojimas pasirodo Pirminėje rusų kronikoje: žiūrėti Timothy Ware, *The Orthodox Church* (London, 1997), p. 264.
17. Daugiau diskusijų ieškoti Franklin, Shepard, *Emergence of Rus*, p. 160–164.
18. Apie valstybės ir krikščionybės programą žiūrėti Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New Haven, Conn. and London, 1961), p. 33.
19. Nors Riuriko legenda labai sena, Donaldas Ostrovskis pirmą politinį tos idėjos atsiradimą priskiria XIV amžiui. Žiūrėti Sergej Bogatyrev, „Micro-periodization and dynasticism: was there a divide in the reign of Ivan the Terrible?“, *Slavic Review*, 69, 2 (2010 vasara), p. 406.
20. Pagaliau Rytų Bažnyčia laikė Romos miestą lygiaverčiu kitiems keturiems – Konstantinopoliui, Aleksandrijai, Antiochijai ir Jeruzalei. Žiūrėti John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia: a Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century* (Cambridge, 1981), p. 30.
21. Christian Raffensperger, pacituota Bogatyrev, „Micro-periodization“, p. 406.
22. Tos taisyklės aprašomos Nancy Shields Kollmann, *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System, 1345–1547* (Stanford, Calif., 1987), p. 68.
23. Liubeko susirinkimas. Žiūrėti Franklin, Shepard, *Emergence of Rus*, p. 265–266.
24. Ellen S. Hurwitz, *Prince Andrej Bogoljubskij: The Man and the Myth* (Firenze, 1980), p. 50.
25. Atvyko meistrai iš „visų šalių“, iš tikrųjų turbūt iš modernios Vokietijos, Pabaltijo ir Galičo kunigaikštystės. Žiūrėti Cyril Mango, *Byzantine Architecture* (New York, 1976), p. 332–333.
26. David B. Miller, „Monumental building as an indicator of economic trends in northern Rus' in the late Kievan and Mongol periods, 1138–1462“, *AHR*, 94 (1989), p. 367.
27. Hurwitz, *Bogoljubskij*, p. 50–51; taip pat žiūrėti Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West* (New Haven, Conn. and London, 2007), p. 36; William Craft Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1997), p. 46. Išliko labai mažai originalių raižinių.
28. Hurwitz, *Bogoljubskij*, p. 20.

29. Apie Bogoliubovą žiūrėti Brumfield, *Russian Architecture*, p. 47; Užtarimo cerkvė Nerlėje buvo pastatyta pagerbiant vieną Andrejaus pergalių prieš bulgarus.
30. Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, p. 355.
31. Apie Vladimiro Mergelę žiūrėti A. I. Anisimov, *Vladimirskaia ikona Bozhiei Materi* (Prague, 1928) ir David B. Miller legendų apžvalgoje „Legends of the icon of Our Lady of Vladimir: a study of the development of Muscovite national consciousness", *Speculum*, 43, 4 (1968 spalis), p. 657–670.
32. Ware, *Orthodox Church*, p. 60.
33. Pranešimas *PSRL*, vol. 1, p. 460–470.
34. John Fennell, *The Crisis of Medieval Russia, 1200–1304* (London, 1983), p. 84.
35. D. G. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier* (Cambridge, 1998), p. 44.
36. Žiūrėti Janet Martin, *Medieval Russia, 980–1584* (Cambridge, 2007), p. 170–171.
37. Apie Maskvos nereikšmingumą ir kliūtis Daniilovičių įpėdiniams žiūrėti Martin, *Medieval Russia*, p. 193.
38. G. A. Fyodorov-Davydov, *The Culture of Golden Horde Cities* (Oxford, 1984), p. 10.
39. Flamandas Viljamas iš Rubruko 1253–1255 metais keliavo pro paties Batijaus sostinę, taip pat pro Karakorą. Jo pasakojimas išleistas *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253–55, as narrated by himself. With two accounts of the earlier journey of John of Pian de Carpine*, kurį iš lotynų kalbos išvertė, suredagavo ir parašė įvadą W. W. Rockhill (London, 1900).
40. Pirminis Batijaus Sarajus vėliau buvo atrastas kitoje vietoje, arčiau dabartinio Volgogrado; nedaug šaltinių paaiškina, apie kurį iš jų čia rašoma.
41. Fyodorov-Davydov, *Golden Horde*, p. 220.
42. Fyodorov-Davydov, *Golden Horde*, p. 16, pacituota Ibn-Battuta, al-Omari.
43. Tradicija, pastebėta Marko Polo. Žiūrėti Fyodorov-Davydov, *Golden Horde*, p. 31–32.
44. Dėl datos, kada Ivanas tapo Didžiuoju kunigaikščiu, žiūrėti John Fennell, *The Emergence of Moscow, 1304–1359* (London, 1968), p. 111–119. Apie varpą žiūrėti *PSRL*, vol. 10, p. 211.
45. Trejybės kronika, pacituota Meyendorff, *Byzantium*, p. 157.
46. Apie bojarinus žiūrėti *PSRL*, vol. 10, s. 208 (nuoroda į 1338 metų egzodą).
47. N. S. Borisov, „Moskovskie kniaz'ia i russkie mitropolity XIV vekac, *Voprosy istorii*, 8 (1986), p. 35.
48. Trumpo turinio išdėstymo ieškokite Martin, *Medieval Russia*, p. 189.

49. Tų dviejų diskusijų ieškoti *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, o ypač p. 44–45 (A. N. Kirpichnikov, „Kremli Rossii i ikh izuchenie“) ir p. 60–61 (V. B. Sylina, „Nazvanie drevnerusskikh krepostnykh sooruzhenii“).
50. E. I. Smirnova, *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 34.
51. Apie Europos pilių dydį žiūrėti Robert Bartlett, *The Making of Europe* (London, 1993), ypač p. 66.
52. Nensė Šylds Kolman pateikia skaičius iš 1371 metais gyvenusių šešių šeimų. Žiūrėti jos lentelę *Kinship and Politics*, p. 76.
53. Kremliaus archeologiniai darbai pateikė nemažai naujos informacijos apybraižoms, kurias parašė Zabelin (*Istoriia goroda Moskvy*) ir jo pasekėjas S. P. Bartenev, *Moskovskii kreml' v starinu i teper'*, 2 vols. (St Petersburg, 1912, 1918). Iš pirmųjų darbų žiūrėti Rabinovich, „O nachal'nom periode“, o taip pat I. L. Buseva-Davydova, *Khramy Moskovskogo Kremlia* (Moscow, 1997).
54. Buseva-Davydova, *Khramy*, p. 230.
55. Archeologinius įrodymus, kad toje vietoje stovėjo senesnis pastatas, pateikia N. S. Sheliapina, „Arkheologicheskie issledovaniia v uspenskom sobore“, *Materialy i issledovaniia*, vol. I, p. 54–63.
56. Apie tai žiūrėti D. Ostrowski, „Why did the Metropolitan move from Kiev to Vladimir in the thirteenth century?“, B. Gasparov, O. Raevsky-Hughes, red., *Christianity and the Eastern Slavs*, vol. 1 (Berkeley and Oxford, 1993).
57. Apie Petro politinius veiksmus žiūrėti John Fennell, *A History of the Russian Church to 1448* (London, 1995), p. 135.
58. Martin, *Medieval Russia*, p. 391; Meyendorff, *Byzantium*, p. 151; Borisov, „Moskovskie kniaz'ia“, p. 34. Visi prieštarauja nuomonei, kad Petras buvo tiktai Maskvos sąjungininkas.
59. Meyendorff, *Byzantium*, p. 150.
60. Fennell, *Russian Church*, p. 220.
61. Tas šaltinis buvo jo įpėdinis Kiprianas. Cituojama iš G. M. Prokhorov, *Povest' o Mitiae: Rus' i Vizantiia v epokhu Kulikovskoi bitvy* (Leningrad, 1978), p. 310–311.
62. Be to, nėra tvirto pagrindo sakyti, kad jis tai buvo seniai iš anksto suplanavęs. Martin, *Medieval Russia*, p. 391.
63. Petro statusas buvo pripažintas 1339 metais. Meyendorff, *Byzantium*, p. 156.
64. Apie šio pastato istoriją, kol jis dar buvo išlikęs, žiūrėti Snegirev, *Spas na Boru v Moskovskom Kremle* (Moscow, 1865), p. 1–5.
65. Borisov, „ Moskovskie kniaz'ia“, p. 38.
66. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 3; taip pat žiūrėti Buseva-Davydova, *Khramy*, p. 15 ir Miller, „Monumental building“, p. 360–390. Miller (p. 375)

sako, kad Kalitos soboras užėmė apie 226 kvadratinius metrus – visai nedaug, palyginti su 1 183 kvadratinių metrų Vladimiro soboru.

67. V. P. Vygolov, *Arkhitektura Moskovskoi Rusi serediny XV veka* (Moscow, 1985), p. 42; abejojama dėl pirminio to vienuolyno įkūrimo datos.
68. Nors baltas akmuo visoje Maskvoje žinomas kaip Miačkovo akmuo, kaip ir kaimo, kur jis buvo skaldomas, pavadinimas, kalkakmenis Kalitos cerkvėms ir baltoms Donskojaus sienoms buvo atgabentas iš artimiausių Maskvos apylinkių. Žiūrėti S. O. Shmidt, red., *Moskva: Entsiklopediia* (Moscow, 1997), p. 111.
69. Apie patį „epišką projektą" žiūrėti Miller, „Monumental building", p. 376–379 ir Sergei Bogatyrev, *The Sovereign and His Counsellors: Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture* (Helsinki, 2000), p. 104–105.
70. Žiūrėti A. A. Gorskii, *Moskva i Orda* (Moscow, 2005), p. 67.
71. Apie Donskojaus pabėgimą žiūrėti Gorskii, *Moskva*, p. 104.
72. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 95–96.
73. Martin, *Medieval Russia*, p. 190.

2. ATGIMIMAS

1. Spiro Kostof, *A History of Architecture, Settings and Rituals* (New York, 1985), p. 5.
2. Geoffrey Parker, „The „Military Revolution", 1560–1660 – a myth?", *JMH*, 48, 2 (1976 birželis), esp. p. 203–206.
3. Nikolai Karamzin, „Zapiski o moskovskikh dostopamiatnostiakh", cituojama I. Kondratev, *Sedaia starina Moskvy*, 5th edn (Moscow, 2006), p. 34. Kondratjevo komentaruose kartu su šiomis eilutėmis yra ir daugiau prozos bei poezijos.
4. Apie tai, kaip mongolų įtaka Maskovijai buvo pritaikyta šiam pasakojimui, vienas istorikas neseniai rašė kaip apie cerkvės „klestinčią antitotorišką ideologiją". Žiūrėti D. G. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier* (Cambridge, 1998), p. 139–140.
5. Garsiausi yra N. S. Šustovo (1862) ir Aleksejaus Kivšenko (1880). Nacionalistinių skaitinių apie Maskvos pranašumą žiūrėti I. E. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy* (Moscow, 1904; repr. 2005), p. 127–128; apie to meto mokesčių dydį žiūrėti Michel Roublev, „The Mongol tribute", M. Cherniavsky, red., *The Structure of Russian History* (New York, 1970), p. 29–64.
6. Kostof, *History of Architecture*, p. 418.
7. P. V. Sytin, *Istoriia planirovki i zastroiki Moskvy*, vol. 1 (Moscow, 1950), p. 46.

8. Sergei Bogatyrev, *The Sovereign and His Counsellors: Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture* (Helsinki, 2000), p. 86. Tą teiginį taip pat įrodė Marshall Poe, *The Russian Moment in World History* (Princeton, 2003), p. 36.
9. Apie įrodymus žiūrėti *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, vertė W. Thomas ir kt. (London, 1873), p. 165–166.
10. Aptarimo ieškoti Bogatyrev, *Sovereign*, p. 17.
11. Dmitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* (London, 1971), p. 356.
12. John Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (London, 1961), p. 35–36.
13. S. P. Bogoiavlenskii, red., *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata Moskovskogo kremlia* (Moscow, 1954), p. 511.
14. Cituojama iš Fennell, *Ivan the Great*, p. 53.
15: Fennell, *Ivan the Great*, p. 56–60.
16. Chester S. L. Dunning, *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty* (University Park, Pa., 2001), p. 39.
17. Glaustas turinys pateikiamas Ruslan Skrynnikov, *Krest' i korona* (St Petersburg, 2000), p. 114–116.
18. Timothy Ware, *The Orthodox Church* (London, 1997), p. 70–71.
19. *AI*, vol. 1, doc. 39, Vasily Vasilevich to Patriarch Mitrofan, p. 71–72.
20. *AI*, vol. 1, docs. 41, 262, p. 83, 492.
21. Žiūrėti John Fennell, *A History of the Russian Church to 1448* (London, 1995), p. 188.
22. Russell E. Martin, „Gifts for the bride: dowries, diplomacy and marriage politics in Muscovy", *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 38, 1 (2008 žiema), p. 123–126; Fennell, *Ivan the Great*, p. 158.
23. Ta tema yra daug literatūros. Glaustai apie tai – Janet Martin, *Medieval Russia, 980–1584* (Cambridge, 2007), p. 295–296.
24. Apie Feofilą žiūrėti *AI*, vol. 1, p. 512–514.
25. Žiūrėti Michael Cherniavsky, „The reception of the Council of Florence in Moscow", *Church History*, 24 (1955), p. 352.
26. *Istoriia Moskvy v shesti tomakh* (Moscow, 1952), vol. 1, p. 61.
27. V. I. Snegirev, *Aristotel' Fioravanti i perestroika moskovskogo kremlia* (Moscow, 1935), p. 66.
28. Dėl pirminės cerkvės pastatymo datos žiūrėti A. A. Sukhanova, „Podklet Blagoveshchenskaia sobora Moskovskogo Kremlia po dannym arkhitekturnykh i arkheologicheskikh issledovanii XX veka", *Materialy i issledovaniia*, vol. XVI, p. 164–165.
29. S. P. Bartenev, *Moskovskii Kreml' v starinu i teper'*, 2 vols. (St Petersburg, 1912, 1918), vol. 2, p. 49; Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 133; Snegirev, *Fioravanti*, p. 59.

30. V. P. Vygolov, *Arkhitektura Moskovskoi Rusi serediny XV veka* (Moscow, 1985), p. 96.
31. I. A. Bondarenko ir kt., red., *Slovar' arkhitektorov i masterov stroitel'nogo dela Moskvy XV–serediny XVIII veka* (Moscow, 2008), p. 619–620; Vygolov, *Arkhitektura*, p. 9–10.
32. Apie skulptūras žiūrėti O. V. Iakhont, „Osnovnye resul'taty nauchnykh issledovanii i restavratsii skul'pturnoi ikony sviatogo Georgiia-Zmeebortsa 1464 goda iz Moskovskogo Kremlia", *Materialy i issledovaniia*, vol. XII, p. 104–119. Taip pat žiūrėti Vygolov, *Arkhitektura*, p. 168. Dmitrijus Solunskis Vakarų Europoje geriau žinomas kaip Demetrijus iš Tesalonikų.
33. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 129; Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 1, p. 53.
34. William Craft Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1997), p. 94.
35. Vygolov, *Arkhitektura*, p. 185.
36. Vygolov, *Arkhitektura*, p. 185.
37. Pavyzdinis darbas ta tema yra Richard Hellie, *Slavery in Russia, 1450–1725* (Chicago, 1982).
38. Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West* (New Haven, Conn. and London, 2007), p. 84–85.
39. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 134.
40. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 134; Vygolov, *Arkhitektura*, p. 190.
41. Pasakojimas paimtas iš Vygolov, *Arkhitektura*, p. 190–192.
42. Mario Salvadori, *Why Buildings Stand Up* (New York and London, 2002), p. 222.
43. Ši istorija, kurią atpasakojo Sigizmundas Herberštainas, veikiausiai kilusi iš jos pačios palydos. Žiūrėti A. A. Gorskii, *Moskva i Orda* (Moscow, 2005), p. 169.
44. P. Pierling, *La Russie et le Saint Siège: Etudes Diplomatiques*, vol. 2 (Paris, 1896), p. 120.
45. Pierling, *Russie*, p. 151.
46. Pierling, *Russie*, p. 172. Ambrozijus Kontarinis paliko malonesnį Ivano aprašymą. Žiūrėti *Travels to Tana and Persia*, p. 163.
47. Žiūrėti Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 139 ir Fennell, *Ivan the Great*, p. 318.
48. Puikų pasakojimą apie tą kelionę, daugiausiai remdamasi Pirlingu, pateikė T. D. Panova, *Velikaia kniagina Sof'ia Paleolog* (Moscow, 2005), p. 19–24.
49. Vertėjų buvo tiek daug, kad jie buvo apsigyvenę atskirame rajone pietiniame Maskvos upės krante. Apie tas diskusijas žiūrėti Pierling, *Russie*, p. 173 ir Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 75–76.

50. Daugiau apie tai Europoje žiūrėti Kostof, *History of Architecture*, p. 428–429.
51. Trumpai apie tai, kas yra žinoma apie Fioravantį (priešingai daugybei mitų), žiūrėti *Dizionario Biografico Degli Italiani*, vol. 48 (Rome, 1997), p. 95–100. Buvo šiek tiek nesutarimų dėl jo vardo, tačiau dauguma pripažino, kad Fioravantis buvo pavadintas Aristoteliu laikantis geriausių renesanso tradicijų. Snegirev, *Fioravanti*, p. 27.
52. Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 80–82; Snegirev, *Fioravanti*, p. 27–36.
53. Ambrozijus Kontarinis trumpam buvo apsistojęs „meistro Aristotelio namuose, kurie buvo beveik šalia jo pono rūmų“: *Travels to Tana and Persia*, p. 222. Apie seralį žiūrėti Snegirev, *Fioravanti*, p. 38.
54. Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 82.
55. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 145; apie technologiją žiūrėti A. N. Speransky, *Prikaz kamennykh del: Ocherki po istorii prikaza kamennykh del Moskovskogo gosudarstva* (Vologda, 1930), p. 20.
56. Daugiau detalių žiūrėti Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 144–147, taip pat I. L. Buseva-Davydova, *Khramy Moskovskogo Kremlia* (Moscow, 1997), p. 29–30.
57. Vienas meno istorikas pažymėjo, kad tas pastatas buvo mišraus „viduramžių Rusijos architektūros su italų *palazzo* stiliaus“. Cyril Mango, *Byzantine Architecture* (New York, 1976), p. 338. Be to, žiūrėti Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 85–91; Brumfield, *Russian Architecture*, p. 96–98.
58. Kontarinis greitai atvyko pasižiūrėti užbaigto darbo, apie tai skaityti, pavyzdžiui, Franceso da Collo, *Relazione del viaggio e dell'ambasciata in Moscovia* (1518–19, repr. Treviso, 2005), p. 107–108. Nuo to laiko Fioravančio vardas išnyko. Apie kitus italų svečius žiūrėti Dzh. D'Amato, „Gorod Moskva v vospriiatii ital'ianskogo chitatelia XV–XVI vekov“, *Arkheograficheskii ezhegodnik* (1997), p. 103–106.
59. Pierling, *Russie*, p. 204.
60. Apie Ontoną ar Antoną Friaziną žiūrėti I. A. Bondarenko, „K voprosu o lichnosti Antona Friazina“, *Materialy i issledovaniia*, vol. XV, p. 40–43.
61. Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 92, 99.
62. Apie tą iždinę, kuri buvo atrasta pirmąjį XX amžiaus dešimtmetį, žiūrėti Iu. V. Brandenburg ir kt., *Arkhitektor Ivan Mashkov* (Moscow, 2001), p. 82, o taip pat Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 71. K. K. Lopialo planas buvo O. I. Podobedova, *Moskovskaia shkola zhivopisi pri Ivane IV* (Moscow, 1972) priede.
63. Tačiau trečiasis aukštas ir ikoniškas kupolas buvo pristatyti vėliau. Apie Kalitos bokštą žiūrėti Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 316.
64. Buseva-Davydova, *Khramy*, p. 173.

65. Apie Jermolino Švč. Trejybės ir Šv. Sergijaus vienuolyno versiją žiūrėti Aida Nasibova, *The Faceted Chamber in the Moscow Kremlin* (Leningrad, 1981), p. 6.
66. Brumfield, *Russian Architecture*, p. 101.
67. M. V. Posokhin ir kt., *Pamiatniki arkhitektury Moskvy: Kreml', Kitai-gorod, Tsentral'nye ploshchadi* (Moscow, 1982), p. 36.
68. Daugelį amžių buvo bandoma juos tyrinėti. Žiūrėti I. Ia. Stelletskii, *Poiski biblioteki Ivana Groznogo* (Moscow, 1999). Kaip aš išsiaiškinau, šio požeminio Kremliaus detalės dabar yra valstybės paslaptis.
69. Vladimir Shevchenko, *Povsednevnaia zhizn' pri prezidentakh* (Moscow, 2004), p. 20.
70. Tos smulkmenos ypač detaliai nupasakotos Sytino skyriuose apie archeologinius tyrinėjimus, kurie vyko Maskvos metro statybų metu. *Po trasse pervoi ocheredi Moskovskogo metropolitena imeni L. M. Kaganovicha* (Leningrad, 1936), p. 114.
71. Yra įrodymų, kad tas dėžes užantspaudavo Ivanas III, nors dauguma jų turbūt buvo laikomos iždinėje. Žiūrėti G. L. Malitskii, „K istorii oruzheinoi palaty Moskovskogo kremlia", S. K. Bogoiavlenskii redaguotoje knygoje *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata Moskovskogo kremlia* (Moscow, 1954), p. 512.
72. Stelletskii, *Poiski*, p. 184; apie antrąjį, vėlesnį, kasinėjimą žiūrėti *Po trasse metropolitena*, p. 116.
73. XVI a. trečiajame dešimtmetyje, kai Sigizmundas fon Heberštainas paskutinį kartą apsilankė Maskovijoje, mediena miesto statymui buvo gabenama iš septyniasdešimt mylių pasroviui esančio Možaisko.
74. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 160.
75. *Po trasse metropolitena*, p. 15.
76. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 210.
77. Arthur Voyce, *The Moscow Kremlin: Its History, Architecture and Art Treasures* (London, 1955), p. 23.
78. *Po trasse metropolitena*, p. 110–111.
79. Apie europietišką, priešingą nei bizantišką, Ivano dvigalvio erelio kilmę žiūrėti Gustave Alef, „The adoption of the Muscovite two-headed eagle: a discordant view", *Speculum*, 41 (1966), p. 1–21.
80. Apie italus (o ypač Sforcas) žiūrėti Gino Barbieri, *Milano e Mosca nella politica del Rinascimento* (Milan, 1957); apie kitus žiūrėti Pierling, *Russie*, p. 211.
81. Fennell, *Ivan the Great*, p. 117–121.
82. M. I. Mil'chik, „Kremli Rossii, postronennye Ital'iantsami, i problema ikh dal'neishego izucheniia", *Materialy i issledovaniia*, vol. XV, p. 509–517.
83. Pietras Anibalas Rusijoje žinomas kaip Petrokas Malyj. Žiūrėti Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 113.

84. *Po trasse metropolitena*, p. 107.
85. *Po trasse metropolitena*, p. 107; taip pat žiūrėti piktus Pauliaus iš Alepo komentarus *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Written by His Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic*, vertė F. C. Belfour (London, 1836), vol. 2, p. 21–22. Kaip jis pabrėžė (p. 119), net maskvėnams nebuvo leidžiama iš arti tyrinėti Kremliaus sienų.
86. Posokhin, *Pamiatniki arkhitektury*, p. 350–351 ir (apie užsieniečių darbą) p. 360.
87. Tai įtaigus Maršalo Po argumentas. Žiūrėti jo *Russian Moment*, p. 44. Apie tą atsilikimą – pats garsiausias straipsnis (į kurį iš dalies atsako Po straipsnis) yra Alexander Gerschenkron's, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, Mass., 1962). Įžymusis fortas, arba *trace Italienne*, aptariamas Parker, „Military Revolution", p. 204–205.
88. Ryszard Kapuscinski, *Travels with Herodotus* (London, 2007), p. 59.

3. AUKSINIAI RŪMAI

1. *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, vertė, W. Thomas ir kt. (London, 1873), p. 162.
2. Lloyd E. Berry, Robert O. Crummey, red., *Rude and Barbarous Kingdom* (Madison, Wisc., 1968), p. 55–56; taip pat žiūrėti Michael Flier, „The iconology of royal ritual in sixteenth-century Muscovy", Speros Vryonis Jr. redaguotoje knygoje *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the 11th Century* (New Rochelle, NY, 1992), p. 61.
3. Tą patį pastebėjo XVII amžiaus viduryje apsilankęs sirų kunigas Paulius iš Alepo. Žiūrėti *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Written by His Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic*, vertė F. C. Belfour (London, 1836), vol. 1, p. 342–345.
4. Herojiškiausias ir labiausiai įtikinamas paaiškinimas yra Paul Bushkovitch, „The epiphany ceremony of the Russian court in the sixteenth and seventeenth centuries", *Russian Review*, 49, 1 (1990 sausis), p. 13–14. Tame pačiame straipsnyje rašoma, kad ši ceremonija Maskvoje atsirado apie 1477–1525 m. Apie arklius ir kitus magiškus tos scenos aspektus žiūrėti W. F. Ryan, *The Bathhouse at Midnight: Magic in Russia* (Stroud, 1999), p. 57, 131–132.
5. Michael S. Flier, „Till the End of Time: the Apocalypse in Russian historical experience before 1500", Valerie A. Kivelson, Robert H. Greene redaguotoje knygoje *Orthodox Russia: Belief and Practice Under the Tsars* (University Park, Pa., 2003), p. 127–158.

6. P. Pierling, *La Russie et le Saint Siège: Etudes Diplomatiques*, vol. 2 (Paris, 1896), p. 205.
7. Ji buvo pirmoji giminaitė, kurią kartu pašalino ir Ivanas III, ir kunigaikštis Ivanas Jurjevičius Patrikejevas. Daugiau apie XV amžiaus krizę žiūrėti Nancy Shields Kollmann, „Consensus politics: the dynastic crisis of the 1490s reconsidered“, *Russian Review*, 45, 3 (1986 liepa), p. 235–267.
8. Žiūrėti Janet Martin, *Medieval Russia, 980–1584* (Cambridge, 2007), p. 247.
9. Aprašymą žiūrėti S. P. Bartenev, *Moskovskii Kreml' v starinu i teper'*, 2 vols. (St Petersburg, 1912, 1918), vol. 2, p. 91–93. Taip pat žiūrėti G. P. Majeska, „The Moscow coronation of 1498 reconsidered“, *JbFGO*, 26 (1978), esp. p. 356.
10. John Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (London, 1961), p. 339–342.
11. Tą istoriją taip pat aptaria T. D. Panova, *Kremlevskie usypal'nitsy: Istoriia, sud'ba, taina* (Moscow, 2003), p. 58.
12. Jos aprašymą žiūrėti Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 121–128; vėlesnių vestuvių pavyzdžių ieškoti Russell E. Martin, „Choreographing the „Tsar's Happy Occasion“: tradition, change, and dynastic legitimacy in the weddings of Mikhail Romanov“, *Slavic Review*, 63, 4 (2004 žiema), p. 794–817.
13. Konstantin Mikhailov, *Unichtozhennyi Kreml'* (Moscow, 2007), p. 61.
14. Sergei Bogatyrev, „Ivan the Terrible“, in *CHR*, vol. 1, p. 243.
15. Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 168–173.
16. Aišku, nėra jokių įrodymų. Žiūrėti Nancy Shields Kollmann, *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System* (Stanford, Calif., 1987), p. 168.
17. Isabel de Madariaga, *Ivan the Terrible: First Tsar of Russia* (New Haven, Conn. and London, 2005), p. 40. Šaltinis nenurodytas.
18. Isabel de Madariaga, *Ivan*, p. 40–41; Panova, *Kremlevskie usypal'nitsy*, p. 60.
19. Panova, *Kremlevskie usypal'nitsy*, p. 147.
20. Kollmann, *Kinship and Politics*, p. 170.
21. Kollmann, *Kinship and Politics*, p. 169–174.
22. Tas laiškas yra garsiojo Ivano–Kurbskio susirašinėjimo dalis. Apie jo autentiškumą žiūrėti R. G. Skrynnikov, *Perepiska Groznogo i Kurbskogo: paradoksy Edvarda Kinana* (Leningrad, 1973) ir knygą, kuri paskatino parašyti tą darbą: Edward L. Keenan, *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha* (Cambridge, Mass., 1971).
23. J. L. I. Fennell, versta ir redaguota, *The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia, 1564–1579* (Cambridge, 1955), Ivano laiškas Kurbskiui, p. 73.
24. Bogatyrev, „Ivan the Terrible“, p. 244.

25. Sergei Bogatyrev, „Reinventing the Russian monarchy in the 1550s: Ivan IV, the dynasty, and the church“, *SEER*, 85, 2 (2007 balandis), p. 273.
26. R. G. Skrynnikov, *Velikii gosudar' Ioan Vasil'evich Groznyi*, 2 vols. (Smolensk, 1996), vol. 1, p. 137. Ivano III patarėjai veikiausiai naudojosi serbišku originalių graikiškų tekstų vertimu, tikėtina, kad Makarijaus žmonės taip pat naudojosi panašia medžiaga. Kaip pasakoja Maiklas Angoldas, „buvo daug lengviau absorbuoti bizantiškąją įtaką, kai Bizantijos jau nebebuvo“. Michael Angold, *The Fall of Constantinople to the Ottomans* (Harlow, 2012), p. 140.
27. Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New Haven, Conn. and London, 1961), p. 45.
28. D. B. Miller, „The coronation of Ivan IV of Moscow“, *JbFGO*, 15 (1967), p. 559–574, esp. p. 563.
29. Pagal naujausias mokslines žinias, Makarijas pabrėžė sustabdęs pačios ceremonijos patepimo šventu aliejumi ritualą. Žiūrėti Sergei Bogatyrev, *The Sovereign and his Counsellors: Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture* (Helsinki, 2000), p. 164, taip pat jo „Reinventing the Russian Monarchy“, p. 275.
30. To teksto versija yra Makarijaus (arkimandrito Veretenikovo) *Zhizn' i trudy sviatitelia Makariia* (Moscow, 2002), p. 367–369.
31. Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, vol. 1, p. 138.
32. Apie datos pasirinkimą žiūrėti Flier, „Iconology of royal ritual“, p. 73.
33. Žiūrėti Sergei Bogatyrev, „Micro-periodization and dynasticism: was there a divide in the reign of Ivan the Terrible?“, *Slavic Review*, 69, 2 (2010 vasara), p. 406–407.
34. Karūnavimo aprašymuose auksas ypatingai pabrėžiamas. Žiūrėti *DAI*, vol. 1, p. 41–53. Apie komandas, skambinusias Kremliaus varpais, žiūrėti A. Olearius, *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia* (Stanford, Calif., 1967), p. 114.
35. Miller, „Coronation of Ivan IV“, p. 562.
36. Tą atsitikimą įrodo R. G. Skrynnikov, *Krest' i korona* (St Petersburg, 2000), p. 225.
37. Bogatyrev, „Ivan the Terrible“, p. 249.
38. Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 179. Pirmąkart tas gaisras buvo aprašytas praėjus maždaug trisdešimčiai metų (*Tsarstvennaia kniga).*
39. John Stuart, *Ikons* (London, 1975), p. 102.
40. Žiūrėti Skrynnikov, *Krest'*, p. 225–226.
41. *Tsarstvennaia kniga*, *PSRL*, vol. 13, s. 456; pacituota Fennell, *Correspondence*, p. 81, n. 2.

42. de Madariaga, *Ivan*, p. 61–62.
43. de Madariaga, *Ivan*, p. 63.
44. Tai buvo *obraznaia palata*. Žiūrėti S. K. Bogoiavlenskii, red., *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata Moskovskogo kremlia* (Moscow, 1954), p. 514. Be to, O. I. Podobedova, *Moskovskaia shkola zhivopisi pri Ivane IV: raboty v Moskovskom Kremle 40x–70x godov XVI v.* (Moscow, 1972), p. 15; Stuart, *Ikons*, p. 102; apie dirbtuves žiūrėti I. A. Selezneva, *Zolotaia i serebriannaia palaty: kremlevskie masterskie XVII veka: organizatsiia i formy* (Moscow, 2001).
45. Podobedova, *Moskovskaia shkola*, p. 5–8; apie Ivano sostą žiūrėti Bogatyrev, *Sovereign*, p. 75.
46. Aptarimą žiūrėti V. M. Sorokatyi, „Serdtse tsarevo v rutse Bozhiei“: tema nebesnogo zastupnichestva gosudariu v khudozhestvennom ubranstve Blagoveshchenskogo sobora pri Ivane IV“, *Materialy i issledovaniia*, vol. XIX, p. 67–82.
47. Taip pat žiūrėti Michael S. Flier, „The throne of Monomakh“, James Cracraft, Daniel Bruce Rowland red. knygoje *Architectures of Russian Identity: 1500 to the present* (Ithaca, NY, 2003), p. 21–33.
48. Visas procesas yra aprašytas Podobedovos *Moskovskaia shkola* priede, remiantis Ušakovo piešiniais.
49. David B. Miller, „The Viskovatyi affair of 1553–4“, *Russian History*, 8, 3 (1981), p. 293–332.
50. de Madariaga, *Ivan*, p. 126; Heinrich von Staden, *The Land and Government of Muscovy*, vertė Thomas Esper (Stanford, Calif., 1967), p. 44.
51. Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West* (New Haven, Conn. and London, 2007), p. 148.
52. Sigizmundo fon Herberštaino XVI amžiaus pradžios pasakojime tai vaizdžiai aprašoma. Žiūrėti jo *Description of Moscow and Muscovy*, red. B. Picard (London, 1969), p. 60. Taip pat žiūrėti Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 131.
53. Berry, Crummey, *Rude and Barbarous Kingdom*, p. 23–27.
54. Tai buvo Džeikobas Ulfeldtas. Žiūrėti Aida Nasibova, *The Faceted Chamber in the Moscow Kremlin* (Leningrad, 1981), p. 20.
55. Rašydama šį pasakojimą rėmiausi K. K. Lpialo planu, atkurtu Podobedovos *Moskovskaia shkola* priede. Taip pat žiūrėti Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 70–74, 103 (kur yra dar vienas planas).
56. Ta siena buvo prie Borovickio vartų. Kai kitame šimtmetyje išsiplėtė caro arklidžių ir pakinktų (bei karietų) dirbtuvių poreikis, tą erdvę galiausiai užėmė *koniushii prikaz*, kanceliarija, atsakinga už karališkąjį transportą,

jodinėjimus ir gūnias. Žiūrėti G. L. Malickio esė Bogoiavlenskii, *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata*, p. 556.

57. Tai žodžių žaismas iš Daniel Rowland („Two cultures, one throne room", Valerie A. Kivelson, Robert H. Greene red. knygoje *Orthodox Russia: Belief and Practice Under the Tsars* (University Park, Pa., 2003), p. 40, note 13). Čanseloras iš tikrųjų pavadino rūmus, kuriuose pietavo, „auksiniais", tačiau tas žodis buvo neaiškiai vartojamas apibūdinti abiem kambariams, ir aišku, kad jo kambarys buvo svarbiausias.
58. Daugiau detalių žiūrėti Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 137–143. Iždinėje vykdavo ir ceremonijos atvykus užsienio pasiuntiniams.
59. Paulius iš Alepo mano, kad daugiausiai aukso naudojo Ivanas. Žiūrėti *Travels of Macarius*, vol. 2, p. 4.
60. Aptarimą, kada būtent tas procesas prasidėjo, grąžinant jį į Ivano III armijos plėtimo epochą, žiūrėti Marshall Poe, „Muscovite personnel records, 1475–1550: new light on the early evolution of Russian bureaucracy", *JbFGO*, 45, 3 (1997), p. 361–377.
61. Klasikinį Ivano valdymo reformų aprašymą žiūrėti A. A. Zimin, *Reformy Ivana Groznogo: ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi i politicheskoi istorii Rossii serediny XVI veka* (Moscow, 1960).
62. Žiūrėti Peter B. Brown, „Muscovite government bureaus", *Russian History*, 10, 3 (1983), p. 270.
63. Dar vienas puikus tos epochos pavyzdys – Ščelkalovo broliai, pasiekę aukštą padėtį vien per tarnybą dvare.
64. Komentarus žiūrėti Peter B. Brown, „How Muscovy governed: seventeenth-century Russian central administration", *Russian History*, 36, 4 (2009), p. 459–529. Apie to meto pareigūnų kilmę taip pat žiūrėti I. V. Rybalko, *Rossiiskaia prikaznaia biurokratiia v smutnoe vremia i nachala XVII v* (Moscow, 2011), p. 442–445.
65. Brown, „How Muscovy governed", p. 487.
66. von Staden, *Land and Government*, p. 14–15.
67. Chester S. L. Dunning, *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty* (University Park, Pa., 2001), p. 35–36.
68. Prikaz prikaznykh del. Žiūrėti Brown, „Bureaus", p. 313.
69. Ankstesnis daugelio tų įstaigų pavadinimas buvo *izby*, arba „kambariai", tačiau netrukus jį pakeitė kur kas formalesnis *prikazas*. Apie tai žiūrėti Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 103, ir G. S. Evdokimov, „K istorii postroek Kazennogo dvora v Moskovskom Kremle" in *Materialy i issledovania*, vol. XIX, p. 355–376.

70. von Staden, *Land and Government*, p. 42. On *pravezh*, taip pat žiūrėti de Madariaga, *Ivan*, p. 246. Centrinėje Maskvoje buvo ir kitų bausmių vietų, vėliau, kai Kremlius tapo uždaresnis, pagrindinėmis viešojo teisingumo vietomis tapo Raudonoji aikštė ir Nikolskio gatvė. 1685 metais Kremlius liovėsi buvęs oficiali viešosios bausmės vieta. Žiūrėti I. Snegirev, *Moskva: Podrobnoe istoricheskoe i arkheologicheskoe opisanie goroda* (Moscow, 1875), vol. 2, p. 16.
71. Bogatyrev, *Sovereign*, p. 204.
72. Plačiau žiūrėti Kollmann, „Consensus politics", p. 237–241.
73. Žiūrėti Ann Kleimola, „The changing condition of the Muscovite elite", *Russian History*, 6, 2 (1979), p. 210–229.
74. Sergejus Bogatyrevas trumpai išdėsto istorinės polemikos apie politines vedybas turinį savo „Ivan the Terrible", p. 246–247.
75. Edward L. Keenan, „Ivan the Terrible and his women", *Russian History*, 37, 4 (2010), p. 350–355.
76. Vaisingumo ir karališkųjų moterų problemos sumaniai nagrinėjamos Isolde Thyret, „Blessed is the Tsaritsa's womb". The myth of miraculous birth and royal motherhood in Muscovite Russia", *Russian Review*, 53, 4 (1994 spalis), p. 479–496.
77. Tai yra Danielio Rowlando straipsnio „Dvi kultūros" tema.
78. Komentarus žiūrėti Arkhimandrit Makarii (Veretennikov), „Makar'evskie sobory 1547 i 1549 godov i ix znachenie", *Materialy i issledovaniia*, vol. XI, p. 5–22.
79. Daniel Rowland, „The blessed host of the heavenly", Michael S. Flier, Daniel Rowland redaguotoje knygoje *Medieval Russian Culture*, vol. 2. California Slavic Studies (Berkeley, Los Angeles and London, 1994), p. 182–199.
80. Nepalenkiamasis Andrejus Batalovas neseniai suabejojo, ar Švč. Dievo Motinos užtarimo soboro architektai buvo gryni rusai, kaip sakoma legendoje; jo nuomone, tai galėjo būti užsienio meistrai. Žiūrėti I. L. Buseva-Davydova, *Kul'tura i iskusstvo v epokhu peremen: Rossiia semnadtsogo stoletiia* (Moscow, 2008), p. 89.
81. Vertingą simbolinės koplyčių geografijos aptarimą pateikia Michael Flier A. L. Batalov, L. A. Beliaev, red., *Sakral'naia topografiia srednevekovskogo goroda* (Moscow, 1998), p. 40–50.
82. Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 126–140; William Craft Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1997), p. 125–129.
83. Apie Ivano valdymo laikų šventuosius kvailelius žiūrėti Sergey A. Ivanov, *Holy Fools in Byzantium and Beyond*, vertė Simon Franklin (Oxford, 2006), esp. p. 291–299.

84. Platesnį pasakojimą apie tą „nuolankumo“ atvejį žiūrėti Bushkovitch, „Epiphany ceremony“, p. 1–17.
85. Michael Flier, „Breaking the code: the image of the tsar in the Muscovite Palm Sunday ritual“, Michael S. Flier, Daniel Rowland redaguotoje knygoje *Medieval Russian Culture*, vol. 2. California Slavic Studies (Berkeley, Los Angeles and London, 1994), p. 213–242.
86. Apie Ivano sveikatą – Charles Halperin, „Ivan IV's insanity“, *Russian History*, 34 (2007), p. 207–218, Edward L. Keenan „Ivan IV and the King's Evil: Ni maka li to budet?“, *Russian History*, 20 (1993), p. 5–13.
87. Plačiau – Sergei Bogatyrev, „Micro-periodization“, p. 398–409.
88. Tuos daiktus vėliau smulkiai apibūdino du vokiečiai liudininkai, Johanesas Taubė ir Elertas Kruzė. Žiūrėti „Poslanie Ioganna Taube i Elerta Kruze“, *Russkii istoricheskii zhurnal* (Petrograd, 1922), *kniga* 8, p. 31. Jie teigė, kad Ivanas prarado plaukus dėl 1564–1565 metų žiemą patirtos įtampos.
89. Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, vol. 1, p. 342–344.
90. To priežastys iki šiol išlieka neaiškios. Dauguma istorikų, taip pat ir Skrynikovas, įžiūri Ivano siekimą veiksmų laisvės ir tiesioginio despotiško valdymo. Plačiau žiūrėti Dunning, *Civil War*, p. 48 ir de Madariaga, *Ivan*, p. 186–188.
91. de Madariaga, *Ivan*, p. 180.
92. Apie maldas – Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, vol. 1, p. 330. Apie Ivano nuomonę apie savo dieviškąją esmę žiūrėti Dunning, *Civil War*, p. 32, Priscilla Hunt, „Ivan IV's personal mythology of kingship“, *Slavic Review*, 52, 4 (1993 žiema), p. 769–809.
93. Sergejus Ivanovas aptaria prieštaringą Ivano elgesį *Holy Fools*, p. 288–289.
94. de Madariaga, *Ivan*, p. 183; Martin, *Medieval Russia*, p. 348
95. Kaip pasielgė ir fon Štadenas, žiūrėti *Land and Government*, p. 121.
96. von Staden, *Land and Government*, p. 17.
97. de Madariaga, *Ivan*, p. 231.
98. *Prince Kurbsky's History of Ivan IV*, J. L. I. Fennell vertimas ir pastabos (Cambridge, 1965), p. 207.
99. von Staden, *Land and Government*, p. 41.
100. Apie Filipo gyvenimą žiūrėti G. P. Fedotov, *Svyatoi Filipp mitropolit Moskovskii* (Paris, 1928).
101. Bogatyrev, *Sovereign*, p. 220.
102. Sutvirtintas 1569 metais Liublino sutartimi.
103. Taube, Kruze, „Poslanie Ioganna Taube i Elerta Kruze“, p. 48.
104. von Staden, *Land and Government*, p. 27.
105. Taube, Kruze, „Poslanie Ioganna Taube i Elerta Kruze“, p. 49–51.

106. G. N. Bocharov, V. P. Vygolov, *Aleksandrovskaia sloboda* (Moscow, 1970), p. 7–8.
107. Toje vietoje, *Pogannoe pole*, kuri vyko sąmokslininkų, kaltinamų Andrejaus Bogoliubskio nužudymu, egzekucijos, manoma, kad Ivano valdymo metais buvo mėsos turgus. Žiūrėti P. V. Sytin, *Istoriia planirovki i zastroiki Moskvy*, vol. 1 (Moscow, 1950), p. 76.
108. de Madariaga, *Ivan*, p. 258.
109. Skrynnikov, *Krest'*, p. 297–298.
110. *Zemskii sobor* yra ginčytina institucija, kurios pats pavadinimas anachronistinis (pirmąkart 1850 metais tą terminą sugalvojo nostalgiški slavofilai). Daugiau apie jo istoriją žiūrėti Marshall Poe, „The central government and its institutions", in *CHR*, vol. 1, p. 460–462.
111. Žiūrėti D. Ostrowski, „Semeon Bekhbulatovich's remarkable career as Tatar khan, Grand Prince of Rus', and monastic elder", *Russian History*, 39, 3 (2012), p. 269–299. Apie karūnavimą užsiminė ir Džeromas Horsėjus, kurio aprašymas pastebėtas de Madariaga, *Ivan*, p. 298.
112. Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 2, p. 198; kita Ivano Maskvos rezidencija buvo dabartinėje Petrovkoje.
113. Jo *opričninos* rūmų aprašymas paimtas iš von Staden, *Land and Government*, p. 48–51.
114. *Po trasse pervoi ocheredi Moskovskogo metropolitena imeni L. M. Kaganovicha* (Leningrad, 1936), p. 37–38.
115. Skrynnikov, *Velikii Gosudar'*, vol. 2, p. 101.
116. von Staden, *Land and Government*, p. 29.
117. von Staden, *Land and Government*, p. 47–49; apie anglų meistrus žiūrėti Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 148.
118. Hans Kobentsel', pacituota Bogojavlenskio knygoje, *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata*, p. 517.
119. *The Moscovia of Antonio Possevino, SJ*, vertė Hugh F. Graham (Pittsburg, Pa., 1977), p. 11.
120. Bogatyrev, „Reinventing the Russian Monarchy", p. 284; taip pat žiūrėti jo komentarus apie „Ivano Rūsčiojo" šalmą, p. 243.
121. Apie kitus nusiskundimus žiūrėti de Madariaga, *Ivan*, p. 267–268.
122. Panova, *Kremlevskie usypal'nitsy*, p. 63.
123. Possevino, *Moscovia*, p. 12.

4. KREMLENAGRADAS

1. M. V. Posokhin ir kt., *Pamiatniki arkhitektury Moskvy: Kreml', Kitai-gorod, Tsentral'nye ploshchadi* (Moscow, 1982), p. 50.

2. Jo kopijos buvo atspausdintos vėliau išleistuose Joano Blau *Atlas Maior* (Amsterdam, 1663–5).
3. Tie rūmai yra išimtis, atrodo, kad jie pusiau nupiešti, tarsi norint pasakyti, jog originalo kūrėjas siekė parodyti daugiau nei jų sienas.
4. Jacques Margeret, *The Russian Empire and the Grand Duchy of Moscow: A Seventeenth-century French account*, versta ir redaguota Chester S. L. Dunning (Pittsburg, Pa., 1983), p. 30.
5. Isaac Massa, *A Short History of the Peasant Wars in Moscow under the Reigns of Various Sovereigns down to the Year 1610*, vertė G. E. Orchard (Toronto, 1982), p. 95. Kalbant apie Masą, du portretai, vienas pirklio ir jo žmonos (1622), o kitas vieno Masos (1626), atitinkamai yra *Rijksmuseum* Amsterdame ir Ontario Meno galerijoje Toronte.
6. V. G. Vovina, „Patriarkh Filaret (Fedor Nikitch Romanov)", *Voprosy istorii*, 7–8 (1991), p. 55–56. Nikitos anūkas (kuris neišgyveno) buvo pavadintas Borisu.
7. Chester S. L. Dunning, *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty* (University Park, Pa., 2001), p. 60.
8. Daugiau apie tai žiūrėti Dunning, *Civil War*, p. 65.
9. Massa, *Peasant Wars*, p. 94.
10. Massa, *Peasant Wars*, p. 36, 94.
11. Apie asmenines Boriso savybes žiūrėti Dunning, *Civil War*, p. 91; S. F. Platonov, *Smutnoe vremia* (The Hague, 1965), p. 64; Ruslan Skrynnikov, *Boris Godunov* (Moscow, 1978), p. 3–4.
12. Plačiau žiūrėti A. P. Pavlov, „Fedor Ivanovich and Boris Godunov", in *CHR*, vol. 1, p. 264–267.
13. Čia aš rėmiausi Dunning, *Civil War*, p. 61, tačiau taip pat žiūrėti R. G. Skrynnikov, *Krest' i korona* (St Petersburg, 2000), p. 313, kur pateikiamas kitoks pasakojimas, išskiriantis iš tų keturių Bogdaną Bielskį.
14. Platonov, *Smutnoe vremia*, p. 67.
15. Žiūrėti Platonov, *Smutnoe vremia*; Maureen Perrie, *Pretenders and Popular Modernism in Early Modern Russia* (Cambridge, 1995), p. 12–13; Massa, *Peasant Wars*, p. 20.
16. Dunning, *Civil War*, p. 61.
17. Dunning, *Civil War*, p. 15–16, 55–57.
18. Platonov, *Smutnoe vremia*, p. 61; Dunning, *Civil War*, p. 55.
19. Plačiau apie sunkią ekonominę Rusijos gyventojų, taip pat ir *pomeščikų* padėtį žiūrėti Platonov, *Smutnoe vremia*, p. 9–61, esp. p. 35–37.
20. Dunning, *Civil War*, p. 159.
21. S. F. Platonov, *Boris Godunov* (Petrograd, 1921), p. 50–55.

22. Vovina, „Patriarkh Filaret“, p. 56.
23. Dunning, *Civil War*, p. 62 (kuris itin skiriasi nuo Skrynikovo).
24. Nevskis buvo vienas tautos šventųjų, kuriuos 1547 metais kanonizavo Makarijo komisija. Apie Šuiskio kilmę žiūrėti R. G. Skrynnikov, *Time of Troubles: Russia in Crisis, 1604–1618* (Gulf Breeze, Fl., 1988), p. 42.
25. Skrynnikov, *Krest'*, p. 314; Chudov, žiūrėti S. N. Bogatyrev, red., *Khoziaistvennye knigi Chudova monastyria 1585–86 gg.* (Moscow, 1996), p. 23, Šuiskio planuojamo perversmo data pateikiama kaip 1586 metų gegužės 14. Ivanas Rūstusis susipažino su Entoniu Dženkinsonu netrukus po lenkų ir lietuvių karalių sąjungos 1566 metais.
26. Skrynnikov, *Krest'*, p. 315.
27. Ta priemonė numatė (laikinai) jų teisės palikti savo poną atėmimą kasmet po šv. Georgijaus dienos derliaus. Daugiau detalių žiūrėti Dunning, *Civil War*, p. 67, taip pat David Moon, *The Russian Peasantry, 1600–1913* (London and New York, 1999), p. 66–68; Robert O. Crummey, *The Formation of Muscovy, 1304–1613* (London and New York, 1997), p. 174.
28. Massa, *Peasant Wars*, p. 36; apie vienuolius žiūrėti Bogatyrev, *Khoziastvennye knigi*, p. 28, 142.
29. Skrynnikov, *Krest'*, p. 322.
30. A. L. Batalov, *Moskovskoe kamennoe zodchestvo kontsa XVI veka: problemy khudozhestvennogo myshleniia epokhi* (Moscow, 1996), p. 257.
31. A. N. Speransky, *Ocherki po istorii prikaza kamennykh del Moskovskogo gosudarstva* (Vologda, 1930), p. 41. Taip pat žiūrėti N. N. Voronin, *Ocherki po istorii russkogo zodchestva XI–XVII vv.* (Moscow, Leningrad, 1934), p. 35–37.
32. Platonov, *Smutnoe vremia*, p. 46. Kaip tas didis specialistas pažymėjo, atleistos nuo mokesčių grupės galėjo atvesti prie bankroto vietinį verslą.
33. Speransky, *Ocherki po istorii*, p. 95–126.
34. I. A. Bondarenko ir kt., red., *Slovar' arkhitektorov i masterov stroitel'nogo dela Moskvy, XV–serediny XVIII veka* (Moscow, 2007), p. 335–337.
35. Speransky, *Ocherki po istorii*, p. 84.
36. Bondarenko, *Slovar' arkhitektorov*, p. 337; Batalov, *Kamennoe zodchestvo*, p. 81.
37. Nusiteikimas pereiti sienas pastebimas daugelio keliautojų pasakojimuose, net prancūzo iš Napoleono palydos memuaruose.
38. Speransky, *Ocherki po istorii*, p. 8, 36–39, 80–85; Richard Hellie, *Enserfment and Military Change in Muscovy* (Chicago, and London, 1971), p. 158.
39. Platonov, *Smutnoe vremia*, p. 73.
40. XVII amžiaus viduryje tą vietą atnaujinant dirbo devyniasdešimties žmonių komanda. Žiūrėti RGADA, *fond* 396, d. 51293, ll. 3–6.

41. Aida Nasibova, *The Faceted Chamber in the Moscow Kremlin* (Leningrad, 1981), p. 16; taip pat žiūrėti I. E. Zabelin, *Domashnyi byt russkikh tsarei v XVI i XVII stoletiiakh* (Moscow, 1862, repr. 1990), vol. 1, p. 178–184.
42. Tačiau tas sutarimas trapus. Platonovas (*Smutnoe vremia*, p. 82–83) pasirengęs patikėti, kad Dmitrijus galėjo išlikti gyvas, o Morin Peri, remdamasi anglu liudininku Džeromu Horsiu, tvirtina, kad Godunovas vaiką nužudė. Žiūrėti Perrie, *Pretenders*, p. 18, Dunning, *Civil War*, p. 66–68.
43. Dunning, *Civil War*, p. 64–66; Massa, *Peasant Wars*, p. 30–31. Anglų keliautojai Džeromas Horsis ir Gilesas Flečeris pritarė Masos nuomonei, kad Godunovas kaltas.
44. Apie tų įvykių foną žiūrėti A. L. Batalov, „Sobor Voznesenskogo Monastyria v Moskovskom Kremle", *Pamiatniki kul'tury: Novye otkrytiia* (1983), p. 478.
45. Apie Arkangelo soboro reikšmę žiūrėti *Akty Rossiiskogo Gosudarstva: Arkhivy monastyrei i soborov XV–nachalo XVII vv.* (Moscow, 1998), p. 36.
46. Batalovas rekonstravo įrodymus iš fragmentų, nes tas soboras XX a. trečiajame dešimtmetyje buvo sugriautas. Planus ir aprašymą žiūrėti „Sobor Voznesenskogo Monastyria", p. 462–482. Dar apie tai Batalov, *Kamennoe zodchestvo*, p. 257.
47. Batalov, *Kamennoe zodchestvo*, p. 78.
48. Batalov, *Kamennoe zodchestvo*, p. 84–85.
49. Massa, *Peasant Wars*, p. 43.
50. Apie tą sostą žiūrėti Barry Shifman, Guy Walton, red., *Gifts to the Tsars, 1500–1700: Treasures from the Kremlin* (New York, 2001), p. 76. Regalijų aptarimą rasite Scott Douglas Ruby, „The Kremlin Workshops of the Tsars and Foreign Craftsmen: *c.* 1500–1711", neišspausdinta mokslų daktaro disertacija, Courtauld Institute of Art, 2009, p. 64–65.
51. Margeret, *Russian Empire*, p. 54.
52. Dunning, *Civil War*, p. 94–96.
53. Apie 1508 metų originalą žiūrėti ankstesniame tekste, Chapter 2.
54. Massa, *Peasant Wars*, p. 55.
55. M. S. Arel, S. N. Bogatyrev, „Anglichane v Moskve vremen Borisa Godunova", *Arkheograficheskii ezhegodnik* (1997), p. 439–455.
56. Geriausias Godunovo plano aprašymas yra Batalov, *Kamennoe zodchestvo*, p. 86–96.
57. Massa, *Peasant Wars*, p. 106–107. Apie kapą skaityti A. L. Batalov, „Grob gospoden' v zamysle „sviataia sviatykh" Borisa Godunova", A. L. Batalov, A. Lidov redaguotoje knygoje *Ierusalim v russkoi kul'ture* (Moscow, 1994), p. 166.
58. Massa, *Peasant Wars*, p. 44.

59. Vovina, „Patriarkh Filaret", p. 56.
60. Dunning, *Civil War*, p. 97.
61. Massa, *Peasant Wars*, p. 50.
62. Massa, *Peasant Wars*, p. 52.
63. Massa, *Peasant Wars*, p. 57.
64. Dunning, *Civil War*, p. 131–132.
65. Detaliau apie portretą žiūrėti Perrie, *Pretenders*, p. 45.
66. Dunning, *Civil War*, p. 161.
67. Massa, *Peasant Wars*, p. 81.
68. Dunning, *Civil War*, p. 195.
69. Massa, *Peasant Wars*, p. 105, Dunning, *Civil War*, p. 195.
70. Šį neargumentuotą teigimą ir daugelį kitų, kuriais siekiama parodyti jį kaip kataliką ir lenkų statytinį, aptaria Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 1–11.
71. Apie inkviziciją ir tariamą Dmitrijaus katalikybę žiūrėti P. Pierling, „Dnevnik Andreia Lavitskogo", *Russkaia starina* (1900), p. 689–706; apie Dmitrijaus dvaro laisvumą žiūrėti Dunning, *Civil War*, p. 202–204.
72. Margeret, *Russian Empire*, p. 86.
73. Margeret, *Russian Empire*, p. 70.
74. Duningas atmeta beveik visus tuos pasakojimus (išskyrus tai, kad Dmitrijus dėvi lenkiškus drabužius). Žiūrėti jo *Civil War*, p. 210–223. Otrepevą demaskuojančios kalbos pavyzdį rasite Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 19–21, kur nepateikiamas šaltinis.
75. Massa, *Peasant Wars*, p. 117–119.
76. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 3, 26.
77. Massa, *Peasant Wars*, p. 115. Apie „lenkišką stilių" žiūrėti Lindsey Hughes, *The Romanovs: Ruling Russia, 1613–1917* (London, 2008), p. 10.
78. Amžininko požiūris į tai, žiūrėti Massa, *Peasant Wars*, p. 149.
79. Apie Marinos atvykimą – Margeret, *Russian Empire*, p. 72 ir Massa, *Peasant Wars*, p. 128–131. Plačiau apie tai Dunning, *Civil War*, p. 231–232.
80. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 23.
81. Massa, *Peasant Wars*, p. 134.
82. Apie Vasilijaus kilmę žiūrėti Dunning, *Civil War*, p. 62.
83. Margeretas (*Russian Empire*, p. 72) pateikia didesnį ir įtartinai tikslų nužudytųjų skaičių: 1 705. Iš tiesų tas skaičius negali būti tiksliai nustatytas.
84. Dunning, *Civil War*, p. 234–235; Margeret, *Russian Empire*, p. 72; Massa, *Peasant Wars*, p.136–138, 144.
85. Platonov, *Smutnoe vremia*, p. 125.
86. Pretendentų sąrašą žiūrėti Perrie, *Pretenders*, p. 177.

87. Dunning, *Civil War*, p. 206–207.
88. Apie jo rezidencijos pasirinkimą žiūrėti Dunning, *Civil War*, p. 246.
89. Dunning, *Civil War*, p. 279, 292.
90. Dunning, *Civil War*, p. 325; taip pat žiūrėti Perrie, *Pretenders*, p. 129.
91. Dunning, *Civil War*, p. 318–319.
92. Stanislaw Zolkiewski, *Expedition to Moscow: A Memoir*, vertė M. W. Stephen (London, 1959), p. 51.
93. Jos nariai buvo Fiodoras Mstislavskis, Ivanas Vorotynskis, Vasilijus Golicynas, Ivanas Romanovas, Fiodoras Šeremetjevas, Andrejus Trubeckojus ir Borisas Lykovas, *Time of Troubles*, p. 93.
94. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 105.
95. Zolkiewski, *Expedition to Moscow*, p. 100–101.
96. Tokią versiją vėliau papasakojo Adamas Olearijus. Žiūrėti *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, vertė Samuel H. Baron (Stanford, Calif., 1967), p. 189–190.
97. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 126.
98. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 129, cituoja Konradas Basovas. Verta pastebėti, kad tai yra incidentas, kurį Duningas (*Civil War*, p. 418) vadina „iššaukiančiais ir žiauriais kapitono Margereto vokiečių samdinių užpuolimais".
99. Olearius, *Travels*, p. 190.
100. Olearius, *Travels*, p. 190.
101. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 220–221.
102. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 250; S. K. Bogoiavlenskii, red., *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata Moskovskogo kremlia* (Moscow, 1954), p. 514.
103. Ruby, „Kremlin Workshops", p. 163–164.
104. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 252–253.
105. S. P. Bartenev, *Bol'shoi kremlevskii dvorets: ukazatel' k ego obozreniia* (Moscow, 1911), p. 5; Platonov, *Smutnoe vremia*, p. 216.
106. I. Snegirev, *Moskva: Podrobnoe istoricheskoe i arkheologicheskoe opisanie goroda* (Moscow, 1875), vol. 2, p. 85.
107. Olearius, *Travels*, p. 190.

5. AMŽINOJI MASKVA

1. *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Written by His Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic*, vertė F. C. Belfour (London, 1836), vol. 1, p. 353–355.
2. *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 381.

3. *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 389.
4. Platesnį liaudies tikėjimo aptarimą žiūrėti I. L. Buseva-Davydova, *Kul'tura i iskusstvo v epokhu peremen: Rossiia semnadtsatogo stoletiia* (Moscow, 2008), esp. p. 24–29.
5. Apie XVII amžiaus elito tęstinumą žiūrėti P. V. Sedov, *Zakat Moskovskogo tsarstva: tsarskii dvor kontsa XVII veka* (St Petersburg, 2006). Apie politinį pasiskirstymą po 1613 metų taip pat žiūrėti Robert O. Crummey, *Aristocrats and Servitors: The Boyar Elite in Russia, 1613–1689* (Princeton, NJ, 1983), p. 26–27; R. G. Skrynnikov, *Time of Troubles: Russia in Crisis, 1604–1618* (Gulf Breeze, Fl., 1988), p. 268–271.
6. Žiūrėti N. V. Rybalko, *Rossiiskaia prikaznaia biurokratiia v Smutnoe vremia nachala XVII v* (Moscow, 2011), kur 1598–1613 metų stabilumas įvertintas 60–68 procentais.
7. Apie dvaro dydį žiūrėti Sedov, *Zakat*, p. 54–57. Jo išvadą dėl nuomonių apie pokyčių tempą palyginti (*Zakat*, p. 551) su Brenda Meehan-Waters, *Autocracy and Aristocracy: The Russian Social Elite of 1730* (New Brunswick, NJ, 1982), p. 6–10, ir Paul Bushkovitch, *Religion and Society in Russia: The Sixteenth and Seventeenth Centuries* (New York, 1992), p. 129.
8. *Travels of Macarius*, vol. 2, p. 2.
9. Žiūrėti S. V. Lobachev, „Patriarch Nikon's rise to power“, *SEER*, 79, 2 (2001 balandis), p. 302–303. Kliučevskis detaliai aptarė atsakomybės klausimą, kadangi Maskovija daugiau nebebuvo palikimas, kurį caras galėjo testamentu perduoti palikuonims, Michailo sūnus Aleksejus Michailovičius prieš formaliai įžengdamas į sostą turėjo taip pat būti „išrinktas“. V. O. Kluchevsky, *A History of Russia*, vertė C. J. Hogarth (London, J. M. Dent, 1913), vol. 3, p. 80–81. Tai yra, rinkimai – ar sutartas paskelbimas – nebuvo beprecedentis atvejis, o pasitelkti paremti Borisui Godunovui.
10. S. F. Platonov, *Smutnoe vremia* (The Hague, 1965), p. 218.
11. Chester S. L. Dunning, *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty* (University Park, Pa., 2001), p. 448, 468. Apie pasodinimą į sostą žiūrėti *DAI*, vol. 2, no. 76, p. 185–214.
12. Isaac Massa, 1614, pacituotas B. Shifton, G. Walton, red., *Gifts to the Tsars: Treasures from the Kremlin* (New York, 2001), p. 308.
13. Samuel Collins, *The Present State of Russia: A Letter to a Friend at London, by an Eminent Person residing at the Czar's Court* (London, 1671), p. 101.
14. Dunning, *Civil War*, p. 443–445.
15. Collins, *State of Russia*, p. 116–117.
16. Plačiau apie tai, kaip dingo net caro skeptras, žiūrėti I. Snegirev, *Moskva: Podrobnoe istoricheskoe i arkheologicheskoe opisanie goroda*, vol. 2 (Moscow,

1875), p. 12. Tačiau kai kurie tuo abejoja, žiūrėti Scott Douglas Ruby, „The Kremlin Workshops of the Tsars and Foreign Craftsmen: *c.* 1500–1711", neišspausdinta mokslo daktaro disertacija, Courtauld Institute of Art, 2009, p. 64–65. Apie auksą skaitykite S. K. Bogoiavlenskii, red., *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata Moskovskogo kremlia* (Moscow, 1954), p. 526.

17. Snegirev, *Moskva*, vol. 2, p. 85. Romanovai, aišku, buvo atidūs savo tikriesiems protėviams ir dosniai padengė jų relikvijų laikymo išlaidas.
18. Russell E. Martin, „Choreographing the „Tsar's Happy Occasion": tradition, change and dynastic legitimacy in the weddings of Tsar Mikhail Romanov", *Slavic Review*, 63, 4 (2004 žiema), p. 794–817.
19. I. E. Zabelin, *Domashnyi byt russkikh tsarei v XVI i XVII stoletiiakh* (Moscow, 1862, repr. 1990), vol. 1, p. 56.
20. Skrynnikov, *Time of Troubles*, p. 257.
21. Ataskaitoje, parašytoje 1645–1647 metais, apibūdinama Kremliaus sienų būklė Aleksejaus Michailovičiaus valdymo pradžioje ir tvirtinama, kad remontai truko ištisus dešimtmečius. Žiūrėti *DAI*, vol. 3, no. 3, p. 2–5.
22. Filareto pastabas tuo klausimu atkūrė I. E. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy* (Moscow, 1904; repr. 2005), p. 181–182.
23. Bogoiavlenskii, *Gosudarstvennaia oruszheinaia palata*, p. 526.
24. Snegirev, *Moskva*, vol. 2, p. 16–17.
25. A. N. Speransky, *Ocherki po istorii prikaza kamennykh del Moskovskogo gosudarstva* (Vologda, 1930), p. 49.
26. Net keliaujantys dvasininkai grįžę namo prekiaudavo kailiais. Žiūrėti *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 403.
27. Tai buvo Henris, Leonardo Bušo sūnus. Detaliai papasakota Ruby, „Kremlin Workshops", p. 49–52.
28. Daugiau apie šiuos užsieniečius žiūrėti Vladimir Chekmarev, „Angliiskie mastera na sluzhbe u Mikhaila Fedorovicha", *Arkhitektura i stroitel'stva Moskvy*, 9 (1990), p. 19–21; Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West* (New Haven, Conn. and London, 2007), p. 152–60.
29. Buseva-Davydova, *Kul'tura i iskusstvo*, p. 91–92.
30. Apie karališkosios šeimos pomėgius žiūrėti Collins, *State of Russia*, p. 57; Zabelin, *Domashnyi*, vol. 1, p. 69–70.
31. E. M. Kozlitina, „Dokumenty XVII veka po istorii Granovitoi palaty Moskovskogo Kremlya", *Materialy i issledovaniia*, vol. I, p. 99.
32. S. de Bartenev, *Le Grand Palais du Kremlin et ses neuf églises: Guide du visiteur* (Moscow, 1912), p. 11.
33. Pacituota Jeremy Howard, *Christopher Galloway: Clockmaker, Architect and Engineer to Tsar Mikhail, the First Romanov* (Edinburgh, 1997), p. 19.

34. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 203.
35. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 206; Howard, *Galloway*, p. 10–11.
36. Howard, *Galloway*, p. 29–30.
37. Iu. V. Tarabarina, „Znachenie Kremlevskikh postroek pervykh romanovykh i istorii proiskhozhdenii shatrovykh kolokolen XVII veka", www.archi.ru (2006), dėkoju dr. Alai Aronovai už tai, kad 2011 metų rugpjūtį nurodė man šį internetinį portalą.
38. Grafo vardas pirmąkart paminėtas Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 204. Taip pat žiūrėti S. P. Bartenev, *Moskovskii Kreml' v starinu i teper'*, 2 vols. (St Petersburg, 1912, 1918), vol. 1, p. 139, Buseva-Davydova, *Kul'tura i iskusstvo*, p. 89–91.
39. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 203–206.
40. Zabelinas (*Istoriia goroda Moskvy*, p. 207) tvirtina, kad mes iš tikrųjų nežinome, kaip atrodė Galovėjaus laikrodis. Hovardas ir kiti savo aprašymuose remiasi vėlesnių lankytojų pasakojimais. Taip pat žiūrėti Buseva-Davydova, *Kul'tura i iskusstvo*, p. 161, kur panaudoti Mejerbergo piešiniai, ir Chekmarev, „Angliiskie mastera", p. 20, kur teigiama, kad Galovėjaus laikrodis nebuvo sugedęs iki 1707 metų. Iš tikrųjų, kai kurios to mechanizmo dalys išliko matomos varpinėje iki šių laikų. Apie gaisrą žiūrėti *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 369.
41. Zabelin, *Domashnyi*, vol. 1, p. 114.
42. Collins, *State of Russia*, p. 67; Howard, *Galloway*, p. 5, 13.
43. P. V. Sytin, *Istoriia planirovki i zastroiki Moskvy*, vol. 1 (Moscow, 1950), p. 42.
44. Ruby, „Kremlin Workshops", p. 238–240; Bogoiavlenskii, *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata*, p. 556–557.
45. N. G. Bekeneva, *Simon Ushakov, 1626–1686* (Leningrad, 1984), esp. p. 5–21.
46. V. G. Briusova, *Russkaia zhivopis' XVII veka* (Moscow, 1984), p. 16–20; Buseva-Davydova, *Kul'tura i iskusstvo*, p. 91. *Djakas* Stepanas Ugotskis buvo apkaltintas logistika: I. Mashkov, red., *Ochet po restavratsii bol'shago Moskovskago Uspenskago sobora* (Moscow, 1910), p. 7–8, kur perspausdinti originalūs nurodymai.
47. Briusova, *Russkaia zhivopis'*, p. 22–23.
48. I. L. Buseva-Davydova, „Novye ikonograficheskie istochniki v russkoi zhivopisi XVII v", A. L. Batalov redaguotoje knygoje *Iskusstvo pozdnego srednevekoviia* (Moscow, 1993), p. 190–206.
49. Buseva-Davydova, *Kul'tura i iskusstvo*, p. 34–35.
50. Plačiau apie tai Bogoiavlenskii, *Gosudarstvennaia oruzheinaia palata*, p. 533–536.

51. Speransky, *Ocherki po istorii*, p. 185.
52. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600–1725* (Chicago, 1999), p. 445–446.
53. Richard Hellie, *Enserfment and Military Change in Muscovy* (Chicago, 1971), p. 182–183; M. N. Larchenko, „K voprosu o rabote tak nazyvaemykh „pol'skikh" masterov v oruzheinoi palate vo vtoroi polovine XVII veka", Proizvedeniya Russkogo i zarubezhnogo iskusstva XVI–nachala XVIII veka", *Materialy i issledovaniia*, vol. IV, p. 185–192.
54. M. Poe, E. Lohr, red., *The Military and Society in Russian History, 1350–1917* (Leiden and Brill, 2002), p. 66.
55. Apie tą kariuomenę, išrikiuotą žygiui 1675 metais, žiūrėti Sedov, *Zakat*, p. 185.
56. *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 367.
57. L. Loewenson, „The Moscow rising of 1648", *SEER*, 27, 68 (1948 gruodis). p. 147.
58. *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, vertė Samuel H. Baron (Stanford, Calif., 1967), p. 203–204.
59. Olearius, *Travels*, p. 204; dar žr. V. Kivelson, „The devil stole his mind: the tsar and the 1648 Moscow uprising", *AHR*, 98, 3 (1993 birželis), p. 738.
60. K. V. Bazilevich, *Gorodskie vosstaniia v Moskovskom gosudarstve XVII v.* (Moscow and Leningrad, 1936), p. 54–55.
61. Loewenson, „Moscow rising", p. 153.
62. Loewenson, „Moscow rising", p. 153.
63. Olearius, *Travels*, p. 209; Loewenson, „Moscow rising", p. 154.
64. Olearius, *Travels*, p. 211.
65. Loewenson, „Moscow rising", p. 155, apie Pomereningo žalos įvertinimą Bazilevich, *Gorodskie*, p. 39. Apytikriais duomenimis, mirė 2 000 žmonių, tačiau viskas yra tik spėliojimai. Tas gaisras visom prasmėm neabejotinai buvo didžiausia katastrofa. Kivelson, „Devil", p. 740.
66. Olearius, *Travels*, p. 212; Loewenson, „Moscow rising", p. 155. Taip pat žiūrėti Pommerening's account in Bazilevich, *Gorodskie*, p. 36.
67. Kivelson, „Devil", p. 742.
68. To teksto anglišką vertimą rasite Richard Hellie, redaguota ir versta *The Muscovite Law Code (*Ulozhenie*) of 1649* (Irvine, Calif.,1988).
69. *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 331.
70. I. E. Zabelin, *Materialy dlia istorii arkheologii i statistiki goroda Moskvy*, vol. 2 (Moscow, 1891), p. 2.
71. Jis išleistas *DAI*, vol. 3, no. 119, p. 442–448. Taip pat žiūrėti Philip Longworth, *Alexis, Tsar of all the Russias* (London, 1984), p. 101–102.
72. Snegirev, *Moskva*, vol. 2, p. 14–15.

73. *DAI*, vol. 4, no. 9, p. 31.
74. Samuel H. Baron, „Nemeckaja sloboda", p. 7–8, perspausdinta jo knygoje *Muscovite Russia: Collected Essays* (London, 1980).
75. Olearius, *Travels*, p. 142.
76. Tos reformos prasidėjo XVII a. penktojo dešimtmečio pabaigoje: Bushkovitch, *Religion and Society*, p. 57.
77. Lobachev, „Patriarch Nikon", p. 306, cituojamas Johan de Rodes.
78. *Travels of Macarius*, vol. 2, p. 105; taip pat žiūrėti P. Meyendorff, *Russia, Ritual and Reform: The Liturgical Reforms of Nikon in the Seventeenth Century* (New York, 1991), p. 90.
79. *Travels of Macarius*, vol. 2, p. 171.
80. A. I. Romanenko, „Odin iz etapov stroitel'stva patriarshikh palat", *Materialy i issledovaniia*, vol. II, p. 110. Apie vokiečių architektus žiūrėti *Travels of Macarius*, vol. 2, p. 224.
81. *Travels of Macarius*, vol. 2, p. 225–226.
82. D. N. Anuchin ir kt., red., *Moskva v ee proshlom i nastoiashchem*, 12 vols. (Moscow, 1909–12), vol. 2, p. 115; apie baudžiauninkus – Dunning, *Civil War*, p. 473.
83. Anuchin, *Moskva v ee proshlom*, vol. 2, p. 109–111.
84. Olearius, *Travels*, p. 265, demaskuojanti Avakumo kalba cituojama G. Michels, *At War with the Church: Religious Dissent in Seventeenth-Century Russia* (Stanford, Calif., 1999), p. 49.
85. *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 171.
86. *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 410.
87. Michael Cherniavsky, „The Old Believers and the new religion", *Slavic Review*, 25, 1 (1966 kovas), p. 1–39.
88. Cituojama Michels, *At War with the Church*, p. 49.
89. Trumpo turinio išdėstymo ieškoti Michels, *At War with the Church*, p. 217–229.
90. Meyendorff, *Ritual*, p. 95, cituojama Kluchevsky, *History*.
91. *Travels of Macarius*, vol. 1, p. 412.
92. Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New Haven, Conn. and London, 1961), p. 63.
93. Apie tą pusiausvyrą, kaip ją įsivaizdavo Paulius iš Alepo, žiūrėti Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New Haven, Conn. and London, 1961), p. 63., kur didžiausia reikšmė teikiama Aleksejui.
94. *DAI*, vol. 4, no. 118, p. 274–275.
95. Longworth, *Alexis*, p. 127–129.
96. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 360–361; Longworth, *Alexis*, p. 168.

97. Tikslų aprašymą žiūrėti *DAI*, vol. 5, no. 102, p. 439–510.
98. Collins, *State of Russia*, p. 64–65.
99. Zabelin, *Domashnyi*, vol. 1, p. 205. Hellie, *Economy*, p. 590–595, lygina Golicyno XVII a. devintojo dešimtmečio rūmų baldus su Tatiščevo rūmų apstatymu 1608 metais. Stebėtina, kad pastaruosiuose nebuvo jokių lovų ir tik viena kėdė.
100. Collins, *State of Russia*, p. 57–58.
101. Longworth, *Alexis*, p. 205.
102. Zabelin, *Domashnyi*, vol. 1, p. 138; Longworth, *Alexis*, p. 134.
103. Kozlitina, „Dokumenty", p. 98–99.
104. Longworth, *Alexis*, p. 203.
105. Longworth, *Alexis*, p. 204.
106. Apie skaičius – Peter B. Brown, „How Muscovy governed: seventeenth-century Russian central administration", *Russian History*, 36, 4 (2009), p. 488–499; apie „naujus žmones", atėjus į valdžią Aleksejui, žiūrėti Marshall Poe, „The central government and its institutions", *CHR*, vol. 1, ch. 19, esp. p. 446–451.
107. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 255; *DAI*, vol. 6, no. 50, p. 207 (*Bolshoi prikhod* perkėlimas, 1672).
108. Brenda Mihan-Voters pateikia tokius skaičius: 31 Aleksejaus įžengimo į sostą metu ir 151 – 1689 metais: *Autocracy*, p. 10. Kremliaus gyventojų skaičiaus ieškoti Collins, *State of Russia*, p. 62.
109. Ginčytinas klausimas nenuginčijamai įrodytas Sedovo, *Zakat*, p. 132–139.
110. Nors mūsų žinios apie tai ribotos, o daugelis elito didikų buvo konservatyvūs (ir neturintys pakankamai resursų), Matvejevo ir Vasilijaus Golicyno pavyzdžiai rodo, kad didikai pradėjo kolekcionuoti vertybes.
111. Lindsey Hughes, *Sophia, Regent of Russia* (London and New Haven, Conn., 1990), p. 37.
112. Apie caraičių išsilavinimą žiūrėti Sedov, *Zakat*, p. 176–178.
113. V. M. Zhivov, „Religious reform and the emergence of the individual in seventeenth-century Russian literature", S. Baron, Nancy Shields-Kollmann redaguotoje knygoje *Religion and Culture in Early Modern Russia* (DeKalb, Ill., 1997), p. 184.
114. James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Architecture* (Chicago, 1988), p. 42. Busevos-Davydovos monografijoje apie XVII amžiaus meną aptariama krizės sąvoka.
115. Hughes, *Sophia*, p. 52–88.
116. Lindsey Hughes, *Peter the Great: A Biography* (New Haven, Conn. and London, 2004), p. 17–20.

117. Detaliau žiūrėti Hughes, *Sophia*, p. 193.
118. *DAI*, vol. 11, no. 90, p. 286–287; Kozlitina, „Dokumenty", p. 101–102. Apie jų stilių – Lindsey Hughes, „Western European graphic material as a source for Moscow Baroque architecture", *SEER*, 55, 4 (1977 spalis), p. 437.

6. KLASIKINĖ TVARKA

1. *Dvortsovye razriady*, vol. 4 (St Petersburg, 1855), p. 911.
2. *Dvortsovye razriady*, vol. 4, p. 920–926; *PSZ*, vol. III, p. 220–221, no. 1536.
3. Apie vienuoles – I. E. Zabelin, *Materialy dlia istorii arkheologii i statistiki goroda Moskvy*, vol. 2 (Moscow, 1891), p. 8; apie nusikaltimus – D. N. Anuchin ir kt., red., *Moskva v ee proshlom i nastoiashchem*, 12 vols. (Moscow 1909–12), vol. 2, p. 43, cituojamas Kotoshikhin. Tradiciškai (nors Ivanas buvo išimtis) karališkosios laidotuvės vykdavo naktį.
4. Lindsey Hughes, *Peter the Great: A Biography* (London and New Haven, Conn., 2004), p. 202–207.
5. Keletą darbų sukūrė europiečiai. Pavyzdžiui, 1661 metais Maskvoje lankęsis austras grafas Augustinas Mejerbergas sukūrė du Aleksejaus Michailovičiaus Kremliaus paveikslus, kuriuose nepaprastai detaliai pavaizdavo sienas ir bokštus (ypatingą įspūdį menininkui padarė naujasis Išganytojo bokštas).
6. M. A. Alekseeva, *Graviura petrovskogo vremeni* (Leningrad, 1990), p. 7–8, 19.
7. Alekseeva, *Graviura*, p. 23–25.
8. Fiodoro Aleksejevičiaus valdymo metu buvo pasikeitusios pačios giesmės, į madą atėjo polifoninė muzika („Kijevo stilius"). Žiūrėti P. V. Sedov, *Zakat Moskovskogo tsarstva: tsarskii dvor kontsa XVII veka* (St Petersburg, 2006), p. 494–495.
9. Puikų Petro politinės veiklos aprašymą rasite Paul Bushkovitch, *Peter the Great: The Struggle for Power* (Cambridge, 2001), ypač p. 154–157.
10. Hughes, *Peter*, p. 25.
11. Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven, Conn. and London, 1998), p. 12.
12. *PSZ*, vol. III, p. 296, no. 1546 (1696 m. rugpjūčio 19 dieną išleistas įstatymas, draudžiantis važiuoti sunkiais vežimais).
13. James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Architecture* (Chicago, 1988), p. 130; Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West* (New Haven, Conn. and London, 2007), p. 185; detalesnį aprašymą žiūrėti A. A. Aronova, „Azovskii triumf 1696 goda kak pervoe gosudarstvennoe torzhestvo Petra I", *Iskusstvoznanie*, 2 (2006), p. 61–83. Vienas ankstyviau-

sių oficialių Raudonosios aikštės paminėjimų, nurodantis tik vietą tarp Išganytojo vartų ir šv. Vasilijaus soboro (dabar ta aikštė nebeegzistuoja), buvo 1658 metų *ukazas*; tas pavadinimas išpopuliarėjo trim dešimtmečiais anksčiau, užbaigus Išganytojo bokštą.

14. Samuel Collins, *The Present State of Russia: A Letter to a Friend at London, by an Eminent Person residing at the Czar's Court* (London, 1671), p. 33.
15. J. G. Korb, *Diary of an Austrian Secretary of a Legation: at the Court of Czar Peter the Great*, vertė ir redagavo Count MacDonnell, 2 vols. (London, 1968), vol. 2, p. 145.
16. Korb, *Diary*, vol. 1, p. 255–256; apie tabaką (ir kitus malonumus) – Horace W. Dewey, Kira B. Stevens, „Muscovites at play: recreation in pre-Petrine Russia", *Canadian-American Slavic Studies*, 13, 1–2 (1979), p. 192.
17. Apie Petro dvaro reikšmę žiūrėti Ernest A. Zitser, *The Transfigured Kingdom* (Ithaca, NY and London, 2004). Panašių pastabų, su tam tikrom užuominom į patriarchatą, yra padaręs V. M. Živovas. Žiūrėti jo „Church reforms in the reign of Peter the Great", A. G. Cross red. knygoje *Russia in the Reign of Peter the Great: Old and New Perspectives* (Cambridge, 1998), p. 67.
18. Apie vestuves žiūrėti Hughes, *Peter*, p. 109–111, tos pačios autorės „Playing games: the alternative history of Peter the Great", *School of Slavonic Studies Occasional Papers*, no. 41 (London, 2000), p. 10.
19. Korb, *Diary*, vol. 1, p. 157.
20. Korb, *Diary*, vol. 1, p. 159–160; Hughes, *Peter*, p. 53.
21. Johann Korb, „A Compendious Description of the Perilous Revolt of the Strelitz of Muscovy", (reprinted as part of his *Diary*, vol. 2), p. 85.
22. Korb, „Compendious Description", p. 81.
23. I. Snegirev, *Moskva: Podrobnoe istoricheskoe i arkheologicheskoe opisanie goroda*, vol. 2 (Moscow, 1875), p. 18.
24. RGADA, 1184/1/195, 256–7; *PSZ*, vol. III, p. 680, nos. 1735 ir 1736.
25. *PSZ*, vol. IV, p. 182, no. 1887; apie vizualines priemones taip pat žiūrėti Lindsey Hughes, „Russian culture in the eighteenth century", in *CHR*, vol. 2, p. 67.
26. Iliustruotus komentarus apie sentikių pažiūras pateikia Michael Cherniavsky, „The Old Believers and the new religion", *Slavic Review*, 25, 1 (1966 kovas), p. 1–39. Taip pat Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New Haven, Conn. and London, 1961), p. 76.
27. Hughes, „Russian culture", p. 77.
28. Korb, *Diary*, vol. 1, p. 179–180.
29. Apie religinius pokyčius – Zhivov, „Church reforms", įvairiose vietose.
30. Hughes, *Russia in the Age of Peter*, p. 208–209.

31. Cracraft, *Petrine Revolution*, p. 128.
32. *PSZ*, vol. IV, p. 177 (no. 1879), p. 192 (no. 1909).
33. Korb, *Diary*, vol. 2, p. 150.
34. I. E. Zabelin, *Domashnyi byt russkikh tsarei v XVI i XVII stoletiiakh* (Moscow, 1862, repr. 1990), vol. 1, p. 70; S. de Bartenev, *Le Grand Palais du Kremlin et ses neuf églises* (Moscow, 1912), p. 15; I. A. Bondarenko ir kt., red., *Slovar' arkhitektorov i masterov stroitel'nogo dela Moskvy XV–serediny XVIII veka* (Moscow, 2008), p. 577.
35. Cracraft, *Petrine Revolution*, p. 122; Snegirev, *Moskva*, vol. 2, p. 16–17.
36. Alekseeva, *Graviura*, p. 33.
37. Bondarenko, *Slovar' arkhitektorov*, p. 332.
38. Cituoja Maria di Salvo, Simon Dixon red. knygoje *Personality and Place in Russian Culture: Essays in Memory of Lindsey Hughes* (London, 2010), p. 96.
39. Žiūrėti Cherniavsky, *Tsar and People*, p. 76–77; Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy* (Princeton, NJ, 1995), vol. 1, p. 48.
40. Hughes, *Peter*, p. 60.
41. Hughes, *Peter*, p. 63.
42. A. Aronova, „Petropavlovskii krepost": istoricheskii mif i gradostroitel'naia real'nost", *Iskusstvoznanie*, 2 (2001), p. 370–380, kur pataisoma plačiau priimta Hughes, *Peter*, p. 66–68 versija.
43. Olandų inžinieriui-architektui padėjo vienas paties Petro artilerijos karininkas. Žiūrėti N. A. Skvortsov, *Arkheologiia i topografiia Moskvy: kurs lektsii* (Moscow, 1913), p. 100.
44. S. P. Bartenev, *Moskovskii kreml' v starinu i teper'*, 2 vols. (St Petersburg, 1912 ir 1918), vol. 1, p. 69.
45. Albert J. Schmidt, *The Architecture and Planning of Classical Moscow* (Philadelphia, Pa., 1989), p. 18–19; Cracraft, *Petrine Revolution*, p. 122; M. P. Fabricius, *Kreml' v Moskve: ocherki i kartiny proshlogo i nastoiashchego* (Moscow, 1883), p. 142.
46. Alekseeva, *Graviura*, p. 117–121.
47. I. E. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy* (Moscow, 1904; 2005), p. 172; Bartenev, *Moskovskii Kreml'*, vol. 1, p. 70.
48. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 168.
49. *Istoriia Moskvy v shesti tomakh* (Moscow, 1952), vol. 2, p. 337; Anuchin, *Moskva v ee proshlom*, vol. 4, p. 9.
50. Įrodymų žiūrėti Zabelin, *Domashnyi*, vol. 1, p. 125; Korb, *Diary*, vol. 1, p. 254.
51. Bartenev, *Moskovskii kreml'*, vol. 1, p. 70.

52. Bartenev, *Grand Palais*, p. 14.
53. Zabelin, *Domashnyi*, vol. 1, p. 125–126.
54. Zabelin, *Materialy dlia istorii*, vol. 2, p. 6–7.
55. Hughes, *Russia in the Age of Peter*, p. 338.
56. Apie tai – žaismingos Jekaterinos Didžiosios pastabos jos 1767 metų kovo 15–26 dienomis rašytame laiške Volterui, perspausdintame W. F. Reddaway, red., *Documents of Catherine the Great* (Cambridge, 1931), p. 15.
57. Zhivov, „Church reforms", p. 74; Lindsey Hughes, „Seeing the sights in eighteenth-century Russia: the Moscow Kremlin", R. Bartlett, G. Lehmann-Carli, redaguptoje knygoje *Eighteenth-century Russia: Society, Culture, Economy: Papers from the IV International Conference of the Study Group on Eighteenth-century Russia* (Berlin and London, 2007), p. 316.
58. V. S. Dediukhina ir kt., red., *Sokhranenie pamiatnikov tserkovnoi stariny v Rossii XVIII–nachala XXv. Sbornik dokumentov* (Moscow, 1997), p. 18–19, apie minėtuosius 1720 m. gruodžio ir 1722 m. vasario *ukazus*.
59. M. K. Pavlovich, „Reorganizatsiya Kremlevskikh sokrovishchnits i masterskikh pri Petre I", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIII, p. 139; Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia 1600–1725* (Chicago, 1999), p. 571.
60. Žiūrėti *Petr Velikii v Moskve: Kalatog vystavki* (Moscow, 1998), p. 114–115.
61. Dediukhina, *Sokhranenie*, p. 18.
62. Apie Romodanovskį žiūrėti Bartenev, *Moskovskii kreml'*, vol. 2, p. 206–207; taip pat I. Ia. Stelletskii, *Poiski biblioteki Ivana Groznogo* (Moscow, 1999), p. 273–274.
63. Apie tokį patį įspūdį pasakojo 1711 metų lankytojas. Hughes, „Seeing the sights", p. 318.
64. Apie sodus – Korb, *Diary*, vol. 1, p. 288, Zabelin, *Domashnyi*, vol. 1, p. 103–107.
65. F. Bekhteev, pacituota A. I. Mikhailov, *Bazhenov* (Moscow, 1951), p. 99.
66. Bushkovitch, *Peter*, p. 385–386.
67. N. A. Ogarkova, *Tseremonii, prazdnichestva, muzika russkogo dvora* (St Petersburg, 2004), p. 11–14.
68. S. A. Amelekhina, „Koronatsiia Ekateriny I. 1724", in *Petr Velikii i Moskva*, p. 169.
69. Zabelin, *Domashnyi*, vol. 1, p. 120; taip pat žiūrėti Amelekhina, „Koronatsiia", p. 170.
70. Amelekhina, „Koronatsiia", p. 170.
71. E. V. Anisimov, *Five Empresses: Court Life in Eighteenth-century Russia*, vertė Kathleen Carroll (Westport, Conn., 2004), p. 31.

72. Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, 1-vol. edn (Princeton, NJ and Oxford, 2006), p. 37.
73. Apie procesiją – Amelekhina, „Koronatsiia", p. 171; apie Dmitrijų iš Ugličiaus žiūrėti ankstesniame tekste.
74. Kandūs komentarai apie tą nepatogumą atsiranda Jekaterinos Didžiosios laiškuose. Pavyzdžiui, jos pastabos Nikitai Paninui *SIRIO*, vol. 10, p. 276–277. Apie kitų dvariškių išankstinį nusistatymą prieš Maskvą – *SIRIO*, vol. 23, p. 11–12. Apie sargybinių vaidmenį – Anisimov, *Five Empresses*, p. 8, cituojamas Kampredonas.
75. Apie tą reformą, įvestą Petro III, žiūrėti Cherniavsky, *Tsar and People*, p. 125. Apie jos poveikį miestams – Schmidt, *Architecture and Planning*, p. 5.
76. Pacituota John T. Alexander, „Catherine II, bubonic plague, and the problem of industry in Moscow", *AHR*, 79, 3 (1974 birželis), p. 640.
77. A. Pypin, red., *Sochineniia Ekateriny II* (St Petersburg, 1907), vol. 12, p. 169–170.
78. A. S. Shchenkov, red., *Pamiatniki arkhitektury v dorevoliutsionnoi Rossii*, vol. 1 (Moscow, 2002), p. 17; Luba Golburt, „Derzhavin's ruins and the birth of historical elegy", *Slavic Review*, 65, 4 (2006 žiema), p. 670–693.
79. Apie rusiškas to vaizdingumo idėjas žiūrėti Christopher Ely, *This Meager Nature: Landscape and National Identity in Imperial Russia* (DeKalb, Ill., 2002).
80. Cracraft, *Petrine Revolution*, p. 40–41, 150–151.
81. Plačiau – Schmidt, *Architecture and Planning*, p. 8.
82. Shchenkov, *Pamiatniki*, vol. 1, p. 18 (cituojamas 1770 metų Senato pranešimas).
83. Bartenev, *Grand Palais*, p. 49; apie Napoleoną žiūrėti toliau.
84. Pacituota iš jos apmąstymų Pypin, *Ekateriny II*, vol. 12, p. 642. Be to, skaityti Simon Dixon, *Catherine the Great* (London, 2009), p. 10.
85. Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 229–231.
86. Petrą II (valdžiusį 1728–1730 metais), Petro Didžiojo ir jo pirmosios žmonos Jevdokijos sūnų, nuo sosto nuvertė kocaro Ivano V duktė, kuri valdė kaip Ana Ivanovna 1730–1740 metais.
87. Snegirev, *Moskva*, vol. 2, p. 88.
88. I. M. Snegirev, *Spas na Boru v Moskovskom Kremle* (Moscow, 1865), p. 7.
89. Mikhailov, *Bazhenov*, p. 49.
90. Plačiau žiūrėti Dixon, *Catherine*, p. 4–22.
91. Jekaterinos nurodymus dar kartą išleido ir jų padarinius pasmerkė I. Mashkov, red., *Ochet po restavratsii bol'shogo Moskovskago Uspenskago sobora* (Moscow, 1910), p. 5–7.

92. Apie jos nusivylimą ta vieta – *SIRIO*, vol. 23, p. 22 (1775 metų balandžio 29 dienos laiškas Grimui).
93. Fabricius, *Kreml'*, p. 156–157.
94. Mikhailov, *Bazhenov*, p. 102.
95. *PSZ*, vol. XVIII, p. 696, no. 13142 (1768 07 01).
96. Mikhailov, *Bazhenov*, p. 98.
97. Plačiau apie Baženovo planus, su diagramomis – Mikhailov, *Bazhenov*, p. 70–81.
98. Mikhailov, *Bazhenov*, p. 77–80; William Craft Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1997), p. 323.
99. Mikhailov, *Bazhenov*, p. 80.
100. Alexander, „Catherine II", p. 661.
101. Pacituota Reddaway, red., *Documents*, p. 135 (1771 m. spalio 6–17 d. laiškas).
102. Fabricius, *Kreml*, p. 158–160.
103. Mikhailov, *Bazhenov*, p. 84.
104. Pacituota Mikhailov, *Bazhenov*, p. 86–87.
105. A. I. Vlasiuk ir kt., *Kazakov* (Moscow, 1957), p. 13–15; Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 248–249.
106. Mikhailov, *Bazhenov*, p. 182.
107. Brumfield, *Russian Architecture*, p. 328–329; Schmidt, *Architecture and Planning*, p. 64; Vlasiuk, *Kazakov*, p. 31–32.
108. Hughes, „Russian culture", p. 68.

7. UGNIES PAUKŠTĖ

1. Cituojama B. Meehan-Waters, *Autocracy and Aristocracy: The Russian Service Elite of 1730* (New Brunswick, NJ, 1982), p. 100.
2. Planuotojų pastangos „pataisyti" Maskvą atveriant aikštes ir elegantiškesnes gatves aptariamos P. V. Sytin, *Istoriia planirovki i zastroiki Moskvy*, vol. 2 (Moscow, 1954), p. 390–393 o taip pat Albert J. Schmidt, *The Architecture and Planning of Classical Moscow* (Philadelphia, Pa., 1989). Taip pat žiūrėti A. S. Shchenkov, red., *Pamiatniki arkhitektury v dorevoliutsionnoi Rossii*, vol. 1 (Moscow, 2002), p. 231–244.
3. P. V. Sytin, *Istoriia planirovki i zastroiki Moskvy*, vol. 3 (Moscow, 1972), p. 15. Apie medinį teatrą žiūrėti ibid., vol. 2, p. 392.
4. M. V. Posokhin ir kt., *Pamiatniki arkhitektury Moskvy: Kreml', Kitai-gorod, Tsentral'nye ploshchadi* (Moscow, 1982), vol. 1, p. 371–373; *Vedomosti* įsteigė Petras Didysis XVIII amžiaus pradžioje.

5. Gyventojų skaičiai iš Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 13–18. Maskvos elito gyvenimo apžvalgą žiūrėti Alexander M. Martin, *Romantics, Reformers, Reactionaries: Russian Conservative Thought and Politics in the Reign of Alexander I* (DeKalb, Ill., 1997), p. 58–59.
6. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 13–18.
7. Tarp pirmųjų abolicionistų buvo užsienyje mokęsis radikalas Aleksandras Radiščevas (1749–1802). Jekaterina Didžioji pati svarstė vergijos klausimą, tačiau domėjimasis jos panaikinimu niekada nebuvo politiškai įgyvendintas.
8. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 13–18.
9. Tuo metu diduomenė buvo išsiplėtusi, tačiau vis dar tesudarė mažiau negu procentą visos imperijos gyventojų. Žiūrėti Dominic Lieven, „The elites“, in *CHR*, vol. 2, p. 230.
10. Plačiau – Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 30–40.
11. Apie Maskvos vaizdavimą žiūrėti Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 16. Apie Batiuškovą ir kraštovaizdį žiūrėti A. Tosi, *Waiting for Pushkin: Russian Fiction in the Age of Alexander I, 1801–1825* (New York and Amsterdam, 2006), esp. p. 60–61.
12. Plačiau apie rusiško kraštovaizdžio suvokimą – Christopher D. Ely, *This Meager Nature: Landscape and Identity in Imperial Russia* (DeKalb, Ill., 2002), p. 50.
13. Ely, *Meager Nature*, p. 50, 64.
14. Cituojama T. Slavina, *Konstantin Ton* (Leningrad, 1989), p. 157.
15. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 2, p. 386.
16. Juos pastebėjo grafas de Seguras, 1812 metais su Napoleonu atėjęs į Maskvą. Žiūrėti jo *History of the Expedition to Russia Undertaken by the Emperor Napoleon in the Year 1812*, 2 vols. (London, 1826), vol. 2, p. 4.
17. William Craft Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1997), p. 339; kiti naudojami rūmai buvo Kazakovo *Petrovskii dvorets*.
18. Cituojama I. E. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy* (Moscow, 1904; 2005), p. 281.
19. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 281.
20. Lindsey Hughes, *The Romanovs: Ruling Russia, 1613–1917* (London, 2009), p. 134.
21. Schmidt, *Architecture and Planning*, p. 51.
22. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 10.
23. Plačiau apie frankofobiją iki 1812 metų – Martin, *Romantics*, p. 58–142.
24. *Istoriia Moskvy v shesti tomakh* (Moscow, 1952), vol. 3, p. 46.
25. Hughes, *Romanovs*, p. 143–144.
26. Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy* (Princeton, NJ and Oxford, 2006), p. 95. Tas kambarys Peterbur-

go Michailo pilyje lankytojams buvo uždarytas XX a. paskutinio dešimtmečio pabaigoje.

27. Wortman, *Scenarios*, p. 99.
28. Wortman, *Scenarios*, p. 103; taip pat žiūrėti S. M. Liubetskii, *Starina Moskvy i russkogo naroda* (repr. Moscow, 2004), p. 99–100.
29. *Istoriia Moskvy v shesti tomakh*, vol. 3, p. 47.
30. Martin, *Romantics*, p. 58.
31. Rimtesnis supažindinimas su tuo laikotarpiu – A. M. Martin, „Russia and the legacy of 1812", in *CHR*, vol. 2, esp. p. 148.
32. To meto politinės minties apžvalgą rasite V. Nicholas Riasanovky, Mark D. Steinberg, *A History of Russia*, 7th edn (New York and Oxford, 2005), vol. 1, p. 323–328.
33. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 43.
34. *Istoriia Moskvy v shesti tomakh*, vol. 3, p. 25.
35. RGADA, 197/1/39, 25; apie Olenino tarpininkavimą 1806–1807 metais žiūrėti Irinos Bogoslavskajos esė knygoje Cynthia Hyla Whittaker, red., *Visualizing Russia: Fedor Solntsev and Crafting a National Past* (Leiden and Boston, Mass., 2010), p. 63–64.
36. S. P. Bartenev, *Moskovskii kreml' v starinu i teper'*, 2 vols. (St Petersburg, 1912 and 1918), vol. 1, p. 82; apie Valujevą žiūrėti *Materialy i issledovaniia*, vol. XVI, p. 208–218.
37. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 2, p. 385–386.
38. Tas bokštas buvo *Gerbovaja bašnia*. Tarp kitų nugriautų pastatų buvo Trejybės *podvor'e* ir *Potešnyj dvorec* dalis. Žiūrėti S. de Bartenev, *Le Grand Palais du Kremlin et ses neuf églises* (Moscow, 1912), p.19; Bartenev, *Moskovskii kreml'*, vol. 1, p. 81–84; Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 44.
39. F. F. Vigelis, pacituota Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 2, p. 386. Svarbiausias fontanas paprastai veikdavo ten, kur dabar stovi Krasna Presnios metro stotis. Apie valymą ir jo pasekmes – Posokhin, *Pamiatniki arkhitektury Moskvy*, p. 146–148.
40. Adam Zamoyski, *1812: Napoleon's Fatal March on Moscow* (London, 2005), p. 78–84.
41. Cituojama Daria Olivier, *The Burning of Moscow 1812* (London, 1966), p. 33.
42. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 1, p. 214. Seguras tikėjo, kad Smolensko gaisrą sukėlė rusai.
43. Generolas Armand de Caulaincourt, Duke of Vicenza, *With Napoleon in Russia*, iš autentiškų atsiminimų, redaguotų Jean Hanoteau; įvadą parašė George Libaire (Mineola, NY, 2005), p. 77.
44. Zamoyski, *1812*, p. 220–221.

45. S. V. Bakhrushin, *Moskva v 1812* (Moscow, 1913), p. 13, cituojama M. A. Volkova.
46. Bakhrushin, *Moskva*, p. 33.
47. N. Dubrovin, *Otechestvennaia voina v pis'makh sovremennikov 1812–1815 gg.* (1882; repr. Moscow, 2006), p. 123.
48. Dubrovin, *Otechestvennaia voina v pis'makh*, p. 122 (doc. 119).
49. Bakhrushin, *Moskva*, p. 12.
50. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 1, p. 330–333; Zamoyski, *1812*, p. 288.
51. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 127.
52. Dubrovin, *Otechestvennaia voina v pis'makh*, p. 133.
53. M. P. Fabricius, *Kreml' v Moskve: ocherki i kartiny proshlogo i nastoiashchago* (Moscow, 1883), p. 172; Konstantin Mikhailov, *Unichtozhennyi Kreml'* (Moscow, 2007), p. 95.
54. Olivier, *Burning of Moscow*, p. 23.
55. Cituojama Caulaincourt, *Napoleon in Russia*, p. 127.
56. Georges Lecointe de Laveau, *Moscou, avant et après l'incendie* (Paris, 1814), p. 111.
57. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 3–4, 27.
58. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 34.
59. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 37; Caulaincourt, *Napoleon in Russia*, p. 112 (apie laikrodžius).
60. Cituojama Kathleen Berton Murrell, *Moscow: An Architectural History* (London, 1977), p. 151.
61. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 40–42.
62. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 40.
63. Olivier, *Burning of Moscow*, p. 61–65; Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 45–46.
64. Vienas garsus (nors ir išgalvotas) belaisvis, kurio pasakojimas ir netikėti susidūrimai vėliau atspindėjo tai, kaip tuos įvykius suvokė rusai, buvo Pjeras Bezuchovas Tolstojaus romane „Karas ir taika".
65. Martin, „Legacy of 1812", p. 148.
66. Dubrovin, *Otechestvennaia voina v pis'makh*, p. 252; Lecointe, *Moscou*, p. 116; Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 50.
67. Murrell, *Moscow*, p. 152.
68. Fabricius, *Kreml'*, p. 180.
69. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 85.
70. Dubrovin, *Otechestvennaia voina v pis'makh*, p. 169–170.
71. Bakhrushin, *Moskva*, p. 27; Murrell, *Moscow*, p. 153.
72. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 119; Fabricius, *Kreml'*, p. 184; Lecointe, *Moscou*, p. 135.
73. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 119.

74. Ségur, *Expedition to Russia*, vol. 2, p. 122.
75. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 30.
76. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 25.
77. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 115.
78. Bakhrushin, *Moskva*, p. 36.
79. Tai liudijančius skaičius pateikia Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 34.
80. Martin, *Romantics*, p. 142; P.-P. de Ségur, *Defeat: Napoleon's Russian Campaign*, vertė J. David, (New York, 2008), p. 92; vertėjo pastaba.
81. Detaliau žiūrėti 1812 metų spalio 27 dienos Rostopčino laišką Viazmstinovui ir Balašovui, *Russkii arkhiv*, 3, 1 (1881), p. 222.
82. Martin, *Romantics*, p. 136.
83. Dubrovin, *Otechestvennaia voina v pis'makh*, p. 253.
84. Dubrovin, *Otechestvennaia voina v pis'makh*, p. 314–317, pacituotas 1812 metų lapkričio 12 dienos Augustino laiškas.
85. L. Tolstoy, *War and Peace*, vertė Rosemary Edmonds (London, 1982), p. 1314.
86. Gyventojų skaičiai iš Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 33; apie planavimą žiūrėti Albert J. Schmidt, „The restoration of Moscow after 1812", *Slavic Review*, 40 (1981 pavasaris), p. 37–48.
87. Fabricius, *Kreml'*, p. 186.
88. Schmidt, *Architecture and Planning*, p. 153; Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 125–126.
89. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 64.
90. Marquis de Custine, *Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russia*, pateikė ir įvadą parašė George F. Kennan (New York, 1989), p. 405.
91. Slavina, *Ton*, p. 93.
92. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 175.
93. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 62, citing RGIA, 471/1/292.
94. Apie gotikos rekonstrukciją žiūrėti Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West* (New Haven, Conn. and London, 2007), p. 326, o apie Jekaterinos cerkvę – Mikhailov, *Unichtozhennyi*, p. 177. Apie Filareto bokštą – Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 65.
95. Cituojama Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 217.
96. Raudoni dažai buvo užtepti 1827 metais. Žiūrėti N. A. Skvortsov, *Arkheologiia i topografiia Moskvy: kurs lektsii* (Moscow, 1913), p. 103. Sienos, bet ne bokštai, nuo 1818 iki 1849 metų taip pat buvo keletą kartų nubaltintos.
97. Bovo paveikslo reprodukcija yra G. I. Vedernikova, red., *Oblik staroi Moskvy* (Moscow, 1997), p. 79. Liepos buvo jo idėja ir suformavo dalį jo sodo projekto. Kitų amžininkų paveikslų reprodukcijos yra toje pačioje knygoje ir E. Ducamp, red., *Imperial Moscow: The Moscow Kremlin in Watercolour* (Paris, 1994).

98. Martin, „Legacy of 1812", p. 150.
99. Apie atminimo įamžinimo planus žiūrėti Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 165.
100. Pavyzdžiui, Kvarengio vartai portiku ir atviru kupolu labai priminė Panteoną. Žiūrėti E. Kirichenko, *Khram Khrista Spasitelia v Moskve* (Moscow, 1992), p. 19.
101. Sytin, *Istoriia planirovki*, vol. 3, p. 166; Martin, „Legacy of 1812", p. 149. 1825 metais jis buvo perkeltas į savo dabartinę vietą prie *Lobnoe mesto*.
102. Apie tai žiūrėti Ričardo Vortmano esė knygoje Whittaker, red., *Visualizing Russia*, p. 22–23. Iš tikrųjų tas šalmas buvo sukurtas XVII amžiuje Michailui Romanovui.
103. Vitbergo katedra detaliai ištyrinėta Kirichenko, *Khram Khrista*, p. 28–37.
104. Custine, *Empire of the Czar*, p. 136–137.
105. Custine, *Empire of the Czar*, p. 157.
106. R. Taruskin, *Defining Russia Musically* (Princeton, NJ, 1997), p. 26.
107. Custine, *Empire of the Czar*, p. 165, 171.
108. Snegirevo dienoraščiai pateikia gyvą, gal kiek nuobodų šio visuomenės sluoksnio gyvenimo vaizdą. Žiūrėti *Dnevnik Ivana Mikhailovicha Snegireva, vol 1, 1822–1852*, (Moscow, 1904).
109. Custine, *Empire of the Czar*, p. 392–395, 410.
110. Custine, *Empire of the Czar*, p. 184.
111. Custine, *Empire of the Czar*, p. 426.
112. 1834 metų Michailo Bykovskio paskaita, pacituota Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 326.
113. Cituojama Bartenev, *Grand Palais*, p. 20–22.
114. Biografinės pastabos iš Slavina, *Ton*, p. 205.
115. Brumfield, *Russian Architecture*, p 398; Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 328.
116. Apie stilių žiūrėti Slavina, *Ton*, p. 102.
117. RGADA, 1239/22/27, ypač l. 35; apie geležinkelio vyrus – ibid., l. 11.
118. Jų pluoštai, taip pat ir sąskaitos bei detalios kasdienės ataskaitos yra RGADA, 1239/22/dd. 3–69.
119. Bartenev, *Grand Palais*, p. 25.
120. Richard Southwell Bourke, 6th Earl of Mayo, *St Petersburg and Moscow: A Visit to the Court of the Czar*, pacituota Lawrence Kelly, red., *Moscow: A Traveller's Companion* (London, 1983), p. 128.
121. Slavina, *Ton*, p. 166–167; Bartenev, *Grand Palais*, p. 25.
122. Bartenev, *Grand Palais*, p. 26.
123. Bartenev, *Grand Palais*, p. 26.

124. I. Snegirev, *Moskva: Podrobnoe istoricheskoe i arkheologicheskoe opisanie goroda*, vol. 2 (Moscow, 1875), p. 23–25; apie piešinius – N. D. Izvekov, *Tserkov vo imia Rozhdestva Sv. Ioanna Predtechi v Moskovskom Kremle* (Moscow, 1913).
125. Žiūrėti Snegirev, *Dnevnik*, vol. 1, p. 65; Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 64.
126. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 64–65.
127. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 66–67.
128. Custine, *Empire of the Czar*, p. 429.

8. NOSTALGIJA

1. Kitoks požiūris – Ričardo Taruškino pastabose *Defining Russia Musically* (Princeton, NJ, 1997), p. 46.
2. A. G. Mazour, „Modern Russian historiography", *JMH*, 9, 2 (1937 birželis), p. 169–202.
3. Trumpa apžvalga Geoffrey Hosking, *Russia and the Russians* (London, 2001), p. 344–352.
4. Vienas persilaužimas buvo revoliuciniai Europos 1848 metai. Žiūrėti I. Snegirev, *Dnevnik Ivana Mikhailovicha Snegireva, vol. 1, 1822–1852* (Moscow, 1904), p. 406.
5. Garsiausias šios srities specialistas Vladimiras Dalis (1801–1872) vėliau buvo vienas mėgstamiausių Lenino autorių.
6. S. Romaniuk, *Moskva: Vokrug Kremlia i Kitai-Goroda. Putevoditel'* (Moscow, 2008), p. 52; apie kitus žiūrėti, pavyzdžiui, Ivano Snegirevo, kuris dažnai dėkojo savo mecenatams už rankraščių gelbėjimą juos nuperkant, dienoraščius.
7. Pagrindinius faktus pateikia pats tos galerijos vadovas: V. Rodionov, red., *The Tretyakov Gallery*, 4-asis leidimas (St Petersburg, 2006), p. 4–10.
8. Šią temą plačiai nagrinėja Ričardas Vortmanas. Skaityti, pavyzdžiui, „Moscow and St Petersburg: The problem of a political center in tsarist Russia, 1881–1914", in S. Wilentz, red., *Rites of Power: Symbolism, Ritual and Politics Since the Middle Ages* (Philadelphia, Pa., 1985), p. 260–262.
9. *The Letters of Tsar Nicholas and Empress Marie. Being the confidential correspondence between Nicholas II, last of the Tsars, and his mother, Dowager Empress Mariya Fedorovna*, red. Edward J. Bing (London, 1937), p. 143–144 (1900 m. balandžio 5 d. laiškas).
10. Tas kiaušinis, vienas iš nedaugelio, likusių Rusijoje, saugomas Kremliaus muziejuje.

11. Abi citatos iš Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, 2 vols. (Princeton, NJ, 1995), vol. 1, p. 352.
12. Kiti du reikšmingesni tos epochos tautos įvykiai buvo dušimtosios Poltavos mūšio metinės 1907 metais ir tautos pasiaukojimo prie Borodino šimtmetis 1912 metais.
13. Ričardas Vortmanas taip pat pateikia puikų jų aprašymą: „Invisible Threads": the historical imagery of the Romanov tercentenary", *Russian History*, 16, 2–4 (1989), p. 389–408.
14. Imp. Mosk. arkheologicheskii inst., *Vystavka drevne-russkogo iskusstva ustroennaia v 1913 godu v oznamenovanie chestovaniia 300-letiiu tsarstvovaniia Doma Romanovykh* (Moscow, 1913), p. 13.
15. Žiūrėti, pavyzdžiui, I. E. Zabelin, *Dnevniki i zapisnye knizhki* (repr. Moscow, 2001), p. 215.
16. Žiūrėti *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen do nashikh dnei*, vol. 3 (Moscow, 2000), p. 17–21; S. O. Shmidt, red., *Moskva: Entsiklopediia* (Moscow, 1997), p. 28.
17. Apie vietinio požiūrį į tą spalvingą pasaulį žiūrėti V. A. Giliarovskii, *Moskva i Moskvichi* (Moscow, 1968).
18. Oleg Tarasov, *Icon and Devotion: Sacred Spaces in Imperial Russia* (London, 2002), p. 30, 244
19. Maskvos Istorijos muziejuje yra puiki kolekcija, kai kurias fotografijas galima pamatyti G. I. Vedernikova, *Oblik Staroi Moskvy: XVII–nachalo XX veka* (Moscow, 1997), esp. p. 200–225.
20. Apie Argamakovą ir jo epochą žiūrėti M. K. Pavlovich, „Proekt muzeefikatsii serediny XVIII veka: oruzheinaia palata i A. M. Argamakov", *Materialy i issledovaniia*, vol. XVI, p. 202–207.
21. To ąsočio aprašymas ir fotografija yra S. Orlenko, „O rukomoinom pribore v posol'skom obychae XVI–XVII vekov", *Materialy i issledovaniia*, vol. XX, p. 81–97.
22. Jis pakeitė Arsenalo darbuotojus 1805 metais. Žiūrėti A. P. Petukhova, „P. S. Valuev i oruzheinaia palata", *Materialy i issledovaniia*, vol. XVI, p. 210–211.
23. Apie Oleniną žiūrėti V. Faibisovich, *Aleksei Nikolaevich Olenin: Opyt nauchnoi biografii* (St Petersburg, 2006).
24. Komentarus apie tai atskirai pateikė I. A. Rodimtseva ir A. P. Petukhova, *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 7, 14.
25. Petukhova, „Valuev", p. 213.
26. A. P. Petukhova, „Muzei v kremle kak gosudarstvennoe uchrezhdenie", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 13–15.

27. Petukhova, „Valuev", p. 216, cituojamas I. P. Polivanovo pranešimas.
28. Žiūrėti F. G. Solntsev, „Moia zhizn", *Russkaia starina*, 5 (1876).
29. Solntsev, „Moia zhizn", p. 634.
30. Žiūrėti Anne Odom, „The politics of porcelain", *At the Tsar's Table: Russian Imperial Porcelain from the Raymond F. Piper Collection* (Patrick and Beatrice Haggerty Museum of Art, Marquette University, 2001). Taip pat – G. V. Aksenova, *Russkii stil': Genii Fedora Solntseva* (Moscow, 2009), esp. p. 37–38.
31. Wendy Salmond, Cynthia Hyla Whittaker, „Fedor Solntsev and crafting the image of a Russian national past: the context", Cynthia Hyla Whittaker redaguotoje knygoje *Visualizing Russia: Fedor Solntsev and Crafting the Image of a Russian National Past* (Leiden and Boston, 2010), p. 13.
32. A. S. Shchenkov, red., *Pamiatniki arkhitektury v dorevoliutsionnoi Rossii*, vol. 1 (Moscow, 2002), p. 89.
33. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 105–106; Wendy Salmond, *Russia Imagined, 1825–1925: The Art and Impact of Fedor Solntsev*, parodos katalogas Niujorko viešojoje bibliotekoje. (New York, 2006); taip pat žiūrėti Aida Nasibova, *The Faceted Chamber in the Moscow Kremlin* (Leningrad, 1981), p. 13.
34. Ta tema J. Roberto Raito ir Loren M. O'Konel parašyti straipsniai atitinkamai įtraukti į Whittaker, red., *Visualizing Russia*.
35. Plačiau žiūrėti Rosamund Bartlett, „Russian culture: 1801–1917", in *CHR*, vol. 2, p. 98.
36. Nors buvo išleista tik 600 kopijų, o išliko dar mažiau, visą kolekciją galima pamatyti Niujorko Viešosios bibliotekos internetinėje skaitmeninėje galerijoje.
37. *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 7–8, 31–33; V. K. Trutovskii, *Oruzheinaia palata* (Moscow, 1914), p. 8.
38. Trutovskii, *Oruzheinaia palata*, p. 8.
39. Apie ankštą erdvę žiūrėti E. I. Smirnova, „Oruzheinaia palata. 19 vek", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 40; apie Arsenalo darbuotojų sąlygas ir nusiskundimus 1861 metais – RGADA 1605/1/5957.
40. Apie jų veiklą 1874 metais – Zabelin, *Dnevniki*, p. 111.
41. Trutovskii, *Oruzheinaia palata*, p. 11.
42. Lankytojų skaičių iki XX a. paskutinio dešimtmečio aptarė L. I. Donetskaia, L. I. Kondrashova, „Iz istorii prosvetitel'skoi deiatel'nosti v Moskovskom Kremle", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 299–309; apie XIX amžių pasakojama p. 300.
43. Svarbi informacija yra RGADA 1605/1/5962.
44. Lindsey Hughes, *The Romanovs: Ruling Russia, 1613–1917* (London and New York, 2009), p. 183.

45. Trutovskii, *Oruzheinaia palata*, p. 13–14. Apie anglišką sidabrą žiūrėti Natalya Abramova, Irina Zagarodnaya, *Britannia and Muscovy: English Silver at the Court of the Tsars* (London, 2006).
46. Apie sunkumus, kuriuos patyrė Kremliaus personalas 1861 metais, žiūrėti RGADA 1605/1/5957. Čia aiškiai matyti, kad Maskvos rūmų tarnautojai gaudavo mažesnius imperinio pyrago kąsnelius nei Sankt Peterburgo.
47. Hughes, *Romanovs*, p. 183.
48. M. Zakharov, *Putevoditel' po Moskve i ukazatel' eia dostoprimechatel'nosti* (Moscow, 1856), p. 15. Panašių sentimentų buvo visuose XIX amžiaus vadovuose. Žiūrėti, pavyzdžiui, I. Kondrat'ev, *Sedaia starina Moskvy* (1893, repr. Moscow, 2006), p. 3.
49. Ivan Snegirev, *Dnevnik Ivana Mikhailovicha Snegireva*, vol. 2 (Moscow, 1905), p. 63.
50. Pacituota J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, NJ, 1971), p. 570.
51. Plačiau žiūrėti Larisa Zakharova, „The reign of Alexander II: a watershed?", in *CHR*, vol. 2, esp. p. 610.
52. Jos taip atrodė per Nikolajaus I karūnavimą ir vėliau tame šimtmetyje. Žiūrėti Aksenova, *Russkii stil'*, p. 19, 31 (1826 ir 1851 m. graviūros).
53. Zabelin, *Dnevniki*, p. 91–92; Nasibova, *Faceted Chamber*, p. 12–13.
54. *Opisanie sviashchennogo koronovaniia ikh imperatorskikh velichestv Gosudaria imperatora Aleksandra Tret'ego i Gosudaryni imperatritsy Marii Fedorovny vseia Rossii* (St Petersburg, 1883), ypač p. 43–46.
55. Apie atidarymą žiūrėti E. Kirichenko, *Khram Khrista Spasitelia v Moskve* (Moscow, 1992), p. 140–145: Kathleen Berton Murrell, *Moscow: An Architectural History* (London, 1977), p. 170 pateikiamas įprastas požiūris į to soboro neproporcingą dydį, ir T. Slavina, *Konstantin Ton* (Leningrad, 1989), p. 112–115, čia požiūris daug atlaidesnis (bent jau Tonui).
56. Kirichenko, *Khram*, p. 152.
57. I. E. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy* (Moscow, 1904; 2005), p. 259–266.
58. Apie jo idėją (iš paties vadovaujančio architekto) žiūrėti N. V. Sultanov, *Pamiatnik imperatoru Aleksandru II v Kremle* (St Petersburg, 1898).
59. Konstantin Mikhailov, *Unichtozhennyi Kreml'* (Moscow, 2007), p. 203.
60. *Putevoditel' po Moskve* (Moscow, 1918), p. 10.
61. Apie skaras, pagamintas Daniilovo fabrike, žiūrėti Vedernikova, *Oblik*, p. 223. Apie auksinį jaunimą – RGADA 1239/24/2990, 1914 metų Kremliaus personalo papeikimų ir baudų žurnalą, kur yra surašytos ir baudos, skirtos Kremliaus sargybiniams už tai, kad leidžia poroms rūkyti prie paminklo.

62. „Steny Kremlya: Chto oni takoe, i chto oni mogli by byt'", *Russkii arkhiv*, 3 (1893), p. 365–373.
63. Apolinarijus Vaznecovas 1914 metais išleido įsivaizduojamų viduramžių Maskvos vaizdų rinkinį albume, kuris yra išlikęs ir vadinasi *Drevniaia Moskva*. Dar žiūrėti Shmidt, *Entsiklopediia*, p. 158–159. Daug brolių darbų tebėra rezervinio muziejaus ekspozicijoje Abramceve, netoli Maskvos.
64. *Pravoslavnye sviatyni Moskovskogo Kremlia v istorii i kul'ture Rossii* (Moscow, 2006), p. 368.
65. GARF 130/2/160, 17.
66. *Pravoslavnye sviatyni*, p. 373.
67. Apie Sinodo chorą, prie kurio kartais prisijungdavo didžioji garsenybė Konstantinas Rozovas, žiūrėti Kirichenko, *Khram*, p. 190–193. Tas nusivylęs komentuotojas buvo Tolstojaus našlė Sofija. Žiūrėti *The Diaries of Sofia Tolstaya*, vertė Cathy Porter (London, 1985), p. 690 (1911 m. kovo 12 d. straipsnis).
68. Apie jų pasipiktinimą dėl to pavadinimo, išreikštą 1917 metais, žiūrėti RGADA 1239/24/3297, 1–3. Rusiškai *lakei*.
69. RGADA 1239/24/2893 (apie 1914 metų gyventojus) ir 1239/24/2985, 90 apie suėmimus.
70. Dienoraščio pradžia iš Tolstaya, *Diaries*, p. 841; Tolstojaus pasakojimas pasirodo Luiso ir Eilmerio Modo išverstoje *Anna Karenina* for The World's Classics (repr. Oxford, 1983), 5 dalis, 1–6 skyriai, o ši citata yra 445 p.
71. RGADA 1239/3/19277 pateikia šio proceso 1857 metais detalių, o RGADA 1239/24/2986 aptariami tie patys valstybiniai vizitai 1914 metais. Tokiomis aplinkybėmis Kremliaus administracija privalėjo rasti prieglobstį daugiau nei 2 000 vien tik karinio personalo.
72. Tolstaya, *Diaries*, p. 14 (29 Jan. 1862).
73. Snegirev, *Dnevnik*, vol. 1, p. 297.
74. Snegirev, *Dnevnik*, vol. 1, p. 302.
75. Žiūrėti Zabelin, *Dnevniki*, p. 7–23.
76. Snegirev, *Dnevnik*, vol. 2, p. 35.
77. Zabelin, *Dnevniki*, p. 47.
78. Zabelin, *Dnevniki*, p. 239, 245.
79. Apie Sergejaus Aleksandrovičiaus antisemitizmą žiūrėti Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy* (Princeton, NJ and Oxford, 2006), p. 311–312.
80. Pacituota Wortman, *Scenarios*, p. 364.
81. Zabelin, *Dnevniki*, p. 214.
82. Konstantinas Bykovskis, pacituota William Craft Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1997), p. 423.

83. Jos leidinių sąrašą 1915 metais suredagavo V. K. Trutovskis kaip *Spisok izdanii Imperatorskogo Moskovskogo Obshchestva p. 50 let ego deiatel'nosti.* Taip pat žiūrėti Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 249.
84. Plačiau žiūrėti I. Mashkov, red., *Otchet po restavratsii Bol'shogo Moskovskago Uspenkago Sobora* (Moscow, 1910), p. 6–23. Apie augančią kritiką, kuriai vadovavo I. E. Grabaris, žiūrėti pirmąjį Istorinių ir meno vertybių apsaugojimo komisijos pranešimą, išleistą V. N. Kuchin, red., *Iz istorii stroitel'stva sovetskoi kul'tury 1917–1918. Dokumenty i vospominaniia* (Moscow, 1964), p. 149–153.
85. Apie mozaikas, kitas vidaus restauracijos problemas – B. Iu. Brandenburg ir kt., *Arkhitektor Ivan Mashkov* (Moscow, 2001), p. 81–84. Apie bendresnio pobūdžio cerkvės požiūrį į tą pastatą žiūrėti RGADA 1239/24/3082.
86. Zabelin, *Dnevniki*, p. 91–92.
87. Žiūrėti Zabelin, *Dnevniki*, p. 17–18.
88. Apie Kremliaus radinius – Zabelin, *Dnevniki*, p. 17–18.
89. Zabelin, *Dnevniki*, p. 112.
90. Sovietmečio aprašymą rasite V. M. Raushenbakh, „Rossiya v 1861–1917g", *Mezhdunarodnyi sovet muzeev: Konferentsiya komitet muzeev arkheologii i istorii* (Moscow and Leningrad, 1970), p. 3–11.
91. Šie radiniai kruopščiai išnagrinėti Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 82–83.
92. Zabelin, *Dnevniki*, p. 91.
93. Panova, „Arkheologicheskoe", p. 350.
94. N. P. Likhachev, *Biblioteka i arkhiv moskovskikh gosudarei v XVI stoletii* (St Petersburg, 1894), p. 4.
95. Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 82–83.
96. Panova, „Arkheologicheskoe", p. 352–353.
97. N. A. Skvortsov, *Arkheologiia i topografiia Moskvy: Kurs lektsii* (Moscow, 1913), p. 80; Zabelin, *Istoriia goroda Moskvy*, p. 65.
98. Likhachev, *Biblioteka*, p. 1.
99. S. P. Bartenev, *Moskovskii kreml' v starinu i teper'*, 2 vols. (St Petersburg, 1912 ir 1918), vol. 2, p. 202–206; Likhachev, *Biblioteka*, p. 5.
100. Bartenev, *Moskovskii kreml'*, vol. 2, p. 204–205.
101. Likhachev, *Biblioteka*, p. 2–5.
102. Kai kurių pavyzdžių žiūrėti Likhachev, op. cit. O taip pat A. I. Sobolevskii, „Eshche raz o kremlevskie tainike i tsarskoi biblioteke", *Arkheologicheskie izvestiia i zametki*, no. 12 (1894), p. 400–403; idem (1894), p. 33–44; taip pat žiūrėti S. O. Shmidt, red., *Biblioteka Ivana Groznogo. Rekonstruktsiia i bibliograficheskoe opisanie* (Moscow, 1982).
103. Panova, „Arkheologicheskoe", p. 353.

104. Maskvos Dūma buvo įkurta 1870 metų statutu. 1905 metais buvo 160 deputatų, jie rinkdavosi prabangiuose namuose Voskresenskajos aikštėje. Žiūrėti *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 27–28.
105. Vien tik 2005 metais pasirodė pora leidimų. Ta knyga taip pat prieinama trimis PDF variantais.
106. *Moskovskii kreml' v starinu i teper'.* Tie tomai pasirodė 1912–1918 m. 2011 metais jie buvo pakartotinai išleisti.
107. Gyventojų sąrašas yra RGADA 1239/24/2985.
108. Pastatyta 1900 metais; žiūrėti *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 21.
109. Rūmų personalo uniformos aptartos RGADA 1239/24/2894, 2901.
110. Mikhailov, *Unichtozhennyi*, p. 275–281.
111. Zabelin, *Dnevniki*, p. 213–215.
112. *Letters of Nicholas and Marie*, p. 188.
113. *Letters of Nicholas and Marie*, p. 188, 203.
114. *Istoriia Moskvy s drevneishchikh vremen*, vol. 3, p. 97–100.
115. Geriausi pavyzdžiai yra Vasnetsov, *Drevniaia Moskva*.
116. Žiūrėti Wortman, *Scenarios*, p. 334–343.
117. Frazė „ideali krikščioniška valstybė" randama pirmajame Nikolajaus II karūnavimo albumo puslapyje. *Sviashchennoe koronovanie ... Nikolaia Aleksandrovicha*, vol. 1, p. 1.
118. I. Tokmakov, *Istoricheskoe opisanie vsekh koronatsii rossiiskikh tsarei, imperatorov i imperatrits* (Moscow, 1896). Riuriko atvaizdas yra p. vii; ten taip pat yra apgaulingi Kijevo šv. Vladimiro ir Maskvos Vasilijaus III atvaizdai.
119. *Sviashchennoe koronovanie ... Nikolaia Aleksandrovicha*, vol. 1, p. 245.
120. *Letters of Nicholas and Marie*, p. 115–116.
121. *The Times*, 1896 05 10, p. 3.
122. *The Graphic*, 1896 06 06, šeštadienis. Naujausiais duomenimis, apytiksliai 1 000–2 000 užmuštųjų.
123. Illus; *Sviashchennoe koronovanie ... Nikolaia Aleksandrovicha*, vol. 1, p. 176, 284–285.

9. AKROPOLIS

1. Apie tą Paryžiaus įvykį skaityti Jennifer Homans, *Apollo's Angels: A History of Ballet* (London, 2010), p. 317–318, Modris Eksteins, *Rites of Spring* (London, 1989), p. 10–16.
2. Priešingų nuomonių apie to baleto reikšmę rasite Richard Taruskin, *Defining Russia Musically* (Princeton, NJ, 1997), p. 49, 378 ir Homans, *Apollo's Angels*, p. 312.

3. Kritiko komentarai iš A. V. Krusanov, *Russkii avangard, 1907–1932: istoricheskii obzor v trekh tomakh* (Moscow, 1996), vol. 1, p. 2, p. 196–198; taip pat žiūrėti *The Knave of Diamonds in the Russian Avant Garde*, vertė Kenneth MacInnes (St Petersburg, 2004). Apie menininkus žiūrėti Aristarkh Lentulov, *Katalog vystavki* (Moscow, 1968), http://www.foto-a.narod.ru/collection/polonchuk/ropot/ropot_dok_3.htm (2013 01 23 informacija) ieškoti 1914 m. parodos katalogo faksimilės.
4. Pacituota iš Norbert Lynton, *Tatlin's Tower: Monument to Revolution* (New Haven, Conn. and London, 2009), p. 46. Dar apie Malevičiaus požiūrį į meną – *The Non-Objective World*, red. Howard Dearstyne (Mineola, NY, 2003), o taip pat Charlotte Douglas, *Kazimir Malevich* (London, 1994).
5. Richard Stites, *Revolutionary Dreams* (Oxford, 1989), p. 170.
6. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen do nashikh dnei v trekh tomakh*, vol. 3 (Moscow, 2000), p. 33.
7. Evgenii Tret'iakov, „Otkrytie metro", *Moskva*, 9 (2007 rugsėjis), p. 137.
8. Istoriia Moskvy *s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 21–22, 27.
9. Pacituota Karl Schlogel, *Moscow* (London, 2005), p. 18.
10. Timothy J. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass., 1995), p. 56–57.
11. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 23.
12. *Istoriia Moskvy_s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 108. Taip pat žiūrėti J. N. Westwood, *Endurance and Endeavour: Russian History 1812–1992*, 4th edn (Oxford, 1993), p. 210–211.
13. V. N. Kuchin, red., *Iz istorii stroitel'stva sovetskoi kul'tury 1917–1918. Dokumenty i vospominaniia* (Moscow, 1964), p. 332.
14. RGADA 1239/24/3012, 99–105.
15. RGADA 1239/24/3012, 20, 28.
16. Westwood, *Endurance*, p. 212. Apie legendinę rusų armijos drąsą žiūrėti C. Merridale, *Ivan's War* (London, 2005), p. 11–12.
17. RGADA 1239/24/3012, 106.
18. Gyviausias aprašymas tebėra O. Figes, *A People's Tragedy* (London, 1996), p. 307–344.
19. Dėl rusų kalendoriaus tų metų įvykius labiau nei įprastai sunku sekti. Pagal naująjį (ir esamą) kalendorių Nikolajus atsistatydino kovo 15 dieną, tačiau Rusijoje tuo metu ta data buvo skaičiuojama kitaip ir dvylika dienų atsiliko nuo europietiškų normų.
20. Allan Monkhouse, *Moscow, 1911–1933* (London, 1933), p. 59–61.
21. Eduard M. Dune, *Notes of a Red Guard* (Urbana, Ill. and Chicago, 1993), p. 32–34.

22. Dune, *Red Guard*, p. 35.
23. RGADA 1239/24/3230, 2.
24. RGADA 1239/24/3230, 5.
25. RGADA 1239/24/3297, 1–3.
26. RGADA 1239/24/3297, 31.
27. Šalia Trubnajos aikštės. Plačiau žiūrėti V. S. Kundiuso memuarus, Kuchin, *Iz istorii*, p. 298–299.
28. Žiūrėti I. E. Grabar, *Pis'ma, 1917–1941* (Moscow, 1977), p. 15. Taip pat V. P. Lapshin, *Khudozhestvennaia zhizn' Moskvy i Petrograda v 1917 godu* (Moscow, 1983), p. 232. Elenos Gagrinos nuomonę apie akropolį rasite *Materialy i issledovaniia*, vol. XV, p. 200; Konstantin Mikhailov, *Unichtozhennyi Kreml'* (Moscow, 2007), p. 38.
29. A. S. Shchenkov, red., *Pamiatniki arkhitektury v Sovetskom Soiuze* (Moscow, 2004), p. 14–15.
30. Lapshin, *Khudozhestvennaia zhizn'*, p. 84–85.
31. Trumpą biografiją žiūrėti http://www.kreml.ru/ru/history/ReferenceData/guidance-museum/Trutovskiy (2012 06 06 informacija).
32. RGADA 1239/24/3272, 1–2.
33. A. Resis, red., *Molotov Remembers: Conversations with Felix Chuev* (Chicago, 1993), p. 98.
34. Konservatyvaus Maskvos istoriko nuomonę žiūrėti Terence Emmons, versta ir redaguota, *Time of Troubles: The Diary of Iurii Vladimirovich Got'e* (London, 1988), p. 72–73.
35. Monkhouse, *Moscow*, p. 67.
36. John Reed, *Ten Days That Shook the World* (Harmondsworth, 1966), p. 226.
37. Lapshin, *Khudozhestvennaia zhizn'*, p. 228.
38. Episkop Nestor Kamchatskii, „Rasstrel' Moskovskogo Kremlia", repr. *Moskovskii zhurnal*, 4 (1992), p. 24.
39. A. N. Kashevarov, *Pravoslavnaia rossiiskaia tserkov' i sovetskoe gosudarstvo, 1917–1922* (Moscow, 2005), p. 87.
40. Žiūrėti *Novaia zhizn'*, 1917 11 03. Vertimas pacituotas iš Reed, *Ten Days*, p. 220–221.
41. Emmons, *Got'e*, p. 80.
42. Monkhouse, *Moscow*, p. 68.
43. Lapshin, *Khudozhestvennaia zhizn'*, p. 234.
44. Reed, *Ten Days*, p. 227–230.
45. A. Abramov, *U Kremlevskoi steny* (Moscow, 1981), p. 34; Kashevarov, *Pravoslavnaia rossiiskaia*, p. 90.
46. Abramov, *Kremlevskoi steny*, p. 52.

47. Lapshin, *Khudozhestvennaia zhizn'*, p. 226.
48. Episkop Nestor, „Rasstrel", p. 27–29.
49. Lapshin, *Khudozhestvennaia zhizn'*, p. 228.
50. Lapshin, *Khudozhestvennaia zhizn'*, p. 231; apie Malevičių žiūrėti Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetskom Soiuze*, p. 49.
51. S. V. Mironenko, red., *Moskovskii kreml' tsitadel' Rossii* (Moscow, 2008), p. 218.
52. P. D. Malkov, *Zapiski komendanta kremlia* (Moscow, 1968), p. 118.
53. Grabar, *Pis'ma*, p. 22–23.
54. Joel A. Bartsch ir Maskvos Kremliaus muziejaus saugotojai, red., *Kremlin Gold: 1000 Years of Russian Jewels and Gems* (New York, 2000), p. 62.
55. Dekretas dėl Kremliaus paminklų, 1918 metų sausio 5 diena, išleistas Kuchin, *Iz istorii*, p. 55; taip pat žiūrėti Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 185.
56. 1918 metų balandžio dekretas, Kuchin, *Iz istorii*, p. 69.
57. V. C. Kundiuso liudijimas, Kuchin, *Iz istorii*, p. 301–302.
58. Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetskom Soiuze*, p. 49; Emmons, *Got'e*, p. 91.
59. Emmons, *Got'e*, p. 102.
60. Kuchin, *Iz istorii*, p. 63; Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetskom Soiuze*, p. 49.
61. Kuchin, *Iz istorii*, p. 65.
62. Apie komisiją žiūrėti Oranovsky, „Kreml' akropol", in Kuchin, *Iz istorii*, p. 317–356.
63. Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetskom Soiuze*, p. 17.
64. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 218.
65. Oranovskio liudijimas, Kuchin, *Iz istorii*, p. 322.
66. Tas laiškas išleistas Kuchin, *Iz istorii*, p. 264.
67. Emmons, *Got'e*, p. 121.
68. Kuchin, *Iz istorii*, p. 157.
69. V. D. Bonch-Bruevich, *Vospominaniia o Lenine* (Moscow, 1965), p. 210. Taip pat žiūrėti Malkov, *Zapiski*, p. 116.
70. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 185.
71. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 122–123.
72. Robert Service, *Lenin: A Biography* (London, 2000), p. 343.
73. Bonch-Bruevich, *Vospominaniia*, p.197.
74. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 194.
75. Bonch-Bruevich, *Vospominaniia*, p. 200–205.
76. Kuchin, *Iz istorii*, p. 80.
77. Malkov, *Zapiski*, p. 117.
78. Malkov, *Zapiski*, p. 116.
79. Malkov, *Zapiski*, p. 113.
80. Bonch-Bruevich, *Vospominaniia*, p. 211.

81. Service, *Lenin*, p. 345.
82. Apie keltuvą žiūrėti GARF R-130/2/199, 17; apie vandentiekį žiūrėti Aleksandr Kolesnichenko, „Mesto propiski: Moskva", *Argumenty i fakty*, 2009 06 17.
83. Interviu, Maskva, 2008 metų rugsėjis; taip pat žiūrėti S. O. Shmidt, red., *Moskva: Entsiklopediia* (Moscow, 1997), p. 401.
84. Resis, *Molotov Remembers*, p. 98.
85. Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetsom Soiuze*, p. 20, 57.
86. Leon Trotsky, *My Life* (Harmondsworth, 1984), p. 368.
87. G. Bordiugov (sudarytojas), „Kak zhili v kremle v 1920 godu: Materialy kremlevskoi komissi TsK RKP(b)", V. A. Kozlov, red., *Neizvestnaia Rossiia* (Moscow, 1992), vol. 2, p. 267. Čia cituojamoje medžiagoje pateikiamas skaičius yra 1 112, jį patvirtina ir kiti šaltiniai.
88. Mironenko, *Moskvoskii kreml'*, p. 210. Apytikriai pusė jų buvo civiliai, likusieji – kareiviai arba saugumo tarnybų nariai. Žiūrėti Bordiugov, „Kak zhili v kremle", p. 267.
89. Trotsky, *My Life*, p. 366.
90. Trotsky, *My Life*, p. 366–367.
91. GARF R-130/2/160, 203.
92. GARF R-130/2/199, 204; taip pat žiūrėti Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 210.
93. GARF R-130/2/199, 203.
94. Malkov, *Zapiski*, p. 120.
95. GARF R-130/2/162.
96. Ia. N. Shchapov, red., *Russkaia pravoslavnaia tserkov' i kommunisticheskoe gosudarstvo, 1917–1941* (Moscow, 1996), p. 39.
97. GARF R-130/2/160, 7.
98. GARF R-130/2/160, 17.
99. Cituojama iš T. A. Tutova in *Materialy i issledovaniia*, vol. XX, p. 305. Apie visą incidentą žiūrėti jos „Trotskaia protiv Stalina. Piat' pisem k Leninu ob Oruzhenoi palate", *Materialy i issledovaniia*, vol. XX, p. 298–322.
100. Mironenko, *Moskovkii kreml'*, p. 285.
101. Dune, *Red Guard*, p. 86.
102. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 134–135.
103. Trotsky, *My Life*, p. 366–367. Taip pat žiūrėti Dune, *Red Guard*, p. 86.
104. Bordiugov, „Kak zhili v kremle", p. 265, 270.
105. Tamara Kondratieva, *Gouverner et nourrir: du pouvoir a la Russie, XVI–XXe siècles* (Paris, 2002), p. 174.
106. Service, *Lenin*, p. 368.

107. Cituojama iš D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev* (London, 1998), p. 63.
108. Malkov, *Zapiski*, p. 159–160.
109. Apie garažą žiūrėti *Argumenty i fakty*, 2011 03 23 („Shef v Kreml'! Istorii iz zhizni garazha osobogo naznacheniia"); Malkov, *Zapiski*, p. 109; Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 210; apie Delaunay-Belleville taip pat žiūrėti Sean McMeekin, *History's Greatest Heist* (New Haven, Conn., 2008), p. 39. Caras turėjo savo mėgstamiausių automobilių kolekciją, Leninas, perėmęs ją savo žinion, šį tą pakeitė.
110. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 127.
111. Kondratieva, *Gouverner et nourrir*, p. 101; Bonch-Bruevich, *Vospominaniia*, p. 225.
112. Plačiau žiūrėti C. Merridale, *Night of Stone* (London, 2000), p. 129.
113. Kuchin, *Iz istorii*, p. 25–26. Taip pat žiūrėti A. Mikhailov, „Programma monumental'noi propagandy", *Iskusstvo*, 4 (1968), p. 31–34, idem, 5 (1968), p. 39–42.
114. Malkov, *Zapiski*, p. 218–219.
115. 1918 metų liepos mėnesį. Žiūrėti Valstybės kontrolės komisijos ataskaitą, Kuchin, *Iz istorii*, p. 105.
116. Mikhailov, „Programma monumental", *Iskusstvo*, 4, p. 34; Kuchin, *Iz istorii*, p. 32–37 apie nutarimus, atspindinčius Lenino nekantrumą.
117. Apie Gerasimovą žiūrėti Stites, *Revolutionary Dreams*, p. 50.
118. Kuchin, *Iz istorii*, p. 45.
119. Abramov, *Kremlevskoi steny*, p. 45. Taip pat žiūrėti Stites, *Revolutionary Dreams*, p. 87.
120. Buvo prašoma atidaryti soborą ir per Šventąją savaitę. Žiūrėti GARF R-130/2/161, 1.
121. Kuchin, *Iz istorii*, p. 353–354.
122. GARF R-130/2/157, 3–4.
123. N. A. Krivova, *Vlast' i tserkov' v 1922–1925 gg.* (Moscow, 1997), p. 15; Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetskm Soiuze*, p. 10.
124. Shchapov, *Russkaia pravoslavnaia tserkov'*, p. 36, 1918 m. kovo 17 d. rezoliucija.
125. Shchapov, *Russkaia pravoslavnaia tserkov'*, p. 36.
126. GARF R-130/2/160, 2; taip pat žiūrėti Shchapov, *Russkaia pravoslavnaia tserkov'*, p. 40–41; apie šventųjų kultą apskritai žiūrėti S. A. Smith, „Bones of contention: Bolsheviks and the struggle against relics, 1918–1930", *Past and Present*, 204 (2009 rugpjūtis), p. 155–194.
127. Kuchin, *Iz istorii*, p. 37–45, cituojama 1918 m. liepos 17 d. SNK rezoliucija.

128. Kuchin, *Iz istorii*, p. 45–46, 164 ff. apie chaosą menininkų pasaulyje.
129. *Istoriia Moskvy v shesti tomakh* (Moscow, 1953) vol. 6, p. 186 aprašo tą bareljefą 1919 metų gegužės 1 dieną, kai jis buvo papuoštas palmių lapais ir Karlo Markso portretais.
130. Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetskom Soiuze*, p. 8.
131. Krivova, *Vlast' i tserkov'*, p. 30.
132. Krivova, *Vlast' i tserkov'*, p. 30.
133. Cited in Richard Pipes, *The Unknown Lenin* (New Haven, Conn., 1996), p. 152–155.
134. Krivova, *Vlast' i tserkov'*, p. 50.
135. McMeekin, *Greatest Heist*, p. 83.
136. McMeekin, *Greatest Heist*, p. 84.
137. Tas skaičius gerokai viršijo 1 000. Žiūrėti McMeekin, *Greatest Heist*, p. 83.
138. Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetskom Soiuze*, p. 23.
139. Mikhailov, *Unichtozhennyi*, p. 114.
140. 1922 metų liepos 26 dienos Grabario pareiškime (*Pis'ma*, p. 65) užsimenama apie tai.
141. Grabar, *Pis'ma*, p. 179.
142. Shchenkov, *Pamiatniki ... v Sovetskom Soiuze*, p. 21.
143. E. Kirichenko, *Khram Khrista Spasitelia v Moskve* (Moscow, 1992), p. 228.
144. Tos žaviai pasivadinusios Įamžinimo komisijos svarstymai sekami Y. M. Lopukhin, *Bolezn', smert' i bal'zamirovanie V. I. Lenina* (Moscow, 1997).

10. RAUDONOJI TVIRTOVĖ

1. Walter Benjamin, „Moscow“, in *Reflections, Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*, red. Peter Demetz (New York, 1978), p. 101, 126.
2. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen do nashikh dnei v trekh tomakh*, vol. 3 (Moscow, 2000), p. 148 (apie nedarbą) ir 151 (apie darbininkų susirinkimus).
3. Platesnį aprašymą ir iliustracijas žiūrėti Catherine Cooke, *Russian Avant-garde: Theories of Art, Architecture and the City* (London, 1995).
4. Teiginį įrodė Dmitry Shvidkovsky, *Russian Architecture and the West* (New Haven, Conn. and London, 2007), p. 364.
5. Apie Baranovskio darbus žiūrėti Iu. A. Bychkov ir kt., red., *Petr Baranovskii: trudy, vospominaniia sovremennikov* (Moscow, 1996).
6. A. S. Shchenkov, red., *Pamiatniki arkhitektury v Sovetskom Soiuze* (Moscow, 2004), p. 145.

7. S. Dmitrievsky, *Sovetskie portrety* (Berlin, 1932), p. 59.
8. E. Kirichenko, *Khram Khrista Spasitelia v Moskve* (Moscow, 1992), p. 221.
9. Kirichenko, *Khram*, p. 221, cituojamas Grabario straipsnis leidinyje *Stroitel'stvo Moskvy*, 7 (1925).
10. V. Kozlov, „Pervye snosy", *Arkhitektura i stroitel'stvo Moskvy*, 8 (1990 rugpjūtis), p. 27–28.
11. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 35–36.
12. Cituojama iš Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 42.
13. Apie Kazanės soboro pritaikymą žiūrėti Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 166.
14. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 36; Timothy J. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass., 1995), p. 277; Cooke, *Russian Avant-garde*, p. 202.
15. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 83.
16. Cituojama iš Kirichenko, *Khram*, p. 224–225.
17. V. Kozlov, „Tragediia monastyrei: god 1929-i", *Moskovskii zhurnal*, 1 (1991), p. 34; taip pat žiūrėti Kirichenko, *Khram*, p. 225.
18. Kirichenko, *Khram*, p. 225. Buvo planuojama panaudoti tas pačias temas parodoms Kremliaus Arsenalo muziejuje. Žiūrėti I. Ia. Kachalova, „Istoriia otdela pamiatnikov kremlia", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 184.
19. Richard Stites, *Revolutionary Dreams* (Oxford, 1991), p. 109–112.
20. Kirichenko, *Khram*, p. 246.
21. V. A. Kozlov, red., *Neizvestnaia Rossiia*, vol. 2 (Moscow, 1992), p. 337–348, ir Kirichenko, *Khram*, p. 251.
22. Cooke, *Russian Avant-garde*, p. 202–206.
23. Apie tai yra daugybė pasakojimų. Trumpą turinį žiūrėti Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 35–36.
24. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 43.
25. Shvidkovsky, *Russian Architecture*, p. 369; XX a. penktojo dešimtmečio iliustraciją žiūrėti Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 210.
26. S. V. Mironenko, red., *Moskovskii kreml': tsitadel' Rossii* (Moscow, 2008), p. 239.
27. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 294–295.
28. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 295.
29. Kachalova, „Istoriia", p. 183.
30. Kozlov, „Tragediia monastyrei", p. 38.
31. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 296.
32. Kachalova, „Istoriia", p. 183.
33. Kozlov, „Tragediia monastyrei", p. 39.
34. Žiūrėti T. D. Panova, *Kremlevskie usypal'nitsy* (Moscow, 2003), p. 198–202.

35. Pavyzdžiui, kai kurie tų akmenų buvo išskirti dioramoje, atidarytoje 2009 metais Ivano Didžiojo varpinėje, nors komentaruose nepaminėta istorija, kaip jie ten atsidūrė.
36. Kozlov, „Tragediia monastyrei", p. 39.
37. *Pravoslavnye sviatyni Moskovskogo Kremlia v istorii i kul'ture Rossii* (Moscow, 2006), p. 308; Rerbergas anksčiau buvo suprojektavęs Kijevo geležinkelio stotį.
38. Tikslas, kurį protestuotojai tuo metu pasiekė. Žiūrėti *Pravoslavnye sviatyni*, p. 308.
39. Interviu vyko Maskvoje 2007 metų rugsėjį.
40. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 297.
41. RGASPI 671/1/103, 163.
42. Kachalova, „Istoriia", p. 184.
43. Colton, *Moscow*, p. 268.
44. Apie tą nutarimą – Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 300. Jį pasiūlė Abelis Enukidzė. Apie specialiai tam panaudotus fejerverkus – *Stolitsa*, 3 (1991), p. 38–39.
45. A. Voyce, *The Moscow Kremlin: Its History, Architecture, and Art Treasures* (London, 1955), p. 67.
46. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 300.
47. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 302.
48. T. V. Tolstaia, „Muzei„Uspenskii sobor" Moskovskogo kremlia. Stranitsy istorii", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 209.
49. Kachalova, „Istoriia", p. 186, cituojamas Kremliaus archyvas.
50. Lidiya Shatunovskaya, *Zhizn' v Kremle* (New York, 1982), p. 25.
51. Žiūrėti *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 105–110.
52. T. A. Tutova, „Direktor oruzheinoi palaty D. D. Ivanov i bor'ba za sokhranenie muzeinikh tsennostei v 1922–1929 godakh", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 106–109.
53. Tokia praktika buvo vadinama *vydviženie*, „paaukštinimas", šalia jų dabartinis pritariamasis veiksmas atrodo anemiškai.
54. M. K. Pavlovich, „Oruzheinaia palata Moskovskogo Kremlia v 1930e gody", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 113–115.
55. M. Dokuchaev, *Moskva. Kreml'. Okhrana.* (Moscow, 1995), p. 49.
56. Taip vadinamas Kremliaus įvykis. Žiūrėti toliau.
57. Pavlovich, „Oruzheinaia palata", p. 116.
58. Pavlovich, „Oruzheinaia palata", p. 117.
59. Kachalova, „Istoriia", p. 186.
60. I. I. Shits, pacituota iš I. V. Pavlova, *Stalinizm: Stanovlenie mekhanizma vlasti* (Novosibirsk, 1993), p. 77.

61. Stalino gimimo data buvo tiktai viena iš daugybės paslapčių. Žiūrėti Robert Service, *Stalin: A Biography* (London, 2004), p. 13–14.
62. Plačiau – Pavlova, *Stalinizm*, esp. p. 90–138.
63. Pavlova, *Stalinizm*, p. 87.
64. Pavlova, *Stalinizm*, p. 90.
65. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 248; apie vėlesnes telefono sistemas žiūrėti Kolešničenkos straipsnį *Argumenty i fakty*, 2011 02 16.
66. Paties Molotovo atsiliepimą apie pasiklausymo sistemas rasite A. Resis, red., *Molotov Remembers: Conversations with Felix Chuev* (Chicago, 1993), p. 224. Bendrai apie Kremliaus sistemas – Mironenko, *Moskovskii kreml'*, ypač p. 232–248, Tamara Kondratieva, *Gouverner et nourrir: du pouvoir a la Russie, XVI–XXe siècles* (Paris, 2002), p. 173 (cituojami Prezidento bibliotekos darbuotojai), ir Dokuchaev, *Moskva.*, p. 64.
67. Žiūrėti Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 159–163, apie milicijos darbo metodus.
68. Boris Bazhanov, cituojama iš Colton, *Moscow*, p. 162.
69. B. S. Ilizarov, *Tainaia zhizn' Stalina* (Moscow, 2002), p. 152–153, 1939 metų aviatoriaus Jakovlevo liudijimas.
70. Ibid., p. 152.
71. Fragmentai iš Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 378–382; taip pat žiūrėti Pavelo Sudoplatovo (kuris skambindavo Stalinui, kai kildavo pavojus), *Spetsoperatsii: Lubianka i kreml' 1930–1950 gody* (Moscow, 1997), p. 102. Apie Poskrebyševą ir Stalino vidaus „virtuvę" – Pavlova, *Stalinizm*, p. 137.
72. Tą argumentą dar labiau išvystė Kondratieva, *Gouverner et nourrir.*
73. Pavlova, *Stalinizm*, p. 74.
74. Plačiau apie minėtus patogumus žiūrėti, pavyzdžiui, Shatunovskaya, *Zhizn' v Kremle*, p. 42–44 ir Pavlova, *Stalinizm*, p. 51–52.
75. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 210. Apie vėlesnį Kremliaus parduotuvės perkėlimą į GUM-ą – ten pat, p. 239.
76. Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 23–24.
77. Shatunovskaya, *Zhizn' v Kremle*, p. 41; Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 27–28. Apie pokalbį žiūrėti Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 24–25.
78. Konkretūs pavyzdžiai pateikiami Enukidzės bylose. Žiūrėti RGASPI 667/1/1–59. Taip pat – Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 30.
79. Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 24, 73.
80. Mikojano liudijimas. Plačiau apie vaikus žiūrėti L. Vasileva, *Deti Kremlya* (Moscow, 1996).
81. Resis, *Molotov Remembers*, p. 210; R. Richardson, *The Long Shadow. Inside Stalin's Family* (London, 1994), p. 119.
82. Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 25.

83. Pacituota iš Kondratieva, *Gouverner et nourrir*, p. 183.
84. Klemenko, pacituota iš Kondratieva, *Gouverner et nourrir*, p. 173.
85. Shatunovskaya, *Zhizn' v Kremle*, p. 42.
86. Kondratieva, *Gouverner et nourrir*, p. 183.
87. Įrodymai išsibarstę to meto memuaruose. Žiūrėti, pavyzdžiui, Resis, *Molotov Remembers*, p. 222–225.
88. Apie tokį moterų išnaudojimą – Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 163.
89. Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 39–40.
90. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 248.
91. Apie Bedną, pavyzdžiui, žiūrėti RGASPI 667/1/18.
92. Apie tą kambarį – Richardson, *Long Shadow*, p. 122. Apie savižudybę rasite, pavyzdžiui, Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (London, 2004), p. 1–21.
93. Richardson, *Long Shadow*, p. 123.
94. Sokolovos parodymų prieš Muchanovą originalą žiūrėti RGASPI 671/1/103, 3–19.
95. RGASPI 67/1/103, 24.
96. Apie Kirovo nužudymą – S. Deviatov ir kt., „Gibel' Kirova. Fakty i versii", *Rodina*, 3 (2005), p. 57–63. Čia pateiktas jungtinis Rusijos federalinio saugumo ir Gynybos ministerijos žmogžudystės tyrimo nuosprendis, paskelbtas 2004 metais.
97. RGASPI 671/1/107, 85–86.
98. *Istoricheskii arkhiv*, 3 (1995), p. 156–157 pasakojama apie pirmuosius Ježovo apsilankymus.
99. Pavyzdžiui, žiūrėti RGASPI 671/1/106, 107.
100. Pavyzdžiui, tokios detalės buvo surinktos kai kurių sargybinių. Žiūrėti RGASPI 671/1/103, 76.
101. Visi tie gandai pateikti Kremliaus bylose. Pavyzdžių rasite RGASPI 671/1/107, 74–86.
102. RGASPI 671/1/106, 85.
103. Petersono pareiškimą žiūrėti RGASPI 671/1/103, 163.
104. RGASPI 671/1/103, 157.
105. RGASPI 671/1/105, 105–6.
106. Ilizarov, *Tainaia zhizn'*, p. 118; Sudoplatov, *Spetsoperatsii*, p. 440–441.
107. RGASPI 671/1/23, 1.
108. RGASPI 671/1/23, 7.
109. Ilizarov, *Tainaia zhizn'*, p. 92.
110. Apie 1935-uosius žiūrėti R. Medvedev, Zh. Medvedev, *The Unknown Stalin* (London, 2003), p. 271. Žiūrėti Stalino susitarimus dėl vakarėlių. RGASPI 558/11/1479.

111. Svetlana Allilueva, *Twenty Letters to a Friend* (London, 1967), p. 10.
112. Dokuchaev, *Moskva*., p. 115.
113. Allilueva, Twenty Letters, p. 87.
114. Allilueva, *Twenty Letters*, p. 135; taip pat žiūrėti Dokuchaev, *Moskva*., p. 49.
115. Edward Crankshaw, red., *Khrushchev Remembers* (London, 1971), p. 297.
116. Daugiau apie kiną pateikta G. Mar'iamov, *Kremlevskii tsenzor: Stalin smotrit kino* (Moscow, 1992).
117. Plačiau – Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 243.
118. Crankshaw, *Khrushchev Remembers*, p. 298–299.
119. Colton, *Moscow*, p. 323.
120. Respondentas apklaustas Maskvoje 2010 metų rugsėjį.
121. Apie paieškas žiūrėti Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 59 ir Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 98.
122. Dmitrievsky, *Sovetskie portrety*, p. 60.
123. Apie kasinėjimus ir radinius – *Po trasse pervoi ocheredi Moskovskogo metropolitena imeni L. M. Kaganovicha* (Leningrad, 1936).
124. Steleckio užrašai ir dienoraščiai išspausdinti I. Ia. Stelletskii, *Poiski biblioteka Ivana Groznogo* (Moscow, 1999), p. 272–316; apie Ščiusevą žiūrėti Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 48–50.
125. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 116.
126. 2004 metais kaip dalis televizijos serialo *Kremlin-9* buvo parodytas filmas apie tą radinį.
127. Žiūrėti Colton, *Moscow*, p. 324.
128. V. Shevchenko, *Povsednevnaia zhizn' pri prezidentakh* (Moscow, 2004), p. 194–195.
129. Ten pat, p. 195.
130. Apie Kremliaus susirinkimą žiūrėti Medvedev and Medvedev, *Unknown Stalin*, p. 218.
131. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 306; E. I. Smirnova, „Oruzheinaia palata v 1941–1945 godakh", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 127.
132. Smirnova, „Oruzheinaia palata", p. 124.
133. Interviu Maskvoje 2010 metų rugsėjį.
134. Dokuchaev, *Moskva*., p. 105–106; Smirnova, „Oruzheinaia palata", p. 124–126.
135. *Istoricheskii arkhiv*, 5–6 (1995); *Istoricheskii arkhiv*, 2, 3 ir 4 (1996).
136. *Istoricheskii arkhiv*, 4 (1996), p. 33.
137. Smirnova, „Oruzheinaia palata", p. 127.
138. Iu. Korolev, *Kremlevskii sovetnik: XX vek glazami ochevidtsev* (Moscow, 1995), p. 12.
139. I. Shmelev, cituojama iš *Moskovskii zhurnal*, 9 (1992), p. 2–3.
140. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 256.

141. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 356.
142. L. A. Petrov, „Restavratsionnye raboty v Moskovskom kremle", *Arkhitektura i stroitel'stvo Moskvy*, 10 (1995).
143. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 403
144. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 401; I. A. Rodimtseva, *Ocherki istorii Moskovskogo Kremlia* (Moscow, 1997), p. 122.
145. Shchenkov, *Pamiatniki*, p. 403.
146. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 256.
147. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 256.
148. *Moskovskii Kreml'* (Moscow, 1947).
149. *Kreml' i Krasnaia ploshchad'. Al'bom* (Moscow, 1947).
150. P. V. Sytin, *Istoriia planirovki i zastroiki Moskvy*, vol. 1 (Moscow, 1950), p. 7.

11. KREMLINOLOGIJA

1. John Steinbeck, *A Russian Journal* (London, 1949; repr. 1994), p. 212–213.
2. Steinbeck, *Journal*, p. 212.
3. A. Adzhubei, *Te desiat' let* (Moscow, 1989), p. 118.
4. Tas pasakojimas – Svetlana Allilueva, *Twenty Letters to a Friend* (London, 1967), p. 16–18.
5. M. K. Pavlovich, „Oruzheinaia palata v seredine 1940-x–nachale 1980-x godov (k istorii ekspozitsii)", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 132–133; taip pat žiūrėti *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen do nashikh dnei v trekh tomakh*, vol. 3 (Moscow, 2000), p. 270, kur aprašomi kiti Tainickio parko medžiai.
6. Apie ponią Chruščiovą žiūrėti Larissa Vasileva, *Kremlin Wives*, vertė Cathy Porter (New York, 1994), p. 200–202; apie kitus žiūrėti Timothy J. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass., 1995), p. 364.
7. V. Shevchenko, *Povsednevnaia zhizn' pri prezidentakh* (Moscow, 2004), p. 43, cituojamas Erenburgas.
8. Pavlovich, „Oruzheinaia palata", p. 132.
9. A. S. Shchenkov, red., *Pamiatniki arkhitetury v Sovetskom Soiuze* (Moscow, 2004), p. 218.
10. Frederick C. Barghoorn, „The partial reopening of Russia", *Slavic Review*, 16, 2 (1957 balandis), p. 146, 158.
11. *Istoriia Moskvy s drevneishikh vremen*, vol. 3, p. 274.
12. L. I. Donetskaia, L. I. Kondrashova, „Iz istorii prosvetitel'skoi deiatel'nosti v Moskovskom kremle", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 304.
13. *Kreml' Moskvy* (Moscow, 1957), p. 30.

14. Visą tekstą galima rasti internete. Žiūrėti www.marxists.org/archive/khrushchev/1956/02/24.htm.
15. Plačiau žiūrėti Dmitry Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, vertė Harold Shukman (London, 1998), p. 141, 201–217.
16. *Kreml' Moskvy*, p. 5.
17. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 31; interviu su Iu. V. Firsov, Moscow, 2009 rugsėjis.
18. *Kreml' Moskvy*, p. 4.
19. Donetskaia and Kondrashova, „Iz istorii prosvetitel'skoi", p. 304.
20. Interviu su Firsovu, Maskva, 2009 metai.
21. *Mezhdunarodnyi Sovet Muzeev: Konferentsiia komiteta muzeev arkheologii i istorii, 9–18 sentiabr' 1970* (Leningrad and Moscow, 1970), p. 12.
22. *Mezhdunarodnyi Sovet Muzeev*, vadovas ekskursijų vadovams, p. 13.
23. Remiuosi maskviečių draugų ir kolegų, kurie arba buvo užsitarnavę tą privilegiją, arba šaipydavosi (vėliau) iš tų, kurie ją turėjo, pastebėjimais. Apie pionierių elgesį galėčiau papasakoti remdamasi savo patirtimi.
24. Donetskaia, Kondrashova, „Iz istorii prosvetitel'skoi", p. 304; Ol'ga Sosnina, Nikolai Ssorin-Chaikov, red., *Dari vozhdiam: Katalog vystavki* (Moscow, 2006), p. 302.
25. N. S. Vladimirskaia, „Etapy stanovleniia nauchnoi deiatel'nosti muzeia", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 283.
26. Jį išleido leidykla *Moskovskij Rabočij* 1957 metais.
27. Ji taip pat buvo išleista *Moskovskij Rabočij*, o po 1957 metų buvo keletą kartų išleista pakartotinai.
28. Apie tuos objektus žiūrėti katalogą, redaguotą Sosninos ir Ssorino-Čaikovo, *Dari vozhdiam*, įvairiose vietose.
29. M. M. Gerasimov, *The Face-Finder* (London, 1971), p. 187. Taip pat žiūrėti M. M. Gerasimovo pranešimą kolegoms „Dokumental'nyi portret Ivana Groznogo" (*Kratkie soobshcheniia instituta Akademii Nauk SSSR*), 100 (1965), p. 139–142.
30. I. A. Rodimtseva, *Iz glubiny vekov: ocherki istorii Moskovskogo Kremlia* (Moscow, 1997), p. 124, aprašo kai kuriuos darbus. Daugiau apie to laikotarpio projektų kritiką žiūrėti V. V. Vladimirskaia, „Restavratsiia pamiatnikov arkhitektury moskovskogo kremlia. XX vek", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 331–333.
31. *Mezhdunarodnyi Sovet Muzeev*, p. 1.
32. *Mezhdunarodnyi Sovet Muzeev*, p. 8–10. Taip pat žiūrėti I. L. Buseva-Davydova, *Khramy Moskovskogo Kremlia* (Moscow, 1997), p. 15.

33. Pirmasis Kremliaus darbuotojų atsitiktinai ištirtų dokumentų tomas *Materialy i issledovaniia* pasirodė 1973 metais. Jis neturėjo jokios temos, tačiau į jį buvo įtraukti straipsniai apie Kremliaus muziejų istoriją, apie konservavimą ir atskiras vertybes.
34. Katalogas su spalvotomis iliustracijomis buvo *Treasures from the Kremlin: An Exhibition from the State Museums of the Moscow Kremlin* (New York, 1979). Prireikė penkerių metų surengti tai parodai.
35. M. G. Rabinovich, *Zapiski sovetskogo intellektuala* (Moscow, 2005), p. 241.
36. Rabinovich, *Zapiski*, p. 297–298.
37. N. N. Voronin, M. G. Rabinovich, „Arkheologicheskie raboty v Moskovskom Kremle“, *Sovetskaia arkheologiia*, 1 (1963), p. 252–272. Sytinas, žinoma, dirbo su metro kasimo komandomis.
38. T. D. Avdusina, „Vystavka„arkheologiia moskovskogo kremlia“, *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 271.
39. N. S. Vladimirskaia (Sheliapina), red., *Arkheologicheskaia vystavka muzeev kremlia: katalog* (Moscow, 1983), įvairiose vietose.
40. Apie garnizoną žiūrėti A. Korzhakov, *Boris El'tsin: ot rassveta do zakata* (Moscow, 1997), p. 39.
41. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 193.
42. Apie XX a. septintojo dešimtmečio telefonų sistemą žiūrėti J. Patrick Lewis, „Communications output in the USSR: a study of the Soviet telephone systems“, *Soviet Studies*, 28, 3 (1976 liepa), p. 406–417.
43. Apie britų požiūrį man papasakojo K. A. (Tonis) Bišopas, CMG, OBE, oficialus britų vertėjas; apie sukurtas pagal rangus telefonų sistemas žiūrėti Korzhakov, *Boris El'tsin*, p. 129.
44. S. V. Mironenko, red., *Moskovskii kreml': tsitadel' Rossii* (Moscow, 2008), p. 51.
45. C. Cooke, „Manhattan in Moscow“, *Domus*, 840 (2001 rugsėjis), p. 95.
46. V. A. Vinogradov, red., *Moskva 850 let*, vol. 2 (Moscow, 1997), p. 140; Colton, Moscow, p. 371.
47. Colton, Moscow, p. 366. Aš prisimenu tą plaukimo baseiną iš savo studentiškų laikų: milžinas po atviru dangumi, šildomas net per šalčiausias Maskvos žiemas.
48. Mark Frankland, *Child of My Time* (London, 1999), p. 31–33.
49. Konstantin Mikhailov, *Unichtozhennyi Kreml'* (Moscow, 2007), p. 264.
50. A. Resis, red., *Molotov Remembers: Conversations with Felix Chuev* (Chicago, 1993), p. 187.
51. Interviu su inžinieriumi K. 2009 metų rugsėjį.
52. Mikhailov, *Unichtozhennyi*, p. 251.

53. V. V. Vladimirskaia, „Restavratsiia", *Materialy i issledovaniia*, vol. XIV, p. 330; Mikhailov, *Unichtozhennyi*, p. 250.
54. M. V. Posokhin ir kt., *Kremlevskii dvorets s"ezdov* (Moscow, 1974), p. 8.
55. Apie tuos dydžius žiūrėti ten pat, p. 50–60.
56. Mikhailov, *Unichtozhennyi*, p. 44.
57. Posokhin, *Kremlevskii*, p. 22.
58. V. A. Kozlov, S. Fitzpatrick, S. Mironenko, *Sedition* (New Haven, Conn., 2011), p. 113, 136.
59. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 264.
60. Apie moteris žiūrėti Vasileva, *Wives*, p. 208. Tuose pačiuose šaltiniuose pasakojama apie medžioklę ir maistą.
61. Mikhail Gorbachev, *Memoirs* (London, 1995), p. 143–144.
62. A. S. Gratchev, *La Chute du Kremlin* (Paris, 1994), p. 26.
63. Gratchev, *La Chute*, p. 28.
64. J. N. Westwood, *Endurance and Endeavour: Russian History 1812–1992*, 4-asis leid. (Oxford, 1993), p. 427.
65. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 362.
66. Gratchev, *La Chute*, p. 61.
67. Žiūrėti Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 330.
68. V. Kostikov, *Roman s prezidentom: zapiski press-sekretaria* (Moscow, 1997), p. 39.
69. Ši istorija buvo dar vienas atsiminimas, kurį 2006 metais man papasakojo vertėjas K. A. (Tonis) Bišopas, CMG, OBE.
70. Tas pavadinimas taip pat buvo žodžių žaismas, sutrumpinus „aukščiausią valdžios laipsnį".
71. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 383–384.
72. Mironenko, *Moskovskii kreml'*, p. 48–50; Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 380. Apie prastą to meto Soborų aikštės būklę žiūrėti V. V. Vladimirskaia, „Restavratsiia", p. 333.
73. Žiūrėti, pavyzdžiui, Iu. Korolev, *Kremlevskii sovetnik: XX vek glazami ochevidtsev* (Moscow, 1995).
74. Gorbachev, *Memoirs*, p. 101.
75. Anatoly S. Chernyaev, *My Six Years with Gorbachev*, vertė ir redagavo Robert D. English, Elizabeth Tucker (University Park, Pa., 2000), p. 52.
76. Puikus tiriamasis darbas apie pokarinį mentalitetą – Donald J. Raleigh, *Soviet Baby Boomers: An Oral History of Russia's Cold War Generation* (New York, 2011).
77. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 307.
78. Vasileva, *Wives*, p. 206–207.
79. Mervyn Matthews, *Privilege in the Soviet Union* (London, 1978), p. 36–40.

80. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 500.
81. B. D. Moroz, red., *Raisa: vospominaniia, dnevniki, interv'iu, stat'i, pis'ma, telegrammy* (Moscow, 2000), p. 49. Svarstoma problema neabejotinai slėgė Gorbačiovus, žiūrėti Gorbachev, *Memoirs*, p. 137–138.
82. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 122–124; interviu su S. Mikojanu, Moscow, 2007 rugsėjis.
83. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 125.
84. Chernyaev, *Six Years*, p. 28.
85. Colton, *Moscow*, p. 524.
86. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 135; Matthews, *Privilege*, p. 38–42.
87. Tas skandalas, apie kurį keletą metų buvo kalbama Maskvos virtuvėse, galiausiai buvo aprašytas *Moskovskaia Pravda*, 10–16 1986 rugsėjis.
88. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 135.
89. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 330.
90. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 308.
91. Gorbachev, *Memoirs*, p. 174.
92. Volkogonov, *Rise and Fall*, p 329.
93. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 372.
94. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 403; Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 195.
95. Gorbachev, *Memoirs*, p. 219.
96. Chernyaev, *Six Years*, p. 19.
97. Gorbachev, *Memoirs*, p. 222.
98. Chernyaev, *Six Years*, p. 64.
99. Igor Korchilov, *Translating History* (New York, 1997), p. 59.
100. A. Grachev, *Final Days: The Inside Story of the Collapse of the Soviet Union*, vertė Margo Milne (Boulder, Colo., 1995), p. xi; Rodric Braithwaite, *Across the Moscow River: The World Turned Upside Down* (London, 2002), p. 54.
101. Chernyaev, *Six Years*, p. 202.
102. Korchilov, *Translating History*, p. 123.
103. Chernyaev, *Six Years*, p. 234.
104. Chernyaev, *Six Years*, p. 165.
105. Gratchev, *La Chute*, p. 56.
106. Chernyaev, *Six Years*, p. 147–148.
107. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 38.
108. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 506.
109. Chernyaev, *Six Years*, p. 159.
110. Deividas Remnikas pasakė: „Kai istorija liovėsi buvusi Partijos įrankiu, Partija buvo pasmerkta žlugti." *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire* (London, 1994), p. 7.

111. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 499.
112. Gorbachev, *Memoirs*, p. 236.
113. Chernyaev, *Six Years*, p. 131.
114. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 506.
115. Cituojamas interviu su Džonatanu Stilu, *Guardian*, 2011 08 16: www.guardian.co.uk/world/2011/aug/16/gorbachev-guardian-interview (2012 05 15 informacija).
116. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 39–40; Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 524.
117. Braithwaite, *Moscow River*, p. 190–191.
118. Vertimas iš Braithwaite, *Moscow River*, p. 177.
119. Gorbachev, *Memoirs*, p. 413.
120. Boris El'tsin, *Zapiski Prezidenta* (Moscow, 1994), p. 54.
121. Gorbachev, *Memoirs*, p. 766.
122. Chernyaev, *Six Years*, p. 352.
123. Boris Yeltsin, *The View from the Kremlin*, vertė Catherine A. Fitzpatrick (London, 1994), p. 56.
124. Yeltsin, *View*, p. 68–69.
125. Chernyaev, *Six Years*, p. 378.
126. Gorbachev, *Memoirs*, p. 826.
127. *Izvestiia*, 1991 metų rugpjūčio 23 diena, p. 1. Po kelių dienų, rugpjūčio 27-ąją, tas pats laikraštis savo skaitytojų vardu pareikalavo „normalaus gyvenimo".
128. Yeltsin, *View*, p. 124.
129. Tai daug kartų minėjo Gorbačiovas. Žiūrėti jo *On My Country and the World* (New York, 1999), p. 151.
130. Yeltsin, *View*, p. 123.
131. El'tsin, *Zapiski Prezidenta*, p. 162.
132. *Izvestiia*, 27 1991 08 27.
133. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 40.
134. Chernyaev, *Six Years*, p. 380.
135. Volkogonov, *Rise and Fall*, p. 513.
136. Korzhakov, *Boris El'tsin*, p. 119.
137. Kostikov, *Roman s prezidentom*, p. 131.
138. Kostikov, *Roman s prezidentom*, p. 37.
139. Grachev, *Final Days*, p. 56–59.
140. Korzhakov, *Boris El'tsin*, p. 119; Gorbachev, *On My Country*, p. 148.
141. Grachev, *Final Days*, p. 56–59.
142. Gorbachev, *On My Country*, p. 148; Yeltsin, *View*, p. 111–115.
143. Apie patį *portfel*, vieną iš trijų, žiūrėti Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 59–60.
144. El'tsin, *Zapiski Prezidenta*, p. 160–161.

145. Grachev, *Final Days*, p. 181.
146. Yeltsin, *View*, p. 121.
147. Cituojama Gorbachev, *On My Country*, p. 157.
148. Ta nuotrauka buvo išspausdinta visame pasaulyje. Žiūrėti *Izvestiia*, 1991 12 26.
149. Grachev, *Final Days*, p. 191. Vėliau Gračiovas persikėlė į Paryžių, todėl faktiškai jo paminėta suma buvo 200 prancūziškų frankų.

12. NORMALUS GYVENIMAS

1. A. Grachev, *Final Days: The Inside Story of the Collapse of the Soviet Union*, vertė Margo Milne (Boulder, Colo., 1995), p. 194; V. Shevchenko, *Povsednevnaia zhizn' pri prezidentakh* (Moscow, 2004), p. 42; Boris Yeltsin, *The View from the Kremlin*, vertė Catherine A. Fitzpatrick (London, 1994), p. 12.
2. *Izvestiia*, 1992 01 02.
3. Nepriteklius ir didelės kainos jau buvo prieš Jelcinui ateinant į valdžią. Žiūrėti Otto Latsis, *Izvestiia*, 1992 01 02. Apie užsienio pagalbą ir to priežastis žiūrėti „IMF Approves Stand-by Credit for Russia", Oficialus Tarptautinio valiutos fondo 1995 m. balandžio 11 d. pareiškimas, kurį galima rasti https://www.imf.org/external/np/sec/pr/1995/pr9521.htm (2011 08 26 informacija).
4. Paul Klebnikov, *Godfather of the Kremlin: Boris Berezovsky and the Looting of Russia* (New York and London, 2000), p. 33.
5. Klebnikov, *Godfather*, p. 36. Rusijos gyventojų sumažėjimas buvo keleto tarptautinių pasitarimų tema XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje. Analizę žiūrėti N. G. Bennett ir kt., „Demographic implications of the Russian mortality crisis", *World Development*, 26 (1998), p. 1921–1937.
6. Apie Niujorko banko skandalą žiūrėti „Russia misled IMF on loan", *Washington Post*, 1999 07 01.
7. Detalią statistiką žiūrėti Richard Sakwa, *Russian Politics and Society*, 4th edn (Abingdon and New York 2008), p. 36–38.
8. Apie tai bendrais bruožais pasakoja Sakwa, *Russian Politics*, p. 30.
9. Žiūrėti Otto Latsį, o taip pat Sergeijų Taranovą, abu rašė *Izvestiia*, 1993 05 04.
10. Senasis Komunistų partijos laikraštis *Pravda* buvo taip vadinamas „raudonai-rudas", kaip liudija jo reportažas apie Gegužės 1-osios demonstracijas.
11. Viacheslav Kostikov, *Roman s Prezidentom: zapiski press-sekretariia* (Moscow, 1997), p. 173, cituojamas *Argumenty i fakty* redaktorius Vladislavas Starkovas. Pačių įvykių aprašymą žiūrėti Sakwa, *Russian Politics*, p. 52.
12. Vladimir Snegirev, *Rossiiskaya gazeta*, 2003 10 03.

13. Apie tų minių sudėtį ir jų motyvus žiūrėti Michael Urban, „The politics of identity in Russia's postcommunist transition: the nation against itself", *Slavic Review*, 53, 3 (1994 ruduo), p. 734. Liberalioji spauda vadino juos „ura patriotais". Žiūrėti *Izvestiia*, 1993 09 21, p. 1, 4.
14. Daugiausiai buvo priskaičiuota tūkstantis. Skaičius 147 paimtas iš Sakwa, *Russian Politics*, p. 52, ir jis mažiausias, kadangi net Prokuratūra pateikia 249 nukentėjusiųjų skaičių (148 viduje ir 101 gatvėse).
15. *Izvestiia*, 1993 10 05, p. 1.
16. Yeltsin, *View*, p. 241; apie medicinos paslaugų problemas žiūrėti David Satter, *Darkness at Dawn: The Rise of the Russian Criminal State* (New Haven, Conn. and London, 2003), p. 61. Visiškai kitokį požiūrį į tuos įvykius pateikia *Pravda*, 1993 09 25 („Rossiia protiv diktatura").
17. Cituojama iš Robert Conquest, *Washington Post*, 1993 10 10.
18. *Washington Post*, 1993 10 16.
19. Cituojama iš Lilia Shevtsova, in A. Brown, L. Shevtsova redaguotoje knygoje *Gorbachev, Yeltsin, Putin: Political Leadership in Russia's Transition* (Washington, DC, 2001), p. 69.
20. Kaip apie tai sakė Vasilijus Pribylovskis, „valdžios idėja buvo ideologija, kurią jis rėmė." Žiūrėti David Satter, *It was a Long Time Ago, And It Never Happened Anyway* (New Haven, Conn. and London, 2011), p. 158.
21. Cituojama iš Andrew Jack, *Inside Putin's Russia* (London, 2004), p. 227.
22. Brown, Shevtsova, *Gorbachev, Yeltsin, Putin*, p. 76.
23. Rusijos konstituciją galima rasti internete adresu www.constitution.ru.
24. Tuos nutarimus apžvelgia Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 52–62.
25. To projekto rėmėjas buvo Jurijus Lužkovas. Žiūrėti Kostikov, *Roman s Prezidentom*, p. 263.
26. Plačiau žiūrėti Brian D. Taylor, *State Building in Putin's Russia* (Cambridge, 2011), esp. p. 294–298. Edward Lucas, *The New Cold War: How the Kremlin Menaces both Russia and the West* (London, 2008), p. 43.
27. Apie Gorbačiovą ir Džoną Meidžorą žiūrėti Rodric Braithwaite, *Across the Moscow River: The World Turned Upside Down* (London, 2002), p. 217.
28. Boris Yeltsin, *Midnight Diaries* (London, 2000), p. 160; esu dėkinga K. A. (Toniui) Bišopui, CMG, OBE, už kitą tos istorijos pusę, kurią papasakojo man 2006 metų liepą.
29. Apie tai detaliai papasakojo BBC. Žiūrėti http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/133725.stm (2013 01 31 informacija).
30. Yeltsin, *Midnight Diaries*, p. 304.
31. Iu. A. Bychkov ir kt., red., *Petr Baranovskii: Trudy, vospominaniia sovremennikov* (Moscow, 1996), p. 142.

32. Ruslan Armeev, „Kazanskii sobor vozrozhden!", *Moskovskii zhurnal*, 1 (1994), p. 2.
33. Pasakų motyvų to meto Maskvos rekonstrukcijoje analizę žiūrėti Benjamin Forest, Juliet Johnson, „Unravelling the threads of history: Soviet-era monuments and post-Soviet national identity in Moscow", *Annals of the Association of American Geographers*, 92, 3 (2002 rugsėjis), p. 524–547.
34. L. G. Georg'ian, red., *Podgotovka k prazdnovaniiu 850-letiia osnovaniia Moskvy: sbornik statei opublikovannykh v gazetakh Moskvy i podmoskov'ia v 1995–1997 gg.* (Friazino, 1997), p. 53.
35. Dmitri Sidorov, „National monumentalization and the politics of scale: the resurrection of the Cathedral of Christ the Savior in Moscow", *Annals of the Association of American Geographers*, 90, 3 (2000 rugsėjis), p. 561.
36. Sidorov, „National monumentalization", p. 561.
37. Y. Luzhkov, *My deti tvoi, Moskva* (Moscow, 1996), p. 193.
38. Aleksandr Korzhakov, *Boris El'tsin: ot rassveta do zakata. Posleslovie* (Moscow, 2004), p. 456.
39. Zoe Knox, „The symphonic ideal: the Moscow patriarchate's post-Soviet leadership", *Europe-Asia Studies*, 55, 4 (2003 birželis), p. 586.
40. Sidorov, „National monumentalization", p. 565.
41. Tai yra pirmasis kultūros vietų atrinkimo kriterijus, jis buvo ypatingai minimas Kremliaus atveju. Visą sąrašą žiūrėti http://whc.unesco.org.en/criteria/.
42. Tas UNESCO sprendimas buvo priimtas 14-ojoje sesijoje 1990 metų gruodį.
43. Kontrastas su kaimynine Kolomna, kurios Kremliaus sienos buvo perstatytos puikiausiu pastišo stiliumi, yra stulbinantis.
44. Konstantin Mikhailov, *Unichtozhennyi Kreml'* (Moscow, 2007), p. 245.
45. www.nkj.ru/archive/articles/13604 (*Nauka i zhizn'*, 4 (2008), A. Graščenkovo, buvusio Kremliaus muziejaus komandos nario, atsiminimai, skaityti 2011 metų rugpjūčio 25 dieną.
46. Mikhailov, *Unichtozhennyi*, p. 244.
47. *New York Times*, 1999 09 16.
48. *The Economist*, 1999 09 16.
49. *New York Times*, 1999 08 27
50. Tą faktą apverkė buvęs jo direktorius pokalbio metu Maskvoje 2007 metų rugsėjį.
51. Yeltsin, *Midnight Diaries*, p. 96.
52. Shevchenko, *Povsednevnaia*, p. 38.
53. Tarp dalyvaujančių kompanijų buvo *Martolini* ir *Maioli*, įsikūrusios istoriniame amatininkų kvartale Florencijoje.
54. *Nezavisimaia gazeta*, 1998 11 17.

55. Ta istorija pakartota 2001 metų liepos 1 dienos *New York Times* Borodino biografinėje apybraižoje.
56. Puikus to įvykio aprašymas yra David Satter, *Darkness at Dawn*, p. 57–59.
57. *Corriere della Sera*, 1999 08 25.
58. *New York Times*, 1999 09 08. Turoverio kaip liudininko patikimumu vėliau buvo suabejota. *Moscow Times*, 2001 03 06.
59. *New York Times*, 2001 04 13.
60. *Moscow Times*, 2001 04 16.
61. Plačiau žiūrėti jos tinklapį www.mabetex.eu, kurio lankytojai gali tyrinėti jos pažadą, kad „mes pastatysime ateitį".
62. Grigorii Smolitskii, „Moskovskii kreml' mogut iskliuchit' iz spiska Iunesco", *Izvestiia*, 2012 08 10, prieinama http://izvestia.ru/news/532590.
63. *Moscow Times*, 2002 03 18.
64. *Ekspress gazeta online*, 2006 11 03, galima rasti http://www.eg.ru/daily/sports/8410 (2011 08 25 informacija).
65. Viso teksto anglišką vertimą žiūrėti http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/monitoring/584845.stm.
66. Shevtsova in Brown and Shevtsova, *Gorbachev, Yeltsin, Putin*, p. 93.
67. Lilia Shevtsova, straipsnis Lilia Shevtsova, Andrew Wood knygoje *Change and Decay: Russia's Dilemma and the West's Response* (Washington, DC, 2011), p. 42.
68. Buvo daug informacijos apie sprogdinimus, tariamai surežisuotus FSB, kurie pagreitino antrąjį Čečėnijos karą. Naujausią apžvalgą žiūrėti Satter, *Long Time Ago*, p. 301.
69. Oficialiai gautus skaičius žiūrėti Hans-Henning Schroder, „What kind of political regime does Russia have?", Stephen White, red., *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia* (Basingstoke, 2008), p. 20.
70. Taylor, *State Building*, p. 293.
71. Anders Aslund, „The hunt for Russia's riches", *Foreign Policy*, 152 (2006 sausis–vasaris), p. 47.
72. Pateikiami Lilijos Ševcovos skaičiai iš Shevtsova, Wood, *Change and Decay*, p. 102.
73. http://valdaiclub.com/politics/37000.html, cituojama iš Clifford Gaddy, Fiona Hill, „Putin and the Uses of History", Valdai Discussion Club, 2012 01 10, p. 4.
74. Tai papasakojo buvęs britų vertėjas K. A. (Tonis) Bišopas interviu, duotame 2006 metų liepą.
75. Reportažą anglų kalba žiūrėti Endriu Osborno straipsnyje 2011 metų gruodžio 14 dienos *Daily Telegraph*, prieinamą http://www.telegraph.co.uk/

news/worldnews/europe/russia/8323981/Vladimir-Putin-has-600-million-Italianate-palace.html.

76. Yeltsin, *View*, p. 210–211.
77. Gaddy and Hill, „Putin and the Uses of History", p. 2.
78. Plačiau žiūrėti Satter, *Long Time Ago*, p. 188.
79. Tai įrodyta Arkady Ostrovsky, „Enigma variations", *The Economist*, 2008 11 29, p. 3–18. Taip pat žiūrėti Satter, *Long Time Ago*, p. 212–215.
80. Lilia Shevtsova, *Putin's Russia* (Washington, DC, 2003), p. 169–170.
81. http://www.heraldscotland.com/kremlin-funded-blockbuster-casts-putin-in-a-tsar-role-1.829539 (2013 01 15 informacija).
82. *Nezavisimaia gazeta*, 2007 10 26 („Russkii tresh").
83. „Liubim li my Moskvu?", *Moskovskaia pravda*, 2007 08 30.
84. *Gibel' imperii: Vizantiiskii urok* (tuo filmu paremta knyga taip pat išleista Eksmo 2008 metais). Dėkoju Sergejui Ivanovui, kad supažindino mane su ta medžiaga per paskaitą Londone 2009 metais.
85. „Uroki istorii: rabota s natsional'noi ideei", *Nezavisimaia gazeta*, 2008 12 30.
86. Apie tą Aleksandro Filipovo vadovėlį žiūrėti *Novaia gazeta*, 2007 09 24, „Poslednyi pisk istorii gosudarstva rossiiskogo", ir kritinės Jurijaus Afanasjevo pastabos („Eta kniga – sledka s sovest'iu"). Apie likimą taip pat žiūrėti Satter, *Long Time Ago*, p. 212.
87. Tas statulas man apibūdino K. A. Bišopas. Apie Putino susižavėjimą Piotru Stolypinu, o taip pat apie garsias istorinių asmenų parodas, kurias Valdajaus klubo nariai apžiūrėjo Kremliuje 2005 metais, žiūrėti Gaddy, Hill, „Putin and the Uses of History", p. 1–2.
88. Epizodas *Neizvestnyi kreml'* buvo transliuojamas 2004 metais.
89. „Aleksandra Nevskogo predlagaiut v pokroviteli FSB", http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/russia/newsid_7629000/7629205.stm (2008 09 26 informacija).
90. Ta knyga, kurios vyriausias redaktorius buvo Sergejus Mironenko, buvo pavadinta *The Moscow Kremlin: Russia's Citadel* (*Moskovskii kreml': tsitadel' Rossii*).
91. marker.ru/news/3124 (2011 09 02 informacija).
92. Šiuos ir kitus komentarus galima rasti autotravel.ru/otklik.php/3490.
93. http://valdaiclub.com/history/a1628608 13.html (2013 01 31 informacija).
94. „Na bashnyakh Kremlya obnaruzheny ikony", *Izvestiia*, 2010 05 05.

Padėkos

Nebūčiau parašiusi šios knygos be dosnios Leverhulmo valdybos paramos – jos Didžioji mokslinė stipendija leido man nebedėstyti, be to, buvo apmokėta didžioji dalis mano kelionių ir tyrinėjimų. Toks finansavimas, maloningai paskirtas ir puikiai tvarkomas, yra ir būtinybė, ir tikras įkvėpimas. Esu dėkinga valdybos nariams bei draugams, ypač Emai Rotšild, Stivenui A. Smitui ir velioniui Toniui Džatui. Savo darbo pradžioje Tonio Džato dėka kaip mokslinės draugijos narė lankiausi Niujorko Universiteto *Remarque* institute – tai jaudinanti patirtis, už kurią norėčiau padėkoti ir Džeirai Kesler, Katerinai E. Fleming.

Tiek daug žmonių man suteikė kvalifikuotos pagalbos, patarimų ir padrąsinimo, kad visų jų paminėti neįmanoma. Ypač dėkoju Jelenai Gagarinai ir Kremliaus muziejaus fondų bei bibliotekos darbuotojams. Negailėjo savo laiko ir žinių Kremliaus istorinių pastatų direktorius Andrejus Batalovas, dėkoju ir Kremliaus archeologijos direktorei Tatjanai Panovai. Daugybės apsilankymų Maskvoje metu mane mielai priimdavo entuziastingas Valstybinės istorinės bibliotekos personalas ir kelių didesnių valstybės archyvų, tarp jų ir Rusijos Federacijos Valstybės Senovinių dokumentų archyvo, darbuotojai. Taip pat esu dėkinga Rusijos Federacijos Valstybinei (Lenino) bibliotekai, Valstybiniam Istorijos archyvui, Valstybiniam Ekonomikos archyvui ir Ščiusevo architektūros mu-

ziejui. Kaip visada dosnūs buvo Maskvos kolegos ir bičiuliai, o ypač norėčiau padėkoti Sergo Mikojanui, Stepanui Mikojanui, Pavelui Palažčenko, Vsevolodui Pimenovui ir Sergejui Romaniukui.

Per keletą paskutiniųjų metų perskaičiau tiek daug retų knygų, kad Oksfordo Bodlio bibliotekos darbuotojai, o ypač dirbantys viršutiniuose fonduose ir Teiloro slavų bibliotekoje, tikriausiai maloniai pastebėjo sumažėjusį jų darbo krūvį užbaigus šį rankraštį. Man buvo ypatinga garbė skaityti tokioje kompanijoje. Dar noriu padėkoti Britų bibliotekos, Slavų studijų mokyklos prie Londono Universiteto koledžo bibliotekos, Londono bibliotekos ir Kembridžo Universiteto bibliotekos personalui. Be to, esu dėkinga Niujorko Viešosios bibliotekos (ypač Slavų ir Baltų skyrių) darbuotojams, be abejo, Edvardui Kazinecui. 2007 m. mane maloniai priėmė Hilvudo muziejaus ir bibliotekos personalas, ypač norėčiau padėkoti Skotui Rabiui, kuris ne tik supažindino mane su muziejaus kolekcija, bet ir pasidalijo su manimi kai kuriais dar neskelbtais savo darbo duomenimis.

Šis projektas gerokai praplėtė mano įprastų tyrinėjimų ribas, už tai esu ypač dėkinga skaitytojams, vertinantiems mano veiklą. Dėkoju už gerumą Alai Aronovai, Sergejui Bogatyriovui, Anai Pikington, Donaldui Reifildui ir Džonatanui Šepardui – jie visi perskaitė juodraščio dalis ir pateikė detalių komentarų. Žinoma, už galimas klaidas esu atsakinga tik aš. Dar norėčiau padėkoti Bridžidai Elen, Džilui Benetui, Ketlinai Berton Mjurel, serui Rodrikui Breitveitui, Klementinai Sesil, Robertui Deilui, Saimonui Diksonui, Vladimirui Fekovui, baronui Henesiui iš Nimpsfildo, Džeremiui Hiksui, Valerijai Holman, Džefriui Hoskingui, baronui Hardui iš Vestvelo, Irai Kacnelson, Igoriui Korčilovui, Vladimirui Kozlovui, Sju Leven, Keitei Lou, serui Rodrikui Lainui, Izabelei de Madariagai, Anai MakIntair, Filipui Merideilui, Nikolei Miler, Serenai Mur, Sergejui Orlenko, Tinai Pepler, V. F. Rajanui, Andre-

asui Šionlei, Saimonui Sebagui Montefiorei, Jonui Smelei, Nikolajui Sorinui-Čaikovui, Jelenai Stroganovai, Katerinai Taunsend, Tamarai de Vries Vinter ir Ričardui Vortmanui. Daugybę naujų duomenų suteikė Internetinis Senųjų slavistų diskusijų forumas, esu dėkinga ir velioniui Toniui Bišopui, jis taip ir nepamatė, kaip aš pasinaudojau žavingomis jo pastabomis. Ieškoti iliustracijų man labai padėjo Oktavija Lamb, o parengti galutinį tekstą – Šarlotė Raidings.

Įprasta padėkoti visiems, prisidėjusiems prie knygos rengimo (ir ta padėka labai nuoširdi), taip pat įprasta atleisti juos nuo bet kokios atsakomybės dėl pačios knygos. Labai daug kam esu dėkinga, todėl toks atleidimas gali būti tik techninis. Keli žmonės man tiek daug padėjo, kad be jų knygos tiesiog nebūtų. Du talentingi redaktoriai, Sara Berštel iš *Metropolitan* ir Saimonas Vinderis iš *Penguin*, šiam darbui skyrė daug energijos, apibėrė mane klausimais, sugebėjo tekstą sutvarkyti taip, kad pasakojimas būtų nuoseklus ir sklandus. Tačiau jie niekada nebūtų pamatę rankraščio, jei nebūtų Piterio Robinsono. Šis literatūros agentas skyrė labai daug laiko skaitymui drauge, jo intelektinė, praktinė ir moralinė parama buvo tiesiog milžiniška. Dėkoju jiems visiems ir tikiuosi, kad knyga atskleis, kaip kūrybingai kiekvienas iš jų prisidėjo prie mano sumanymo. Labiausiai esu dėkinga Frankui Peinui. Kad ir kokia nelengva buvo ši kelionė, tačiau jis ne tik viską ištvėrė, bet dar ir įsigudrino įsimylėti Maskvą. Tebūna ateityje dar daug maskvų.

Ką dar paskaityti

Ši knyga apima devynis šimtus rusų valstybės istorijos metų. Bibliografija, į kurią stengiausi įtraukti visus šaltinius, galbūt skaitytojui atrodo per daug sunki ir neprieinama. Viską, kuo rėmiausi, pateikiau išnašose, tačiau čia siūlau daug paprastesnį tolesnio skaitymo vadovą, kurį apribojau daugiausiai medžiaga, prieinama anglų kalba.

BENDRO POBŪDŽIO LITERATŪRA

Autorių, rašiusių apie visą Rusijos istoriją, nėra daug, bet jie išsiskiria drąsa. Tarp bendro pobūdžio knygų yra Džefrio Hoskingo (Geoffrey Hosking) *Russia and Russians: A History from Rus to the Russian Federation* (London, 2001) ir Džeimso A. Bilingtono (James A. Billington) *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture* (New York, 1966). Rengdama šią knygą, ieškojau informacijos ir V. Briuso Linkolno (W. Bruce Lincoln) *Between Heaven and Hell: The Story of a Thousand Years of Artistic Life in Russia* (New York, 1998), Nikolaso Riazanovskio (Nicholas Riasanovsky) *Russian Identities: A Historical Survey* (Oxford, 2005) ir Marko D. Steinbergo (Mark D. Steinberg) bei Nikolaso Riazanovskio (Nicholas Riasanovsky) dviejų tomų *A History of Russia*, 7 leidime (Oxford, 2005). Įkvėpimo suteikė Michaelio Černiav-

skio (Michael Cherniavsky) *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New York, 1969), kaip ir daug seniau parašyta Nikolajaus Berdiajevo (Nikolai Berdyaev) *The Russian Idea* (London, 1947). Ambicingą darbą šiais laikais parašė Rusijos viduramžių ir naujųjų laikų pradžios žinovas Maršalas Po (Marshall Poe) – *The Russian Moment in World History* (Princeton, NJ, 2003). Skaitytojams, mėgstantiems ginčytinus dalykus, patiks ir klasikinė Ričardo Paipso (Richard Pipes) *Russia Under the Old Regime* (London and New York, 1974), kurioje pateikta paveldimos valstybės idėja. Puikus kolektyvinis darbas *Cambridge History of Russia* (daugiatomė, 2006) prieinama forma supažindina su pačiais naujausiais tyrinėjimais. Šioje apžvalgoje rėmiausi atskirais jo straipsniais.

Parašyti darbai apie Kremliaus istoriją šiek tiek nuvilia. Rimčiausia iš parašytų anglų kalba yra Arturo Voiso (Arthur Voice) *The Moscow Kremlin: Its History, Architecture and Art Treasures* (London, 1955). Daugiau iliustracijų (bet mažiau rašytinės informacijos) rasite Deivido Daglaso Dankano (David Douglas Duncan) *Great Treasures of the Kremlin* (New York, 1967). Lorenso Kelio (Laurence Kelly) ištraukų rinkinyje *Moscow: A Traveler's Companion* (London, 1983) yra skyrius apie Kremlių, kuriame pateikiami pasakojimai ir mitai apie tvirtovę. Pasakojimų apie Maskvos architektūrą ieškokite Ketinos Berton Miurel (Katheen Berton Murell) *Moscow: An Architectural History* (London, 1977).

Viljamo Krafto Brumfildo (William Craft Brumfield) *History of Russian Architecture* (Cabridge, 1993) geriausiai supažindina su jo tyrinėjimų objektu architektūra, o Dmitrijaus Švidkovskio (Dmitry Shvidkovsky) *Russian Architecture and the West* (New Haven, Conn, and London, 2007) – stulbinančiai graži knyga, pateikianti dar vertingesnę naują medžiagą. Yra keletas bendro pobūdžio rusų meno istorijų (klasikinis darbas anglų kalba yra trijų tomų Džordžo Hamiltono (George Hamilton) *Art and Archi-*

tecture of Russia (Harmondsworth, 1954)), tačiau viena labiausiai prieinamų knygų yra Tamaros Talbot Rais (Tamara Talbot Rice) *A Concise History of Russian Art* (New York, 1963). Ikonas aptaria Džonas Stiuartas (John Stuart) *Ikons* (London, 1975) ir Olegas Tarasovas (Oleg Tarasov) *Icon and Devotion: Sacred Spaces in Imperial Russia*, vertė Robinas Milneris-Galandas (Robin Milner-Gulland) (London, 2002). Timotis Veiras (Timothy Ware) knygoje *The Orthodox Church* (London, 1997) geriausiai supažindina su pačia ortodoksų cerkve.

VIDURAMŽIŲ RUSIJA

Vienas geriausių supažindinimų su rusų istorija yra Simono Franklino (Simon Franklin) ir Džonatano Šepardo (Jonathan Shepard) The *Emergence of Rus 750–1200* (London and New York, 1996). Pirmieji Dženet Martin (Janet Martin) knygos *Medieval Russia, 980–1584* (Cambridge, 2007) skyriai apima pirmųjų rusų gyvenimą. Ryšius su Bizantija puikiai pristato Dmitrijaus Obolenskio (Dmitri Obolensky) *The Byzantine Commonwealth* (London, 1971) ir Džono Mejendorfo (John Meyendorff) *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century* (Cambridge, 1981). Omeljanas Pricakas (Omeljan Pritsak) knygoje *The Origin of Rus* (Cambridge, Mass, 1981) dalijasi svarbiomis diskusijomis apie pirklius iš šiaurės. Apie Bogoliubskį sužinosite Elenos S. Harvic (Ellen S. Hurwitz) knygoje *Prince Andrej Bogoliubskij: The Man and the Myth* (Florence, 1980).

Tradicinę ankstyvosios Maskovijos apžvalgą pateikia Džonas Fenelis (John Fennell) dviejose savo knygose: *The Crisis of Medieval Russia, 1200–1359* (London, 1983) ir *The Emergence of Moscow*, 1304–1359 (London, 1968). Gaivumu dvelkia D. G. Ostrovskio (D. G. Ostrowski) *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influ-*

ences on the Steppe Frontier (Cambridge, 1998), kur pateikiamas naujas požiūris į mongolų kultūros vaidmenį. Daugiau toje srityje gali pasitarnauti G. A. Fiodorovo-Davydovo (G. A. Fyodorov-Davydov) *The Culture of olden Horde Cities* (Oxford, 1948), C. H. Halperino (C. J. Halperin) *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Russian History* (London, 1987) ir netgi Maiklo Rubliovo *The Mongol Tribute* M. Černiavskio (M. Cherniavsky) redaguotoje knygoje *The Structure of Russian History* (New York, 1970), p. 29–64. Informacijos apie prekybos vaidmenį, diskusijų apie to krašto tarptautinius tinklus ieškokite Dženet Martin (Janet Martin) knygoje *Treasure of the Land of Darkness: The Trade and its Significance for Medieval Russia* (Cambridge, 1986).

Norėdami susipažinti su sakraliąja ortodoksų pasaulio architektūra, skaitykite Sirilo Mango (Cyril Mango) *Byzantine Architecture* (New York, 1976). Mongolų užkariavimo įtaka Maskvos krašto pastatams tiriama Deivido B. Milerio (David B. Miller) *Monumental building as a indicator of economic trends in Nothern Rus' in the late Kievan and Mongol periods, 1132–1462*, *American Historical Review*, 94 (1989), p. 360–390, tas pats autorius dar yra parašęs apie pačias garsiausias rusų ikonas savo studijoje *Legends of the icon of Our Lady of Vladimir: a study of the development of Muscovite national consciousness*, Speculum, 43, 4 (1968 spalis), p. 657–670. Bizantijos ir ankstyvojo rusų meno sąsajos tyrinėjamos Robino Kormako (Robin Cormack) įvade *Byzantine Art* (Oxford, 2000).

RENESANSAS

Vienintelė anglų kalba parašyta Ivano III biografija yra Džono Fenelio (John Fennell) *Ivan the Great of Moscow* (London, 1961), caro valdymo laikotarpis nepatraukė labai daug anglakalbių ty-

rinėtojų. Tos epochos apžvalgą rasite Roberto O. Krumėjaus (Robert O. Crummey) knygoje *The Formation of Muscovy, 1304–1613* (London and New York, 1987). Apie įvairius Ivano dvaro vystymosi aspektus skaitykite Gustavo Alefo (Gustave Alef) *The adoption of the Muscovite two-headed eagle: a discordant view*, Speculum, 41 (1966), p. 1–21 ir G. P. Majeskos (G. P. Majeska) *The Moscow coronation of 1498 reconsidered*, Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas, 26 (1978), p. 353–361.

Ivanas Rūstusis yra patraukęs daugiau spaudos dėmesio, įskaitant ir Izabelės de Madariagos (Isabel de Madariaga) parašytą biografiją *Ivan the Terrible: First Tsar of Russia* (New Haven, Conn, and London, 2005). Šiais laikais rimčiausias kūrinys apie Ivaną Rūstųjį ir jo epochą yra Sergejaus Bogatyriovo (Sergei Bogatyrev) darbas, ypač skyrius „Ivan the Terrible", ieškokite Morinos Peri (Maureen Perrie) knygoje *The Cambridge History of Russia, Vol. 1: From Early Rus' to 1689*. Apie karūnavimą ieškokite informacijos D. B. Milerio (D. B. Miller) *The coronation of Ivan IV of Moscow*, Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas, 15 (1967), p. 559–574. Piktas Ivano susirašinėjimas su jo buvusiu dvariškiu Andrejumi Kurbskiu yra išverstas J. L. I. Fenelio (J. L. I. Fennell) knygoje *The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV* of *Russia, 1564–1579* (Cambridge, 1955), Edvardo L. Kynano (Edward L. Keenan) *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha* (Cambridge, Mass., 1971) tas susirašinėjimas pateikiamas kaip apgavystė. Apie Ivano sveikatą skaitykite Čarlzo Halperino (Charles Halperin) „Ivan IV' insanity", *Russian History*, 34 (2007), p. 207–218. ir Edvardo L. Kynano (Edward L. Keenan) „Ivan IV and the King's Evil: Ni maka li to budet?", *Russian History*, 20 (1993), p. 5–13; apie jo vaizdavimą paveiksluose ir reputaciją žiūrėkite Morinos Peri (Maureen Perie) *The Image of Ivan the Terrible in Russian Folklore* (Cambridge, 1987).

Maskvėnų elito struktūra aptariama Gustavo Alefo (Gustave Alef) *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Moscow* (London, 1983), Nensės Šilds Kolman (Nancy Shields Kollmann) *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System* (Stanford, Calif., 1987), o taip pat Anos Kleimolos (Ann Kleimola) „The changing comdition of the Muscovite elite“, *Russian History*, 6, 2 (1979), p. 210–229. Vergijos tema, labai svarbi to meto valstybės projektuose, tyrinėjama Ričardo Helio (Richard Hellie) darbe *Slavery in Russia, 1450–1725* (Chicago, 1982). Su ja susijusi, bet daugiau techninė dvaro kalbos tema nagrinėjama Maršalo Po (Marshall Poe) darbe „What did Russians mean when they called themselves „Slaves of the Tsar“?“, *Slavic Review* 57, 3 (1998), p. 585–608. Apie naujosios Ivano biurokratijos struktūrą ieškokite Piterio B. Brauno (Peter B. Brown) „Muscovite government bureaus“, *Russian History*, 10, 3 (1983). Menas, religijos ir dvaro ideologija aptariami dviejuose Danielio Roulendo (Daniel Rowland) straipsniuose: „Moscow – the third Rome or the new Israel?“, *Russian Review*, 55 (1996), p. 591–614 ir „Two cultures, one throne room“, Valeri A. Kivelson (Valerie A. Kivelson) ir Roberto H. Gryno (Robert H. Greene) straipsnyje *Orthodox Russia* (University Park, Pa,. 2003), p. 33–57. Maiklo Fliro (Michael Flier) esė toje pačioje knygoje („Till the end of time: the apocalypse in Russian historical experience before 1500“) leidžia geriau suprasti tų laikų mentalitetą, siūlyčiau perskaityti ir jo esė apie Verbų sekmadienio ritualą „Breaking the code: the image of the tsar in the Muscovite Palm Sunday ritual“ Maiklo S. Fliro (Michael S. Flier) ir Denielio Roulendo (Daniel Rowland) redaguotoje *Medieval Russian Culture*, California Slavic Studies (Berkeley, Los Angeles and London, 1994), p. 213–242 .

Europiečių keliautojų pasakojimų ieškokite V. Tomaso (W. Thomas) *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini* (London, 1873), ten aprašomi Kontarinio pa-

tyrimai Ivano III laikų Maskvoje. Dženkinsono ir kitų įspūdžiai surinkti Loido E. Berio (Lloyd E. Berry) ir Roberto O. Kramėjaus (Robert O. Crummey) knygoje *Rude and Barbarous Kingdom: Russia in Accounts of Sixteenh-Century English Voyagers* (Madison, Wisc., 1968). Vaizdingus Stadeno atsiminimus apie Ivano Rūsčiojo laikų Maskoviją anglų kalba galima rasti Heinricho fon Štadeno (Heinrich von Staden) *The Land and Government of Muscovy*, ją išvertė Tomas Esperis (Thomas Esper) (Stanford, Calif., 1967), o Posevino memuarus, išverstus Hjugo F. Grehemo (Hugh F. Graham), knygoje *The Moscovia of Antonio Possevino, SJ* (Pittsburg, Pa., 1977).

SUNKMETIS

Jei kalbėsime apie angliškus šaltinius, daugiausiai sužinojau iš Česterio S. L. Daningo (Chester S. L. Dunning) *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty* (University Park, Pa., 2001), tai gilios ir skatinančios mąstyti studijos apie ankstyvąją naujųjų laikų Rusiją. Tas klausimas aptartas ir Morinos Peri (Maureen Perie) knygoje *Pretenders and Popular Modernism in Early Modern Russia* (Cambridge, 1995), o jos redaguotas ir išverstas skyrius apie Boriso Godunovo karjerą *Cambridge History of Russia* I tome (A. P. Pavlovo (A. P. Pavlov) „Fedor Ivanovich and Boris Godunov“, p. 264–285) yra ypač įžvalgus.

Labiausiai gerbiamas sunkmetį tyrinėjęs rusų istorikas yra S. F. Platonovas (S. F. Platonov), kurio autoritetingą, tačiau pasenusį darbą *Time of Troubles* išvertė Džonas T. Aleksanderis (John T. Alexander) (Lawrence, Kans., 1973). Anglų kalba yra išleistos dvi Boriso Godunovo biografijos: viena Platonovo (Platonov) (Gulf Breeze, Fl., 1973), o kita Ruslano Skrynikovo (Ruslan Skrynnikov) (Gulf Breeze, Fl., 1988), taip pat ir vaizdingas Skrynikovo

darbas *Time of Troubles: Russia in Crisis, 1604–1618* (Gulf Breeze, Fl., 1988).

Keliautojai, kurių liudijimai iliustruoja mano žodžius, nusipelno atskiros pastraipos. Ryškiausi yra šie: Žakas Margeretas (Jacques Margeret), *The Russian Empire and the Grand Duchy of Moscow: A Seventeenth-century French account*, išvertė ir redagavo Česteris S. L. Daningas (Chester S. L. Dunning) (Pitsburg, Pa., 1983); Isaakas Masa (Isaac Massa), *A Short History of the Peasant in Moscow under the Reigns of Various Sovereigns down to the Year 1610*, vertė G. E. Orchardas (G. E. Orchard) (Toronto, 1982); Stanislavas Zolkievskis (Stanislaw Zolkiewski), *Expedition to Moscow: A Memoir*, vertė M. V. Stivenas (M. W. Stephen) (London, 1959) ir *The Travels of Olearius in Seveteenth-Century Russia*, vertė Samjuelis H. Baronas (Samuel H. Baron) (Stanford, Calif., 1967).

Skaitytojai, besidomintys žemėlapiais, gali jų ieškoti Valeri Kivelson (Valerie Kivelson) knygoje *Cartographies of Tsardom: The Land and its Meanings in Seventeenth-Century Russia* (Ithaca, NY, 2006). Ekonominė sunkmečio prielaida yra vienintelė tema Ričardo Helio (Richard Hellie) knygoje *Enserfment and Military Change in Muscovy* (Chicago and London, 1971), panašius klausimus nagrinėja Maršalas Po (Marshall Poe) ir Erikas Loris (Eric Lohr) knygoje *The Military and Society in Russian History, 1350–1917* (Leiden, 2002).

ROMANOVŲ MASKOVIJA

Įdomiausiai su šiuo laikotarpiu supažindina Pauliaus iš Alepo užrašai, juos angliškai galima perskaityti knygoje *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Written by His Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic*, vertė F. C. Belforas (F. C. Belfour), 2 tomai (London, 1836). Šis laikotarpis rimčiau aprašytas Polo Djuko

(Paul Dukes) *The Making of Russian Absolutism, 1613–1801* (London, 1982) ir Roberto O. Kramėjaus (Robert O. Crummey) *Aristocrats and Servitors: The Boyar Elite in Russia, 1613–1689* (Princeton, NJ, 1983). Religija, tokia svarbi Romanovų dvare, tyrinėjama Polo Buškovičiaus (Paul Bushkovitch) *Religion and Society in Russia: The Sixteenth and Seventeenth Centuries* (New York, 1992), o apie didįjį bažnyčios suskilimą pasakojama P. Mejendorfo (P. Meyendorff) *Russia, Ritual and Reform: The Liturgical Reforms of Nikon in the Seventeenth Century* (New York, 1991) ir G. Michelso (G. Michels) *At War with the Church: Religious Dissent in Seventeenth-Century Russia* (Stanford, Calif., 1999). Apie kraują stingdančių to suskilimo pasekmių detales ieškokite Michailo Černiavskio (Michael Cherniavsky) „The Old Believers and the New Religion“, *Slavic Review*, 25, 1 (1966 kovas), p. 1–39.

Romanovai yra ir Lindsės Hjugs (Lindsey Huges) to paties pavadinimo knygos objektas (London, 2008), o Filipas Longvortas (Philip Longworth) parašė Aleksejaus Michailovičiaus biografiją *Alexis, Tsar of all the Russias* (London, 1984). Aleksejaus gydytojo Samjuelio Kolinso įspūdžiai buvo išleisti knygoje *The Present State of Russia: A Letter to a Friend at London, by an Eminent Person residing at the Czar's Court* (London, 1671). Apie Aleksejaus įstatymų rinkinį informacijos galima ieškoti Ričardo Helio (Richard Hellie) redaguotoje ir išverstoje *The Muscovite Law Code* (Ulozhenie) *of 1649* (Irvine, Calif., 1988), o baudžiavos pasekmes valstiečiams tada ir vėliau aptaria Deividas Munas (David Moon) knygoje *The Russian Peasantry, 1600–1930* (London and New York, 1999) ir Džeromas Bliumas (Jerome Blum) knygoje *Lord and Peasant in Russia from Ninth to the Nineteenth Centuries* (Princeton, NJ, 1961). Neseniai išversti Grigorijaus Kotošikino (Grigory Kotoshikhin) labai vaizdingi atsiminimai apie Maskovijos dvarą anglakalbiams skaitytojams padės geriau suprasti tą paslaptingą pasaulį.

XVIII AMŽIUS

Lindsės Hjugs (Lindsey Huges) parašyta Sofijos biografija *Sophia, Regent of Russia* (London and New Haven, Conn., 1990) išlieka labiausiai prieinama anglų kalba, o jos parengta Petro biografija (*Peter the Great: A Biography* (New Haven, Conn. And London, 2004)) ir platesnis darbas *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven, Conn. And London, 1998) yra erudicijos ir aiškaus rašymo pavyzdžiai. Jei norėtumėte dar daugiau, ieškokite Roberto K. Masi (Robert K. Massie) knygos *Peter the Great* (London, 1980 ir keletas pakartotinių leidimų). Autorius buvo apdovanotas už šį darbą. Jekaterinos asmuo domino daugelį biografų, vienas naujausių darbų yra Izabelės de Madariagos (Isabel de Madariaga) knyga *Russia in the Age of Catherine the Great* (London, 1981)) ir Saimono Diksono (Simon Dixon) *Catherine the Great* (London, 2009). Apie valdovus po Petro mirties rašo E. V. Anisimovas (E. V. Anisimov), *Five Empresses: Court Life in Eighteenth-century Russia*, vertė Ketlina Kerol (Kathleen Carroll) (Westport, Va., 2004).

Iš ryškiausių šio amžiaus mokslo darbų požiūriu į triukšmingą Petro dvarą išsiskiria Ernesto A. Zicerio (Ernest A. Zitser) knyga *The Transfigured Kingdom* (Ithaca, NY and London, 2004). Tradiciškesnis darbas, apimantis dvaro ceremonijų ir aukščiausios rusų valdžios vystymąsi nuo Petro laikų, yra nuostabi Ričardo Vortmano (Richard Wortman) knyga *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, dabar labiausiai paplitusi kaip vieno tomo leidinys (Princeton, NJ and Oxford, 2006). Apie Petro valdymo laikų pradžios politiką dar skaitykite Polio Buškovičiaus (Paul Bushkovitch) *Peter the Great: The Struggle for Power* (Cambridge, 2001).

Džeimso Krekrafto (James Cracraft) (*The Petrine Revolution in Russian Architecture*) (Chicago, Ill., 1988) ir Alberto Dž. Šmito (Albert J. Schmidt) (*The Architecture and Planning of Classical Moscow*)

(Philadelphia, Pa., 1989) knygų tema – staigus architektūros stiliaus pasikeitimas. Dar vienoje Krekrafto knygoje *The Petrine Revolution in Russian Imagery* (Chicago, Ill., 1997) plėtojama tema apie rusų architektūrą. Dmitrijus Švidkovskis (Dmitry Shvidkovsky) darbe apie Čarlzą Kameroną *The Empress and the Architect: British Architecture and Gardens at the Court of Catherine the Great* (New Haven, Conn. And London, 1996) rašo ir apie Jekaterinos aistras. Bendresnio pobūdžio apžvalgos ieškokite Lindsės Hjugs (Lindsey Hughes) „Russian culture in the eighteenth century" Dominiko Liveno (Dominic Lieven) redaguotoje *The Cambridge History of Russia, Vol. 2, Imperial Russia 1689–1917* (Cambridge, 2008), p. 67–91.

XIX AMŽIUS

XIX amžius prasideda su Napoleono karais ir baigiasi revoliucijos išvakarėse, tad literatūros yra tikrai daug. Su 1812 m. karu supažindina Adamo Zamoiskio (Adam Zamoyski) *1812: Napoleon's Fatal March on Moscow* (London, 2005), kuri remiasi rusų šaltiniais. Darija Olivjė (Daria Olivier) knygoje *The Burning of Moscow 1812* (London, 1966) pateikia dar tikslesnę informaciją apie Maskvos kančias. Iš prieinamų memuarų anglų kalba (reikėtų visos knygos, norint išvardyti parašytus prancūziškai ir rusiškai) turbūt geriausia Komto P.-P. De Seguro (Comte P.-P. De Ségur) *History of the Expedition to Russia Undertaken by the Emperor Napoleon in the Year 1812*, 2 vols. (London, 1826) arba sutrumpintas *New York Times* leidinys *Defeat: Napoleon's Russian Campaign*, vertė Dž. Deividas (J. David) (New York, 2008). Dar vienas šaltinis iš pirmų lūpų yra Vičencos kunigaikščio Generolo Armando de Kolenkoro (Armand de Caulaincourt) *With Napoleon in Russia,* iš originalių memuarų redaguotas Žano Hanoto (Jean Hanoteau), sutrumpino ir įvadą parašė Džordžas Liberas (George Libaire) (Mineola, NY, 2005).

Konservatyvi intelektualioji Maskvos aplinka apžvelgiama Aleksandro M. Martino (Alexander M. Martin) *Romantics, Reformers, Reactionaries: Russian Conservative Thought and Politics in the Reign of Alexander I* (DeKalb, Ill., 1997). Martino esė rinkinyje *Cambridge History of Russia* („Russia and the legacy of 1812", vol. 2, pp. 145–161) rašoma apie to laikotarpio kultūrą, taip pat ir Rozamundos Bartlet (Rosamund Bartlett) „Russian culture: 1801–1917" tame pačiame tome, p. 92–115. Apie romantizmą, o ypač jo požiūrį į kraštovaizdį, skaitykite Kristoferio D. Elio (Cristopher D. Ely) *This Meager Nature: Landscape and Identity in Imperial Russia* (DeKalb, Ill., 2002). Amžiaus vidurio romantinis nacionalistinis judėjimas yra Sintijos Hilos Viteiker (Cynthia Hyla Whittaker) knygos *Visualizing Russia: Fedor Solncev and Crafting a National Past* (Leiden and Boston, Mass., 2010) tema, jis apibūdinamas ir stambesniame Niujorko Viešosios bibliotekos 2007 m. kovo–birželio leidinyje *Russia Imagined* (katalogavo Vendė Salmond (Wendy Salmond) (New York, 2006)). Geriausias supažindinimas su tos epochos muzika yra Ričardo Taruškino (Richard Taruskin) *Defining Russia Musically* (Princeton, NJ, 1997).

Slavofilizmas puikiai išnagrinėtas klasikiniame Andžejaus Valickio (Andrzej Walicki) darbe *The Slavophile Contriversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought* (Oxford, 1975), o rusų istoriografijos pradžia kaip disciplina tyrinėjama Anatolio G. Mazuro (Anatole G. Mazour) „Modern Russian historiography" leidinyje *Journal of Modern History*, 9, 2 (1937 birželis), p. 169–202 ir individualiuose darbuose, tokiuose kaip A. G. Kroso (A. G. Cross) *N. M. Karamzin: A Study of His Literary Career* (London, 1971).

Apie Nikolajaus I dvarą žinotume ne viską be markizo de Kustino (Marquis de Custin) supažindinimo *Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russia*, pakartotinai išleisto su Džordžo

F. Kenano (George F. Kennan) įvadu (New York, 1989). Paties Nikolajaus biografijos ieškokite V. Briuso Linkolno (W. Bruce Lincoln) knygoje *Nicholas I: Emperor and Autocrat of All the Russias* (London, 1978), o Aleksandro II – V. E. Mosės (W. E. Mosse) *Alexander II and the Modernisation of Russia* (London, 1958). Nukeldama į kupiną įtampos XIX amžiaus pabaigos pasaulį, Anos Gaifman (Anna Geifman) knyga *Russia Under the last Tsar: Opposition and Subversion, '1894–1917* (Oxford, 1999) supažindina su atskalūniška politika. Apie 1905-uosius ieškokite Sidnio Harkeivo (Sidney Harcave) *First Blood: The Russian Revolution of 1905* (London and New York, 1964), o Džono Kliro (John Klier) *Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881* (Cambridge, 1995) ir S. Hofmano (S. Hofmann) bei E. Mendelsono (E. Mendelsohn) *The Revolution of 1905 and Russia's Jews* (Philadelphia, Pa., 2008) nagrinėjama oficialiojo (ir neoficialiojo) antisemitizmo problema. Medžiagos apie Nikolajaus II biografiją yra daug. Siūlyčiau pradėti nuo D. C. B. Liveno (D. C. B. Lieven) *Nicholas II: Emperor of All the Russias* (London, 1993) arba Marko Fero (Marc Ferro) *Nicholas II: Last of the Tsars* (New York, 1993).

REVOLIUCIJA

Utopija yra puiki tema, rusiška jos versija patraukė daug nuostabių istorikų. Norėdami daugiau sužinoti, ieškokite Ričardo Staitso (Richard Stites) knygos *Revolutionary Dreams* (Oxford, 1989), kuri nušviečia utopinio mąstymo sritį. Semiono Kanačikovo (Semen Kanatchikov) memuaruose, išverstuose ir suredaguotuose Redžinaldo Zelniko (Reginald Zelnik), (*A Radical Worker in Tsarist Russia: The Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchnikov* (Stanford, Calif., 1986)) pateiktas paprasto žmogaus liudijimas, kaip ir Eduardo M. Djuno (Eduard M. Dune) knygoje *Notes of a*

Red Guard, kurią išvertė ir suredagavo S. A. Smitas (S. A. Smith) ir Dajana Koenker (Diane Koenker) (Urbana, Ill., 1993). Džono E. Boulto (John E. Bowlt) knygos *Russian Art of the Avant-Garde: Theory and Criticism 1902–1934* (New York, 1976 ir 1988) tema yra avangardinė tapyba, su Būgnų Valetu supažindina *The Knave of Diamonds in the Russian Avant-Garde* (St Petersburg, 2004). Malevičius yra ne vieno darbo tema, tačiau jo paties požiūris atsispindi knygoje *The Non-Objective World*, redaguotoje Hovardo Diastaino (Howard Dearstyne) (Mineola, NY, 2003). Malevičiaus kritinės biografijos ieškokite Šarlotės Daglas (Charlotte Douglas) knygoje *Kazimir Malevich* (London, 1994) ir A. S. Šatskich (A. S. Shatskich) darbe *Black Square: Malevich and the Origins of Suprematism* (New Haven, Conn., 2012).

XX amžiaus pradžios Maskvos atmosfera puikiai perteikta Karlo Šliogelio (Karl Schlogel) knygoje *Moscow* (London, 2005), su šia tema supažindina ir Timočio Dž. Koltono (Timoty J. Colton) knyga *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass., 1995), stipriausias iš sovietmetį, o ypač pirmąją XX amžiaus pusę, nagrinėjančių darbų. Apie architektūrą žiūrėkite Katerinos Kuk (Catherine Cook) *Russian Avant-Garde: Theories of Art, Architecture and the City* (London, 1995).

Norint paminėti visą knygų apie revoliuciją bibliografiją, prireiktų dar vienos knygos, todėl noriu padėkoti *The Russian Revolution and Civil War, 1917–1921: An Annotated Bibliography*, surinkta ir suredaguota Džonatano D. Smelio (Jonathan D. Smele) (London, 2003). Geriausia knyga apie Petrogrado revoliuciją yra Orlendo Figso (Orland Figes) *A People's Tragedy* (London, 1996); apie Maskvos revoliuciją rašo Dajana Koenker (Diane Koenker) knygoje *Moscow Workers and the 1917 Revolution* (Princeton, NJ, 1981). Norėdami (šališko) kitokio – Maskvos konservatyviųjų intelektualų – požiūrio, žiūrėkite Terenso Emonso (Terence Emmons)

Time of Troubles: The Diary of Iurii Vladimirovich Got'e (London, 1988), o Džonas Rydas (John Reed) knygoje *Ten Days That Shook the World* (Harmondsworth, 1966) ištikimai pozityviai pasakoja apie Leniną ir jo revoliuciją.

Apie šį žmogų vargu ar artimiausiu metu kas geriau parašys už Robertą Servisą (Robert Service) (*Lenin: A Biography* (London, 2000)), o Levo Trockio memuaruose *My Life* (London, 1984) pasakojama apie bolševikus Kremliuje ir už jo ribų. Bendresnio pobūdžio Dmitrijaus Volkogonovo (Dmitry Volkogonov) knygoje apie sovietinius lyderius *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev* (London, 1998) pažymėta takoskyra, autorius turėjo galimybę susipažinti su slapta archyvine medžiaga (kurios paprasti mirtingieji greičiausiai niekada ir nepamatys).

Bolševikų kampanija prieš cerkvę yra daugelio naujausių darbų tema. Jeigu jūsų dėmesio centre patys šventieji, ieškokite Roberto H. Gryno (Robert H. Green) *Bodies Like Bright Stars: Saints and Relics in Ortodox Russia* (DeKailb., Ill., 2012) ir S. A. Smito (S. A. Smith) „Bones of contention: Bolsheviks and the struggle against relics, 1918–1930", *Past and Present*, 204 (2009 rugpjūtis), p. 155–194. Synas MakMykinas (Sean McMeekin) knygoje *History's Greatest Heist* (New Haven, Conn., 2008) aptaria išgrobstytą turtą – ir cerkvės, ir turtuolių (ir carinės valstybės). Vieno iš keleto liudininkų pasakojimo apie badą, kuris buvo to plėšikavimo pretekstas, ieškokite S. E. Bečhoferio (C. E. Bechhofer) knygoje *Through Starving Russia, being the record of a journey to Moscow and the Volga provinces, in August and September 1921* (London, 1921).

SOVIETŲ RUSIJA

Kremliaus naikinimo XX a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje istorija detaliai nėra aprašyta jokiuose angliškuose šaltiniuose. Todėl

geriausiai su ta epocha supažindinama leidiniuose, kur kalbama apie Staliną ir stalinizmą. Apie Staliną pirmiausia skaitykite Saimono Sebago Montefiorės (Simon Sebag Montefiore) knygoje *Young Stalin* (London, 2007), kita knyga apie jau subrendusį diktatorių – Donaldo Reifildo (Donald Rayfield) *Stalin and His Hangmen: An Authoritative Portrait of a Tyrant and Those Who Served Him* (London, 2005) arba Roberto Serviso (Robert Service) *Stalin: A Biography* (London, 2004). Olegas Chlevniukas (Oleg Khlevniuk) (*Master of the House: Stalin and his Inner Circle* (New Haven, Co., 2009)) tęsia šią temą remdamasis nauja archyvine medžiaga. Rozamunda Ričardson (Rosamund Richardson) knygoje *The Long Shadow. Inside Stalin's Family* (London, 1994) pateikia unikalų pasakojimą apie šeimos gyvenimą Kremliuje, kurį papildo pačios Stalino dukters Svetlanos Alilujevos (Svetlana Allilueva) memuarai *Twenty Letters to a Friend* (London, 1967). Larisos Vasiljevos (Larissa Vasileva) bestseleris *Kremlin Wives*, išverstas Keitės Porter (Cathy Porter) (New York, 1994), pateikia dar vieną požiūrį į lyderystę, be to, ši knyga yra labai informatyvi.

Tos epochos politika traukė gausybe įvykių, ypač po naujausio daugelio sovietinių archyvų paviešinimo. Tarp labiausiai intriguojančių pasakojimų apie aukščiausius politikus yra J. Arč Gety (J. Arch Getty) ir Olego Naumovo (Oleg Naumov) *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks* (New Haven, Conn., 1999) ir *Stalinist Terror: New Perspectives*, red. J. Arč Gety (J. Arch Getty) ir Roberta Maning (Roberta Manning) (Cambridge, 1993). Daugiau straipsnių ieškokite Š. Ficpatrik (S. Fitzpatrick) *Stalinism: New Directions* (London, 2000) ir Deivido L. Hofmano (David L. Hoffmann) *Stalinism: The Essential Readings* (Oxford, 2003). Klasikinis pasakojimas, kurį vis dar verta paskaityti šiais laikais, yra Rojaus Medvedevo (Roy Medvedev) *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*, pataisytas, suredaguotas ir išverstas

Džordžo Šriverio (George Shriver) (London, 1995). Apie stalinistinę visuomenę pirmiausia skaitykite puikią Šeilos Ficpatrik (Sheila Fitzpatrick) knygą *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times* (Oxford, 1999), turėtų sudominti ir Stiveno Kotkino (Stephen Kotkin) *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (London, 1995). Sovietiniai pokario politikai aprašyti Joramo Gorlickio (Yoram Gorlitzki) ir Olego Chlevniuko (Oleg Khlevniuk) knygoje *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953* (Oxford, 2004).

Džono Steinbeko (John Steinbeck) 1949 m. atsiminimai *A Russian Journal* (su Roberto Kapos piešiniais) buvo pakartotinai išleisti 1994-aisiais, o Marko Franklando (Mark Frankland) memuarai *Child of My Time* (London, 1999), apimantys vėlesnį laikotarpį, atskleidžia dar daugiau. Puikus darbas apie pokario mentalitetą yra Donaldo J. Raleigo (Donald J. Raleigh) *Soviet Baby Boomers: An Oral History of Russia's Cold War Generation* (New York, 2011). Šioje knygoje pasakojama apie pokario kartą iki šių laikų. Apie Chruščiovą ieškokite Viljamo Taubmano (William Taubman) *Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower* (University Park, Pa., 2000).

Septintajame dešimtmetyje sovietiniai lyderiai buvo pradėję rašyti memuarus, iš kurių garsiausi *Khrushchev Remembers*, kuriems įvadą parašė Edvardas Krankšou (Edward Crankshaw), išvertė ir suredagavo Strobė Talbot (Strobe Talbott) (Boston, Mass., 1970) ir *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, įvadas Edvardo Krankšou (Edward Crankshow), vertė ir redagavo Strobė Talbot (Strobe Talbott) (London, 1974). Apie Gorbačiovą ieškokite jo paties parašytame bestseleryje *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (London, 1987), o taip pat jo *Memoirs* (London, 1995).

Vienas geriausių pasakojimų apie dramatišką Sovietų Sąjungos subyrėjimą yra Deivido Remniko (David Remnick) *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire* (London, 1994). Žmogaus, gyvenusio Sovietų Sąjungoje, nuomonę rasite A. Gračiovo

(A. Grachev) *Final Days: The Inside Story of the Collapse of the Soviet Union*, vertė Margo Milne (Boulder, Colo., 1995) ir Rodriko Braitveito (Rodric Braitwaite) *Across the Moscow River: The World Turned Upside Down* (London, 2002).

DEMOKRATINĖ RUSIJA

Borisas Jelcinas parašė (ar bent pasirašė) daugybę memuarų, kurių dauguma išversta į anglų kalbą. Chronologiškai reikšmingiausi yra *Against the Grain: An Autobiography*, vertė Maiklas Glenis (Michael Glenny) (London, 1991), *The view from the Kremlin*, vertė Katerina A. Ficpatrik (Catherine A. Fitzpatrick) (London, 1994) ir *Midnight Diaries*, vertė Katerina A. Ficpatrik (Catherine A. Fitzpatrick) (London, 2000).

Išsamesnę analizę rastumėt A. Brauno (A. Brown) ir L. Ševcovos (L. Shevtsova) *Gorbachev, Yeltsin, Putin: Political Leadership in Russia's Transition* (Washington, DC, 2001), o Ričardo Sakvos (Richard Sakwa) vadovėlis *Russian Politics and Society*, 4 leidimas (London, 2008) pateikia svarbiausią kontekstą. Dviejuose Maiklo Urbano (Michael Urban) straipsniuose rašoma apie Rusiją Jelcino valdymo laikais. Daugiau rasite jo „The politics of identity in Russia's Postcommunist transition: the nation against itself", *Slavic Review, 53, 3* (1994 ruduo), p. 733–765 ir „Remythologising the Russian state", *Europie-Asia Studies, 50, 6* (1998 rugsėjis), p. 969–992. Norėdami glausto organizuotų nusikaltimų aptarimo, ieškokite Džozefo L. Albinio (Joseph L. Albini) ir kt. „Russian organized crime: its history, structure and function", *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 11, 4 (1995 gruodis), p. 213–243. Dar vienas skaitytinas pranešimas, šįkart sutelkiantis dėmesį į Jelcino biografiją, yra Polio Klebnikovo (Paul Klebnikov) *Godfather of the Kremlin: Boris Berezovsky and the Looting of Russia* (New York and London, 2000).

Apie Putino režimą parengta daugybė darbų, pavyzdžiui, Deivido Saterio (David Satter) *Darkness at Dawn: The Rise of the Russian Criminal State* (New Haven, Conn. And London, 2003), Endriu Džeko (Andrew Jack) *Inside Putin's Russia* (London, 2004) ir Edvardo Lukaso (Edward Lucas) *The New Cold War: How the Kremlin Menaces both Russia and the West* (London, 2008). Jei renkatės akademinį požiūrį, skaitykite Stiveno Vaito (Stephen White) *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia* (Basingstoke, 2008). Brajano D. Teiloro (Brian D. Taylor) *State Building in Putin's Russia* (Cambridge, 2011) yra ypač nuovokus darbas apie silpną naująją rusų valstybę, šalies problemas apžvelgia Lilija Ševcova (Lilia Shevtsova) ir Endriu Vudas (Andrew Wood) knygoje *Change and Decay: Russia's Dilemma and the West's Response* (Washington, DC, 2011).

Apie dabartinio rusų režimo piktnaudžiavimą istorija skaitykite Deivido Saterio (David Satter) *It was a Long Time Ago, And It Never Happened Anyway* (New Haven, Conn. And London, 2011). Architektūra labiau specializuota tema, tačiau aš buvau sužavėta Bendžamino Foresto (Benjamin Forest) ir Džuljetos Džonson (Juliet Johson) „Unravelling the threads of history: Soviet-era monuments and post-Soviet national identity in Moscow“, *Annals of the Association of American Geographers, 92, 3* (2002 rugsėjis), p. 524–547 ir Dmitrijaus Sidorovo (Dmitri Sidorov) „National monumentalization and the politics of scale: the resurrection of the cathedral of Christ the Savior in Moscow“ *Annals of the Association of American Geofraphers, 90, 3* (2000 rugsėjis). Apie Maskvos istorinių pastatų griovimą rasite Edmundo Hariso (Edmund Harris) *Moscow Heritage at Crisis Point*, 2 leidimas (Moscow, 2009).

Merridale, Catherine
Me209 Raudonoji tvirtovė : slaptoji Rusijos istorijos širdis / Catherine Merridale ; iš anglų kalbos vertė Vesta Berkmanienė. – Vilnius : Gimtasis žodis, 2015. – 606, [2] p. : iliustr., žml.
ISBN 978-9955-16-540-8

Literatūrinių premijų laureatės istorikės Catherine Merridale knyga – tarsi jaudinanti kelionė iš viduramžių miškų į spindintį XVIII a. dvarą ir toliau – per Lenino revoliuciją – į slaptą prezidento, turinčio juodąjį karatė diržą, pasaulį. Nėra išlikusių jokių dokumentų apie Kremliaus atsiradimą. Kronikose 1147 m. ir dar kartą 1156 m. užsimenama valdovo rezidenciją buvus Maskvoje, bet niekas tiksliai nežino, kas pirmas pastatė į tvirtovę panašų pastatą ant kalvos prie Maskvos ir Neglinajos upių. Autorė pažeria ir netikėtų faktų: pasirodo, tą tvirtovę, kuri buvo ne kartą nusiaubta, tą tikrą rusiškumo simbolį, XV a. pastatė italai.

Knygoje pateikiama iliustracijų, žemėlapių, kuriuose pavaizduota, kaip atrodė Kremlius Vasilijaus III valdymo laikais XVI a., koks jis buvo1903 m. ir kas yra išlikę iki šių dienų.

UDK 94(470)+323.2(470)(091)

CATHERINE MERRIDALE

Raudonoji tvirtovė

Slaptoji Rusijos istorijos širdis

Redaktorė *Romena Račkaitytė-Čepaitienė*
Maketuotojas *Linas Vaškevičius*

SL 098. Tiražas 2000 egz.
Išleido UAB leidykla „Gimtasis žodis"
Teatro g. 5–7, LT–03107 Vilnius
info@gimtasiszodis.lt
www.gimtasiszodis.lt
UAB „Spindulio spaustuvė"
Vakarinis aplinkkelis 24, LT–48184 Kaunas
www.spindulys.lt

Ši knyga – tarsi jaudinanti kelionė iš
XVIII a. dvarą ir toliau – per Leni
dento, turinčio juodąjį karatė diržą, pasaulį. Nėra išlikusių jokių dokumentų apie Kremliaus atsiradimą. Kronikose 1147 m. ir dar kartą 1156 m. užsimenama valdovo rezidenciją buvus Maskvoje, bet niekas tiksliai nežino, kas pirmas pastatė į tvirtovę panašius pastatus ant kalvos prie Maskvos ir Neglinajos upių. Autorė pateikia ir netikėtų faktų: pasirodo, tą tvirtovę, kuri buvo ne kartą nusiaubta, tą tikrą rusiškumo simbolį, XV a. pastatė italai.

Knygoje yra iliustracijų, žemėlapių, kuriuose pavaizduota, kaip atrodė Kremlius Vasilijaus III valdymo laikais XVI a., koks jis buvo 1903 m. ir kas yra išlikę iki šių dienų.

Catherine Merridale yra istorikė ir knygų – daugiausia apie Rusijos istoriją – autorė. Ji – Londono Karalienės Marijos universiteto šiuolaikinės istorijos profesorė. Už knygą „Raudonoji tvirtovė“ (*Red Fortress*) 2014 m. autorė pelnė keletą prestižinių apdovanojimų. Catherine Merridale rašo straipsnius apie Rusijos politiką, kultūrą ir dabartinius įvykius, dažnai lankosi Maskvoje ir Sankt Peterburge.

„Raudonoji tvirtovė“ – tai kur kas daugiau nei tik dar viena knyga apie Kremlių. Nuostabus rusų istorijos ir mitų, kuriais rusai stengėsi guostis, apmąstymas.

The Observer

Tai ilga ir detali kelionė į Rusijos praeitį... Kaip Rusijos vadovai naudojosi istorija, kuri dažnai būdavo „kebli, ginčytina ar fragmentiška“, ir pritaikydavo ją savo ideologijai? Išsamūs tyrinėjimai, remiantis Kremliaus dulkėtų, vien tik su leidimais prieinamų archyvų medžiaga, padeda Merridale atsakyti į šį ir daugelį kitų klausimų ir kartu austi dėmesį prikaustantį pasakojimą.

Publishers Weekly